

**ДОНИШГОҲИ ДАВЛАТИИ МОЛИЯ ВА ИҚТИСОДИ
ТОҶИКИСТОН**

**ТАДЖИКСКИЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ
ФИНАНСОВО-ЭКОНОМИЧЕСКИЙ УНИВЕРСИТЕТ
TADJIK STATE UNIVERSITY OF FINANCE AND ECONOMICS**

**ПАЁМИ
МОЛИЯ ВА ИҚТИСОД
№1 (35)
(мачаллаи илмӣ-амалӣ)**

**ФИНАНСОВО-ЭКОНОМИЧЕСКИЙ
ВЕСТНИК
№1 (35)
(научно-практический журнал)**

**THE FINANCE AND ECONOMIC
BULLETIN
№1 (35)
(science-practical journal)**

Душанбе, 2023

Сармухаррир

Абдуалимзода Ҳ.А. – номзади илмҳои иқтисодӣ, дотсент, ректори Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон

Муовинони сармухаррир:

Сафаров Б.Г. – номзади илмҳои иқтисодӣ, дотсент, муовини ректор оид ба илми Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон

Саидмуродов Л.Ҳ. – узви вобастаи АМИТ, доктори илмҳои иқтисодӣ, профессори кафедраи муносибатҳои молиявӣ-қарзии байналхалқии Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон

Аъзои ҳайати таҳририя:

Хайрзода Ш.Қ. - доктори илмҳои иқтисодӣ, муовини вазири маориф ва илми Ҷумҳурии Тоҷикистон
Раҳимзода Ш. – доктори илмҳои иқтисодӣ, профессори кафедраи фаъолияти бонкии Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон, директори Институти иқтисодиёт ва демографияи АМИТ

Эргашев Р.Х. - доктори илмҳои иқтисодӣ, профессори кафедраи иқтисодиёти Донишқадаи муҳандисию иқтисодии Қаршии Ҷумҳурии Ўзбекистон

Факеров Ҳ.Н. – доктори илмҳои иқтисодӣ, профессори кафедраи иқтисоди корхонаҳо ва соҳибкории Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон

Шарипов Б.М. – доктори илмҳои иқтисодӣ, профессори кафедраи фаъолияти бонкии Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон

Ҷонмамадов Ш.Б. - доктори илмҳои иқтисодӣ, профессори кафедраи иқтисодиёти ҷаҳон ва тичорати байналмилалӣ Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон

Қандиёрова Д.О. - доктори илмҳои иқтисодӣ, профессори кафедраи назарияи иқтисодии Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон

Кошоновна М.Р. – доктори илмҳои иқтисодӣ, профессори кафедраи молияи Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон

Мирсаидов С.А – доктори илмҳои иқтисодӣ, профессори кафедраи фаъолияти гумрукии Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон

Бегматов А.А. – номзади илмҳои иқтисодӣ, профессори кафедраи молияи Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон

Насриддинов Ф.Б. – номзади илмҳои иқтисодӣ, профессори кафедраи назарияи иқтисодии Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон

Қодиров Ф.А. – номзади илмҳои иқтисодӣ, дотсент, муовини ректор оид ба робитаҳои байналмилалӣ Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон

Маъдиев С. – номзади илмҳои иқтисодӣ, дотсенти кафедраи омили Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон

Ҷумабоев Ҳ. – номзади илмҳои иқтисодӣ, директори ПИТ «Молия»-и Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон

Давлатов Ҳ.М. – номзади илмҳои иқтисодӣ, дотсенти кафедраи молияи Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон

Буриева М.Ч. - номзади илмҳои иқтисодӣ, мудири кафедраи муносибатҳои молиявӣ-қарзии байналхалқии Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон

Шодиев К.Қ. - номзади илмҳои иқтисодӣ, дотсент, мудири кафедраи таҳлили иқтисодии Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон

Ғафуров П.Ҷ. - номзади илмҳои иқтисодӣ, дотсент, мудири кафедраи иқтисодиёти рақамӣ ва логистикаи Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон

Ҳомидов А. - номзади илмҳои иқтисодӣ, дотсенти кафедраи аудит ва ревизияи Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон

Убайдов Ф.С. - номзади илмҳои иқтисодӣ, дотсенти кафедраи назарияи иқтисодии Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон

Убайдуллоев Ф.К. - номзади илмҳои иқтисодӣ, дотсент, директори Парки технологияи Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон

Урунбоев А. – номзади илмҳои иқтисодӣ, дотсенти кафедраи таҳлили иқтисодии Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон

Содиқов М.С. – номзади илмҳои иқтисодӣ, дотсенти кафедраи менеҷменти Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон

Ашуров М.Н. - номзади илмҳои иқтисодӣ, дотсент, мудири кафедраи система ва технологияҳои иттилоотии Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон

Шукуров С.М. – номзади илмҳои иқтисодӣ, дотсент, мудири кафедраи андоз ва андозбандии Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон

Аламшоева М.М.- номзади илмҳои иқтисодӣ, дотсент, мудири кафедраи информатикаи амалӣ дар иқтисодиёти Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон

Маҷалла бо забонҳои тоҷикӣ, русӣ ва англисӣ нашр мешавад.

Маҷалла дар Вазорати фарҳанги Ҷумҳурии Тоҷикистон

таҳти №242/МҶ– 97 аз 12.04.2022 сабти ном шудааст.

Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон, 2022

Паёми молия ва иқтисод

Маҷалла ба Феҳристи тақризшавандаи маҷаллаҳои илмӣи КОА-и назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон шомил буда, дар он натиҷаҳои асосии илмӣи рисолаҳо барои дарёфти дараҷаи илмӣи доктор ва номзади илм ҷоп мешаванд.

Маҷалла шомили пойгоҳи иттилоотии Намояи иқтибосоварии илмӣи Россия (НИИР) шудааст.

Главный редактор

Абдуалимзода Х.А. – кандидат экономических наук, доцент, ректор Таджикского государственного финансово-экономического университета

Заместители главного редактора:

Сафаров Б.Г. – кандидат экономических наук, доцент, проректор по науке Таджикского государственного финансово-экономического университета

Саидмуродов Л.Х. – член-корр. НАНТ, доктор экономических наук, профессор кафедры международных финансово-кредитных отношений Таджикского государственного финансово-экономического университета

Редакционная коллегия:

Хайрзода Ш.К. – доктор экономических наук, заместитель министра образования и науки Республики Таджикистан

Рахимзода Ш. – доктор экономических наук, профессор кафедры банковского дела Таджикского государственного финансово-экономического университета, директор Института экономики и демографии НАНТ

Эргашев Р.Х. – доктор экономических наук, профессор кафедры экономики Каршинского инженерно-экономического института Республики Узбекистан

Факеров Х.Н. – доктор экономических наук, профессор кафедры экономики предприятия и предпринимательства Таджикского государственного финансово-экономического университета

Шарипов Б.М. – доктор экономических наук, профессор кафедры банковского дела Таджикского государственного финансово-экономического университета

Джонмамадов Ш.Б. – доктор экономических наук, профессор кафедры мировой экономики и международной торговли Таджикского государственного финансово-экономического университета

Кандиёрова Д.О. – доктор экономических наук, профессор кафедры экономической теории Таджикского государственного финансово-экономического университета

Кошонова М.Р. – доктор экономических наук, профессор кафедры финансов Таджикского государственного финансово-экономического университета

Мирсаидов С.А. – доктор экономических наук, профессор кафедры таможенной деятельности Таджикского государственного финансово-экономического университета

Бегматов А.А. – кандидат экономических наук, профессор кафедры финансов Таджикского государственного финансово-экономического университета

Насриддинов Ф.Б. – кандидат экономических наук, профессор, заведующий кафедрой экономической теории Таджикского государственного финансово-экономического университета

Кодиров Ф.А. – кандидат экономических наук, доцент, проректор по международным связям Таджикского государственного финансово-экономического университета

Маъдиев С. – кандидат экономических наук, доцент кафедры статистики Таджикского государственного финансово-экономического университета

Джумабоев Х. – кандидат экономических наук, доцент, директори НИИ «Финансы» Таджикского государственного финансово-экономического университета

Давлатов Х.М. – кандидат экономических наук, заведующий кафедрой финансов Таджикского государственного финансово-экономического университета

Буриева М.Ч. – кандидат экономических наук, заведующий кафедрой международных финансово-кредитных отношений Таджикского государственного финансово-экономического университета

Шодиев К.К. – кандидат экономических наук, доцент, заведующий кафедрой экономического анализа Таджикского государственного финансово-экономического университета

Гафуров П.Дж. – кандидат экономических наук, доцент, заведующий кафедрой цифровой экономики и логистики Таджикского государственного финансово-экономического университета

Хомидов А. – кандидат экономических наук, доцент кафедры аудита и ревизии Таджикского государственного финансово-экономического университета

Убайдов Ф.С. – кандидат экономических наук, доцент кафедры экономической теории Таджикского государственного финансово-экономического университета

Убайдуллоев Ф.К. – кандидат экономических наук, доцент, директор Технологического парка Таджикского государственного финансово-экономического университета

Урунбоев А. – кандидат экономических наук, доцент кафедры экономического анализа Таджикского государственного финансово-экономического университета

Содилов М.С. – кандидат экономических наук, доцент кафедры менеджмента Таджикского государственного финансово-экономического университета

Ашуров М.Н. – кандидат экономических наук, доцент, заведующий кафедрой системы и информационных технологий Таджикского государственного финансово-экономического университета

Шукуров С.М. – кандидат экономических наук, доцент, заведующий кафедрой налога и налогообложения Таджикского государственного финансово-экономического университета

Аламшоева М.М. – кандидат экономических наук, доцент, заведующий кафедрой прикладной информатики в экономике Таджикского государственного финансово-экономического университета

Журнал печатается на таджикском, русском и английском языках.

Журнал зарегистрирован в Министерстве культуры Республики

Таджикистан под №242/ЖР - 97 с 12.04.2022г.

Таджикский государственный финансово-экономический университет, 2022

Финансово-экономический Вестник

Журнал входит в Перечень рецензируемых научных журналов ВАК при

Президенте Республики Таджикистан, в которых должны быть опубликованы основные научные результаты диссертаций на соискание ученых степеней доктора и кандидата наук.

Журнал включен в Российский индекс научного цитирования (РИНЦ).

CHIEF EDITOR

Abdualimzoda H. A. – candidate of Economic sciences, Associate Professor, Rector of the Tajik State University of Finance and Economics

DEPUTY CHIEF EDITORS:

Safarov B.G. – candidate of Economic sciences, Associate Professor, Vice-Rector for Science of the Tajik State University of Finance and Economics

Saidmurodov L. H. –Corresponding Member of National Academy of Sciences of the Republic of Tajikistan, Doctor of Economic Sciences, Professor of the Department of International Finance and Credit Relations of Tajik State University of Finance and Economics

EDITORIAL BOARD:

Khayrzoda Sh.Q. - Doctor of Economic Sciences, Deputy Minister of Education and Science of the Republic of Tajikistan

Rahimzoda Sh. – Doctor of Economic Sciences, Professor of the Department of Banking of the Tajik State University of Finance and Economics, Director of the Institute of Economics and Demography of the National Academy of Sciences of the Republic of Tajikistan

Ergashev R.Kh. – Doctor of Economic Sciences, Professor of the Department of Economics, Karshi Engineering and Economic Institute of the Republic of Uzbekistan

Faqerov H.N. – Doctor of Economic Sciences, Professor of the Department of Economic of enterprise and Entrepreneurship of the Tajik State University of Finance and Economics

Sharipov B.M. – Doctor of Economic Sciences, Professor of the Department of Banking of Tajik State University of Finance and Economics

Jonmamadov Sh.B. – Doctor of Economic Sciences, Professor of the Department of World Economy and International Trading of the Tajik State University of Finance and Economics

Qandiyorova D.O. - Doctor of Economic Sciences, Professor of the Department of Economic Theory of the Tajik State University of Finance and Economics

Koshonova M.R. – Doctor of Economic Sciences, Professor of the Department of Finance of the Tajik State University of Finance and Economics

Mirsaidov S.A.– Doctor of Economic Sciences, Professor of the department of customs activities of the Tajik State University of Finance and Economics

Begmatov A.A. – Candidate of Economic Sciences, Professor of the Department of Finance of the Tajik State University of Finance and Economics

Nasriddinov F.B. – Candidate of Economic sciences, professor of the Department of Economic theory of the Tajik State University of Finance and Economics

Qodirov F.A. – candidate of Economic sciences, associate professor, Vice-Rector on International Relations of the Tajik State University of Finance and Economics

Madiev S.– candidate of Economic sciences, associate professor of Department of statistics of the Tajik State University of Finance and Economics

Jumaboev Kh. - candidate of Economic sciences, associate professor, director of research institute “Finance” of the Tajik State University of Finance and Economics

Davlatov Kh.M. – candidate of Economic sciences, associate professor, the Head of the Department of finance of the Tajik State University of Finance and Economics

Burieva M.Ch. - candidate of Economic sciences, Head of the department of international finance and credit relation of the Tajik State University of Finance and Economics

Shodiev K.Q. – candidate of Economic Sciences, Associate Professor, Head of the Department of Economic Analysis of the Tajik State University of Finance and Economics

Gafurov P.J. – candidate of Economic Sciences, Associate Professor, Head of the Department of digital economy and logistics of Tajik State University of Finance and Economics

Homidov A. – candidate of Economic Sciences, Associate Professor of the Department of audit and revision of the Tajik State University of Finance and Economics

Ubaidov F.S. – candidate of Economic sciences, associate professor of the Department of economic theory of the Tajik State University of Finance and Economics

Ubaydullov F.K. – candidate of Economic sciences, associate professor, the Director of Technological Park of the Tajik State University of Finance and Economics

Urunboev A. – candidate of Economic Sciences, Associate Professor of the Department of Economic Analysis of the Tajik State University of Finance and Economics

Sodiqov M.S. – candidate of Economic Sciences, Associate Professor of the Department of Management of the Tajik State University of Finance and Economics

Ashurov M.N. - candidate of Economic Sciences, Associate Professor, Head of the Department of system and information technology of Tajik State University of Finance and Economics

Shukurov S.M. - candidate of Economic Sciences, Associate Professor, Head of the Department of tax and taxation of Tajik State University of Finance and Economics

Alamshoeva M.M. - candidate of Economic Sciences, Associate Professor, Head of the Department of applied informatics in economics of Tajik State University of Finance and Economics

The journal is printed in Tajik, Russian and English languages.

The journal is registered in the Ministry of Culture of the Republic of Tajikistan №242/ЖР – 97 from 12.04.2022

The Tajik State University of Finance and Economics, 2022

The Finance and Economic Bulletin

The journal is included in the list of scientific journals of the Higher Attestation Commission under the President of the Republic of Tajikistan, in which the main scientific results of dissertations for the degree of doctor and candidate of science should be published.

The journal is included in the Russian Science Citation Index (RSCI).

УДК: 339.9.338.24

МЕХАНИЗМИ ЧУБРОН ДАР НИЗОМИ САВДОИ БАЙНАЛХАЛҚӢ ҲАМЧУН УНСУРИ РАВАНДИ ҒАЙРИХАТТИИ ҲАМГИРОИИ МИНТАҚАВИИ ИҚТИСОДӢ

Саидмуродзода Лутфулло Ҳабибулло - д.и.и., профессор, Узви вобастаи АМИТ, Суроға: 734067, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, к. Нахимов 64/14. Тел.: 900288252. E-mail: lsaidmuradov@rambler.ru.

Сафаров Баҳром Гулматович - н.и.и., дотсент, муовини ректор оид ба илми Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон. Суроға: 734067, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, к. Нахимов 64/14. Тел.: 985000515. E-mail: bahrom_1975@list.ru

Дар мақолаи мазкур тамоюли муосири инкишофи тиҷорати байналхалқӣ дар заминаи ташаққули бартариятҳои нави рақобатӣ баррасӣ гаштааст. Қайд мегардад, ки низоми тиҷорати байналхалқӣ, ки асосан дар заминаи назарияҳои бартариятҳои нисбӣ ва рақобатии классикӣ баррасӣ мегашт, рушд ва тамоили афзоишёбандаи тиҷорати дохилиминтақавии гурӯҳҳои ҳамгироии минтақавии иқтисодиро, ки дар заминаи ташаққули долонҳои нақлиётӣ ба вуҷуд меоянд ва ҳамгироии ғайрихаттиро ифода мекунанд, ҳолати махсуси тиҷоратро дар фазои иқтисодӣ ифода мекунанд. Он дар заминаи бартарияти ҳамгирой ба роҳ монда шуда, механизми ҷубронро ифода менамояд ва он шартҳои воҳидии рушди низоми тиҷорат дар шароити муосир мебошад.

Калидвожаҳо: тиҷорати байналхалқӣ, ҳамгироии минтақавии иқтисодӣ, арза, тақозо, ҷуброн, бартарияти рақобатӣ, бартарияти нисбӣ, долонҳои нақлиётӣ, ҳамгироии ғайрихаттӣ, содирот, воридот.

МЕХАНИЗМ КОМПЕНСАЦИИ В МЕЖДУНАРОДНОЙ ТОРГОВОЙ СИСТЕМЕ КАК ЭЛЕМЕНТ НЕЛИНЕЙНОГО ПРОЦЕССА РЕГИОНАЛЬНОЙ ЭКОНОМИЧЕСКОЙ ИНТЕГРАЦИИ

Саидмуродзода Лутфулло Ҳабибулло - д.э.н., профессор, Член-корреспондент НАНТ, Адрес: 734067, Республика Таджикистан, г. Душанбе, ул. Нахимова 64/14. Тел: 900288252. E-mail: lsaidmuradov@rambler.ru.

Сафаров Баҳром Гулматович-к.э.н., доцент, проректор по науке Таджикского государственного финансово-экономического университета. Адрес: 734067, Республика Таджикистан, г. Душанбе, ул. Нахимова 64/14. Телефон: +(992) 985 000 515. E-mail: bahrom_1975@list.ru.

В данной статье рассматривается современная тенденция развития международной торговли в контексте формирования новых конкурентных преимуществ. Отмечается, что в системе международной торговли, которая в основном рассматривалась на основе классической теории относительных и конкурентных преимуществ, современные тенденции развития внутрирегиональной торговли, возникающих на основе формирования транспортных коридоров и показывающие нелинейной интеграции, представляет собой особое состояние торговли в пространственной экономике. Такая торговля представляет собой компенсационный механизм и является единичным условием развития торговой системы в современных условиях.

Ключевые слова: международная торговля, региональная экономическая интеграция, кредит, распределение, компенсация, конкурентное преимущество, относительное господство, транспортные коридоры, инертная интеграция, экспорт, импорт.

COMPENSATION MECHANISM IN THE INTERNATIONAL TRADING SYSTEM AS AN ELEMENT OF THE NONLINEAR PROCESS OF REGIONAL ECONOMIC INTEGRATION

Saidmurodzoda Lutfullo Khabibullo - Doctor of Economics, Professor, Member of correspondent of NASRT, Address: 734067, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Nakhimova st. 64/14. Tel: 900288252. E-mail: lsaidmuradov@rambler.ru.

Safarov Bahrom Gulmatovich - Candidate of Economic Sciences, Vice-Rector for Science of the Tajik State Financial and Economic University. Address: 734067. Republic of Tajikistan, Dushanbe, St. Nakhimova 64/14. Tel: 985000515, bahrom_1975@list.ru.

This article discusses the current trend in the development of international trade in the context of the formation of new competitive advantages. It is noted that in the international trade system, which was mainly considered on the basis of the classical theories of relative and competitive advantages, the current trends in the development of intra-regional trade arising from the formation of transport corridors and showing non-linear integration, is a special state of trade in the spatial economy. Such trade is a compensatory mechanism and is a single condition for the development of the trading system in modern conditions.

Keywords: international trade, regional economic integration, credit, distribution, compensation, competitive advantage, relative dominance, transport corridors, inert integration, export, import.

Яке аз шаклҳои маъмул ва аввалини муносибатҳои байналхалқӣ ин тиҷорати байналхалқӣ буда, таърихи тулонӣ ва бой дорад. Тиҷорат дар байни кишварҳо ҳанӯз дар охири асрҳои қадим ва аввали асрҳои миёна инкишоф ёфта бошад ҳам, вале таваҷҷуҳи олимони ба он дар асри XVII аз тарафи меркантилистҳо дода шудааст. Меркантилистҳо тиҷорати байналхалқиро воситаи асосии бойшавии давлат арзёбӣ намуда, онро ҳамаҷониба дастгирӣ менамуданд. Баъдан, ин назария тадриҷан инкишоф ёфта, ба як объекти калони таҳқиқоти табдил ёфт. Дар амал бошад, тиҷорати байналхалқӣ давра ба давра рушд ёфта, суръати рушди он аз суръати рушди иқтисодиёти ҷаҳонӣ пеш гузашт. Аз ин бармеояд, ки дар низоми хоҷагии ҷаҳони муосир, ки дар он раванди ҷаҳонишавӣ босуръат идома дорад, тиҷорати байналхалқӣ ҳамчун нишондиҳандаи миқдорӣ ва ҳам нишондиҳандаи сифатӣ бо ҳамон таносуби барзиёдӣ нисбат ба суръати рушди истеҳсолоти ҷаҳонӣ рушд намуда истодааст (нигаред ба қадвали 1).

Қадвали 1. - Рушди тиҷорати байналхалқӣ ва ММД ҷаҳонӣ

Солҳо	Содироти и байналх алқии мол, млрд долл. ИМА	Суръа ти рушд Бо %	Воридоти байналхал қии мол, млрд долл. ИМА	Суръа ти рушд Бо %	Гардиш и савдои мол дар ҷаҳон, млрд долл. ИМА	Суръа ти рушд Бо %	Рушди ММД ҷаҳонӣ, млрд долл. ИМА	Суръа ти рушд Бо %
1948	59	-	62	-	121	-		
1953	84	142,4	85	137,1	169	139,7		
1963	157	186,9	164	192,9	321	189,9	1665	
1973	579	368,8	594	362,2	1173	365,4	4638	278,6
1983	1838	317,4	1883	317,0	3721	317,2	11820	254,9

1993	3688	200,8	3805	202,1	7493	201,3	25851	218,7
2003	7382	200,1	7599	199,7	14981	199,9	38950	150,7
2020	17070	231,2	17376	228,7	34466	230,1	84711	217,5

Сарчашма: коркарди муаллифон дар асоси маълумоти <https://www.worldbank.org/en/research/commodity-markets/>. (санаи мурочиат: 20.09.02021), [www. wto](http://www.wto).

Чӣ хеле ки аз ҷадвали мазкур бармеояд, тиҷорати байналхалқӣ танҳо дар соли 1993 нисбат ба ММД ҷаҳонӣ сусттар рушд намудааст, ки сабаби асосии он барҳам хурдани ИҶШС буд. Дар натиҷаи барҳам хурдани ИҶШС муносибатҳои тиҷоратии дохилӣ ва берунии ин кишварҳо коҳиш ёфта, занҷираи истеҳсолот низ дар ин кишварҳо ба кам гаштани ҳаҷми истеҳсолот оварда расонд. Албатта, бояд изҳор намуд, ки истеҳсолоти кишварҳои ИҶШС ба истеҳсолоти ҷаҳонӣ таъсири калон нарасонид, зеро мавқеи ин кишварҳо дар истеҳсоли ММД назаррас набуд. Аммо муносибатҳои тиҷоратии дохилии ИҶШС хеле баланд буд, ки албатта, ба низоми тиҷорати байналхалқӣ бетаъсир буда наметавонист.

Солҳои охир, гарчанде бо сабабҳои ба вучуд омадани бӯҳронҳои молиявӣ иқтисодии солҳои 2008-2009, инчунин пандемияи Ковид-19, ҳаҷми тиҷорати байналхалқӣ коҳиш ёфта бошад ҳам, вале суръати рушди он аз суръати рушди ММД ҷаҳонӣ баланд боқӣ мондааст. Ба ин тамоюл рушди тиҷорати электронӣ бештар таъсир расонид, ки аз инкишофи босуръати рақамикунории муносибатҳои тиҷоратӣ нисбат ба истеҳсолот дарак медиҳад. Аз ин бармеояд, ки тиҷорати байналмилалӣ ҳамчун низоми хоҷагии ҷаҳонии муосир дар ҳолати инкишоф қарор дошта, дар оянда низ ҳамчун объекти таҳқиқоти муҳаққиқон ва предмети муносибатҳои байналхалқӣ боқӣ хоҳад монд.

Таҳлилҳое, ки дар ин самт тайи солҳои охир анҷом дода шудаанд, аз он шаҳодат медиҳанд, ки дар фаъолияти тиҷорати байналхалқӣ ва сиёсати он тағйироти кулӣ ба назар мерасад. Махсусан, дар шароити ҷаҳонишавӣ раванди тиҷорати байналхалқӣ хусусиятҳои нав касб намудааст. Ин, пеш аз ҳама, дар таркиб ва географияи тиҷорати байналхалқӣ зӯҳур меёбад. Агар дар натиҷаи тақсимои байналхалқии меҳнат байни кишварҳои ҷаҳон аввал таркиби молҳои содиротию воридоти молҳои саноатӣ ташкил менамуд, давра ба давра дар натиҷаи рушди саноатикунонӣ ва ҷорӣ намудани инноватсия истеҳсоли молҳои саноатӣ дар дохили кишварҳо ба роҳ монда шуда, тайи 10 соли охир асоси содироти ҷаҳониро молҳои хӯрока, баъдан молҳои саноатӣ ва молҳои нимтайёр, мутаносибан 3,5; 2,8 ва 1,5%-ро ташкил менамоянд (нигаред ба ҷадв. 2).

Ҷадвали 2. - Афзоиши содироти мол дар ҷаҳон (бо %)

Намуди мол	2010-2020	2018	2019	2020
Содироти мол дар маҷмуъ	2,7	2,5	0,0	-5,1
Молҳои кишоварзӣ	3,5	4,3	3,0	-2,3
Молҳои нимтайёр	1,5	7,8	2,7	-3,1

Молҳои саноатӣ	2,8	3,5	0,2	-6,3
----------------	-----	-----	-----	------

Сарчашма: коркарди муаллифон дар асоси маълумоти [https://www.worldbank.org/en/research/commodity-markets:](https://www.worldbank.org/en/research/commodity-markets) (санаи муроҷиат: 07.11.2021).

Албатта, дар раванди саноатикунонӣ ва байналмилаликунонии дастовардҳои инноватсионӣ нақши ҳамгироии минтақавии иқтисодӣ ҳамчун механизми таъмини ҳаракати озоди сармоя ва технология байни кишварҳо хеле назаррас аст. Ин аст, ки дар географияи ҳаракати тиҷорат бештар нақши иттиҳодияҳои гумрукӣ ва созмонҳои минтақавии ҳамгироӣ афзоиш ёфта истодааст (нигаред ба ҷадв. 3-4).

Ҷадвали 3. - Содироти давлатҳо ва минтақаҳои ҷаҳон

	1948	1953	1963	1973	1983	1993	2003	2020
Ҷаҳон (млрд долл)	59	84	157	579	1838	3688	7382	17070
Бо фоиз								
Ҷаҳон	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
ИМА	28,1	24,8	19,9	17,3	16,8	17,9	15,8	13,1
Мексика	0,9	0,7	0,6	0,4	1,4	1,4	2,2	2,4
Канада	5,5	5,2	4,3	4,6	4,2	3,9	3,7	2,3
Америкаи Ҷанубӣ ва Миёна бо Кариб	11,3	9,7	6,4	4,3	4,5	3,0	3,1	3,1
Бразилия	2,0	1,8	0,9	1,1	1,2	1,0	1,0	1,2
Чили	0,6	0,5	0,3	0,2	0,2	0,2	0,3	0,4
Аврупо	35,1	39,4	47,8	50,9	43,5	45,3	46,2	38,2
Германия	1,4	5,3	9,3	11,7	9,2	10,3	10,2	8,1
Нидерландия	2,0	3,0	3,6	4,7	3,5	3,8	4,0	4,0
Франсия	3,4	4,8	5,2	6,3	5,2	6,0	5,3	2,9
Британияи Кабир	11,3	9,0	7,8	5,1	5,0	4,9	4,2	2,4
ИДМ	-	-	-	-	-	1,7	2,3	2,7
Африко	7,3	6,5	5,7	4,8	4,5	2,5	2,4	2,2
Африқои Ҷанубӣ	2,0	1,6	1,5	1,0	1,0	0,7	0,5	0,5
Шарқи Миёна	2,0	2,7	3,2	4,1	6,7	3,5	4,1	4,5
Осиё	14,0	13,4	12,5	14,9	19,1	26,0	26,1	36,1
ҶМЧ	0,9	1,2	1,3	1,0	1,2	2,5	5,9	15,2
Ҷопон	0,4	1,5	3,5	6,4	8,0	9,8	6,4	3,8
Ҳиндустон	2,2	1,3	1,0	0,5	0,5	0,6	0,8	1,6
Австралия ва Зеландияи Нав	3,7	3,2	2,4	2,1	1,4	1,4	1,2	1,7
Шаш давлати Осиёи Шарқӣ	3,4	3,0	2,5	3,6	5,8	9,6	9,6	10,1
Давлатҳои ташаккулефта ИА(4)	-	-	24,5	37,0	31,3	37,3	38,6	32,0
ИЧШС	2,2	3,5	4,6	3,7	5,0	-	-	-

ГАТТ/СУС	63,4	69,6	75,0	84,1	77,0	89,0	98,3	98,6
Сарчашма: коркарди муаллифон дар асоси маълумоти https://www.worldbank.org/en/research/commodity-markets: (санаи мурочиат: 07.11.2021).								

Қадвали 4 - Воридоти давлатҳо ва минтақаҳои ҷаҳон

	1948	1953	1963	1973	1983	1993	2003	2020
Ҷаҳон (млрд долл)	62	85	164	594	1883	3805	7599	17376
Бо фоиз								
Ҷаҳон	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
ИМА	18,5	20,5	16,1	17,2	18,5	21,3	22,7	18,5
Мексика	4,4	5,5	3,9	4,2	3,4	3,7	2,3	2,3
Канада	1,0	0,9	0,8	0,6	0,7	1,8	3,2	2,4
Америкаи Ҷанубӣ ва Миёна бо Кариб	10,4	8,3	6,0	4,4	3,9	3,3	2,5	3,0
Бразилия	1,8	1,6	0,9	1,2	0,9	0,7	0,7	1,0
Чили	0,4	0,4	0,4	0,2	0,2	0,3	0,3	0,3
Аврупо	45,3	43,7	52,0	53,3	4,1	44,5	44,6	37,3
Германия	2,2	4,5	8,0	9,2	8,1	9,0	8,0	6,7
Нидерландия	5,5	4,9	5,3	6,4	5,6	5,7	3,5	3,4
Франсия	3,4	3,3	4,4	4,8	3,3	3,3	5,2	3,4
Британияи Кабир	13,4	11,0	8,5	6,5	5,3	5,5	5,2	3,7
ИДМ	-	-	-	-	-	1,5	1,4	2,1
Африқо	8,1	7,0	5,2	3,9	4,6	2,6	2,2	2,9
Африқои Ҷанубӣ	2,5	1,5	1,1	0,9	0,8	0,5	0,5	0,5
Шарқи Миёна	1,7	2,2	2,3	2,7	6,2	3,3	2,8	3,7
Осиё	13,9	15,1	14,1	14,9	18,5	23,5	23,8	32,4
ҶМҶ	0,6	1,6	0,9	0,9	1,1	2,7	5,4	11,8
Ҷопон	1,1	2,8	4,1	6,5	6,7	6,4	5,0	3,7
Ҳиндустон	2,3	1,4	1,5	0,5	0,7	0,6	1,0	2,1
Австралия ва Зерландияи Нав	2,9	2,3	2,2	1,6	1,4	1,5	1,4	1,4
Шаш давлати Осиёи Шарқӣ	3,5	3,7	3,2	3,9	6,1	10,2	8,7	9,3
Давлатҳои ташакулёфта ИА(4)	-	-	25,5	37,1	31,4	36,2	36,1	29,6
ИҶШС	1,9	3,3	4,3	3,6	4,3	-	-	-
ГАТТ/СУС	58,6	66,9	75,3	85,5	79,7	89,3	98,4	98,2

Сарчашма: коркарди муаллифон дар асоси маълумоти
<https://www.worldbank.org/en/research/commodity-markets:> (санаи мурочиат:
07.11.2021).

Таҳлилҳо исбот менамоянд, ки рушди тиҷорат аз мавҷудияти роҳҳои боркашонӣ зич алоқаманд аст ва тамоюли муосири инкишофи тиҷорат аз концепсияи Долонҳои нақлиёти баҳрӣ (ДНБ) саҳт вобаста аст.

Ба ақидаи А.А. Ганочка, ки долонҳои нақлиёти баҳриро таҳлил намудааст, “Тамоили рушди нақлиёти баҳрӣ ва тиҷорати байналмилалӣ ба ҳамдигар вобастаанд. Яке аз ин тамоилҳо истифодаи васеи контейнерҳо (контейнеризатсия) дар нақлиёти обӣ мебошад, ки он дар солҳои 1962-1990-ум ба 790% рушд ёфтани тиҷорати байналмилалӣ мусоидат намуд. Барои мисол, шартномаҳои тиҷоратии дучониба ба 45% ва аъзогӣ ба СУС бошад, ба 285% рушди тиҷорати байналмилалӣ мусоидат намудааст” [4, с. 3-4].

Нақши бандарҳои баҳриро дар рушди тиҷорат ва баъдан ба чараёни истеҳсоли чаҳонӣ ворид гаштани минтақа, кишвар ва ноҳияҳои тиҷораткунандаро ба низом дароварда, А.А. Ганочка қайд менамояд: “Агар дар давраи аввал бандарҳои обӣ ба рушди тиҷорат байни кишварҳои марказӣ ва музофотҳо мусоидат намуда бошанд, дар давраи дуюм он ба ташкили марказҳои тиҷоратӣ (ташаккули шаҳрҳои тиҷоратӣ) ва дар давраи сеюм дар натиҷаи ташкили истеҳсолоти саноатӣ онҳо ба “равзанаи” фуруши молҳои саноатӣ ва воридоти ашёи хом оварда расонд” [4, с.12].

Аз гуфтаҳои мазкур хулоса баровардан мумкин аст, ки ҳам дар давраи аввал, ҳам давраи дуюм ва ҳам дар давраи сеюм бандарҳои обӣ барои кашонидани борҳо байни кишварҳои марказ ва музофотҳо чиҳати тиҷорати молҳои, ки ин кишварҳо талабот доштанд, сурат мегирифт. Кишварҳои марказ асосан ба истеҳсол ва тиҷорати молҳои саноатӣ, ки арзиши изофаро ба вуҷуд меовард, махсус гардонида шуда, бо роҳи фуруши молҳои тайёри саноатӣ ашёи хомро аз кишварҳои музофотҳо бо нархи арзон ворид менамуд. Бо ин шакли тиҷорат кишварҳои марказ ва музофотҳо талаботи дохилии худро бо молҳои зарурӣ чуброн мекарданд.

Таърихи иқтисод собит месозад, ки ҳанӯз «дар асрҳои XI-XV роҳи асосии тиҷорати баҳрӣ роҳи Шимол буд, ки ба воситаи баҳри Балтика ва баҳри Шимолӣ Аврупои Шарқӣ ва Аврупои Ғарбиро ба ҳам мепайваست. Ин тиҷорати баҳрӣ дар зери тасарруфи савдогарони немисҳои шимолии Германия қарор дошт. Байни кишварҳои Аврупои Шарқӣ ва Аврупои Ғарбӣ асосан тиҷорати ғалла, ҳайвонот, пӯст, пашм, қаймоқ, пӯстин, матоъҳои пашмин, оҳу ва асбобҳои металлӣ ба роҳ монда шуда буд. Таркиби молҳои тиҷоратӣ нишон медиҳанд, ки ин тиҷорат талаботи истеъмолгарон ва истеҳсолкунандагони таҳҷоиро қонеъ менамуд ва барои Аврупо хеле зарур буд, новобаста аз он ки ғоида аз ин тиҷорат 5-8%-ро ташкил медод. Ғоидаи нисбатан кам аз ҳисоби афзоиши ҳаҷми гардиши савдо ва таъмини бехатарӣ аз роҳзанҳои баҳрӣ чуброн карда мешуд» [5, с.62].

Тибқи Декларатсияи Алмаатоии СММ, дар соли 2016, ба миқдори 10% паст рафтани хароҷоти нақлиётӣ тиҷорат 25% меафзояд [6], ки аз нақши инфрасохтори нақлиётӣ дар рақобатпазирии тиҷорат шаҳодат медиҳад ва, ба ақидаи мо, он дар замони муосир заминаи моддии ташаккули ҳамгироии минтақавии иқтисодии ғайриҳаттӣ мебошад.

Таъсиси долони «Шимол-Ҷануб», ки маршрути мултимодалӣ буда, 7200 км-ро дар бар мегирад, тибқи таҳлилҳо дар як сол 20 млн тонна

гардиши молро таъмин карда метавонад. Ин долони нақлиётӣ аз Санкт-Петербурги Россия то Бандари Мумбай (Ҳиндустон) дарозӣ дошта, аз Қазоқистон, Туркманистон ва Эрон мегузарад. Долони мазкур асосан барои кашонидани бор аз гулӯгоҳи Форс ба ҳудуди Россия (ба воситаи баҳри Каспий) ва баъдан ба Аврупои Шимолӣ ва Ғарбӣ сохта шуда буд. Бо истифода аз ин долони нақлиётӣ гардиши савдои хориҷии Ҳиндустон тайи солҳои 2001-2007 ба давлатҳои Иттиҳоди Аврупо ба маблағи 135,6 млрд долл. ИМА расид (нигаред ба чадвали 5). Чӣ хеле ки аз чадвали мазкур дида мешавад, гардиши савдои хориҷӣ пас аз истифодаи ин маршрут сол аз сол афзоиш ёфта, тамоили болоравӣ дорад ва давлатҳои ҚМЧ ва Корея низ бо истифода аз долонҳои нақлиёти ДНАҚО (ТРАСЕКА), хатти роҳи охани транс-сибирӣ (ТРАНССИБ) ва ТПП ба баҳри Каспий баромада, гардиши савдои хориҷии худро бо давлатҳои Аврупо зиёд намудаанд. Агар соли 2001 Ҳиндустон бо Аврупо ба маблағи 10,3 млрд долл., ҚМЧ - 44,6 млрд долл. ва Корея 21,3 млрд долл. савдо намуда бошанд, пас ин нишондодҳо мутаносибан 5,6, 5,5 ва 2,3 маротиба афзудааст.

Чадвали 5 - Содироти Корея, Ҳиндустон ва ҚМЧ ба давлатҳои ИА (млрд долл.)

	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007
Корея	21,3	24,0	27,3	38,4	44,4	49,3	56,1
Ҳиндустон	10,3	11,8	14,4	17,3	23,4	26,8	56,1
ҚМЧ	44,6	53,0	79,0	108,7	145,6	190,0	245,4

Сарчашма: коркарди муаллифон дар асоси маълумоти: Международные транспортные коридоры ЕвразЭС: быстрее, дешевле, больше. Евразийский банк развития. [электронный ресурс] URL: Mezhdunarodnye-transportnye-koridory-EvrAzES.pdf, (дата обращения: 20.08.2022).

Ин тамоил аз он шаҳодат медиҳад, ки долонҳои нақлиётӣ гардиши савдои хориҷии байни давлатҳои Аврупо ва Осиёро нисбат ба савдои дохилии қитъаҳо сол аз сол афзоиш дода истодааст. Масалан, агар дар соли 2005 гардиши савдои хориҷии давлатҳои аъзои ЕвразЭС 27,3 млрд долларро ташкил карда бошад, пас он дар соли 2007 ба 51,3 млрд долл. баробар гаштааст, ки суръати рушд он бештар аз 15% мебошад [7].

Агар ба таркиби молҳои содиротии ҚМЧ ба ИА нигарем, мебинем, ки дар он қариб 95%-ро асосан гурӯҳи «молҳои тайёр», аз он ҷумла, техникаи маишӣ – 31%, либоса ва таҷҳизоти нақлиётӣ молҳои кимиёвӣ – ҳамагӣ 34% ташкил мекунад. Дар навбати худ, ҚМЧ аз ИА ҳамин намуди молҳоро ворид мекунад. Сабаби асосӣ дар он аст, ки ҚМЧ молҳои тайёри худро ба ИА ба воситаи контейнерҳо кашонида, дар роҳи бозгашт ассортименти дигари ҳамин гуна молҳоро, ки бо контейнер кашонида мешаванд, ворид мекунад. Ҳамин гуна ҳолат бо кишварҳои ИДМ низ сурат гирифтааст. Яъне, ҚМЧ бо ИА ва кишварҳои ИДМ механизми ҷуброни тижоратро ба роҳ мондааст, ки инфрасохтори нақлиётӣ дар ин тижорат нақши муҳим дорад (ниг. ба чадвали 6).

Чадвали 6. - Тижорати ҚМЧ бо ИА ва ИДМ дар соли 2008

	Тижорат ҳамагӣ	Аврупо	ИДМ
--	----------------	--------	-----

Гурӯҳи молҳо	Содирот	Воридот	Содирот	Воридот	Содирот	Воридот
Кишоварзӣ	38,9	65,4	6,6	5,4	1,6	5,9
Сӯзишворӣ ва моеъи нафтӣ	41,9	210,6	5,5	9,0	0,7	17,3
Молҳои тайёр	1134,8	677,5	251,8	104,9	45,7	4,7
Аз он ҷумла						
Металҳо	51,5	24,1	10,4	3,8	1,6	1,2
Молҳои кимӣ	60,3	107,4	11,2	14,7	2,2	3,0
Таҷҳизоти техникӣ	347,8	226,5	84,1	9,7	4,3	0,04
Таҷҳизоти нақлиётӣ	59,1	41,7	13,6	18,1	3,5	0,1
Молҳои нассоҷӣ	56,0	16,6	8,5	1,2	2,8	0,01
Либосворӣ	115,2	2,0	25,8	0,4	6,9	0
Ҳамагӣ:	1217,8	956,0	263,9	120,0	48,0	28,0

Сарчашма: коркарди муаллифон дар асоси маълумоти: Международные транспортные коридоры ЕвразЭС: быстрее, дешевле, больше. Евразийский банк развития. Маводи электронӣ: [Mezhdunarodnye-transportnye-koridory-EvrAzES.pdf](#), (санаи мурочиат: 20.08.2022).

Ҳамин тариқ, метавон хулоса намуд, тиҷорати байналхалқӣ дар асоси принципи ҷуброни арза ва тақозо ба молҳои содиршаванда байни кишварҳо ба роҳ монда шуда, дар он мавҷудияти долонҳои нақлиётӣ нақши муҳим дорад. Дар муқоиса бо назарияи Я. Тинберген, ки нақши роҳҳои боркашониро аз нигоҳи масофаи наздик дар тиҷорат ҳамчун омили бартарият дар рушди низоми тиҷорат баррасӣ менамояд, самарани ҷуброн ҳамчун омили бартарияти ҳамгироии минтақавии иқтисодӣ аз нигоҳи таъмини талабот ба молҳои якдигар мебошад, ки дар байни кишварҳои қад-қадӣ долонҳои нақлиётӣ бо истифодаи аз мавҷудияти инфрасохтори нақлиётӣ ба роҳ монда мешаванд. Ин низоми тиҷорат дар муқоиса ба тиҷорати дохили ҳамгироии иқтисодӣ аз он фарқ мекунад, ки байни кишварҳо созишномаҳои тиҷоратии дутарафа ё бисёрҷониба баста шуда, зарурати таъсиси созмони ягонаи ҳамгироии хаттӣ (низоми таъсиси ҳамгироӣ аз рӯи концепсияи Б. Баллас) нест. Яъне, таъсиси минтақаи озоди тиҷоратӣ, ки дар заминаи долонҳои нақлиётӣ ба вучуд меоянд, ҳамгироии тиҷоратиро ташаккул дода, метавонад танҳо дар ин сатҳ қарор гирад ва ба тақсмоти байналхалқии меҳнат чуқуртар мусоидат кунад. Ин модели ҳамгироиро метавон ҳамгироии ғайрихаттӣ номид, зеро он дар заминаи долонҳои нақлиётӣ ба вучуд омада, мавҷудияти сарҳади умумӣ, сатҳи рушди иқтисодиёт, мавҷудияти урфу одати ягона, забон ва дигар омилҳои ҳамгироӣ зарур нест. Дар ин шакли ҳамгироӣ зери мафҳуми сарҳади умумӣ сарҳади долони нақлиётӣ фаҳмида мешавад, ки кишварҳои ин сарҳад дар якҷоягӣ як фазои муносиби тиҷоратиро (ҳамгироиро) ташкил менамоянд [11] ва он ҳамчун «минтақаи дорои имконияти ҳамгироӣ» дар рушди низоми фазоии тиҷорат нақши муҳим мебозад.

Аз таҳлилҳои боло бармеояд, ки самараи ҷуброни арза ва тақозо ба молҳои содиршаванда ҷузъи муҳимми тиҷорати муосири байналхалқӣ буда, ифодакунандаи бартариҳои рақобатии ҳамгироии минтақавии иқтисодии ғайрихаттиест, ки дар заминаи долонҳои нақлиётӣ ба вуҷуд меоянд.

Масалан, дар доираи лоиҳаи долони «Шимол-Ҷануб» Ҷумҳурии Ислонии Эрон (ҶИЭ) барномаи мушаххаси тиҷоратиро бо Россия дорад, ки он асосан ба таъмини «самараи ҷуброни талабот ва пешниҳод ба молҳои содиршаванда» нигаронида шудааст. Ҷӣ хеле ки маълум аст, ҶИЭ зери таҳримҳои Амрико ва давлатҳои Аврупо қарор дорад ва ин ҳолат водор месозад, ки Эрон барои рушди муносибатҳои иқтисодии худ тадбирҳои мураккаби иқтисодиро татбиқ намояд. Аз ҷиҳати сиёсат ва стратегияи иқтисодӣ ғояи асосии рушди долони «Шимол-Ҷануб» барои Эрон барномаи «Нафт ба ивази мол» аст. Эрон меҳодад бо истифода аз ин лоиҳа бар ивази фурӯши нафти худ аз Россия молҳои заруриро харид кунад. Аммо барои амалӣ гардондани он маҷмуи васеи тадбирҳоро бояд амалӣ намояд. Пеш аз ҳама, Россия бояд берун аз Федератсияи Россия бозори доимии фурӯши нафти Эронро бояд пайдо намуда, тарҳи мураккаби клирингиро амалӣ намояд: яъне, вақте ки Россия аз ширкатҳои хориҷа молеро харидорӣ мекунад, онро метавонанд бо воситаи эронӣҳо, ки дар он кишварҳо воситаҳои пулӣ доранд (асосан воситаҳои пулӣ аз ҳисоби фурӯши нафт дар Чин, Кореяи Ҷанубӣ, Ҷопон ва тақрибан 20 кишвари дигар), пардохт намояд ва эронӣҳо бар ивази он маблағ аз Россия молҳои зарурии худро харидорӣ (ворид) намоянд [8].

Бояд қайд намуд, ки ҷуброни арза ва тақозо ба молҳои содиршаванда дар доираи ин долони нақлиётӣ (Шимол-Ҷануб) соли 2018 ҳангоми ба имзо расонидани Созишномаи муваққатӣ оид ба ташкили МОТ (Минтақаи озоди тиҷоратӣ) байни ҶИЭ ва Иттифоқи Иқтисодии АвруОсиё (ИИА-ЕАЭС) боз тақвият ёфт. Тибқи ин Созишнома, кишварҳои ИИА боҷҳои воридотӣ ба 502 молро барои ҶИЭ коҳиш медиҳанд, ки ба онҳо ИИА ниёз дорад (писта, хурмо, анҷир, мавиз, маҳсулоти қаннодӣ, косаю табақ, моеъҳои шустушӯӣ, гилем, маҳсулоти пластикӣ). Эрон бошад, барои кишварҳои ИИА ба 864 мол боҷи воридотиро коҳиш медиҳад. Аз ҷумлаи асосии он: гӯшти чорво - аз 26 фоиз то 5-10 фоиз кам карда шавад; лубиёғиҳо - аз 55% то 5-10%; рағани растанӣ - аз 20% то 10%; макарон ва маҳсулоти қаннодӣ - аз 55 то 14-20 фоиз, маҳсулоти пӯлодӣ - аз 20 то 15 фоиз; релсҳои қатора - аз 5 фоиз то 4 фоиз; батареяҳо - аз 32-55% то 10%; арматур, кубурҳо - аз 32 то 4 фоиз коҳиш дода мешаванд. Ин молҳо беш аз нисфи содироти Қазоқистон ва Россия ба Эронро ташкил медиҳанд. Созишномаи МОТ ибтидои густариши ҳамкориҳо дар дигар бахшҳо – дар соҳаи сайёҳӣ, сармоягузорӣ, илм, технология ва нақлиёт мебошад. То имрӯз ИИА ва Эрон танҳо дар оғози ҳамкориҳо қарор доранд. Саҳми Эрон дар тиҷорати Россия он қадар калон нест ва соли 2016 ҳамагӣ 0,4% буда, саҳми Федератсияи Россия дар гардиши савдои хориҷии ҶИЭ бештар – 4,2

фоизро ташкил медиҳад. Тибқи иттилои Хадамоти федералии гумруки Россия, гардиши мол миёни Россия ва Эрон дар соли 2021 4 миллиарду 350 миллион долларро ташкил дод, ки нисбат ба соли гузашта 81,7 фоиз афзоиш ёфтааст. Аз ҷумла, содирот аз Россия ба Эрон 3 миллиарду 680 миллион доллар (афзоиш 2,2 баробар), воридот ба Россия аз Эрон 967,3 миллион доллар (афзоиш 21,4 фоиз) будааст. Саҳми Эрон дар муомилоти умумии савдои берунии Россия дар давраи ҳисоботӣ аз 0,4 фоизи соли гузашта ба 0,5 фоиз афзуд (ниг. ба ҷадвали 7). Мувофиқи пешгӯиҳо, дар солҳои минбаъда талаботи Эрон ба ғалла, рағғани растанӣ, таҷҳизоти энергетикӣ (аз ҷумла таҷҳизоти шабакавӣ), масолеҳ ва таҷҳизоти роҳҳои оҳан, таҷҳизоти саноатӣ ва маҳсулоти ҷӯбу тахтаи Россия боз ҳам меафзояд [1]. Дар асоси таҳлили Комиссияи иқтисодии АвруОсиё бошад, дар натиҷаи гардиши озодаи мол байни ИИА бо Эрон афзоиши бештари ММД дар Россия - то 1,3 миллиард доллар ва Қазоқистон - беш аз 500 миллион доллар дар назар аст, афзоиши ин нишондиҳандаҳо дар Беларус \$78,6 миллион, дар Арманистон - 27 миллион доллар, дар Қирғизистон - 12 миллион долларро ташкил хоҳад намуд. Тибқи пешгӯиҳои Комиссияи иқтисодии АвруОсиё (ЕЭК), содирот аз кишварҳои ИИА ба Эрон дар оянда 73% меафзояд. Ба таркиби молҳои содиротии ИИА ба Эрон асосан молҳои ғайрикишоварзӣ - 83,1%, дохил мешаванд, ки онҳо асосан доруворӣ, моддаҳои сурфактант, коғаз, либос, маснуоти пӯлодӣ, ҳелҳои гуногуни таҷҳизоти механикӣ ва электрикӣ, автомобилҳо ва ғайра мебошанд.

Ҷадвали 7. - Гардиши савдои хориҷии Россия бо ЧИЭ (млрд долл. ИМА)

	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2020	2021	2021 нисбат ба 2010, бо %
Содирот	3,36	3,28	1,90	1,17	1,33	1,00	1,88		3,68	109,5
Воридот	0,27	0,35	0,43	0,43	0,36	0,24	0,30		0,97	359,3
Гардиш и савдои хориҷӣ	3,60	3,63	2,33	1,60	1,69	1,24	2,18		4,35	120,8

Сарчашма: коркарди муаллифони дар асоси маводи: Ашкалов А.И. Внешнеэкономическая деятельность России с Ираном // А.И. Ашкалов, Р.Е. Редькина, Н.Ю. Рудь // Российский внешнеэкономический вестник. - 2018. - №9. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/vneshneekonomicheskaya-deyatelnost-rossii-s-iranom> (санаи мурочиат: 14.09.2022); Синеок М.Н. Эффективность соглашения о временной зоне свободной торговли между Ираном и ЕАЭС для Российско-Иранской торговли / М.Н. Синеок // Международный научно-исследовательский журнал.- 2021. - №7 (109). - URL: <https://research-journal.org/archive/7-109-2021-july/effektivnost-soglasheniya-o-vremennoj-zone-svobodnoj-torgovli-mezhdu-iranom-i-eaes-dlya-rossijsko-iranskoj-torgovli> (санаи мурочиат: 14.09.2022).

Чӣ хеле ки аз ҷадвали мазкур дида мешавад, тиҷорати Россия бо Эрон дар соли 2021 нисбат ба соли 2010 дар ҳаҷми 20,8% афзоиш ёфтааст, ки аз

аҳаммияти долони нақлиёти Шимол-Чануб шаҳодат медиҳад. Дар ин маврид воридот зиёда аз 3,6 маротиба ва содирот бошад, 109,5% афзудааст.

Ин Созишнома дар баробари ташкили озодии гардиши мол байни ИИА ва Эрон, инчунин мавқеи Эронро ҳамчун кишвари транзитӣ мустаҳкам намуда, барои кишварҳои минтақа нақш ва зарурати долони нақлиёти Шимол-Чанубро боз ҳам афзун менамояд.

Долони нақлиёти байналмилалии Шимол-Чануб дар рушди он минтақаҳои Россия, ки роҳҳо мегузарад, нақши ҳалкунанда мебозад. Махсусан, ин аллакай аз мисоли вилояти Волгоград, Астрахан ва Доғистон равшан дида мешавад. Қисми зиёди содироти Волгоград ба кишварҳои ҳавзаи «панҷгона»-и Хазар равона шудааст ва дар соли 2018 афзоиши он дар минтақа 5%-ро ташкил додааст. Волгоград асосан ба ин кишварҳо маҳсулоти нафть, маҳсулоти хӯрокворӣ ва маҳсулоти кимиёвӣ содир менамояд. Қазоқистон шарикӣ калидӣ дар минтақа боқӣ мемонад (ба он ҷо ба маблағи 78,8 миллион доллар мол фиристода шудааст), содирот ба Озарбойҷон 37,9 миллион доллар, ба Эрон 15,5 миллион доллар ва Туркменистон 0,78 миллион долларро ташкил додааст. Дар баробари ин вилоятҳо дигар минтақаҳои Россия низ бо истифода аз ин шохроҳи байналмилалӣ ба ҳамкориҳои мутақобилаи Каспий дохил мешаванд [1, с. 11].

Рушди ДНБ ин хоҳиши таҳкими таъсири сиёсати хориҷии кишварҳо тавассути инфрасохтори муосир чиҳати коҳиш додани хатарҳои геополитикӣ, ворид шудан ба бозорҳои асосӣ ва диверсификатсияи вариантҳои пайваستшавӣ бо бозорҳои ҷаҳонӣ мебошад. Ба ибораи дигар, динамикаи ДНБ ин инъикоси пешрафти техникӣ дар нақлиёт, ҳаракати ҷаҳонишавӣ ва минтақагароии иқтисоди ҷаҳонӣ, манфиатҳои геополитикӣ ва геоиқтисодии кишварҳои иштирокчӣ дар рушди алоқаи байналмилалӣ мебошад [3].

Кишварҳои Осиё дар доираи барномаи ҶИМОН (ЦАРЭС) тайи солҳои охир дар пасманзари пандемияи КОВИД-2019, гарчанде баъзеяшон тиҷоратро бо сабабҳои монеаҳои кашонидани бор кам карда бошанд ҳам, вале дар маҷмӯъ, тамоили афзоишро доранд, ки дар ин барнома таъсиси долонҳои нақлиётӣ ҳадафи асосӣ ва воситаи муҳимми ташаккули ҳамгироии минтақавӣ дар самти тиҷорат ва иқтисод мебошад (ниг. ба ҷадв. 8).

Ҷадвали 8. - Тиҷорати мол, суръати афзоиш дар кишварҳои аъзои ҶИМОН (ЦАРЭС) (солҳои 2017-2021 (бо %))

Содироти мол (% солона)						Воридоти мол (% солона)				
Давлат	2017	2018	2019	2020	2021	2017	2018	2019	2020	2021
Афғонистон	27,7	11,6	8,3	8,3	9,3	7,6	-2,1	3,4	1,4	2,1
Озарбойҷон	14,7	37,2	-6,4	-32,7	24,4	0,4	21,2	24,8	-37,8	23,5

Ҷумҳурии Мардумии Чин	11,4	9,1	0,5	-8,5	9,8	16,0	16,2	-2,7	-7,8	10,2
Гурҷистон	24,0	22,4	13,5	3,6	11,9	9,3	15,1	0,8	1,1	7,0
Қазоқистон	33,3	26,4	-4,0	-35,4	42,2	16,5	12,0	10,6	-11,7	11,5
Ҷумҳурии Қирғизистон	14,4	4,2	7,5	7,0	7,0	11,4	26,9	-6,3	-7,0	-5,0
Муғулистон	21,4	12,4	9,1	-8,6	15,3	-225,3	35,4	2,1	-4,2	8,3
Покистон	0,1	12,6	-2,1	6,0	6,7	18,0	16,2	-6,8	4,0	3,9
Тоҷикистон	9,4	-10,4	9,3	10,0	10,0	-8,5	13,5	6,3	0,0	5,0
Туркманистон	3,6	49,6	8,1	7,0	7,9	-22,7	-47,8	1,6	5,4	7,0
Узбекистон	12,3	11,4	28,6	12,0	25,0	6,2	43,8	16,3	20,0	14,0

Сарчашма: коркарди муаллифон дар асоси маълумоти БОР

Молҳои асосии содироти кишварҳои аъзои ҶИМОН ин рағванҳои нафти ва газӣ, ангишт, нуриҳои маъданӣ (оҳан, мис, свинетс, синк, уран, алюминий) металлҳо (тилло, нукра), маснуоти металлӣ, гандум, биринҷ, орди гандумӣ, сабзавот, чормағз, мевагӣҳо, вино ва нӯшокиҳои спирти, спирти этилӣ, полителен, нуриҳои минералӣ, доруворӣ, кашемир, матоҳои пахтагин, матоҳои маҳини пахтагин, пахтаи маҳинах, либосҳои пахтагин ва ҷойҳои пахтагин, нақлиёти муҳаррикӣ ва қисмҳои эҳтиётии нақлиёт мебошад. Бар ивази содироти молҳои зерин кишварҳои аъзои ҶИМОН (ЦАРЭС) аз берун молҳои ғайринафти ва саноатиро ворид мекунанд, ки он аз рушд нафти саноати пешрафта ва истеҳсолкунандагон ва содиркунандаи ашёи хом будани минтақа дар тақсмоти байналхалқии меҳнат шаҳодат медиҳад.

Дар доираи барномаи ҶИМОН (ЦАРЭС), ки дар Осиёи Марказӣ татбиқ гашта истодааст, таҷрибаи «Долони Алмаато-Бишкек» хеле ҷолиб аст. «Долони Алмаато-Бишкек» вилоятҳои Бишкек ва Ҷуи Ҷумҳурии Қирғизистон ва вилоятҳои Алмаато ва Ҷамбули Ҷумҳурии Қазоқистонро дар бар мегирад. Таҳлилҳо нишон медиҳанд, ки долони мазкур ба рушди тиҷорат байни шаҳрҳои Алмаато ва Бишкек, вилоятҳои Ҷуи ва Ҷамбули Ҷумҳурии Қазоқистону Ҷумҳурии Қирғизистон мусоидат намуда, эҳтиёҷоти дохилии онҳоро ба молҳои якдигар қонеъ намуда истодааст [2]. Долони мазкур на танҳо рушди тиҷорати байни шаҳр ва вилоятҳои ду кишварро тақвият додааст, инчунин шаҳрҳои Бишкек ва Алмааторо ба шаҳрҳои тиҷоратӣ дар Осиёи Марказӣ мубаддал намудааст, ки ба воситаи ин шаҳрҳо молҳои ҶМЧ ба бозорҳои минтақа ворид мешаванд. Дар оянда бошад, дар доираи ин долон ташаққули якҷанд кластерҳои инфрасохторӣ дар соҳаи сайёҳӣ ва дигар хизматрасониҳо ба нақша гирифта шудааст, ки онҳо то солҳои 2020-2030 бояд ба анҷом расанд. Бисёре аз кишварҳои минтақа ин лоиҳаро ояндадор арзёбӣ намуда, хоҳиши ба ин долон ҳамроҳ шуданро изҳор намудаанд [2], ки аз ифодаи қонуниятҳои муосири инкишофи хоҷагии ҷаҳонӣ - “майли интиҳои минтақаҳои кишварҳои дорои иқтисоди қушод ба ҷараёни ҳамгироӣ”-и пешниҳоднамудаи мо [12] мебошад.

Лоиҳаҳои нақлиётии ҶИМОН (ЦАРЭС) ва ТРАСЕКА, ки дар минтақаи Осиё татбиқ гашта истодаанд, омили мусоидаткунандаи

тиҷорати дохилӣ ва берунӣ аъзои кишварҳои Иттиҳоди иқтисодии АвруОсиё (ЕАЭС) мебошад (ниг. ба ҷадвали 9).

Ҷадвали 9. - Тиҷорати берунӣ ва байниҳамдигарии давлатҳои аъзои Иттиҳоди иқтисодии АвруОсиё (ЕАЭС) (млн долл)

	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021	2021/2015 бо %
Гардиши савдои хориҷӣ	670661,9	594760,2	742717,8	873830,7	859269,6	733845,2	991250,5	147,8
Бо давлатҳои ғайри Иттиҳод	579392,0	509372,7	634193,7	753836,4	735775,9	624627,5	846358,2	146,0
Бо якдигар (давлатҳои аъзои Иттиҳод)	91269,9	85387,5	108524,1	119994,3	123493,7	109217,7	144892,3	158,8
Содирот								
Ба давлатҳои ғайри Иттиҳод	373 845,1	308 264,8	386 922,4	490 722,0	460 749,2	364 810,4	527 852,3	141,1
Бо якдигар (давлатҳои аъзои Иттиҳод)	45615,7	42960,3	54711,6	60261,9	61632,6	55053,9	73089,6	160,2
Воридот								
Аз давлатҳои ғайри Иттиҳод	205537,9	201107,9	247271,3	263114,4	275026,7	259817,1	318505,9	154,9
Аз якдигар (давлатҳои аъзои Иттиҳод)	45654,2	42427,2	53812,5	59732,4	61861,1	54163,1	71802,7	157,2

Сарчашма: коркарди муаллифон дар асоси: http://www.eurasiancommission.org/ru/act/integr_i_makroec/dep_stat/tradestat/time_series/Pages/default.aspx (санаи мурочиат: 16.09.2022)

Дар доираи ҳамгироии минтақавии иқтисодии МЕРКОСУР низ механизми ҷуброни тиҷорат рушд ёфта, «ба дараҷаи сифатие расидааст, ки онро омили рушди дохилии иқтисодӣ ва бартарияти рақобатӣ доништан мумкин аст. Таҳлилҳо нишон медиҳанд, ки ҳамгироии тиҷоратии МЕРКОСУР, ки дар заминаи долонҳои нақлиётӣ дохилӣ ба вучуд омадаанд, ба мувозинати содирот ва воридоти дохилиминтақавӣ оварда расонида, алоқамандии зичи сохторӣ-молии кишварҳо ба вучуд омадааст. Ба ғайр аз ин, дар оянда барои рушди минбаъдаи он дар назди МЕРКОСУР вазифаи гуногунсамтии содирот бо кишварҳои берун аз

иттиҳод ба воситаи сохтани инфрасохтори тиҷоратии умумӣ меистад. Аммо барои Иттифоки укёнуси Ором (ИУО) ҳамгирии тиҷоратӣ ҳанӯз пурра ба вуҷуд наомадааст ва дар оянда бобати истифодаи таҷрибаи МЕРКОСУР дар ин иттиҳод вазифагузорӣ карда шудааст» [10]. Аз таҳлили Н.Г. Хмелевская бармеояд, ки кишварҳои аъзои МЕРКОСУР тиҷоратро дар асоси принципи ҷуброни арза ва тақозо ба молҳои содиршаванда дар доираи инкишофи истеҳсолоти молҳои дохилиминтақавӣ ба роҳ монда, дар оянда барои қонё кардани талаботи дохилӣ ба молҳои дигар, ки дар дохили минтақа истеҳсол намешаванд, содиротро ба дигар кишварҳои берун аз МЕРКОСУР афзоиш медиҳанд.

Ба ақидаи олими рус М.Н. Балдано, «Сохтмон ва муосиргардонию долони нақлиёти Транссиб бояд ба рушди инфрасохтори саноатии 14 вилоят, 3 водӣ, 2 ҷумҳурӣ ва як вилояти худмухтори Россия мусоидат намояд. Транссиб аз 87 шаҳри Россия, аз ҷумла Москва, Ярослав, Перм, Екатеринбург, Омск, Новосибирск, Красноярск, Иркутск, Улан-Удэ, Чита, Хабаровск ва Владивосток мегузарад, ки баъзеи онҳо шаҳрҳои калони индустриалӣ ва узлҳои нақлиётӣ мебошанд... Дар солҳои наздик гардиши солони кашонидани бор дар ин долони нақлиётӣ аз ҳисоби кашонидани молҳо аз ИМА ба минтақаи Шарқи дур ба воситаи бандарҳои Находка ва Шарқ якҷанд маротиба афзоиш хоҳад ёфт. Ҳангоми афзоиши ҳаҷми боркашонӣ то 1 млн контейнер даромади умумӣ ба 8 млрд доллар ва ғоида ба 1 млрд доллар баробар хоҳад шуд... Ин лоиҳаи бузурги байналмилалӣ бояд ба рушд ва ҳамгирии низоми иқтисодии Россия, Аврупо ва давлатҳои минтақаи Осиё ва Укёнуси Ором оварда расонад» [9].

Дар доираи ҳамгирии минтақавии ғайрихаттии лоиҳаи “Як камарбанд - як роҳ” низ тиҷорати кишварҳо рушд ёфта истода, нақши он дар тиҷорати байналхалқӣ боло рафта истодааст. Дар соли 2017 қариб 40% содироти ҷаҳониرو кишварҳои қад-қади ин долони нақлиётӣ ташкил намудааст ва, тибқи ҳисоботи Маркази таҳқиқотии ин лоиҳа, он ҳанӯз 30% иқтидори тиҷоратиро ташкил медиҳад ва дар оянда дар натиҷаи беҳтар кардани инфрасохтори дохилии кишварҳои алоҳида он боз афзоиш хоҳад ёфт [13]. Тибқи ҳамин таҳлилҳо “лоиҳаҳои нақлиётӣ ҳаҷми тиҷорати кишварҳое, ки ин долонҳо аз он мегузаранд (аз 71 кишвар, вале барои татбиқи ин лоиҳа 151 кишвар розигии худро имзо гузоштаанд [13, с.11]), ба 2,8 - 9,7% ва дар тамоми ҷаҳон аз 1,7 то 6,2% тиҷорат боло меравад. Самараи умумӣ аз ҳисоби қоҳиш додани хароҷоти нақлиётӣ барои ҳамаи кишварҳо мерасад (барои ҳамаи кишварҳо аз 1,8 то 2,2% ва барои кишварҳои қад-қади долони мазкур аз 2,2 то 2,8%). ... Кишварҳо ба истеҳсол ва тиҷорати молҳои нав - тез вайроншаванда (меваи тару тоза, сабзавот ва ғайра) ва дар ташкили занҷираи истеҳсолот зарурати зуд дастрас кардашаванда (ашёи хоми соҳаи кимиёвӣ ва дигар) майл мекунанд... Афзоиши содироти молҳои ба инфрасохтори нақлиёт алоқаманди ҚМЧ ба кишварҳои қад-қади “Як камарбанд - як роҳ” дар соли 2017 11% афзудааст. Ин афзоиш асосан аз ҳисоби татбиқи

инфрасохтори нақлиётӣ, ки “ядро”-и “Як камарбанд - як роҳ” аст, ба вучуд омадааст [13, с.17].

Ҳамин тариқ, бояд қайд намуд, ки:

1. Дар низоми тиҷорати байналхалқӣ тиҷорати дохилиминтақавӣ рӯ ба афзоиш дошта, он дар натиҷаи тақсимои байналхалқии меҳнат дар дохил ва беруни иттиҳод боз инкишоф хоҳад ёфт;

2. Дар доираи минтақаи дорои имконияти ҳамгироии иқтисодӣ тиҷорат характери ҷуброни тақозо ва арза ба молҳои содиротшавандаро дорад;

3. Бартарияти низоми тиҷоратӣ дар доираи минтақаи дорои имконияти ҳамгирӣ аз ҳисоби самараи “долонҳои нақлиётӣ” ба даст оварда мешавад.

Адабиёт

1. Балдано М.Н. Роль России в развитии международных транспортных коридоров Евразии/ М.Н. Балдано // Известия Уральского федерального университета. Серия 2: Гуманитарные науки. – 2011. - №4 (96). - С. 54-61.
2. Вардомский Л.Б. Развитие транспортных коридоров постсоветского пространства в условиях современных геополитических и экономических вызовов (научный доклад) /Л.Б. Вардомский, М.О. Тураева. – М.: Институт экономики РАН, 2018. – 66 с.
3. Ганочка А.А. Международные морские порт-хабы как фактор развития региона Балтийского моря. Диссертация на соис. ... к.э.н. по специальности 08.00.14 – Мировая экономика /А.А. Ганочка. - Санкт-Петербург, 2017. – 177с.
4. Измерение и мониторинг эффективности коридоров ЦАРЕК: Ретроспектива, нацеление в будущее. Отчет АБР, 2014 [электронный ресурс]. – URL: <https://www.caa-network.org/archives/2838> (дата обращения: 15.10.2022)
5. История экономики: учебник/ под общ. ред. О.Д. Кузнецовой и И.Н. Шапкина. - М.: ИНФРА-М, 2007. – 384с.
6. Караваев А., Тишехьяр М. Международный транспортный коридор «Север-Юг» и сценарии трансрегиональной интеграции, 2019 г. Доклад Международной транспортной коридора Север-Юг. pdf [электронный ресурс]. – URL: <https://ru.valdaiclub.com/files/27685/> (дата обращения: 14.09.2022)
7. Международные транспортные коридоры ЕвразЭС: быстрее, дешевле, больше. Евразийский банк развития. [электронный ресурс]. – URL: [Mezhdunarodnye-transportnye-koridory-EvrAzES. pdf](#). (дата обращения: 20.08.2022)
8. Международный транспортный коридор «Север-Юг» и сценарии трансрегиональной интеграции. [электронный ресурс]. – URL: <https://ru.valdaiclub.com/files/27685/> (дата обращения: 14.09.2022)
9. Операционализация экономических коридоров в Центральной Азии: Исследование на примере коридора Алмаато-Бишкек. Исследование АБР, 2012. [электронный ресурс]. – URL: <https://policycommons.net/artifacts/394008/operatsionalizatsiia-ekonomicheskikh-koridorov-v-tsentralnoi-azii/1358734/> (дата обращения: 23.06.2021).
10. Сафаров Б.Г. Қонуният ва тамоюли инкишофи иқтисоди қушоди давлатҳои рӯ ба тараққӣ дар шароити муосир / Б.Г. Сафаров // Паёми молия ва иқтисод. – 2022. - №4-2 (34). – С. 228-245.
11. Сафаров, Б.Г. Республика Таджикистан в системе международной транспортно-коммуникационной инфраструктуры региональных интеграционных

группировок / Б.Г. Сафаров // Финансово-экономический вестник. – 2022. – № 1(30). – С. 104-112.

12. Хмелевская Н.Г. Интеграционные процессы в Латинской Америке через призму региональной торговли (на примере МЕРКОСУР и Тихоокеанского альянса)/ Н.Г. Хмелевская// Ибероамериканские тетради. -2014. - №3 (5). – С.131-141.
13. Экономике одного пояса, одного пути: возможности и риски транспортных коридоров. Отчет Всемирного Банка «Belt and Road Economics: Opportunities and Risks of Transport Corridors в 2019». [электронный ресурс]. – URL: <https://www.worldbank.org/en/research/commodity-markets>: (электронный ресурс: 03.11.2022)

УДК: 336 (075,8)

АРЗЁБИИ ХАВФҲОИ МУОСИРИ БОНКӢ ВА ТАЪСИРИ ОНҲО БА СИФАТИ ДОРОИҲО

Хайрзода Шукрулло Курбоналӣ – д.и.и., профессори кафедраи фаъолияти бонкии Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон. Суроға: 734067, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, кӯчаи Нахимов 64/14.

Аҳадов Исмаилло Қаюмович – муаллими калони кафедраи фаъолияти бонкии Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон. Суроға: 734067, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, кӯчаи Нахимов 64/14. Телефон: +992 918 90 41 46. E-mail: im-yusuf@mail.ru.

Назарияи хавф дар муносибатҳои бозорӣ торафт бештар мавқеи худро васеъ намуда, аз тарафи олимони соҳа роҳҳои пешгирӣ ва кам кардани он мавриди таҳқиқи амиқ қарор дорад.

Баҳии бонкӣ, ки як қисми низоми молиявӣ мебошад, ногузир ба хавф дучор мешавад. Бо доштани иттилоот дар бораи хавфи эҳтимолии баҳии бонкӣ, мақомот метавонанд чораҳои пешгирикунандаро таҳия кунанд, ки ба ташикили низоми рақобатпазири қодир ба тақсими самараноки захираҳои қарзӣ ва захираи баланди устувори молиявӣ равона карда шудаанд, ки имкони бӯҳрони низоми бонкиро истисно мекунанд.

Муаллифон дар асоси таҳқиқи адабиёти иқтисодӣ тавонистаанд, ки нақши дороиҳоро дар низоми бонкии муосир пурра таҳлил намуда, муайян намоянд, ки хатари бонкӣ дар дороиҳо таъсири манфӣ мерасонад.

Дар ҳулоаи мақола муаллифон доир ба кам намудани хавфҳои бонкӣ ва таъсири он пешниҳодҳои мушаххас намудаанд.

***Калидвожаҳо:** бонки тиҷоратӣ, дороиҳои бонкӣ, сифати дороиҳо, пардохтпазирӣ, сармояи худӣ, амалиёти фаъл, захираҳои бонкӣ, сандуқи қарзӣ, сармоя, қарзҳои ғайрифаъл, дороиҳои хавфнок, қарзҳо, хавфи бонкӣ.*

ОЦЕНКА СОВРЕМЕННЫХ БАНКОВСКИХ РИСКОВ И ИХ ВЛИЯНИЕ НА КАЧЕСТВО АКТИВОВ

Хайрзода Шукрулло Курбонали – д.э.н., профессор кафедры банковского дела Таджикского государственного финансово-экономического университета. Адрес: 734067, Республика Таджикистан, г.Душанбе, ул. Нахимова, 64/14.

Ахатов Исмаилло Каюмович - ассистент кафедры банковского дела Таджикского государственного финансово-экономического университета. Адрес: 734067, Республика Таджикистан, г.Душанбе, ул. Нахимова, 64/14. Телефон: +992918 90 41 46. E-mail: im-yusuf@mail.ru.

В условиях нестабильной рыночной экономики, когда банки постоянно находятся под угрозой финансового кризиса и с большей вероятностью могут обанкротиться, важно определить их устойчивость.

Банковский сектор, являющийся частью финансовой системы, неизбежно подвергается риску. Обладая информацией о потенциальных рисках банковского сектора, органы власти могут разрабатывать превентивные меры, направленные на создание конкурентоспособной системы, способной к эффективному размещению кредитных ресурсов и высокому уровню финансовой устойчивости, исключающей возможность возникновения кризиса в банковской системе.

На основе изучения экономической литературы авторам удалось всесторонне проанализировать роль активов в современной банковской системе и определить, что банковский риск оказывает негативное влияние на активы.

В конце статьи авторы дали конкретные рекомендации по снижению банковских рисков и их влияния.

Ключевые слова: коммерческий банк, банковские активы, качество активов, ликвидность, собственный капитал, активные операции, банковские резервы, кредитный портфель, капитал, бездействующие кредиты, рискованные активы, кредиты, банковский риск.

ASSESSMENT OF MODERN BANKING RISKS AND THEIR IMPACT ON ASSETS QUALITY

Khairzoda Shukrullo Qurbonali – Doctor of Economics, Professor of the banking department of Tajik state university of finance and economics. Address: 734067, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Nakhimov street 64/14.

Ahadov Ismatillo Qayumovich - Assistant of the banking department of Tajik state university of finance and economics. Address: 734067, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Nakhimov street 64/14. Phone: +992 918 90 41 46. E-mail: im-yusuf@mail.ru.

In an unstable market economy, where banks are constantly threatened by a financial crisis and are more likely to go bankrupt, it is important to determine their resilience.

The banking sector, which is part of the financial system, is inevitably at risk. Having information on the potential risks of the banking sector, the authorities can develop preventive measures aimed at creating a competitive system capable of efficient allocation of credit resources and a high level of financial stability, which excludes the possibility of a crisis in the banking system.

Based on a study of the economic literature, the authors was able to fully analyze the role of assets in the modern banking system and determine that banking risk has a negative impact on assets.

At the end of the article, the authors makes specific recommendations on reducing banking risks and their impact.

Keywords: commercial bank, bank assets, asset quality, liquidity, equity, active operations, bank reserves, loan portfolio, capital, inactive loans, risky assets, loans, bank risk.

Имрӯз дар тамоми миқёси ҷаҳон масъалаҳои хавф дар фаъолияти иқтисодӣ таваҷҷуҳи зиёдро ба худ ҷалб намуда, дар бисёр соҳаҳо ба таври алоҳида таъсири худро мерасонад ва бинобар ин, фаҳмиши умумии он вучуд надорад.

Дар низоми бонкӣ идоракунии хавфҳо дар шароити ноустувории иқтисодӣ яке аз мақсадҳои муҳимми ташкілотҳои қарзӣ ба ҳисоб меравад. Бинобар ин, арзёбӣ ва идоракунии хавфҳо таҳқиқи масъала ва дарёфти роҳҳои кам кардани онро талаб менамояд. Масъалаи коҳиш додани таъсири хавфҳо ба фаъолияти бонкӣ масъалаи муҳим буда, дар ин самт роҳбарияти бонкро зарур аст, то механизмҳои идоракунии хавфҳоро

таҳия ва истифода намоянд ва дар маҷмуъ амнияти молиявии бонкро таъмин гардонанд.

Дар баробари болоравии нишондиҳандаҳои бонкӣ ва дар маҷмуъ рушди фаъолияти бонкӣ хавфҳои бонкӣ аз қабili хавфи қарзӣ, хавфи асъорӣ, хавфи бозорӣ ва дигар хавфҳо рӯ ба рушд мебошанд. Ҳарчанд ки ин раванд ба бонкҳо таъсирҳои манфӣ расонида, боиси нигарониҳои тамоми низоми бонкӣ гардида истодааст. Бонкҳои тиҷоратӣ ҳамеша кӯшиш менамоянд пардохтпазириашонро дар ҳолати хуб нигоҳ доранд. Бинобар ин, барои мусоидат намудан ба ҳифзи манфиатҳои саҳмиядорон ва муштариёни худ сари вақт дороиҳои фаъол ва ғайрифаволро муайян намуда, чиҳати пешгирии талафоти ба дороиҳои ғайрифавол алоқаманд чораҳои зарурӣ дарёфт намоянд.

Дар солҳои охир, бонкҳои тиҷоратӣ таваҷҷуҳи хоси худро ба зарурати идоракунии самараноки хавфҳо дар амалиёти фаъол ҷалб намудаанд. Аз ҷумла, нишондиҳандаҳое, ки барои муайян кардани кифоятии устувори молиявии бонк истифода шуда, барои арзёбии сифати идоракунии бонк, амалиёт ва хавфҳои он саҳмгузор мебошанд.

Яъне, хавфи бонкӣ ин ҳодисаҳои интизорӣ ё ғайричашиддошт мебошад, ки ба бонк, сармоя ва даромаднокии он таъсири манфӣ мерасонад ва он намудҳои зиёд дошта, сол аз сол намудҳои гуногуни он вобаста ба шароити тағйирёбии иқтисодӣ ба вучуд омада истодаанд (ниг. ба ҷадвали 1).

Ҷадвали 1. - Намудҳо ва тавсифи хавфҳои бонкӣ

Намуди хавфи бонкӣ	Тавсифи хавфҳои бонкӣ
Хавфи амнияти иттилоотӣ	Эҳтимолияти ба амал омадани зарар дар натиҷаи ҳалалдор шудани мукамалӣ, махфият ва дастрасии дороиҳои иттилоотии бонк;
Хавфи технологияҳои иттилоотӣ	Эҳтимолияти ба амал омадани зарар дар натиҷаи ғайриқаноатбахш ба роҳ мондани равандҳои амалиётӣ, ки бо коркард ва истифодабарии технологияҳои иттилоотӣ алоқаманд мебошанд;
Хавфи арзиш	Эҳтимолияти ба амал омадани зарари молиявӣ дар натиҷаи тағйироти номусоид дар арзиши бозори воситаҳои молиявӣ ва молҳо;
Хавфи нуфузу эътибор	Эҳтимолияти ба амал омадани зарар, дастнорас шудани даромадҳои банақшагирифташуда, ки дар натиҷаи коҳиш ёфтани теъдоди муштариён, паст шудани дигар нишондиҳандаҳои инкишоф бинобар дар ҷомеа пайдо шудани тасаввуроти манфӣ дар бораи вазъи молиявии бонк, сифати хизматрасонӣ ё дар маҷмуъ хусусияти фаъолияти бонк ба амал меояд;
Хавфи асъорӣ	Эҳтимолияти ба амал омадани зарари молиявӣ дар натиҷаи тағйироти номусоиди қурби асъори хориҷӣ ҳангоми анҷом додани фаъолият аз тарафи бонк;
Хавфи ҳуқуқӣ	Эҳтимолияти ба амал омадани зарар дар натиҷаи аз ҷониби бонк риоя нагардидани талаботи қонунгузори Ҷумҳурии Тоҷикистон;

Хавфи мувофиқа (комплаенс)	Эҳтимолияти ба амал омадани зарар дар натиҷаи аз тарафи бонк ва кормандони он риоя нагардидани талаботи қонунгузории Ҷумҳурии Тоҷикистон, инчунин, қонунгузории давлатҳои хориҷӣ, ки ба фаъолияти бонк таъсир мерасонад;
Хавфи қарзӣ	Эҳтимолияти ба амал омадани зарар дар натиҷаи аз тарафи қарзгиранда ва ё контрагент иҷро нагардидани уҳдадориҳои худ тибқи шартҳои мувофиқашуда;
Хавфи бозорӣ	Эҳтимолияти ба амал омадани зарари молиявӣ аз рӯйи моддаҳои тавозунӣ ва ғайритавозунӣ, ки ба тағйирёбии номусоиди фоизҳои бозорӣ, қурби асъори хориҷӣ, арзиши воситаҳои молиявӣ, молҳо вобаста мебошад;
Хавфи амалиётӣ	Эҳтимолияти ба амал омадани зарар дар натиҷаи номувофиқ ё нокифоя будани равандҳои дохилӣ, захираҳои инсонӣ ва низомҳо ё ҳодисаҳои беруна;
Хавфи пардохтпазирӣ	Эҳтимолияти ба амал омадани зарар дар натиҷаи аз тарафи бонк дар муҳлати муайяншуда ва бе зарари калон иҷро нагардидани уҳдадориҳои он;
Хавфи фоизӣ	Эҳтимолияти ба амал омадани зарарҳои молиявӣ дар натиҷаи тағйироти номусоиди фоизҳои бозори дорониҳо, уҳдадориҳо ва воситаҳои ғайритавозунӣ;
Хавфи стратегӣ	Хавфи пайдоиши зарар, нагирифтани даромадҳои банақшагирифташуда дар натиҷаи хатоҳо (камбудихо), ки ҳангоми қабули қарорҳои муайянкунандаи стратегияи фаъолият ва инкишофи бонк (идоракунии стратегӣ) ба онҳо роҳ дода шудааст;

Сарчашма: таҳияи муаллифон дар асоси Дастурамали №240 “Дар бораи ташкили низоми идоракунии хавфи амалиётӣ дар ташкилотҳои қарзии молиявӣ” (аз 24 октябри соли 2019, №128) ва Дастурамали №247 “Дар бораи ташкили низоми идоракунии хавфҳо ва назорати дохилӣ дар ташкилотҳои қарзии молиявӣ” (аз 19 ноябри соли 2021, №168).

Хавфҳои бонкӣ ҳамчун категорияи асосии амнияти иқтисодии бонкҳо дар шароити иқтисодиёти кушода тавсифи махсусро ба худ касб намудаанд. Чунки дар шароити иқтисодиёти сарбаста сатҳи рақобат дар байни бонкҳои ватанӣ сурат гирифта, бо кушод шудани иқтисодиёт ба рақобат бонкҳои хориҷӣ ва низоми хавфҳои мавҷудаи беруна ворид мешаванд, ки эҳтимолияти хароҷот (зарар) зиёд ва равона намудани маблағи иловагиро барои идоракунии хавфҳо тақозо менамояд [7, с. 31].

Хавфҳоро ба се категория тақсим кардан мумкин аст:

- молиявӣ (қарзӣ, бозорӣ, фоизӣ, таваррумӣ, асъорӣ, пардохтпазирӣ);

- функционалӣ (амалӣ, стратегӣ, технологӣ);

- дигар хавфҳо (сиёсӣ, ҳолатҳои форс-мажорӣ ва ғайра) [2, с. 30].

Дар низоми бонкӣ яке аз хавфҳое, ки пайомади вазнинро дар фаъолияти бонкҳои тиҷоратӣ ба миён меорад, ин хавфи қарзӣ ба ҳисоб меравад. Дар санади меъёрӣ “хавфи қарзӣ – хавфи ба миён омадани хароҷот (зарар) дар натиҷаи аз тарафи муштарӣ вайрон карда шудани шартҳои ибтидоии шартнома (қарордод) оид ба иҷрои уҳдадориҳои пулии ба зимма гирифтаи вай ҳангоми гузаронидани амалиёти қарзӣ,

лизингӣ, факторинг, форфейтинг, амалиёти додани кафолати бонкӣ ва дигар амалиётҳо” шарҳ дода шудааст [4].

Қарзҳои ташкилоти қарзӣ, вобаста аз ҳолати молиявии муштарӣ, инчунин, миқдори рӯзҳои батаъҳирафтода ба гурӯҳҳо тасниф мешаванд, ки дар ҷадвали 2 дидан мумкин аст.

Ҷадвали 2. - Таснифи қарзҳо аз рӯи пардохт

Шакли қарз	Хусусияти қарз	Фонди пӯшонидани талафоти имконпазир
Қолабӣ	– ҳолати молиявии муштарӣ хуб бошад; – маблағи асосӣ ва фоизҳои қарз сари вақт, тибқи шартномаи қарзӣ пардохт карда шаванд ва маблағҳои пардохтии батаъҳирафтода мавҷуд набошанд; – маблағҳои пардохтӣ тамдид ё таҷдиднашуда бошанд.	– бо пули миллий на камтар аз 2%; – бо асъори хориҷӣ на камтар аз 3%.
Зери назорат	– ҳолати молиявии муштарӣ қаноатбахш бошад; – пардохти маблағи асосӣ ва (ё) фоизҳои қарз аз 8 то 30 рӯз ба таъхир афтода бошад; – қарзҳо як бор аз рӯи тартиби муқарраршуда таҷдид карда шуда бошанд.	– бо пули миллий на камтар аз 5%; – бо асъори хориҷӣ на камтар аз 10%.
Ғайриқолабӣ	– пардохти маблағи асосӣ ва (ё) фоизҳои қарз аз 30 то 90 рӯз ба таъхир афтода бошанд; – қарз таъҳирафтода набошад ё ба муҳлати аз 30 рӯз камтар батаъҳирафтода бошад, вале ҳолати молиявии қарздор шубҳанок баҳогузорӣ карда шавад.	– бо пули миллий на камтар аз 30% – бо асъори хориҷӣ на камтар аз 40% барои қисми таъминбудаи қарз – 100% барои қисми таъминнабудаи қарз
Шубҳанок	– пардохти маблағи асосӣ ва (ё) фоизҳои қарз аз 90 то 180 рӯз ба таъхир афтода бошанд; – қарз таъҳирафтода набошад ё ба муҳлати аз 90 рӯз камтар батаъҳирафтода бошад, вале ҳолати молиявии муштарӣ ғайриқаноатбахш баҳогузорӣ карда шавад.	– бо пули миллий на камтар аз 75%, – бо асъори хориҷӣ ба андозаи на камтар аз 85% барои қисми таъминбудаи қарз – 100% барои қисми таъминнабудаи қарз
Беътимод	– пардохти маблағи асосӣ ва (ё) фоизҳои қарз зиёда аз 180 рӯз ба таъхир афтода бошанд; – қарз таъҳирафтода набошад ё ба муҳлати аз 180 рӯз камтар батаъҳирафтода бошад, вале ҳолати молиявии муштарӣ носолим баҳогузорӣ карда шавад.	– 100% аз рӯи бақияи қарз бо пули миллий ва – 100% аз рӯи бақияи қарз бо асъори хориҷӣ

Сарчашма: таҳияи муаллифон дар асоси Дастурамали №215 “Дар бораи тартиби ташкил ва истифодаи захира ва фонди пӯшонидани талафоти имконпазир аз рӯи дороиҳо”, 171 аз “26” декабри с.2019.

Ҷангоми таҳлили ҷадвали 2 хулоса баровардан мумкин аст, ки бонкҳои тичоратӣ бояд ҳамеша қарзҳоро дар шакли зарурӣ тасниф намуда, баҳодихии онро дуруст ва аниқ ба роҳ монанд. Бар замми ин, фонди талафоти имконпазир аз рӯи дороиҳоро низ вобаста ба ин

таснифот ташкил ва уҳдадорихоро сари вақт иҷро намоянд. Дар акси ҳол хавфи ногаҳонӣ метавонад дороиҳои бонкиро аз байн бурда, бонкро пардохтнопазир гардонад.

Хавфи қарзӣ ва оқибатҳои шадиди он (талафоти пурраи захираҳои ҷудошуда ва пардохти фоизҳо) метавонад таҳти таъсири омилҳои сершумору гуногуни муҳити бонкӣ ва берун аз он ба вучуд ояд. Ҳамин тариқ, офатҳои табиӣ, фалокатҳои техногенӣ, таҳаввулоти иҷтимоӣ, ҷангҳо, амалҳои ҷиноятӣ, мушкилоти бозорӣ, муфлисии харидорон ва ғайра, ки метавонад бевосита ё бавосита ба фаъолият ва ҳолати қарзгирандагони бонкҳо ва инчунин дар раванди ташаккули дороиҳои бонкӣ таъсири манфии худро расонанд. Ин, мутаносибан, ба гардиши пули нақд, маблағҳо, захираҳои онҳо таъсир расонида, боиси талафот ва пайдоиши хароҷоти иловагӣ мегардад. Дар натиҷа мушкилоти ҷиддии қобилияти қарздиҳии бонк ба вучуд омада, хавфи қарзӣ низ ба миён меояд.

Бонкҳои тижоратӣ ҳарчанд ҳангоми додани қарз ба муштарӣ бо сабаби пешгирӣ намудани хавфи қарзӣ баҳодиҳии вазъи молиявии муштариро гузаронида, арзиши молу мулк ба гарав гузошташударо муайян мекунанд, боз дар ҳолати ғайрифайол шудани қарз ё ғайриқобили пардохт гардидани муштарӣ, бояд азнавбаҳодиҳии вазъи молиявӣ ва арзиши гаравро гузаронанд. Ин гуна баҳодиҳӣ аз ҷониби бонкҳои тижоратӣ доимо гузаронида шуда, натиҷаҳои он дар парвандаҳои қарзӣ нигоҳ дошта мешавад.

Хавфи бонкӣ категорияи махсус ба ҳисоб меравад, ки аз ду ҷабҳа шарҳ дода мешавад:

- аз нуқтаи назари концепсияи иқтисодиёти бозорӣ ва соҳибкорӣ, ки дар он ҳислати бо хавф дучор шудани субъекти хоҷагидорӣ дар шароити рақобат шарҳ дода шудааст [9]. Бонки тижоратӣ, ки мақсади фаъолияташ гирифтани фоида мебошад, эҳтимолияти ба хавф дучор шуданаш зиёд мебошад;

- аз нуқтаи назари амнияти иқтисодӣ, аниқтараш, низоми таъмини он, ки кам кардани (бартараф намудани) хавф (ҳо)-ро ҳадафгирӣ менамояд. Дар ҳолати ноилшавӣ ба ҳадаф манфиати субъекти таҳти амн қарор гирифта ба таври аксар таъмин мешавад. Яъне, сатҳи хавфҳои бонкӣ ва таъмини манфиати иқтисодии бонк бо ҳам мутаносиби ҷаппа мебошанд [7, с. 27].

Пайдоиши хавфҳои бонкӣ низ ба монанди дигар хавфҳо аз ду омил вобаста ҳастанд, ки ин омилҳои сиёсӣ ва иқтисодист. Ба омилҳои сиёсӣ вазъи сиёсии мамлакат, вайрон шудани муносибати дипломатии байни кишварҳо, манъи воридот ва содирот, таҳримҳо ва ғайра дохил мешаванд. Ба омилҳои иқтисодӣ бошад, паст шудани сатҳи иқтисодиёт, паст шудани сатҳи зиндагии мардум, таваррум, бухронҳо ва ғайра асос шуда метавонанд.

Аз рӯйи гурӯҳбандии Т. Кох, 5 намуди хавфҳо ҷудо карда мешаванд: қарзӣ, меъёри фоизӣ, хавфи пардохтпазирӣ, хавфи амалиётӣ ва хавфи

сармоя [1, с. 15-17].

Хавфҳои бонкиро аз нуқтаи назари методӣ бо хароҷот (зарар) баробар медонанд. Дар ҳолати хароҷоти иловагӣ намудан ё дидани зарар аз хатари мавҷуда одатан ҳамчун хавф арзёбӣ карда мешавад. Аломати асосӣ ва тарзи ҳисоби дараҷаи хавф аз зарари эҳтимолии он бармеояд [7, с. 28].

Баъзе намудҳои дороиҳо нисбат ба дигарҳо хавфноктаранд ва хавфи умумии дороиҳои бонк ҳар қадар зиёд бошад, пас пардохтпазирии бонк камтар мешавад. Аз даст додани қисми захираҳо, дороиҳо, пардохтпазирӣ, кам гирифтани фоида ва хароҷоти иловагӣ намудан аз ҷониби бонк паёмадҳои манфӣ ё баланд шудани хавфҳои бонкиро ба миён меорад.

Аз рӯйи дараҷаи хавф, дороиҳо ба шаш гурӯҳ тақсим мешаванд [5, с. 65-66]:

Ба гурӯҳи якум, дороиҳое, ки дараҷаи хавфашон ба сифр баробар аст: пули нақди дар ҳазинабуда, бақияи суратҳисобҳои муросилотӣ ва захиравӣ дар бонки марказӣ, коғазҳои қиматноки давлатӣ.

Ба гурӯҳи дуюм, дороиҳое дохил мешаванд, ки дараҷаи хавфашон 10-20% аст. Ба он бақияи суратҳисобҳои муросилотӣ дар бонкҳои хориҷӣ, коғазҳои қиматноки давлатӣ ва ғайра дохил мешаванд.

Барои гурӯҳи сеюм, дороиҳое дохил мешаванд, ки эҳтимолияти пайдоиши хавфи онҳо то 30%-ро ташкил медиҳад. Онҳо қарз ба банкҳои дигар, қарзҳои кӯтоҳмуддат ва амалиёти факторингро дар бар мегиранд.

Ба гурӯҳи чорум, дороиҳо бо хавфи 50% дохил мешаванд. Ба ин гурӯҳ бақияи суратҳисобҳои муросилотии бонкҳои тижоратӣ, қарзҳои дарозмуддат, амалиёти лизингӣ ва ғайра дохил мешаванд.

Ба гурӯҳи панҷум, дороиҳои дорои хавфи 70% (коғазҳои қиматнок, ҳуқуқҳои дигари иштирок) дохил мешаванд.

Барои гурӯҳи шашум, хатар 100% аст. Ба он қарзҳои муҳлаташ гузашта, векселҳои эътирознок ва ҳамаи намудҳои дигари дороиҳо дохил мешаванд.

Фаъолияти бонкӣ яке аз намудҳои фаъолияти соҳибкорӣ ба ҳисоб меравад, ки мақсади он ба даст овардани фоида мебошад. Ҳамин тавр, машғул шудан ба фаъолияти тижоратии бонкӣ хавфнок ба ҳисоб рафта, дар натиҷа, имкони ба даст овардани маблағҳои зиёд ё баръакс, ҳолати зараровар гаштани фаъолият ба миён меояд.

Дар бонки тижоратӣ хавфи номувофиқатии дороиҳо ва уҳдадориҳои бонк вучуд дошта, омилҳои асосие, ки ба номувофиқатӣ таъсир мерасонанд, ин сифати дороиҳо ва уҳдадориҳо, номувофиқатии ҳаҷми воситаҳо ва муҳлати ҷалбу ҷобачогузорӣ, мувофиқатии сиёсати фоизии бонк ба сатҳи умумии даромаднокии амалиёти бонк мебошад. Яке аз ҳолатҳои коҳишдиҳии хавфи мазкур баландбардории кифоятии сармоя мебошад.

Хавфи ба миён омадани хароҷот (зарар) бинобар номувофиқатии муҳлати баргардондан ва пардохт кардани дороиҳои ҷойгиршуда ва

уҳдадориҳои ҷалбшудаи ташкилоти қарзӣ (ҳангоми бетағйир будани меъёри фоизи) мебошад [4].

Хавфи дигаре, ки ба назар ноаён аст, ин хавфи кадрӣ ба ҳисоб меравад, ки ҷалби кормандони белаёқат ва аз ҷиҳати тахассусӣ заиф метавонад сарчашмаи якчанд хавфҳои дигар гардад. Ин гурӯҳи кормандон бо сабаби дуруст пеш бурда натавонишани кори худ метавонанд даромади дарназардоштаи бонкро кам намуда, ҳиссаи маблағҳои ҷалбшавандаро низ коста гардонанд. Яъне, дуруст муносибат карда натавоништан бо мизочон сабаби аз даст рафтани онҳо гардида, дар маҷмӯъ, таъсири манфии худро ба дороиҳои бонк низ мерасонад.

Бонки тичоратӣ сиёсати дохилии худро бо риояи ҳадди ақал ва ниҳои хавфҳо, қоидаҳои идоракунии хавфҳо, сиёсати сармоягузорӣ ва қарздиҳӣ, инчунин дигар меъёрҳои мақбули танзими сармоя, дороиҳо, суратҳисобҳои ғайритавазунӣ ва захираҳо пеш мебарад.

Ташкилоти қарзӣ сиёсати дохилии идоракунии меъёрҳои мақбулро дар самтҳои зерин таҳия ва амалӣ менамояд:

- дороиҳои пардохтпазир нисбат ба дороиҳои умумӣ ё уҳдадориҳо ва ё тағйирёбии онҳо (аз ҷумла, кафолатҳо ва гавари гирифташуда), ба шарте ки ташкилоти қарзӣ ҳуқуқи дар Бонки миллии Тоҷикистон нигоҳдории қисме аз дороиҳои пардохтпазирӣ худро дошта бошад;

- ҳадди ниҳои қарзҳо ва сармоягузориҳо ё қисме аз онҳо;

- тасниф ва баҳогузории дороиҳо, ташкили захира ва фонди талафоти имконпазирӣ дороиҳо дар заминаи чунин тасниф ва баҳодиҳӣ, инчунин муқаррар кардани муҳлате, ки бо мурури он даромад аз фоизи қарзҳои пардохтнашаванда наметавонад ҳамчун даромад ҳисобида шавад, ба истиснои даромад бо пули нақд;

- шартҳои қабули амонат, пасандоз ва додани қарз, аз ҷумла муҳлат ва фоизи онҳо;

- мамнуиятҳо, маҳдудиятҳо ё шартҳои дигари вобаста ба:

- а) навъи қарзҳо, сармоягузориҳо ва уҳдадориҳо, мутобиқати дороиҳо ва уҳдадориҳо аз рӯи муҳлат ва фоизи онҳо, инчунин дороиҳо ва уҳдадориҳои шартӣ;

- б) мавқеи кушода:

- бо асъори хориҷӣ, металл сангҳои қиматбаҳо;

- саҳмияҳо ва дигар коғазҳои қиматноки интиқолшаванда;

- қарордодҳои форвардӣ, созишномаи своп, фьючерс, опсион ва дигар ҳосилаҳои ба асъор, саҳмияҳо, вомбаргҳо, металл сангҳои қиматбаҳо ё қурбу меъёрҳои фоизӣ дахлдошта, ки хавфи онҳо суғурта нашуда, аз меъёрҳои муқарраршуда зиёд мебошад [6].

Дар ин асно, ба бонкҳо воситаҳо дар шакли бозоргир зарур мебошанд, яъне дороиҳое, ки ба таври сода метавонанд ба пули нақд бо хавфи начандон калони талафот, ё қариб ки пурра беҳавф мубаддал гарданд.

Бояд гуфт, ки сифати таснифи хавфҳои бонкӣ метавонад ба самаранокии ташкили идоракунии онҳо таъсири мустақим расонад.

Хусусияти хавфҳои бонкӣ гуногунҷанба буда, онҳоро ба дохилӣ ва берунӣ тақсим намудан мумкин аст. Ба хусусияти хавфҳои дохилӣ нобарориҳои кори бонк ё назорати нокифоя аз болои амалиёти иҷрошуда ва ғайра шомиланд. Дар ин категория мумкин аст сохтори дороиҳо ва уҳдадориҳо ва сармояи бонкӣ, нокифоя будани тахассуси кадрҳо, сифати пасти амнияти молиявӣ ва иттилоотии муассисаи молиявӣ ва ғайраро ҳамроҳ намуд. Хавфҳои беруна бо он алоқаманданд, ки бонк дар ҷараёни фаъолияти худ пайваста бо субъектҳои гуногуни хоҷагидор дар иртибот буда, дар шароите амал мекунад, ки фаъолияти доимии онҳо ба омилҳои зиёди мустақил, аз ҷумла, ҳуқуқӣ, сиёсӣ, иттилоотӣ ва ғайра вобаста аст. Хавфи баланди фаъолияти бонкӣ ба таносуби маблағҳои ҷалбшуда ва маблағҳои худии бонк вобаста аст, ки ин таносуб ҳамчун як системаи мураккаби хавфи бонкӣ ба шумор меравад. Идоракунии ин таносуб аз бонкҳо талаб менамояд, ки ҷиҳати паст намудани ин намуди хавф ба таносуби ҷалби воситаҳои ҷалбшуда ва воситаҳои худӣ аҳаммияти аввалиндараҷа диҳад. Чунки ҷалби аз меёр зиёди воситаҳои ҷалбшуда хатарро дар ин низом афзоиш медиҳад. Дар асари А.В. Беляков чунин ақида вучуд дорад, ки фаъолияти бонкӣ ин худ идоракунии хавф низ мебошад [3, с. 8].

Аз ин бармеояд, ки хусусияти мураккаби хавфҳои бонкӣ кори ҷамоҳангшудаи муштараки фаъолияти гуногуни бонкро тақозо мекунад, масалан, идоракунии хавфҳо, хавфҳои бозорӣ, амалиётӣ ва байнибонкӣ, ки роҳҳои умумии идоракунии хавфҳоро дар бонк ташкил медиҳанд ва ба вазъи молиявии ҷорӣ мутобиқ карда мешаванд.

Дар низоми бонкии мамлакат хавфҳо зиёд ба чашм мерасанд, ки аксарияти онҳо хавфҳои бонкии анъанавӣ буда, як қисми дигари он вобаста ба вазъияти иқтисодиву сиёсии ҷаҳониву дохилӣ ба вучуд меоянд.

Дар ҳақиқат, бар замми ин мушкилиҳо, боз мушкилиҳои дигар низ вучуд доранд, ки новобаста аз кӯшишҳои бартараф намудани он тавассути омилҳои беруна таъсири манфии худро ба низоми бонкӣ мерасонанд. Ин мушкилӣ ба вазъи номуайяни иқтисодиёти кишварҳои ҷаҳон ва шарикҳои стратегӣ, аз ҷумла афзудани таҳримҳои иқтисодӣ нисбат ба шарикони стратегӣ ба коҳишёбии ҳаҷми интиқолҳои пулӣ, савдо ва асъори хориҷӣ оварда мерасонад. Чунин вазъият, дар навбати худ, ба вазъи молиявии ташкилотҳои қарзӣ, дар маҷмӯъ, ба низоми молиявию бонкӣ ва нишондиҳандаҳои асосии макроиқтисодӣ таъсир расонида, эҳтимолияти зиёд шудани хавфҳои гуногунро ба миён меорад.

Вобаста ба ин сиёсати идоракунии хавфҳои бонкӣ бояд принципҳои зеринро дошта бошад:

- сохтори ягонаи системаи идоракунӣ барои ҳамаи намудҳои хавф;
- ягонагии заминаи иттилоотӣ;
- ҷамоҳангсозии идоракунии намудҳои гуногуни хавфҳо;
- пайдо намудани сарчашмаҳои эҳтимолии талафот ва андозагирии

миқдории онҳо;

- маблағгузори барои кам ё пешгири намудани хавфҳо;
- баланд намудани масъулият ва уҳдадории роҳбарон ва кормандон;
- возеҳии сиёсат ва механизмҳои идоракунии хавфҳо;
- назорати ягонаи хавфҳо барои ҳамаи шубҳаҳо ва ҳадамоти бонк;
- мониторинги пайвастаи идоракунии хавфҳо.

Чӣ тавре ки перомуни ин масъала Ш.Қ. Хайрзода қайд менамояд: «...мониторинги хавфҳои бонкӣ ҳам барои амалия ва ҳам барои назария муҳим аст, зеро он имкон медиҳад, ки на танҳо маълумоти ҷорӣ дар бораи хавфҳо фавран гирифта шавад, балки тамоюлҳо ва шаклҳои бозор муайян карда шуда, инчунин, дар бораи дурнамои рушди бахши бонкӣ ҳулосаи зарурӣ бароварда шавад» [8, с. 361-362].

Дар шароити муосири вазифаи асосии бонки тижоратӣ барои рушди фаъолияти худ ин дарёфти роҳҳои воқеии кам кардани хавфҳо ва ба даст овардани даромади кофӣ мебошад. Барои ҷалби бештари маблағҳои амонатгуздорон, ки ин ба фаъолияти ояндаи бонк нақши асосӣ дорад, роҳҳои нав пайдо намуда, ин маблағҳоро ба амалиёти хавфашон паст сафарбар кардан шартӣ зарурӣ мебошад. Ҳалли бомуваффақияти ин масъалаи мураккаб истифодаи усулҳо, системаҳо ва таҳияи равишҳои нави идоракунии дороиҳои бонкро талаб мекунад.

Адабиёт

1. Алишейхова М.А. Региональные риски и их оценка коммерческим банком (на материалах Дагестана): дис. канд. экон. наук. спец.: 08.00.10 / М.А. Алишейхова. - М.: Финакадемия, 2006. - 187 с.
2. Багаев В.А. Сбалансированная банковская политика в сфере управления активами и пассивами: дис. канд. экон. наук. спец.: 08.00.10 / В.А. Багаев. - Москва, 2013. - 154 с.
3. Беляков А.В. Банковские риски: проблемы учета, управления и регулирования. Разработка по управлению банком / А.М. Беляков. - М.: БДЦ-Пресс, 2003. - 256 с.
4. Дастурамали №181 “Дар бораи талабот ба низоми идоракунии хавфҳо ва назорати дохилӣ дар ташкилоти қарзӣ”. Бо Қарори Раёсати Бонки миллии Тоҷикистон, №151 аз 25 июли соли 2011.
5. Козлов А.А. О типичных банковских рисках / А.А. Козлов // Деньги и кредит. - 2005. - № 4. - С. 65-66.
6. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи фаъолияти бонкӣ», №782 аз 26.12.11.
7. Сафаров Қ.С. Такмили низоми идоракунии хавфҳои бонкӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон: дис. ... номзади илмҳои иқтисодӣ: 08.00.10 / Қ.С. Сафаров. - Душанбе, 2021. - 179 с.
8. Хайрзода Ш.Қ. Рушди низоми бонкии Ҷумҳурии Тоҷикистон дар шароити бесуботии молиявӣ: диссер. барои дарёфти дараҷаи илмии доктори илмҳои иқтисодӣ: 08.00.10 / Ш.Қ. Хайрзода. - Душанбе, 2021. - 430 с.
9. Накипова Г.Н. Эволюция взглядов на предпринимательство в западных экономических концепциях / Г.Н. Накипова // Дайджест-финансы. - 2006. - №11.- [электронный ресурс]. - URL: fin-izdat.ru/journal/authors.php?ID=3685 (дата обращения: 23.04.2021)

РУШДИ НИЗОМИ БОНКӢ ВА ҚОИДАҲОИ ҶАЪОЛИЯТИ ОН

Раҳимзода Шариф, д.и.и., профессори кафедраи ҷаъолияти бонкии Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон. Сурога: 734067. Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, к. Нахимов 64/14. Тел: +992901066652. E-mail: shama100@msn.com

Махшӯлов Саидхуҷа Ҷумъаевич, н.и.и., дотсенти кафедраи ҷаъолияти бонкии ДДМИТ. Сурога: 734067. Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, к. Нахимов 64/14. Тел.: 918563308. E-mail: saidhuja1986@mail.ru.

Дар шароити имрӯза қарзҳои бонкӣ яке аз механизмҳои асосии рушди иқтисодӣ миқдори маҳсул ёфта, таваҷҷути онҳо норасоии захираҳои молиявии субъектҳои гуногуни иқтисодӣ ва аҳоли таъмин карда мешаванд. Аз ин лиҳоз, дар мақолаи мазкур масъалаҳои қиёсӣ шумораи бонкҳои тижоратӣ, баланд шудани хавфҳои қарзӣ ва ғайра мавриди баррасӣ қарор дода шудаанд. Ҳамчунин, дар мақолаи мазкур принципҳои қарзро бонкӣ ва ҳамбастагии онҳо бо якдигар дар сатҳи зарурӣ таҳқиқ гардида, механизмҳои имконпазири истифодаи онҳо арзёбӣ гардидааст.

Калидвожаҳо: ҷаҳонишавӣ, иқтисодиёт, қарз, омил, низоми, муносибатҳои пулӣ, банақшагирӣ, қарздиҳӣ, марҳала, нишондиҳандаҳо, суръат, фонди қарздиҳии хурд.

РАЗВИТИЕ БАНКОВСКОЙ СИСТЕМЫ И ПРАВИЛА ЕЕ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ

Раҳимзода Шариф – доктор экономических наук, профессор кафедры банковского дела Таджикского государственного финансово-экономического университета. Адрес: 734067, Республика Таджикистан, г. Душанбе, ул. Нахимова, 64/14. Тел.: +992901066652. E-mail: shama100@msn.com

Махшӯлов Саидхуҷа Ҷумъаевич - кандидат экономических наук, доцент кафедры банковского дела Таджикского государственного финансово-экономического университета. Адрес: 734067, Республика Таджикистан, г. Душанбе, ул. Нахимова, 64/14. Тел.: 918563308. E-mail: saidhuja1986@mail.ru.

В современных условиях банковские кредиты считаются одним из основных источников обеспечения развития экономики страны, и благодаря этим обеспечивается нехватка финансовых ресурсов у различных хозяйствующих субъектов и населения. С этой точки зрения, в данной статье авторами рассмотрены наиболее важные вопросы сокращения количества коммерческих банков, увеличения кредитных рисков и т.д. Также в данной статье на необходимом уровне исследуются принципы кредита и банковского дела и их связь друг с другом, оцениваются возможные механизмы их соблюдения.

Ключевые слова: глобализация, экономика, кредит, фактор, система, денежные отношения, планирование, кредитование, этап, показатели, скорость, микрокредитный фонд.

DEVELOPMENT OF THE BANKING SYSTEM AND THE RULES OF ITS ACTIVITY

Rahimzoda Sharif – Doctor of Economic Sciences, Professor of the Department of Banking of the Tajik State University of Finance and Economics, Address: 734067. Republic of Tajikistan, Dushanbe, k. Nakhimova 64/14. Phone: +992901066652. E-mail: shama100@msn.com

Makhshulov Saidkhuja Jumaevich - candidate of Economic Sciences, Associate Professor of the Department of Banking, Tajik State Financial and Economic University. Address: 734067. Republic of Tajikistan, Dushanbe, k. Nakhimova 64/14. Phone: 918563308. E-mail: saidhuja1986@mail.ru

In modern conditions, bank loans are considered one of the main mechanisms for the development of the country's economy, and through it, a lack of financial resources is provided for various business entities and the population. From this point of view, this article discusses the most important issues of reducing the number of commercial banks, increasing credit risks, and the like. Also in this article, at the required level, the principles of credit and banking and their relationship with each other are explored and possible mechanisms for their use are evaluated.

Key words: *Globalization, economy, credit, factor, system, monetary relations, planning, lending, stage, indicators, speed, microcredit fund.*

Дар шароити доимтағйирёбандаи равандҳои ҷаҳонишавӣ ва таъсири омилҳои дохилию берунӣ ба иқтисодиёт ва умуман, низоми бонкӣ як қатор мушкилотро ба миён овард, ки то як андоза бонкҳо ва дигар ташкилотҳои қарзиро маҷбур намуд, ки стратегияи фаъолияти худро дигаргун намуда, шартҳои бонкию қарзиро пурзӯр намоянд. Илова бар ин, гузариш ба низоми иқтисоди бозорӣ ва фаъолияти доманадори ниҳодҳои иқтисодӣ дар шароити таъсири омилҳои гуногун ба муносибатҳои пулӣ ва дигар амалиётҳои ба ин асосёфта талаботи нав ва комилан мувофиқро пешниҳод намуд, ки таҳти низоми банақшагирӣ ва маъмурии фаъолият бо талаботҳои нав мустақкам мешавад ва як қатор низомҳое, ки ба воситаи онҳо раванди қарздиҳӣ фаъол гардонида мешаванд, мавриди истифода қарор мегиранд.

Аз тарафи бонкҳои тиҷоратӣ қарзҳое, ки ба соҳаи гуногуни иқтисодӣ пешниҳод мешаванд, ба мақсад ва марҳилаҳои раванди қарздиҳӣ дар баъзе маврид мувофиқ нестанд ва афзоиши захираҳои қарзӣ, инчунин, пешниҳоди онҳо ба рушди ҳамаҷонибаи соҳаи иқтисодиёт метавонад мусоидат намояд. Дар асоси таҷрибаи фаъолияти бонкҳо марҳалаҳои аввали бехатарии низоми қарздиҳиро дар бонкҳои тиҷоратӣ то таҳлили нишондиҳандаҳои низоми бонкию қарзӣ принципҳои бонкию қарзӣ ташкил медиҳад, ки риояи меъёрҳои шартҳои зерин пеш аз анҷом додани амалиётҳои бонкӣ то давраи таҳлил ба таври динамикӣ арзёбӣ карда мешавад. Дар амалияи субъекти гуногуни иқтисодӣ иҷрошавии ҳар як амалиёти бонкӣ дар бисёр мавридҳо аз амалиёти кории онҳо вобастагӣ дорад, зеро бонк бо истифодаи як қатор воситаҳо муҳити бехатарии худро ҳамаҷониба таъмин менамояд. Принципҳои қарзию бонкӣ яке аз механизмҳои асосии бехатарии амалиёту хизматрасониҳо маҳсуб ёфта, риояи меъёрҳои он вазифаи асосии сохторҳои бонкию қарзӣ ва шахсони ҳуқуқию воқеӣ мебошанд [10, с. 245]. Дар сатҳи низоми бонкӣ як қатор принципҳо (шартҳо) маҷуданд, ки онҳо дар нақша оварда шудаанд (расми 1.).

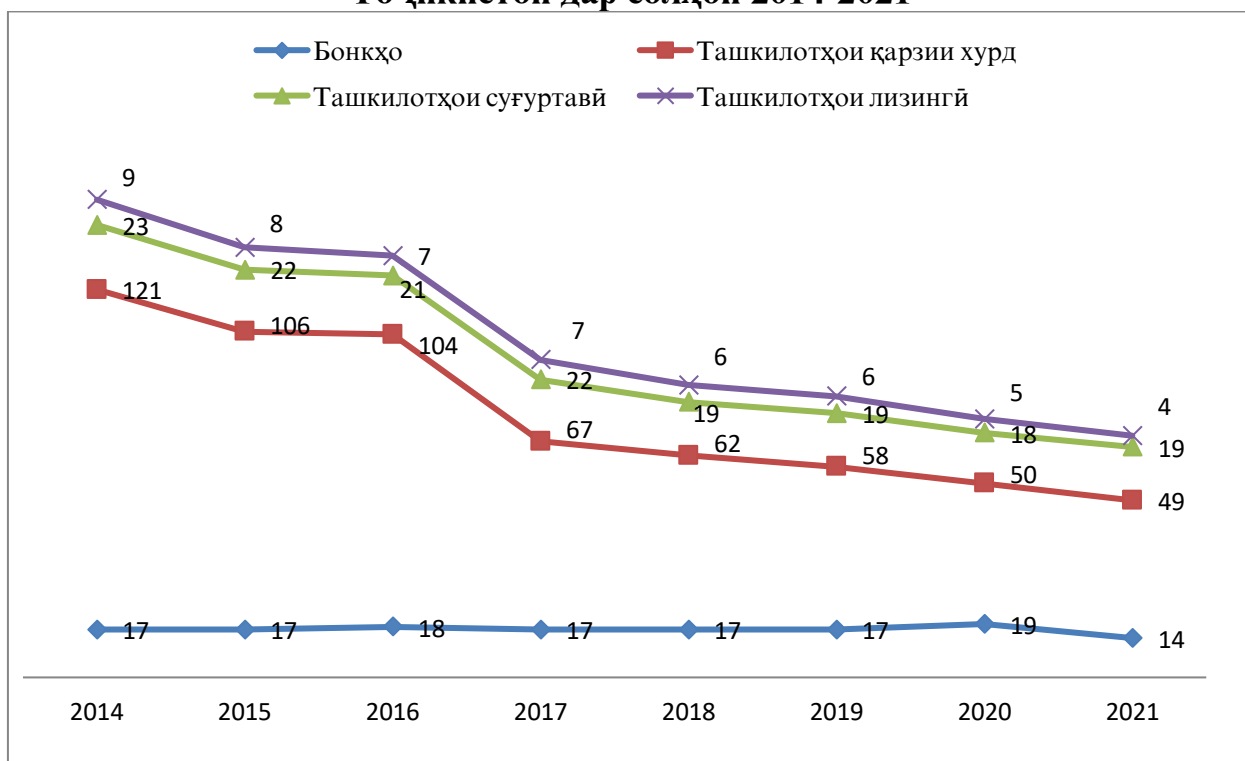

**Расми 1. - Принципҳои бозории қарздиҳии бонкӣ
Таҳияи муаллифон**

Дар шароити ташаккул ва рушди муносибатҳои бозорӣ дар соҳаҳои гуногуни хоҷагии халқи мамлакат, қарздиҳии бонк ҳамчун манбаи асосӣ ва иловагии сармоягузорӣ нисбат ба ташкили манбаҳои худӣ ва ҷалби маблағгузориҳои ҳама соҳаҳо қулайтар буда, аз хусусиятҳои хароҷоти арзиши изофӣ дар давраи сармоягузорӣ иборат аст: табиати дарозмуҳлат, баргардонидани қарз, аз нав ба ҳисоб гирифтани пулу қарз, инчунин, захираҳои мол; хусусияти самаранокӣ арзиши изофӣ, масъулияти молиявии қарзгир ва ғайра. Дар амал татбиқи намудани ҳар амалиёт ва муваффақияти бонкӣ ё қарзгиранда аз принципҳои корӣ ва амалиёти он вобастагии зиёд дорад, зеро тавассути истифодаи як қатор принципҳои вобаста бонк ё дилхоҳ соҳаи фаъолият метавонад муҳити беҳатарии худро пеш аз вуқуи ҳолатҳои ғайриҷашмдошт ба таври ҳаматарафа таъмин намояд. Дарвоқеъ, муваффақият ва бохти фаъолияти ҳар як соҳа дар доираи принцип ё шартҳои он асос меёбад, зеро агар принципҳои фаъолияти соҳа ба талаботи бозор ҷавобгӯ набошанд ё доираи талаботро бо назардошти имтиёзҳо дар худ фаро нагиранд,

ҳамчунин меъёрҳои асосии он аз ҷониби тарафҳо иҷро нагарданд он соҳа муваффақ шуда наметавонад. Принципҳо бояд тавре сохта шаванд, ки беҳатарии фаъолият ва имкониятҳои мавҷудаи истифодабарандаро дар худ фаро гиранд, зеро дар ҳама ҳолат шартҳо хусусияти дутарафа доранд. Тамоили бамаротиб коҳиш ёфтани шумораи бонкҳои тиҷоратӣ ва дигар ташкилотҳои қарзии ғайрибонкӣ агар аз як тараф, тавассути тақонҳои иқтисодӣ ба вуҷуд омада бошанд, аз дигар тараф, вайроншавии таносуби шартҳои бонкӣ мебошад. (диаграммаи 1)

Диаграммаи 1. - Суръати тағйирёбии низоми бонкии Ҷумҳурии Тоҷикистон дар солҳои 2014-2021

Сарчашма. Ҳисоби муаллифон дар асоси маълумотҳои сомонии расмии Бонки миллии Тоҷикистон <https://www.nbt.tj>.

Аз таҳлили маълумотҳои диаграммаи 1 маълум аст, ки суръати коҳишёбии шумораи бонкҳои тиҷоратӣ ва дигар ташкилотҳои қарзии ғайрибонкӣ, аз ҷумла: ташкилотҳои амонатии қарзии хурд, ташкилотҳои қарзии хурд ва фондҳои қарзии хурд дар ҳадди 59,6% коҳиш ёфтанд ин нишонаи фаъолияти бесуботи ташкилотҳои қарзии ғайрибонкӣ ва таъсири бевоситаи омилҳои дохила ва беруна мебошанд. Агар шумораи ташкилотҳои қарзии ғайрибонкӣ дар соли 2014 121 ададро ташкил намуда бошад, пас ин нишондиҳанда дар соли 2021 ба 49 адад баробар гардидааст, ки мутаносибан ба соли 2014 72 адад ё 59,6% кам гардидааст. Шумораи бонкҳои тиҷоратӣ низ дар ин мудати кутоҳ барҳам хурдаанд, ҳоло он, ки ба ҷойи онҳо бонкҳои нав таъсис гардидаанд.

Ҳамчунин, таҳлилҳо нишон медиҳанд, ки агар шумораи бонкҳои тиҷоратӣ дар соли 2014 17 ададро ташкил намуда бошад, пас ин нишондиҳанда дар соли 2021 14 ададро ташкил намудааст, ки дар муқоиса

ба соли 2014 3 адад кам гардидааст. Баъд аз соли 2016 бо таъсири як қатор омилҳои дохила ва беруна, инчунин ба таври ихтиёрӣ бонкҳои зерин барҳам дода шудаанд: ҚСҚ «Агроинвестбанк», ҚСҚ «Тоҷиксодиротбанк», ҚСП «БСТ ТИСТ Тоҷпромбанк», ҚСҚ «Фононбанк», ҚСП «Кафолатбанк», ҚСП «Бонки фаръии БМП Покистон дар Тоҷикистон». Дар асоси таҳлили маълумоти диаграммаи мазкур гуфтан мумкин аст, ки дар шароити бамаротиб тағйир ёфтани ваъзбиаи иқтисодии ҷаҳон ва таъсири онҳо ба иқтисодиёт ва низоми бонкии ҷаҳон зарурати риояи шартҳо аз тарафи низоми бонкӣ ҳатмист.

Вобаста ба таҷрибаи низоми қарзӣ бонкӣ таъмини фаъолияти тамоми соҳаҳои хоҷагидорӣ ба риояи принципҳои қарзӣ бонкӣ ва хоҷагидорӣ асос меёбад. Дар шароитҳои душвори иқтисодӣ, ки ин ҳолатҳо низоми бонкиро осебпазир мегардонад ва дар чунин шароит зарур аст, ки принципҳои қарзӣ бонкӣ риоя гардида, иловатан, принципҳои бозорӣ низ ба таври васеъ барои тақмили меъёрҳои дар боло зикргардида риоя гардида, аз рӯйи онҳо назорати доимӣ бурда шавад. Чун аънаа дар фаъолияти бонкҳои тиҷоратӣ пайвастагӣ ва амалишавии вазифа, амалиёт ва хизматрасониҳои асосии бонкҳои тиҷоратӣ дар доираи принципҳои асосии бонкҳои тиҷоратӣ ба роҳ монда мешавад. Одатан, вазифаҳои, ки бонки тиҷоратӣ ва ташкилотҳои молиявии ғайрибонкӣ иҷро менамоянд, бо сатҳи тараққиёти иқтисодиёти мамлакат ва муносибатҳои бозорӣ, сатҳи талабот, афзоиши техникаю технологияҳои компютерӣ дар соҳаи фаъолияти бонкӣ алоқаманданд. Бинобар ин, вобаста ба сатҳи муносибатҳои бозорӣ ва сатҳи талаботи мизочон, бонк метавонад дар назди худ вазифаҳои зиёдеро барои қонеъгардонии талаботи рӯзафзуни аҳоли гузорад.

Дар фаъолияти бонкҳои тиҷоратӣ ва ташкилотҳои қарзии ғайрибонкӣ масъалаи истифодаи принципҳои мушаххас ва самаранок яке аз масъалаҳои асосӣ ба ҳисоб меравад. Вазифа ё амалиёте, ки дар он принцип вучуд нашошта бошад, дар амал татбиқ шудани он аз имкон берун аст. Бонкҳои тиҷоратӣ метавонанд тавассути истифодаи принципҳои мушаххас ба фаъолият ва амалиётҳои худ беҳбудӣ бахшанд. Барои самаранок фаъолият кардани бонкҳои тиҷоратӣ якҷанд принцип истифода бурда мешавад, ки дар қисмати якуми нақшаи мазкур ба таври равшану возеҳ инъикос карда шудааст.

Фаъолияти худро аз ҳисоби сармояи бегона ба роҳ мондан. Одатан дар фаъолияти бонкҳои тиҷоратӣ ҳиссаи воситаҳои ҷалбкардашуда аз воситаҳои худӣ зиёд буда, асоси даромади бонкҳои тиҷоратиро ташкил медиҳад. Бонкҳои тиҷоратӣ дар асоси миёнаравӣ доираи фаъолияти худро аз ҳисоби сармояи бегона ба роҳ монда, вобаста ба талаботи истифодабарандагони амалиёт ва хизматрасониҳо, аз ҷумла субъектҳои кишоварзӣ амал менамоянд. Истифодаи ин принцип ба ҳар як ташкилоти қарзӣ имкон медиҳад, ки захираҳои пулию қарзии худро мустақам

намуда, ба рушди иқтисодиёт тавассути пешниҳоди қарзҳои додасаванда мусоидат намояд.

Дар доираи захираҳои мавҷуда фаъолият кардан. Фаъолият намудан дар доираи захираҳои мавҷуда асоси муваффақияти бонки тиҷоратӣ дар бозори рақобат ва самаранок идора кардани хатарҳо ва фаъолияти бонк мебошад. Масъалаи дар доираи захираҳои мавҷуда фаъолият кардани бонкҳои тиҷоратӣ, пеш аз ҳама, танзими дурусти онҳо ва идораи босамари хатарҳои бонкӣ мебошад. Аслан ташкилотҳои қарзие, ки аз доираи ин принцип берун мешаванд ё қоидаҳои ин принципро вайрон мекунанд, дар бозори байнибонкӣ зиёд фаъолият карда наметавонанд. Зеро ҳолати ба вучуд омадани хатар эҳтимолияти муфлис шудани бонкро ба миён меорад. Риояи принципи дар доираи захираҳои мавҷуда фаъолият кардан бояд ҳадафи умумӣ бошад.

Мустақилияти иқтисодӣ доштан. Яке аз талаботҳои асосии бонкҳои тиҷоратӣ дар шароити иқтисодиёти бозорӣ ин мустақилияти иқтисодӣ доштан мебошад. Одатан муваффақиятҳои ташкилотҳои қарзӣ дар шароити иқтисоди бозорӣ аз мустақилияти иқтисодии онҳо вобаста аст. Ташкилотҳои қарзиро зарур аст, ки дар соҳае, ки хатар камтар асту сатҳи даромад зиёд бояд фаъолияти худро ба роҳ монанд. Ташкилотҳои қарзиро дар доираи пешбурди фаъолияти як соҳа маҳдуд кардан мувофиқи мақсад нест. Дар сурати вайрон шудани чунин принцип ҳавасмандии дутарафаи ташкилотҳои қарзӣ коста мегардад.

Дар доираи манфиатҳои дутарафа ва бисёртарафа амал намудан. Бонкҳои тиҷоратӣ ва ташкилотҳои қарзии ғайрибонкӣ бояд дар баробари ҳимояи манфиатҳои худ манфиатҳои дигарон, аз ҷумла субъектҳои соҳаи кишоварзиро ба назар гиранд. Дар тамоми соҳаҳои фаъолият асоси муваффақиятҳои рушди онҳо ҳимояи манфиатҳои дутарафа ва бисёртарафа мебошад. Пайвастагии шартҳои бонкӣ ба шартҳои қарзӣ боиси он мегарданд, ки ҳиссаи мушкilotи қарзӣ ва хавфи он дар сатҳи низоми бонкӣ зиёд гардида, як қатор мушкilotро ба миён орад, зеро ин мушкilot баъд аз соли 2014 дар сатҳи низоми бонкӣ ба таври назаррас аён гардид (Ҷадвали 1.).

Ҷадвали 1. - Сифати сандуқи қарзии низоми бонкии Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2014-2021 (млн. сомонӣ)

Гурӯҳбанди и қарзҳо	Солҳо								Тағйирот т ба %
	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021	
Ҷамъи қарзҳо	9 661,3	11 228,4	9 823,1	8 507,3	8 652,5	9 703,2	10 882,5	11 970,4	23,9%
Қарзҳои фаъол	7 482,1	6 983,2	5 220,0	5 460,7	6 021,5	7 144,2	8 336,7	10 363,6	38,5%
Қарзҳои ғайрифавол	2 179,2	4 245,2	4 603,1	3 046,6	2 631,0	2 559,0	2 545,8	1 606,8	-26,3%

Ҳиссаи қарзҳои ғайрифаъол дар маҷмуи қарзҳо	22,6 %	37,8 %	46,9 %	35,8 %	30,4 %	26,4 %	23,4 %	13,4 %	9,4%
---	--------	--------	--------	--------	--------	--------	--------	--------	------

Сарчашма. Ҳисоби муаллифон дар асоси маълумотҳои сомонӣ расмӣ Бонки миллии Тоҷикистон. <https://www.nbt.tj>.

Таконҳои солҳои охир баъд аз соли 2014 собит намуд, ки низоми бонкии Ҷумҳурии Тоҷикистон аз лиҳози таъмини талаботи рӯзафзунӣ аҳоли бо пули нақд ва таъмини талабот бо асъори серталаби хориҷӣ осебпазир мебошад. Норасоии асъори хориҷӣ, таҳримҳо ба шарикони стратегӣ рушд ва як қатор мушкилоти дигар боиси он гардид, ки аз як тараф, шумораи бонкҳои тиҷоратӣ ва аз дигар тараф, ташкилотҳои қарзии ғайрибонкӣ дар ҳоли коҳишбӣ қарор гирифта, бо пайомадҳои ин масъала, ҳиссаи қарзҳои ғайрифаъол дар маҷмуи қарзҳои додашудаи низоми бонкӣ афзоиш ёфт. Қайд кардан зарур аст, ки яке аз мушкилоти асосии низоми қарзӣ таҳти як гавар ба чанд нафар додани қарз, ғайримаксаднок истифода намудани қарзҳо, гавари кофӣ надоштани қарзҳо, ба кор ҷалб намудани кормандони тасодуфӣ, номуътадил шудани вазъияти иқтисодӣ ва сиёсии шарикони рушд, ба самтҳои хавфи баланддошта пешниҳод намудани қарз ва монанди инҳо мебошад, ки заминаи асосии онро риоя нашудани принцип ё шартҳо ташкил медиҳад.

Вобаста ба ин, аз таҳлили маълумотҳои ҷадвали мазкур маълум аст, ки ҷамъи қарзҳои додашуда соли 2020 дар муқоиса ба соли 2014 ба андозаи 23,9% афзоиш ёфта, ҳиссаи қарзҳои ғайрифаъол дар муқоиса ба соли 2014 ба андозаи 26,3% коҳиш дода шудаанд, ки ин ба хуб шудани сифати сандуқи қарзии низоми бонкӣ мусоидат менамояд. Принципҳои дар қисмати якуми расми 1 ифодагардида инъикосгари принципҳои фаъолияти қарзии бонкҳои тиҷоратӣ дар бозори хоҷагидорӣ мебошанд.

Барои таъмини беҳатарии раванди қарздиҳӣ ба субъектҳои гуногуни иқтисодӣ бонкҳои тиҷоратӣ ва ташкилотҳои ба ин соҳа қарздиҳанда аз рӯйи принципҳои асосӣ ва муайян, ки дар қисмати дуҷуми нақша инъикос карда шудаанд, қарз медиҳанд.

Музднок ё фоизнок будани қарз. Аз давраи ҷамъияти ибтидоӣ то ба имрӯз дар таҷриба собит шудааст, ки ҳар як шахс, ширкат ё ташкилоти қарздиҳанда ба ин ё он шахс ва соҳа бе подош қарз намедиҳад, ки яке аз принципҳои асосии қарз маҳсуб меёбад. Дар фаъолияти ташкилотҳои қарзӣ 80 дар сади даромад аз амалиёти қарзӣ (принсипи музднокӣ ё фоизнок будани қарз) ба даст оварда мешавад. Маблағи ҳамчун қарз ба соҳаҳои гуногун пешниҳодшаванда бо баҳраи муайян вобаста ба имкониятҳои бонк ва мақсаду таъйиноти қарзгиранда гуногун мебошад. Қисмати зиёди ҳавасмандии қарзгиранда ва қарздиҳанда ба ҳамин принцип асос меёбад, зеро хоҷагидор вобаста ба фаъолияти худ дар паст будани низоми баҳраи қарз ва ташкилоти қарзӣ бошад, дар гирифтани

фоидаи зиёд бо назардошти хавфи паст аз ҳисоби амалиёти қарзӣ ҳавасманд аст.

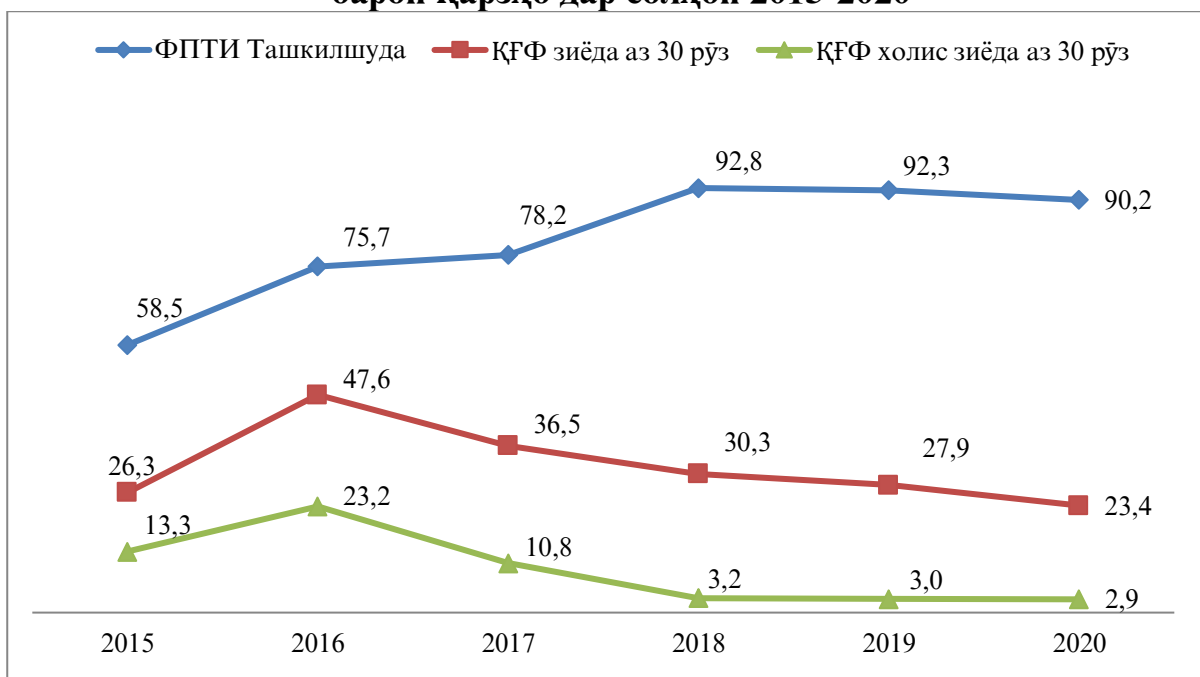
Муҳлатнок будани қарз. Яке аз хусусиятҳои хоси дигари қарз дар фаъолияти хоҷагидорӣ аз ду ҷониб ин принципи муҳлатнок будани қарз мебошад. Дар бисёр маврид, бо сабаби маҳдуд будани муҳлати захираҳои пулии бонк қарзҳо ба муҳлати муайян дода мешаванд ва маблағҳои додашуда сари вақт бояд ба бонк баргардонида шаванд. Дар шароити имрӯзаи низоми бонкии кишвар ҳиссаи асосии захираҳои пулии бонкҳои тижоратиро, ки кредиторҳои асосии соҳаи кишоварзӣ ба ҳисоб мераванд, воситаҳои ҷалбкардашуда, аз ҷумла амонату пасандозҳои шахсони ҳуқуқию воқеӣ ташкил медиҳанд. Ба ҳамин мақсад, муҳлатнок будани қарз ва сари вақт баргаштани он ба ташкилоти қарздиҳанда яке аз ҳадафҳои асосии бонк ё ташкилоти қарзӣ маҳсуб меёбад. Дар фаъолияти хоҷагидорӣ дебитор ва кредитор риояи ин принцип яке аз мақсадҳои асосӣ ва ниҳой ҳисоб мешавад. Зеро кредитор бояд вобаста ба муҳлати воситаҳои ҷалбшуда муҳлати қарзро муқаррар намояд ва дебитор бошад, тибқи муҳлати муқарраршуда қарзи гирифтаашро баргардонад. Бе назардошти муҳлати захираҳо додани қарз ва сари вақт аз ҷониби дебитор барнагардонидани қарз ба пардохтпазирии бонк ва истеҳсолкунанда ё хоҷагидор таъсири манфӣ мерасонад [9, с. 82].

Таъминоти молӣ доштани қарз. Яке аз принципҳои дигаре, ки амнияти минбаъдаи фаъолияти қарзии ҳар як бонку ташкилоти қарзиро таъмин менамояд, ин таъминоти молӣ доштани қарз мебошад. Дар таҷрибаи Ҷумҳурии Тоҷикистон низоми бонкии кишвар махсус аз ҳисоби қарзҳои ба соҳаи кишоварзӣ додашуда, аз ҷумла ба хоҷагиҳои деҳқонӣ, ки қарзҳои додашуда таъминоти молӣ надоштанд ё қисми дигари амволи ба гарав мондашуда бозоргирӣ ва арзиши бозории худро гум намуда буданд, ба фаъолият ва захираҳои пулии ташкилотҳои қарзӣ таъсири манфӣ расонид. Ин раванд дар қаламрави кишвар то ҳол ҷараён дошта, ҳатто баъзе аз бонкҳо ва ташкилотҳои қарзиро қариб ба вартаи нобудӣ овард. Аз ин лиҳоз, риояи меъёрҳои ин принцип, пеш аз ҳама, аз тарафи ташкилотҳои қарзӣ, ки кредитор асосӣ маҳсуб меёбанд, мақсади аввалиндараҷа мебошад. Чунки кафолати бехатарии фаъолияти минбаъдаи устувори бонкҳо ва ташкилотҳои қарзӣ аз риояи меъёрҳои ин принцип вобаста мебошад. Агар қарзи додашуда ба соҳаҳои гуногуни фаъолияти истеҳсоли хоҷагидорӣ таъминоти молии кофӣ надошта бошад, он гоҳ ба ҳолатҳои ногувори молиявӣ оварда мерасонад. Наваду панҷ дар сади хавфҳои бонкӣ аз таъминоти молӣ доштани қарзҳои додашуда вобаста мебошанд. Агар таносуби ин принцип бо гарави гузошташуда мувофиқ карда шавад, ин амал ба нафъи ҳар ду ҷониб мебошад.

Мақсаднок истифода бурдани қарз. Принципи дигари муҳими бонкҳои тижоратӣ ва дигар ташкилотҳои қарзӣ бояд мақсаднок истифода бурдани қарз бошад. Яке аз мушкилоти дигари бонкҳои тижоратӣ ҳамчун

қарздиҳанда ба соҳаҳои гуногуни хоҷагидорӣ дар шароити имрӯза ғайримақсаднок истифода бурдани маблағҳои қарзӣ мебошад, ки дар бисёр маврид ба қобилияти қарзпардозии қарзгиранда таъсири манфӣ мерасонад. Бо баробари баланд шудани хавфи қарзӣ аз ҳисоби як қатор омилҳо чиҳати таъмини эътимоди аҳолии фонди пӯшонидани талафоти имконпазир ташкил гардид, ки то як андоза барои беҳатари раванди қарздиҳии бонкҳо мусоидат намуд. Новобаста ба ин, ҳоло ҳам дар сандуқи қарзии низоми бонкӣ мушкилот зиёд мебошад (Диаграммаи 2).

Диаграммаи 2. - Ҳиссаи фонди пӯшонидани талафоти имконпазир барои қарзҳо дар солҳои 2015-2020

Сарчашма: Ҳисоби муаллифон дар асоси маълумотҳои Бюллетени омили бонкӣ. 2014, №12(233), 2018, №12 (281), 2020, № 13 (305).

Бо назардошти мушкилоти ҷойдошта ва андешидани як қатор чораҳои муассир дар давоми як соли охир қарзҳои ғайрифаъол ба маблағи 259 млн. сомонӣ ё 7,3 банди фоизӣ коҳиш ёфта, нисбат ба охири соли 2016 бошад, қарзҳои ғайрифаъол ба 2,2 млрд. сомонӣ кам шуданд ва дар натиҷа, нишондиҳандаи пӯшонидани фонд аз рӯи қарзҳои ғайрифаъол ба 90,2% баробар мебошад, ки иқдоми мазкур чиҳати коҳиш додани сатҳи хавфҳои қарзӣ дар низоми бонкӣ пешбинӣ гардидааст.

Фонди пушонидани талафоти имконпазир аз 58,5%-и соли 2015 ба 92,3% дар соли 2019 баробар гардид, ки дар муқоиса ба соли 2015 33,8% афзоиш ёфтааст. Қарзҳои ғайрифаъол бошанд, дар муқоиса ба соли 2015 1,6 % афзоиш ёфтааст ва қарзҳои ғайрифаъоли ҳолис бошанд, дар муқоиса ба соли 2015 10,3% коҳиш ёфтааст. Чиҳати бартараф кардани мушкилоти низоми қарзӣ фонди пӯшонидани талаботи имконпазир зиёд карда шудааст.

Ёдовар шудан бамаврид аст, ки имрӯз дар баробари бонкҳои тиҷоратӣ, ташкилотҳои қарзии ғайрибонкӣ низ дар рушди самтҳои

афзалиятноки иқтисодӣ мавқеи муайян доранд. Чӣ тавре ки қаблан қайд намуда будем, дар низоми бонкии кишвар имрӯз ҳиссаи ташкилотҳои қарзии хурд бо пешниҳоди қарзҳои хурд нисбат ба бонкҳои тиҷоратӣ зиёд мебошад.

Дар айни замон, принципҳои бозорӣ, ки бештар ба баҳши фоқеии иқтисодиёт рост меоянд, метавонанд принципҳои дар боло зикршударо мукамал гардонанд. Устувории принципҳои бонкию қарзӣ дар доираи принципҳои бозорӣ асос меёбад ва яқдигарро мукамал менамоянд.

Яке аз омилҳои, ки ба вазъи низоми қарзӣ мусоидат мекунад, рушд ва тақмили муносибатҳои қарзӣ байни бонкҳо ва истеҳсолкунандагони маҳсулоти кишоварзӣ, давлат ва истеҳсолкунандагони маҳсулоти кишоварзӣ бо назардошти хавфҳо ва аҳамияти соҳа барои таъмини амнияти озуқавории кишвар мебошад.

Дар асоси таҳқиқотҳои гузаронидаи пажӯҳишгоҳи илмӣ-таҳқиқотии Бонки миллии Тоҷикистон ва ақидаи мо, аз рӯйи таҷриба ва воқеияти айнии фаъолияти иқтисодии давлат ҳолату раванди қарздиҳии низоми бонкӣ аз мавҷудияти принцип ё шартҳои бонкӣ вобастагии зиёд доранд. Албатта, дар шароити имрӯза вазнин будани таркиби меъёрии шартҳои низоми бонкию қарзӣ ба коҳиш додани сатҳи талаботи мизоҷон оварда мерасонад, ки ин ҳавасмандии тарафҳоро аз байн мебарад ва ба ҷараёни такрористеҳсол таъсири манфӣ мерасонад.

Дар тақвияти таҷрибаи байналмилалӣ дастгирии соҳаи кишоварзӣ ва истифодаи он дар Федератсияи Россия, Ҷумҳурии Қазоқистон, Ҷумҳурии Қирғизистон, Ҷумҳурии Ўзбекистон ва ғайра пӯшонидани қисми фоизи қарзҳои бонкӣ яке аз роҳҳои самараноки дастгирии кишоварзон мебошад, ки рушди иқтисодиро таъмин менамояд.

Аз ҷониби дигар, рушд ва самаранокии фаъолияти ҳар як соҳа дар содаю самаранок будани принцип ё шартҳои қарздиҳӣ асос меёбад. Одатан агар шарт то кадом андозае содаю самаранок бошад, то ҳама ондоза талабот ба объекти асосии шарт мазкур афзоиш пайдо мекунад.

Сода кардани таркиби меъёрии принципҳои қарздиҳии бонкҳо ва ташкилотҳои қарзии ғайрибонкӣ ва дар ин самт андешидани як қатор чораҳои зарурӣ ҷиҳати беҳатари равандҳои қарзӣ мувофиқи мақсад мебошад:

1. Мутобиқ кардани шартҳои қарзию бонкӣ ба талаботи рӯзафзуни фаъолияти иқтисодӣ иҷтимоӣ низоми бонкӣ ва мизоҷони онҳо;

2. Тақвияти захираҳои пулӣ ва имкониятҳои сармоягузори ташкилотҳои қарзӣ барои ба талаботи хоҷагидорӣ, хусусан дар баҳши воқеии иқтисодиёт бо назардошти мавсимӣ будани он мувофиқ кардани шартҳои қарзию бонкӣ;

3. Таҳияи стратегияи ташкили заминаи самараноки захираҳо дар байни субъектҳои кишоварзӣ бо ба роҳ мондани муҳосиботи ягона дар тамоми самтҳои он;

4. Аз рӯйи нишондиҳандаҳои иқтидори истеҳсолӣ ва қобилияти қарзадокунии субъектҳои иқтисодӣ бештар кардани хатти қарзӣ ба ин соҳа;

5. Мутобиқ кардани фаъолияти истеҳсолӣ бо шароити айнии Ҷумҳурии Тоҷикистон;

6. Зиёд кардани фонди талафоти имконпазир барои қарзҳо;

7. Ба самтҳои гуногун додани қарз ва ғ.

Дар хулоса масъалаҳои мушкил будани принципҳои мавҷуда, аз як тараф, дар низоми бонкӣ ва, аз дигар тараф, ба баҳши воқеии иқтисодиёт монеа эҷод мекунад. Ҳол он ки дар соҳаи кишоварзӣ мушкилиҳои вобаста ба иқлим, захираҳо, хароҷот ва монанди инҳо бисёранд. Аз ин лиҳоз, зарурати мувофиқ кунонидани меъёрҳои ба принципҳои бонку қарз вобаста дар Ҷумҳурии Тоҷикистон мувофиқи мақсад мебошад. Қобили зикр аст, ки масъалаи баланд будани меъёрҳои принципҳои умумии бонкӣ дар рушди субъектҳои кишоварзӣ мушкилоти ҷиддӣ эҷод мекунад. Аз ин лиҳоз, зарурати тағйир додани меъёрҳои иқтисодие, ки ба принципҳои бонкӣ таъсир мерасонанд, махсусан дар шароити имрӯза зарур аст. Бо тағйир додани ин меъёрҳо имконияти қарздиҳии ташкилотҳои қарзӣ ба субъектҳои кишоварзӣ зиёд гардида, принципҳои онҳо низ самаранок мегарданд.

Адабиёт

1. Ашуров Н. Идора кардани хатари бонкӣ. Васоити таълимӣ. / Ашуров Н. – Душанбе: - 2013. – 70 с.
2. Бобоев А. Рушди низоми бонкӣ: мушкилот ва дурнамо / А.Бобоев // Бонкдорӣ дар Тоҷикистон. - 2011. - №12(29). - С. 39-45.
3. Бюллетени омили бонкӣ. Интишори охири соли 2016, №12 (257) - Душанбе. – 144с.
4. Бюллетени омили бонкӣ. Интишори охири соли 2017, №12 (269) - Душанбе. – 145с.
5. Бюллетени омили бонкӣ. Интишори охири соли 2018, №12 (281) - Душанбе. – 125с.
6. Бюллетени омили бонкӣ. Интишори охири соли 2019, №12 (293). - Душанбе. – 121с.
7. Бюллетени омили бонкӣ. Интишори охири соли 2020, №12 (305). – Душанбе. – 122с.
8. Донецкова О.Ю. Современные особенности банковского кредитования реального сектора экономики / О.Ю. Донецкова // Синергия. - 2017. - №1. - С. 65-71.
9. Махшулов С.Ҷ. Таҳлили нишондиҳандаҳои молиявии низоми бонкӣ дар шароити бӯҳрони молиявӣ / С.Ҷ. Махшулов // Паёми молия ва иқтисод. - 2018 - №3(15). - С. 82-91.
10. Махшулов С.Ҷ. Таъсири қарздиҳии бонкӣ ба самаранокии истеҳсолоти кишоварзӣ: дисс. ... ном. илмҳои иқтисодӣ: 08.00.10 / С.Ҷ. Махшулов. – Душанбе. – 245с.
11. Петрова Т.И. Институциональное развитие банковской системы России: дисс. ... кан. экон. наук 08.00.10. / Т.И. Петрова – М: Фин. Ун-т при Правительстве Российской Федерации, 2014. – 262с.

12. Хайрзода Ш.К. Место и роль банковской системы в политике достижения финансовой устойчивости национальной экономики / Ш.К. Хайрзода // Финансового-экономический вестник – 2020 - №2(22). - С. 7-14.
13. Хайрзода Ш.К. Рушди низоми бонкии Ҷумҳурии Тоҷикистон дар шароити бешуботии молиявӣ. (назария, методология, амалия): дисс. докт. илмҳои иқтисодӣ. 08.00.10 / Ш.К. Хайрзода. - Душанбе, 2021. – 430 с.

УДК: 338:64.04.(575.3)

ОСОБЕННОСТИ ОРГАНИЗАЦИИ И УПРАВЛЕНИЯ ФИНАНСОВОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬЮ ПРЕДПРИЯТИЙ ЖКХ В СОВРЕМЕННЫХ УСЛОВИЯХ

Кандиярова Дилбар Облокуловна – доктор экономических наук, профессор кафедры экономической теории Таджикского государственного финансово-экономического университета. Адрес: 734067, Республика Таджикистан, г. Душанбе, ул. Нахимова, 64/14.

Исмоилова Сабоҳат Абдурахимовна - ассистент кафедры экономической теории Таджикского государственного финансово-экономического университета. Адрес: 734067, Республика Таджикистан, г. Душанбе, ул. Нахимова, 64/14. Тел.: +992918512675. E-mail: sabosh_2@mail.ru

В статье рассмотрены некоторые методологические вопросы финансового обеспечения развития предприятий ЖКХ в условиях ее реформирования. Исследование показало, что на практике существуют многочисленные механизмы финансирования развития предприятий ЖКХ. В связи с этим для более детального анализа форм и механизмов финансирования развития предприятий ЖКХ рассмотрены некоторые основные формы организации и управления финансовой деятельностью предприятий ЖКХ в современных условиях, которые распространены на практике. По результатам исследования разработаны рекомендации по устранению существующих проблем в области финансового анализа, доказана необходимость формирования системы финансового контроля, использования механизмов акционирования и государственно-частного партнерства для финансирования развития отрасли.

Ключевые слова: финансы, предприятия, жилищно-коммунальное хозяйство, коэффициентный подход, доход, дебиторская задолженность, коэффициент ликвидности, эффективность.

ХУСУСИЯТҲОИ ТАШКИЛ ВА ИДОРАКУНИИ ҶАЪОЛИЯТИ МОЛИЯВИИ КОРХОНАҲОИ ХОҶАГИИ МАНЗИЛИЮ КОММУНАЛӢ ДАР ШАРОИТИ МУОСИР

Кандиярова Дилбар Облокуловна – доктори илмҳои иқтисодӣ, профессори кафедраи назарияи иқтисоди Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон. Суроға: 734067, Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳри Душанбе, кӯчаи Нахимов 64/14.

Исмоилова Сабоҳат Абдурахимовна - ассистенти кафедраи назарияи иқтисоди Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон. Суроға: 734067, Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳри Душанбе, кӯчаи Нахимов 64/14, E-mail: sabosh_2@mail.ru, тел.: +992918512675

Дар мақола баъзе масъалаҳои методологии таъминоти молиявии тараққиёти хоҷагии манзилию коммуналӣ дар шароити ислоҳоти он баррасӣ гардидааст. Тадқиқот нишон дод, ки дар амал механизмҳои сершумори бо пул таъмин кардани рушди корхонаҳои хоҷагии манзилию коммуналӣ мавҷуданд. Барои муфассалтар таҳлил намудани шакли механизмҳои маблағгузорию рушди корхонаҳои хоҷагии манзилию коммуналӣ баъзе шаклҳои асосии таъкил ва идоракунии ҷаъолияти молиявии корхонаҳои хоҷагии манзилию коммуналӣро дар шароити ҳозира дида баромада шудааст. Аз рӯи

натичаҳои тадқиқот ҷиҳати бартараф намудани мушкилоти мавҷуда дар соҳаи таҳлили молиявӣ, зарурати ташиаккули низоми назорати молиявӣ, истифодаи механизмҳои корпоративӣ ва шарикии давлат ва бахши хусусӣ барои маблағгузорию рушди соҳа тавсияҳо таҳия пешниҳод гардидаанд.

Калидвожаҳо: молия, корхонаҳо, хоҷагии манзилию коммуналӣ, усули коэффитсиент, даромад, қарзи дебиторӣ, таносуби пардохтназирӣ, самаранокӣ.

FEATURES OF THE ORGANIZATION AND MANAGEMENT OF THE FINANCIAL ACTIVITY ENTERPRISES OF HOUSING AND COMMUNAL SERVICES IN MODERN CONDITIONS

Kandiyorova Dilbar Oblokhulovna - professor of the economy theory department of the Tajik state university of finance and economics. Address: 734067, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Nakhimov street 64/14

Ismoilova Sabohat Abdurahimovna - assistant of the economy theory department of the Tajik state university of finance and economics. Address: 734067, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Nakhimov street 64/14, E-mail: sabosh_2@mail.ru, tel: +992918512675

The article discusses some methodological issues of financial support for the development of housing and communal services in the context of its reform. The research showed that in practice there are numerous mechanisms for financing the development of housing and communal services enterprises. In this regard, for a more detailed analysis of the forms and mechanisms of financing the development of housing and communal services, we will consider some of the main forms of organization and management of the financial activities of housing and communal services enterprises in modern conditions, which are common in practice. Based on the results of the study, recommendations were developed to eliminate existing problems in the field of financial analysis, the need for the formation of a financial control system; the use of corporatization mechanisms and public-private partnerships to finance the development of the industry was proved.

Keywords: finance, enterprises, housing and communal services, coefficient approach, income, accounts receivable, liquidity ratio, efficiency

Жилищно-коммунальное хозяйство (далее ЖКХ) - это сложная многоэлементная и многоуровневая система. Она объединяет более 20 разнородных отраслей, насчитывает значительное количество предприятий, находящихся в различных формах собственности и удовлетворяющих повседневные коммунальные, бытовые, материальные и социально-культурные потребности населения.

О.И. Рябичева и С.М. Мусаева отмечают, что «Финансовое состояние жилищно-коммунального хозяйства является важнейшей характеристикой его экономической деятельности. Он определяет конкурентоспособность, потенциал в деловом сотрудничестве, позволяет оценить степень гарантии экономических интересов, как владельцев предприятия, так и его деловых партнеров. Анализ управления финансовым состоянием позволяет своевременно выполнять обязательства перед бюджетом, различными фондами, банками и другими кредиторами, тем самым защищая компанию от применения к ней штрафов» [8, с.128].

ЖКХ можно рассматривать как систему взаимодействующих структурных элементов разного уровня – от регионального до локального. Оно представляет собой систему разноуровневых и взаимодействующих между собой следующих элементов: ЖКХ

государства (республики), ЖКХ административных районов, ЖКХ городов, сел, населенных пунктов городского типа. Свою деятельность ЖКХ осуществляет в рамках населенных пунктов. При этом предприятия ЖКХ представляют собой единый взаимофункционирующий комплекс инфраструктуры города. Инженерные сооружения и производственные мощности каждого предприятия жилищно-коммунального хозяйства зависят от размера города. Сети водоснабжения и канализации, газоснабжения и теплоснабжения, маршруты городского транспорта обычно отражают градостроительную схему планировки города.

Анализ теории и практики проблем ЖКХ показал, что на современном этапе отсутствует однозначность в понимании жилищно-коммунального хозяйства города в связи с вопросами трансформации форм собственности. Часть ученых рассматривает хозяйство как совокупность предприятий, принадлежащих только к коммунальной собственности [9, с.93]. Другие ученые относят к жилищно-коммунальному хозяйству всю совокупность предприятий различных форм собственности, которые размещены на определенной территории и предоставляют жилищно-коммунальные услуги [6, с.504]. Поскольку полномочия органов местного самоуправления распространяются на все хозяйствующие его территории субъекты, считаем, что именно с этим подходом можно согласиться.

Если рассматривать ЖКХ, как одну из систем в хозяйственном комплексе государства, ему присущи определенные особенности, которые отличают его от других систем. Так, жилищно-коммунальные услуги являются общественным благом, соответственно жилищно-коммунальный комплекс имеет жизненно существенное значение. Необходимо отметить, что главная особенность деятельности жилищно-коммунального хозяйства состоит в том, что она предоставляет услуги на определённых территориях, другими словами имеет локальный характер (рисунок 1).

Рисунок 1 - Существующая структура жилищно-коммунальной сферы (составлено авторами)

Теоретически источники формирования финансовых ресурсов предприятий жилищно-коммунального хозяйства почти родственные источниками предприятий других видов деятельности. Вместе с тем, наличие многих внешних факторов влияния на эту сферу несколько нарушают это родство. Постоянная дотационность отрасли, наличие значительных сумм дебиторской задолженности, осуществление ценовой политики органами местного самоуправления, с одной стороны, и отсутствие налоговых льгот и благоприятной инвестиционной среды, с другой, делают невозможным привлечение дополнительных источников финансовых ресурсов. Кроме того, финансовое положение жилищно-коммунальной сферы нельзя назвать удовлетворительным.

Так, система финансирования жилищно-коммунального хозяйства, которая существовала в советское время и характеризовалась прямым бюджетным финансированием и символической оплатой жилищно-коммунальных услуг, не компенсировала их стоимости, потерпела крах в рыночных условиях хозяйствования. Поиск новых источников финансирования отрасли в процессе ее реформирования требует изменения правил поведения, осознание личной ответственности членов территориальной общины и личного финансового участия в развитии ЖКХ, предопределяет и институциональные изменения в экономике, в частности на местном уровне и появление новых институтов.

По мнению А.С. Ходарева и В.А. Осиповой «эффективное управление финансами коммунальных предприятий, прежде всего, зависит от правильной постановки целей и рационального выбора объекта финансового управления. Текущее финансовое состояние таких предприятий характеризуется постоянным недофинансированием, несбалансированной тарифной политикой, недостоверным отражением финансовых результатов деятельности организаций. Коммунальное хозяйство - достаточно консервативная отрасль, не претерпевавшая существенных изменений в системе управления и финансового учета в процессе реформирования российской экономики» [10, с.133].

Рассматривая финансы ЖКХ, как составляющую местных финансов, можем выделить следующие субъекты, которые взаимодействуют между собой под влиянием этих правил: члены территориальной общины, государственные органы, субъекты предпринимательской деятельности. Потребителем жилищно-коммунальных услуг выступает население и субъекты хозяйственной деятельности, которые платят за них, обеспечивая финансирование отрасли. А также в условиях конкурентного рынка выбирают поставщиков этих услуг и контролируют их выполнение. Государство, в свою очередь, создает условия для развития конкурентного рынка и вхождения на него частного сектора, инвестирует средства в отрасль, модернизируя ее, и получает прибыль, одновременно обеспечивая потребности потребителей в качественных услугах. Государство обеспечивает гарантии и для бизнеса, и для потребителей услуг.

Специфика деятельности и функционирования жилищно-коммунального хозяйства предопределяет и специфику организации их финансов и особенностей финансирования отрасли. Учитывая социальную значимость жилищно-коммунального хозяйства и проблемы, связанные с его функционированием, которые десятилетиями накапливались, в области назревает вопрос выяснения сути понятия «финансы жилищно-коммунального хозяйства».

Жилищно-коммунальное хозяйство является объектом управления региональных органов власти, поэтому требует от них регулирующих, координирующих и контролирующих действий. Состав оборотных активов в жилищно-коммунальном хозяйстве отличается от других отраслей. Основную часть оборотных активов - более половины - составляет дебиторская задолженность, которая увеличивается с увеличением платежной нагрузки на население. Особенностью запасов на предприятиях ЖКХ является их незначительный удельный вес, что объясняется особенностями производства жилищно-коммунальных услуг и одновременностью производства и потребления многих из них.

Особенности финансовой деятельности предприятий коммунальной формы собственности рассмотрены и в учебнике под редакцией А.П. Кириленко «Местные финансы», где указано, что финансовая деятельность предприятий коммунальной формы собственности опосредует систему денежных отношений, возникающих в связи с формированием и использованием финансовых ресурсов с целью обеспечения эффективного функционирования воспроизводственного процесса и социальной сферы [7, с.499]. В работе выделена специфика организации финансов предприятий жилищно-коммунального хозяйства и обусловлена тем, «что органы местного самоуправления имеют значительные возможности для влияния на их финансово-хозяйственной деятельности и, в частности, на формирование их доходов и прибылей через соответствующую тарифную политику, предоставление бюджетных дотаций, субвенций и льгот по уплате налогов и сборов [7, с.481].

Особенности предприятий ЖКХ влияют на организацию их финансов и финансовое управление. Некоторые предприятия ЖКХ, а именно те, которые предоставляют обобщественные услуги (уличное освещение, озеленение), находятся на бюджетном финансировании, не получая доходов от реализации своих услуг. Те предприятия, которые предоставляют услуги конкретным потребителям и соответственно получают доход, функционируют на основе самоокупаемости и прибыльности.

При построении системы управления предприятиями жилищно-коммунального комплекса в рыночных условиях функционирования стратегической целью является установление баланса интересов предприятия, государства и потребителей услуг. Однако, заинтересованность производителя в увеличении цены ограничивается возможностью и желанием оплатить эти услуги со стороны населения. Кроме того, росту цен препятствует государство, поскольку в этом случае

возрастает нагрузка на бюджет в части выплаты субсидий. Наконец, повышение цен отражается на самом предприятии ЖКХ, т.к. влияет на уровень оплаты услуг со стороны населения.

Важным для каждого предприятия, в том числе и для предприятия ЖКХ, является система управления, которая может рационально распоряжаться финансовыми ресурсами. Результаты финансового управления предприятиями ЖКХ реализуются в денежных потоках, протекающих между предприятием и бюджетом, собственниками капитала, партнерами и другими субъектами. Финансовое управление ЖКХ должно осуществляться на основе финансового анализа.

На современном этапе очень важны вопросы финансового управления на предприятии ЖКХ в части планирования, контроля и анализа денежных потоков. Кроме того, необходима эффективная система управленческого учета; использование стратегического, текущего и оперативного планирования; организация аналитической работы; реформирование организационной структуры; расширение инвестиционной деятельности.

Одним из главных условий эффективного финансового управления предприятиями ЖКХ является достаточность финансирования, его своевременность, «стоимость», рискованность.

В экономической литературе существует два подхода к определению категории «финансирование». Согласно первому подходу, финансирование трактуется, как законодательно установленная совокупность мероприятий, направленных на создание базы для достижения поставленных целей. Во втором подходе значительное внимание уделяется характеру процесса финансирования, то есть финансирование определяется как деятельность по управлению капиталом, его привлечению, размещению и использованию.

Считаем, что финансирование можно определить, как систему финансового обеспечения достижения стратегических и тактических целей экономического субъекта. При этом следует отметить, что финансирование может происходить из разных источников. Подавляющее большинство ученых, в общей совокупности источников финансирования деятельности предприятия, выделяет три группы: собственные, заемные и привлеченные средства.

Но заслуживает внимания и предложенная такими авторами, как Балабанов И., Литовских А. классификация источников финансирования, в которой выделены только две группы - собственные и заемные средства. В соответствии с этим подходом к собственным средствам отнесены:

- нераспределенная прибыль;
- амортизационные отчисления;
- средства, внесенные в качестве платы за акции;
- уставный капитал или взносы участников при создании предприятия;
- средства различных фондов.

К заемным средствам относятся средства банков и небанковских финансово-кредитных организаций. Рассмотренный мировой и отечественный опыт финансового обеспечения жилищно - коммунального хозяйства позволил определить три группы источников финансирования: собственные и приравненные к ним средства, привлеченные и заемные средства, полученные при перераспределении. К первой группе источников финансирования относятся уставный фонд, амортизационные отчисления, дебиторская задолженность, прибыль, которая формируется за счет дохода, полученного от основного вида деятельности (тариф за оказанные услуги) и от вспомогательного вида деятельности (аренда, платные услуги). Ко второй - кредитные и инвестиционные ресурсы. К третьей - средства государственного и местного бюджетов через межбюджетные трансферты (дотации, субвенции, субсидии).

Таким образом, в настоящее время в качестве источников финансирования предприятий ЖКХ можно выделить:

- 1) средства бюджетов (государственного и местных);
- 2) средства населения;
- 3) средства предприятий жилищно-коммунального хозяйства в соответствии с программами их развития, утвержденными органами местного самоуправления в установленном порядке;
- 4) иностранные инвестиции;
- 5) средства физических и юридических лиц, привлекаемые путем приватизации предприятий жилищно-коммунального хозяйства, передачи объектов жилищно-коммунального хозяйства в управление, аренду, концессию;
- 6) кредиты коммерческих банков, небанковских финансово-кредитных учреждений;
- 7) гранты, кредиты международных финансовых организаций, благотворительные взносы.

Непременным условием получения государственной финансовой поддержки является первоочередное использование всех возможностей получения финансовых ресурсов из децентрализованных источников. Централизованная поддержка может осуществляться:

- а) прямым финансированием;
- б) косвенными формами государственного воздействия.

К основным формам прямого государственного финансирования предприятий относятся: бюджетные ссуды, субсидии, дотации, приобретение государством корпоративных прав предприятий (взносы в уставный фонд). Наиболее распространенными формами косвенной государственной финансовой поддержки предприятий являются: налоговые льготы, реструктуризация налоговой задолженности, предоставление государственных гарантий (поручительств) [3, с.161].

Финансирование жилищно-коммунального хозяйства производится за счет, как государственного бюджета, так и местных. Финансирование со стороны государства осуществляется через целевое финансирование. Вообще, оно представляет собой процесс предоставления средств из

бюджетов всех уровней экономическим субъектам на безвозвратной основе.

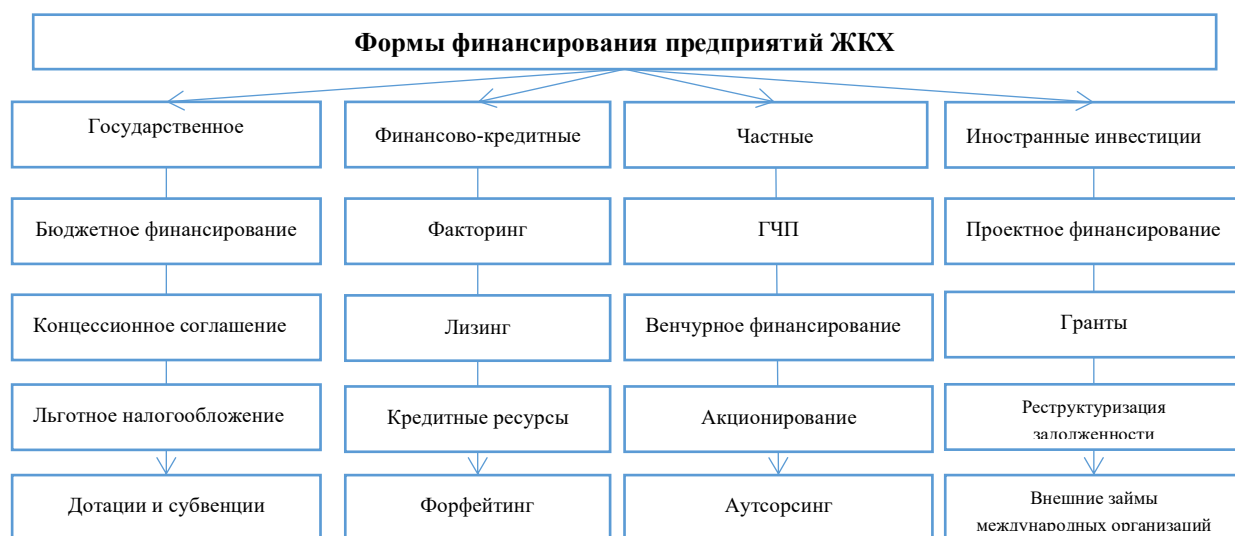

Рисунок 2. (Разработано авторами)

Для жилищно-коммунального комплекса целевое финансирование включает финансирование ремонта основных фондов, подготовку к осенне-зимнему периоду, финансирование капитальных вложений, субвенций и финансирования государственного регулирования цен (дотации, адресные субсидии).

Главным источником доходов предприятий ЖКХ является оплата потребителями их услуг. Но если рассмотреть проблемы финансирования этого сектора экономики более подробно, можно отметить, что значительную роль играют адресные бюджетные субсидии населению и целевые субсидии и дотации, коммунальным предприятиям, полученным в результате межбюджетных отношений.

Оплата населения услуг ЖКХ напрямую зависит от уровня тарифов. Важнейшим рычагом абсолютного или относительного снижения жилищно-коммунальных тарифов является совершенствование системы управления и улучшения технологических процессов, что приводит к значительной экономии.

Поэтому одним из направлений максимизации прибыли предприятий ЖКХ следует определить внедрение новейших ресурсосберегающих технологий [4, с.198].

Важным шагом в энергосбережении, может стать переоборудование работающих ресурсозатратных котельных на альтернативные, более дешевые, ресурсы. Параллельно с введением ресурсосберегающих технологий следует кардинально изменить отношение потребителей к экономии ресурсов. Для улучшения финансовой обеспеченности предприятий ЖКХ требует решения вопрос о дебиторской задолженности населения и других потребителей. Причинами ее возникновения являются, общий экономический кризис и снижение реальных доходов населения. Нормативно-правовые акты не предусматривают предоставление скидок пользователям жилищно-коммунальных услуг при условии

предварительной оплаты услуг. А именно так, можно получить дешевые ресурсы предприятиям ЖКХ на замену коммуникаций и на текущие платежи.

Кроме традиционных, существуют такие формы внешнего финансирования, как концессия; сотрудничество с лизинговыми компаниями; коммерческое кредитование; факторинг; взаимодействие с крупным бизнесом. Концессия представляет собой систему экономических отношений между государством и частным лицом по поводу получения последним прав на владение, пользование и управление государственной (муниципальной) собственностью на платной и срочной основе при условии удовлетворения общественных потребностей. Зарубежный опыт свидетельствует, что в современной экономике концессия является одной из наиболее развитых рыночных форм партнерства государства и частного сектора. Концессии носят многоцелевой и долгосрочный характер, позволяют предоставлять частному сектору свободу в принятии инвестиционных и управленческих решений, дают возможность диверсифицировать риски между всеми участниками. Чаще всего, концессии используются на рынках, где существует естественная монополия, чтобы создать конкуренцию.

Зарубежный опыт показывает, что наиболее распространенным методом решения проблемы недостатка финансовых ресурсов является частичная коммерциализация отрасли [3, с.161]. Безусловно, имеются определенные направления деятельности предприятий жилищно-коммунального хозяйства, которые могут быть связаны исключительно с бюджетным финансированием (практически во всех странах мира озеленение, уличное освещение, внутригородское дорожное хозяйство, благоустройство населенных пунктов, уборка и вывоз мусора является сферой бюджетного финансирования, поскольку в этих услугах преобладает общественное, а не личное потребление). Те подотрасли, которые оказывают индивидуальные услуги, работают везде преимущественно на коммерческой основе (что позволяет обеспечить конкуренцию, положительно влияющую на тарифы, качество услуг). Бюджетное финансирование в жилищно-коммунальное хозяйство может осуществляться в ограниченном объеме и должно быть не альтернативой, а дополнением к заемному финансированию.

Таким образом, рассмотрев все возможные варианты финансирования сектора ЖКХ, считаем, что привлечение частного сектора является наиболее эффективным способом увеличения финансовых ресурсов, в связи с тем, что для государства на современном этапе характерны проблемы бедности, низкого уровня жизни и платежеспособности населения, что не позволяет населению быть источником значительных инвестиций. В сложившихся на настоящем этапе условиях небанковские финансовые учреждения не играют значительной роли в экономике, их участие в финансовом посредничестве не заметно. Привлечение ресурсов кредитных учреждений, в качестве источника финансирования потребностей предприятий ЖКХ, также

связано с определенными проблемами (рисковый характер и ограниченность, невыгодные условия). Кредитование же государственных предприятий вообще осложняется в связи с невозможностью продать их имущество при взятии его в залог. Учитывая ограниченность ресурсов государственного бюджета возможность финансирования этой сферы, за счет его средств, также очень невелика [1, с.106]. Одной из наиболее перспективных форм сотрудничества частного сектора и предприятий ЖКХ является государственно-частное партнерство.

Предприятиям жилищного хозяйства присущи свои особенности хозяйственного расчета и организации финансов, формирования основного и оборотного капитала, доходов и расходов, осуществления финансовой деятельности, которые будут рассмотрены ниже. Прежде всего, можно выделить следующие главные специфические моменты в организации финансов жилищно-эксплуатационных предприятий на современном этапе развития экономической системы Республики Таджикистан.

Первая особенность заключается в том, что в настоящее время пока не удалось кардинально изменить финансовый механизм функционирования жилищного хозяйства, который сформировался в условиях командно-административной экономики. В течение десятков лет плата за жилье только частично покрывала стоимость этих услуг и сегодня в условиях низких доходов большей части населения кардинально изменить тарифную политику и перейти к высоким ставкам квартирной платы, поступления от которой обеспечивали бы высокорентабельную работу отечественных жилищных предприятий, не представляется возможным.

Не включение в тарифы квартплаты сумм амортизационных отчислений на полное восстановление (замещение) объектов жилого фонда приводит к тому, что жилищные предприятия продолжают функционировать на основе самокупаемости текущих расходов, связанных с содержанием и обслуживанием жилья, и только части затрат на его капитальный ремонт. Иными словами, действующий механизм финансирования предприятий и организаций жилищного хозяйства пока не обеспечивает не только расширенного, но и простого воспроизводства их основных фондов и производственного цикла, а следовательно - полноценной реализации принципа хозяйственного расчета.

Содержание второй особенности заключается в своеобразии взаимоотношений между хозяйствующими субъектами жилищного хозяйства и бюджетом. Так, сегодня средства государственного и местных бюджетов выступают основным источником финансовых ресурсов жилищных предприятий. Поэтому, учитывая значительный дефицит бюджетных ресурсов, это приводит к хроническому недофинансированию вышеупомянутой деятельности.

Таким образом, сложное финансовое состояние предприятий жилищно-коммунальной сферы обусловлено недостаточностью финансовых ресурсов. Сегодня львиную долю среди источников

финансирования предприятий жилищно-коммунального хозяйства занимают собственные финансовые ресурсы и бюджетное финансирование, объем которых очень ограничен. Увеличение объема собственного капитала возможно путем разработки и применения особого механизма налогообложения на период реформирования жилищно-коммунальной сферы.

Особое внимание следует уделить использованию привлеченных и заемных финансовых ресурсов в сфере ЖКХ. Актуальным здесь будет применение лизинговых схем, что позволит обновить основные фонды предприятий ЖКХ, однако это станет возможным в следующих случаях:

- разработки и принятия законопроекта о государственной поддержке лизинговой деятельности в сфере ЖКХ и создания фонда для частичного возмещения процентов за пользование лизинговым имуществом;

- активизации участия коммерческих банков в лизинговых сделках путем освобождения их от уплаты налога на прибыль, полученную от предоставления кредитов при операциях финансового лизинга и предоставление им специальных государственных гарантий;

- использовании зарубежного опыта при реформировании ЖКХ и применения лизинга для ввода энерго- и ресурсосберегательных технологий.

Одним из путей увеличения суммы ссудного капитала в имуществе предприятий ЖКХ могло бы стать создание коммунального банка. Приоритетным направлением его деятельности должно стать кредитования жилищно-коммунальных предприятий. Важным моментом является также погашение задолженности населения за потребленные жилищно-коммунальные услуги. Решение этой проблемы возможно путем применения к неплательщикам штрафных санкций и прекращения дальнейшего предоставления услуг, касается, прежде всего, электро- и водоснабжения.

Литература:

1. Бодаковский, В. Ю. Проблемы привлечения кредитных ресурсов отечественными предприятиями / В.Ю. Бодаковский // Финансы Украины. – 2005. - №1. – С. 106 – 112.
2. Балабанов, И.Т. Основы финансового менеджмента: учеб. пособие /И.Т. Балабанов. – М.: Финансы и статистика, 1999. – 512 с.
3. Гиниятуллина, Р.Р. Повышение эффективности формирования и использования финансовых ресурсов предприятий ЖКХ / Р.Р. Гиниятуллина // Экономические науки. - 2016. - №55. - Т.2.- С. 161-165.
4. Гирей, Е. Н. Управление финансами предприятий жилищно-коммунального хозяйства: дис. ...канд. экон. наук: 08.00.10 / Гирей Евгений Николаевич. – Йошкар–Ола, 2009. – 198 с.
5. Литовских, А.М. Финансовый менеджмент: конспект лекций / А.М. Литовских. – Таганрог: Изд-во ТРТУ, 1999. – 76 с.
6. Ланцов, В.М. и др. Сущность государственной, муниципальной власти, собственности и ЖКХ: монография / В.М. Ланцов и др. – Казань: ЗАО «Новое знание», 2006. – 59 с.; Ланцов, В.М. Жилищно-коммунальное хозяйство: основы

- теории и критический анализ российского опыта / В.М.Ланцов, А.Н.Шаймарданова, Т.М.Киреева, А.Э.Устинов. – Казань: ЗАО «Новое знание», 2008. – 504 с.
7. Местные финансы: [учебник / под ред. А. П. Кириленко]. - М.: Знание, 2006. - 449с.
 8. Рябичева О.И. Особенности организации финансов ЖКХ /О.И. Рябичева, С.М. Мусаева //Приоритетные направления развития науки и образования. Сборник статей II Международной научно-практической конференции. 2018. - С. 128
 9. Региональные проблемы переходной экономики: вопросы теории и практики / Под ред. В.Г. Алиева. – М.: ЗАО «Издательство «Экономика», 2002. – 646 с.; Огнев, И.А. Реформа ЖКХ в тупике / И.А.Огнев // ЭКО, 2010, № 12. –С. 93-113.
 10. Ходарев А.С. Базовые шаги к эффективному управлению финансами предприятий ЖКХ в условиях реформы / А.С. Ходарев, В.А. Осипова //Государственное и муниципальное управление. Ученые записки СКАГС. - 2005.- № 3-4. - С. 133.
-

УДК: 336.71

БОНКДОРИИ ИСЛОМӢ ҲАМЧУН ТАҲАВВУЛОТИ МУҲИМ ДАР НИЗОМИ БОНКИИ ҶАҲОНӢ

Умаров Хочимуҳаммад, д.и.и., профессори кафедраи географияи иқтисодӣ ва сайёҳии Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Суроға: 734025. Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, к. Рӯдакӣ, 17. Тел.: 900 99 26 10

Дар мақола махсусиятҳои ҷаҳолияти бонкҳои исломӣ баррасӣ гардидааст. Марҳалаҳои рушди ҷомеаи иқтисодӣ бо бонкҳои исломӣ муваффақтарин институтҳои молиявӣ ҷаҳонӣ маҳсуб ёфта, осебпазирии онҳо дар зери фишорҳои гуногун кам ба назар мерасад. Аз ин хотир, муаллиф бонкдорӣ исломиро ҳамчун таҳаввулоти нодир дар сатҳи низоми бонкии ҷаҳонӣ мешуморад. Ҳамчунин ташикили бонкдорӣ исломӣ дар ҳар як давлати мустақил ба манфиати пешрафти низоми бонкӣ ва ташикили муҳити рақобати бонкӣ мебошад. Бонкдорӣ исломӣ дар низоми бонкии Ҷумҳурии Тоҷикистон як марҳалаи ҷадидеро, ки аз он интизориҳои кам вучуд дошт, ба миён овард. Аз ин лиҳоз, тибқи нишондиҳандаҳои бонкдорӣ исломӣ дар кишвар рушди минбаъдаи он метавонад имконпазир бошад.

***Калидвожаҳо:** бонкдорӣ исломӣ, хизматрасониҳои исломӣ, осебпазирӣ, бухрони молиявӣ, муносибатҳои иқтисодӣ, давлатҳои исломӣ, ширкатҳои хориҷӣ, кишварҳои ғайриисломӣ, коргузорӣ.*

ИСЛАМСКАЯ БАНКИНГ КАК ВАЖНАЯ ЭВОЛЮЦИЯ В МИРОВОЙ БАНКОВСКОЙ СИСТЕМЕ

Умаров Ходжимухаммад - д.э.н., профессор кафедры экономической географии и туризма Таджикского национального университета. Адрес: 734025. Республика Таджикистан, г. Душанбе, Рудаки, 17. Телефон: 900 99 26 10

В статье рассматривается особенность деятельности исламских банков. На этапах развития экономического общества исламские банки считались одним из самых успешных финансовых институтов мира, и их уязвимость под различными давлениями была редкостью. Поэтому автор рассматривает исламский банкинг как уникальную разработку на уровне мировой банковской системы.

Кроме того, создание исламского банкинга в каждом независимом государстве идет на пользу развитию банковской системы и созданию среды банковской конкуренции. Исламский банкинг создал новый этап в банковской системе Республики Таджикистан, от которого было мало ожиданий. В связи с этим необходимо сказать, что по

показателям развития исламского банкинга в стране возможно его дальнейшее развитие.

Ключевые слова. исламский банкинг, исламские услуги, уязвимость, финансовый кризис, экономические отношения, исламские государства, иностранные компании, неисламские страны, занятость.

ISLAMIC BANKING AS AN IMPORTANT EVOLUTION IN THE WORLD BANKING SYSTEM

Umarov Khojimuhammad - doctor of Economics, Professor of the Department of Economic Geography and Tourism of the Tajik National University. Address: 734025. Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki, 17. Phone: 900 99 26 10.

The article deals with the activities of Islamic banks. During the development stages of economic society, Islamic banks were considered among the most successful financial institutions in the world, and their vulnerability to various pressures was rare. For this reason, the author considers Islamic banking as a unique development at the level of the global banking system.

In addition, the creation of Islamic banking in every independent state is beneficial to the development of the banking system and the creation of an environment for banking competition. Islamic banking has created a new stage in the banking system of the Republic of Tajikistan, from which there were few expectations. In this regard, it must be said that according to the indicators of the development of Islamic banking in the country, its further development is possible.

Keywords: islamic banking, Islamic services, vulnerability, financial crisis, economic relations, Islamic states, foreign companies, non-Islamic countries, employment.

Чомеаи ҷаҳонӣ пайваста дар зери таҳаввулоти гуногуни иқтисодӣ ва сиёсӣ қарор дошта, баъзан маврид ба осебпазирии ҷиддӣ рӯ ба рӯ мегардад. Аз ин лиҳоз, дар марҳалаи рушди муносибатҳои иқтисодӣ ва густариш пайдо кардани фаъолияти бонкҳо, бонкдории исломӣ ҳамчун механизми устувори бонкӣ, ки бо таконҳои иқтисодӣ мутобиқ мегардад, ба вучуд омад. Гуфтан мумкин аст, ки яке аз таҳаввулоти бузургтарини башарият дар чомеаи фаъолият ва ташаккули бонкҳои исломӣ мебошад. Низомии бонкдории исломӣ бо хусусиятҳои хоси худ дар кишварҳои тараққиқардаи Ғарб ва кишварҳои рӯ ба тараққӣ, алаҳхусус кишварҳои ғайрисломӣ аз ибтидои фаъолияти хеш бо суръат рушд карда, ба фаъолшавии соҳибкорони хурду миёна мусоидат карда истодааст. Маҳз коргузори ва ташкили кор дар бонкҳои исломӣ диққати иқтисодчиёни ҷаҳонро ба худ ҷалб намудааст ва ин масъала бояд дар тамоми давлатҳои исломӣ ва ғайрисломӣ густариш пайдо намояд.

Низомии бонкии анъанавӣ дар сатҳи ҷаҳонӣ, чуноне ки бухрони ҷаҳонии молиявии солҳои охир ба таври возеҳ нишон дод, аз бисёр ҷиҳатҳо куҳна шудааст ва ҳамчун воситаи танзими мутамарказ буда, низомии мазкур на танҳо дар кишварҳои рушдбанда, балки дар кишварҳои тараққиқарда низ эҳтиёҷот ва талаботи афзояндаи субъектҳои хоҷагидор ва умуман, тамоми чомеаи қонеъ карда наметавонад. Дар ин шароити бесуботии низомии молиявӣ ва фаъолияти номукаммали он дар тамоми ҷаҳон талабот ба системаҳои нави алтернативии бонкӣ ба вучуд омад, ки аз ҷиҳати иҷтимоӣ ба додани қарзҳои бефоида ва бебозгашт ба

аҳолӣ ва тиҷорат нигаронида шудаанд. Ба он бонкҳо ва фондҳои тибқи принципҳои исломӣ фаъолияткунанда дохил мешаванд, ки дар бисёр кишварҳои Ғарбу Шарқ бошиддат рушд карда истодаанд. Имрӯзҳо бонкҳои исломӣ дар қаламрави кишварҳои Осиёи Марказӣ низ ба таври босуръат рушд карда истодаанд.

Бонкдории исломӣ, ки онро маблағгузории исломӣ ё молияи мувофиқи шариат низ меноманд, ба молия ё фаъолияти бонкӣ ба шариат риоя мекунанд (шариати ислом). Ду принциби асосии бонкдории исломӣ тақсими ғоида ва зарар ва манъи ҷамъоварӣ ва пардохти ғоизҳо аз ҷониби қарздиҳандагон ва сармоягузoron мебошанд.

Низомии бонкдории исломӣ ҷузъи муҳимми иқтисодиёти исломӣ мебошад. Шумораи зиёди таҳқиқот оид ба иқтисодиёти исломӣ ҳам дар Ғарб ва ҳам дар Шарқ аксар вақт танҳо ба бонкҳо бахшида шудаанд. Ин тааҷҷубовар нест, зеро маҳз дар бахши бонкӣ хусусиятҳои модели иқтисодии исломӣ бештар зоҳир мешаванд, ки ҳадафи асосии онҳо ёфтани маблағгузории беғоиз буд [1, с. 34].

Чӣ хеле ки олими тоҷик Ш.Қ. Хайрзода ибраз меорад: «Бонкҳои исломӣ ба монанди дигар бонкҳо захираҳои молиявии шахсони алоҳида ва муассисаҳоро ҷалб намуда, ба ширкатҳои тиҷоратӣ, ки барои дастгирии фаъолияти онҳо ба маблағгузории беруна ниёздоранд, равона мекунанд. Маълум аст, ки бонкҳо амонатҳоро бо мӯҳлати гуногун, бо ғоизи гуногун барои ҳар як намуд қабул мекунанд. Бонкҳои исломӣ ғоизи пасандозҳоро пардохт намекунанд» [10, с.254].

Дар ҳақиқат, институтҳои молиявии исломӣ дар ҷаҳон дар натиҷаи афзоиши талабот ва дар натиҷаи ҷамъи захираҳои зиёди молиявӣ аз ҷониби баъзе мамлакатҳои мусулмонӣ хеле васеъ паҳн гардидаанд. Маълум аст, ки тамоюлҳои мавҷуда дар рушди бонкҳои исломӣ нигоҳ дошта мешаванд, чунки мамлакатҳои содироткунандаи нафт даромади хеле калон ба даст меоранд ва бозорҳои молиявии давлатҳои исломӣ инкишоф ёфта истодаанд. Ширкатҳои хориҷӣ бошанд, барои ҷалби инвесторони хориҷӣ рақобат мекунанд. Ҳамаи ин заминаҳоро барои омӯзиши амиқи хусусиятҳои амалкунии бонкҳои исломӣ ва баромади онҳоро ба бозорҳои анъанавии молиявӣ ба миён меорад. Илова бар ин, таҷрибаи бухронҳои молиявии ҷаҳонӣ, махсусан бухрони молиявии ҷаҳонии солҳои 2008 собит намуд, ки дар ҷаҳон ягона ташкилотҳое, ки аз таъсири бухрон кам осеб دیدанд, ин бонкҳои исломӣ мебошанд.

Маблағгузориҳои исломӣ дар асоси қонуниятҳои шариат ба роҳ монда шуда, дар асоси ду принциби бунёдии бонкдорӣ тақсимооти даромад ва зарар, манъи ҳамагуна ғоизҳои зимни амалиётҳои қарзӣ сармоягузориҳо фаъолият мекунанд. Яъне, фаъолияти бонкдории исломӣ дар асоси тақсимооти даромад ва зарар ба роҳ монда мешавад. Лоихаи сармоягузорӣ аз тарафи бонк маблағгузорӣ карда мешавад, ки 60% даромадро бонк ва 40%-и боқимондари муштарӣ мегирад.

Агар лоиҳаи сармоягузорӣ фаъолияти молиявии худро ба зарар ҷамъбаст намояд, он гоҳ принципи дуҷониби бонкдорӣ исломӣ татбиқ мегардад. Яъне, 60% зарар аз тарафи бонк ва 40%-и он бошад, аз ҷониби муштарӣ барқарор карда мешавад, ки нисбат ба низоми бонкдорӣ анъанавӣ устуворӣ худро дар арсаи байналмилалӣ собит намудааст[3, с.4].

Дар саросари ҷаҳон зиёда аз 300 бонк ва 250 фонди муштарак мавҷуданд, ки ба принципҳои исломӣ мувофиқат мекунанд. Аз соли 2000 то 2017 сармояи бонкҳои исломӣ аз 200 миллиард доллар то ба 2 триллион доллар афзоиш ёфтанд ва тибқи гузориши 2016 Thompson Reuters, то соли 2021 ба 3,5 триллион доллар афзоиш хоҳад ёфт. Ин афзоиш бештар аз ҳисоби болоравии иқтисоди кишварҳои мусулмонӣ (алалхусус он кишварҳое, ки аз болоравии нархи нафт баҳра бурдаанд) вобаста аст.

Дар Ҷумҳурии Тоҷикистон бошад, тибқи маълумоти БМТ, аз соли 2021 дар низоми бонкии кишвар 1 бонки исломӣ ва 2 равшанӣ бонкдорӣ исломӣ амал мекунанд. Шумораи воҳидҳои сохтори ташкилотҳои қарзӣ, ки тибқи шартҳои бонкдорӣ исломӣ фаъолият мекунанд, дар охири соли 2021 ба 63 адад (5 филиал ва 58 маркази хизматрасонии бонкӣ) баробар гардид. Дар соли 2021 дороиҳои умумии ташкилотҳои қарзии исломӣ ба 207,1 миллион сомонӣ, бақияи умумии сандуқи маблағгузорӣ 36,9 миллион сомонӣ, уҳдадориҳо 79,0 миллион сомонӣ, пасандозҳо 61,3 миллион сомонӣ ва сармояи тавозунӣ 128,0 млн сомони ро ташкил дод ва ҳамаи ин нишондиҳандаҳо дар соли 2021 тамоюли афзоиш доранд. Дар соли 2021, натиҷаи фаъолияти молиявии ташкилотҳои молиявии қарзии исломӣ 4,3 миллион сомонӣ фоида ба даст овард, ки нисбат ба охири соли 2020 21,6 фоиз зиёд мебошад [4].

Ҳамин тавр, пайдоиши бонкҳои исломӣ дар заминаи принципи исломии манъи «рибо» мебошад, ки дар асоси он аз ягон қарз гирифтани фоиз иҷозат дода намешавад. Аз ин рӯ, дар ҳама таҳқиқоте, ки ба бонкҳои исломӣ бахшида шудаанд, масъалаи марказӣ омӯзиши имконияти татбиқи ин принцип дар бонкдорӣ ва оқибатҳои иҷтимоию иқтисодии он барои рушди иҷтимоӣ мебошад.

Яке аз аввалин назариётчиёни муосири модели иқтисодии исломӣ Анвал Иқбар Қурайшӣ мебошад, ки соли 1946 китоби “Ислом ва назарияи фоиз”-ро таҳия намуда, рушди муносибатҳои шарикӣ дар байни муштарии бонк ва бонкро пешниҳод кардааст. Аммо дар ин асар муҳтавои шарикӣ ба пуррагӣ муайян ва ошкор карда нашудааст[2, с. 40].

Таҳлилҳо нишон медиҳанд, ки бозори бонкии исломӣ рушди бегона дошта, хусусан ингуна ташкилотҳои қарзӣ дар давлатҳои Ҷумҳурии Исломии Эрон, Судан, Ҷумҳурии Исломии Покистон, ИМА, Малайзия, Қувейт ва дигар давлатҳои исломӣ арабӣ фаъолият доранд, ки аз низоми бонкдорӣ анъанавӣ бо ҳислатҳои дар ҷадвали зер овардашуда тафовут доранд [11].

Амалияи бонкдории исломӣ одатан аз соҳибкорони Шарқи Наздик пайдо мешавад, ки дар асрҳои миёна ба тиҷорат дар Аврупо муомилоти молиявӣ оғоз кардаанд. Дар аввал, соҳибкорон дар Ховари Миёна ҳамон принципҳои молиявиرو истифода бурданд. Аммо, бо гузашти вақт, вақте ки системаҳои савдо рушд карданд ва кишварҳои Аврупо ба таъсиси филиалҳои маҳаллии бонкҳои худ дар Ховари Миёна шуруъ карданд, баъзе аз ин бонкҳо урфу одатҳои маҳаллии минтақаи навтаъсисро қабул карданд.

Дар он замон амалиёти бонкӣ ба монанди нигоҳдории воситаҳои пулӣ ва ашёи гаронбаҳо вучуд доштанд. Вале, муассисаҳои давлатие, ки ба қабулу нигоҳдории пул ва воситаҳои қиматнок машғул бошанд, ба монанди бонкҳои амонатгузории давлатӣ вучуд надоштанд. Аз ин лиҳоз, пул ва воситаҳои қиматнок бо шохидии шахси сеюм нигоҳдорӣ мешуданд.

Давраи дуҷуми ташаккули низоми бонкдории исломӣ аз давраҳои аввали густариши дини Ислом ба худ ҷойгоҳи муносиб касб кардааст. Барои мисол, усулҳои интиқоли пулие, ки мавриди истифода қарор доштанд, дар миёни саррофон ба яке аз таҷрибаҳои муқаррарӣ табдил ёфта буд. Ҳамин тавр, дар миёнаҳои асри IV ҳиҷрӣ амалиётҳои нави бонкӣ дар таърихи бонкдории исломӣ пайдо шуданд. Носири Хусрав дар китоби худ "Сафарнома" овардааст, ки «Дар бозори Басра амалиёти тиҷоратиро ба чунин тарз анҷом мододанд: фурӯшанда моли худро ба харидор ба ивази чек мефурӯхт» [8].

Дар ин давра бисёре аз олимони барҷаста, ба монанди Имоми Аъзам (Абу Ҳанифа бунёдгузори мазҳаби Ҳанафӣ), Имом Молик (мазҳаби Моликӣ), Имом Ҳанбал (мазҳаби Ҳанбалӣ), Имом Шофай (мазҳаби Шофай) ҷаҳор мактаби ҳуқуқи исломиро асос гузоштанд. Ақидаи ҳар яке аз онҳо дар алоҳидагӣ барои олимони соҳаи бонкдории исломии замони муосир як сарчашмаи бузурги илмиро ҷиҳати омӯзиши муомилоти пулию молӣ муҳайё сохт.

Давраи сеюми рушди бонкдории исломӣ ин замони муосир ё марҳилаи ҳозираи низоми бонкдории исломӣ, оғози рушди низоми бонкдории исломиро метавон аз замони ташкили бонки амонатгузории "Мит Гамр"-и Миср дар соли 1963 шуморид. Яке аз бонкҳои дигаре, ки ба мизочони худ қарзи бефоиз пешниҳод мекард, солҳои 50 асри гузашта дар яке аз ноҳияҳои аграрии Покистон ташкил шуда буд, ки таҳкурсии омӯзиши низоми бонкдориро аз рӯҳониён меомӯхтанд.

Охириин шохи Арабистони Саудӣ Файзал ибн Абдулазиз Ас Сауд бо ташаббуси худ барои рушди иқтисоди исломӣ Созмони конфронси исломӣ (аз соли 2011 Созмони ҳамкориҳои исломӣ – СҲИ номбурда мешавад) ташкил кард, ки кишварҳои исломӣ тавассути ин созмон ба ташкили муассисаҳои молиявии аз рӯйи ҳуқуқи исломӣ мусоидат менамуданд.

20 октябри соли 1975 Бонки исломии рушд (БИР) таъсис ёфта, фаъолияти худро оғоз намуд ва муқаррарот оид ба ташкили бонкҳои исломӣ дар баъзе аз кишварҳои исломӣ омода гашт. Баъд аз ба фаъолият

огоз намудани БИР, соли 1975 бонки хусусии "Дубай Исламик Банк» таъсис ёфт. Соли 1977 бошад, боз се бонки исломии дигар: «Файзал исламик банк», «Файзал исламик банк оф Египет», «Файзал исламик банк оф Судан» ва «Кувайт финанс хауз» ба фаъолият оғоз намуданд.

Шурӯъ аз соли 1970 чараёни таъсиси бонкҳои исломӣ дар кишварҳои алоҳида аз ҳам тафовут доштанд. Масалан, Эрон, Покистон, Судон комилан низоми молиявии худро аз гирифтани фоиз озод намуданд. Дар баъзе кишварҳои дигар бошад, бонкҳои исломӣ қисман ба гирифтани фоиз низ машғул буданд. Дар Малайзия, Миср ва Арабистони Саудӣ ба бонкҳои анъанавӣ иҷозат дода буданд, ки ин усул бо номи "равзанаи исломӣ" маълум буд ва хизматрасониҳои бонкиро дар асоси рухҳои шариат низ ба роҳ мемонданд.

Таҷрибаи бонкдорӣ дар Эрон ва Покистон собит намуд, ки гузариш ба низоми бонкдорӣ исломӣ ба низоми молиявии кишвар таъсири манфӣ намерасонад. Сиёсати Ҳукумат дар рушди низоми молиявии исломӣ нақши асосӣ мебозад. Масалан, Ҳукумати Малайзия муассисаҳои молиявиро, ки бо усулҳои ғайрифоишӣ фаъолият доранд, ҳаматарафа дастгирӣ мекунад. Бонки Марказии Малайзия аз оғози соли 1993 21 намуди маҳсулоти бонкиро таҳия намуд ва то охири ин сол бошад, 21 муассисаи молиявӣ муомилоти молиявии ғайрифоишӣ роҳандозӣ намуданд[11].

То охири соли 2008 дар ҷаҳон 450 бонки исломӣ таъсис дода шудааст, ки дороиҳои онҳо ба 1 триллион доллари ИМА баробар буд.

Гардиши солонаи онҳо ҳар сол тақрибан 20-25% ро ташкил дода, аксари ин бонкҳо ва ташкилотҳои молиявӣ дар минтақаи халиҷи форс амал мекунанд. Шумораи аниқ бонкҳои исломиро аниқ гуфтан мушкил аст, чунки бархе аз онҳо новобаста аз эълон доштани бонкдорӣ исломӣ равзанаи бонки исломӣ дошта, аслан бо фоиз кор мебаранд. Бонкҳои исломӣ, ташкилотҳои суғуртавӣ (такофул) ширкатҳо, фондҳои махсус, вомбаргҳои исломӣ (суқуқ) як қисми таркибии бозори молиявии давлатҳои Ғарб гаштааст. Дар Англия 5 бонки исломӣ ва як ташкилоти суғуртавӣ амал карда истода, дар 17 бонки дигар равзанаи бонки исломӣ хизмати молиявӣ мерасонанд.

Дар ИМА 2 бонки исломӣ амал мекунад, ки намояндагҳои худро дар Итолиё, Фаронса, Шветсия ва дигар давлатҳои Аврупо кушоданист.

Ҳиссаи бонки исломӣ дар бозори хизматрасониҳои маҳсулот ва хизматрасониҳои бонки давлатҳои исломӣ аз 10-30% ва дар Арабистони Саудӣ -15%, дар Малайзия, Қувайт ва Қатар – 20%, Судон – 30% – ро ташкил медиҳад.

Айни замон 56 давлат ба ин бонк аъзо мебошад, аз он ҷумла соли 1997 Ҷумҳурии Тоҷикистон имкони истифодаи хизматрасониҳои бонкдорӣ исломиро дорад, вале ҳиссаи он дар бозори дохилӣ ба қадри кофӣ нест. Нуфузи рушди бонкдорӣ исломӣ, пеш аз ҳама, алоқамандӣ дорад аз шумораи аҳолии мусулмоне, ки дар 58 давлати дунё зиндагӣ мекунанд, ки дар аввали асри ХХІ зиёда аз 1,6 миллиард одамро ташкил медиҳад. Бонкҳои исломӣ дар давраи бухронҳои молиявӣ иқтисодӣ дар бозори

қарзӣ тавонистаанд ду маротиба зиёд қарз диҳанд, ки ба рушди ин соҳа ғоидаи зиёд расонид ва дар натиҷа назар ба бонкҳои анъанавӣ камтар зарар дидаанд [6].

Моҳияти ташкили бонкҳои исломӣ, умуман ташкил ва ҷорӣ намудани ғайолияти соҳибкорӣ аслан таъя ба асосҳои Қуръон ва ҳадисҳои Муҳаммад паёмбар (с.а.с) мекунад. Чунки ҳамаи амалҳо ва амалиётҳои бонкӣ дар соҳаҳои гуногуни ғайолияти соҳибкорӣ бояд дар доираи муайяннамудаи қонун ва принсипи баробарӣ ва адолат иҷозат дода шавад. Аҳаммияти муҳимро сарфакорӣ дар ҳар як ғайолият дар назар дошта, қисми зиёдатӣ бо мақсадҳои хайрия сарф карда мешавад. Бо ҳамин хусусият низоми бонкдорӣ исломӣ диққатҷалбкунанда буда, бисёри масъалаҳои иҷтимоиро аз рӯйи воқеияти натиҷаҳои ғайолияти соҳибкорӣ ҳал мекунад. Мувофиқан мантиқи сармоягузорӣ на ба рушди бонкдорӣ, балки ба ғанигардони аҳоли рӯ ниҳодааст. Дар вақти сармоягузорӣ аслан ба чунин гурӯҳи сармоягузорӣ ҳуқуқи бартарӣ медиҳанд: 1) сармоягузори дарозмуддат, хусусан ворид намудани ҳисса ба фонди оинномавии дигар корхонаҳо; 2) мусоидат намудан ба ғайолияти соҳибкорӣ хурд миёна (чунки ин гурӯҳи соҳибкорон яке аз сутунҳои асосии иқтисодии кишварҳои мусулмониро ташкил мекунад); 3) маблағгузори соҳаҳои талаботи аввалияи зарурии рӯзгор ва хизматрасониҳои манбавиро дар бар мегирад [5].

Бо боварӣ гуфтан мумкин аст, ки дар солҳои охир низоми бонкии ғарбӣ ба ҷалби сармояи хориҷӣ ва ба институтҳо ва афзорҳои молиявии исломӣ рӯ оварда, инчунин, бо шарикони худ дар кишварҳои мусулмонӣ ҳамкорӣ мекунад ва ин тамоюл рӯз ба рӯз афзуда истодааст. Дар натиҷа, на танҳо институтҳои молиявии исломӣ босуръат рушд мекунад, балки инчунин, «зерсохторҳои исломӣ»-и ташкилотҳои молиявии анъанавӣ, ки барои муштариёни дохилӣ ва хориҷӣ рақобат мекунад, рушди бемайлони доранд. Боварӣ қардан мумкин аст, ки дар оянда тамоюлҳои асосии рушди бонкҳои исломӣ бо равандҳои содгардонӣ ва стандартикунонии маҳсулоти пешниҳодшуда, инчунин, бо ҳамроҳангсозии соҳа алоқаманд хоҳанд буд.

Вобаста ба ин гуфтаҳо зарур аст, ки бонкдорӣ исломӣ дар шароити муосир бештар ба манфиати истифодабарандаи хизматрасониҳои бонкдорӣ исломӣ бо усулҳои шариат нигаронида шудааст. Ҳамчунин, таҳлилҳо нишон медиҳанд, ки сармояи бузург бештар дар бонкҳои исломӣ буда, имконияти дастгирии молиявии онҳо ба субъектҳои гуногуни иқтисодӣ зиёдтар аст.

Нақши иҷтимоии бонкҳои исломиро дар маблағгузориҳои лоиҳаҳои инфрасохтори камдаромад, ки ба рушди соҳибкорӣ хурд ва миёна, афзоиши дастрасии захираҳои молиявӣ, аз ҷумла барои гурӯҳҳои камбизоати аҳоли тавассути барномаҳои махсуси қарздиҳии хурд мусоидат мекунад, қайд намудан мумкин аст. Дар ҳақиқат, бонкдорӣ исломӣ аз ибтидо барои ҳалли якқатор мушкилоти иҷтимоии ҷомеа ва ҳалли онҳо дар шароити бесуботи молиявӣ асос ёфтааст.

Адабиёт

1. Беккин Р. Исламские финансовые институты и инструменты в мусульманских и немусульманских странах: особенности и перспективы развития: автореф. дис. докт. эк. наук. /Р.Беккин. - М., 2009. – 34с.
2. Бизюков С.Н. Вопросы ответственности в мусульманской правовой теории /С.Н. Бизюков // Правоведение. – Л.: Изд-во Ленингр. ун-та. 1989. Вып. 6. С. 80–81. Более подробно также см.: Schacht Joseph. An Introduction to Islamic Law. N.Y.: Oxford University Press, 1982; Hallaq Wael. A History of Islamic Legal Theories: An introduction to Sunni Uşūl al-Fiqh. Cambridge University Press, 2007. P. 40–41.
3. Бобоев. Н.М. Заминаҳои ташаккули селҳои молиявӣ дар низоми бонкинги исломӣ /Н.М. Бобоев, Ф.А. Қурбонова, А.Қ. Зокиров //Паёми ДДХ ба номи Академик Б.Ғафуров. – 2023. - С.4 - 10.
4. Вазъи низоми бонкӣ: шарҳи рушди низоми бонкӣ барои солҳои 2020-2021 (маводи электронӣ) - URL: <https://nbt.tj/> (санаи истифодабарӣ: 01.02.2023).
5. Лаълбеков И.Л. Банкинг исломӣ: Системаи молиявии исломӣ ва фишангҳои он / И.Л. Лаълбеков, Р.С. Сайисмонов. – Душанбе, 2010. – 124с.
6. Барои Тоҷикистон кадом модели иштирок дар БИР дар рушди низоми молии исломӣ созгор аст?// Тоҷиксодиротбонк. - 2013 №21 (№25), 17 декабр.
7. Мусоҳибаи Комил Аюбӣ бо Манучеҳр Раҳимов, сардори шӯъбаи амонатгузорӣ ва қарздиҳӣ бо тариқи исломии ҶСК «Тоҷиксодиротбонк» //Тоҷиксодиротбонк. - 2013. - №10(№14), 29 июн.
8. Носири Хусрав. Осори баргузида: Саодатнома; Қитъаҳо; Сафарнома. Таҳия ва сарсухани Маъруф Бобоҷон ва Наим Маликисломов. Муҳаррири масъул Аҳмадҷон Хистеварзӣ. – Хуҷанд: Анис, 2003. – 143 с.
9. Пашков, Р.В. Исламский банкинг: монография/ Р.В. Пашков, Ю.Н. Юденков. — Москва: РУСАЙНС, 2017. – 154с.
10. Хайрзода Ш.Қ. Рушди низоми бонкии Ҷумҳурии Тоҷикистон дар шароити бешуботии молиявӣ: диссер. барои дарёфти дараҷаи илмӣ доктори илмҳои иқтисодӣ/ Ш.Қ. Хайрзода. - Душанбе, 2021. - С.254.
11. Шугушхова, З.М. Исламский банк: особенности функционирования / З.М. Шугушхова // Вестник евразийской науки. - 2021. - Т. 13. - № 6. - С. 45 – 51. [электронный ресурс]. - URL: <https://esj.today/PDF/72ECVN621.pdf>
12. <http://minfin.tj/index.php?newsid=99> [Санаи мурочиат: 15.04.2020]

УДК: 332.1; 334.723

МАХСУСИЯТҲОИ ШАРИКӢИ ДАВЛАТ ВА БАХШИ ХУСУСӢ ДАР САМТИ ХИЗМАТРАСОНИҲОИ СОҶАӢИ МАОРИФ

Муқаддасзода Фирдавс Муқаддас – доктори илмҳои иқтисодӣ, дотсент. Суроға: Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, к. Хувайдуллоев 274. E.mail: 918202020p@gmail.com

Дар мақолаи мазкур масъалаҳои баланд бардоштани сифати хизматрасониҳои бахши илму маориф ва мутабиқан таъмини рушди неруи инсонӣ мавриди баррасӣ қарор гирифтааст. Дар робита ба рушди иқтисоди инноватсионӣ ва таъмини рақобатпазирии иқтисоди миллӣ нақши калидии неруи инсонӣ мушаххас карда шуда, заиф будани робитаи илм бо истеҳсолот ва назаррас набудани занҷираи илм, коркардҳои инноватсионӣ, ҷорисозии он дар истеҳсолот ва истеҳсоли молҳои инноватсионӣ нишон дода шудааст.

Дар ин замина, махсусиятҳои таъмини инфрасохтори соҳа мушаххас ва зарурати рушди шабакаи давлат ва баҳои хусусӣ дар ин самт асоснок карда шудааст.

Калидвожаҳо: хизматрасониҳо дар соҳаи маориф, неруи инсонӣ, фаъолияти инноватсионӣ, иқтисоди рақамӣ, рақобатпазирии иқтисоди миллӣ, сарватҳои табиӣ, сармоягузорӣ, маблағҳои буҷетӣ, шабакаи давлат ва баҳои хусусӣ, ҳамбастагии илм ва истеҳсолот, тиҷоратикунони инноватсияҳо.

ОСОБЕННОСТИ ПАРТНЕРСТВА ГОСУДАРСТВА И ЧАСТНОГО СЕКТОРА В СФЕРЕ ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ УСЛУГ

Муқаддасзода Фирдавс Муқаддас – доктор экономических наук, доцент. Адрес: Республика Таджикистан, г. Душанбе, ул. Хувайдуллоева 274. E.mail: 918202020p@gmail.com

В данной статье рассматриваются вопросы повышения качества услуг в сфере образования и науки, следовательно, достижения развития человеческих ресурсов. В связи с развитием инновационной экономики и обеспечением конкурентоспособности национальной экономики указана ключевая роль человеческого потенциала. Отмечено слаботи связи науки и производства и неудовлетворительное состояние цепочки научно-инновационных процессов, ее внедрение в производстве и выпуска инновационной продукции.

В этом контексте уточнены особенности инфраструктурного обеспечения и обоснованы необходимости развития партнерства государства и частного сектора в этой сфере.

Ключевые слова: услуги в сфере образования, человеческий потенциал, инновационная деятельность, цифровая экономика, конкурентоспособность национальной экономики, природные ресурсы, инвестиции, бюджетные средства, государственно-частное партнерство, интеграция науки и производства, коммерциализация инноваций.

PECULIARITIES OF THE PARTNERSHIP BETWEEN THE STATE AND THE PRIVATE SECTOR IN THE FIELD OF EDUCATIONAL SERVICES

Muqaddaszoda Firdavs Muqaddas - Doctor of Economics, Associate Professor. Address: Republic of Tajikistan, Dushanbe city, st. Huvaydulloev, 274. E.mail. p.: 918202020p@gmail.com.

This article discusses the issues of improving the quality of services in the field of education and science, therefore, achieving the development of human resources.

In connection with the development of an innovative economy and ensuring the competitiveness of the national economy, the key role of human potential is indicated. The weakness of the connection between science and production and the unsatisfactory state of the chain of scientific and innovative processes, its implementation in production and the release of innovative products are noted

In this context, the features of infrastructure support are clarified and the need to develop partnerships between the state and the private sector in this area is substantiated.

Key words: educational services, innovation, digital economy, competitiveness of the national economy, natural resources, investments, budgetary funds, public-private partnership, integration of science and production, commercialization of innovations

Таҳлилҳо собит менамоянд, ки дар шароити муосир аксари кишварҳои рушдбанда, хусусан ҷумҳуриҳои соҳибистиклоли собиқ давлати Шӯравӣ имкониятҳои афзалан экстенсивии рушди иқтисодии

худо истифода намуда, то дараҷае рушди иқтисодиву иҷтимоии кишварҳояшонро таъмин намуда истодаанд.

Вале торафт шиддатёбии рақобати иқтисодиву тичоратӣ дар минтақаҳои гуногуни олам ва рушди нобаробари иқтисодиёти давлатҳо нишон медиҳад, ки пешрафту тараққиёти минбаъда ва ҳамқадами замон арзи ҳастӣ намудани иқтисоди миллӣ ба истифодаи имкониятҳои афзалан интенсивии рушд вобастагии калон дорад.

Аз ҷумла, масъалаҳои ихтирооту коркардҳои илмӣ ва ҷорисозии онҳо дар истеҳсолот, воридоти технологияҳои муосири истеҳсоли ва навшуду муҷаҳҳазгардонии корхонаҳои истеҳсоливу хизматрасонӣ, истифодаи самараноки технологияҳои муосир ва роҳандозии коркарди ҳарчи бештари ашёи хом, тавлиди арзиши иловашуда ва пешниҳоди хизматрасониҳои баландсифат, дар маҷмӯъ, таъмини рақобатпазири иқтисоди миллӣ ба фаъолияти инноватсионии соҳаҳои илму маориф алоқаи мустақимро доро мебошад.

Дар робита ба ин, дар Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 21 декабри соли 2021 зикр шудааст: «Дар даврони соҳибистиклолӣ мо бунёди маорифи миллӣ ва ворид гардидан ба фазои таҳсилоти байналмилалиро ҳадафи муҳимтарин ва самти афзалиятноки сиёсати иҷтимоии давлат ва Ҳукумати мамлакат қарор додем. Зеро мо чунин мешуморем, ки бунёди миллат аз маориф оғоз меёбад ва ғамхорӣ нисбат ба маориф – сармоягузорӣ барои рушди неруи инсонӣ ва ояндаи ободи Ватан мебошад» [5, с.21].

Тибқи адабиёти илмӣ иқтисодӣ, дар даҳсолаи наздик давраи нави технологӣ, иқтисодӣ ва сиёсии хоҷагии ҷаҳон оғоз мегардад, ки он то миёнаҳои асри XXI суръати рушди иқтисодиёти ҷаҳониро коҳиш медиҳад. Мо бояд барои дарку қабули воқеъбинонаи ин ҷараён омода бошем ва самтҳои модели ояндаи рушдро муайян намоем. Мавсуф барҳақ қайд намудааст, ки омилҳои асосии чунин модели рушд танҳо неруи инсонӣ ва ҷузъиёти низомсозии он – маориф ва илм ҳамчун шартҳои муҳимтарини баланд бардоштани амнияти миллӣ ва рақобатпазирӣ иқтисодӣ буда метавонад [6, с.44].

Тибқи Стратегияи миллии рушди Ҷумҳурии Тоҷикистон барои давраи то соли 2030, ҳадафи олии рушди дарозмуҳлати Тоҷикистон баланд бардоштани сатҳи зиндагии мардуми кишвар бар пояи таъмини рушди устувори иқтисодӣ маҳсуб меёбад. Барои ноилшавӣ ба ин ҳадафи олии ҳадафҳои зерини стратегияи рушд барои 15 соли оянда муайян шудаанд [10, с.12]:

- таъмини амнияти энергетикӣ ва истифодаи самарабахши неруи барқ;
- раҳӣ аз бунбасти коммуникатсионӣ ва табдил ба кишвари транзитӣ;
- таъмини амнияти озуқаворӣ ва дастрасии аҳоли ба ғизои хушсифат;
- саноатикунории босуръат ва вусъатдиҳии шӯғли пурмаҳсул.

Бояд тазаккур дод, ки барои рушди минбаъдаи иқтисоди миллӣ заминаҳои институтсионаливу сохторӣ фароҳам гардидааст ва амалисозии ҳадафҳои пешбинишуда ба омили инсонӣ, яъне ба фаъолияти мутахассисони варзида вобастагӣ дорад.

Агар қаблан омилҳои анъанавии истеҳсолиро ба замин, меҳнат ва сармоя чудо намоянд, пас, дар ҳолати имрӯза ба онҳо қобилияти соҳибкорӣ, иттилоот ва инноватсияҳоро илова менамоянд [2, с. 394].

Дар робита ба ин, М.Қ. Файзуллоев қайд намудааст, ки дар шароити рушди фаъолияти инноватсионӣ муносибат нисбат ба қувваи асосии истеҳсолии ҷомеа - одами дорои зеҳни баланд ва меҳнати самаранокии истеҳсолиаш баланд бояд комилан дигаргун гардад. Нақши мутахассисони баландихтисос дар иқтисоди инноватсионӣ хеле бузург буда, мунтазам зиёд мегардад [7].

Дар шароити имрӯзаи рушди босуръати илм ва техникаву технология ҳар як давлат неруи зеҳнии ҷомеаро ба кашфиёту ихтирооти нав ва тавсеаи соҳаҳои гуногуни истеҳсоли равона месозад. Чунин муносибат ба фаъолияти инноватсионии соҳаҳои илму маориф тақони ҷиддӣ бахшида, дар навбати худ, ба рушди иқтисодиёти миллӣ ва баланд шудани сатҳи сифати зиндагии мардум мусоидат менамояд [8, с.162].

Ба андешаи мо, дар замони пешрафти босуръати илму техника ва рушди иқтисодӣ донишҳо сармоягузори ба неруи инсонӣ ва таълиму тарбияи мутахассисони соҳибкасб аз ҷумлаи омилҳои калидии таъминкунандаи рушди иқтисодиву иҷтимоӣ дар давраи миёнамуҳлат ва дарозмуддат ба ҳисоб меравад.

Таҳлили адабиёти илмӣ иқтисодӣ нишон медиҳад, ки дар нимаи дуюми асри XX давлати Ҷопон аз се омили асосии анъанавии рушди истеҳсоли бинобар норасоии сарватҳои табиӣ ва заминҳои кишт ва маҳдудияти сармоя (пас аз Ҷанги дуюми ҷаҳон), танҳо захираҳои инсонии соҳибмаълумоту баландтаҳассусро доро буд. Тавре М. Портер қайд менамояд, чун дар Олмон дар рушди иқтисодиёти Ҷопон миқдори зиёди муҳандисони тайёркардашуда нақши муҳим бозидаанд [4, с. 432-433].

Бояд тазаккур дод, ки омодасозии кадрҳои баландтаҳассус аз марҳалаи тарбия дар боғчаи таълим дар мактабҳои ибтидоиву миёна ва камолоти он дар муассисаҳои миёна ва олии касбӣ иборат буда, фароҳамсозии инфрасохтори муосири таълиму тарбия аз ҷумлаи масъалаҳои мубрам боқӣ мемонанд.

Дар аксари кишварҳои олам бо дарназардошти зарурати ҳалли масъалаҳои ин бахши муҳими иҷтимоӣ дар баробари маблағгузориҳои буҷети давлатӣ ба истифодаи имконияту сармояи бахши хусусӣ аҳамияти хоса дода мешавад. Яъне, бо истифода аз механизмҳои гуногуни шарикӣ давлат ва бахши хусусӣ масъалаҳои сармоягузори ба рушди неруи инсонӣ ҳалли ҳудро пайдо намуда истодааст.

Бояд тазаккур дод, ки дар тадқиқоти гуногуни мутахассисону олимони соҳа, аввалан мафҳум ва муҳтавои шарикӣ давлат ва бахши хусусӣ ягонагии нуктаи назар мавҷуд набуда, баҳснокии амиқ боқӣ мондааст.

Аз ҷониби дигар, мақсадҳои ниҳони истифодаи механизми шарикӣ ва пешниҳодҳои бархе аз мутахассисон ба якдигар мутобиқ намебошанд.

Тавре ки зикр мегардад, барои дарки моҳияти шарикӣ давлат ва бахши хусусӣ, пеш аз ҳама, муайянсозии аломатҳои калидии он ва хусусиятҳои, ки имкон медиҳанд, мафҳуми мазкурро аз дигар намудҳои ҳамкориҳои давлат ва бахши хусусӣ ҷудо карда шавад, зарур мебошад [9].

Кумитаи оид ба илм ва сиёсати технологияи Созмони ҳамкориҳои иқтисодӣ ва рушд аломатҳои фарқкунандаи зерини шарикӣ давлат ва бахши хусусиро ҷудо намудааст [9]:

а) иштирокчиҳои ҳамкорӣ ҳам давлат ва ҳам ташкилоти хусусӣ мебошанд;

б) ҳамкориҳои мутақобилаи ҷонибҳо хусусияти шарикӣ бо баробарҳукуқиро доро мебошанд;

в) муносибати шарикӣ ҷонибҳо дар ҳуҷҷатҳои расмӣ ба қайд гирифта мешаванд (қарордодҳо, шартномаҳо ва монанди инҳо);

г) шарикон мақсадҳои умумиро доранд, ки барои ноилшавӣ онҳо саҳмҳои худро муттаҳид менамояд;

д) ноилшавӣ ба натиҷаҳои якҷо ва истифодаи онҳо бо тақсими байни шарикон ва хароҷоти хавфҳои дахлдор асос меёбад.

Аз ин нуқтаи назар, дар соҳаи маориф шарикӣ давлат ва бахши хусусиро дар шаклҳои зерин ҷудо намудан мумкин аст:

1) Иштироки бахши хусусӣ дар амалисозии лоиҳаҳои инфрасохтори соҳа, яъне тибқи қарордод бахши хусусӣ уҳдадор мегардад, ки муассисаи тарбиявӣ таълимиро бунёду мучахҳаз ва нигоҳубину истифодаи онро маблағгузорӣ намояд. Аз ҷониби дигар, давлат уҳдадор мешавад, ки хизматрасониҳои таълимиро таъмин намояд.

2) Ҳамкориҳои давлат, сохторҳои соҳибкорӣ ва муассисаҳои илмӣ тадқиқотӣ дар самти навгониҳо ва ихтирооти инноватсионӣ.

Таҳлилҳо нишон медиҳанд, ки ҳамасола аз ҳисоби маблағҳои буҷетӣ ба самти мазкур ба миқдори муайян сармоягузорӣ карда мешавад. Аз ҷумла, дар Ҷумҳурии Тоҷикистон дар давоми солҳои 2015-2020 зиёдшавии ҳаҷми маблағгузорӣ ба илм ба ҳисоби миёна дар як сол 4 фоиз ва шумораи кормандони ба тадқиқот ва коркард машғул 2 фоиз мушоҳида мешавад. Танҳо дар соли 2020 хароҷоти буҷет ба соҳаи илм 0,14 фоизи ММД-ро ташкил намуд, ки дар муқоиса ба соли 2015 ҳамагӣ 0,01 банди фоизӣ зиёд гардида, нисбат ба нақшаи пешбинишуда 0,5 фоиз зиёд шудааст. Бо вуҷуди ин, суръати афзоиш нисбат ба нишондиҳандаи пешбинигардида нисбатан суст буда, қорҳои илмӣ-тадқиқотӣ ва таҷрибавӣ-конструкторӣ ҳоло ҳам ба соҳаҳои ҷолиби фаъолият ва шуғл мубаддал нагаштаанд [1, с.25].

Ба андешаи мо, истифодаи механизми шарикӣ давлат ва бахши хусусӣ дар ин самт самаранокӣ хароҷоти маблағҳои сармоягузорию таъмин намуда, ҳамкориҳои воқеии илм бо истеҳсолот роҳандозӣ карда мешавад.

Бояд тазаккур дод, ки маҳз фароҳамшавии муносибатҳои ҳамкорӣ байни давлат ва баҳши хусусӣ дар хизматрасониҳои маориф дар рушди иқтисоди инноватсионӣ нақши муҳим дошта, тавассути дарёфти ҳудудҳои ризоияти манфияҳо дар шаклҳои гуногуни шарикии давлат ва баҳши хусусӣ дар ҷомеа неруи инсонии пешрафта ба камол мерасад. Дар натиҷа, барои давраи дарозмуддат самарайи синергетикии чунин ҳамкориҳо аз дилхоҳ дигар сармоягузориҳо бештар хоҳад буд.

Дар ин самт фароҳамсозии фазои муносиби институтсионалӣ имкон медиҳад, ки аввалан, ҳавасмандии баҳши хусусӣ ба сармоягузориҳо ба хизматрасониҳои соҳаи маориф баланд гардад;

Сониян, сифати хизматрасониҳои маориф тадриҷан бештар гардида, сармояи инсонии рақобатнокиаш баланд ба талаботи муосир ҷавобгӯй гардида, истифодаи он ба рушди инноватсионӣ ва болоравии рақобатнокии иқтисоди миллӣ мусоидат менамояд.

Аз нигоҳи Е.В. Шевчук, модели шарикии давлат ва баҳши хусусӣ дар соҳаҳои илму маориф ва инноватсияҳо дар иқтисодиёт ба назарияи «спирали сегона» (Triple Helix) асос ёфта, ҳамкориҳои давлат, муассисаҳои олии таълимӣ ва баҳши хусусиро дар шароитҳои тижоратикунонии инноватсияҳо инъикос мекунад [11, с.10].

Дар робита ба ин, ба андешаи мо, яке аз мушкилоти бархе аз давлатҳои дорой иқтисоди хурди рушдбанда заиф будани робитаи илм бо истеҳсолот ва назаррас набудани занҷираи илм, коркардҳои инноватсионӣ, ҷорисозии он дар истеҳсолот ва истеҳсоли молҳои инноватсионӣ мебошад.

Дар ин ҷода ҷиҳати рушди соҳаи маориф ва илм бо қарорҳои дахлдори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон Барномаи давлатии амалӣ намудани технологияҳои иттилоотӣ-коммуникатсионӣ дар муассисаҳои таҳсилоти умумии Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2018-2022, Барномаи давлатии тақмили таълим ва омӯзиши забонҳои русӣ ва англисӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон барои давраи то соли 2030, Барномаи давлатии рушди таҳсилоти томактабӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2020-2025 ва дигар барномаву ҳуҷҷатҳо таҳия ва қабул гардида, мавриди амал қарор доранд. Инчунин, солҳои 2020-2040 «Бистсолаи омӯзиш ва рушди фанҳои дақиқ, табиатшиносӣ ва риёзӣ» эълон гардидааст.

Бо мақсади рушди неруи инсонӣ дар Тоҷикистон аз ҷониби Ҳукумати кишвар маблағгузориҳои соҳаи маориф ва сохтмон аз ҷиҳати муассисаҳои таълимӣ диққати махсус дода шуда, маблағгузориҳои соҳа аз 5,2 то 5,6 фоиз ба ММД афзуда, дар соли 2020 4,4 млрд сомони роиш ташкил дод, ки нисбат ба соли 2015 1,2 маротиба зиёд аст [1, с.24].

Тибқи маълумоти оморӣ, аз соли 2015 то соли 2021 дар ҷумҳурӣ аз ҳисоби ҳамаи сарчашмаҳои маблағгузорӣ, аз ҷумла баҳши хусусӣ ба соҳаи маориф беш аз 3,6 млрд сомонӣ сармоягузорӣ гардида, иншоотҳои зиёди соҳа сохта, мавриди истифода қарор дода шудааст [3, с.293-294].

Аз нигоҳи мо, бо вучуди амалишавии лоиҳаҳои зиёди сармоягузорӣ аз ҷониби бахши хусусӣ ва бунёди мактабу боғчаҳои бачагонаи хусусӣ истифодаи васеи механизми шарикӣ давлат ва бахши хусусӣ дар амалисозии барномаҳои зикршудаи давлатӣ оид ба рушди неруи инсонӣ дар мамлакат самарои бештарро доро мебошад.

Аз ҷумла, дар Барномаи миёнамуҳлати рушди Ҷумҳурии Тоҷикистон барои давраи солҳои 2021-2025 зикр гардидааст, ки низоми муносибатҳои байниҳамдигарии давлат ва бахши хусусӣ дар самти татбиқи лоиҳаҳои шарикӣ нокифоя мукамал карда шуда, ҳаммаблағгузориҳои давлат ба лоиҳаҳои муштарак рушд наёфтааст [1].

Инчунин, тибқи Барномаи сармоягузориҳои давлатӣ барои солҳои 2016-2020 дар соҳаи маориф амалисозии 130 лоиҳаи сармоягузорӣ ба маблағи беш аз 953 миллион долл. ИМА пешбинӣ шуда, сарчашмаи маблағгузориҳои ҳамагӣ 35 лоиҳа ба маблағи беш аз 422 млн долл. ИМА муайян гардидааст.

Бинобар ин, масъалаҳои ҷалби бештари бахши хусусӣ барои амалисозии лоиҳаҳои инфрасохториҳои муштарак тибқи таҷрибаи муосири байналмилалӣ ва татбиқи лоиҳаҳои инноватсионии шарикӣ давлат ва бахши хусусӣ, ки ба рушди илм ва инноватсия нигаронида шудаанд, мубрам боқӣ мондааст.

Бо дарназардошти муҳимияти рушди низоми маориф ва ҷорисозии ҳамбастагии илм ба истехсолот ва, дар маҷмӯъ, рушди неруи инсонӣ ва таъмини рақобатпазирии иқтисоди миллӣ бояд модулҳои гуногуни шарикӣ давлат ва бахши хусусӣ роҳандозӣ карда шаванд.

Умуман, бо мақсади таъмини сарфа ва самаранокии маблағҳои буҷетӣ дар самти амалисозии лоиҳаҳои сармоягузориҳои соҳаи риояи ҳудуди ризоияти манфиатҳо ва тақсимои дурусти хавфу таваккалҳо, пешниҳоди кафолати давлатӣ ва имтиёзҳои андозиву гумрукӣ ба лоиҳаҳои шарикӣ ба манфиатҳои рушди дарозмуддати иқтисоди миллӣ хизмат хоҳад намуд.

Адабиёт

1. Барномаи миёнамуҳлати рушди Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2021-2025. Қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 30 апрели соли 2021, №168. - С. 25.
2. Макконнелл К.Р. Экономикс: принципы, проблемы и политика: учебник / К.Р. Макконнелл, С.Л. Брю., Ш. М. Флинн. - М.:ИНФРА-М., 2013. – 1028 с.
3. Омори солонаи Ҷумҳурии Тоҷикистон. – Агентии омор, 2022. – С. 293-294.
4. Портер М. Международная конкуренция / М. Портер. – Пер. с англ./Под ред. и с пре- дисловием В.Д. Щетинина. - М.: Междунар. Отношения, 1993. – 896с.
5. Раҳмон Э. Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи самтҳои асосии сиёсати дохилӣ ва хориҷии ҷумҳурӣ». – Душанбе, 2021. - С. 21.
6. Саидмуродов Л.Х. Национальная стратегия развития Республики Таджикистан на период до 2030 года: стратегические ориентиры, подходы и направления реализации / Л.Х. Саидмуродов // Сборник научных статей: Стратегические ориентиры политики государств Центральной Евразии в условиях глобализации и регионализации. – Душанбе, 2019. – С. 44.

7. Файзуллоев М.К. Развитие инновационной деятельности в Таджикистане как условие экономического роста. – [электронный ресурс]: - Режим доступа: <https://cyberleninka.ru/article/n/razvitie-innovatsionnoy-deyatelnosti-v-tadzhikistane-kak-uslovie-ekonomicheskogo-rosta> (дата обращения: 13.04.2022)

8. Курбонов А. Вазъи маориф ва илм дар шароти истиклоли давлатӣ / А. Курбонов. - Душанбе: Аржанг, 2021. – 162 с.

9. Трунова О.Д., Силин М.В. Особенности реализации государственно-частного партнерства в сфере образования в России и за рубежом. – [электронный ресурс]: - Режим доступа: <https://cyberleninka.ru/article/n/osobennosti-realizatsii-gosudarstvenno-chastnogo-partnerstva-v-sfere-obrazovaniya-v-rossii-i-za-rubezhom>. (дата обращения: 23.03.2022)

10. Стратегияи миллии рушди Ҷумҳурии Тоҷикистон барои давраи то соли 2030. – Душанбе, 2016. – С.12.

11. Шевчук Е.В. Государственно-частное партнерство как институт модернизации сферы образовательных услуг: международный и отечественный опыт: автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата экономических наук по спец.: 08.00.05 / Е.В. Шевчук. – Ростов на Дону, 2011. – 35с.

УДК:633.5(575.3)

САМТҲОИ АСОСИИ ДАСТГИРИИ ДАВЛАТИИ РУШДИ КЛАСТЕРҲОИ ПАХТАКОРӢ ДАР МИНТАҚАҲОИ КИШВАР

Давлатзода Қудрат Қамбар - д.и.у., профессор, Ректори Донишгоҳи техникии Тоҷикистон ба номи академик М.С. Осимӣ. Суроға: 734042. Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, хиёбони академикҳо Раҷабовҳо 10. Тел.: 2213511. E-mail: dkudrat@mail.ru

Халифазода Ҷовидон Бобоҳон – ассистенти кафедраи баҳисобгирии муҳосиби Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон. Суроға: 734067. Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, кӯчаи Нахимов 64/14. Телефон: 000022336. E-mail: jovidhalifa@mail.ru

Дар мақола самтҳои асосии дастгирии давлатии рушди кластерҳои пахтакорӣ дар минтақаҳои кишвар ҳамчун унсурҳои муҳими баланд бардоштани самаранокии соҳаҳои комплекси агросаноатӣ ва рушди минтақаҳои кишвар баррасӣ шудааст. Нуқтаи назари олимони хориҷию ватанӣ дар бораи механизмҳо ва фишангҳои асосии дастгирии давлатии ташаққул ва рушди кластерҳои пахтакорӣ ва дар заминаи он таъмини дурусти фаъолияти занҷираи истеҳсоли шитирокчиёни он ва баланд бардоштани самаранокии истеҳсоли молу маҳсулоти агросаноатӣ баррасӣ гардидааст. Омилҳо ва хусусиятҳои хоси ҷалби сармоягузорӣ ба рушди кластерҳои пахтакорӣ ҳамчун самти муҳими дастгирии давлатӣ маҳсуб ёфта, барои ҷалби бештари маблағҳои гайрибучетӣ, сармояи хориҷӣ ба рушди кластерҳои пахтакорӣ ва истифодаи самаранокии иқтисодии захиравӣ-табиӣ минтақаҳои агросаноатӣ ба ташикили ҷойҳои нави корӣ, беҳшавии вазъи зиндагии аҳоли ва рушди иқтисодӣ-иҷтимоии минтақаҳои кишвар равона карда шудааст.

Калидвожаҳо: иқтисоди минтақа, кластерҳои минтақавӣ, дастгирии давлатии кластерҳои пахтакорӣ, танзими давлатӣ, ҷалби сармоягузориҳо, самаранокии дастгирии давлатӣ, иқтисодии захиравӣ-табиӣ.

ОСНОВНЫЕ НАПРАВЛЕНИЯ ГОСУДАРСТВЕННОЙ ПОДДЕРЖКИ РАЗВИТИЯ ХЛОПКОРОБНЫХ КЛАСТЕРОВ В РЕГИОНАХ РЕСПУБЛИКИ

Давлатзода Қудрат Қамбар - д.э.н., профессор, ректор Таджикского технического университета им.академика М.С. Осими. Адрес: 734042. Республика

Таджикистан, г. Душанбе, проспект академиков Раджабовых, 10. Тел.: 2213511. E-mail: dkudrat@mail.ru

Халифазода Джовидон Бобохон – ассистент кафедры бухгалтерского учета Таджикского государственного финансово-экономического университета. Адрес: 734067, Республика Таджикистан, г. Душанбе, ул.Нахимова, 64/14. Телефон: 000022336. E-mail: jovidhalifa@mail.ru

В статье рассмотрены вопросы государственной поддержки развития хлопкоробных кластеров в регионах республики, как основного элемента повышения эффективности развития отраслей агропромышленного комплекса. Предложены точка зрения отечественных и зарубежных ученых по механизму и инструментам регулирования хлопкоробных кластеров и на этой основе обеспечения производственной деятельности ее участников и повышения эффективности отраслей агропромышленного комплекса страны. Предложены региональные факторы и особенности привлечения инвестиций в развитие хлопкоробных кластеров как их важного фактора, внебюджетных источников финансирования и привлечения иностранных инвестиций в развитие хлопковых кластеров и эффективное использование природно-ресурсного потенциала региона, направленных на создание новых рабочих мест, повышение уровня жизни населения и развития социально-экономических регионов страны.

Ключевые слова: экономика региона, региональные кластеры, развитие хлопковых кластеров, государственная поддержка, государственное регулирование, привлечение инвестиций, эффективность государственной поддержки, природно-ресурсный потенциал.

MAIN DIRECTIONS OF STATE SUPPORT FOR THE DEVELOPMENT OF COTTONMARKING CLUSTERS IN THE REGIONS OF THE REPUBLIC

Davlatzoda Qudrat Qambar – d.e.s, professor, Rector of Tajik Technical University named after MS Osimi. Address: 734042. Republic of Tajikistan, Dushanbe city, Academics Rajabov Avenue 10. Tel: 2213511. E-mail: dkudrat@mail.ru

Khalifazoda Jovidon Bobokhon - Assistant of the Department of Accounting Tajik State University of Finance and Economics. Address: 734067, Republic of Tajikistan, Dushanbe city, Nakhimov street 64/14. Phone: 000022336. E-mail: jovidhalifa@mail.ru

The article considers the issues of state support for the development of agro-industrial clusters in the regions of the republic, as the main element in increasing the efficiency of the development of the branches of the agro-industrial complex. The point of view of domestic and foreign scientists on the mechanisms and tools for regulating agro-industrial clusters and, on this basis, ensuring the production activities of its participants in improving the level and quality of life of the population is proposed. It also proposes regional factors and features of attracting investment in the development of agro-industrial clusters as an important factor in the development of agro-industrial clusters, attracting extra-budgetary sources of financing and attracting foreign investment in the development of agro-industrial clusters and using the natural resource potential aimed at creating new jobs and improving the socio-economic effectiveness of the development of the regions of the country.

Key words: regional economy, regional clusters, development of the agro-industrial cluster, state support, mechanisms and instruments of regulation, attraction of investments, effectiveness of state support, natural resource potential.

Таҷрибаи ҷаҳонӣ нишон медиҳад, ки дар шароити муосир дар низоми комплекси агросаноатӣ шаклҳои гуногуни хоҷагидорӣ фаъолият намуда, дар раванди занҷираи коркарди саноатии маҳсулоти кишоварзӣ зарурати танзими давлатӣ муҳим мебошад. Қайд кардан зарур аст, ки низоми агросаноатии минтақаҳои Тоҷикистон дар баланд бардоштани

самаранокии рушди кластерҳои пахтакорӣ ва рақобатнокии иштирокчиёни занҷираи истеҳсоли нақши асосӣ мебошад. Дар ин раванд, якчанд омилҳои ҳастанд, ки ба хусусияти ҳоси рушди соҳаҳои комплекси агросаноатӣ, баҳусус, соҳаи кишоварзӣ марбут буда, даҳолати давлатӣ дар раванди ташаккул ва рушди кластерҳои пахтакории минтақавӣ шартҳои муҳим мебошад.

Масъалаи дастгирии давлатии рушди кластерҳои пахтакорӣ дар минтақаҳои кишвар дар шароити муосир баҳсҳои гуногуни илмиро миёни коршиносони соҳа ба миён овардааст. Махсусан, дар шароити бӯҳрони молиявӣ-иқтисодӣ, ки таъмини аҳолии кишвар бо маҳсулоти ватанӣ дар мадди аввал меистад, дастгирии давлатии соҳаи кишоварзӣ ҳамчун унсури асосии низоми комплекси агросаноатӣ зарур арзёбӣ мегардад. Ҳадафи асосии он сатҳи баланди худтаъминкунии маҳсулоти озуқаворӣ ватанӣ ва ба содирот нигаронидашудаи агросаноатӣ ба ҳисоб рафта, тавассути муносибатҳои ҳамгироӣ-кооперативӣ ва маҳсусгардонии минтақавӣ пиёда сохта мешавад. Аз ин рӯ, дар шароити муосир заминаи институтсионалӣ, механизми ташкилӣ-иқтисодӣ ва технологӣ-истеҳсоли фишанги муҳимми дастгирии давлатии рушди кластерҳои пахтакорӣ ба ҳисоб меравад.

Рушди минтақаҳои кишвар ва соҳаҳои комплекси агросаноатӣ, ки асоси онро Ҷоидаи иштирокчиёни кластерҳои агросаноатӣ ва истифодаи самаранокии иқтисодии захиравӣ-табиӣ ташкил медиҳад, бештар ба танзими давлатӣ ниёз доранд. Ба андешаи К.С.Тернових ва П.С. Гребнев, «...унсури муҳимми ин занҷира танзими давлатии чараҳои кооперативӣ-ҳамгироӣ ташкил медиҳад, ки давлат тавассути чораҳои дастаҷамъонаи маъмурӣ-ҳуқуқӣ ва ташкилӣ-ҳочагидорӣ ва технологӣ ҳавасмандии иқтисодии рушди корхонаҳои кишоварзӣ ва дигар соҳаҳои низоми мазкурро таъмин менамояд...» [8, с. 48]. Ба андешаи мо, дар ин раванд сиёсати қарзӣ-андозӣ, ташкили фондҳои маҳсули дастгирии давлатӣ, сиёсати нарх ва нархгузорӣ, дастгирии молиявии иштирокчиёни кластерҳои пахтакорӣ, тадбирҳои бартараф намудани монополия дар миёни иштирокчиёни он хеле муҳим мебошад.

Даҳолати давлатӣ дар ин маврид ҳамчун фишанги муҳимми танзими давлатӣ, новобаста аз амалкарди соҳаҳои комплекси агросаноатӣ ва шаклҳои кооперативӣ-ҳамгироӣ зарур мебошад. Ба андешаи И.Р. Исайнов, «...танзими давлатии комплекси агросаноатӣ таъсиррасонии мақсадноки давлатӣ ба низоми амалкунандаи муносибатҳои иқтисодӣ бо мақсади таъмини Ҷаъолияти муътадили сектори аграрӣ ва рушди устувори иқтисодӣ минтақа мебошад...» [1, с. 423]. Аз ин рӯ, даҳолати давлатӣ барои ҳалли масъалаҳои таъмини аҳоли бо молу маҳсулоти ватанӣ ва саноатӣ, истифодаи самаранокии иқтисодии захиравӣ-табиӣ минтақа ва беҳдошти муҳити зист равона карда мешавад.

Дар назария ва амалияи илми иқтисод усул ва фишангҳои гуногуни дастгирии давлатии ташаккул ва рушди кластерҳои пахтакорӣ, аз ҷумла, дар занҷираи коркарди саноатии маҳсулоти соҳаи кишоварзӣ, ҳамчун базаи асосии таъмини ашъи хоми саноатӣ ва таъмини аҳоли бо озуқаворӣ,

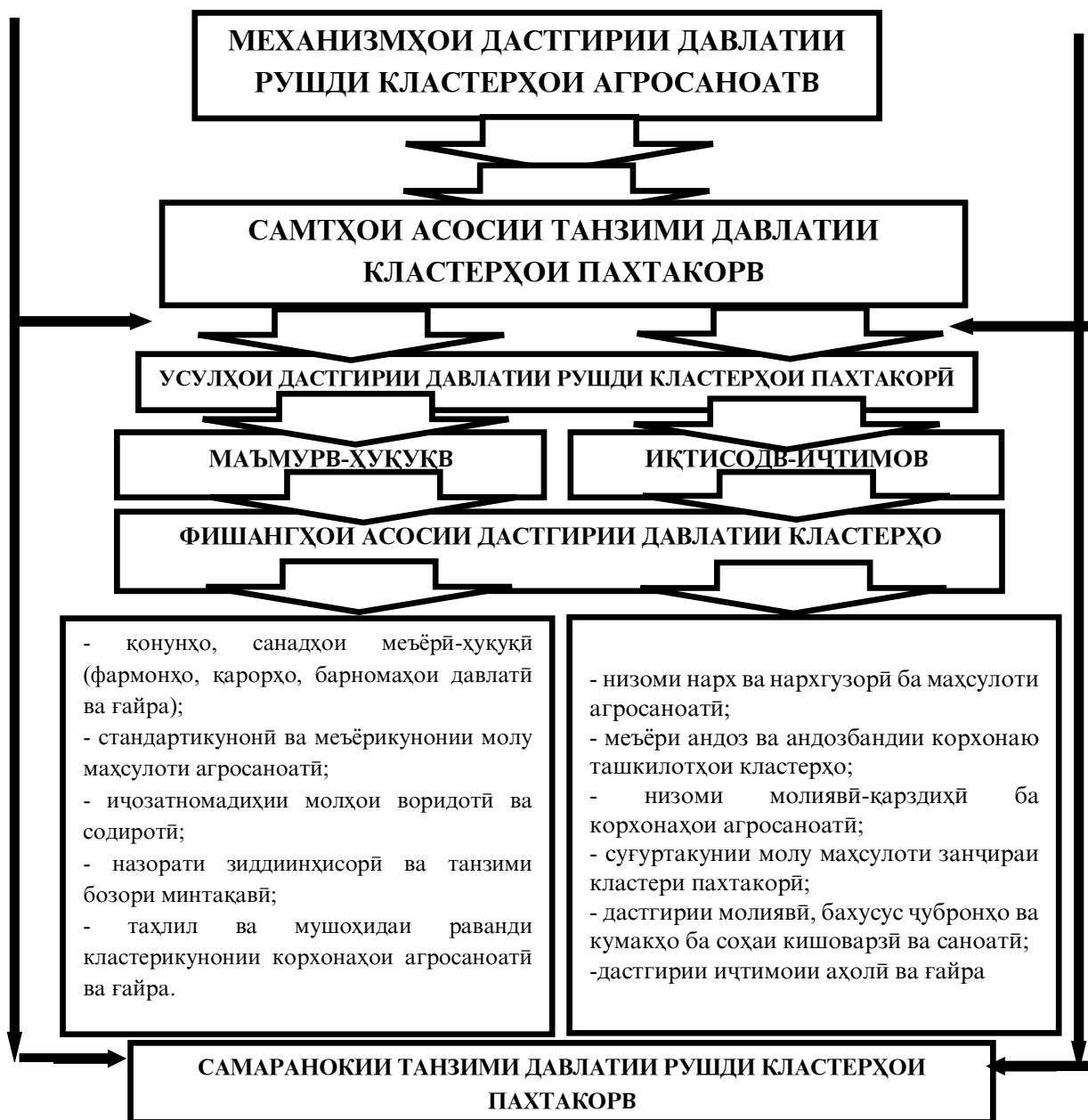
истифода бурда мешавад. Ба андешаи баъзе аз олимони ватанӣ, танзими давлатӣ дар ҳамоҳангсозии бо механизмҳои бозории худтанзимкунӣ бояд ҳамчун вазифаи асосии муносибатҳои истеҳсолӣ-иқтисодӣ ва сохтори ҳамгирӣ бо мақсади баровардани соҳаи комплекси агросаноатӣ аз бӯҳрони иҷтимоӣ-иқтисодӣ ва таъмини рушди устувор ба муҳлати тӯлонӣ мебошад. Ин, дар навбати худ, ташаккул ва рушди механизмҳои ташкилӣ-иқтисодӣ ва маъмурӣ-ҳуқуқии истифодаи самараноки соҳаҳои комплекси агросаноатиро тақозо менамояд.

Баланд бардоштани самаранокии рушди кластерҳои пахтакорӣ такмили механизми танзими давлатии соҳаи кишоварзӣ, ҳамчун унсури муҳимми низоми агросаноатӣ, зарур шуморида, он дар муносибатҳои ҳамгирӣ-кооперативӣ ва самти муҳимми таъмини занҷираи истеҳсол, коркард ва фурӯши маҳсулоти соҳаҳои комплекси агросаноатӣ нақши калидӣ дорад. Ба андешаи Ҳ.А. Одинаев, «...фишанги муҳимми ташкилӣ-маъмурӣ дақиқӣ ва муайянии мақсадҳо, хароҷотҳои маъмурикунонӣ ва ҳавасмандкунии чараёни инноватсияҳо то ҷое таъмин карда наметавонад. Баръакс он, фишангҳои иқтисодӣ ба самаранокии истеҳсолот ва раванди таваррум, паст кардани таваккал, рақобатнокӣ ва амсоли инҳо мусоидат менамоянд». [5, с. 38]. Дар ин чараён, ба андешаи О.Г. Чаркова, «Вобаста ба ҳолати баамаломата механизми ва усулҳои дастгирии давлатӣ метавонанд гуногун буда, онҳо аз нигоҳи мустақилияти иқтисодӣ ва озодӣ хоҷагидории субъектҳои бозорӣ ва ҳавасмандии иқтисодӣ маншаъ мегиранд». [10, с. 31].

Дастгирии давлатии рушди кластерҳои пахтакорӣ ин маҷмуи тадбирҳои таъсиррасони давлатие мебошанд, ки бо ёрии онҳо шароитҳои хубтарин ва натиҷаҳои беҳтаринро барои рушди соҳаҳои комплекси агросаноатӣ ва иштирокчиёни занҷираи кластери мазкур дар шароити рақобатпазирии корхонаю ташкилотҳои он таъмин менамояд. Ин тадбирҳо бевосита ба ҳавасмандкунии иқтисодӣ, кам намудани зарарҳои экологӣ-иҷтимоӣ ва беҳшавии вазъи зиндагии аҳоли дар минтақаҳои кишвар равона карда шудааст.

Дастгирии давлатии рушди кластерҳои пахтакорӣ фишанги қавии баланд бардоштани самаранокии иштирокчиёни занҷираи он дар минтақа ба ҳисоб меравад. Баҳои самаранокии ғайрифаъолияти дастаҷамъонаи иштирокчиёни кластерҳои мазкур самти муҳимми рушди устувори минтақа буда, тавассути имтиёзҳо, кумакҳо ва дастгириҳои давлатӣ, аз ҷумла зиёд намудани номгуи моли маҳсулоти ватанӣ, занҷираи технологӣ-истеҳсолӣ ва ғайра амалӣ карда мешавад.

Усули маъмурӣ-ҳуқуқӣ фишанги махсуси мақомоти давлатӣ ва маҳаллӣ дар минтақа ба ҳисоб рафта, ҳамчун маҷмуи чораҳои арзёбӣ мегардад, ки ба воситаи санадҳои меъёрӣ-ҳуқуқӣ ба натиҷаи ғайрифаъолияти корхонаҳои низоми комплекси агросаноатӣ дар занҷираи кластерҳои пахтакорӣ таъсири худро мерасонад.

Расми 1. Нақшаи механизми дастгирии давлатии ташаккул ва рушди кластерҳои пахтакорӣ дар минтақаҳои кишвар.

Сарчашма: таҳияи муаллифон

Ин усул ҳангоми муайян кардани меъёри ҳадди ақали пардохти бочҳои давлатӣ ва ҳифзи экосистемаҳои минтақавӣ бештар истифода бурда шуда, тавассути қонунҳои баҳши андозбандӣ, санадҳои меъёрӣ-ҳуқуқии ҳифзи иҷтимоии аҳоли ба сомон расонида мешавад. Дар кишварҳои рушдкардаи иқтисодӣ, ки ба таври муташаккил фаъолият менамоянд, усулҳои мазкури танзими давлатии рушди кластерҳои пахтакорӣ кам ба назар мерасад. Дар ҳолатҳои фавқулода (офатҳои табиӣ ва бӯҳрони молиявӣ-иқтисодӣ ва ғайра) таъсири ин усулҳо васеътар мебошад.

Дар шароити иқтисоди бозорӣ фишанги муҳимми танзими иқтисодии рушди кластерҳои пахтакорӣ муҳим арзёбӣ гардида, тавассути

он талабот ва таклифот ба молу хизматрасониҳо, рақобати озоди молистеҳсолкунандагони ватанӣ, низоми нарх ва нархгузорӣ ба маҳсулоти агросаноатӣ, ҳавасмандкуниҳои молиявию қарзӣ, ҷалби бештари сармоягузориҳоро ба иқтисодиёти минтақа роҳандозӣ карда мешавад. Вай аз меъёри пардохту боҷҳои давлатӣ ба буҷети давлатии сатҳҳои гуногун ва дигар пардохтҳои ҳатмӣ дар минтақаҳо маншаъ гирифта, корхонаҳои низоми комплекси агросаноатиро аз иҷрои чораҳои муҳофизатии муҳити зист ва беҳдошти саломатии аҳоли, инчунин, ҷуброни зарарҳое, ки ба муҳити зист расонида мешаванд, то ҷое водор месозад.

Натиҷаи фаъолияти корхонаҳои низоми комплекси агросаноатӣ, бахусус соҳаи кишоварзӣ аз таъсири механизми иқтисодӣ-иҷтимоӣ ва истифодаи самараноки иқтидори захиравӣ-табиӣ минтақа, аз ҷумла захираҳои заминро об вобастагии калон дорад. Амалӣ намудани сиёсати молиявию қарзии давлат ба ин соҳаҳо муҳимтарин фишанги иқтисодӣ ба ҳисоб меравад. Дар миёни механизмҳое, ки ба сиёсати молиявии рушди кластерҳои пахтакорӣ таъсири худро мерасонад, ин низоми андоз ва андозбандии корхонаҳои соҳаи агросаноатӣ ба ҳисоб меравад.

Дар шароити минтақаҳои кишвар ин механизм воситаи асосии танзими рушди соҳаҳои комплекси агросаноатӣ, фишанги муҳимми ғанӣ гардонидани буҷети давлатӣ ва истифодаи самараноки иқтидори захиравӣ-табиӣ ва беҳдошти муҳити зист ба ҳисоб меравад, ки бо ёрии он давлат манфиатҳои иштирокчиёни кластерҳои пахтакорӣ ва соҳаҳои асосии низоми комплекси агросаноатиро ба танзим мебарорад. Ба андешаи Э.Н. Шералиев, «масъалаи муҳимми самаранок истифодабарии иқтидори захиравӣ-табиӣ ин ташаккули механизми иқтисодии танзими давлатии истифодаи онҳо мебошад. Ин механизм дар муқаррар ва ҷорӣ намудани стандартҳо ва манъ кардани истифодаи захираҳои замин ва об, ҷаримаситонӣ ва дигар ҷавобгариҳо, ки ба вайроншавии ҳолатҳои экологии минтақаҳо оварда мерасонад, инъикос меёбад». [11, с. 191]. Муҳимияти ин раванд дар он зӯҳур меёбад, ки соҳаи кишоварзӣ қисмати асосии низоми комплекси агросаноатӣ ба ҳисоб рафта, хусусиятҳои хоси ташаккул ва рушди худро дошта, ин соҳа аз истифодаи самараноки иқтидори захиравӣ-табиӣ ва қонуниятҳои рушди табиат вобастагии калон дорад.

Усулҳои дастгирии давлатии рушди кластерҳои пахтакорӣ бо якдигар зич алоқаманд буда, зимни ҳалли масъалаҳои баланд бардоштани самаранокии занҷираи истеҳсолии коркарди саноатии молу маҳсулотҳои кишоварзӣ дар якҷоягӣ арзёбӣ мегардад. Муҳим он аст, ки ҳар як фишанги дастгирии давлатӣ ба таври дастаҷамъона ба рушди иқтисодӣ-иҷтимоии рушди минтақа таъсири худро расонад.

Татбиқи мақсадҳои дастгирии давлатии рушди кластерҳои пахтакорӣ дар якҷоягӣ бо механизм ва фишангҳои бозорӣ бояд ҳамчун муҳимтарин вазифаи муносибатҳои иҷтимоӣ-иқтисодӣ дар минтақа буда, барои аз бӯҳрони молиявӣ-иқтисодӣ баровардани кишвар мусоидат

намояд. Механизми бозорӣ наметавонад мушкилоти соҳаҳои комплекси агросаноатӣ, бахусус рушди кластерҳои пахтакориро мустақилона ҳал намояд ва давлат вазифадор аст, ки дар занҷираи кластерҳои агросаноатӣ ҳифзи иҷтимоӣ, рушди инфрасохтори бозор, таълим, экология ва ғайраро ба дӯши худ гирад. Дар айни замон, корхонаҳои кишоварзӣ дар вобастагии монополияи корхонаҳои коркарди саноатӣ ва корхонаҳои дигари занҷираи кластерҳои мазкур қарор дошта, ин раванд мушкилоти зиёдеро дар таъмини молу маҳсулоти ватанӣ ва бозори минтақавии агросаноатӣ ба миён меорад.

Ин бо он алоқаманд аст, ки «соҳаи кишоварзӣ соҳаи камдаромади иқтисодӣ кишвар ба ҳисоб рафта, аз таъсири омилҳои табиӣ-иқлимӣ вобастагии калон дошта, истеҳсолот дар он характери мавсимӣ дорад». [4, с. 5]. Ин водор месозад, ки принципҳои даҳлати давлатиро ба ҷараёни кластери пахтакорӣ такмил дода, муносибатҳои байни мақомоти дахлдори давлатӣ ва минтақавиро дар ҳамбастагӣ бо рушди муносибатҳои бозорӣ дигар намоем. Бар замми ин, усул ва шаклҳои танзими давлатии соҳаи кишоварзӣ характери доимӣ дошта, дастгирии давлатии рушди кластери пахтакорӣ тавассути тадбирҳои махсуси иҷтимоӣ-иқтисодӣ, маъмурӣ-ҳуқуқӣ ба роҳ монда шуда, бо усул ва фишангҳои мушаххаси идоракунии барои расидан ба ҳадафҳои таъмини рушди бозори минтақавии агросаноатӣ, ташаккули муносибатҳои нави иқтисодӣ ва беҳдошти сатҳи зиндагии аҳолии мусоидат менамояд.

Сиёсати давлатӣ дар ин маврид бояд ба ҳалли чунин масъалаҳо равона карда шавад:

- тақсимои одилонаи хароҷот ва даромадҳо миёни иштирокчиёни занҷираи кластери пахтакорӣ;
- зиёд кардани манфиати соҳаҳои асосии истеҳсоли, ба таври васеъ дастгирӣ намудани соҳаи кишоварзӣ ва бозори озуқаворӣ дар минтақаҳо;
- рушди инфрасохтори бозори минтақавӣ, бахусус, хизматрасониҳои иҷтимоӣ, муҳандисӣ, нақлиётӣ, истеҳсоли ва телекоммуникатсия ва ғайра;
- рушди бозори агроозуқаворӣ байниминтақавӣ ва байналхалқӣ;
- кам кардани монеаҳои маъмурӣ ва иқтисодӣ барои ҳамкориҳои байниминтақавӣ дар ҳаракати молу хизматрасониҳо, бозори меҳнат ва ҷалби бештари сармояҳо барои рушди кластерҳои агросаноатӣ;
- гузаронидани сиёсати дурусти иҷтимоӣ-иқтисодии минтақавӣ бо назардошти иқтисодии захиравӣ-табиӣ ва афзалиятҳои муҳими минтақаҳои кишвар.

Дастгирии давлатии рушди кластерҳои пахтакорӣ бояд хусусияти барномавии мақсаднок дошта, аз маҷмуи тадбирҳои судманди ташкилӣ-ҳочагидорӣ ва иқтисодӣ-иҷтимоӣ иборат буда, тавассути механизмҳои махсуси идоракунии робитаҳои мустақим ва истеҳсолиро бояд ба роҳ монанд. Ба ғайр аз ин, ҷораҳои танзими вазъи бозори агроозуқаворӣ ва сатҳи таъмини аҳолии дуруст интиҳоб гардида, бо истифода аз усули мақсадноки барномавӣ дар робита ба таҳия ва татбиқи барномаҳои махсусгардонидашудаи рушди кластерҳои пахтакорӣ ва истифодаи

самараноки иқтидори захиравӣ-табиӣ минтақа роҳандозӣ карда мешаванд.

Ҳамин тариқ, дастгирии давлатии рушди кластерҳои пахтакорӣ бояд дар чунин як пояе таъмин карда шавад, ки натиҷаи он тайи солҳои минбаъда самаранокии истеҳсолоти комплекси агросаноатӣ ва рушди устувори минтақаро таъмин намояд ва дар амалисозии ин раванд чорабиниҳои зерин аҳаммияти махсус доранд:

- дастгирии давлатии ташаккул ва рушди кластерҳои пахтакорӣ дар заминае ба роҳ монда шавад, ки шароитҳои хубро барои тамоми иштирокчиёни занҷираи кластерҳо дар минтақа фароҳам оварда, сиёсати кластерикунонӣ бояд ба рушди устувори минтақа мусоидат намояд ва истеҳсолкунандагони низоми мазкурро барои ҳарчи зиёдтар истеҳсол намудани молу маҳсулоти рақобатноки ватанӣ ҳавасманд гардонад;

- вобастагии рушди истеҳсолоти соҳаи кишоварзӣ, ҳамчун қисмати асосии низоми кластери пахтакорӣ, аз омилҳои табиӣ-иқлимӣ, кулли унсурҳои низоми хоҷагидорӣ, хусусан, аз чораҳои дастаҷамъонаи танзими давлатӣ маншаъ гирифта, истифодаи самараноки иқтидори захиравӣ-табиӣ ва беҳдошти вазъи экосистемаи минтақавӣ бояд таъмин карда шавад;

- ба масоили истифодаи технологияҳои пешқадами истеҳсоли молу маҳсулот ва фаъолияти инноватсионӣ дар рушди кластерҳои пахтакорӣ диққати ҷиддӣ дода шуда, истифодаи дастовардҳои нави илмӣ-техникӣ ва ба масоили экологӣ дар раванди кластеркунонӣ таваҷҷуҳи махсус дода шавад;

- манфиати ҳамаи иштирокчиёни кластерҳои пахтакорӣ ба назар гирифта шуда, барои тақсимои одилонаи даромади онҳо ва рушди устувори комплекси агросаноатӣ ва минтақаҳои кишвар диққати махсус дода шавад.

Умуман, раванди дастгирии давлатии рушди кластерҳои пахтакорӣ дар минтақа дар заминаи тақмили механизми иқтисодӣ-экологӣ, маъмурӣ-ҳуқуқӣ ба роҳ монда шуда, манфиатҳои тамоми иштирокчиёни занҷираи мазкур дар низоми комплекси агросаноатӣ таъмин гардида, барои таъмини рушди иқтисодии кишвар ва рушди босуръати саноатикунонии минтақаҳои кишвар заминаҳои мусоид фароҳам меорад.

Адабиёт

1. Исайнов И.Р. Иқтисоди миллӣ. Китоби дарсӣ / И.Р. Исайнов. - Душанбе: Ирфон, 2018. – 521 с.
2. Ҳусейнов М.Н. Ташаккули кластерҳои боғу тоқпарварӣ дар комплекси агросаноатии минтақавӣ (дар мисоли ноҳияҳои тобеи Ҷумҳурии Тоҷикистон): автореферати диссертатсия барои дарёфти дараҷаи илмии н.и.и. / М.Н. Ҳусейнов. - Душанбе, 2019. – 28 с.
3. Огородников П.И. Интеграционные объединения - основа стабильного и динамичного развития АПК / П.И.Огородников, О.А. Федорова, В.Ю. Чиркова // Экономика региона. - 2011. - №4. – С. 181-189.
4. Одинаев Х.А. Формирование системы государственного регулирования развития АПК: проблемы и перспективы / Х.А. Одинаев, В.В. Вохидов // Вестник ТГНУ: Серия экономических наук. - 2007. - №6 (38). – С. 3-12.

5. Одинаев Х.А. Эколого-экономическое регулирование природопользования в сельском хозяйстве / Х.А. Одинаев. - М.: МАКС Пресс, 2004. – 318 с.
6. Пириев Дж.С. Зарубежный опыт кластерного развития агропромышленного комплекса / Дж.С. Пириев, Н.И. Амиров // Доклады Таджикской Академии сельскохозяйственных наук. – 2013. - №4 (38). – С. 59-63.
7. Семина Л.А. Агропромышленный кластер: проблемы и развитие инновационно-инвестиционной деятельности / Л.А. Семина, И.В. Ковалева // Социально-экономический и гуманитарный журнал Красноярского ГАУ. - 2017. - №1 (5). – С. 67-79.
8. Терновых К.С. Агропромышленная интеграция в условиях трансформации экономики: тенденции и механизм реализации / К.С. Терновых, П.С. Гребнев. - Воронеж: ВГАУ, 2002. – 312 с.
9. Фролов О.А. Формирование и развитие кластеров в региональном АПК / О.А. Фролов // Региональная экономика: теория и практика. - 2011. - №36. – С.38-43.
10. Чарыкова О.Г. Организационно-экономический механизм развития зернового рынка (теория, методология, практика): монография / О.Г. Чарыкова. - Воронеж: ОАО «Центрально-Черноземное книжное издательство», 2006. – 380 с.
11. Шералиев Э.Н. Государственное регулирование землепользования в аграрном секторе Таджикистана / Э.Н. Шералиев // Материалы юбил. науч.-теор. конф., посвящ. 50-летию университета. – Душанбе: ТНУ, 1998. – С. 191-198.

УДК: 336.02.33 (575.3)

ТАКМИЛИ МЕХАНИЗМИ ТАНЗИМИ БУЌЕТИЮ АНДОЗИИ РУШДИ МИНТАҚАИ РАШТ

***Ҷонмамадов Шермамад Бекмамадович** - д.и.и, профессор, сарҳодими илмии шӯъбаи таҳқиқоти муқоисавии Институти иқтисодӣ ва демографияи Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон.*

***Деҳқонов Соҳибназар Амирхоҷаевич** – унвонҷӯи кафедраи назарияи иқтисодии Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон. Суроға: 734067, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, кӯчаи Нахимов 64/14. Тел.:(+992) 931999974. E-mail: dot.sd@mail.ru*

Дар мақола дастгирии давлатии соҳаҳои хоҷагии халқи вилояту минтақаҳо ҳамчун самти муҳими сиёсати давлатӣ дар ташиаккул додани иқтисодии буҷетии андозии Ҳукумати мамлакат барои рушди иқтисодии маҳал мавриди баррасӣ қарор дода шудааст. Самти мазкур аз нигоҳи сатҳи идоракунии таъсисҳои захираҳои молиявӣ, иқтисодии истеҳсоли молиявӣ ва андозӣ ва ҳалли масъалаҳои афзалиятноки минтақаи Раиш зарурати омӯзиширо дорад. Дар натиҷаи таҳқиқи маълум гардид, ки механизми танзими буҷетии андозии минтақа бо ҳамкориҳои зичи ниҳодҳои давлатию бахши хусусӣ ва дар якҷоягӣ барои рушд нигаронида шудааст

Дар охир арзёбии таҷрибаи танзими буҷетии рушди минтақавӣ, имконият ва захираҳои дохилию берунии он, омилҳои тараққиёти минбаъдаи минтақа пешниҳод карда шудааст.

***Калидвожаҳо:** дастгирии давлатии буҷетии молиявӣ, камгардонии тафовути рушди иқтисодии байниминтақавӣ, рушди иҷтимоию иқтисодии минтақа, иқтисодии андозии минтақа, идоракунии таъсисҳои захираҳои молиявӣ, иқтисодии истеҳсолӣ, механизми танзими буҷетии андозии минтақа, ҳамкориҳои ниҳодҳои давлатию бахши хусусӣ, дастгирии фаъолнокии инвестиционӣ инноватсионӣ, сафарбар намудани имкониятҳои маҳаллӣ.*

СОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ МЕХАНИЗМА БЮДЖЕТНО-НАЛОГОВОГО РЕГУЛИРОВАНИЯ РАЗВИТИЯ РАШТСКОЙ ДОЛИНЫ

Джонмамадов Шермамад Бекмамадович, д.и.и., профессор, главный научный сотрудник отдела сравнительных исследований Института экономики и демографии Национальной академии наук Таджикистана.

Дехканов Сохибназар Амирходжаевич - соискатель кафедры экономической теории Таджикского государственного финансово-экономического университета. Адрес: 734067, Республика Таджикистан г. Душанбе, ул. Нахимова, 64/14 Тел.: (+992) 931999974, Электронная почта: dot.sd@mail.ru

В статье рассматривается государственная поддержка народного хозяйства регионов как важное направление государственной политики в формировании бюджетно-налогового потенциала Правительства страны для экономического развития. Данное направление нуждается в изучении с точки зрения уровня управления созданием финансовых ресурсов, производственно-финансового и налогового потенциала и решением первоочередных вопросов Раштского региона.

В результате исследования выяснилось, что механизм бюджетно-налогового регулирования региона направлен на тесное сотрудничество государственных учреждений и частного сектора и совместное развитие.

В заключении представлена оценка опыта бюджетного регулирования регионального развития, его внутренних и внешних ресурсов и возможностей, факторов дальнейшего развития региона.

Ключевые слова: *государственное бюджетно-финансовое обеспечение, сокращение межрегионального разрыва в развитии экономики, социально-экономическое развитие региона, налоговый потенциал региона, управление финансовых ресурсов, производственный потенциал, механизм регулирования бюджета и налогообложение региона, сотрудничество государственных учреждений и частного сектора, поддержка инвестиционной и инновационной деятельности, мобилизация местных возможностей.*

IMPROVING THE MECHANISM OF FISCAL REGULATION OF DEVELOPMENT OF THE RASHT VALLEY

Jonmamadov Shermamad Bekmamadovich - Doctor of Economics, Professor. Chief Researcher of the Department of Comparative Studies of the Institute of Economics and Demography of the National Academy of Sciences of Tajikistan.

Dehkanov Sahibnazar Amirhojaevich - candidate of the Department of Economic Theory of the State University of Finance and Economics of Tajikistan. Address: 734067, Republic of Tajikistan sh. Dushanbe, 64/14 Nakhimov street Tel.: (+992) 931999974, E-mail: dot.sd@mail.ru

The article considers the state support of the national economy of the regions as an important direction of state policy in the formation of the budgetary and tax potential of the government of the country for economic development. This direction needs to be studied from the point of view of the level of management of the creation of financial resources, production, financial and tax potential and the solution of priority issues in the Rasht region.

Because of the investigation, it turned out that the mechanism of fiscal regulation of the region is aimed at close cooperation between state institutions and the private sector and joint development.

In conclusion, an assessment of the experience of budgetary regulation of regional development, its internal and external resources and opportunities, factors for the further development of the region is presented.

Keywords: *state budgetary and financial support, reduction of the interregional gap in economic development, socio-economic development of the region, tax potential of the region, management of the creation of financial resources, production potential, budget regulation mechanism and taxation of the region, cooperation between public institutions and the private sector, support for investment and innovation activities, mobilization of local capacities.*

Дастгирии давлатии соҳаҳои хоҷагии халқи вилояту минтақаҳо яке аз самтҳои муҳими сиёсати давлатӣ ба шумор рафта, дар ташаккул додани иқтисодии буҷетии андозии Ҳукумати мамлакат шароити муҳим доништа мешавад. Пеш аз ҳама, тавассути дастгирии давлатии буҷетии молиявӣ Ҳукумати кишвар шароити мусоид барои таъмини рушди вилояту минтақаҳо фароҳам меорад. Дар ин замина, бо роҳи танзими давлатии рушд ва татбиқи имконоти буҷетӣ суботи вазъи иқтисодии минтақаҳои кишвар аз тариқи камгардонии тафовути рушди иқтисодии байни минтақаҳо таъмин мегардад. Қайд кардан бамаврид аст, ки тақвият ёфтани нақши давлат, тақмили вазифаҳои он дар рушди иқтимоии иқтисодии минтақаҳо дар шароити таназзули иқтисодӣ, ноустувории буҷа ва иқтисодии андозӣ дар ноҳияҳои минтақаи Рашт ба қадри зарурӣ мавриди таҳқиқ қарор нагирифтаанд. Таҳқиқи самти мазкур, дар маҷмӯъ, баробари олимони хориҷӣ аз ҷониби олимони ватанӣ аз қабилӣ Н. Қайумов, Л.Х. Саидмуродов, Ҳ.У. Умаров ва дигарон фаро гирифта шудааст. Лекин сатҳи идоракунии раванди таъсисёбӣ ва ҷалби захираҳои молиявӣ, иқтисодии истеҳсолии молиявӣ ва андозӣ, ҳамзамон, сафарбар намудани онҳо барои ҳалли масъалаҳои афзалиятноки минтақаи Рашт ҳоло низ зарурати омӯзиш ва таҳқиқро тақозо доранд.

Аз назари мо, низомии иқтимоии иқтисодии минтақавии Ҷумҳурии Тоҷикистон дар шароите воқеият мегардад, ки ҳамкориҳои онҳо бо ниҳодҳои давлатии буҷетии андозӣ дар якҷоягӣ барои рушд нигаронида шуда бошанд. Дар ин замина, имкониятҳои омӯзишӣ ба самте нигаронида мешаванд, ки муносибатҳои иқтисодии молиявӣ аз тариқи таъсиррасонии давлат барои таъмини рушди иқтисодии минтақавӣ бо роҳи сиёсати буҷетии андозӣ дар амал татбиқ мешаванд.

Ҳамин тавр, таъмини захиравии рушди иқтисодии минтақа ба истифодаи низомии буҷетии андозӣ асос ёфта, дар шароити вусъат пайдо кардани шаклҳои нави хоҷагидорӣ, имкониятҳои дар оянда тараққӣ додани иқтисодиёти минтақаи Рашт бештар мегардад. Яъне, нақши давлат ва вазифаҳои асосии он дар рушди низомҳои иқтисодии минтақавӣ хеле таъсирбахш баромад мекунад. Бо арзёбӣ намудани таҷрибаи танзими буҷетии рушди минтақавӣ ва робита ба имконият ва захираҳои дохилию берунии он сабаб ва омилҳои тараққиёти минбаъдаи он муайян ва сафарбар карда мешаванд. Дар баробари тақвият пайдо кардани механизми амалкунандаи ташкилии иқтисодии танзими буҷетии андозии иқтисодии минтақаи Рашт зарурате дар пеш меистад, ки субъектҳои иқтисодии иқтимоии минтақаи мазкур рағбатнокии навоарӣ ва созандагӣ дошта бошанд. Дар навбати худ, ин раванд ба асоснокгардонии

ташаббускории субъектҳо ва баланд бардоштани нақши давлат дар пешрафти иқтисодии минтақавӣ алоқаманд буда, зарурати фаъолгардонии корҳои таҳлили омориҳо дар низоми идоракунии минтақавӣ ба миён меорад. Пеш аз ҳама, маълум мегардад, ки нақши давлат дар таъмини захиравии рушди иқтисоди минтақаи Рашт хеле муҳим буда, ошкор намудани хусусияти таъсиррасонии давлат ба иқтисоди минтақаҳо вобаста ба баробар кардани шароити рушди онҳо ва сафарбарсозии имкониятҳои дохилии он вобаста мебошад. Дар ин самт муайян кардан лозим меояд, ки бозтақсимкунии воситаҳои молиявӣ аз ҷониби давлат бо мақсади баланд бардоштани сатҳи иқтисодии минтақаи Рашт аз истифодаи иқтидори низоми буҷетии андозии ҳуди минтақа алоқаманд аст. Дастгирии захиравӣ танҳо бо роҳи баланд бардоштани муҳити ҷалбшавандаи маблағгузорӣ ба соҳаҳои воқеии рушди иқтисодиёти минтақа, хусусан истифода бурдани воситаҳои буҷетии давлат дар самти мазкур бо ҷалби имкониятҳои дар маҳал буда таъсирбахш баромад мекунад. Сафарбарнамоии сармоягузорӣ аз тариқи дастгирии фаъолнокии инвеститсионӣ инноватсионӣ ва тақвият додани созмондиҳии корхонаҳои хурди истеҳсолӣ асоси моддии рушди иқтисодии минтақаи Рашт мебошад. Ҳамин тавр, ҳалли масъалаи мазкур аз шарҳи мазмун ва моҳияти иқтисодиёти минтақавӣ вобаста мебошад.

Бо истифода аз дастовардҳои назариявӣ методологии олимони хориҷию ватанӣ, иқтисодиёти минтақавӣ ин низоми ташаккулёфтаи иқтисодӣ, иҷтимоӣ ва омӯзиши илмӣ ҳолати захираҳои табиӣ ва хусусиятҳои хоси онҳо, коркарди ашёҳои хом, захираҳои табиӣ дар маҷмаи ҷойгиршавиашон ва алоқамандии иқтисодии минтақаҳои кишвар бо якдигар ба ҳисоб меравад.

Тибқи маълумоти ҳисоботи солонаи ноҳияҳои минтақаи Рашт, дар соли 2021 шумораи аҳоли 340,4 ҳазор нафарро ташкил дода, масоҳати он 17,76 ҳаз. км² мебошад. Сафарбар намудани захираҳои мазкур бо назардошти нишондиҳандаҳои иқлим, имкониятҳои баланд бардоштани иқтидори истеҳсолӣ, рушди инфрасохтори замонавӣ шароити васеъ намудани иқтидори молиявӣ андозии минтақа аз тариқи дастгирии давлатӣ дар самти рушд мебошад.

Таҷрибаи амалии кишварҳои тараққикардаи Ҷумҳурии Қазоқистон, Россия, Белорус, Қирғизистон ва Ўзбекистон нишон медиҳад, ки рушди босуботи иқтисодии минтақаҳо масъалаи калидӣ мебошад. Ҷалби сармоягузориҳои хориҷӣ ба соҳаҳои саноат ва нафту газ, ҷалби ширкатҳои хориҷӣ, имтиёзҳои андозӣ ба сармоягузoron, фароҳам овардани шароити мусоиди фаъолияти онҳо, воридшавӣ ба иттиҳоди гумрукии бештари онҳо фазои ягонаи иқтисодиро ба амал оварда, боиси тақони ҷиддӣ дар рушд гардид. Дар Ҷумҳурии Қазоқистон барои рушди минтақаҳои худ шароит барои афзоиши истеҳсолот, устувории иқтисодиёти дохилӣ ва ворид шудан ба иқтисодиёти ҷаҳониро заминагузорӣ намуданд, ки амалишавии таҷрибаи пешқадами онҳо аз

мавқеи назарияҳо ва концепсияҳои гуногуни илмӣ барои рушди тамоми минтақаҳои кишвар, аз ҷумла ҳаматарафа сафарбар намудани имкониятҳои табиӣ ва иқлимӣ ва меҳнатӣ барои тақвият додани иқтисодии истеҳсоли молиявӣ бо роҳи ҳавасмандгардонии механизми танзими буҷетии андозии рушди минтақаи Рашт манфиатнок мебошанд. Яъне, дар доираи танзими давлатӣ, истифода аз механизмҳои идоракунии молиявӣ буҷетӣ аҳамияти калон дорад. Алалхусус, баланд бардоштани сатҳи ҷалби сармоягузорӣ ва рушди тараққиёти инфрасохтори минтақа бо дастгирии давлатии фаъолияти соҳибкории хурд мебошад. Тибқи маълумотҳои ҳисоботи солони раёсатҳои молияҳои ноҳияҳои Рашт, Нуробод, Тоҷикобод, Лахш ва Сангвор дар солҳои 2017-2021 маълум мегардад, ки дар соли 2021 аз ҳисоби манбаъҳои худӣ иҷроиши буҷети минтақа 26,5%-ро ташкил дода, 73,5% аз ҳисоби манбаъҳои буҷети ҷумҳуриявӣ ҳамчун субвенсия мебошад [10, с. 8-9].

Ҳамин тавр, аз назари мо, истифода аз имкониятҳои буҷети давлатӣ дар ин самт шароити муҳим дар тақвият додани истифодаи роҳҳои фароҳам овардани худтаъминкунӣ ва мунтазам баромадан аз ҳолати субвенсионӣ ва ҳавасмандгардонии буҷети маҳал ҳамчун омили рушди иқтисодии минтақавӣ баромад мекунад. Аз ин ҷо, молияи минтақавӣ ҳамчун қисми таркибии низоми молиявии кишвар буда, бо риояи принципҳои демократӣ дар сохтори давлатӣ ва идоракунӣ то худидоракунӣ дар маҳалҳо ва ҳавасмандгардонии соҳибкорони маҳаллӣ, шабакаҳои давлат ва бахши хусусӣ таъсирбахш мебошад. Бинобар ин, Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ - Пешвои миллат, Президенти мамлакат муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон ҳанӯз дар соли 2020 чунин қайд карда буданд: “Дар натиҷаи дастгирии пайвастаи давлату Ҳукумат ҳоло бахши хусусӣ бомаром инкишоф ёфта, имрӯз саҳми он дар маҷмуи маҳсулоти дохилӣ беш аз 70%, дар таъмини аҳоли бо ҷойи корӣ 68% ва даромадҳои андозӣ ба буҷети давлат 80%-ро ташкил медиҳад” [5, с. 6].

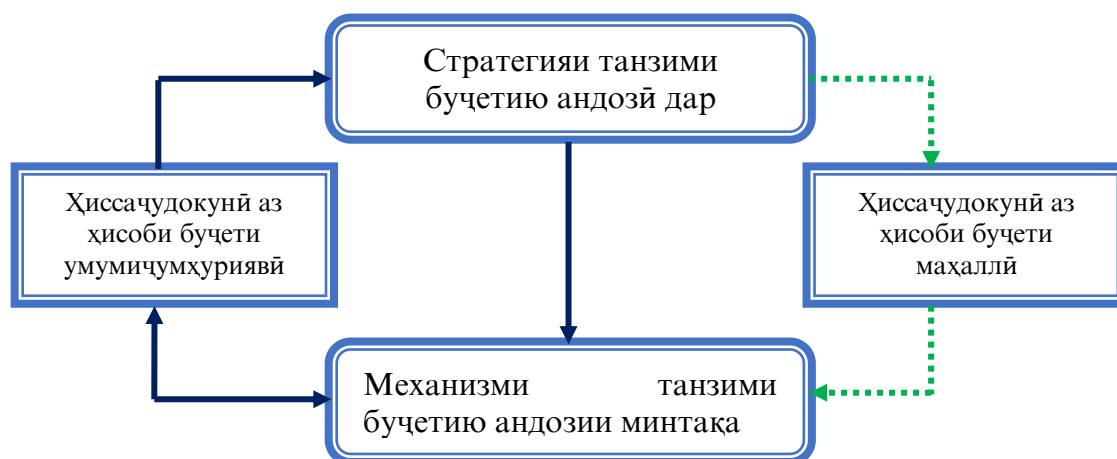
Ҳамин тавр, бо дарназардошти баланд гардидани мақоми бахши хусусӣ дар таъмини рушд, васеъ истифодабарии онҳо дар рушди нумӯи минтақа ва ноҳияҳои Рашт омили муҳим мебошад.

Дар асоси маълумотҳои равшанӣ ягонаи Кумитаи андозии назди Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон дар солҳои 2012-2021 шумораи соҳибкорони тибқи патент, шаҳодатнома ва шаҳодатномаи шахсони ҳуқуқӣ фаъолиятдошта дар минтақаи Рашт майли афзуншавӣ гирифта, дар ин муддат хоҷагиҳои деҳқонӣ зиёда аз 2,3 маротиба бештар гардидааст [6, с. 6].

Нисбатан суръати баланд гирифтани хоҷагиҳои деҳқонӣ хусусияти хоси минтақаро нишон дода, мақоми ба кор даровардани соҳаи аграриро дар рушди минбаъдаи иқтисодии минтақа ифода мекунад. Ҳамзамон, бояд қайд намоем, ки соҳаи аграрӣ, заминаи мусоид дар ташаккул додани фаъолияти корхонаҳои хурди истеҳсоли мебошад. Иқлими мусоиди минтақаи Рашт дар заминаи дастгирии давлатии бахшҳои хусусӣ,

алалхусус хоҷагиҳои деҳқонӣ, имконияти коркарди ашёи хоми маҳаллӣ пайдо карда, бо васеъ гардонидани теъдоди субъектҳои хурду миёна шароити устуворгардонии вазъи молиявии онҳоро фароҳам меорад, ки ин заминаи устувор дар рушди иқтисодию молиявии минтақа барои афзун гардонидани буҷети маҳал аз ҳисоби даромадҳои дар маҳалбуда баромад мекунад. Дар ин самт дарёфти роҳҳои ҷалби сармоягузориҳои дохилӣ ва хориҷӣ дар таъмини рушди иқтисодии минтақаи Рашт муайянкунанда баромад мекунад.

Бо фарогирии омӯзиши масъалаҳои сармоягузорӣ ва истифода аз равишҳои гуногуни методологӣ татбиқи он дар маҳалҳо, имконияти такмилдиҳии механизми танзими буҷетӣ андозии рушди иҷтимоию иқтисодии минтақаи Рашт пайдо гардида, ҷаҳол гардонидани муносибатҳои сармоягузорӣ таъсири муфид мерасонад [1, с. 2]. Чунин механизм аз рӯи мантиқ алоқамандии фишангҳоеро дар бар мегирад, ки дарёфт ва сафарбар кардани маблағгузориҳо бояд дар заминаи имкониятҳои дохилӣ майян ва таъинот пайдо намоянд (ниг. ба расми 1).

Расми 1. Заминаҳои ташаккулёбии механизми танзими буҷетӣ андозии рушди минтақаи Рашт

Таҳияи муаллифон.

Чӣ тавре аз пайдарпайии расми 1 бармеояд, барои дар оянда ба тариқи стратегӣ тақвият додани механизми танзими буҷетӣ андозӣ, аз назари мо, зарурате пеш меояд, ки барои минбаъд аз ҳолати дотатсионӣ баровардани минтақа, ҳиссаҷудокунӣ аз ҳисоби сафарбар намудани имкониятҳои худӣ минтақа муфидтар мебошад.

Бо омӯзиши масъалаҳои сармоягузорӣ ва истифода аз равишҳои гуногуни методологӣ татбиқи он дар маҳалҳо имконияти такмилдиҳии механизми танзими буҷетӣ андозии рушди иҷтимоию иқтисодии минтақаи Рашт ба амал омада, ҷаҳол гардонидани муносибатҳои сармоягузорӣ ҳамчун ҷузъи муҳими шаклҳои нави хоҷагидорӣ ва иқтисоди бозорӣ барои сафарбар намудани имкониятҳои маҳаллӣ мусоидат менамояд.

Дар ин самт, дарёфт ва сафарбар намудани маблағгузориҳои дохилӣ ва берунӣ зарур мебошад. Аз раванди омӯзиши ҳаҷми сармоягузориҳо ба минтақаҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон бармеояд, ки дар панҷ соли охир, умуман, сармоягузориҳои хориҷӣ дар ноҳияҳои минтақаи Рашт коҳиш ёфта, дар ноҳияҳои Рашт, Нуробод, Тоҷикобод ин намуди сармоягузориҳо ҷалб нагардидаанд [1, с. 8].

Бинобар ҳамин, фаъол гардидани кори мақомотҳои ҳокимияти давлатии ноҳияҳои минтақаи Рашт барои рушди муносибатҳо бо ниҳодҳои давлатӣ ва сармоягузориҳои дохилӣ ва хориҷӣ яке аз вазифаҳои муҳим дар таъмини рушди иқтисоди минтақа мебошад. Ноҳияҳои минтақа ҳамчун марказҳои рушду татбиқи муносибатҳои иқтисодии мамлакат ба ҳисоб рафта, дар заминаи танзими давлатии татбиқи имкониятҳои буҷетии онҳо вазъи иқтисодию молиявии кишвар таъмин мегардад.

Адабиёт

1. Барномаи рушди иҷтимоию иқтисодии ноҳияҳои минтақаи Рашт барои соли 2017. - 2020. – 50 с.
2. Воҳидов У.М. Равияҳои илмӣ-методи баҳодиҳии иқтисодии андоз сатҳи минтақавӣ / У.М. Воҳидов, А.Х. Баротов // Паёми молия ва иқтисод. - 2022. - №4/1(33). – С.172-178.
3. Зарубежный опыт проведения региональной политики - Региональная экономика и управление территориальным развитием [электронный ресурс]: URL: https://studref.com/405420/ekonomika/zarubezhnyy_opyt_provedeniya_regionalnoy_politiki (дата обращения: 04.04.2022).
4. Маъдиев С. Усулҳои омури иқтисодии идоракунии гаронии андоз дар сатҳи корхона. Монография / С. Маъдиев, У.М. Воҳидов. – Душанбе, 2019. – 120 с.
5. Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, Пешвои миллат муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон ба Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 26 январи соли 2021. – Душанбе, 2021. – 30 с.
6. Равзанаи ягонаи Кумитаи андоз назди Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон: www.andoz.tj.
7. Саидмуродов Л.Х. Регионы Республики Таджикистан: теория и методология оценки / Л.Х. Саидмуродов, Ф.М. Муминова, Р.М. Мирбобоев. – Душанбе: «Ирфон», 2012. – 174 с.
8. Смолкин Р.Г. Совершенствование государственного регулирования регионального развития на основе бюджетной системы: автореферат канд. дисс. / Р.Г. Смолкин. - Чебоксары, 2008. – 24 с.
9. Садриддинов М.И. Некоторые аспекты экономического развития Таджикистана / М.И. Садриддинов // Вестник НГУ. Серия: Социально-экономические науки. - 2012. Том 12, выпуск 3. - С.112.
10. Ҳисоботҳои солони Раёсатҳои молияҳои Рашт, Нуробод, Тоҷикобод, Лахш ва Сангвор барои солҳои 2017-2021. – С.8-9.

УДК: 338.8

НАҚШИ СОҲАИ САНОАТ ДАР ИНКИШОФИ ИҚТИСОДИЁТИ ВИЛОЯТИ СУҒД ВА ТАЪСИРИ ОН БА ШУҒЛИ АҲОЛӢ

Раҳимов Абдулфаттоҳ Иброҳимович - доктори илмҳои география, профессори кафедраи геоэкология ва методикаи таълими МДТ "ДДХ ба номи академик Б. Гафуров". Суроға: шаҳри Кӯлоб, маҳаллаи Ҷумаев 5.

Абдуназарӣ Мавзуна Кобулзода – муаллими калони кафедраи геоэкология ва методикаи таълими факултети геоэкология ва туризми МДТ "ДДХ ба номи академик Б. Гафуров". Суроға шаҳри Хуҷанд, кӯчаи Гагарин 147. E-mail: dgufanov@mail.ru. Тел.: (92) 799-79-21; (92) 588-05-80

Дар мақолаи мазкур масъалаҳои муҳимми қувваҳои корӣ дар шароити муосири баланд бардоштани сатҳи рақобатпазирии иқтисодиёти миллӣ, қувваҳои истеҳсолкунанда, саноати сабук, хизматрасонӣ, саноат ва бозори меҳнат ва нақши онҳо дар инкишофи соҳаи саноати сабук, мавҷуд будани захираҳои меҳнатӣ ва мутобиқсозии стратегӣ баррасӣ гардидааст.

Муаллифон бар он назаранл, ки қувваи истеҳсолкунанда инсон, коргарони ба ғаъолияти меҳнатӣ машғул ва неъматҳои моддиву маънавӣ истеҳсолкунанда аст, ки яке аз масъалаҳои асосии рушди иқтисодиёти мамлакат ва тақсимои дурусти қувваи корӣ дар ҳамаи соҳаҳои хоҷагии халқ ба ҳисоб меравад. Аз худ қардани ноҳияҳои кӯҳсор ва рушди иқтисодиёти онҳо низ қори басо муҳим буда, имкон медиҳад захираҳои меҳнатӣ дар маҳалҳои мазкур дуруст истифода шавад.

Калидвожаҳо: соҳаҳои хоҷагии халқ, қувваҳои истеҳсолкунанда, захираҳои меҳнатӣ, хизматрасонӣ, мутобиқсозӣ, устуворӣ, рушди иқтисодиёт, рақобатпазирӣ, тахассусмандӣ, гиреҳ.

РОЛЬ СФЕРЫ ПРОМЫШЛЕННОСТИ В РАЗВИТИИ ЭКОНОМИКИ СОГДИЙСКОЙ ОБЛАСТИ И ЕЕ ВЛИЯНИЕ НА ЗАНЯТОСТЬ НАСЕЛЕНИЯ

Рахимов Абдулфаттоҳ Ибрагимович - доктор географических наук, профессор кафедры геоэкологии и методики преподавания ГОУ «ХГУ имени академика Б. Гафурова». Адрес: город Куляб, микрорайон Джумаев 5.

Абдуназари Мавзуна Кобулзода - старший преподаватель кафедры геоэкологии и методики обучения факультета геоэкологии и туризма ГОУ «ХГУ имени академика Б. Гафурова», Адрес: г. Худжанд, ул. Гагарина, 147. e-mail: dgufanov@mail.ru, тел.: (92) 799-79-21; (92) 588-05-80

В данной статье рассмотрены важные вопросы рабочей силы в современных условиях повышения уровня конкурентоспособности народного хозяйства, производительных сил, легкой промышленности, услуг, промышленности и рынка труда и их роль в развитии легкой промышленности, наличие трудовых ресурсов и стратегической адаптации.

Авторы считают, что производительная сила – это человек, работник, занимающиеся трудовой деятельностью и производящие материальные и духовные ценности, что является одним из основных вопросов экономического развития страны и правильного распределения труда во всех сферах народного хозяйства.

Освоение горных районов и развитие их экономики также являются очень важной задачей, позволяющей правильно использовать трудовые ресурсы в этих регионах.

Ключевые слова: отрасли народного хозяйства, производительные силы, трудовые ресурсы, услуги, адаптация, устойчивое и стратегическое, экономическое развитие, конкурентоспособность, специализация, узел.

THE ROLE OF THE INDUSTRY IN THE DEVELOPMENT OF THE ECONOMY OF THE SUGHD REGION AND ITS IMPACT ON THE EMPLOYMENT OF THE POPULATION

Rakhimov Abdulfattokh Ibrahimovich - Doctor of Geography, Professor of the Department of Geoecology and Teaching Methods of the State University "KhSU named after Academician B. Gafurov". Address: Kulyab city, Jumaev microdistrict 5.

Abdunazary Mavzuna Kobulzoda - head teacher, the Dean of the Faculty of Geoecology and Tourism, the department of geoecology and teaching methods SEI Khujand State University named after academician B. Gafurov, Address: 147 Gagarin Street, Khujand.

e-mail: dgufranov@mail.ru, тел: (92) 799-79-21; (92) 588-05-80

This article discusses important issues of the labor force in modern conditions of increasing the level of competitiveness of the national economy, productive forces, light industry, services, industry and the labor market and their role in the development of light industry, the availability of labor resources and strategic adaptation.

The authors believe that the productive force is a person, a worker engaged in labor activity and producing material and spiritual values, which is one of the main issues of the country's economic development and the correct distribution of labor in all spheres of the national economy.

The development of mountainous regions and the development of their economy is also a very important task, allowing the correct use of labor resources in these regions.

Keywords: sectors of the national economy, productive forces, labor resources, services, adaptation, sustainable and strategic, economic development, competitiveness, specialization, knot.

Яке аз масъалаҳои муҳим дар шароити муосир ин баланд бардоштани сатҳи рақобатпазирии иқтисодиёти миллӣ мебошад, ки бевосита аз инкишофи соҳаи саноат вобастагӣ дорад. Дар таъмини инкишофи босуръати иқтисодиёт соҳаи саноат чун механизми асосии вусът бахшидани дигар соҳаҳо баромад мекунад. Бояд қайд намуд, ки соҳаи саноат намуди асосии фаъолияти иқтисодӣ ба шумор рафта, барои фаъолияти устувори дигар соҳаҳои иқтисодиёти кишвар базаи моддӣ-ашёӣ, инчунин сӯзишворӣ-энергетикӣ муҳайё месозад. Саноат соҳаи ягонае ба шумор меравад, ки воситаҳои меҳнат истеҳсол менамояд. Махсусан, воситаҳои меҳнат унсuri муҳимми қувваи истеҳсоли мебошанд. Маҳз аз хусусият ва сатҳи такмилдиҳии онҳо сатҳи техникий ҳамаи соҳаҳо, таркиб, сохтор ва тахассусмандии кадрҳо вобастагӣ дорад. Саноат сатҳи инкишофи қувваҳои истеҳсолкунандаи ҷамъият ва имкониятҳои истифодабарии усулҳои махсуси меҳнат дар ҳамаи соҳаҳои ҳоҷагии халқ, инчунин афзоиши ҳосилнокии меҳнат, болоравии сатҳи шиддатнокӣ ва самаранокии истеҳсолоти ҷамъиятиро муайян менамояд [1, с.83].

Шуғл пайванди асосии байни одамон ва фаъолияти истеҳсоли, хизматрасонӣ, тақсимот ва истеъмоли маҳсулот мебошад. Бояд қайд намуд, ки шуғл на танҳо фаъолияти иҷтимоии аҳолиро тавсиф мекунад, балки манфиатҳои иқтисодӣ ва давлатиро дар самти кор низ дар бар мегирад [7, с.26].

Бо мақсади пурратар истифода бурдани захираҳои меҳнатӣ, чун қоида, рушди минбаъдаи саноати шаҳрҳои калон маҳдуд карда шуда, имтиёзи ҷойгиронии корхонаҳо дар шаҳрҳои миёна ва хурд, ки захираҳои меҳнатӣ ва шароитҳои мусоид барои рушди саноат доранд, ба мақсад мувофиқ мебошад [4, с. 87].

Яке аз самтҳои рушди инкишофи соҳаҳои саноат дар ҷумҳурий воридоти ивазкунӣ мебошад. Сатҳи истифодабарии иқтидори истеҳсоли дар иқтисодиёти миллӣ аз он шаҳодат медиҳад, ки захираҳои рушди истеҳсолоти саноатӣ аз ҳисоби васеъшавӣ, истифодабарии иқтидорҳои истеҳсолии мавҷудбуда ва захираҳои меҳнатӣ ниҳоят васеъ мебошад. Оид ба мавҷудияти чунин имкониятҳо дар мамлакат борҳо дар баромадҳои Президенти мамлакат қайд шудааст. Ҳамасола дар паёмҳои Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ, Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон ба Маҷлиси Олӣ афзалияти васеъшавии истеҳсолоти саноатӣ дар ҷодаи баланд бардоштани шуғли аҳоли қайд мегарданд. Истифодаи ҳаматарафаи иқтидори истеҳсоли дар соҳаи саноат дар дурнамои наздик ва миёна унсури асосии таъмини рушди иқтисодии воридотивазкунӣ ва таъмини шуғли аҳоли ба ҳисоб меравад.

Дар раванди рушди иқтисод ва аз ҷониби давлат ва соҳибкорон бунёд намудани корхонаҳои нави саноатӣ боиси пайдо шудани ҷойҳои нави корӣ мегардад. Ташкил намудани ҷойҳои нави кории пойдор (устувор) тағйироти сохториро меҳаҳад, яъне иқтисодиёт қобилияти пайваста ташкил намудани ҷойҳои кории навро барои фаъолиятҳои муосири босуръат афзоишёбанда, ки арзиши изофа ва маҳсулнокии меҳнатӣ самаранокӣ миқёсан васеъро тақозо мекунад. Дар муқоиса бо дигар соҳаҳои хоҷагии халқ, саноати коркард барои ҷалби сармояи дохилию хориҷӣ имконияти бештар дошта, истифодаи самаранокӣ технологияҳои нав ва дар сатҳи амиқтар ҳавасмандкунии модӣ ва ғайримодии прогрессияи техникӣ имкониятҳои бештар фароҳам меорад.

Равандҳои демографӣ ва афзоиши шумораи аҳоли ~~омил~~ ташаккулу рушди тамаддуни индустриалӣ мебошад. Дар давраи соҳибистиқлолии мамлакат аҳолии Тоҷикистон аз 5,5 миллион ба 9,5 миллион нафар расида, беш аз 70 фоиз афзудааст. Захираҳои меҳнатӣ бошад, аз 2526 то 5427 ҳазор нафар, қувваи корӣ аз 1971 то 2478 ҳазор нафар афзудааст, қайд менамоянд дар Паёми худ ба Маҷлиси Олӣ Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон (26.12.2019).

Дараҷаи тараққиёти саноат дар минтақаҳои Тоҷикистон ба монанди кулли ҷумҳурий дар ҳолати паст қарор дорад. Сабаб он аст, ки захираҳои табиӣ ва неруи инсонӣ дар сатҳи зарурӣ истифода намешаванд.

Рушд ва ҷойгиркунонии яктарафаи соҳаҳои саноат на танҳо барои самаранок истифода бурдани захираҳои табиӣ мавҷуда имконият намедиҳад, балки истифодаи қувваи асосии истеҳсолкунандаи истеҳсолоти ҷамъиятӣ - неруи инсонӣ, ки Тоҷикистон аз он бой аст, мадди назар менамояд.

Мавҷудияти миқдори кофии захираҳои меҳнатӣ дар вилояти Суғд барои рушди кули соҳаҳои саноат, бахусус соҳаҳои меҳнатталаб мусоидат менамоянд. Захираҳои меҳнатӣ дар минтақа бо суръати баланд афзоиш меёбанд, ки ин нишондиҳанда барои солҳои 2000-2020 мутаносибан 1,85 ва 2,70% дар як сол мебошанд ва ба инобат гирифтани ин омил дар ҷойгиркунии қувваҳои истеҳсолкунанда хеле муҳим аст [5, с. 86].

Ҳанӯз аз замони Ҳокимияти Шуравӣ ва иқтисоди нақшавӣ дар ҳудуди вилояти Суғд якҷанд гиреҳҳои саноатӣ ташаккул ёфтанд, ки яке аз омилҳои асосии он мавҷудияти қувваи коргари аҳолии мебошад. Пеш аз ҳама, гиреҳи саноатии Хуҷанд, ки ба ҳайати он ҳудуди шаҳри Хуҷанд ва шаҳрҳои атрофи он - Бӯстон, Гулистон ва Б. Ғафуров дохил мешаванд. Касабаҳои типии шаҳрие, ки ба ҳайати он ҳуди шаҳри Хуҷанд ва ин шаҳрҳо дохил мешаванд. Касабаҳои типии шаҳрие, ки ба ҳудуди гиреҳи саноатии Хуҷанд ворид намешаванд, боиси ташаккулёбии марказҳо ва пунктҳои саноатии алоҳида гардиданд. Масалан, дар соли 2021 қариб 15,2% маҳсулоти саноатӣ ва шумораи коргарони соҳаи саноати вилояти Суғд ба гиреҳи саноатии Хуҷанд рост омада, дар ҳудуди ин гиреҳи саноатӣ 178,4 ҳазор нафар аҳолии ба қайд гирифта шудааст.

Аз рӯйи ҳаҷми истеҳсоли маҳсулоти саноатӣ ва шумораи кормандони саноатӣ дар ҳудуди гиреҳи саноатӣ ҷои дуюмро шаҳри Гулистон ишғол мекунад, ки дар соли 2021 6,4%-и аҳолии ин гиреҳи саноатӣ ва 41,7% кормандони саноатиро ташкил медиҳад. Гиреҳи саноатии Б. Ғафуров мутаносибан 14,7% ва 17,5%, Бӯстон 13,8% ва 4,1%-ро ташкил медиҳанд. Дар ҳудуди гиреҳи саноатии Исфара бошад, дар ҳамина давра 5,5%-и истеҳсоли маҳсулоти саноатӣ, 7,5% кормандони соҳаи саноат ва 10,2% аҳолии вилоят рост меояд [6, с. 266].

Дар давраи пеш аз ислоҳот дар байни дигар марказҳои саноатии вилояти Суғд шаҳри Конибодом аз ҷиҳати иқтисодӣ баъд аз Хуҷанд ҷои дуюмро ишғол менамуд. Он 8,4% аҳолии вилоят, 9,3% маҳсулоти саноатӣ ва 9,0% шумораи коркунони соҳаи саноати вилоятро ташкил меод. Аммо соли 2021 бошад, ҳамагӣ 2,4% истеҳсоли маҳсулоти саноатии вилояти Суғд ва 3,3% шумораи кормандони саноатиро ташкил дод.

Гиреҳи саноатии Истаравшан бошад, 0,7 ҳазор км² (2,8%-и ҳудуди вилоят) масоҳат дошт. Дар қаламрави он 310 ҳазор нафар аҳолии (11,2%-и аҳолии вилоят) зиндагӣ мекунад ва 5,7% маҳсулоти саноатиро истеҳсол карда, 5,9%-и кормандони саноати вилояти Суғдро дар бар мегирад [8, с. 259].

Гиреҳи саноатии Панҷакент бошад, ҳудуди маъмурии ноҳияи Панҷакентро дар бар гирифта, масоҳаташ 3,7 ҳазор км² аст ва 16,9% истеҳсоли маҳсулоти саноатӣ ва 2,1% шумораи кормандони соҳаи саноати вилоят ба он рост меояд [2, с. 263].

Дар вилояти Суғд нисбат ба дигар минтақаҳои ҷумҳурий саноат рушд ёфтааст, шумораи аҳолии машғули кор дар саноат кам аст. Вилояти Суғд

на танҳо бо сатҳи пасти шуғл, балки ба минтақаҳои коҳиши шумораи коргарон дар саноат ворид мегардад. Тӯли солҳои 1991-2019 шумораи миёнаи коргарон дар саноати вилояти Суғд 42,6 ҳазор нафар ё 2,6 баробар кам шуд [6, с. 81, 82].

Вилояти Суғд ҳамеша бо бартарии соҳаҳои саноати меҳнатталаб - соҳаҳои саноати сабук ва хӯрокворӣ, мошинасозӣ, коркарди металл ва ғайра аз дигар минтақаҳои ҷумҳурӣ фарқ мекунад. Аз ин рӯ, қисми зиёди мутахассисони соҳаҳои саноат дар қаламрави он маскун шудаанд.

Дар қаламрави ҷумҳурӣ вобаста ба шароитҳои табиӣ-иқтисодӣ, захираҳои меҳнатӣ, роҳҳои нақлиётӣ, соҳаҳои саноат нобаробар ҷойгир шудаанд. Масалан, комплекси сӯзишворӣ-энергетикӣ асосан дар ҳудуди вилояти Хатлон мутамарказ шудааст, ки соли 2020 89,8% истеҳсоли маҳсулоти саноатии мамлакатро истеҳсол намудааст, аз ин 93,6% ба соҳаи электроэнергетикӣ ва 15,9% ба соҳаи саноати сӯзишворӣ рост меояд, ки дар ин соҳаҳои саноат дар ҷумҳурӣ 19,1 ҳазор нафар аҳоли машғули кор аст. Аз ин 4,2% истеҳсоли неруи барқ, 65,5% истеҳсоли сӯзишворӣ ва 6,7 ҳазор нафар аҳолии машғули кор дар ин соҳаҳои саноат ба вилояти Суғд рост меояд.

Соли 2018 дар вилояти Суғд ба ҳар 1000 нафар аҳолии дар соҳаи саноат шуғлдошта 15,2 нафар рост меояд, ки ин нишондиҳанда дар ҷумҳурӣ ба ҳисоби миёна 12,6 нафарро ташкил медиҳад [6, с. 81].

Ҷадвали 1. - Таҳлили ҳаҷми маҳсулоти соҳаи саноат ва индекси афзоиши он

№	Нишондиҳандаҳо	2015	2016	2017	2018	2019
1.	Маҷмуи маҳсулоти дохила, млн сомонӣ	48408,7	54479,1	61093,6	68844	74007,3
2.	Ҳаҷми маҳсулоти соҳаи саноат, млн сомонӣ	15354	17811	21604	23777,2	27586,6
3.	Вазни қиёсии соҳаи саноат дар маҷмуи маҳсулоти миллӣ, %	31,7	32,7	35,4	34,5	37,2
4.	Индекси тағйирёбии ММД	100	112,5	112,1	112,6	107,5
5.	Индекси тағйирёбии ҳаҷми маҳсулоти соҳаи саноат	100	116	121	110	116
6.	Индекси тағйирёбии вазни қиёсии соҳаи саноат дар ММД	100	103,1	108,2	97,4	107,8

Манбаъ: *Омори солонаи вилояти Суғд дар соли 2020*

Ҳаҷми маҳсулоти дохила дар давраи таҳлилшаванда тамоюли афзоиш дорад. Дар соли 2019 нисбат ба соли 2015 нишондиҳандаи мазкур 1,53 баробар афзоиш ёфтааст. Дар афзоиши маҷмуи маҳсулоти дохила аҳаммияти соҳаи саноат назаррас буда, дар давраи таҳлилшаванда 1,8 баробар афзоиш ёфтааст. Таҳлилҳо нишон медиҳанд, ки вазни қиёсии маҳсулоти саноатӣ дар маҷмуи маҳсулоти дохила аз 31,7% дар соли 2015 то ба 37,2% дар соли 2019 зиёд гардидааст. Суръати афзоиши ҳаҷми маҷмуи маҳсулоти дохила дар ин давра ба ҳисоби миёна 111,1% мебошад.

Бузургии миёнаи суръати афзоиши ҳаҷми маҳсулоти соҳаи саноат ба 115,7% ва бузургии миёнаи суръати афзоиши маҳсулоти соҳаи саноат дар маҷмуи маҳсулоти дохила ба 104,1% баробар мебошад. Дар натиҷаи таҳлили сохтори маҷмуи маҳсулоти дохилӣ маълум мегардад, ки суръати афзоиши ҳаҷми маҳсулоти саноатӣ аз суръати афзоиши дигар соҳаҳои иқтисодиёт нисбатан баланд мебошад. Масалан: суръати афзоиши маҳсулоти кишоварзӣ 7,1%, гардиши савдо 8% ва хизматрасониҳои пулакӣ 1,6%. Ҳамин тавр, суръати афзоиши ҳаҷми маҳсулоти саноатӣ аз суръати афзоиши ҳаҷми маҷмуи маҳсулоти дохила баланд мебошад, ки ин аз таъсири бевоситаи соҳаи саноат ба устуворгардии иқтисодиёти кишвар шаҳодат медиҳад. Ҳамзамон, бояд қайд намудан лозим аст, ки афзоиши вазни қиёсии ҳаҷми маҳсулоти саноатӣ дар ҳаҷми маҷмуи маҳсулоти дохила замина месозад, ки ҳадафи чоруми стратегӣ - саноатикунони босуръати кишвар ба амал татбиқ карда шавад [9, с. 94, 96].

Дар баланд бардоштани самаранокии соҳаи саноат сатҳи истифодабарии қувваи корӣ нақши муҳимро дорад, ки қувваи корӣ омили асосии истеҳсолот ба шумор рафта, баланд бардоштани сатҳи самаранокии истифодабарии он ба ҳаҷми истеҳсоли маҳсулоти саноатӣ ва сифати он бевосита таъсир мерасонад. Тавассути таҳлил намудани нишондиҳандаҳои истифодабарии қувваи корӣ ба нақши таъсири он дар инкишофи иқтисодиёт баҳогузорӣ намудан лозим аст.

Ба ҳамагон маълум аст, ки имрӯзҳо барои таъмин намудани устувории иқтисодиёти мамлакат ба роҳ мондани инкишофи босуръати тамоми соҳаҳо, аз он ҷумла соҳаҳои саноат низ лозим мебошад. Инкишофи саноат бо ҷалбкунии ҳамаи намудҳои захираҳо (илмӣ-техникӣ, моддӣ, меҳнатӣ, молиявӣ ва ғайра) ба гардиши хоҷагидорӣ робитаи зич дорад, ки шартҳои муҳимтарини он самаранок истифода намудани захираҳои мазкур мебошад. Аз самаранокии истифодаи онҳо таъмини сатҳи максималии истеҳсоли маҳсулот вобастагӣ дорад, ки бевосита бо иқтидори иқтисодӣ алоқаманд мебошад.

Масалан, металлургияи ранга дар ҳудуди вилояти Суғд рушд ёфтааст, ки дар корхонаҳои он истихроҷ, пурбаҳрагардонӣ ва омода намудани концентрати металлҳои ранга, нодир ва пароканда ба роҳ монда шудааст. Асосан, корхонаҳои ин соҳаи саноат Адрасмон, Анзоб, Исфара, Майхура, Консой, Истиқлол, Ҷилав, Панҷакент мебошанд. Ҳоло дар ҷумҳурии панҷ корхонаи саноати истихроҷи маъданҳои кӯҳиро корхонаҳои муваффақ мешуморанд, ки ҳамаи онҳо ба қаламрави вилояти Суғд рост меоянд (Апрелевка, Зарафшон, Пакрут, Анзоб ва Адрасмон).

Корхонаи «Апрелевка» - корхонаи муштаракӣ Тоҷикистону Канада буда, дар қисми шимолии ҷумҳурий, дар шаҳраки Консой вилояти Суғд ҷойгир шудааст. То соли 1985 дар ин корхона истихроҷи руҳи қурғошим (сурб) ба роҳ монда шуда буд. Баъдан, дар заминаи тиллоӣ мавҷудбудаи таркиби ин кон корхонаи истихроҷи тиллоӣ Қайроққум ташкил гардид. Соли 1995 дар асоси ҳамин корхона, корхонаи муштаракӣ «Апрелевка»

ташкил гардид, ки 51% ҳиссаи сармояи он ба Тоҷикистон ва 49% ба ширкати канадагии GULF мансуб аст. Ашъи хом барои ин иншоот маъдани конҳои Апрелевка, Қизилчека, Бургунда, Иккижелон ва ғайра мебошанд. Истеҳсоли маъдан рӯз аз рӯз дар кишвари мо афзуда истода, дар ин корхонаҳо маъдан бо усули кушод истихроҷ карда мешавад. Иқтидори истеҳсоли маъдан бошад, тақрибан 180 ҳазор тонна дар як сол мебошад. Дар ин ҷо омехтаи тилло ва нуқра истеҳсол карда мешавад.

Корхонаи истихроҷи тиллои «Пакрут» (Ваҳдат) пурра хоси давлати Чин буда, ба ширкати China Njnferrijus Gjold тааллуқ дорад ва фаъолиятро соли 2016 оғоз намудааст.

Яке аз корхонаҳои дигари саноати маъдани кӯҳӣ комбинати маъдантозакунии Адрасмон мебошад. Ин корхона соли 1970 бо номи комбинати Қарамазор кушода шуд ва соли 1994 ба истихроҷ ва коркарди маъданҳои нуқраю руҳ махсус гардонида шуда номашро «Адрасмон» номиданд. Ҳоло 100% саҳмияҳои он ба ширкати Қазоқистонии «Казинвестменерал» хос аст. Комбинат дар вилояти Суғд дар шаҳраки Адрасмон ҷойгир буда, дар заминаи кони маъдани Кони Мансури Шарқӣ фаъолият дорад.

Комбинати маъдантозакунии «Анзоб» корхонаи муштаракӣ Тоҷикистону Америка буда, сурмаю симоб истихроҷ карда мекунад ва дар водии Зарафшон ҷойгир шудааст. Маҳсулоти он пештар ба шакли концентрат ба заводи металлургии Қадамҷойи Ҷумҳурии Қирғизистон барои коркард фиристода мешуд. Ҳоло бошад, маҳсулотро ба Чин мефурӯшад. Танҳо дар шаш кони сурмаи водии Зарафшон 80 фоизи захираи сурмаи минтақаи Осиёи Марказӣ маҳфуз аст [4, с. 77].

Тоҷикистон аз рӯйи захираҳои нуқра дар ҷаҳон ҷои сеюмро ишғол менамояд. Аз рӯйи нақшаи пешбинишуда дар заминаи Кони Мансур бо назардошти талаботи бозори ҷаҳонӣ ба нуқра сохтмони корхонаи бузург дар назар дошта шудааст. Ҳоло дар ин ҷо корхонаи муштаракӣ Тоҷикистону Канада «Апрелевка» фаъолият дорад [8, с. 138].

Ба ақидаи Д.Н. Ғуфронов, яке аз омилҳои асосии рушд ва ҷойгиркунии саноати сабук ва хӯрокворӣ, ки барои вилояти Суғд як шакли анъанавӣ маҳсуб меёбад, мавҷудияти захираҳои меҳнатӣ мебошад. Онҳо на танҳо қувваи асосии истеҳсолкунанда, балки дар баробари дигар қисматҳои аҳолии истеъмолкунандагони асосии ин неъматҳое, ки бо меҳнати онҳо истеҳсол шудаанд, ба шумор мераванд. Мавҷудияти шумораи кофии захираҳои меҳнатӣ барои тараққӣ додани аксар корхонаҳои саноатӣ, бахусус корхонаҳои саноати сабук ва хӯрокворӣ, ки ба соҳаҳои меҳнатталаб дохил мешаванд, омили асосӣ маҳсуб меёбад.

Ба соҳаҳои меҳнатталаб, соҳаҳое дохил мешаванд, ки дар раванди технологияи истеҳсоли қувваи кори зиёд истифода бурда мешавад. Ба ин соҳаҳо корхонаҳои саноати кешбофӣ (трикотажӣ), чарму пойафзол, дӯзандагӣ, абрешим, бофандагӣ, қаннодӣ, консерваи меваю сабзавот ва

гӯшт, нӯшокиҳо (шарбату афшураи мева) ва дигарҳо дохил мешаванд [3, с. 74].

Агар проблемаи муҳимтарини бозори меҳнатро дар вилояти Суғд ба инобат гирем, ин, пеш аз ҳама, барзиёдии захираҳои меҳнатӣ дар минтақа мебошад, пас, аз ин ҷо бармеояд, ки бояд дар қаламрави он маҳз соҳаҳои саноати меҳнатталаб роҳандозӣ карда шаванд.

Гузашта аз ин, вилояти Суғд дар ҷумҳурӣ на танҳо ба ноҳияҳои сатҳи пасти шуғли аҳоли, балки аз ҷиҳати коҳиши шумораи коргарон дар саноат ба шумор меравад. Агар соли 1991 шумораи миёнаи солони коргарон дар саноати вилояти Суғд 39,6 ҳазор нафарро ташкил дода бошад, пас ин нишондиҳанда дар соли 2019 қариб 2,1 баробар кам шудааст [9, с. 106].

Чадвали 2. - Афзоиши шумораи аҳоли ва захираҳои меҳнатӣ дар вилояти Суғд

Нишондиҳандаҳо	Воҳид (ченак)	солҳо		Бо % с. 2020 нисбат ба с. 2010
		2010	2020	
Шумораи умумии аҳоли дар вилояти Суғд	<u>Ҳаз. нафар</u>	<u>2247,6</u>	<u>2753,1</u>	<u>122,5</u>
Захираҳои меҳнатӣ	«»	<u>1521,4</u>	<u>1641,7</u>	<u>107,9</u>
Ҳиссаи захираҳои меҳнатӣ нисбат ба шумораи умумии аҳоли	%	<u>60,6</u>	<u>59,6</u>	<u>- 0,88</u>

**Нақша дар асоси нишондиҳандаҳои омили солони Ҷумҳурии Тоҷикистон 2018, 2020 таҳия шудааст [- 2018. - С. 19; - 2020. - С. 26].*

Дар тӯли зиёда аз 30 соли Истиқлоли давлатӣ дар ҷумҳурӣ беш аз 50 корхонаи саноати сабук бунёд гардидааст, ки дар заминаи онҳо 9500 ҷойи корӣ таъсис дода шуд. Аз ин 17 иншоот бо 2225 ҷойи корӣ дар вилояти Хатлон, 15 иншоот бо 3305 ҷойи корӣ дар вилояти Суғд, 10 иншоот бо 2760 ҷойи корӣ дар шаҳри Душанбе, 4 иншоот бо 1000 ҷойи корӣ дар шаҳру ноҳияҳои тобеи ҷумҳурӣ ва 3 иншоот бо 300 ҷойи корӣ дар Вилояти Мухтори Кӯҳистони Бадахшон бунёд гардидаанд [8, с. 134].

Гузашта аз ин, истифодаи самараноки захираҳои табиӣ метавонанд дар фарогири шуғли аҳоли дар минтақаи мавриди таҳқиқ нақши бориз дошта бошанд. Яке аз масъалаҳои муҳими рушди саноат таъмин будан бо ашёи хом мебошад. Тоҷикистон заминаи дохилии таъмин намудан бо маҳсулоти металлургияи сиёхро барои ташаккулёбии соҳаҳои мошинасозӣ надошт ва то ҳол надорад. Кулли иншооти саноати мошинасозӣ ва коркарди металли мамлакат, ки ба соҳаҳои меҳнатталаб дохил мешавад, дар асоси ашёи хоми кашонидашуда, қисмҳои мошинаҳо, деталҳо, агрегатҳо ва дигар маҳсулоти нимтайёри кашонидашуда кор мекарданд ва кор мекунанд. Аммо дар шароити ба даст овардани истиқлоли давлатӣ ва канда шудани системаи ягонаи иқтисодию истеҳсолии собиқ Иттиҳоди Шуравӣ метавон дар асоси мавҷудияти

сарватҳои табиӣ маҳаллӣ баъзе соҳаҳои саноат, аз ҷумла саноати металлургияи сиёхро роҳандозӣ намоем, ки ба яке аз ҳадафҳои асосии Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон - саноаткунории босуръати мамлакат мансуб буда метавонад. Дар шимоли Тоҷикистон захираҳои зиёди маъдани оҳан мавҷуд аст, аз ин кони маъдани оҳани Чоқадамбулоқ аҳаммияти саноатӣ дорад. Кон дар нишебиҳои ҷанубу шарқии қаторкӯҳҳои Қурама ҷойгир буда, корҳои ҷустуҷӯи геологӣ солҳои 1956-1967 гузаронида шудааст.

Дар шароити муосир ва ҳатто дар оянда низ ҳангоми таҳия ва коркарди стратегия ҷиҳати рушд ва ҷойгиркунии қувваҳои истеҳсолкунанда, чи дар вилояти Суғд ва чи дар ҷумҳурӣ бояд, пеш аз ҳама, масъалаи асосӣ ва ҳалталаб мутахассисони баландихтисос ва истифода намудани неруи инсонӣ дар мамлакат бошад. Дар ин бобат саноат бояд нақши асосӣ дошта бошад ва корхонаҳои саноатиро ҳарчи бештар ба манбаҳои ашёи хом ва захираҳои меҳнатӣ наздик бунёд намудан мувофиқи мақсад аст. Яке аз омилҳои асосии рушди устувори иҷтимоӣ-иқтисодии ҳудудҳои географӣ ин мавҷуд будани захираҳои меҳнатии ба талаботи муосири истеҳсоли ҷавобгӯӣ ба шумор меравад.

Адабиёт

1. Алиҷонова С.А. Саноатикунонии иқтисодиёти миллӣ асоси таъмини воридотивазкунӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон / С.А. Алиҷонова // Маводи конфренсияи байналмилалӣ илмӣ-назариявӣ “Робитаҳои кишварҳои Осиёи Марказӣ, ҳолат ва дурнамо” (30-31 майи соли 2019). Қисми 1. – Хуҷанд: Дабир, 2019. - 280 с.
2. Вазъи иҷтимоӣ-иқтисодии Ҷумҳурии Тоҷикистон: Агентии омори назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон. - 2020. – 485 с.
3. Гуфронов Д.Н. Вопросы использования производительных сил Согдийской области. / Д.Н. Гуфронов. - Худжанд, 2018. – 183 с.
4. Каюмов Н.К. Приоритеты и меры по стимулированию экономического развития Республики Таджикистан в переходный период. Экономика Таджикистана: стратегия развития. / Н.К. Каюмов. – Душанбе, 2001. – 113 с.
5. Мухиддинова Дж.З. Организационно-экономический механизм регулирования занятости населения в условиях рыночной экономики: дис. ... кан. эконом. наук. / Дж.З. Мухиддинова. - Душанбе, 2018. – 149 с.
6. Статистический сборник Согдийской области. Главное управление Агентства по статистике при Президенте РТ в Согдийской области. - Худжанд, 2018. – 482 с.
7. Хоналиев Н. Промышленность Таджикистана: современное состояние и перспективы развития / Н. Хоналиев. – Душанбе: Ирфон, 2007. - 85 с.
8. Ҳисоботи Сарраёсати Агентии омории назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон дар вилояти Суғд, 2021. -507 с.
9. Ҳисоботи Сарраёсати агентии омории назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон 2022.-485 с.

УДК: 339.137.2

ПОВЫШЕНИЕ КОНКУРЕНТОСПОСОБНОСТИ ПРОМЫШЛЕННЫХ ПРЕДПРИЯТИЙ НА ОСНОВЕ ПРИМЕНЕНИЯ ИНСТРУМЕНТОВ БЕРЕЖЛИВОГО ПРОИЗВОДСТВА

Кодиров Фируз Абдулхафизович – к.э.н., доцент, проректор по международным отношениям Таджикского государственного финансово-экономического университета. Адрес: Республики Таджикистан, г. Душанбе, ул. Нахимова 64/14. Телефон: 918955155. E-mail: f.kodirov84@mail.ru

Ботуралиев Хушруз Шарифович, докторант PhD кафедры производственный менеджмент Таджикского технического университета имени академика М.С. Осими. Телефон: 93-837-02-00, E-mail: Khushruz.0000@gmail.com

Статья посвящена исследованию вопросов, касающихся необходимости повышения конкурентоспособности отечественных промышленных предприятий на основе внедрения концепции бережливого производства. Так же раскрыты преимущества, которое способно принести адаптация и использование инструментов бережливого производства на современных промышленных предприятиях. Доказано, что использование инструментов бережливого производства повышает его эффективность и способствует достижению новых конкурентных позиций как на внутреннем, так и на внешнем рынках. Обосновано, что данная концепция направлена на обеспечение максимального качества, минимизации затрат и времени выполнения заказа путем устранения потерь. Рассматриваются ключевые инструменты концепции бережливого производства, разработана модель, раскрывающий цели, принципы, инструменты и результаты внедрения концепции бережливого производства на промышленных предприятиях.

Ключевые слова: конкурентоспособность продукции, конкурентное преимущество, бережливое производство, инструменты бережливого производства, качество продукции, эффективность, производительность труда, снижение потерь, устойчивое развитие.

БАЛАНДБАРДОРИИ РАҚОБАТПАЗИРИИ КОРХОНАҲОИ САНОАТӢ ДАР АСОСИ ИСТИФОДАИ АБЗОРҲОИ ИСТЕҲСОЛОТИ САРФАКОРОНА

Кодиров Фируз Абдулхафизович - номзади илмҳои иқтисодӣ, дотсент, муовини ректор оид ба робитаҳои байналмилалӣ Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон. Суроға: Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, к. Нахимов 64/14. Телефон: 918955155. E-mail: f.kodirov84@mail.ru

Ботуралиев Хушруз Шарифович - докторанти кафедраи менеҷменти истеҳсоли Донишгоҳи техники Тоҷикистон ба номи академик М.С. Осимӣ. Телефон: 93-837-02-00, E-mail: Khushruz.0000@gmail.com

Мақола ба омӯзиши масъалаҳои марбут ба зарурати баланд бардоштани рақобатпазирӣ корхонаҳои саноатӣ ватанӣ дар асоси ҷорӣ намудани консепсияи истеҳсолоти сарфакорона бахшида шудааст. Ҳамчунин, бартариятҳои ошкор карда шудаанд, ки мутобиқсозӣ ва истифодаи абзорҳои истеҳсолоти сарфакорона дар корхонаҳои муосири саноатӣ метавонанд ба миён оранд. Исбот шудааст, ки истифодаи абзорҳои истеҳсолоти сарфакорона самаранокӣ онро афзоиш дода, барои ноил шудан ба мавқеъҳои нави рақобатпазирӣ ҳам дар бозорҳои дохилӣ ва ҳам хориҷӣ мусоидат мекунад. Исбот шудааст, ки ин консепсия ба таъмини сифати баланд, кам кардани хароҷот ва вақти интиқол тавассути рафъи талафот нигаронида шудааст. Воситаҳои асосии консепсияи истеҳсолоти сарфакорона баррасӣ гардида, модели таҳия карда шудааст, ки ҳадаф, принципҳо, воситаҳо ва натиҷаҳои татбиқи консепсияи истеҳсолоти сарфакоронаро дар корхонаҳои саноатӣ ошкор мекунад.

Калидвожаҳо: рақобатпазирии маҳсулот, бартарияти рақобатӣ, истеҳсолоти сарфакорона, абзорҳои истеҳсолоти сарфакорона, сифати маҳсулот, самаранокӣ, ҳосилнокии меҳнат, кам кардани талафот, рушди устувор.

INCREASING THE COMPETITIVENESS OF INDUSTRIAL ENTERPRISES BASED ON THE USE OF LEAN PRODUCTION TOOLS

Kodirov Firuz Abdulkhafizovich - PhD in Economics, Associate Professor, Vice-Rector for International Relations of the Tajik State University of Finance and Economics. Address: Republic of Tajikistan, Dushanbe, st. Nakhimov 64/14. Phone: 918955155. E-mail: f.kodirov84@mail.ru

Boturaliev Khushruz Sharifovich - doctoral candidate PhD of the department "Production Management" of the Tajik Technical University named after academician M.S. Osimi Phone: 93-837-02-00, E-mail: Khushruz.0000@gmail.com

The article is devoted to the study of issues related to the need to increase the competitiveness of domestic industrial enterprises based on the introduction of the concept of lean production. It also reveals the benefits that the adaptation and use of lean manufacturing tools in modern industrial enterprises can bring. It has been proven that the use of lean manufacturing tools increases its efficiency and contributes to the achievement of new competitive positions both in the domestic and foreign markets. It is substantiated that this concept is aimed at ensuring maximum quality, minimizing costs and lead time by eliminating losses. The key tools of the concept of lean production are considered, a model is developed that reveals the goals, principles, tools and results of implementing the concept of lean production in industrial enterprises.

Key words: *product competitiveness, competitive advantage, lean production, lean production tools, product quality, efficiency, labor productivity, loss reduction, sustainable development.*

Устойчивое развитие экономики Республики Таджикистан связано с такими приоритетами как ускоренная индустриализация и повышение конкурентоспособности национальной экономики. Реализация данных приоритетов требует не мало средств и сил, что особенно актуально в условиях ограниченности бюджетного финансирования развитие промышленности и открытости внутреннего рынка. Современные тенденции в промышленности показывают, что в основных отраслях промышленного сектора наблюдается неоднозначная картина, производимая продукция не выдерживает конкуренции, по ряду товарным группам внутренний рынок полностью зависит от импорта. В этих условиях важным направлением развития национальной промышленности Республики Таджикистан выступает поиск путей повышения конкурентоспособности, так как именно данный фактор способствует устойчивому развитию промышленного сектора.

Практика промышленно развитых стран показывает, что успех и достижения производителей промышленной продукции на внутреннем и мировом рынке прежде всего зависит от уровня конкурентоспособности продаваемой продукции. В данном контексте ключевыми задачами современных предприятий на пути повышения конкурентоспособности выступают повышение производительности труда, применение инновационных подходов и инструментарий организации и управления промышленным производством. На сегодняшний день одним из основных направлений повышения конкурентоспособности промышленных

предприятий признана применение инструментов бережливого производства (Lean production) [5].

Прежде чем приступить к рассмотрению теории, практики и принципов применения концепции бережливого производства на промышленных предприятиях следует отметить, что оно результативно не только в плане модернизации производственного процесса с точки зрения технологических, технических и управленческих аспектов, но актуально также с позиции современных вызовов. Здесь в качестве основных вызовов можно отметить проблемы изменения климата, руководство принципов «зеленой экономики», а также создание безотходного производства. Важным также представляется роль данной концепции в снижении потерь и экономия ограниченных ресурсов.

В условиях Республики Таджикистан применение инструментов бережливого производства особенно актуально в контексте формированию «зеленой экономики», разработка, поиск источников финансирования и реализации «зеленых проектов», привлечения «зеленых инвестиций» в сферах промышленности, инфраструктуры, экологических проектов, и проектов, имеющих продовольственное значение, а также стремление правительство страны в направлении получения сертификата «зеленого производства» от соответствующих международных организации. Вышеприведенные задачи требуют разработки и реализации мер по адаптации и повсеместного применения инструментов бережливого производства на промышленных предприятиях Республики Таджикистан. Это также актуально с позиции необходимости повышения конкурентоспособности промышленных предприятий в условиях ускоренной индустриализации экономики.

Автором данной концепции считается Тайичи Оно, который разработал и внедрил систему Toyota Production System еще в середине 1950-х годов. Данный подход на практике западных предприятий известно, как концепция к Lean production, т.е. чистое, бережливое или безотходное производство. Философия данной концепции заключается в исключении ряда задач и действий, которые не имеют значение в процессе формирования ценности продукта. Исходя из этого, концепция бережливого производства признается базовым элементом в создании эффективного и оптимального производственного процесса. Это обусловлено тем, что данная концепция позволяет устранить дублирование в производстве, способствует экономии времени, оптимизации транспортных задач, а также повышение эффективности операций и минимизации производственных дефектов [3].

Все преимущества концепции бережливого производства способствуют повышению эффективности и конкурентоспособности промышленных предприятий. Инструменты бережливого производства при их правильной адаптации и применения позволяют создавать многочисленных конкурентное преимущества как для предприятия, так и для самого продукта. Практика показывает, что для формирования конкурентного преимущества и повышения конкурентоспособности

промышленных предприятий необходимы огромные инвестиционные и финансовые вложения. Но, на практике применение концепции бережливого производства позволяет без лишних финансовых вложений и капитальных затрат создать экосистему повышения конкурентоспособности промышленных предприятий [2].

Повышение конкурентоспособности промышленных предприятий на основе применения концепции бережливого производства – это сложный организационный и управленческий процесс, который подразумевает трансформацию всей системы организации и управления производством, а также системы маркетинга и управления человеческими ресурсами. Применение известных инструментов бережливого производства позволяет оптимизировать такие системы как товарно-материальные запасы, переналадки производственного оборудования и системы материально-технического обеспечения производства.

Одним из основных компонентов конкурентоспособности промышленного предприятия является качество производимой продукции. Бережливое производство как инновационный подход к производственному менеджменту позволяет посредством оптимизации производственных операций повысить качество продукции. В данном направлении актуальны применения ряда известных инструментов бережливого производства, таких как «точно в срок», быстрая переналадка оборудования (SMED), метода 5S и внедрение технологии управления качеством производимой продукции (BSC) [11].

Применение такого инструмента как «точно в срок» позволяет оптимизировать производственные процессы посредством решения проблем разброса параметров, что особенно актуально на современных промышленных предприятиях. Данный инструмент обеспечивает снижение товарно-материальных запасов, запаса производственных ресурсов и готовой продукции на складе, приведет к росту производительности труда и коэффициента загрузки производственных оборудования. Такой инструмент как быстрая переналадка оборудования повысить производительность производственного оборудования, в то время как методика 5S способствует экономии времени и устранить некоторые затраты, которые не добавляют ценности производимому продукту. Система BSC позволяет снизить браки в производстве и сэкономить время на составление контрольных листов и обработки данных [6].

Бережливое производство направлено на повышение операционной эффективности за счет устранения потерь внутри производственных процессов. В связи с этим, использование современных концепций производства способствует обновлению состояния предприятия, повышает его эффективность и способствует достижению новых конкурентных позиций как на внутреннем, так и на внешнем рынках.

Следующим преимуществом использования концепции бережливого производства на промышленных предприятиях является ее возможность в направлении повышения гибкости производственных процессов. Как

показывает практика промышленных предприятий, которые как по отдельности, так и в сочетании используют инструментарий бережливого производства у них не только повышается производительность труда и снижается уровень запаса и время производства, но и сама производственная система становится гибкой. Гибкость производственной системы предприятия – это фундаментальная основа для повышения конкурентоспособности предприятия и формирование основ ее устойчивого развития.

На основе вышеизложенного можно отметить, что в условиях Индустрии 4.0 реализация концепции бережливое производство имеет целый ряд разнообразных преимуществ. Промышленные предприятия, которые основывают свою модель организации и управления производством и бизнес-процессами на разработанных концепциях бережливого производства имеют дополнительные преимущества в организации и управления производственным процессом.

Повышение конкурентоспособности промышленного предприятия зависит от так называемых внешних и внутренних факторов и условий. В условиях Республики Таджикистан определяющим являются факторы внутренней среды, так как очень много проблем сейчас в системе организации и управления промышленным производством. В связи с этим, современным промышленным предприятиям Республики Таджикистан необходимо решить вопросы, связанные с качеством продукции, производительностью труда, снижение расходов и потерь, а также систематизацией организации и управления промышленным производством, имеющий устойчивый и долгосрочный характер. Все это возможно только на основе внедрения модели бережливого производства (Рис. 1).

Рис. 1. Модель бережливого производства как условие повышения конкурентоспособности предприятия (авторская)

С учетом современной структуры промышленности и состояния технической оснащенности промышленных предприятий Республики Таджикистан концепция бережливого производства может стать основой для совершенствования организации промышленного производства. Применение данного механизма позволяет сократить расходы и потери на каждом рабочем месте, увеличить выпуск качественной продукции и создавать условия для повышения конкурентоспособности промышленных предприятий. Внедрение инструментов бережливого производства позволяет высвободить производственные площади, повысить коэффициент работы оборудования, сократить производственные процессы, оптимизировать транспортные расходы, а также улучшить качество производимой продукции [7].

Применение концепции бережливого производства в контексте повышения конкурентоспособности промышленных предприятий позволяет выявить и устранить потери, особенно предупреждение перепроизводства, устранить ошибки, управлять запасами, оптимизировать транспортные задачи, устранить простои и перерывы на производстве, стандартизировать процессы. Наряду с этим данная концепция позволяет определить и уточнить процедуры, рабочие процессы, документооборот, материальные запасы и инструменты организации и управления производством [3].

Но, необходимо отметить, что несмотря на многочисленные положительные примеры использования инструментов бережливого производства, существуют сложности во внедрении этих инструментов в деятельность промышленных предприятий. Сложность состоит в том, что философия бережливого производства должна стать для предприятия корпоративной культурой и способом мышления. Система бережливого производства будет работать эффективно только в том случае, если произойдет процесс переориентации мышления работников.

Вышеприведенное связано с тем, что в отличие от других управленческих методов, концепция бережливого производства позволяет вовлекать в процесс оптимизации работников всех уровней. При этом достигается комплексный эффект: предприятие работает более эффективно, а работники могут улучшить свои условия труда и социальную составляющую.

Вышеизложенное позволяет отметить, что концепция бережливого производства – это важное направление современного менеджмента, который обеспечивает рост конкурентоспособности предприятия за счет роста производительности труда, снижение потерь, производства качественной продукции с низкими затратами. Бережливое производство как система философских ценностей в организации и управления производством позволяет совершенствовать всю систему социально-производственных отношений, тем самым создавая условия для повышения конкурентоспособности промышленных предприятий. Внедрение данной концепции имеет не только организационные, управленческие и технико-технологические аспекты, но и социальные

аспекты, так как оказывает положительное влияние на развитие человеческого капитала и формирование благоприятной среды на предприятии. Все эти факторы и условия признаются как ключевыми при формировании конкурентного преимущества и повышения конкурентоспособности промышленного предприятия.

Литература:

1. Аглиева, В. Ф. Внедрение инструментов "Бережливого производства" для улучшения качества производства продукции / В. Ф. Аглиева // Техника и технологии: пути инновационного развития: Сборник научных трудов 5-ой Международной научно-практической конференции, Курск, 29–30 июня 2015 года / Ответственный редактор: Горохов А.А.. – Курск: Закрытое акционерное общество "Университетская книга", 2015. – С. 15-18.
2. Алексеева, Ю. С. Бережливое производство как одно из современных направлений совершенствования организации производства / Ю. С. Алексеева // Экономика. Общество. Человек : Межвузовский сборник научных трудов / Научный редактор Е.Н. Чинова. Том Выпуск XXXVI. – Белгород : Белгородский государственный технологический университет им. В.Г. Шухова, 2019. – С. 36-42.
3. Беляева, Е.А. Бережливое производство как фактор повышения конкурентоспособности производства / Е. А. Беляева, А. А. Хальметов // Безопасность и качество товаров: Материалы XIII Международной научно-практической конференции, Саратов, 15 июля 2019 года / Под редакцией С.А. Богатырева. – Саратов: ООО "Центр социальных агроинноваций СГАУ", 2019. – С. 28-31.
4. Дзеник, А.Д. Важность соблюдения принципов бережливого производства в производстве / А.Д. Дзеник // Перспективное развитие науки, техники и технологий: Сборник научных статей 9-ой Международной научно-практической конференции, Курск, 01 ноября 2019 года / Ответственный редактор А.А. Горохов. – Курск: Юго-Западный государственный университет, 2019. – С. 67-70.
5. Каюмов, А.Ф. Инструменты "бережливого производство" на предприятиях с единичным типом производства / А.Ф. Каюмов, А.А. Сабирова, А. И. Савина // Поколение будущего: Взгляд молодых ученых - 2014: сборник научных статей 3-й Международной молодежной научной конференции: в 2-х томах, Курск, 13–15 ноября 2014 года / Ответственный редактор Горохов А.А.. Том 2. – Курск: Закрытое акционерное общество "Университетская книга", 2014. – С. 336-338.
6. Канюкова, В.П. Бережливое производство: основные инструменты и принципы бережливого производства / В.П. Канюкова // Аллея науки. – 2018. – Т. 1, № 7(23). – С. 642-647.
7. Кодиров, Ф.А. Некоторые вопросы реструктуризации системы управления производством на промышленных предприятиях Республики Таджикистан / Ф. А. Кодиров, С. Фаррухзода // Финансово-экономический вестник. – 2019. – № 3(19). – С. 109-116.
8. Крамер, Е.В. Концепция "бережливое производство" как способ повышения эффективности деятельности производства / Е. В. Крамер, О. В. Скрыбина // Будущее науки -2020: сборник научных статей 8-й Международной молодежной научной конференции: в 5 томах, Курск, 21–22 апреля 2020 года. Том 1. – Курск: Юго-Западный государственный университет, 2020. – С. 186-188.
9. Лапшина, А.О. Инструменты бережливого производства как фактор повышения качества управления производством на предприятии / А. О. Лапшина // Новые технологии наукоемкого машиностроения: Материалы международной студенческой научно-практической конференции, Набережные Челны, 29 мая 2019 года. – Набережные Челны: Казанский государственный технический университет им. А.Н. Туполева, 2019. – С. 143-145.

10. Мельников, О.Н. Отечественный опыт в области научной организации производства и возможности его использования с позиций бережливого производства / О. Н. Мельников, Н.А. Ганькин // МИР (Модернизация. Инновации. Развитие). – 2018. – Т. 9, № 4. – С. 530-545. – DOI 10.18184/2079-4665.2018.9.4.530-545.

11. Михайлова, А.С. Организация производства с использованием инструментов бережливого производства / А.С. Михайлова, И.В. Логинова // Современные проблемы внедрения элементов бережливого производства: Международная очно-заочная научно-практическая конференция, Ульяновск, 22–30 декабря 2020 года. – Ульяновск: Ульяновский государственный технический университет, 2021. – С. 122-125.

12. Назаревич, С.А. Проблемы и ошибки при организации производства, решаемые методологией бережливого производства / С.А. Назаревич, А.В. Винниченко // Системный анализ и логистика. – 2021. – № 4(30). – С. 49-56. – DOI 10.31799/2077-5687-2021-4-49-56.

УДК: 338,24(035,3)

ЭКОНОМИЧЕСКАЯ ПРИРОДА ТРАНСАКЦИОННЫХ ИЗДЕРЖЕК: ПОДХОДЫ К ОПРЕДЕЛЕНИЮ И ИХ КЛАССИФИКАЦИЯ

Мирбобоев Рахматуло Мадаюбович – кандидат экономических наук, доцент кафедры мировой экономики Таджикского национального университета. Адрес: 734025, Республика Таджикистан, г. Душанбе, пр. Рудаки 17. Тел.: (+992) 903447000. E-mail: mirrah56@mail.ru

Абдусаторзода Сурайёхон Абдусатор – кандидат экономических наук, старший преподаватель кафедры экономической теории Таджикского государственного финансово-экономического университета. Адрес: 734067, Республика Таджикистан, г. Душанбе, ул. Нахимова, 64/14. Тел.: (+992) 937080855. E-mail: xolmatova88@list.ru

В статье авторами обобщены ряд теоретических подходов к определению сущностных характеристик транзакционных издержек предложенные зарубежными исследователями. На основе анализа существующих подходов к исследованию экономической природы, характера и видов транзакционных издержек, предложенные Р. Коузом, О. Уильямсоном, Ю. Нихансом, К. Эрроу, Д. Нортон, А. Шаститко и рядом других исследователей, предложено авторское видение классификации транзакционных издержек хозяйствующих субъектов. Отмечено, что ввиду сложности и многофакторности транзакционных издержек, которые формируются в процессе различных взаимодействий рыночного, государственно-политического и внутрифирменного характера в научной литературе не сложилось общепринятой классификации транзакционных издержек, и потому каждый исследователь уделяет свое внимание на наиболее интересные, с его видения, составляющие транзакционных издержек..

Ключевые слова: транзакция, транзакционные издержки, хозяйствующие субъекты, институты, экономические системы, рыночная экономика, затраты, классификация.

МОҲИЯТИ ИҚТИСОДИИ ҲАРОҶОТИ ТРАНСАКЦИОНӢ: УСУЛҲОИ МУАЙЯНКУНӢ ВА ГУРӮҶБАНДИИ ОНҲО

Мирбобоев Рахматуло Мадаюбович – номзоди илмҳои иқтисодӣ, дотсенти кафедраи иқтисоди ҷаҳони Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Адрес: 734025. Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, хиёбони Рудаки 17, Тел: (+992) 903447000. E-mail: mirrah56@mail.ru

Абдусаторзода Сурайёхон Абдусатор - номзади илмҳои иқтисодӣ, муаллими калони кафедраи назарияи иқтисодии Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон. Суроға: 734067, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, к. Нахимов 64/14,. Тел: (+992) 937080855. E-mail: xolmatova88@list.ru

Дар мақола як қатор равишҳои назариявӣ оид ба муайян кардани хусусиятҳои асосии хароҷоти трансаксионӣ, ки аз ҷониби тадқиқотчиёни хориҷӣ пешниҳод шудаанд, ҷамъбаст карда шудааст. Дар асоси таҳлили равишҳои мавҷудаи омӯзиши мазмуни иқтисодӣ, моҳият ва намудҳои хароҷоти трансаксионии пешниҳодкардаи Р.Коуз, О.Уильямсон, Ҷ.Ниханс, К.Эрроу, Д.Норт, А.Шаститко ва як қатор муҳаққиқони дигар гурӯҳбандии хароҷоти трансаксионии субъектҳои хоҷагидорӣ аз нигоҳи муаллифон пешниҳод шудааст. Қайд карда мешавад, ки бо сабаби мураккабӣ ва хусусияти бисёрҷонибаи хароҷоти трансаксионӣ, ки дар раванди муносибатҳои мутақобилаи гуногуни дорои хусусиятҳои бозорӣ, давлатӣ-сиёсӣ ва дохилии ширкатӣ ташаққул меёбанд, дар адабиёти илмӣ гурӯҳбандии қобили қабули умумгардидаи хароҷоти трансаксионӣ вуҷуд надорад, ва аз ин рӯ, ҳар як муҳаққиқ ба ҷолибтарин, аз нуқтаи назари худ, ҷузъҳои хароҷоти трансаксионӣ тавачҷуҳи бештар медиҳад.

Калидвожаҳо: трансаксия, хароҷоти трансаксионӣ, субъектҳои хоҷагидорӣ, муассисаҳо, системаҳои иқтисодӣ, иқтисоди бозорӣ, хароҷот, гурӯҳбандӣ.

THE ECONOMIC NATURE OF TRANSACTION COSTS: APPROACHES TO DEFINITION AND THEIR CLASSIFICATION

Mirboboev Rahmatulo Madayubovich, Candidate of Economic Sciences assistant professor world economy Tajik National University. Address: 734025. Republic of Tajikistan, Dushanbe. Rudaki 17. Tel: (+992) 903447000. E-mail: mirrah56@mail.ru

Abdusatorzoda Surayokhon Abdusator, Candidate of Economic Sciences, Senior Lecturer economic theory Tajik State University of Finance and Economics. 734067, Republic of Tajikistan, Dushanbe, st. Nakhimov 64/14,. Tel: (+992) 937080855: E-mail: xolmatova88@list.ru

The article summarizes a number of theoretical approaches to determining the essential characteristics of transaction costs proposed by foreign researchers. Based on the analysis of existing approaches to the study of the economic nature, nature and types of transaction costs proposed by R. Coase, O. Williamson, J. Niehans, K. Arrow, D. North, A. Shastitko and a number of other researchers, the author's vision of the classification of transaction costs of economic entities is proposed. It is noted that due to the complexity and multifactorial nature of transaction costs, which are formed in the process of various interactions of a market, state-political and intra-company nature, there is no generally accepted classification of transaction costs in the scientific literature, and therefore each researcher pays his attention to the most interesting components of transaction costs from his point of view.

Keywords: transaction, transaction costs, economic entities, institutions, economic systems, market economy, costs, classification.

В условиях глобализации проблема трансакционных издержек остается актуальной и становится одним из наиболее перспективных направлений новой институциональной экономической теории. Для переходной экономики Республики Таджикистан в связи с незавершенностью формирования институциональных основ рыночных отношений, наличие административных барьеров и коррупционных связей актуальным представляется определение экономической природы, виды и пути снижения трансакционных издержек хозяйствующих субъектов.

Известно, что организационные формы хозяйствования, определяют содержание и характеристику реальных трансакций, структуру и динамики трансакционных издержек, которые постоянно появляются на основе взаимодействия субъектов хозяйствования в условиях ограниченности ресурсов. Именно трансакционные издержки предопределяют траекторию функционирования участников рыночных отношений в условиях неопределённости информации и ограниченности возможностей её обработки, а процессы совершенствования институциональной среды и изменения в объеме и структуре трансакционных издержек, оказывают влияние на эффективность функционирования структурных элементов экономики, особенно хозяйствующих субъектов. Трансакционные издержки, возникающие сверх производственных затрат и выражающие ценность разнообразных ресурсов, различаются по своей природе, а их размер и структура в значительной степени определяют цели управления, организационные формы хозяйствования, а также внутренние и внешние договорные взаимоотношения.

В условиях рыночной экономики усложняющейся внутренней и внешней организационной среды, ужесточения конкуренции обуславливают необходимость использования современных технологий в различных секторах экономики, что позволяет планирование и учёт трансакционных издержек, а также проведение углубленного анализа деятельности хозяйствующих субъектов. В то же время информационные технологии обуславливают множество преимуществ выбора приемлемых механизмов снижения производственных издержек и планирования трансакционных издержек. Поиск и выбор способов снижения уровня трансакционных издержек во всех моделях экономического развития является сложной задачей, а в нынешних условиях для Республики Таджикистан с целью достижения стратегических задач развития экономики страны является весьма актуальной проблемой.

Отечественными учеными и исследователями проделано определенная работа по изучению некоторых аспектов теории трансакционных издержек, но данная проблема с учетом новых современных явлений и процессов, особенно происходящими регулярными изменениями конъюнктуры мирового рынка и возникновением новых форм коммерции с целью снижения уровня трансакционных издержек экономических субъектов, а также управления издержками по трансакциям приобретают весьма важное значение для эффективного функционирования современной организации.

Теория трансакционных издержек является неотъемлемой частью неинституциональной экономики, ключевым компонентом классической экономической теории, где по отношению которой до сих пор присутствует неоднозначность мнений экономистов относительно трактовки понятия и сущности его отдельных аспектов и потому одной из дискуссионных незавершенных проблем рыночной экономики.

Понятие «трансакция» (от латинского *transactio* – совершение, договор) и экономический анализ было введено Дж. Коммонсом (1931г.) в книге «Институциональная экономика». Согласно его мнения основу трансакции

составляет конфликт интересов и «транзакция – это не обмен товарами, а отчуждение и присвоение прав собственности и свобод, созданных обществом» [9, с.150-152]. Всестороннее понятие «транзакционные издержки» было рассмотрено американским ученым Р. Коузом в статье «Природа фирмы» (1937 году) и последующее использование данного понятия в рамках институционального направления экономики открыла возможность по новому взглянуть на природу и основные закономерности экономической реальности.

Р. Коуз в своих исследованиях характеризовал транзакционные издержки как акт сотрудничества, или как операция и транзакция и подчеркивал, что понятия (категория) транзакционных издержек имеет широкую интерпретацию и используется как для обмена товарами, так и для выполнения юридических обязательств, краткосрочных и долгосрочных соглашений, требующих формальное и неформальное развитие, для взаимопонимания и взаимного сотрудничества, а также было отмечено, что существование их связано с процессом обмена на открытых рынках. Любые затраты и издержки, появляющиеся в этом процессе, принято рассматривать как транзакционные издержки и подчеркивал, что «...покупатели и продавцы должны находить друг друга: покупатели должны знать, что продавцы могут им предложить, а продавцы – что покупатели хотят приобрести. Обе стороны должны знать цены, по которым другая сторона готова совершать операции: стороны должны вести переговоры, разрабатывать контракты, обеспечивать уверенность в их соблюдении и так далее. Именно затраты такой деятельности я называю транзакционными издержками» [3, с. 87].

Также следует отметить, что ключевая значимость исследования экономической структуры транзакционных издержек впервые была описана Р. Коузом и доказано, что в процессе любой операции необходимо провести переговоры, установить контроль, восстановить взаимосвязь и устранить конфликты. Если Р. Коуз относил к транзакционным издержкам только издержки использования ценового механизма, то позднее понятие транзакционных издержек приобрело более широкий смысл: в него стали включать издержки взаимодействия экономических агентов не только на рынках, но и внутри фирм. Таким образом, транзакционные издержки определяются учеными и исследователями по-разному в зависимости от их целей и задач, и включают любые расходы на сотрудничество экономических субъектов независимо от того, возникают ли они на рынке или в организации (таблица 1).

Таблица 1. - Эволюция подходов к определению транзакционных издержек

Представители	Содержание	Источник
Р. Коуз	Транзакционные издержки - это затраты на использование рыночного механизма.	Коуз Р. Природа фирмы. -М.: Дело, 2001.-360 с.

Ю. Ниханс	Трансакционные издержки могут существовать только в рыночной экономике	Niehans, Jurgen (1987) «Transaction Costs». In John Eatwell, Murray Milgate and Peter Newman (eds), Dictionary of Economics. London: MacMillan. Vol. IV: 676-679.
К. Эрроу	Трансакционные издержки - это затраты, связанные с поддержанием функционирования экономических систем	Эрроу К. Дж. Экономическая трансформация: темпы и масштабы // Реформы глазами американских и российских ученых - М.: Российский экономический журнал, 1996. - С. 75 -86.
О. Уильямсон	Трансакционные издержки – это расходы, связанные с отношениями экономических агентов	Уильямсон О. Экономические институты капитализма: Фирмы, рынки, «отношенческая» контрактация / Пер. с англ. - СПб.: Лениздат; CEV Press, 1996. - 702 с.
К. Далман	Трансакционные издержки - это затраты на сбор и обработку информации, расходы на переговоры, расходы на контроль и юридическую защиту контрактов	Dalman C. J. The problem of externality // The journal of law and economics 22. - № 1. - April 1979. - P. 148.
А. Шаститко	Трансакционные издержки - это действия людей в форме присвоения и отчуждения имущественных прав, принятых свободны обществом	Шаститко А.Е. Новая институциональная экономическая теория. -3-е изд. перер. и допол. – М.: Экономический факультет МГУ, ТЕИС, 2002. – 188с.
Райзберг Б.А., Лозовский Л.Ш., Стародубцева Е.Б.	Трансакционные издержки – это операционные издержки сверх основных затрат на производство и обращение; косвенные, сопряженные затраты, расходы	Райзберг Б.А., Лозовский Л.Ш., Стародубцева Е.Б. Современный экономический словарь. – 2-е изд., испр. – М.: ИНФРА-М, 1999.
Б. Л. Кузнецов	Трансакционные издержки - это затраты на реализацию межорганизационных рыночных отношений	Кузнецов Б. Л. Методологические вопросы оценки трансакционных издержек в российской экономике//Известия УрГЭУ. Екатеринбург. - 2008. - №1(20).- С.35-36.

Источник: Составлено авторами на основе научной литературы.

Среди ученых и исследователей науки экономической теории определение К. Далмана стало популярным. К. Далман включил в научную концепцию трансакционных издержек затраты на сбор и обработку данных (информацию), проведение переговоров и принятие решений, контроль за соблюдением условий соглашения и принуждение сторон к его выполнению [10, с.148].

Поддерживая мнение К. Далмана, можно сделать вывод о том, что именно на этой основе учёные и исследователи рассматривают

транзакционные издержки, подчиняя их различным идеям, разнопрофильной методологии, и значительно расширили ее содержание.

Известный экономист Ю. Ниханс совершенствовал методологию Р. Коуза и предположил, что транзакционные издержки могут существовать только в рыночной экономике. Вместе с тем необходимо отметить, что такая методологическая концепция не может различать систему управления экономикой, основанную на различных принципах координации человеческой деятельности, и такой подход создает трудности в переходных экономиках. Данная интерпретация характерна для конкретной экономической модели, страны или отдельной экономической системы. В связи с этим, следует отметить, что транзакционные издержки переходной экономики намного сложнее по совокупности экономических издержек и структуры по причине несовершенства рыночных механизмов, чем транзакционные издержки экономически развитых стран с рыночной экономики. Например, в Республике Таджикистан затраты, понесенные в национальной экономике в период с 1993 по 2000 год, значительно отличаются от сегодняшних затрат.

По определению Д. Норта транзакционные издержки «состоят из издержек оценки полезных свойств объекта обмена и издержек обеспечения прав и принуждения к их соблюдению» [6, с. 38].

О. Уильямсон последователь Р. Коуза отмечал, что «Любая проблема, которая так или иначе может быть сформулирована как проблема заключения контракта, может быть исследована с позиции транзакционных издержек». Согласно мнению О. Уильямсона, содержание понятия транзакционных издержек определяется от используемого контекста проблемы [7, с.194].

Анализ вышеизложенных научных идей и теоретических концепций ученых и исследователей позволяет сделать вывод о том, что использование термина транзакционные издержки тесно связаны с потребностями людей и тенденциями технологического развития экономических периодов, а их уровень определяется институциональными факторами [11. с. 97].

Например, с ростом потребности населения, особенно в Республике Таджикистан (2,3% в год), всестороннее использование информационных технологий, создавая условия для устойчивого социально-экономического развития республики приводит к сокращению транзакционных издержек относительно поиска информации, то есть сокращения затрат как ресурсов, так и времени на обеспечение информации о состоянии рынков, предлагаемых товарах и услугах, их качестве и ценах, покупателях и продавцах, на маркетинговые исследования, рекламу и т.д.

В Республике Таджикистан важное значение для сокращения транзакционных издержек имеет функционирующая собственная национальная платежная система «Корти милли», которая делает транзакции более или менее экономичными и аналогична электронным картам Visa и

Mastercard. В этой системе комиссия за каждую транзакцию составляет 0,7%, она была настроена для покупок в магазинах и торговых центрах и других платежных операций, что на данный момент имеет более 2 млн. пользователей. Кроме того, финансовые учреждения в республике постоянно совершенствуют систему POS-терминалов для улучшения и качественного предоставления банковских услуг. В настоящее время, в республике широко используются POS-терминалы для обслуживания работы транспортно-сервисной компании «Рахш такси». Анализ показывает, что финансовыми институтами созданы около 4000 терминалов для проведения безналичных операций.

Таблица 2. - Состояние рынка банковских платежных карт в Таджикистане

Наименования	Годы						2022 (сентябрь)
	2013	2014	2015	2016	2017	2018	
Банк-эмитентов платежных карт (количество)	13	15	16	17	17	17	20
Общее количество платежных карт в обращении (млн. штук)	0,76	1,11	1,44	1,62	1,69	1,81	4,66
Количество владельцев платежных карт (млн. человек)	0,74	1,07	1,42	1,60	1,67	1,79	4,3
Количество терминалов на торгово-сервисных станциях (шт.)	343	432	650	700	1944	3014	3763
Количество банкоматов (штук)	548	704	762	799	685	678	1583
Количество операций (тыс. единиц)	8130	11742	15695	16778	17644	21096	7578

Источник: Банковский статистический бюллетень Национального Банка Республики Таджикистан. 2022 г. 9 (326). - С.92. Официальный сайт www.nbt.tj. Составлено авторами.

В стране за последние годы рост пользователей пластиковых карт имеет положительную тенденцию. Например, если в 2013 году число банков-эмитентов платежных карт составляло 13 единиц, то в 2022 году эти показатели выросли на 20 единиц, т.е. в 1,8 раза, а количество пользователей платежных карт в анализируемом периоде выросло более чем в 2 раза. Эти показатели свидетельствуют о том, что в связи с расширением масштабов двустороннего сотрудничества между хозяйствующими субъектами страны количество банков, которые используют платежные пластиковые карты, увеличиваются. За рассматриваемый период количество терминалов на торгово-сервисных центрах увеличилось в 9,1 раза, а количество банкоматов увеличилось в 1,7 раза (см. таблицы 2). Это свидетельствует о том, что количество пользователей платежных пластиковых карт имеет положительную тенденцию к сокращению семейного бюджета и транзакционных издержек предприятий и организаций,

а количество банкоматов для проведения разных операций относительно невелико.

В этом контексте научное определение транзакционных издержек в некоторой степени изменяет свое содержание. Следовательно, транзакционные издержки - это те издержки, которые являются основополагающими для формирования взаимоотношений экономических субъектов и как неотъемлемой части экономической деятельности, влияющей на их конкурентоспособности на рынке.

Например, транзакционные издержки в исследованиях О. Уильямса описываются как «оппортунистическое поведения». А П. Милф и Дж. Роберт интерпретируют их как «трансформационные издержки», то есть, координационные и мотивационные издержки Джонсон и У. Меклин рассматривали эти затраты как «мониторинговые затраты» деятельности экономических субъектов и исследовали их в отдельных подходах. Т. Эггерсон характеризовал эти расходы как «расходы на защиту от третьей стороны» [11, с. 59].

Г. Хансманс транзакционные издержки видит в «групповом принятии решения», К. Далман отнес их к категории «затраты на сбор и обработку информации, расходы на переговоры, надзор и юридическую защиту контрактов», а по мнению российского ученого С.В. Малахова транзакционные издержки выражают «цену, которую платит любая экономическая система за несовершенство своих рынков» [5, с.79].

Следовательно, сегодня под транзакционными издержками понимают затраты, не связанные с процессами производства товаров и услуг, а те расходы, которые возникают на рынке в связи с заключением сделок (договоров, контрактов). Транзакционные издержки включают в себя затраты времени и других ресурсов на проведение сделки и потери в результате подписания неполного или неэффективного договора и представляют собой ценность ресурсов, которые затрачиваются на проведение транзакций.

Причиной возникновения транзакционных издержек является неопределенность действий хозяйствующих субъектов и информации относительно объективной экономической ситуации в процессе заключения контрактов и обеспечения их выполнения.

С учётом различных методологических подходов и идентичности научных взглядов ряда ученых при определении транзакционных издержек, мы предлагаем следующую классификацию основных видов транзакционных издержек (см. рис. 1).

Рис. 1. Классификация видов транзакционных издержек в условиях расширения интеграции хозяйствующих субъектов

Источник: Составлено авторами.

Любая транзакция включает определенные параметры, в их числе - участники сделки, ресурсы и ожидаемые результаты сделки, права участников на ресурсы и результаты, обязанности участников сделки, управление сделкой.

Транзакционные издержки делятся на внешние и внутренние. Внешние, которые возникают в результате действий субъектов хозяйствования на рынке и связаны с функционированием рынка, определяются наличием и характером общественных институтов. Внутренние транзакционные издержки сопровождающие функционирование внутренней структуры субъектов хозяйствования, определяются функционированием организационной структуры субъектов хозяйствования.

Таким образом, ввиду разнообразия транзакций, сложности и многофакторности транзакционных издержек, которые формируются в процессе различных взаимодействий рыночного, государственно-политического и внутрифирменного характера можно сделать вывод о

том, что в научной литературе не сложилось общепринятой классификации транзакционных издержек, и потому каждый исследователь, который занимается этой проблематикой уделяет свое внимание на наиболее интересные, с его видения, составляющие.

Важнейшая особенность транзакционных издержек состоит в том, что они допускают значительную экономию на масштабах деятельности. Во всех видах транзакционных издержек есть постоянные компоненты и, когда информация собрана, ею может воспользоваться любое количество экономических агентов.

В этой связи мы считаем, что фактором снижения транзакционных издержек является доступность информации для субъектов хозяйствования и, что затраты на сбор и обработку данных являются основным элементом транзакционных издержек, который играет важную роль в определении количества затрат, начиная с цикла производства до реализации стратегических целей экономических агентов.

Литература

1. Институциональная экономика: новая институциональная экономическая теория: Учебник / Под общей ред. д.э.н., проф. А.А. Аузана. - М.: ИНФРА-М, 2010. – 256с.
 2. Коуз Р. Природа фирмы / Р. Коуз . - М.: Дело, 2001. – 380с.
 3. Коуз. Р. Фирма, рынок, право/ Р. Коуз . – М.: Новое издательство, 2007. – 224 с.
 4. Кузибаева Б.М. Особенности формирования транзакционных издержек в традиционной аграрной экономике /Б.М. Кузибаева//Вестник Таджикского государственного университета права, бизнеса и политики. Серия общественных наук. - 2014. - №2. - С.35-37.
 5. Малахов С.В. Транзакционные издержки и макроэкономическое равновесие /С.В. Малахов // Вопросы экономики. - 1998. - № 11. - С. 79-84.
 6. Норт, Д. Институты, институциональные изменения и функционирование экономики / Д. Норт; пер. с англ. А. Н. Нестеренко; под ред. Б. З. Мильзнера. – М.: Фонд экономической книги «НАЧАЛА», 1997. – 180 с.
 7. Уильямсон О. Экономические институты капитализма. Фирмы, рынки и отношенческая контрактация /О.Уильямсон. – СПб.: Лениздат, 1996. – 702 с.
 8. Brown J., Goolsbee A., Does the Internet Make Markets More Competitive Evidence from the Life Insurance Industry, NBER Working Paper № 7996, Nov. 2000 P. 160-163
 9. Commons J.R. Institutional Economics – The University of Wisconsin Press, Madison. 1959. – Vol. I. – P. 150-152.
 10. Dalman C. J. The problem of externality // The journal of law and economics 22. - № 1. - April 1979. - P. 148.
 11. Wallis J.J., North D.C. Measuring the transactional sector in American economy, 1870-1970. – In: Long-term factors in American economic growth. Ed. by Engerman S., Chicago, 1986. – P.97.
-

**МУАММОҲОИ САТҲИ ЗИНДАГӢ ОИД
БА ТАЪМИНИ БАРОБАРИИ ИҶТИМОИИ МИНТАҚАҲО ДАР
ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН**

Ҷурахонзода Баҳодур Ҷурахон - н.и.и., дотсенти кафедраи андоз ва андозбандии Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон. Сурога: 734067, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, кӯчаи Нахимов 64/14. Телефон: 918-80-65-03. E-mail: Bakhodur0478@mail.ru

Раҳматов Бахтовард Қушиевич - н.и.и., муаллими калони кафедраи баҳисобгирии муҳосиби Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон. Сурога: 734067, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, кӯчаи Нахимов 64/14. Телефон: 931553686. E-mail: rbakhtovard@bk.ru

Муаллифон дар мақолаи мазкур қайд менамоянд, ки сатҳи зиндагии аҳоли яке аз нишондиҳандаҳои асосии сатҳи иқтисодию иҷтимоии ҳар як давлат ба ҳисоб меравад. Давлатҳои дунё барои баланд бардоштани нишондиҳандаи мазкур талошҳои зиёде анҷом медиҳанд. Ба сатҳи зиндагии аҳоли омилҳои зиёде таъсиргузор мебошанд, ки идоракунии самаранокии онҳо ба баланд гардидани он оварда мерасонад. Дар навбати худ, ҳар як шахрванд доимо қӯиши ба он мекунад, ки сатҳи зиндагии худро баланд бардорад ва дар ин росто барномаи ҳукуматӣ дар сатҳи ҷумҳуриявӣ ва дар минтақаҳо низ мавҷуд мебошад. Ба ақидаи муаллифон, муаммои дигаре, ки дар самти мазкур мавҷуд мебошад, ин таъмини баробарии иҷтимоии аҳоли ба ҳисоб меравад. Бояд даромадҳо дар байни мардум дар асоси принципи баробарӣ тақсим карда шаванд, ки механизми мазкур беиштар истифода намегардад.

Калидвожаҳо: сатҳи зиндагӣ, нишондиҳандаҳо, принципҳои баробарӣ, дар сатҳи ҷумҳуриявӣ ва дар минтақаҳо, ҳар як шахрванд, сифати маҳсулоти истеъмолӣ, сатҳи хизматрасонӣ, принципи баробарӣ, саноатикунонӣ, муаммоҳои сатҳи зиндагӣ.

**ПРОБЛЕМЫ УРОВНЯ ЖИЗНИ: ОБЕСПЕЧЕНИЕ СОЦИАЛЬНОГО
РАВЕНСТВА В РЕГИОНАХ РЕСПУБЛИКИ ТАДЖИКИСТАН**

Джурахонзода Баҳодур Джурахон – кандидат экономических наук, доцент кафедры налога и налогообложения Таджикского государственного финансово-экономического университета. Адрес: 734067, Республика Таджикистан, г. Душанбе, ул. Нахимова, 64/14. г. Душанбе, ул. Нахимова, 64/1. Телефон: 918-80-65-03. E-mail: Bakhodur0478@mail.ru

Раҳматов Бахтовард Қушиевич, кандидат экономических наук, старший преподаватель кафедры бухгалтерского учета Таджикского государственного финансово-экономического университета. Адрес: 734067, Республика Таджикистан, г. Душанбе, ул. Нахимова, 64/14. г. Душанбе, ул. Нахимова, 64/1. тел.: (+992) 931553686. E-mail:rbakhtovard@bk.ru

В данной статье авторы отмечают, что уровень жизни населения является одним из основных показателей экономической и социальной уровень каждого государства. Страны мира прилагают много усилий для увеличения этого показателя. Существуют множество факторов, влияющих на уровень жизни населения, эффективное управление которыми приводит к его повышению. В свою очередь, каждый гражданин постоянно пытается поднять свой уровень жизни, и в связи с этим существуют государственные программы на республиканском и региональном уровнях. По мнению авторов, еще одной проблемой, которая существует в этом направлении, является обеспечение социального равенства населения. Доходы должны распределяться между людьми по принципу равенства, чаще всего этот механизм не используется.

Ключевые слова: уровень жизни, показатели, принципы равенства, на национальном уровне и в регионах, каждый гражданин, качество потребительских товаров, уровень услуг, принцип равенства, индустриализация, проблемы уровня жизни.

THE PROBLEM OF LEVEL OF LIFE OBSPECHENIE SOCIALNOGO RAVENSTVA V REGIONAH REPUBLIC OF TAJIKISTAN

Jurahonzoda Bakhodur Jurahon - Candidate of Economic Sciences, Associate Professor, Department of Finance, Tajik state university of finance and economics, Dushanbe, st. Nakhimov, 64/1. Phone: 918-80-65-03. E-mail: Bakhodur0478@mail.ru

Rahmatov Bakhtovard Kushievich, candidate of economic sciences Department of the Tajik State University of Finance and Economics. Nakhimov street, 64/14 734067, Dushanbe, Republic of Tajikistan. Tel.: (+992) 931553686. E-mail: rbakhtovard@bk.ru

The authors note in this article that the standard of living of the population is one of the main indicators of the economic and social orientation of each state. The countries of the world are making a lot of efforts to increase this figure. There are many factors affecting the standard of living of the population, the effective management of which leads to its increase. In turn, every citizen is constantly trying to raise his standard of living, and in connection with this, there are state programs at the republican and regional levels. According to the authors, another problem that exists in this direction is to ensure social equality of the population. Incomes should be distributed among people on the principle of equality, most often this mechanism is not used.

Key words: Standard of living, indicators, principles of equality, at the national level and in the regions, every citizen, quality of consumer goods, level of services, principle of equality, industrialization, problems of living standards.

Сатҳи зиндагии аҳоли яке аз нишондиҳандаҳои асосии самти иқтисодӣ ва иҷтимоӣ ҳар як давлат ба ҳисоб меравад, ки давлатҳои дунё барои баланд бардоштани нишондиҳандаи мазкур талошҳои зиёде анҷом медиҳанд. Ба сатҳи зиндагии аҳоли омилҳои зиёде таъсиргузор мебошанд, ки идоракунии самаранокии онҳо ба баланд гардидани он оварда мерасонад. Дар навбати худ, ҳар як шаҳрванд доимо кӯшиш ба он мекунад, ки сатҳи зиндагии худро баланд бардорад, ки дар ин росто барномаи ҳукумати дар сатҳи ҷумҳуриявӣ ва дар минтақаҳо низ мавҷуд мебошад. Масалан, аз тарафи Вазорати меҳнат, муҳоҷират ва шуғли аҳолии Ҷумҳурии Тоҷикистон якчанд амалҳо ва тадбирҳо андешида шуда истодаанд, ки яке аз онҳо қабули “Консепсияи рушди шуғли пурмаҳсул дар Ҷумҳурии Тоҷикистон то давраи соли 2040” ба ҳисоб меравад. Консепсияи мазкур бар он таъки мекунад, ки то соли 2030 аҳолии Ҷумҳурии Тоҷикистон ба 11,5 миллион нафар мерасад. Дар асоси афзоиши аҳоли, вазорат нақша дорад, ки ҳамаасола 100 ҳазор ҷойи нави корӣ таъкил кунад. Инчунин, густариши заминаҳои шуғли пурмаҳсул, дониш ва малака, технология ва имкониятҳои шуғли судманд; рушди соҳибкорӣ ва таъсиси ҷойҳои кории судманд; институт ва барномаҳои бозори меҳнат, шарикӣ ва иҷтимоӣ ва самтҳои асосие мебошанд, ки дар доираи консепсия то давраи 2040 рушд дода мешаванд [1].

Ҳамчун мисол овардани ин консепсия ба он асоснок карда мешавад, ки ин бештар хусусияти баланд бардоштани сатҳи зиндагии аҳолиро дорост.

Яъне, яке аз сарчашмаҳои асосие, ки ба баланд бардоштани сатҳи зиндагии аҳоли оварда мерасонад, ин даромад дар шакли музди меҳнат мебошад. Бевосита яке аз самтҳои асосии консепсия ҳамасола таъсири 100 ҳазор ҷойи кории нав мебошад, ки ба воситаи гирифтани музди меҳнат аҳоли метавонад сатҳи зиндагии худро такмил бахшад. Дар ин самт ба шуғл фаро гирифтани аҳолии бекор низ яке аз вазифаҳои асосии ин барномаи давлатӣ мебошад, ки таъсиргузор ба сатҳ ва сифати зиндагии аҳоли ба ҳисоб меравад. Бояд қайд намуд, ки дар баробари шароитҳои моддӣ нишондиҳандаи муҳими сатҳи зиндагии аҳоли ҳолати саломатии он ба ҳисоб меравад. Барои арзёбии ҳолати саломатӣ ба таври мақсаднок низоми нишондиҳандаҳои истифода бурда мешавад, ки сатҳи умумии хизматрасонии соҳаи тандурустӣ ва дастрас будани онро барои аҳоли, сабаб ва омилҳои беморӣ дар байни аҳоли ва дигар масъалаҳои ҷойдоштаро меомӯзад. Сатҳи кумаки тиббӣ ва дастрасии он ба аҳоли аз бисёр ҷиҳат бевосита ба фаъолияти муассисаҳои соҳаи тандурустӣ алоқаманд аст. Чун дигар соҳаҳои иҷтимоӣ, дар соҳаи тандурустӣ низ айни ҳол дигаргунӣ ва ислоҳот рафта истодааст, ки ҷорӣ намудани суғуртаи тиббии ҳатмӣ ва беҳтар намудани сифати хизматрасонии ин соҳа ва дастрасии аҳоли ба онро мефаҳмонад. Дар ин самт васеъ гардидани доираи хизматрасониҳои соҳа ва аз технологияи муосир ба таври васеъ истифода бурдан, ғайридавлатӣ гардонидани муассисаҳои соҳа, пурзӯр намудани назорат аз болои сифати маҳсулоти истеъмолӣ ва дигар масъалаҳои муҳиме мебошанд, ки мунтазам ҳалли худро ёфта истодаанд. Айни ҳол, дар баробари ҷорӣ гардидани хизматрасонии ройғони тиббӣ, инчунин хизматрасонии пулакии тиббӣ-табобатӣ ҷорӣ гардидааст, ки мақсадаш беҳтар намудани сатҳи хизматрасонии соҳа мебошад. Ба сифати хизматрасонии соҳаи тиб таъминоти аҳоли бо доруворӣ ва дигар воситаҳои зарурии табобатӣ низ дохил мегардад, ки болоравии арзиши онҳо ба сатҳи зиндагӣ таъсири манфӣ мерасонад [10]. Муаммои дигаре, ки дар самти мазкур мавҷуд мебошад, ин таъмини баробарии иҷтимоии аҳоли ба ҳисоб меравад. Бояд даромадҳо дар байни мардум дар асоси принципи баробарӣ тақсим карда шаванд, ки механизми мазкур бештар истифода намегардад. Зиёда аз 70% аҳолии кишвар дар деҳот зиндагӣ мекунанд, ки анқариб дар деҳот ба ғайр аз шуғли заминдорӣ дигар самтҳо на онқадар рушд доранд. Қисми зиёди муҳоҷирони мо аз деҳаҳо мебошанд, ки аз сабаби мавҷуд набудани шуғли доимӣ ба кишварҳои Осиёи Миёна, Аврупо, ИМА сафар мекунанд, ки зиёда аз 40% ММД дохилиро ташкил медиҳанд. Барои аз байн бурдани таносуби мазкур стратегияи нави рушд, яъне саноатикунонии босуръат дар кишвар ҳамчун ҳадафи чорум эълон гардид. Инчунин, барои ҳалли муаммои мазкур дар тамоми деҳоти Ҷумҳурии Тоҷикистон дар асоси стратегияи саноатикунонӣ, корхонаҳои саонатӣ ё хусусияти саонатидошта ташкил карда шаванд, ки аҳолии деҳот ба шуғли доимӣ таъмин гарданд. Ин гуна муносибат метавонад ба сатҳи зиндагии онҳо таъсир намуда, ба

баробарии иҷтимоӣ оварда мерасонад. Дар доираи масъалаи мазкур, яъне муаммоҳои сатҳи зиндагӣ оид ба таъмини баробарии иҷтимоии минтақаҳо дар Ҷумҳурии Тоҷикистон якҷанд корҳои илмӣ олимони ватанӣ ва хориҷӣ аз ҷоп баромадаанд, ки онҳоро мавриди таҳлил қарор медиҳем.

Зимни таҳлили масъалаи мазкур Т.И. Гордиевич ва П.В. Рузанов якҷанд нишондиҳандаҳоро омӯхтаанд [1], ки ба монанди: даромад, хароҷот ва пасандозҳои аҳоли, таъминнокии иҷтимоӣ ва кумақпулиҳои иҷтимоӣ, тақсимкунии даромадҳои аҳоли, пардохти ҳадди ақал, сатҳи камбизоатӣ, даромад, хароҷот ва шартҳои фаъолияти хоҷагидорӣ, талоботи эҳтимолии аҳоли. Дар робита ба ин нишондиҳандаҳо, қайд кардан бамаврид аст, ки таҳлили бевоситаи сохтори онҳо вазъи муосири сатҳи зиндагии аҳолиро нишон медиҳад. Яке аз чунин нишондиҳандаҳои заминавӣ барои ҳаётгузарони аҳоли ин даромади онҳо ба ҳисоб меравад, ки аз якҷанд сарчашмаҳо ба даст оварда мешавад. Инчунин, ба сатҳ ва сифати зиндагии аҳоли, пеш аз ҳама, даромадҳои пулии миёна ба ҳар сари аҳоли, ки ин пулҳои воқие мебошанд, ки аҳоли онҳоро дар сохтори даромадҳои худ доранд ва истифода мебаранд, вобастагии зич дорад.

Вобаста ба ин, таҳлил яке аз дигар нишондиҳандаҳое, ки ба сатҳи зиндагии аҳоли мустақим таъсиргузор мебошад, ин нафақа ва музди маоши миёна ба ҳисоб меравад, ки дар дигар давлатҳо ҳисоб намудаанд. Таҳлили гузаронидаи онҳо нишон медиҳад, ки нафақаи миёна дар Албания нисбати музди маоши миёна 51%-ро ташкил медиҳад, ки ин нишондиҳанда дар давлатҳои Чехия, Нидерландия ва Булғористон аз 45 то 46% мебошад. Инчунин, қайд мешавад, ки нафақае, ки нисбати музди маош кам мебошад, дар давлатҳои Руминия (16%) ва Украина (20%) аст. Дар Федератсияи Россия ин нишондиҳанда ба 30% баробар буда, дар байни давлатҳои Аврупо миёна арзёбӣ мегардад. Дар давлатҳои Словения, Латвия, Литва ва Молдова низ маоши миёна нисбат ба музди маоши миёна 30%-ро ташкил мекунад [2]. Нишондиҳандаҳои мазкур бевосита сарчашмаи даромадҳои пулии аҳоли дар ду давра ба ҳисоб мераванд, ки баланд, ё ин ки кифоягии онҳо метавонад сатҳ ва сифати зиндагии аҳолиро боло барад. Сатҳи нафақаи миёна ва музди маоши миёна дар кишвари мо зина ба зина боло рафта истодааст, ки дар ин самт барои боз ҳам баланд бардоштани онҳо барномаҳои иҷтимоию иқтисодӣ дар самти коркард ва таҳия қарор доранд.

Масалан, аз якуми январи соли 2022 музди маоши хизматчиёни ҳарбӣ, кормандони мақомоти ҳифзи ҳуқуқ 25% ва дигар кормандони мақомотҳо 20% зиёд гардонад. Инчунин, аз 1-уми июли соли 2022 музди меҳнати кормандони мақомоти ҳокимият ва идоракунии давлатӣ, муассисаҳои маориф, фарҳанг, варзиш, тандурустӣ, муассисаҳои соҳаи ҳифзи иҷтимоӣ, ташкилоту муассисаҳои соҳаи ҳифзи иҷтимоӣ ва дигар ташкилоту муассисаҳои буҷетӣ, инчунин, стипендияи донишҷӯён ва дигар намудҳои стипендия 20% баланд гардид. Аз 1-уми июли соли 2022 андозаи

нафақаи амалкунандаи нафақагирони یتими кулл ва ниятим, бинобар маҳрум шудан аз саробон, ба андозаи 25 фоиз аз андозаи ҳадди ақали нафақаи аз рӯи синну сол муқарраргардида зиёд гардид. Ҳадди ақали музди меҳнат аз 1-уми июли соли 2022-юм 50 фоиз зиёд гардид, ки андозаи он дар ҳаҷми 600 сомонӣ муқаррар шуд [8].

Нишондиҳандаи сатҳи камбизоатӣ яке аз индикаторҳои сатҳи зиндагии аҳолии кишвар ба ҳисоб меравад, ки таҳлили дурусти он дақиқан нишон медиҳад, ки чанд фоизи аҳоли камбизоатанд ва ин нишондиҳанда роҳҳои тақмили ин масъаларо нишон медиҳад. Чунин таҳлилро олимони ватани Н.У. Сафаров ва А.К. Комилов гузаронидаанд, ки дар натиҷаи таҳлил онҳо нишон медиҳанд, ки дар соли 2019 дар сатҳи минтақаҳо фоизи камбизоатӣ чӣ қадарро ташкил мекунад. Мисол, дар шаҳри Душанбе сатҳи камбизоатии умумӣ 18% ва оилаҳое, ки нодор ё камбизоат ҳастанд, 9,4%-ро ташкил медиҳанд. Дар вилояти Суғд нишондиҳандаи мазкур 15,4% / 4,4%, вилояти Хатлон 32,8% / 13,5%, ноҳияҳои тобеи марказ 32,4% / 14%, Вилояти Мухтори Кӯҳистони Бадахшон 29,7% / 13,3%-ро ташкил кардааст [11]. Аз ин нишондиҳандаҳо маълум мегардад, ки сатҳи камбизоатӣ дар вилояти Хатлон нисбати дигар минтақаҳои кишвар баланд мебошад. Инчунин, сатҳи нодор ё камбизоатӣ дар ноҳияҳои тобеи марказ нисбати дигар вилояту шаҳрҳои кишвар баландтар боқӣ мемонад. Сатҳи камбизоатӣ ба қобилияти харидории аҳоли вобаста буда, дар натиҷа, ба сифат ва сатҳи истеҳсолии корхонаҳои саноатии кишвар таъсир намуда, ниҳоятан, ба пастшавии ММД оварда мерасонад.

Барои паст кардани сатҳи камбизоатӣ аз тарафи Ҳукумати кишвар чораҳои зарурӣ, яъне баланд намудани маош, нафақа, кумакпулиҳо, идрорпулиҳо зина ба зина матраҳ шуда истодаанд. Чуноне ки Президенти кишвар дар Паёмашон қайд намудаанд: “Музди миёнаи меҳнат дар кишвар яқуним баробар ва андозаи нафақаи ниҳой 1,3 баробар афзоиш ёфт. Дар натиҷа, сатҳи камбизоатӣ аз 27,4 фоизи соли 2018 то 22,5 фоиз дар соли 2022 коҳиш дода шуд” [7].

Зимни омӯзиши нишондиҳандаҳои сатҳи зиндагии аҳоли дар адабиёти илмӣ индикаторҳои зерин низ аз тарафи олимони соҳа ба монанди: ҳолатҳои демографӣ, соҳаи иҷтимоӣ, шароити зиндагӣ, сатҳи даромади аҳоли ва сатҳи рушди иқтисодиёт [5]. Барои омӯзиши индикаторҳои мазкур яқинд шохисҳо истифода мешаванд. Мисол, барои таҳлили индикатори ҳолатҳои демографӣ шохисҳои зерин мавриди таҳлил ва баррасӣ қарор мегиранд: шохиси умумии таваллуд ба 1000 аҳоли, шохиси умумии фавт ба 1000 аҳоли, дарозмӯрӣ, шохиси бекор гардидани шаҳодатномаҳои никоҳ ба 1000 нафар аҳоли, сарбории вазнини аҳолии ба меҳнат ҷалбшуда ба 1000 нафар аҳоли.

Дар адабиёти [4] барои таҳлили индикатори сатҳи даромаднокии аҳоли шохисҳои зерин аз тарафи муаллифони таҳлил шудаанд: даромадҳои воқеии аҳоли нисбат ба соли гузашта бо фоиз, музди маоши воқеӣ нисбат

ба соли гузошта бо фоиз, саҳми хароҷоти озуқаворӣ нисбати хароҷоти истеъмолии аҳоли бо фоиз, шохиси концентратсияи К. Чинни ва сатҳи камбизоатӣ бо фоиз. Лозим ба қайд аст, ки интиҳоби методикаи дурусту таҳлили шохисҳои мазкур имконият медиҳад, ки сатҳи даромаднокии воқеии пулӣ ва тафриқабандии даромадҳои аҳоли бо истифода аз шохиси К. Чинни таҳлил карда шавад.

Чуноне ки дар боло қайд намудем, доир ба масъалаи мазкур, дар адабиёти илмӣ иқтисодӣ асарҳои олимони бешумор мебошанд, ки яке аз онҳо барои баланд бардоштани сатҳу сифати зиндагии аҳоли пешниҳод мекунад, ки ҳимояи самараноки иҷтимоии аҳоли, баланд бардоштани сатҳи пардохтҳои иҷтимоӣ, нафақа, музди меҳнат, дастгирии аҳолии ниёзманд, дастгирии доимии давлатӣ нисбати аҳолии камбизоат дар шакли доимӣ ба роҳ монда шавад [6].

Таҳлили адабиёти вобаста ба сатҳи зиндагии аҳоли нишон дод, ки методика ва ақидаи ягона дар низоми иқтисодиёти иҷтимоӣ мавҷуд нест, ё ин ки пурра ташаккул наёфтааст. Новобаста аз он ки дар самти ҳалли масъалаҳои баланд бардоштани сатҳи зиндагии аҳоли асарҳои илмӣ олимони ватанӣ ва хориҷӣ бешумор мавҷуданд, аммо то ба ҳол таҳлили дурусти нишондиҳандаҳои сатҳи зиндагии аҳоли зимни таъмини баробарии иҷтимоӣ мубрам боқӣ мемонад. Яъне, методикаи дурусти тақсими даромадҳои воқеии пулӣ аҳоли дар шакли пурра ташаккул наёфтааст, ки водор ба таҳлили нишондиҳандаҳои он месозад.

Барои ҳалли масъалаи мазкур якҷанд нишондиҳандаҳо дар мақолаи мазкур мавриди таҳлил қарор мегиранд, ки аз инҳо иборат мебошанд: сатҳи музди меҳнат, таъсиси ҷойи кории нав (доимӣ ва мавсимӣ), даромадгирии миёна ва пасти минтақаҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон.

Музди меҳнат яке аз сарчашмаҳои асосӣ мебошад, ки мустақим ба сатҳи зиндагии аҳоли таъсиргуздор аст. Афзоиши мунтазами он бевосита ба қобилияти харидории аҳоли вобастагии зич дорад. Зарур аст, ки афзоиши музди меҳнат вобаста ба сатҳи таваррум ба роҳ монда шавад. Яъне, меъёри афзоиши таваррум бояд зимни индексатсияи музди маош ба инобат гирифта шавад. Барои таҳлили сохтори музди меҳнат, маълумоти омории он дар ҷадвал оварда шудааст.

Ҷадвали 1. - Нишондиҳандаҳои музди меҳнат дар Ҷумҳурии Тоҷикистон

№	Номгӯи нишондиҳанда	Солҳо							
		2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021
1.	Музди миёнаи меҳнати ҳармоҳаи номиналии пардохтшуда, (ҳазор сомонӣ)	816,27	878,91	962,16	1144,19	1233,82	1335,52	1393,78	1540,84
1.1.	Сатҳи афзоиши мусбат (бо %)		7,6	9,4	18,9	7,8	8,2	4,3	10,5
2.	Индекси музди меҳнати номиналӣ	88532,5	95326,5	173,3	206,1	222,2	192,2	200,6	221,7

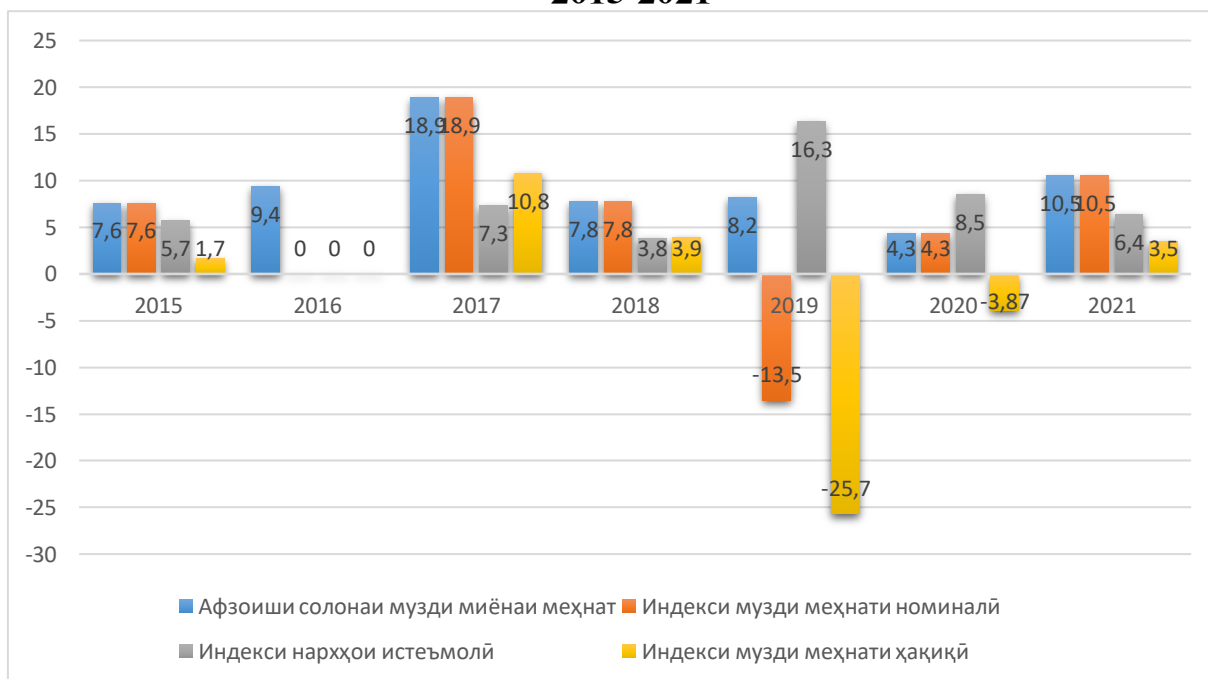
2.1.	Сатҳи афзоиши мусбат (бо %)		7,6	-	18,9	7,8	-13,5	4,3	10,5
3.	Индекси нархҳои истеъмолий	7098,5	7510,2	124,9	134,1	139,2	162,0	175,9	187,3
3.1.	Сатҳи афзоиши мусбат (бо %)		5,7	-	7,3	3,8	16,3	8,5	6,4
4.	Индекси музди меҳнати ҳақиқӣ	1247,2	1269,3	138,7	153,7	159,7	118,6	114,0	118,0
4.1.	Сатҳи афзоиши мусбат (бо %)		1,7	-	10,8	3,9	-25,7	-3,87	3,5

**Сарчашма: ҳисоб ва таҳияи муаллифон дар асоси нишондиҳандаҳои Омори солонаи Ҷумҳурии Тоҷикистон барои соли 2022*

Дар асоси таҳлилҳои маълумоти ҷадвали 1, динамикаи нишондиҳандаҳои музди меҳнат дар Ҷумҳурии Тоҷикистон дар давраҳои 2014-2021 оварда шудааст.

Таҳлили рақамҳои диаграммаи 1 нишон медиҳад, ки афзоиши солонаи музди миёнаи меҳнати ҳармоҳаи номиналии пардохтшуда мунтазам боло рафта истодааст. Яке аз чунин афзоишҳои назаррас дар соли 2017 мебошад, ки 18,9%-ро ташкил додааст. Вобаста ба ин нишондиҳандаи мазкур, дар соли 2021 10,5% афзоиш ёфтааст, ки инро ҳам индекси музди меҳнати номиналӣ тасдиқ мекунад, ки афзоиши ин индекс ҳам 10,5% фоизро ташкил додааст. Индекси номиналии музди меҳнат баёнгари фоизнокии маблағи музди меҳнат дар охир ва аввали сол, ё ин ки давра ба ҳисоб меравад. Дар диаграммаи 1 тағйирот дар сохтори индекси мазкур мавриди таҳлил қарор гирифтааст, ки дар солҳои 2015, 2017, 2018, 2020 ва 2021 индекси номиналии музди меҳнат мувофиқи сатҳи афзоиши музди миёнаи меҳнати ҳармоҳаи номиналии пардохтшуда мебошад.

Диаграммаи 1. - Динамикаи нишондиҳандаҳои музди меҳнат дар солҳои 2015-2021

**Сарчашма: ҳисоби муаллифон.*

Аммо индекси мазкур дар соли 2019 нисбати соли 2018 яку якбора ба 13,5% поён рафтааст. Дар соли 2019 афзоиши музди миёнаи меҳнати ҳармоҳаи номиналии пардохтшуда 8,2%-ро ташкил медиҳад, ки ба индекси номиналии музди меҳнат таъсири мусбат расонида натавонистааст. Яке аз сабабҳои асосии бо сураъти баланд поин омадани индекси номиналии музди меҳнат ин пайдо ва паҳншавии бемории COVID-2019 ба ҳисоб меравад, ки ба сатҳи рушди иқтисодиёти миллӣ, фаъолияти корхонаҳои давлатӣ ва хусусӣ, сохтори даромадҳои аҳоли ва ба сатҳи шуғл дар Ҷумҳурии Тоҷикистон таъсири манфии ҷиддӣ расонид. Чунин раванд бевосита ба сатҳ ва сифати зиндагии аҳолии кишвар бетаъсир набуд.

Гуфтаҳои дар боло қайдкардари индекси навбатӣ исбот мекунад, ки индекси нархҳои истеъмоли ном дорад ва таҳвили он низ бевосита ба сатҳи даромади пулии воқеии аҳолии кишвар таъсиргузор аст.

Индекси нархҳои истеъмоли яке аз индексҳои нарх буда, барои таҳлили тағйирёбии сатҳи миёнаи нархҳо барои мол ва хизматрасониҳо дар як давраи муайяни иқтисодиёт аст ва барои таҳлили сабади истеъмоли истифода мешавад. Индекси нархҳои истеъмоли ҳамчун натиҷаи тақсими нархи соли ҷорӣ арзиши молҳои истеҳсолшудаи соли заминавӣ ба маблағи сатҳи нархҳо ва истеҳсоли молҳои соли заминавӣ ба ҳисоб рафта, натиҷааш бо фоиз аниқ мегардад, бо ифодаи математикии зерин ҳисоб карда мешавад [3]:

$$CPI = I_L \frac{\sum(Q_i^0 \cdot P_i^t)}{\sum(Q_i^0 \cdot P_i^0)} \quad (1)$$

дар инҷо: Q_i^0 - барориши моли i дар соли заминавӣ; P_i^0 - нахи i маҳсулот дар соли заминавӣ; P_i^t - нахи i маҳсулот дар соли ҷорӣ;

Вобаста ба индекси мазкур дар диаграммаи 1 таҳлили васеъ оварда шудааст, ки тибқи он нишондодҳо мунтазам индекси нархҳои истеъмоли дар кишвар боло рафта истодааст. Дар соли 2015 нархҳои истеҳсоли ба 5,7% боло рафтанд. Дар соли 2021 нишондиҳандаи мазкур ба 6,4% афзоиш ёфтааст. Аммо дар соли 2019 индекси нархҳои истеҳсоли ба 16,3% боло рафт, ки дар натиҷа индекси музди меҳнати номинали 13,5% ва индекси музди меҳнати ҳақиқӣ ба 25,7% поин рафтанд. Яъне, дар натиҷаи боло рафтани нархҳо ба 16,3% дар соли 2019, музди меҳнати номиналии аҳоли ба 13,5% ва музди меҳнати воқеии аҳоли ба 25,7% кам гардид, ки ба паст шудани сатҳи зиндагӣ дар соли қайдгардида оварда расонид.

Инчунин, таҳлилҳо нишон доданд, ки дар соли 2020 индекси музди меҳнати воқеии аҳолии кишвар ба 3,8% коҳиш ёфтааст. Ба 3,8% поин рафтани даромади воқеии аҳоли индекси нархҳои истеъмоли таъсиргузор буда, дар ҳамин сол индекси мазкур 8,5%-ро ташкил додааст. Яъне, дар соли 2020 нархҳои истеъмоли ба 8,5% баланд шудаанд.

Дар ҳамин сол индекси музди меҳнати номиналӣ ба 4,3% боло рафт, ки натавонист муқобили индекси музди меҳнати воқеӣ ва нархҳои истеҳсоли баромад кунад. Нишондиҳандаҳои соли 2021 нисбати соли 2020 каме хубтар мебошанд. Яъне, дар соли 2021 индекси музди меҳнати воқеии аҳолии кишвар ба 3,5% баланд шудааст, ки ин беҳтар гардидани сохтори даромади аҳолиро баён мекунад.

Вобаста ба ҳолати мазкур, зарур аст, ки таваҷҷуҳи минбаъда бояд ба индекси даромади воқеии аҳолии кишвар дода шавад, на ба андозаи музди меҳнати номиналӣ.

Чуноне ки дар боло қайд намудем, барои ба ҳадафҳои таҳлилии расидан якҷанд нишондиҳандаҳои сатҳи зиндагии аҳолии кишвар омӯхта ва арзёбӣ мегарданд. Дар ин росто, нишондиҳандаи дигаре, ки бевосита сатҳи даромаднокии минтақаҳои Ҷумҳурии Тоҷикистонро нишон медиҳанд, ин нишондиҳандаҳои музди меҳнат дар панҷ минтақаи кишвар ба ҳисоб мераванд, ки мавриди таҳлил қарор мегиранд. Дар қадвали навбатӣ ингуна нишондиҳандаҳо оварда шудаанд.

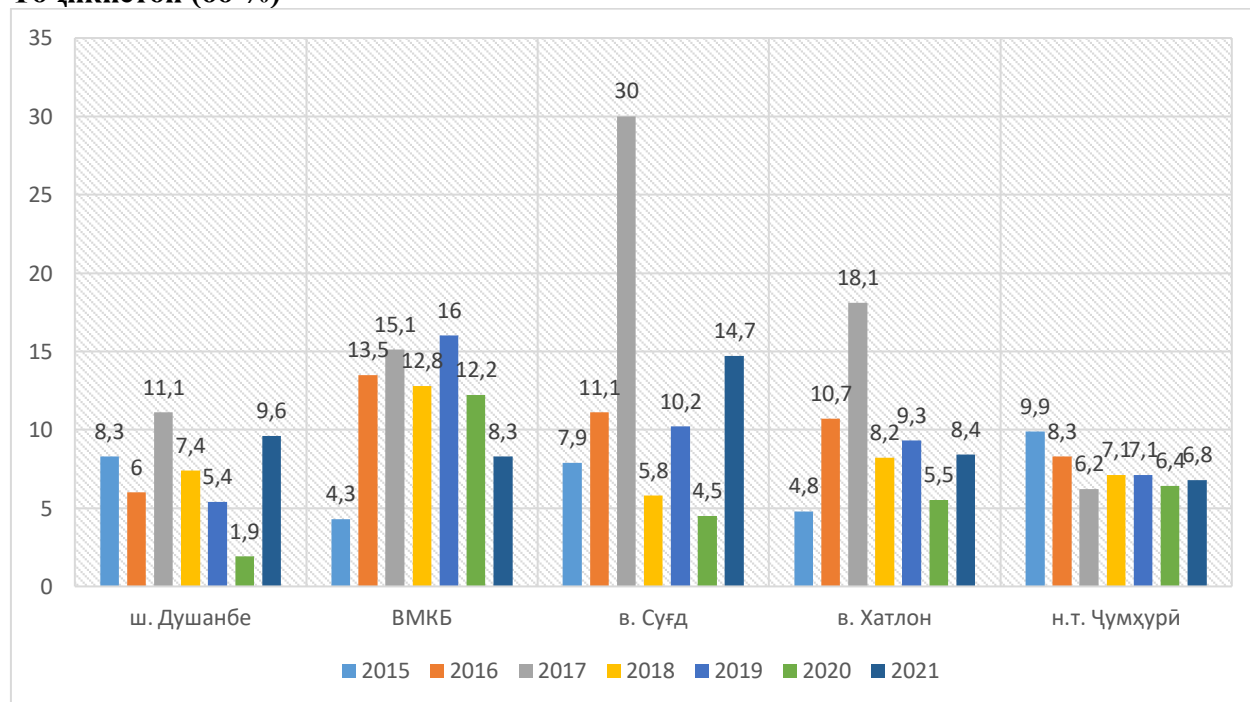
Қадвали 2. - Нишондиҳандаҳои музди меҳнат дар минтақаҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон

№	Номгӯи нишондиҳанда	СОЛҲО							
		2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021
1.	Шаҳри Душанбе	1402,68	1526,64	1619,53	1800,53	1935,30	2040,49	2080,81	2282,97
2.	ВМКБ	672,04	701,53	796,24	917,03	1034,72	1200,35	1347,36	1459,28
3.	Вилояти Суғд	645,72	696,80	774,23	1012,97	1072,28	1182,69	1236,26	1418,81
4.	Вилояти Хатлон	615,23	645,05	714,13	843,39	913,30	998,54	1053,78	1143,19
5.	Ноҳияҳои тобеи ҷумҳурӣ	756,86	832,24	901,81	968,57	1038,24	1120,09	1192,85	1274,72

***Сарчашма:** Ҳисоб ва таҳияи муаллифон дар асоси нишондиҳандаҳои Омори солонаи Ҷумҳурии Тоҷикистон барои соли 2022

Дар асоси маълумоти дар қадвали 2 оварда шуда, афзоиши мусбати музди меҳнат дар минтақаҳои кишвар бо фоиз дар диаграммаи 2 таҳлил шудааст.

Диаграммаи 2. - Сатҳи афзоиши мусбати музди меҳнат дар минтақаҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон (бо %)

Сарчашма: Ҳисоб ва таҳияи муаллифон дар асоси нишондиҳандаҳои Омори солонаи Ҷумҳурии Тоҷикистон барои соли 2022

Таҳлили диаграммаи 2 нишон медиҳад, ки дар минтақаҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон сатҳи афзоиши мусбати музди меҳнат нобаробар буда, аммо афзоиши мунтазамро касб намудааст. Таносуби мазкур ба нобаробарии сатҳи иҷтимоии аҳолии кишвар оварда мерасонад. Мисол, дар соли 2015 дар шаҳри Душанбе афзоиши мусбати даромад - 8,3%, ВМКБ-4,3%, вилояти Суғд-7,9%, вилояти Хатлон - 4,8% ва дар ноҳияҳои тобеи ҷумҳурӣ - 9,9%-ро ташкил кард. Яъне, дар соли 2015 сатҳи баланди афзоиши даромади аҳолии кишвар дар ноҳияҳои тобеи ҷумҳурӣ мушоҳида мешавад.

Нисбати соли 2015 сатҳи афзоиши мусбати музди меҳнат дар минтақаҳои кишвар дар соли 2016 тағйир ёфтааст, ки нишондиҳандаҳои диаграмма онро ифода мекунанд. Яъне, даромади музди меҳнати аҳолии шаҳри Душанбе дар соли 2016 6% афзоиш ёфта, аммо нисбати соли қаблӣ 2,3% коҳиш ёфтааст. Дар ВМКБ рушди бесобиқа ба назар мерасад, яъне дар соли 2016 музди меҳнати бошандагони Бадахшон аз 4,3% ба 13,5% расид, яъне 9,2% афзоиш ёфт, ки бевосита ба сатҳ ва сифати зиндагии аҳолии кишвар таъсир расонида, сатҳи камбизоатиро поин мекунад. Дар ин росто, даромади музди меҳнати аҳолии вилояти Суғд 11%-ро ташкил кардааст, ки нисбати соли 2015 ба 3,1% зиёд шудааст. Инчунин, дар вилояти Хатлон низ сатҳи музди меҳнат дар соли 2016 афзоиш ёфта, ба 10,7% расидааст, ки нисбати соли қаблӣ 5,9% афзоиш ёфтааст. Аммо раванди афзоиши музди меҳнат дар ноҳияҳои тобеи ҷумҳурӣ нисбати дигар минтақаҳо поин омада, дар соли 2016-8,3%-ро ташкил намуд, ки нисбати соли 2015 - 1,6 коҳиш ёфт.

Дар соли 2017 дар шаҳри Душанбе афзоиши мусбати музди меҳнат - 11,1%, ВМКБ-15,1%, вилояти Суғд-30%, вилояти Хатлон – 18,1% ва дар ноҳияҳои тобеи ҷумҳурӣ – 6,2%-ро ташкил намудааст. Мисол, дар соли 2017 музди меҳнати аҳолии шаҳри Душанбе нисбати соли 2016 ба 5,1% афзоиш ёфт. Дар ВМКБ бошад, музди меҳнат 1,6% баланд карда шуд ва дар ин сол музди меҳнат дар вилояти Хатлон низ 7,4% баланд гардид. Баландшавии бесобиқа дар вилояти Суғд мавҷуд аст, ки 30%-ро ташкил дод. Яке аз сабабҳои чунин афзоиши бесобиқа ин ташкили корхонаҳои нави истеҳсолӣ дар вилояти Суғд ба шумор меравад. Яъне, дар соли 2017 миқдори корхонаҳо ба 391 [12] нисбати соли 2016 зиёд гардид, ки ба сатҳи музди меҳнат ва ба ташаккули бештари даромадҳои пулии ин минтақа мусоидат намуд.

Нишондиҳандаҳои ҷадвали 2 ва диаграммаи 2 инъикосгари он аст, ки нишондиҳандаҳои музди меҳнат дар минтақаҳои кишвар дар солҳои 2018-2020 мунтазам афзоиш ёфтааст. Дар соли 2021 нисбати соли 2020 музди маош дар шаҳри Душанбе 8%, вилояти Суғд 10,2%, вилояти Хатлон 2,9%, ноҳияҳои тобеи ҷумҳурӣ 0,4% афзоиш ёфтаанд. Дар соли 2021 танҳо даромади муздноки аҳолии ВМКБ нисбати соли 2020 3,9 кам гардид. Новобаста ба ин таносуб, музди маош дар ин минтақа дар соли 2021 ба 8,3% афзоиш ёфтааст.

Таҳлили диаграммаи 2 нишон медиҳад, ки нобаробарии иҷтимоӣ бо истифода аз музди меҳнат дар минтақаҳои кишвар мавҷуд аст. Яъне, афзоиши музди меҳнат дар минтақаҳо баробар набуда, аз ҳамдигар куллан фарқдоранд, ки дар натиҷа ин ба нобаробарии тақсимои пул дар байни минтақаҳои кишвар мусоидат мекунад ва ба сохтори даромадҳои аҳолии минтақаҳо таъсирнок боқӣ мемонад. Сабабҳои нобаробар будани сатҳи афзоиши мусбати музди меҳнат дар минтақаҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон гуногунанд.

Илми иқтисодиёт собит намудааст, ки дар сатҳи даромаднокии минтақа рушди иқтисодиёти он яке аз омилҳои асосӣ ба ҳисоб меравад. Яъне, таъсиси корхонаҳои нави истеҳсолии саноатӣ, таъсиси ҷойҳои кори нави (доимӣ ва мавсимӣ), индексатсияи музди маоши аҳолии минтақаҳо, самаранок ба роҳ мондани сиёсати пулиро қарзӣ ва нарх дар минтақаҳо ва ғайра. Омилҳое, ки дар боло қайд намудем, дар минтақа гуногун мебошад, мисол миқдори корхона дар вилояти Хатлон ва дар ВМКБ фарқ мекунанд, ки ин ба сатҳи даромаднокии аҳоли таъсири нобаробариро таъмин мекунад.

Омили дигаре, ки ба сатҳи музди меҳнат дар кишвар таъсир мерасонад, ин ташкили ҷойҳои нави корӣ ба ҳисоб меравад, ки ин нишондиҳанда дар самти мазкур истифода мешавад. Таҳлили нишондиҳандаҳои омори нишон медиҳанд, ки шумораи ҷойҳои нави корӣ дар кишвар мунтазам афзоиш меёбанд. Яъне, бо воситаи таъсиси корхонаҳои истеҳсолӣ, хизматрасонӣ ва саноатӣ ҷойҳои нави корӣ бунёд гардида истодаанд. Вобаста ба масъалаи мазкур Президенти кишвар, муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон дар Паёми солонашон чунин баён карданд, “.....аз ҷумла дар соли 2022-юм 190 ҳазор ҷойи кори нави таъсис дода шуд, ки ба беҳтар гардидани вазъи шуғли аҳоли дар кишвар мусоидат намуд” [7]. Ҳар як ҷойи кори нави таъсисдодашуда ба иқтисодиёти кишвар ва буҷети аҳоли самараи иқтисодиро иҷтимоӣ медиҳад.

Таҳлили анҷомдодашуда моро водор месозад, ки доир ба масъалаи сатҳи зиндагӣ ва таъмини баробарии иҷтимоӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон чунин хулоса ва тавсияҳо пешниҳод намоем.

1. Вобаста ба масъалаи таҳлилгардида корҳои илмӣ олимони ватанӣ ва хориҷӣ мавҷуданд, ки базаи заминавии таҳқиқро ташкил медиҳанд ва ба амалия пайвастанӣ он мувофиқи мақсад аст.

2. Таҳлили нишондиҳандаҳои музди меҳнат дар Ҷумҳурии Тоҷикистон нишон дод, ки яке аз омилҳои муҳиме, ки ба афзоиши мусбати музди меҳнат таъсири ҷиддӣ мерасонад, ин сатҳи нархҳо ба ҳисоб меравад. Дар соли 2019 индекси нархҳои истеъмоли ба 16,3% афзоиш ёфт, яъне ба ҳамин миқдор нархҳо қимат шуданд, ки дар натиҷа музди меҳнати номиналӣ ба 13,5% ва воқеӣ ба 25,7% коҳиш ёфтанд, ки ин бевосита ба қобилияти харидории онҳо таъсир расонида, сатҳи зиндагии аҳолиро поин меорад. Вобаста ба ин ҳолат, пешниҳод менамоем, ки бояд нархҳо

дар сатҳи зарурӣ мудирият шаванд ва сиёсати нархгузорӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон такмил дода шавад.

3. Дар диаграммаи 2 сатҳи афзоиши мусбати музди меҳнат дар минтақаҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон (бо %) таҳлил шуд ва мувофиқи натиҷаҳои он, дар минтақаҳои кишвар нобаробарии иҷтимоӣ ба назар мерасад. Яъне, дар панҷ минтақаи кишвар сатҳи даромади воқеии аҳоли аз ҳам фарқ доранд, ки дорои сабабҳои гуногун мебошанд. Барои таъмин намудани баробарии иҷтимоии аҳолиро тавсия дода мешавад, ки дар панҷ минтақаи кишвар корхонаҳои азими саноатии давлатӣ ба низомномаи пардохти музди меҳнати ягона бунёд карда шавад, ки метавонад баробарии иҷтимоиро таъмин намояд.

Адабиёт

1. Гордиевич Т.И. Уровень жизни и динамика доходов населения / Т. И. Гордиевич, П. В. Рузанов // Омский научный вестник. Сер. Общество. История. Современность. - 2020. - Т.5. - № 1. - С. 127–135.

2. Гранкин В.Ф. Критерии оценки уровня жизни населения страны / В.Ф.Гранкин, О.В. Пшеничникова, Е.Ю. Перькова // Вестник Алтайской академии экономики и права. – 2022. – № 3-1. – С. 25-31.

3. Индекс потребительских цен [электронный ресурс]. – URL: <https://ru.wikipedia.org/wiki/> (санаи истифодабарӣ: 26.12.2022)

4. Куликов В.В. Социальная политика как приоритет и приоритеты социальной политики /В.В. Куликов // Российский экономический журнал. – 2010. – № 2. - С.35-42.

5. Мартынов А.П. Уровень и качество жизни населения в регионах Приволжского федерального округа: современное состояние и динамика развития / А.П. Мартынов, С.С. Богословская // Вопросы статистики. - 2018. - Т.25. - № 1. - С. 25-33.

6. Морозова М.М. Повышение уровня и качества жизни населения /М.М. Морозова // Молодой учёный. - 2019. - № 22 (260). - С.557-563.

7. Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон «Дар бораи самтҳои асосии сиёсати дохилӣ ва хориҷии ҷумҳурӣ» 23.12.2022, шаҳри Душанбе.

8. Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, Пешвои миллат муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон «Дар бораи самтҳои асосии сиёсати дохилӣ ва хориҷии ҷумҳурӣ» аз 21 декабри 2021, шаҳри Душанбе [маводи электронӣ]. – URL: <http://president.tj> (санаи истифодабарӣ: 24.11.2022)

9. Раҳматов Б.Қ. Масъалаҳои баландбардории даромадҳои аҳоли дар Ҷумҳурии Тоҷикистон: монография / Б.Қ. Раҳматов. – Душанбе, 2020 – 175 с.

10. Раҳматов Б.Қ. Масъалаҳои иҷтимоии танзими сатҳи зиндагии аҳоли: суғуртаи иҷтимоӣ, маориф ва тандурустӣ / Б.Қ. Раҳматов //Маводи конференсияи илмӣ – назариявии ҳайати профессорон, устодон ва донишҷӯёни Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон бахшида ба 30- солагии Истиқлолияти давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон ва “Солҳои рушди деҳот, сайёҳӣ ва ҳунарҳои мардумӣ” (ш.Душанбе 17-уми апрели соли 2021). - С.367.

11. Сафаров Н.У. Влияние пандемии COVID-19 на уровень жизни населения в Республике Таджикистан / Н.У. Сафаров, А.К. Комилов // Экономика Таджикистана. – Душанбе. - 2020. - С.202-207.

12. Тоҷикистон: 30-соли Истиқлолияти давлати (маҷмӯаи оморӣ). Агентии омили назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон. - Душанбе, 2021. – 353с.

УДК: 336.02

ПРАКТИКА ПРЕДОСТАВЛЕНИЯ НАЛОГОВЫХ ЛЬГОТ И ЕГО РЕЗУЛЬТАТИВНОСТЬ

Джумабоев Хуришед Кодирович - директор НИИ «Финансы», к.э.н., доцент кафедры налогов и налогообложения, Таджикский государственный финансово-экономический университет. Адрес: 734067, Республика Таджикистан, г. Душанбе, ул. Нахимова, 64/14. Телефон: +992934348558. E-mail: andoz-73@mail.ru.

В статье проведен анализ некоторых положений отечественного законодательства в сфере налогообложения, которые относятся к предоставлению налоговых льгот. Определены некоторые проблемы в направлении более детального выявления их соответствий с предусмотренными целями и принятием дальнейших решений об их пересмотре или отмене. Вместе с тем, увеличение числа налоговых льгот и их расширение без обоснования их эффективности и направленности могут породить угрозы для нормального функционирования налоговой системы.

Автором обоснован ряд предложений в контексте проводимой государством налоговой политики в необходимости проведения мониторинга многих положений законодательства налоговой системы республики, устанавливающие порядок предоставления налоговых льгот. Задача налогового мониторинга должна быть направлена на предмет их соответствия с целями и задачами государства в сфере обеспечения социально-экономического развития.

Ключевые слова: налоговая система, налоговое законодательство, стимулирующая функция, налоговые льготы, государственный бюджет, инвестиция, инновационная деятельность, налогоплательщики, эффективность, мониторинг, хозяйствующие субъекты.

ТАҶРИБАИ ПЕШНИҶОДИ ИМТИЁЗҶОИ АНДОЗӢ ВА САМАРАНОКИИ ОН

Ҷумъабоев Хуришед Қодирович - директори ПИТ “Молия”-и ДДМИТ, н.и.и., дотсенти кафедраи андоз ва андозбандии Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон. Суроға: 734067, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, к. Нахимов, 64/14. E-mail: andoz-73@mail.ru. Телефон: (+992)934348558.

Дар мақола баъзе муқаррароти қонунгузори миллии соҳаи андозбандӣ, ки ба пешниҳоди имтиёзҳои андозӣ алоқаманданд, таҳлил карда шудааст. Баъзе мушкилот дар самти мукамалсозии мутобиқати онҳо ба ҳадафҳои пешбинишуда ва қабули қарорҳои минбаъда дар бораи такмил ё бекор кардани онҳо муайян карда шудааст. Дар баробари ин, афзоиши шумораи имтиёзҳои андоз ва тавсеаи онҳо бидуни асоснокии самаранокӣ ва самти истифодабарии онҳо метавонад ба ғайриҷамъияти муътадили низоми андоз таҳдид эҷод кунад.

Як қатор таклифҳо дар заминаи сиёсати андози пешгирифтаи давлат, зарурати назорат аз болои бисёр нуктаҳои қонунгузори низоми андози кишвар, муқаррар намудани тартиби пешниҳоди имтиёзҳои андозӣ асоснок карда шудаанд. Вазифаи мониторинги андоз бояд ба мавзӯи мутобиқ будани онҳо ба мақсад ва вазифаҳои давлат дар самти таъмини рушди иҷтимоӣ-иқтисодӣ равона карда шавад.

Калидвожаҳо: низоми андоз, қонунгузори андоз, вазифаи ҳавасмандкунанда, имтиёзҳои андозӣ, буҷети давлатӣ, сармоягузорӣ, инноватсия, андозсупорандагон, самаранокӣ, мониторинг, субъектҳои соҳибкорӣ.

THE PRACTICE OF PROVIDING TAX INCENTIVES AND ITS EFFECTIVENESS

Jumaboev Khurshed Kodirovich - Director of Research Institute Finance, Associate Professor of the Taxes and Taxation Department, Tajik State Financial and Economic

University. Address: 734067, Republic of Tajikistan, Dushanbe, st. Nakhimov 64/14. E-mail: andoz-73@mail.ru. Telephone: +992934348558.

The article analyzes some provisions of the legislation in the field of taxation that relate to the provision of tax benefits. Some problems are identified in the direction of a more detailed identification of their compliance with the intended goals and the adoption of further decisions on their revision or cancellation. At the same time, an increase in the number of tax benefits and their expansion without substantiation of their effectiveness and direction can create threats to the normal functioning of the tax system.

A number of proposals are substantiated in the context of the tax policy pursued by the state, the need to monitor many provisions of the legislation of the tax system of the republic, establishing the procedure for granting tax benefits. The task of monitoring should be directed to the subject of their compliance with the goals and tasks of the state in the field of ensuring socio-economic development.

Key words: tax system, tax legislation, stimulating function, tax benefits, state budget, investment, innovation, taxpayers, efficiency, monitoring, business entities.

В связи с переходом страны на новый этап развития все более актуализируются вопросы создания благоприятных условий и среды для индустриально-инновационного прорыва в экономики страны. Направление и механизмы стимулирования инновационной деятельности хозяйствующих субъектов, в первую очередь, государственной поддержки инновационному развитию экономики определяются в рамках различных программ и стратегий инновационного развития Республики Таджикистан на среднесрочные периоды. Эти государственные программы и стратегии разрабатываются на основе Закона Республики Таджикистан «Об инновационной деятельности» [2]. В данном законе определены организационно-правовые и экономические основы формирования и реализации государственной инновационной политики. В государственных программах и стратегии главный акцент делается на поддержку инновационного производства, прежде всего финансовую поддержку, где налоговые льготы выступают важным механизмом.

По мнению отечественного ученого Х.Р. Улугходжаевой «.....налоговая политика, ориентированная на качественный и количественный экономический рост, должна стимулировать развитие предпринимательской деятельности, развитие приоритетных отраслей экономики и инновационной деятельности путем предоставления налоговых льгот и налоговых преференций»[6, с.129].

В ходе реформирования налоговой системы республики были предприняты попытки систематизации и упорядочения налоговых льгот. В процессе реформ по реализации основных принципов налогообложения (справедливость, нейтральность и т.д.) для некоторых налоговых льгот были конкретизированы условия их применения на практике для определенных категорий налогоплательщиков. Вместе с тем процесс формирования системы налоговых льгот в республике является еще не законченным. Нельзя не согласиться с мнением отечественного исследователя М. В. Шогунбекова, который утверждает, что «...льготы, которые имеются в системе налогов и налогообложения, также являются резервами роста налогообложения. Они - есть система переложения

налоговой нагрузки на других налогоплательщиков. Поэтому необходимо тщательно взвесить долю каждой из льгот в системе налогов и определить обоснованность и долю потерь в налоговых поступлениях» [7, с.100].

В соответствии с статьей 32 Налогового кодекса Республики Таджикистан (НК РТ) «налоговые льготы не могут носить индивидуальный характер», однако на практике налогообложения налоговые льготы и освобождения носят узкий или близкий к индивидуальному. В частности, это касается льгот при «уплате единого сельскохозяйственного налога, освобождаются следующие земельные участки: - земельные участки территорий заповедников, ботанических садов, национальных и дендрологических парков, перечень организаций и площадь территории которых устанавливается Правительством Республики Таджикистан, если выделенные земельные участки не используются для осуществления предпринимательской деятельности» [3, с.372], не включения в налоговую базу иные доходы, получаемые в результате хозяйствования и землепользования субъектов данных территорий. В последние годы можно наблюдать тенденцию увеличения перечня налоговых льгот и соответствующих новых положений, которые их устанавливает. Данную тенденцию можно также отметить в главном финансовом документе страны, то есть в государственном бюджете Республики Таджикистан.

Таблица 1. - Динамика валового внутреннего продукта, доходов бюджета и льгот, млн. сомони

Показатели	2010	2015	2021	Сравнение (+,-)
ВВП	24 707,1	48 408,7	98 910,7	74 203,6
Доходы бюджета	4 772,9	12 105,8	21 270,8	16 497,8
Налоговое поступление	4 443,9	10 613,4	19 669,6	15 225,7
Неналоговые поступление	329,1	1 492,4	1 601,2	1 272,2
Налоговые и таможенные льготы	2 326,7	3 938,2	7 678,2	5 351,5
в том числе:				
Налоговые льготы	894,7	2 148,0	4 666,9	3 772,2
Таможенные льготы	1 432,0	1 790,2	3 011,3	1 579,3

Источник: Составлено автором: Статистический сборник Республики Таджикистан, 2022, с 394-406. Отчет Налогового комитета при Правительстве Республики Таджикистан на соответствующий год.

Как видно из данных таблицы 1, по мере роста ВВП соответственно увеличивается объем налоговых поступлений в доходной части государственного бюджета. В период 2010-2021 гг. объем производства ВВП увеличился более чем в 4 раза, или на 74,2 млрд. сомони. Объем доходов государственного бюджета в 4,5 раза или почти на 16,5 млрд. сомони. В анализируемый период объем налоговых поступлений в доходной части государственного бюджета увеличился на 4,8 раза. Как видно темпы роста объема налоговых поступлений опережает темпы роста производства ВВП. Доля налоговых поступлений в доход бюджета в 2021 г. составила

92,4%. Это положительная тенденция, когда в экономике наблюдается рост объема новой стоимости как основного источника доходной части бюджета. По мере увеличения объема доходной части бюджета появились возможности увеличения объема предоставления хозяйствующим субъектам налоговых и таможенных льгот, которые предусмотрены различными организациями и предприятиями различных форм собственности. Как видно из данных таб. 1. и рис. 1, в период 2010-2021 гг. объем налоговых и таможенных льгот увеличился с 2,3 до 7,6 млрд сомони, то есть рост составил 3,3 раз.

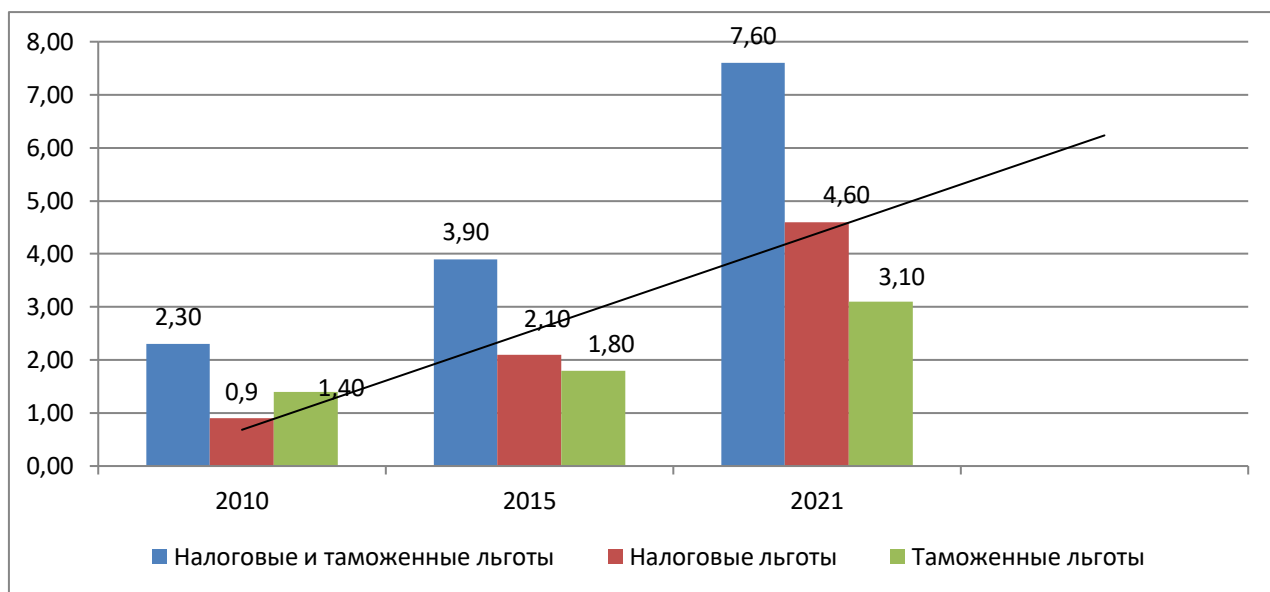

Рисунок 1. Динамика объема налоговых и таможенных льгот, млрд. сомони

Источник: Отчет Налогового комитета при Правительстве Республики Таджикистан на соответствующий год.

За анализируемый период наблюдается опережающий рост налоговых льгот по сравнению с таможенными льготами, что означает стимулирование роста отраслей реального сектора экономики, способствующему пополнению внутреннего рынка отечественными товарами, тем самым происходит снижение уязвимости нашей экономики от внешних рынков. Объем суммы налоговых льгот в 2021 г. составил 4,6 млрд. сомони, что по сравнению с 2010 г. увеличилось в 5,1 раза. В данный период объем суммы таможенных льгот увеличился с 1,4 до 3,1 млрд. сомони, то есть рост составил 221,4% или более чем в 2,2 раза. В целом сумма налоговых и таможенных льгот в 2021 г, которые в целом составили 7,6 млрд. сомони означает что на данную сумму произошло уменьшение доходной части государственного бюджета. Другим словами увеличился объем налоговых расходов государственного бюджета, который можно считать источником дополнительной инвестиции для субъектов экономики, применяющий на практике соответствующие льготы. На первый взгляд видно, что стимулирующий эффект на лицо, поскольку наблюдается тенденция роста производства ВВП и объема доходной части государственного бюджета за счет налоговых поступлений.

Следует отметить, что в законодательстве о налогообложении условия создающие благоприятную среду для деятельности определенных категорий налогоплательщиков, не всегда выделяются как налоговые льготы. Например, в разделе VII, “Налог на доходы” НК РТ не указаны статьи, которые подлежат налоговым льготам, по сути, отсутствуют налоговые льготы, или они «скрыты» в других статьях данной главы. Даже в статье 189 НК РТ - Налоговые освобождения не конкретизированы, именно налоговые льготы, тем самым нарушается одним из важных принципов установления налоговых льгот, принцип его не индивидуальности.

Объектом обложения налогом на доходы согласно статьи 181 НКРТ «является налогооблагаемый доход налогоплательщика за отчётный период, независимо от места и способа выплаты». В соответствии с налоговым законодательством, введение льгот по налогу на доход хозяйствующих субъектов, могут стать, например, в не включение в налоговую базу определенных видов доходов налогоплательщика, а также в вычете из налоговой базы тех расходов, являющийся необходимыми для бизнеса и не имеют направление получение доходов. Например, «доходы новых предприятий от поставки произведенных товаров, если их учредители в течение 12 календарных месяцев с даты первичной государственной регистрации вносят в уставной капитал этих предприятий, нижеуказанные объёмы инвестиции устанавливаются на следующие сроки:

- а) 2 года, если объём инвестиций составляет свыше 200 тысяч долларов США до 500 тысяч долларов США;
- б) 3 года, если объём инвестиций составляет свыше 500 тысяч долларов США до 2 миллионов долларов США;
- в) 4 года, если объём инвестиций составляет свыше 2 миллионов до 5 миллионов долларов США;
- г) 5 лет, если объём инвестиций превышает 5 миллионов долларов США» не подлежит к уплате налога» [3, с.197].

В рамках статьи 196. НК РТ вычеты в отношении расходов на научные исследования, проектные разработки и опытно-конструкторские работы, «налогоплательщику разрешается вычет расходов, осуществленных на научные исследования, проектные разработки и опытно-конструкторские работы, связанные с получением валового дохода, кроме расходов на приобретение основных средств, их установку и других затрат капитального характера. Основанием для вычета таких расходов являются техническое задание, проектно-сметная документация, акт выполненных работ и акты приёмки завершённых этапов таких работ» [3].

В перечень налоговых льгот по доходу хозяйствующих субъектов имеет место положение, которое можно прямо не рассматривать как налоговые льготы, поскольку в нем освобождение или преимущество для налогоплательщиков предусмотрены в смежные события и операции. Так, в статье 196 НК РТ - вычеты в отношении расходов на научные

исследования, проектные разработки и опытно-конструкторские работы, предусмотрено, что налогоплательщикам разрешается вычет расходов, которые были направлены на осуществление научных исследований или опытно-конструкторских работ, связанные с приобретением доходов, но кроме расходов, которые были направлены на приобретение основных средств, их установку и других капитальных расходов. Основанием вычета для этих расходов выступает составление технического задания и проектно-сметная документация, а также акты приёмки завершённых этапов таких работ. Такой порядок тип налогообложения, конкретного вычета в отношении расходов на научные исследования, проектные разработки и опытно-конструкторские работы создают систему стимулов для индустриально-инновационного развития отраслей экономики, что является необходимым условием формирующей благоприятную среду для перехода экономики страны на индустриально-аграрную стадию развития и реализации индустриально-инновационного сценария развития экономики республики. Для организации нормального воспроизводственного процесса, особенно производство основных фондов, большое значение имеет освобождение в сфере осуществления амортизационных отчислений. Механизм амортизации объектов основных фондов и нематериальные активы обеспечивают учет для целей налогообложения расходов, которые связаны с использованием этих средств в сфере производственной деятельности.

В статье 198. НК РТ - вычет амортизационных отчислений и прочие вычеты по амортизируемым основным средствам - установлено, что «налогоплательщик вправе вычесть из налогооблагаемой прибыли за отчётный период долю износа основных средств и нематериальных активов по ставкам, установленным настоящей статьей». Кроме того, «налогоплательщик вправе использовать в дополнение к вычетам амортизационных отчислений, разрешенных в соответствии с частью 1 настоящей статьи для отдельных активов, также и инвестиционные вычеты» [3, с.207]. В налоговом законодательстве, если было бы предусмотрено использование, повышающие коэффициенты к нормам амортизации, то их можно было бы рассматривать как налоговые льготы. На практике многих стран, исходя из критерий нейтральности относительно способов приобретения активов, не считается налоговой льготой возможность использования амортизационной премии, потому что такая норма распространяется по всем видам основных средств.

На практике также предоставляются налоговые льготы по налогу на добавленную стоимость (НДС), которые являются косвенным налогом и взимается на всех этапах оборота товаров (работ, предоставление услуг) в рамках действующего законодательства страны о налогообложении. Экономическая сущность НДС, как косвенного налога, представляет собой форму изъятия в государственный бюджет определенной части стоимости товара (работы или услуг), создаваемых на всех стадиях процесса производства и перечисляется в бюджет по мере их реализации [1, с.228]. Другими словами, НДС — это способ изъятия в

государственный бюджет определенной части добавленной стоимости, которое создается на всех стадиях производства. Добавленная стоимость определяется путем вычитания из стоимости реализованных товаров, объем затрат, отнесенных на общую издержку (издержки производства и обращения). Следует отметить, что НДС среди других видов налогов в налоговой системе является самым сложным для исчисления. Данный вид налога относится к категории универсальных косвенных налогов, что взимается путем установления надбавок на цену товара. НДС как важный элемент косвенных налогов выполняет фискальную и регулирующую функцию. Фискальная функция НДС занимает существенное место в системе налогов страны и является эффективным средством изъятия доходов, которые поступают в государственный бюджет, поскольку обложение конечных стоимостей всех товаров (работ и услуг) способствует увеличению его объема. Поэтому наблюдается тенденция возрастания доли НДС в объеме налоговых поступлений бюджета. Главная особенность НДС состоит в том, что бремя оплаты данного налога переносится на конечных покупателей, (т.е. потребителей) товаров (работ, услуг). В связи с этим, когда в условиях платежеспособности покупателей начинается тенденция снижения цены товаров, тем самым ограничивается косвенный налог, уменьшается доход, прибыль производителя и таким образом оно принимает форму прямых налогов.

Следует подчеркнуть, что в условиях рыночной экономики введение косвенных налогов (в том числе НДС) в налоговой системе страны связывают с увеличением потребности государства в бюджетных доходах. На различных этапах развития экономики страны в налоговой системе сочетаются прямые и косвенные налоги, происходит предпочтение или прямым или косвенным налогам. Характер предпочтения определяется уровнем экономического развития страны: в условиях относительно низкого уровня развития экономики значительная доля доходов в бюджет поступает за счет косвенных налогов, а в развитых экономиках заметную роль в налоговой системе играет доля прямых налогов.

При помощи НДС (путем повышения или понижение) можно стимулировать или сдерживать конкретные виды деятельности, активизировать определённые направления развития экономики, развитие фундаментальных, фондообразующих отраслей экономики, оказать влияние на экономическую активность частного сектора, сбалансировать спрос и предложения и т.д., например, введение налоговых льгот для отдельных отраслей промышленности или предприятиям способствует их развитию.

В соответствии с НКРТ (п. 1 ст. 246 НКРТ) объектом обложения НДС является:

- поставки товаров (выполнение работ и оказание услуг) на территории Республики Таджикистан;
- выполнение работ и оказание услуг нерезидентами на территории Республики Таджикистан;
- ввоз товаров на территорию Республики Таджикистан» [3, с.256].

Следует отметить, что из этого общего правила установлены исключения, которые широко распространены в зарубежных странах, признаваемые международными организациями (Организацией экономического сотрудничества и развития (ОЭСР)) как нормальной практикой. Эти исключения в рекомендациях ОЭСР звучат как «стандартные освобождения от уплаты НДС».

Стандартные освобождения широко используются разными странами как инструмент отступления от нормативной структуры налоговой системы. Причинами применения стандартных освобождений заключается в том, что в отдельных секторах экономики (такие как сектор финансовых услуг, рынок недвижимости и т.д.) и сектор малого предпринимательства существуют сложности в процессе налогообложения. Установление налогооблагаемой базы для НДС в этих секторах экономики, с одной стороны вызывает повышенный уровень напряжения административного ресурса, а с другой стороны имеет высокие издержки, связанные с требованием соблюдения законодательства о налогообложении. Поэтому в качестве общепринятой мировой практики получили широкое распространение "стандартные освобождение" от уплаты НДС. Хотя перечень стандартных освобождений от уплаты НДС в многих странах отличается, но в общем оно практикуется в следующих секторах или направлениях:

- финансовый сектор (банковские и страховые услуги, услуги на фондовом бирже и др.);
- операции, связанные с движением или оборотом недвижимостью (продажа земельных участков, предоставление в аренду жилья);
- благотворительная деятельность, некоммерческая деятельность НКО;
- производство и предоставление услуг общественного сектора экономики (здравоохранение, образование, культура и искусство, общественный транспорт и др.);
- лотереи и тотализаторы.

Судя по содержанию и структуре "стандартных освобождений" от уплаты НДС, которые распространены в мировой практике нельзя их считать, как налоговыми льготами. Если взглянуть на статью 251 главы 39 НКРТ, то можно заметить, что перечень законодательно установленных освобождений от уплаты НДС очень широкий. Так, например, в пункте 2 статья 251.НКРТ - освобождение от налога - предусмотрено или установлено следующие поставки товаров (кроме экспорта товаров), выполнение работ и предоставляемые оказание услуг, в республике, освобождены от налога на НДС

1) продажа, передача или аренда недвижимости, за исключением следующих случаев:

а) продажа или передача гостиничных помещений или жилья для отдыхающих;

б) продажа или передача новых построенных жилых помещений;

в) продажа или аренда недвижимого имущества, используемого для предпринимательских целей, за исключением продажи или уступки права в соответствии со статьей 247 настоящего Кодекса» и т.д.

Если считать эти названные перечни «стандартным освобождением», то можно говорить, что установленные налоговым законодательством республики налоговые освобождения по НДС, в принципе соответствуют зарубежной практике. Можно заметить, что некоторые пункты статьи 251 НК РТ имеют характер налоговых льгот. Так, например, следующие освобождения по НДС:

- поставка специализированной продукции индивидуального использования для инвалидов по перечню, определяемому Правительством Республики Таджикистан;

- поставка (продажа) единой школьной и дошкольной формы отечественного производства, перечень которых утверждается Правительством Республики Таджикистан по представлению Министерства образования и науки по согласованию с Министерством финансов Республики Таджикистан, Министерством промышленности и новых технологий Республики Таджикистан и уполномоченным государственным органом;

- поставка (продажа) медицинских препаратов отечественного производства, перечень которых утверждается Правительством Республики Таджикистан по представлению Министерства здравоохранения и социальной защиты населения по согласованию с Министерством финансов Республики Таджикистан и уполномоченным государственным органом» [3, с.262-264]. В перечисленных видах налоговых освобождение выделены конкретные группы налогоплательщиков, которое соответствует принципу введение и организации налоговых льгот. Например, поставка специализированной продукции для инвалидов, поставка (продажа) медицинских препаратов, единой школьной и дошкольной формы отечественного производства занимается определенная группа налогоплательщиков.

Льготы по НДС можно вводить в форме пониженных ставок налога. Согласно, статьи 264. НК РТ практикуется использование следующих ставок по НДС:

- стандартная ставка – 15 %;

- пониженная ставка налога - 7%, «за исключением налогооблагаемого ввоза и последующей поставки ввезенного товара в отношении строительных работ, гостиничных услуг и услуг общественного питания»;

- пониженная ставка налога–5% на «продажу сельскохозяйственных продуктов внутреннего производства, переработки продукции сельского хозяйства, услуг по обучению и деятельности по оказанию медицинских услуг в санаториях и курортах без права на зачет налога на добавленную стоимость»;

- нулевая ставка.

Использование нулевой налоговой ставки производится к операциям, указанным в статье 254 НКРТ, что относится к конструкции НДС. В соответствии с налоговым законодательством налогоплательщик, уплачивающий налог по пониженной ставке, обязан организовать отдельный учёт налогооблагаемого объекта по налогооблагаемому и не налогооблагаемому обороту (п.5 с.264 НК РТ).

Таким образом, проведенный анализ показал, что в отечественном законодательстве в сфере организации налоговых отношений содержится многочисленные положения, которые устанавливает порядок введения налоговых льгот и освобождений по налогу на доходы, НДС и т.д. В данном анализе налоговые льготы рассмотрены как отступления от базовой структуры налогов, которые основываются на принципах нейтральности, справедливости и эффективности налогообложения, а также простотой, администрированием и применением на практике налогового законодательства. Вместе с тем, увеличение числа налоговых льгот и их расширение без обоснования их эффективности и направленности могут порождать угрозы для нормального функционирования налоговой системы. Следовательно, требуется постоянное исследование и мониторинг многих положений законодательства налоговой системы республики, устанавливающие порядок предоставления льгот и освобождений.

Как выше было отмечено, введение налоговых льгот означает потери доходов государственного бюджета или, другими словами, обозначается как налоговые расходы. В связи с этой точки зрения при осуществлении анализа налоговой системы в частности положений, которые относятся к категории или группе налоговых расходов, должны быть проанализированы более детально с целью выявления их соответствия с предусмотренными целями и задачами, на которые они были направлены с принятием дальнейших обоснованных решений об их пересмотре или отмене. Так в системе введения налоговых льгот, в контексте проводимой государством налоговой политики, большое значение имеет опора на использование концепции налоговых расходов, способствующее улучшению качественных аспектов льгот и в целом отечественной налоговой системы. Поскольку отступления от базовой структуры налогов, является свойством любых налоговых освобождений, то введение налоговых льгот должно быть научно-обоснованным. Следовательно, при определении статьей налоговых расходов следует руководствоваться подходами, согласно которым снижение уровня налоговых поступлений в государственном бюджете и отступление от базовой структуры налогов выступают главными условиями и критериями оценки налоговых расходов.

Как показывает вышеприведенный анализ системы налоговых льгот в республике, в ряде положений, отраженных в НК РТ, можно заметить элементы как базовой структуры налогов, так и налоговых льгот (налоговых расходов). Например, налоговые льготы, которые предоставляются инвалидам, льготная сумма выплат носит

компенсационный характер и можно их считать элементами базовой структуры налога. С другой стороны, эти выплаты можно рассматривать как отступление от единого порядка налогообложения, и оно носит ярко выраженный социальный характер, в отдельных случаях они могут быть заменены на прямые выплаты из бюджета, тем самым их можно отнести к элементам налоговых расходов. Таким образом, на практике налогообложения появились смешанные случаи, когда те или иные статьи, трудно отнести к базовой структуре налогов или к элементам налоговых расходов, поскольку они носят свойства и той, и другой групп. В настоящее время в практике, хотя проводится оценка потерь доходов государственного бюджета от изменения тех или иных положений законодательства в сфере налогообложения, но такие оценки имеют несистемный характер. Следует подчеркнуть, что налоговая отчетность составляется в основном с целью выявления состояния и уровня реализации налоговой базы и состава начислений по видам налога, а также по результатам мер, принимаемых налоговыми органами в направлении осуществления налогового контроля и др. Что касается налоговых расходов или потерь доходов государственного бюджета в результате введения налоговых льгот и других налоговых освобождений не является основными целями налоговой отчетности. Также в методологическом плане отсутствует ясность о том, что какие положения НКРТ лежат в основе предоставления налоговых льгот и по каким критериям они введены в действие [4, с.2].

Изучение налоговых отчетностей показало, что фиксируемые в нем информации, хотя являются доступными, однако не предоставляет возможность количественно оценить множество число статей налоговых расходов, а также ныне существующие формы отчетности не могут представить полную информацию о потерях государственного бюджета от предоставления налоговых льгот различным отраслям экономики и отдельным субъектам хозяйствования.

Литература:

1. Джумабоев Х.К. Налог на добавленную стоимость и его пути совершенствования в условиях рыночной экономики / Х.К. Джумабоев, Ш. Курбоналиев //Сборник статей республиканской научно-практической конференции «Бюджетная система Республики Таджикистан в период государственной независимости: состояние и перспективы его развитие» (Душанбе, ТГФЭУ, 11 декабря 2021 года.). - Душанбе: Шохин-С. - С.227-230.
2. Закон Республики Таджикистан «Об инновационной деятельности» от 16 апреля 2012 года, № 822.
3. Налоговой кодекс Республики Таджикистан. - Душанбе, 2022. - 324 с.
4. Постановление Правительства Республики Таджикистан о «Порядке предоставления налоговых и таможенных льгот» от 31 декабря 2020 г. - № 670. - 21 с.
5. Статистический сборник Республики Таджикистан, 2022. - С. 394-406.
6. Улугходжаева Х.Р. Основные тенденции формирования налоговой политики Таджикистана в переходный период: теория и практика: дисс... доктора экон. наук. по спец: 08.00.10. / Х.Р. Улугходжаева. - Худжанд, 2014. - 309 с.

7. Шогунбеков М. В. Совершенствование механизма налогово-бюджетной поддержки развития региона (на материалах Согдийской области Республики Таджикистан): дис. ... канд. экон. наук: 08.00.05 / М.В. Шогунбеков. – Худжанд, 2018. – 138 с.

УДК: 338.47

МАСЪАЛАҲОИ ОМОРИЮ ЭКОНОМЕТРИКИИ МУТОБИҚ НАМУДАНИ ГУРҶҲБАНДИИ ДАРОМАД ВА ХАРОҶОТИ ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН БА ТАЛАБОТҲОИ МУШОҲИДАВИИ ЗАМОНИ МУОСИР

Маъдиев Саъдихоҷа - н.и.и, дотсенти кафедраи омили Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон. Суроға: 734067, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, кӯчаи Нахимов 64/14. E-mail: sadikhoja.m@mail.ru. Телефон: +992934369095.

Воҳидов Умар Маҳмадович - н.и.и, дотсенти кафедраи иқтисоди рақамӣ ва логистикаи Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон. Суроға: 734067, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, кӯчаи Нахимов 64/14. E-mail: umarv@mail.ru. Телефон: +992934634040.

Дар мақолаи мазкур муаммоҳои мутобик намудани Гурӯҳбандии даромад ва хароҷотҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон ба талаботҳои замони муосир дида баромада шудааст. Шароитҳои рушди муносибатҳои иқтисодии молиявӣ тақозои онро дорад, ки ташаққул ёфтани баҳисобгирии даромад ва хароҷотҳо ба иттилооти таҳлилии марбут ба инфрасохтори бозорӣ алоқаманд мавриди истифодабарӣ қарор гиранд.

Дар Ҷумҳурии Тоҷикистон захира ва имкониятҳои истифодабарданашуда оид ба ташаққул ёфтани даромадҳои андозӣ ва ҳавасмандгардони тадбиқи онҳо аз ҳисоби фарогирии молиявии субъектҳои истеҳсолӣ ва хизматрасонӣ зиёд мебошад. Масъалаҳои мутобик намудани Гурӯҳбандии даромад ва хароҷоти мамлакат аҳамияти ҷорӣ ва ояндавӣ дорад. Дар ин ҷода, маълум мегардад, ки тадбиқи сиёсати молиявӣ аз сафарбар намудани имкониятҳо ва таъсиси сарчашмаҳои молиявӣ дар ҷараёни рушд аз омили молияи давлатӣ (ОМД) вобаста буда, аз омӯзиши ва истифода намудани усулҳои оморию эконометрикии рушди молияи давлатӣ алоқамандии зич дорад.

Муаллифон ба ақидае омадаанд, ки бо роҳи пажӯҳиш ва ҳамкорӣ бо Вазорати молияи Ҷумҳурии Тоҷикистон таъмини истифодаи самараноки захираҳои молиявӣ ба амал омада, барои беҳтар намудани таркиби даромад ва хароҷоти Ҷумҳурии Тоҷикистон ва баҳодиҳии аудитори ҳатмии он, дар фаъл гардонидани платформаи сифатан нави оморию эконометрикии хизматрасонии баҳисобгирии муҳосибӣ ва аудити рақобатпазир, фарогирии васеи усули ҳазинавӣ хеле зарур мебошад. Чунки ҳолатҳои бухронӣ тақозои онро доранд, ки барои идоракунии хатарҳои молиявӣ, фишангҳои таъсирбахш истифода бурда шаванд. Маҳз дар заминаи таснифоти ОМД 2014 диверсификатсияи фаъолияти иқтисодӣ ва хизматрасонии молиявӣ ба амал омада, дар низомии идоракунии молияи давлатӣ омили таъсирбахш баромад мекунад.

Калидвожаҳо: Гурӯҳбандии даромад ва хароҷотҳо, иттилооти инфрасохтори бозорӣ, даромадҳои андозӣ, фарогирии молиявӣ, субъектҳои истеҳсолӣ ва хизматрасонӣ, диверсификатсияи фаъолияти иқтисодӣ, гурӯҳбандии даромад ва хароҷоти мамлакат, алоқамандии сарчашмаҳои молиявӣ, омили молияи давлатӣ, низомии идоракунии молияи давлатӣ, усулҳои оморию эконометрикӣ, таҳлили коррелясионӣ ва регрессионӣ.

СТАТИСТИЧЕСКИЕ И ЭКОНОМЕТРИЧЕСКИЕ ВОПРОСЫ АДАПТАЦИИ ГРУППИРОВКИ ДОХОДОВ И РАСХОДОВ РЕСПУБЛИКИ ТАДЖИКИСТАН К НАБЛЮДАЕМЫМ ТРЕБОВАНИЯМ СОВРЕМЕННОСТИ

Маъдиев Саъдиходжа - к.э.н., доцент кафедры статистики, Таджикский государственный финансово-экономический университет. Адрес: 734067, Республика Таджикистан, г. Душанбе, ул. Нахимова, 64/14. Телефон: (+992) 934 36 90 95. E-mail: Sadikhoja.m@mail.ru.

Вохидов Умар Махмадиевич - к.э.н., доцент кафедры цифровой экономики и логистики Таджикского государственного финансово-экономического университета. Адрес: 734067, Республика Таджикистан, г. Душанбе, ул. Нахимова, 64/14. Телефон: +992934634040. E-mail: umarv@mail.ru.

В данной статье рассматриваются проблемы адаптации Группировки доходов и расходов Республики Таджикистан к требованиям форм наблюдения современности. Условия развития финансово-экономических отношений требуют, чтобы при формировании учета доходов и расходов применялась аналитическая информация, связанная с рыночной инфраструктурой.

В Республике Таджикистан имеется множество неиспользованных ресурсов и возможностей для формирования налоговых поступлений и стимулов для их реализации за счет финансового включения производственных и обслуживающих субъектов. Вопросы корректировки группировки доходов и расходов страны имеют актуальное и перспективное значение. Здесь становится ясно, что реализация финансовой политики зависит от мобилизации возможностей и создания информационной платформы финансовых ресурсов и, статистики государственных финансов (СГФ). Эти процессы тесно связаны с изучением и использованием статистических и эконометрических методов развития государственных финансов.

Авторы пришли к мнению, что путем проведения исследований и сотрудничества с Министерством финансов Республики Таджикистан удастся обеспечить эффективное использование финансовых ресурсов, улучшить состав доходов и расходов Республики Таджикистан и их обязательную аудиторскую оценку. Для активизации качественно новой статистической и эконометрической платформы бухгалтерских услуг и конкурентного аудита необходим широкий охват кассового метода. Ведь кризисные ситуации требуют использования эффективных инструментов управления финансовыми рисками. Именно на основе классификации СГФ 2014 года происходит диверсификация экономической деятельности и финансовых услуг, которая становится действенным фактором в системе управления государственными финансами.

Ключевые слова: группировка доходов и расходов, информация о рыночной инфраструктуре, налоговые поступления, финансовая доступность, производственные и обслуживающие субъекты, диверсификация экономической деятельности, группировка доходов и расходов страны, соотношение финансовых источников, статистика государственных финансов, управление государственными финансами, статистические и эконометрические методы, корреляционный и регрессионный анализ.

STATISTICAL AND ECONOMETRIC ISSUES OF ADAPTATION OF THE GROUPING OF INCOMES AND EXPENSES OF THE REPUBLIC OF TAJIKISTAN TO THE OBSERVED REQUIREMENTS OF THE PRESENT

Madiev Sadikhoja, PhD in Economics, Associate Professor of the Department of Statistics, Tajik State Financial and Economic University. Address: 734067, Republic of Tajikistan, Dushanbe, st. Nakhimov 64/14. E-mail: Sadikhoja.m@mail.ru. Phone: (+992) 934 36 90 95,

Vohidov Umar Makhmadievich, PhD in Economics, Associate Professor of the Department of Digital Economy and Logistics, Tajik State University of Finance and Economics. Address: 734067, Republic of Tajikistan, s. Dushanbe, st. Nakhimov, 64/14. E-mail: umarv@mail.ru. Phone: +992934634040.

This article discusses the problems of adapting the Grouping of income and expenses of the Republic of Tajikistan to the requirements of modern observation forms. The conditions for

the development of financial and economic relations require that analytical information related to market infrastructure be used in the formation of accounting for income and expenses.

The Republic of Tajikistan has many untapped resources and opportunities to generate tax revenues and incentives for their implementation through the financial inclusion of production and service entities. The issues of adjusting the grouping of incomes and expenditures of the country are of current and future importance. Here it becomes clear that the implementation of financial policy depends on the mobilization of opportunities and the creation of an information platform of financial resources and government finance statistics (GFS). These processes are closely related to the study and use of statistical and econometric methods. development of public finances.

The authors came to the conclusion that through research and cooperation with the Ministry of Finance of the Republic of Tajikistan, it is possible to ensure the effective use of financial resources, improve the composition of income and expenses of the Republic of Tajikistan and their mandatory audit assessment. To activate a qualitatively new statistical and econometric platform for accounting services and competitive audit, a broad coverage of the cash basis is needed. After all, crisis situations require the use of effective financial risk management tools. It is on the basis of the 2014 GFS classification that the diversification of economic activity and financial services takes place, which becomes an effective factor in the public financial management system.

Keywords: *income and expenditure grouping, market infrastructure information, tax revenues, financial inclusion, manufacturing and service entities, diversification of economic activity, country income and expenditure grouping, ratio of financial sources, public finance statistics, public financial management, statistical and econometric methods, correlation and regression analysis.*

Дар доираи мутобиқ намудани Гурӯҳбандии даромад ва хароҷоти Ҷумҳурии Тоҷикистон ба талаботҳои Дастури омили молияи давлатӣ - соли 2014 зарурате ҷой дорад, ки марҳилаҳои асосӣ ба нақша гирифта шуда, аз тариқи ба роҳ мондани алоқамандии зичи илм бо истеҳсолот ва хизматрасонӣ шаффофият ва устувории молиявӣ амалӣ гардонида шаванд. Ҳамин аст, ки кафедраи баҳисобгирии муҳосибии Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон, Пажӯҳишгоҳи илмӣ-таҳқиқотии “Молия” дар робита ба раёсати сиёсати баҳисобгирии муҳосибӣ, ҳисоботи молиявӣ ва ҷаъолияти аудитории Вазорати молияи Ҷумҳурии Тоҷикистон корҳои таҳқиқотиро ҷаъол гардонидааст. Дар маҷмӯъ, натиҷаҳои пажӯҳишӣ ва маълумотҳои таҳлилию идоравии овардашуда, раванди иҷроиши онҳо аз омӯзиши муаммоҳо ва коркарди таълимию методӣ ва хусусиятҳои ташаккули сабади корҳои таълимию методии маҷмӯӣ баромада, ҳамаи ин тақвият додани ҳисобдорӣ ва аудити ҳисоботҳоро дар низоми ташаккулёбии буҷет ба дараҷаи сифатан нав таъмин менамояд.

Масъалаҳои мутобиқ намудани Гурӯҳбандии даромад ва хароҷоти мамлакат аҳамияти ҷорӣ ва ояндавӣ дорад. Тадбиқи сиёсати молиявӣ аз сафарбар намудани захираҳо ва имкониятҳо, инчунин, таъсиси сарчашмаҳои молиявӣ дар ҷараёни рушд аз омили молияи давлатӣ вобаста мебошад [12, с. 25]. Аз ин ҳисоб, зарурати омӯзиш ва истифода намудан аз усулҳои омили рушди молияи давлатӣ ба миён меояд. Ин фишанги самараноки ҷаъолияти ба роҳ мондани амалиётҳои иқтисодию

молиявӣ мебошад. Дар ин самт, мутобиқ намудани Гурӯҳбандии даромад ва хароҷоти Ҷумҳурии Тоҷикистон имкони сафарбарбаркунӣ ва шаффофияти корро дорад. Пеш аз ҳама, ин ҳамчун объекти баҳисобгирӣ дар шароити нав аз тариқи интихоби истифодабарии шаклҳои нисбатан прогрессивии усули ҳисобӣ мебошад. Амалияи таҷрибаи мамлакатҳои пешқадам нишон медиҳад, ки усули ҳазинавӣ қодир нест, ки манзараи дурусти молиявиро таъмин намояд ва барои банақшагирии мувофиқ имкон на медиҳад. Тафовут байни далелу ваъдаҳо боиси аз байн рафтани боварии ҳукумат дар байни шаҳрвандон мегардад. Яъне, усули ҳисобкунӣ имкониятҳоро барои дақиқтар эътироф намудан, андозагирӣ ва идоракунии дороиҳо ва уҳдадориҳои бахши давлатиро фароҳам меорад. Ҳамзамон, ибораи «баҳисобгирӣ дар асоси даромадҳо ва хароҷотҳо» ин равишест, ки амалиёти даромад ва хароҷотҳоро дар давраи пайдоиши онҳо эътироф мекунад.

Ҳамин тариқ, даромад дар давраи ҷорӣ бо хароҷоте, ки барои тавлид ва гардиши онҳо зарур буд, муқобил қабул карда мешавад. Тавозуни молиявӣ бошад (ё “ҳисобот дар бораи вазъи молиявӣ”, тавре ки мо онро СБҲМ меномем) имкон медиҳад, ки арзиши воқеии дороиҳо ва уҳдадориҳоро дар ҳар лаҳзаи вақт бо истифода аз фишангҳои молиявӣ арзёбӣ ва мутобиқ гардонем [10, с. 307, 323].

Дар таъмини пешгирии хавфҳои молиявӣ ва таъмини устувории буҷет ҳамчун фишанги таъмини молиявӣ ва омили рушд баромад мекунад [9, с. 134]. Дар ин замина, васеъ гардидани муносибатҳои иқтисодӣ аз ҳисоби ворид гаштан ба муносибатҳои байналмилалӣ истифода намудан аз усулҳои таъмини модели идоравии ба СБҲМ асосёфта ва истифода бурдан аз роҳҳои инноватсиониро хеле зарур баррасӣ менамояд. Натиҷаи пажӯҳишҳо ва ҳамкорӣ бо Вазорати молияи Ҷумҳурии Тоҷикистон моро ба он водор менамояд, ки бобати истифодаи самараноки захираҳои молиявӣ ҷорабиниҳои зеринро амалӣ намоем:

- беҳтар намудани таркиби даромад ва хароҷоти Ҷумҳурии Тоҷикистон ва баҳодиҳии аудитории ҳатмии он;
- пеш гирифтани хизматрасонии баҳисобгирии муҳосибӣ ва аудити рақобатпазир;
- фарогирии васеи усули ҳазинавӣ.

Ҷорабиниҳои дар боло зикршуда шароит ва омили муҳимтарини дараҷаи фарогирии таркиби даромад ва хароҷоти Ҷумҳурии Тоҷикистон, онҳо шакли махсуси таъсиси захираҳои молиявӣ, устувории низоми молиявӣ ва рушди иқтисод дар заминаи истифодабарандагони маълумотҳои баҳисобгирии муҳосибӣ мебошанд [6, с. 10, 11, 12].

Дар доираи самтҳои таҳқиқотӣ маълум гардид, ки баҳодиҳии таркиби даромад ва хароҷоти Ҷумҳурии Тоҷикистон то ҳол дар генератсияи рушди иқтисод таъсирбахш нагардидааст. Масалан, қарзҳои дебиторӣ ва кредиторӣ. Дар ин самт, пеш гирифтани самтҳои таҳқиқот дар алоқамандӣ ба усулҳои нави идоракунӣ, хусусан тақвияти

баҳисобгирии муҳосиби соҳаи мазкур лозим аст. Гурӯҳбандии даромад ва хароҷоти Ҷумҳурии Тоҷикистон заминаи боэътимоди идоракунии молиявӣ дорад. Инро бояд сафарбарбар кард. Аз нигоҳи идоракунӣ, инро ҳамчун объекти баҳисобгирӣ ва аудит бояд эътирофи баланд диҳем.

Ҷадвали 1. - Муқоисаи Дастури омили молияи давлатии солҳои 2001 ва 2014

Аломатҳои муқоисашавандагӣ	Омили молияи давлатии соли 2001	Омили молияи давлатии соли 2014
Мунтазам тафтиш намудан	+	+
Асосҳои таҳлилӣ	Амалиётҳои мақомотҳои идоракунии давлатӣ дар сатҳи гуногун	Амалиётҳои мақомотҳои идоракунии давлатӣ дар сатҳи гуногун
Истифодаи маҷмуи моддаҳои мувозинатӣ (тавозуни соф, қарздиҳии соф, тағйирот дар дар арзиши дороиҳои соф)	+	+
Пешниҳоди маҷмуии захираҳо ва ҷараёнҳо	Надошт (-)	Дорад (+)
Афзалияти усули баҳисобгирӣ ва баҳодихӣ	Ҳазинавӣ	Ҳисобкунӣ

Таҳияи муаллифон.

Ҳамин тавр, аз мантиқи муқоисавии ҷадвали 1 чунин бармеояд, ки мақсади системаи ОМД пешниҳоди оморест, ки ба сиёсатмадорон ва таҳлилгарон имкон медиҳад, то динамикаи муомилоти молиявӣ, вазъи молиявӣ ва пардохтпазирии ҳукумати ё бахши давлатиро пайваста ва мунтазам тафтиш кунанд. Чаҳорчӯби таҳлилии ОМД метавонад барои таҳлили амалиёти як сатҳи муайяни мақомоти давлатӣ ва амалиёти байни сатҳҳои гуногуни идоракунии давлатӣ, инчунин, умумидавлатӣ ё бахши давлатӣ дар маҷмуъ, истифода шавад.

Яке аз усулҳои, ки дар системаи ОМД барои ҷамъбасти натиҷаҳо ва вазъи молиявии бахши идоракунии давлатӣ ё бахши давлатӣ истифода мешаванд, ба истифодаи маҷмуи моддаҳои мувозинатӣ, аз қабili тавазунӣ софи амалиётӣ, қарздиҳии соф/қарзӣ ва тағйирот дар арзиши дороиҳои соф мебошад [13, с. 40]. Муайянкунӣ ва миқдори аз ҳама самараноки чунин ҷузъҳои мувозинат дар доираи як системаи ҳамгирошуда ва ҳамаҷонибаи баҳисобгирӣ, ба монанди системаи ОМД ба даст оварда мешавад.

Дар натиҷа, чаҳорчӯбаи таҳлилии версияи охири ОМД 2014 аз чаҳорчӯбаи ОМД 2001, ки ба захираҳо ва ҷараёнҳои инфиродӣ нигаронида шуда буд, ба таври назаррас фарқ мекунад ва пешниҳоди маҷмуии захираҳо ва ҷараёнҳоро надошт. Барои бисёре аз кишварҳо, қадами аввал дар гузариш ба низомӣ нава, ин бо таври нава гурӯҳбандӣ кардани маълумоти (усули ҳазинавӣ), мутобиқи методологияи ОМД 2014

хоҳад буд. Чунин маълумот дар асоси пули нақд аксар вақт дар шакли мувофиқ бо методологияи ОМД 2001 дастрасанд.

Ба ибораи дигар, дар айни замон барои Ҷумҳурии Тоҷикистон вазифаи асосӣ аз ҳама категорияҳои таснифоти ОМД 2001 ба категорияҳои таснифоти ОМД 2014 мебошад [5, с. 3, 16].

Даромадҳо ва хароҷоти буҷети давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон, пеш аз ҳама, заруратеро ба миён меорад, ки қабл аз гурӯҳбандӣ ба ибораҳои зерин таваҷҷуҳ намоем:

- даромадҳои буҷетӣ;
- даромадҳои андозӣ, ғайриандозӣ;
- грантҳо;
- воридоти маблағҳои беподош ва хароҷоти буҷет.

Даромадҳои буҷети давлатӣ муносибатҳои иқтисодиро ифода менамояд, ки байни давлат ва корхонаву аҳоли дар ҷараёни ташкили буҷети давлатӣ ба вуҷуд меоянд. Буҷети давлатӣ тавассути ҷамъоварии андозҳо ва дигар пардохтҳо ташкил мешавад. Даромадҳои буҷетӣ - маблағҳои пулии дар шакли беподош ва бебозгаштеанд, ки мувофиқи қонунгузори Ҷумҳурии Тоҷикистон ба ихтиёри мақомоти ҳокимият ва идораи давлатӣ, мақомоти маҳаллии ҳокимияти давлатӣ ва мақомоти идораи фондҳои мақсадноки воридшаванда тааллуқ доранд.

Барои банақшгирии даромадҳои андозӣ, аз ҷумла дар доираи стратегияи миёнамӯҳлат ва дарозмуддати даромадҳо истифодабарии моделҳои эконометрикӣ зарур мебошад. Дар қатори моделҳои эконометрикӣ барои иҷрои амалиётҳои дурнамозӣ, моделҳои қаторҳои вақтӣ барои татбиқи ҳадафҳои стратегӣ мувофиқ мебошад.

Хароҷоти буҷети давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон ба принципҳои ягонагии сохтор, шакл ва усулу воситаҳои фаъолият, меъёрҳои ҳадди ақали стандартҳои иҷтимоии давлатии таъминоти буҷетӣ, хароҷоти молиявӣ барои хизматрасониҳои давлатӣ, ки қонунгузори Ҷумҳурии Тоҷикистон муқаррар кардааст, асос меёбад.

Ҳолатҳои бухронӣ тақозои онро доранд, ки барои идоракунии хатарҳои фишангҳои таъсирбахш истифода барем. Масалан, дар таъмини пешгирии хавфҳои молиявӣ. Маҳз дар ҳамин замина, таснифоти ОМД 2014 фишанги таъмини молиявӣ ва модели индустриявӣ-инноватсионии рушд баромад мекунад. Дар ин замина, таснифоти ОМД 2014 омили омӯзиш ин диверсификасияи фаъолияти иқтисодӣ ва хизматрасонии молиявӣ баромад карда, дар низоми идоракунии молияи давлатӣ таъсирбахш баромад мекунад [11, с. 7-9].

Ҳадафи асосии дурнамозии даромадҳои андозӣ ва ғайриандозӣ ин на танҳо муайян намудани раванди банақшагирии буҷет, балки баҳодиҳии имкониятҳои сарчашмаҳои даромади буҷети давлатӣ баҳри ҳал намудани муаммоҳои мавҷуда дар доираи самти интиҳобшуда равона карда мешаванд.

Дурнамосозӣ ҳама вақт ба рушди таҳқиқи ҳодисаҳои гузашта таъя менамояд. Бинобар ин, дилхоҳ усули дурнамосозӣ ҳамчун баромадан аз ҳудуди давраи таҳқиқшаванда ба рушди зухуротҳои дар гузашта таҳқиқшуда таъя менамояд [2, с. 290].

Бо мақсади таҳлили коррелятсионӣ ва таҳияи моделҳои дурнамосозии даромадҳои андозӣ ва ғайриандозӣ, пеш аз ҳама, динамикаи маълумоти омории нишондиҳандаҳои мазкур зарур мебошанд. Дар ҷадвали 2 маълумоти омории даромадҳои андозӣ ва ғайриандозӣ оварда шудааст:

Ҷадвали 2. - Маълумоти омории даромади давлатӣ ва даромадҳои андозию ғайриандозӣ

	Даромади давлатӣ	Даромадҳои андозӣ	Даромадҳои ғайриандозӣ
2010	4947,9	4443,9	329,1
2011	6562,6	5892,2	501,2
2012	7877,0	7102,2	679,0
2013	9395,8	8432,4	768,0
2014	11470,3	10366,8	1072,0
2015	12515,8	10613,4	1411,8
2016	12636,4	11188,4	1448,0
2017	14694,9	13099,7	1425,6
2018	16684,8	14564,9	2019,2
2019	17800,8	15775,4	2025,4
2020	18414,9	15366,5	1895,4

Сарчашма. Тоҷикистон: 30 соли Истиқлолияти давлатӣ. Маҷмуаи омӯрӣ. - Душанбе, 2021. - С. 678-684.

Тибқи гузориши масъала, барои таҳияи моделҳои маҷмуи дурнамосозӣ, пеш аз ҳама, бояд таҳлили коррелятсионии даромади давлатӣ бо омилҳои таъсиррасон гузаронида шавад. Бинобар ин, барои дурнамосозии нишондиҳандаҳои ҷадвали 2 алгоритми зеринро иҷро намудан лозим аст [3, с. 335]:

- гузаронидани таҳлили кокоррелятсионии нишондиҳандаҳои таҳқиқшаванда;
- барои нишондиҳандаҳои новобаста (даромадҳои андозию ғайриандозӣ) таҳия намудани моделҳои тренд ва дар асоси он дурнамосозии нишондиҳандаҳои мазкур;
- барои дурнамосозии даромади давлатӣ, таҳия намудани модели тренди маҷмуӣ.

1. Таҳлили коррелятсионӣ. Дар асоси маълумоти омории ҷадвали 2 бо истифода аз имкониятҳои ҷадвалии электронии Excel, таҳлили коррелятсионӣ гузаронида шуд, ки натиҷаи он ҷадвали зерин оварда шудааст:

Ҷадвали 3. - Натиҷаи таҳлили коррелятсионии даромади давлатӣ ва даромадҳои андозию ғайриандозӣ

	Даромади давлатӣ	Даромадҳои андозӣ	Даромадҳои ғайриандозӣ
Даромади давлатӣ	1		
Даромадҳои андозӣ	0,9973	1	
Даромадҳои ғайриандозӣ	0,9807	0,5789	1

Ҳисоби муаллифон.

Дар ҷадвали 4 натиҷаи таҳлили коррелятсионии даромади давлатӣ ва даромадҳои андозию ғайриандозӣ оварда шудааст. Аз натиҷаи таҳлил маълум мегардад, ки байни тағйирёбандаҳои омили даромадҳои андозӣ ва ғайриандозӣ вобастагии паст мавҷуд буда, байни онҳо алоқамандии коллинеарӣ вучуд надорад, яъне $r_{x1,x2} = 0,5789$. Инчунин, байни нишондиҳандаи натиҷавӣ ва тағйирёбандаҳои омилӣ вобастагии баланд вучуд дорад, ки ба модели таҳияшаванда ворид намудани омилҳои мазкур аз рӯи қоида мебошад.

2. Таҳияи модели тренд. Бо истифода аз имкониятҳои барномаи Excel барои дурнамои даромадҳои андозӣ ва ғайриандозӣ моделҳои тренди хаттӣ ва ғайрихаттӣ таҳия намуда, барои амалӣ намудани масъалаи гузошташуда, модели беҳтаринро интихоб намуда, дар асоси он амали дурнамозиро иҷро менамоем. Дар барномаи Excel барои баҳодиҳии параметрҳои модели тренди хаттӣ - функсияи стандартии омории ЛИНЕЙН ва барои трендаи ғайрихаттӣ - функсияи стандартии омории ЛГРФПРИБЛ истифода бурда мешаванд.

Паз аз истифодаи функсияи стандартии омории ЛИНЕЙН барномаи Excel, модели ҳисобии тренди хаттии даромадҳои андозӣ ҳосил карда шуд, ки намуди зеринро дорад:

$$DA(t) = 3711,9 + 1151,7 * t \quad (1)$$

$$R^2 = 0,9802$$

Аз натиҷаи коэффитсиенти детерминатсия (R^2) бармеояд, ки модели таҳиягардида босифат буда, барои дурнамозии даромадҳои андозӣ мувофиқи мақсад мебошад.

Модели тренди хаттии даромадҳои ғайриандозиро низ аз рӯи алгоритми таҳияи модели тренди хаттӣ таҳия менамоем. Бо истифодаи имкониятҳои барномаи Excel, модели ҳисобии тренди хаттии даромадҳои ғайриандозиро таҳия карда шуд, ки намуди зеринро дорад:

$$DFA(t) = 162,78 + 178,55 * t \quad (2)$$

$$R^2 = 0,9473$$

Моделҳои тренди хаттии даромадҳои андозию ғайриандозии таҳиягардида тибқи тавсифи омӯрӣ, босифат буда, барои истифодаи онҳо барои дурнамозӣ аз рӯи қоида мебошанд.

Барои дурнамои даромади давлатӣ имкониятҳои барномаи Excel-ро истифода намуда, дар асоси маълумоти омӯрӣ модели тренди хаттии маҷмӯӣ таҳия карда шуд, ки намуди ҳисобии он чунин шаклро дорад:

$$DD(t) = -104,1831 + 1,0548 * DA(t) + 0,8029 * DFA(t) \quad (3)$$

$$R^2 = 0,9764$$

Моделҳои трендҳои ҳособии (1), (2) ва (3)-ро истифода намуда, дурнамои даромади давлатӣ, даромадҳои андозӣ ва ғайриандозӣ барои солҳои 2021-2025 ҳисоб карда шудаанд (ниг. ба ҷадв. 4).

Ҷадвали 4. - Дурнамои даромади давлатӣ, даромадҳои андозӣ ва ғайриандозӣ барои солҳои 2021-2025

Солҳо	2021	2022	2023	2024	2025
Даромади давлатӣ (млн сомонӣ)	20240,2	21598,4	22956,6	24314,8	25673,0
Даромадҳои андозӣ (млн сомонӣ)	17532,7	18684,5	19836,2	20987,9	22139,7
Даромадҳои ғайриандозӣ (млн сомонӣ)	2305,4	2483,9	2662,4	2841,0	3019,5

Сарчашма: Ҳисоби муаллифон.

Аз натиҷаи қиматҳои дурнамои ҷадвали 4 маълум мегардад, ки динамикаи даромади давлатӣ, даромадҳои андозӣ ва ғайриандозӣ дар давраи солҳои 2021-2025 рӯ ба афзоиш доранд. Ин маънои онро дорад, ки рушди иқтисодӣ дар солҳои мазкур хуб ба назар мерасад.

Фаъл гардонидани истифодаи усулҳои нави баҳисобгирӣ ва назорат ба масъалаи ҳалталаби соҳаи молия ва иқтисод табдил ёфтааст. Вазифа аз он иборат аст, ки ташаккули модели алоқамандии молия ва таснифоти ОМД 2014 дар мисоли фаъолияти корхонаҳои саноати мамлакат аниқ гардонида шавад.

Дар натиҷаи таҳқиқотҳои пажӯҳишӣ хулоса ва пешниҳодҳои зеринро лозим меҳисобем:

- таъмини молиявии модели индустриявӣ-инноватсионии рушд аз ҳисоби тақвият додани шакл ва намуди гурӯҳбандии даромад ва хароҷотҳо дар шароити муосир;

- муфидгардонии шаклҳои мушоҳидаи омории равандҳои ташаккул ёфтани хизматрасониҳои молиявӣ;

- беҳтар намудани идоракунии иқтисодии молиявии мамлакат тавассути фаългардонии таҳлили оморию эконометрикӣ ҳамчун фишанги таъсирбахши муфиднок;

- тақвияти методологияи баҳисобгирии муҳосибии молиявӣ дар робита ба ОМД 2014, ҳамчун имконияти васеи ташаккулёбии даромад, хароҷотҳо ва мақсаднок сафарбар намудани захираҳои молиявӣ.

Ҳамкориҳои зичи байни Вазорати молияи Ҷумҳурии Тоҷикистон бо мактабҳои олиии кишвар, алалхусус Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон, инчунин ташкилот ва муассисаҳои беруни кишвар собит сохта истодааст, ки чунин раванд платформаи хеле муҳими инноватсионӣ дар тақвият додани мутобиқасозии ОМД 2001 ба категорияҳои таснифоти ОМД 2014 арзёбӣ шуда метавонад.

Дар оянда дараҷаи босифат анҷом додан ва васеъ намудани таъмини илмӣ-методӣ ва иттилоотӣ, имконияти зеҳнии ҳаракат додани сиёсат ва назорати давлатии буҷети давлатӣ, танзими ин равандҳо барои Вазорати

молия ва Бонки миллӣ ташаккул ёфтани муҳити нави ташаккул ёфтани ҳисобҳои миллӣ аз тариқи диверсификатсия дар асоси ҳамкориҳои минбаъда омили таъсирбахш баромад мекунанд.

Баробари рушди фаъолияти оморӣ давлатӣ, мо бояд минбаъд ба дарёфт ва сафарбар кардани имкониятҳои мултипликатсионии моделҳои оморӣ дар таъмини рушди устувори молия ва иқтисодиёти кишвар таваҷҷуҳи бештар зоҳир намоем. Ин ҳам бошад, аз тариқи усулҳои нави идоравӣ, бо истифода аз усулҳои баҳисобгирии муҳосибӣ ва пеш гирифтани риояи қоидаҳои стандартҳои байналмилалӣ ҳисоботи молиявӣ имкон дорад.

Истифодаи васеи усули гурӯҳбандии оморӣ ва интихоби варианти идоракунии самараноки соҳавӣ бобати баланд бардоштани рейтингҳои субъектҳои хоҷагидор дар самти ҳамоҳангсозии ОМД 2001 ба категорияҳои таснифоти ОМД 2014 шароит ва омили ташаккул ёфтани фишангҳои нави идоракунӣ мебошанд. Дар ин замина, қорӣ намудан ва фаъол гардонидани усулҳои оморӣ эконометрикӣ барои баланд бардоштани сатҳи сифати идоракунӣ ва амалиётҳои инноватсионӣ дар қараёни ҷалби маблағҳои буҷетӣ, шаффоф тақсим намудани онҳо барои таъмингардонии рушди устувори кишвар мебошад.

Чунин меҳисобем, ки дида баромадани масъалаҳои назариявӣ ва амалии такмил додани маводҳои таълимию қорӣ, зарурати боз ҳам бештар намудани идоракунии иқтисодӣ зехнии ташаккули фаъолияти оморӣ эконометриро дар самти идоракунии молияи давлатӣ ба миён овардааст. Ба роҳ мондани қори таълимию методӣ дар робита ба хусусиятҳои соҳавӣ молиявӣ, ҳамкориҳои байни ДДМИТ ва Раёсати сиёсати баҳисобгирии муҳосибӣ, ҳисоботи молиявӣ ва фаъолияти аудитории Вазорати молияи Ҷумҳурии Тоҷикистон платформаи хеле муҳими инноватсионӣ дар соҳаи қараёнгирии раванди буҷет аз ҳисоби гурӯҳбандии даромадҳо ва хароҷотҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон аз ҳисоби таъмингардонии сифати таълим мебошад.

Ҳамин тавр, мутобиқ намудани Гурӯҳбандии даромад ва хароҷоти Ҷумҳурии Тоҷикистон ба талаботҳои мушоҳидавии замони муосир аз фарогирӣ бо усулҳои нави комплексӣ баромада, ҷузъи заминавии он қоркарди маводҳои таълимию методӣ ва таҷрибавӣ мебошад. Омӯзиши мунтазами баҳисобгирии муҳосибӣ, истифодаи стандартҳои ҳисоботи молиявии бахши давлатии Тоҷикистон ва омода намудани ҳисоботи молиявӣ ҳарчи бештар аз асоснокгардонии оморӣ эконометрикии қабули қарорҳои молиявӣ вобастагии зич пайдо карда истодааст.

Адабиёт

1. Айвазян С.А. Прикладная статистика. Основы эконометрики: Учебник для вузов / С.А. Айвазян, В.С. Мхитарян // Основы эконометрики. в 2 т. Т.2 - М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2001. – 610 с.

2. Вохидов У.М. Применение методов моделирования и анализа эффективности налоговой политики / У.М. Вохидов, Ю.П. Абдурахмонов // Вестник педагогического университета. - 2012. - №5-2(48). - С. 285-298.
3. Вохидов У.М. Некоторые аспекты налогового бремени на уровне малых предприятий в Республике Таджикистан / У.М. Вохидов, М.М. Вохидов // Вестник экономики и финансов. - 2019. - №1(17). – С. 62-68.
4. Воҳидов У.М. Асосҳои назариявии усулҳои таҳлил, арзёбӣ ва дурнамасозӣ / У.М. Воҳидов, С.Р. Сафаров // Паёми Донишқадаи омӯзгорӣ Тоҷикистон дар ноҳияи Рашт. - 2021. - №2(6). - С. 333-343.
5. Гурӯҳбандии даромад ва хароҷоти буҷети давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон ва дастурामалҳои истифодабарии онҳо. Душанбе - 2015.
6. Друри К. Введение в управленческий и производственный учет / К. Друри. М.: АУДИТ, ЮНИТИ, 1998. - 260 с.
7. Маъдиев С. Проблемы статистико-эконометрического анализа и управления налогового бремени на уровне малых предприятий Республики Таджикистан / С. Маъдиев, А.Н. Нурализода, У.М. Вохидов // Тоҷикистон ва ҷаҳони муосир. - 2019 - №4(67). - С. 252-262.
8. Маъдиев С. Статистико-эконометрические вопросы эффективности государственной финансовой поддержки индустриально-инновационного развития страны (на примере Республики Таджикистан) / С. Маъдиев, У.М. Вохидов // Материалы XV-ой международной научной конференции “Современная налоговая система: состояние, проблемы и перспективы развития”. - Уфа, 2022. - С. 131-138.
9. Маъдиев С. Зарурати таҳлили оморию эконометрикии ташаккули иқтисодии инвестиционии минтақаҳо дар Ҷумҳурии Тоҷикистон / С. Маъдиев, Ҷ.И. Зубайдов // Паёми молия ва иқтисод. - 2020. - №1(21). - С. 54-62.
10. Международные стандарты финансовой отчетности, том 2. - Душанбе Типография при Министерстве финансов Республики Таджикистан, 2009 год. - 323 с.
11. Руководство по статистике государственных финансов 2014. Сопроводительный материал. Март 2018 года. Составитель: Тобайас М. Уикенз.
12. Статистика финансов. Учебник / под ред. М. Г. Назарова. - 3-е изд., испр. - Москва: Омега-Л, 2007. - 460 с.
13. Статистика финансов. Учебник. - 2-е изд. / Под ред. В.Н. Салина. - М.: Финансы и статистика, 2003. – 816 с.
14. Тоҷикистон: 30 соли истиқлолияти давлатӣ. Маҷмуаи омӯрӣ / Агентии омори назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон. - 2021. – С. 702.

УДК: 339.543(575.3)

**АСОСҲОИ ҲУҚУҚИЮ ИҚТИСОДИИ ҶАЪОЛИЯТИ МАҚМОТИ
ҒУМРУКИ ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН**

***Мираков Қудратулло Мирмуҳаммадович** – номзади илмҳои техникаӣ, дотсенти кафедраи ҷаъолияти ғумрукии Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон. Суроға: 734041, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, кӯчаи Б.Гафуров 48/1, хучраи 42. Тел. моб. 918941220. E-mail: mirakov54@mail.ru*

***Акбаров Сайодил Саидович** – ассистенти кафедраи ҷаъолияти ғумрукии Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон. Суроға: 734067, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, кӯчаи Нахимов 64/14. Тел. моб. 909222223. E-mail: saiodilg@mail.ru*

Муаллифон дар мақола муҳимияти таҳияи санадҳои меъёрии ҳуқуқиро дар фаъолияти гумрук зарур ва саривақтӣ мешуморанд. Аз ҷумла қайд карда шудааст, ки мақомоти асосиро дар таъмини ҳуқуқи фаъолияти гумрукӣ Кодекси гумруки Ҷумҳурии Тоҷикистон ишғол менамояд. Инчунин, дар фаъл сохтан ва муайян намудани самтҳои асосии пешбурди соҳаи гумрук нақши калидиро Консепсияи руида мақомоти гумрук ва Барномаи миёнамуҳлати руида мақомоти гумруки кишвар мебозанд.

Ба андешаи муаллифон ин санадҳои зикргардида заминаи ниҳоии таҳияи барномаи нақшаҳои руида мақомоти гумруки Ҷумҳурии Тоҷикистон барои дурнамои миёнамуҳлат ва дарозмуҳлат мебошанд.

Калидвожаҳо: шартномаҳо, созишномаҳои байналмилалӣ, қонунгузори ягона, фаъолияти гумрук, ҳуқуқвайронкуниҳои маъмурӣ, ҷиноятҳои гумрукӣ, таҳқиқ, транзити гумрукӣ, молҳои транзитӣ, пардохти бочҳои гумрукӣ, андозҳо, танзими ғайритарифӣ ва навгониҳои муҳим.

ПРАВОВЫЕ И ЭКОНОМИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ТАМОЖЕННЫХ ОРГАНОВ РЕСПУБЛИКИ ТАДЖИКИСТАН

Мираков Кудратулло Мирмухаммадович – кандидат технических наук, доцент кафедры таможенного дела Таджикского государственного финансово-экономического университета. Адрес: 734041, Республика Таджикистан, г. Душанбе, улица Б.Гафурова 48/1, кв.42. Тел.: 918941220, e-mail: mirakov54@mail.ru

Акбаров Сайодил Саидович – ассистент кафедры таможенного дела Таджикского государственного финансово-экономического университета. Адрес: 734067, г. Душанбе, Республика Таджикистан, улица Нахимов 64/14. Моб.тел. 909222223. E-mail: saiodilg@mail.ru

В статье авторы отмечают актуальность и значимость разработки нормативно-правовых актов в области таможенного дела. Отмечается, что ведущее место в правовом обеспечении таможенной деятельности занимает Таможенный кодекс Республики Таджикистан. Также важную роль в активизации и определении основных направлений развития таможенного дела играют Концепция развития таможенных органов и Среднесрочная программа развития таможенных органов страны.

По мнению авторов, данные законодательные акты являются важнейшей основой разработки программ и планов развития таможенного дела на средне- и долгосрочную перспективу.

Ключевые слова: договоры, международные соглашения, единое законодательство, таможенное дело, административные правонарушения, таможенные преступления, исследование, таможенный транзит, транзитные товары, уплата таможенных пошлин и налогов, нетарифное регулирование, важные нововведения.

LEGAL AND ECONOMIC BASES FOR THE ACTIVITIES OF THE CUSTOMS AUTHORITIES OF THE REPUBLIC OF TAJIKISTAN

Mirakov Kudratullo Mirmuhammadovich – Candidate of Technical Sciences, Associate Professor of the Department of Customs activities of the Tajik State University of Finance and Economics. Address: 734041, Republic of Tajikistan, Dushanbe, B. Gafurov street 48/1, apt. 42. Mobile: 918941220, E-mail: mirakov54@mail.ru

Akbarov Sayodil Saidovich - Teacher of the Department of Customs activities, of the Tajik State University of Finance and Economics. Address: 734067, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Nakhimov street 64/14. Mobile: 909222223. E-mail: saiodilg@mail.ru

In the article, the authors note the relevance and importance of the development of regulatory legal acts in the field of customs activities. It is noted that the Customs Code of the

Republic of Tajikistan occupies the leading place in the legal support of customs activities. In addition, the Concept for the Development of Customs Authorities and the Medium-Term Program for the Development of the Customs Authorities of the country play an important role in activating and determining the main directions of development of the customs activities.

According to the author's views, these legal acts are the most important basis for the elaboration of programs and plans for the development of customs activities in the medium- and long-term perspectives.

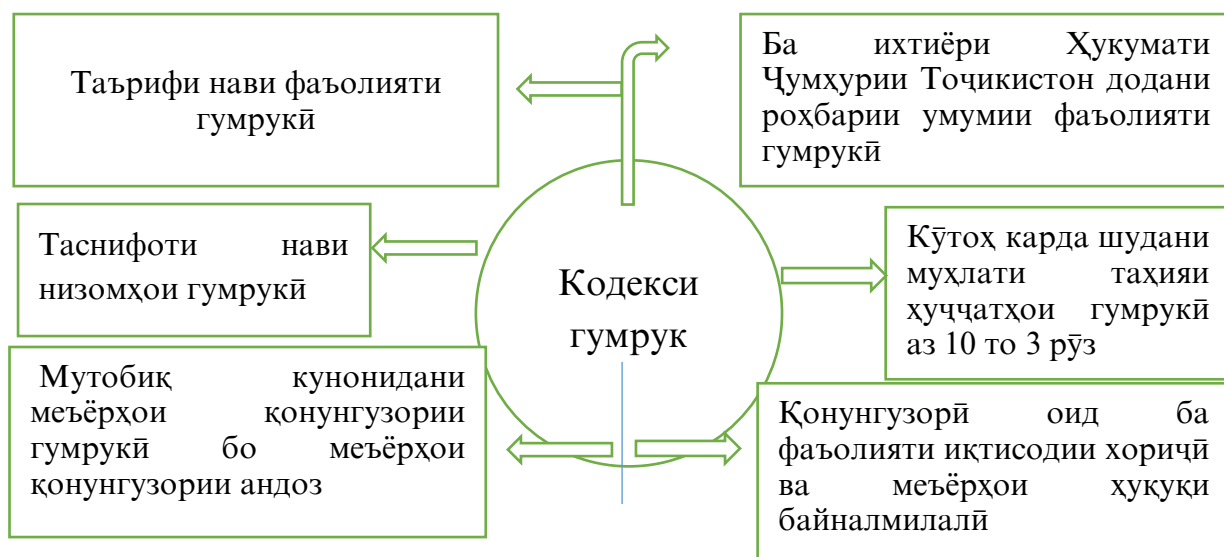
Key words: *contracts, international agreements, unified legislation, customs activities, administrative offenses, customs crimes, investigation, customs transit, goods in transit, payment of customs duties, taxes, non-tariff regulation and important innovation.*

Дар худуди Ҷумҳурии Тоҷикистон қонунгузорию ягонаи гумрукӣ амал менамояд, ки он аз Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон, Кодекси гумруки Ҷумҳурии Тоҷикистон, шартномаҳо ва созишномаҳои байналмилалӣ, ҳамчунин, санадҳои зерқонуниву ҳуҷҷатҳои меъёрӣ-ҳуқуқӣ, Фармонҳои Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, Қарорҳои Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон, ҳуҷҷатҳои меъёрии ҳуқуқии Хадамоти гумруки назди Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон ва дигар мақомоти ҳокимияти иҷроия иборат аст.

Мақоми асосиро дар таъмини ҳуқуқии фаъолияти гумрукӣ Кодекси гумруки Ҷумҳурии Тоҷикистон ишғол менамояд, ки он 3 декабри соли 2004 қабул гардида, аз 1 январи соли 2005 мавриди амал қарор дода шудааст.

Мавриди амал қарор гирифтани таҳрири нави Кодекси гумруки Ҷумҳурии Тоҷикистон заминаҳои зарурӣ барои ташаккули базаи ҳуқуқии амалан нави фаъолияти гумруки ба меъёрҳои байналмилалӣ ҷавобгӯ, ҳамчунин, шароит барои муайян намудани афзалиятҳои рушди мақомоти гумруки Ҷумҳурии Тоҷикистонро фароҳам овардааст. Вале боқӣ мондаанд масъалаҳои алоҳидаи ҳалталаб, ки ба фаъолияти мақомоти гумрукии Ҷумҳурии Тоҷикистон дахлдоранд. Инчунин, Кодекси нави гумруки Ҷумҳурии Тоҷикистон, ки аз 7 фасл, 62 боб ва 508 модда иборат буда, санади меъёрии ҳуқуқии амалкунандаи мустақим ба шумор рафта, мавқеи мақомоти гумрукро муайян мекунад ва муносибатҳои ҳуқуқии байни мақомоти гумрук ва шахсони воқеӣ ва ҳуқуқиро ба танзим медарорад. Ин имкон медиҳад, ки меъёрҳои он пурра ба фаъолияти гумрукӣ вобаста буда, мустақиман дар амал истифода шаванд. Кодекси гумрук, пеш аз ҳама, ҳуқуқу ҳуқадорихи мақомоти гумрук ва шахсонро, ки молу воситаҳои нақлиётро аз сарҳади гумрукӣ интиқол медиҳанд, муайян мекунад. Аз рӯи қонунгузорию Ҷумҳурии Тоҷикистон иштирокчиёни ватании фаъолияти иқтисодии хориҷӣ шахсоне мебошанд, ки молу воситаҳои нақлиётро тавассути сарҳади гумрукӣ интиқол медиҳанд. Мутаносибан, дар Кодекси гумрук ҳолатҳое, ки мустақиман ба фаъолияти гумрукӣ дахл надоранд, дохил нагардидаанд. Масалан, ҳуқуқвайронкуниҳои маъмурӣ ва тартиби татбиқи ҷазо барои онҳо, ҷиноятҳои гумрукӣ ва тартиби таҳқиқи чунин ҷиноятҳо ва ғайра.

Навгониҳои муҳиме, ки дар санади меъёрии ҳукукии гумруки Ҷумҳурии Тоҷикистон дохил карда шуданд, дар нақшаи 1 нишон дода шудаанд.

Нақшаи 1. Навгониҳои муҳиме, ки дар санади меъёрии ҳукукии гумруки Ҷумҳурии Тоҷикистон ворид гардидаанд.

Сарчашма: Таҳияи муаллифон дар асоси Кодекси гумруки ҚТ

Инчунин, навгониҳои муҳимми дигаре, ки ба Кодекси гумрук илова шудаанд, ин:

- сода гардонидани тартиби арзкунии низоми транзити гумрукӣ, озод кардани молҳои транзитӣ аз пардохти бочҳои гумрукӣ, андозҳо ва истифодаи табдирҳои танзими ғайритарифӣ;
- пешбинӣ гардидани истифодаи васеи технологияҳои иттилоотӣ барои ба мақомоти гумрук фиристондани маълумот бо тарзи электронӣ мебошанд.

Бо ҷорӣ гардидани Кодекси нави гумрук масъалаҳои муҳимми зерин ҳалли худро ёфтанд:

- қонунгузории гумрукии Тоҷикистон бо стандартҳои байналмилалӣ ин соҳа мутобиқ гардонидани шуд;
- барасмиятдарории гумрукӣ сода ва зудичрошаванда гардид;
- таъсири омилҳои маъмурӣ дар танзими интиқоли молу воситаҳо паст карда шуд.

Барои иштирокчиёни фаъолияти иқтисодии хориҷӣ содагардонӣ ва зудичрошавандагии барасмиятдарории гумрукӣ аҳамияти махсус дорад. Ҳамчунин, суғардидани фишори маъмурӣ ба онҳо аз тарафи мақомоти гумрук ва маъмуригардонии хадомоти гумрук ба таври зерин аҳамиятнок аст:

- қонунан маҳдуд гардонидани ҳукуки талаб намудани ҳуҷҷатҳои нава маълумоте, ки дар онҳо тартиби барасмиятдарории гумрукӣ барои ҳамаи давраҳо аз гузариш аз сарҳад то иҷозати мол мутобиқи низоми гумрукии арзгардида;

- маҳдуд намудани муҳлати барасмиятдарории мол то се рӯз, аз рӯзи қабули декларатсияи гумрукӣ, ҳамчунин, аз рӯзи пешниҳоди мол;

- дар қонун муқаррар гардидани имкониятҳои баровардани молҳо, то ба охир расидани барасмиятдарории гумрукӣ, истифодаи расмиёти содагардонидашудаи махсуси барасмиятдарории гумрукӣ барои ашхоси алоҳида;

- ба қонун дохил намудани ҷиҳатҳои муҳимтарини истифодабарии шартҳои идоракунии таваккал ҳангоми гузаронидани назорати гумрукӣ, ки онҳо фаъолияти интихобии корманди гумрукро дар асоси таҳлили хавфҳо барои муайян намудани борҳо, воситаҳои нақлиёт, ҳуҷҷатҳо ва ашхоси дар тафтиш қарордошта ва дараҷаи ин тафтишро муайян мекунанд.

Дар солҳои қаблӣ Қонун «Дар бораи тарифи гумрукӣ» яке аз санадҳои асосии низоми гумрукию тарифӣ ба шумор мерафт. Дар ин санади меъёрии ҳуқуқӣ сохтори тарифҳо, намудҳои бочҳои гумрукӣ, тартиб ва усули ситонидани пардохтҳои гумрукӣ, шароитҳои амалиёти муҳимтарини тиҷоративу иқтисодӣ ва амалҳои бо инҳо алоқаманди субъектҳои фаъолияти иқтисодии хориҷӣ, имтиёзҳо ва сабукиҳои тарифӣ муқаррар шуда буданд. Пас аз мавриди амал қарор гирифтани Кодекси нави гумрук муқаррароти асосии қонуни дар боло зикршуда ба он дохил карда шуд.

Санадҳои меъёрии ҳуқуқии дигаре, ки самтҳои асосии фаъолияти мақомоти гумруки Ҷумҳурии Тоҷикистонро муайян месозанд, Консепсияи рушди мақомоти гумруки Ҷумҳурии Тоҷикистон ва Барномаи миёнамуҳлати рушди мақомоти гумрук барои солҳои 2020-2024 мебошанд [1, 2, 3].

Консепсияи рушди мақомоти гумрук бо қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 31 октябри соли 2008 таҳти №525 тасдиқ гардидааст ва заминаи таҳияи барномаю нақшаҳои рушди мақомоти гумруки Ҷумҳурии Тоҷикистон барои дурнамои миёнамуҳлат ва дарозмуҳлат мебошад.

Барои боз ҳам мукаммалтар сохтани мақомоти гумруки миллӣ бо қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 1 ноябри соли 2019 таҳти №537 Барномаи миёнамуҳлати рушди мақомоти гумруки Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2020-2024 қабул гардид. Ин санади меъёрии ҳуқуқӣ идомаи минбаъдаи Консепсияи рушди мақомоти гумрук махсуб ёфта, ҳадафу вазифа ва самтҳои асосии рушди мақомоти гумруки Ҷумҳурии Тоҷикистонро бо дарназардошти таъсири танзими гумрукӣ ҳамчун васоити танзими давлатии фаъолияти савдои хориҷӣ бо раванди ҳамгироии иқтисодиёти миллӣ дар фазои иқтисодиёти байналмилалӣ муайян менамояд.

Густариши ҳамкорӣ бо институтҳои иқтисодию молиявии байналмилалӣ, умумияти манфиатҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон ва манфиатҳои давлатҳои дигар зимни ҳалли масъалаҳо дар самти амнияти байналмилалӣ, аз ҷумла дар баҳши муқовимат ба паҳншавии силоҳи катли омма, мубориза бар зидди терроризми байналмилалӣ ва гардиши ғайриқонунии маводи муҳаддир, проблемаҳои экологӣ, аз ҷумла

проблемаҳо дар самти таъмини амнияти ядрой ва радиатсионӣ боиси пайдоиши вазифаҳои наवे гардид, ки дар ҳалли онҳо бояд мақомоти гумруки Ҷумҳурии Тоҷикистон иштирок варзад.

Чӣ тавре ки дар боло оварда будем, баъзе масъалаҳои алоҳидаи ҳалталаб, ки ба фаъолияти мақомоти гумруки Ҷумҳурии Тоҷикистон дахлдоранд, боқӣ мондаанд. Масалан, иқтисодии маъмурияти гумрукӣ ба таври нокифоя истифода бурда мешавад, ки он имкони ба таври пурра риоя намудани қонунгузори Ҷумҳурии Тоҷикистон ва фароҳам овардани муҳити мусоиди рақобатро дар соҳаи фаъолияти савдои хориҷӣ намедихад. Масъалаи дигар, ин аз ҷониби иштирокчиёни фаъолияти савдои хориҷӣ кам нишон додани арзиши гумрукии мол ва декларатсиякунии нодурусти он мебошад. Дар баъзе ҳолатҳо меъёрҳои байналмилалӣ, ки барои баҳрабардории технологияҳои техникию логистикӣ заруранд, ба таври нопурра истифода бурда мешаванд. Назорати молҳо баъд аз баровардани онҳо ба муомилот дар ҳудуди гумрукии Ҷумҳурии Тоҷикистон (назорат дар асоси усулҳои аудит)-ро ба таври пурсамар иҷро наменамоянд. Таъминоти иттилоотӣ таҳлилии фаъолияти ҳифзи ҳуқуқ, аз ҷумла дар баъзе ҳолатҳо фаъолияти оперативӣ-ҷустуҷӯӣ мақомоти гумрук ба таври нокифоя иҷро карда мешавад [1, 2, 3].

Дар ҷараёни рушди мақомоти гумруки Ҷумҳурии Тоҷикистон, ки бо назардошти таҳаввулоти иқтисодӣ ва таҷрибаи байналмилалӣ танзим дар соҳаи фаъолияти гумрук сурат мегирад, бояд хусусиятҳои ҷойгиршавии ҷуғрофии Ҷумҳурии Тоҷикистон, яъне дарозии сарҳади давлатӣ, ҳамчунин, нокифоягии таҷҳизоти техникии нуктаҳои гузаргоҳи наздисарҳадӣ, зарурати ташкили ҳамкорӣ бо давлатҳои ҳамҷавори Ҷумҳурии Тоҷикистон дар соҳаи сарҳаду гумрук ба инобат гирифта шаванд.

Мақсади Барнома ин муайян намудани роҳҳои аз ҳама самаранокӣ амалисозии вазифаҳо дар соҳаи фаъолияти гумрукӣ тибқи меъёрҳои байналмилалӣ ва қонунгузори Ҷумҳурии Тоҷикистон мебошад.

Расидан ба мақсади зикршуда тавассути ҳалли вазифаҳои зерин таъмин карда мешавад:

- баланд бардоштани сифати танзими гумрукӣ, ки ба фароҳам овардани шароит барои ҷалби сармоягузорӣ ба иқтисодиёти Ҷумҳурии Тоҷикистон, воридшавии даромадҳо ба буҷети давлатӣ, ҳимояи истеҳсолкунандагони ватанӣ, ҳифзи объектҳои моликияти зехнӣ ва дастгирии фаъолияти савдои хориҷӣ мусоидат менамояд;

- тақмили маъмурияти гумрукӣ, аз он ҷумла рушди системаи идоракунии таваккалҳо дар асоси амалисозии расмиёти гумрукӣ тибқи меъёрҳои байналмилалӣ;

- тақвият бахшидани ҳамгирӣ бо мақомоту созмонҳои миллӣ, хориҷӣ ва байналмилалӣ дар мубориза бар зидди терроризм, қочоқи силоҳ, маводи мухаддир ва маҳсулоти қалбақӣ (контрафакт), ҳамчунин, ҳангоми таъмини амнияти иқтисодӣ, экологӣ ва радиатсионӣ.

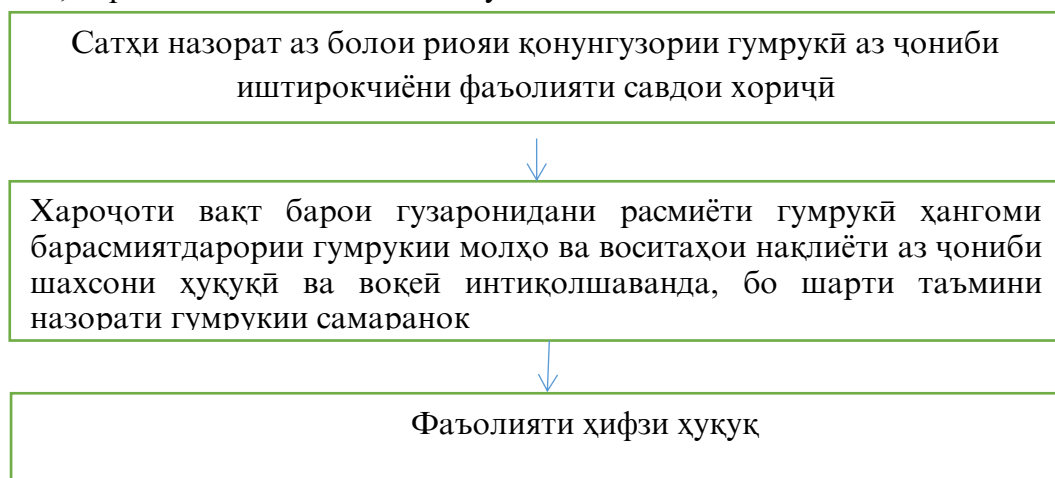
Амалисозии вазифаҳои зикршуда дар қаламрави Ҷумҳурии Тоҷикистон таъмини низоми ҳуқуқии босуботи савдои хоиричиро пешбинӣ мекунад, ки он

принсипҳои байналмилалӣ зерини аз ҷониби Созмони Умумиҷаҳонӣ Савдо маъқулдонистаро ба асос мегирад:

- стандарткунонӣ ва тақмили қонунгузории гумрукӣ, таҳияи меъёр, қоида ва расмиёт бо назардошти меъёрҳои байналмилалӣ;
- шаффофият ва пешгӯипазирӣ. Қонунгузории гумрукӣ, меъёр, қоида ва расмиёт дар соҳаи фаъолияти гумрукӣ ба таври пайгирона иҷро карда шуда, яхела ва ба ҳама маълум мебошанд ва ба маълумоти ҳамаи шахсони манфиатдор дар шакли дастрас расонида мешаванд;
- даҳолати камтарин. Мақомоти гумрук то андозаи ниҳоят имконпазир принсипҳои интиҳобӣ ва кифоягии назорати гумрукиро риоя намуда, системаи идоракунии таваккалҳоро истифода мебаранд;
- самтгирӣ ба сӯи истеъмолкунанда. Маъмурияти гумрукӣ ба баланд бардоштани сифати гузаронидани расмиёти гумрукӣ нисбат ба шахсони ҳуқуқӣ ва воқеӣ, ҳамчун иштирокчиёни фаъолияти савдои хориҷӣ, равона карда мешавад;
- ҳамкорӣ ва шарикӣ. Фаъолияти мақомоти гумрук густариши ҳамкориҳо бо ҳамаи иштирокчиёни раванди савдои хориҷӣ, аз ҷумла мақомоти давлатӣ, доираҳои соҳибкорӣ ва ҳадамоти гумрукии дигар давлатҳоро пешбинӣ менамояд;
- тавозунӣ дар бобати таносуб байни назорати гумрукӣ дар самти таъмини амният ва чораҳое, ки ба рушди савдо мусоидат менамоянд.

Дар фаъолияти мақомоти гумруки Ҷумҳурии Тоҷикистон принсипҳои нави истифода бурда хоҳанд шуд, ки дар меъёрҳои намунавӣ таъмини амният ва саҳлқунии савдои ҷаҳонӣ муайян карда мешавад, ки аз ҷониби Созмони Умумиҷаҳонӣ Савдо қабул ва аз тарафи Ҳадамоти гумруки назди Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон маъқул дониста мешаванд.

Нишондодҳое, ки аз рӯйи он самаранокӣ рушди мақомоти гумрук баҳо дода мешавад, дар нақшаи 2 нишон дода шудааст.

Нақшаи 2. Нишондодҳое, ки аз рӯйи он самаранокӣ рушди мақомоти гумрук баҳо дода мешаванд.

Афзалиятҳои самтҳои алоҳидаи фаъолияти мақомоти гумруки Ҷумҳурии Тоҷикистон метавонад тибқи вазифаҳои аз ҷониби Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон гузошташуда тағйир ёбанд.

Бо мақсади татбиқи муносибатҳои нав дар фаъолияти мақомоти гумруки Ҷумҳурии Тоҷикистон бояд чорабиниҳои зерин оид ба тақмили маъмурияти гумрукӣ иҷро карда шаванд:

- ҷиҳозонидани дидбонгоҳҳои гумрукии наздисарҳадӣ бо воситаҳои техникии назорати гумрукӣ;

- ташкили анборҳо барои терминалҳои гумрукию логистикии замонавӣ;

- ҷойгиркунии мақомоти гумруки Ҷумҳурии Тоҷикистон танҳо дар биноҳои дар моликияти давлатибуда;

- ҷорӣ намудани воситаҳои нави таъминоти иттилоотию техникии фаъолияти мақомоти гумруки Ҷумҳурии Тоҷикистон;

- сохтани системаи ягонаи автоматикунонидашудаи байниидоравии чамъоварӣ, нигоҳдорӣ ва коркарди маълумот ҳангоми иҷрои тамоми намудҳои назорати давлатӣ, аз ҷумла тавофуқсозии базаҳои маълумоти ҳадамоти андоз ва мақомоти гумруки Ҷумҳурии Тоҷикистон;

- тақмили технологияи ташаккул ва пешбурди доимии маълумоти омори гумрукӣ тибқи меъёрҳои байналмилалӣ;

- тақвият бахшидани назорати гумрукӣ баъд аз баровардани молҳо ба муомилот дар ҳудуди гумрукии Ҷумҳурии Тоҷикистон (амалигардонии назорат дар асоси усулҳои аудит).

Тибқи талаботи Консепсия ва Барномаи миёнамуҳлат таҳияи стратегияи ҳамаҷонибаи таъминоти кадрӣ мақомоти гумруки Ҷумҳурии Тоҷикистон ба нақша гирифта шудааст. Дар ин самт таваҷҷуҳи махсус ба сифати тайёрии касбии кадрҳо, тақмили дониш ва малакаи онҳо, амалияи идоракунӣ, баланд бардоштани самаранокии системаи музди меҳнат ва обрӯи касб зоҳир шуда истодааст [2, 3].

Истифодаи технологияҳои иттилоотӣ дар фаъолияти мақомоти гумруки Ҷумҳурии Тоҷикистон бо назардошти муқаррароти Барномаи давлатии рушд ва ҷорӣ намудани технологияҳои иттилоотию коммуникатсионӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон сурат гирифтааст. Аз ҷумла, маъмурияти системаи иттилоотии автоматикунонидашудаи ягона, равшанаи ягона. Технологияҳои мазкур беҳтар намудани нишондодҳои самаранокии фаъолияти мақомоти гумруки, сохтани системаи баҳисобгирӣ ва таҳлили мукаммали иштирокчиёни фаъолияти савдои беруна, пасткунии субъективизм ҳангоми қабули қарорҳо аз ҷониби шахсони мансабдори мақомоти гумрукро таъмин менамояд. Бо истифодаи технологияҳои иттилоотӣ ҳамчунин таъминоти иттилоотию таҳлилии фаъолияти ҳифзи ҳуқуқ дар соҳаи гумрук таъмин карда мешавад.

Илова бар ин, ҷорӣ намудани воситаҳои иттилоотию техникии нав ва воситаҳои таъминоти барномавӣ, таҷдиди воситаҳои мавҷуда, рушди шабакаи телекоммуникатсионии мукаммали идоравии мақомоти гумруки Ҷумҳурии Тоҷикистон, тақмили системаҳои автоматикунонидашудаи барасмиятдарорӣ ва назорати гумрукӣ, ҷорӣ намудани системаи ягонаи иттилоотии автоматикунонидашудаи назорати содироти молҳо аз ҳудуди гумрукии Ҷумҳурии Тоҷикистон, ҷорӣ намудани ҳамаҷояи воситаҳои электронии мубодилаи иттилоот бо дигар мақомоти назоратӣ ва мақомоти гумрукии давлатҳои хориҷӣ, ҳамчунин бо иштирокчиёни фаъолияти савдои беруна пай дар пай амалӣ шуда истодаанд.

Рушди минбаъдаи фаъолияти ҳифзи ҳуқуқи мақомоти гумрук бо мақсади муқовимат ба терроризм ва ҷинояткорӣ байналмилалӣ

марбута бо маводи мухаддир бо назардошти зарурати таъмини амният бевосита дар сарҳади Ҷумҳурии Тоҷикистон сурат мегирад.

Дар Барномаи миёнамуҳлат, ҳамчунин, рушди самтҳои зерини фаъолияти мақомоти гумрук пешбинӣ карда мешавад [2, 3, 6]:

- таъмини чамбоварӣ ва гирифтани маълумоти фаврии пешакӣ бо истифодаи манбаъҳои гуногун, аз ҷумла манбаъҳои хориҷӣ, бо мақсади пешгирии расонидани зарар ба манфиатҳои шаҳрвандон ва давлат (қочоқи силоҳ, маводи мухаддир, маҳсулоти қалбакӣ (контрафакт) ва пастсифат, декларатсиякунонии нодуруст ва кам нишон додани арзиши гумрукӣ);

- ҳамкориҳои байналмилалӣ таъминкунандаи мубодилаи иттилоотии дорои аҳамияти фавридошта, гузаронидани амалиётҳои муштарак бо намояндагони мақомоти гумруки давлатҳои хориҷӣ;

- гузаронидани санҷишҳои фаврии пешакии тамоми шабакаи молсупорӣ бо истифодаи усулҳои кофтукови фаврию ҷустуҷӯӣ ва таҳлилӣ;

- мубориза бар зидди коррупсия ва ҷиноятҳои хизматӣ дар мақомоти гумрукӣ.

Ҳамкориҳои байналмилалӣ рушди заминаҳои ҳуқуқӣ, техникаӣ ва маъмурии содакунии расмиёти гумрукиро пешбинӣ мекунад. Тавсеи доираи шарикони тиҷоратӣ ва ҷустуҷӯи бозорҳои нави фуруши молҳо ва хизматрасониҳо зарурати густариши муносибатҳои дучониба ва фаъолгардонии иштироки давлат дар иттиҳоди созмонҳои байналмилалӣ ва минтақавиро ба миён мегузоранд, ки он дар навбати худ беҳтар намудани сифат ва тақвият бахшидани ҳамкориҳо дар самти фаъолияти гумрукӣ ва баланд бардоштани самаранокии фаъолияти намояндагӣҳои мақомоти гумруки Ҷумҳурии Тоҷикистон дар хориҷаро тақозо менамояд. Дар назар аст, ки ҳамкориҳои байналмилалӣ дар самтҳои асосии зерин сурат мегиранд [2, 3, 5]:

- иштирок дар ташаккули иттиҳоди гумрукӣ дар ҷаҳорҷӯбаи Иттиҳоди Иқтисодии Авруосиё, гузариш ба истифодаи Хуччати маъмурии ягонаи Иттиҳоди Аврупо ҳангоми иҷрои ҳамагуна расмиёти марбута бо содирот, воридот ва транзити молҳо ва тавофуқгардонии низоми транзити гумрукии байналмилалӣ амалкунандаи Ҷумҳурии Тоҷикистон бо системаҳои транзитии давлатҳои минтақаи Авруосиё;

- якхелакунии меъёру қоидаҳои қонунгузорӣ танзимкунандаи масъалаҳои фаъолияти гумрукӣ дар давлатҳо - иштирокчиёни ИДМ, давлатҳо - аъзоёни Иттиҳоди Иқтисодии Авруосиё ва давлатҳои қаламрави Ҷазои иқтисодии ягона, ҳамчунин тарҳрезии созишномаҳои байналмилалӣ оид ба масъалаҳои гумрукӣ;

- фаъолгардонии иштироки мақомоти гумруки Ҷумҳурии Тоҷикистон дар Созмони Умумиҷаҳонӣ Гумрукӣ ва дигар ташкилоту иттиҳодҳои байналмилалӣ, аз ҷумла дар самти танзими гумрукӣ;

- идомаи истифодаи ҳуччатҳои транзитии байналмилалӣ тибқи Конвенсияи гумрукӣ оид ба интиқоли байналмилалӣ борҳо дар асоси истифодаи китобчаи МДП (соли 1975) ва Созишнома дар бораи интиқоли боркашонӣ байналмилалӣ тавассути роҳи оҳан (соли 1951);

- тавсеи амалияи бастани созишномаҳо оид ба мубодилаи иттилоотии байниидоравӣ ва кумак дар масъалаҳои гумрукӣ бо мақомоти гумруки кишварҳои дигар, пеш аз ҳама, бо давлатҳои иштирокчиёни ИДМ, ЕврАзЭС, ЭКО, СХШ (ШОС), ҳамчунин бо давлатҳои Иттиҳоди Аврупо ва ИМА;

- тайёрии кадрҳо дар заминаи Донишкадаи тақмили ихтисоси назди Хадамоти гумруки назди Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон, Академияи гумруки Россия ва Маркази минтақавии омӯзиши Созмони Умумиҷаҳонии Савдо.

Татбиқи Консепсия ва Барномаи миёнамуҳлат таъминоти дахлдори захиравии дар ҷаҳорҷӯбаи барномаҳои мақсадноки давлатӣ ва барномаҳои мақсадноки идоравӣ ба нақша гирифташударо талаб намуда, ба самти фароҳам овардани шароити мусоид барои шахсони ҳуқуқӣ ва воқеӣ ҳангоми аз ҷониби онҳо иҷро намудани расмиёти гумрукӣ равона карда мешавад ва ин имкон медиҳад, ки хароҷот аз ҳисоби истифодаи принципҳои умумии байналмилалӣ кам гардад.

Иҷрои чорабиниҳои дар барномаҳои мақсадноки давлатӣ ва барномаҳои мақсадноки идоравӣ пешбинишуда ба ҳалли вазифаҳои зерин мусоидат менамоянд:

- кӯтоҳкунии муддате, ки иштирокчиёни фаъолияти савдои хориҷӣ барои расмиёти гумрукӣ сарф мекунанд;

- афзоиши иқтидори гузариши нуқтаҳои гузаргоҳҳои наздисарҳадӣ аз ҳисоби ба истифода додани нуқтаҳои гузаргоҳҳои наздисарҳади нав ва таҷдиди нуқтаҳои гузаргоҳҳои наздисарҳади мавҷуда;

- таъмини ҷорӣ намудани стандарту қоидаҳои ягонаи маъмурияти гумрукӣ, баланд бардоштани сифати таъминоти фаъолияти иштирокчиёни фаъолияти савдои беруна, истифодаи ҳуҷҷатҳои гумрукии якхелақунонидашуда ва декларатсияқунонӣ дар шакли электронӣ, ки ба камкунии хароҷоти маъмурӣ мерасонад;

- пешбурди сиёсати тичоратӣ бо назардошти вазифаҳои иқтисодию иҷтимоӣ ва инвеститсионӣ.

Таҳлилҳои дар боло овардашуда нишон медиҳанд, ки татбиқи мукаммали санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ ташаккули системаи муосири таъминоти манфиатҳои давлатро дар соҳаи фаъолияти гумрукӣ, муқовимати муассир ба таҳдидҳои барои амнияти Ҷумҳурии Тоҷикистон хатаровар, ҳаллу фасли вазифаҳои иқтисодию иҷтимоӣ ва фароҳам овардани шароити мусоиди барои фаъолияти доираҳои тичоратӣ ва шахсони ҳуқуқӣ ва воқеиро таъмин хоҳад намуд.

Адабиёт

1. Қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 31 октябри соли 2008 таҳти № 525 «Дар бораи тасдиқи Консепсияи рушди мақомоти гумруки Ҷумҳурии Тоҷикистон».

2. Қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 1 ноябри соли 2019, № 537 «Дар бораи Барномаи миёнамуҳлати рушди мақомоти гумруки Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2020-2024».

3. Кодекси гумруки Ҷумҳурии Тоҷикистон. – Душанбе: КВД «Матбаа»-и Хадамоти гумруки назди Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон, 2020. - 450 с.
4. Фармоиши Сардори Хадамоти гумруки назди Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 27 феввали соли 2009 таҳти №36 «Оид ба тасдиқ намудани Нақшаи ҷорабиниҳо ҷиҳати дар амал татбиқ намудани Консепсияи рушди мақомоти гумруки Ҷумҳурии Тоҷикистон».
5. Мираков Қ.М. Назария ва амалияи фаъолияти гумрук. Китоби дарсӣ// Қ.М. Мираков, А.Б. Муминов, О.Д. Шомудинов. –Душанбе: Матбааи “Баҳманруд”, 2020. - 472 с.
6. Мираков Қ.М. ва дигарон Практикум оид ба декларатсиякунонии молу воситаҳои нақлиёт. Воситаи таълимӣ// Қ.М.Мираков ва дигарон. - Душанбе: ДДМИТ, 2019. – 277 с.
7. Оймаҳмадов М. Асосҳои фаъолияти гумруки дар Ҷумҳурии Тоҷикистон. Китоби дарсӣ/М.Оймаҳмадов. - Душанбе: Ирфон, 1998. - 544 с.
8. Раҳмонов М.И. Расмиёти гумруки дар Ҷумҳурии Тоҷикистон. Дастури таълимӣ/М.И. Раҳмонов. - Душанбе: ҶДММ «Сармад-Компания», 2010. – 192 с.
9. Ҳамроев Б.С. Китоби рӯйимизии гумрукчиён / Б.С. Ҳамроев. –Душанбе: Шарқи озод, 2015. - 720 с.

УДК: 432(64.12.2)

АСОСҲОИ НАЗАРИЯВИИ РУШДИ ИҚТИСОДИ РАҚАМӢ ДАР МИНТАҚАҲО: НАЗАРИЯҲО, ТАҲЛИЛҲО ВА ПЕШНИҲОДҲО

Нурализода Амрулло Назрулло, н.и.и., дотсенти кафедраи молияи Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон. Суроға: 734067, ш. Душанбе, к. Нахимов, 64/14. Тел.: (+992) 918-75-76-68, E-mail: amrullon@mail.ru.

Қурбонализода Давлаталӣ Таваралӣ – докторанти курси якуми иқтисоси идоракунии лоиҳаҳои Институти иқтисодиёт ва демографияи Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон. Суроға: 734024. Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, к. Айни 44. Тел: +992937507735, Email: davlatali.1998@mail.ru

Дар мақола мафҳумҳои асосии «иқтисоди рақамӣ», имкониятҳо ва амалияи ҷорисозии он дар кишвар таҳлил карда шудааст. Таҳқиқоти асосҳои концептуалии рушди иқтисоди рақамӣ дар минтақаҳо бо муқоисаи давлатҳои гуногун, ки бо лоиҳаи иқтисодиёти рақамӣ кор мекунанд, ҳамчун объекти тадқиқот баррасӣ гардидааст. Масъалаҳои назариявӣ ва методологии омӯзиши иқтисодиёти рақамӣ дар минтақаҳо омӯхта шудааст. Дар мақола дарки мафҳуми иқтисоди рақамӣ, ки аз ҷониби муҳаққиқони хориҷӣ пешниҳод шудаанд, бо натиҷагирӣ ва омӯзиши шароити кунунии он мувофиқи консепсияи иқтисоди рақамӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон вобаста ба марҳилаҳо аз ҷониби муаллифон пешниҳод шудааст.

Калидвожаҳо: иқтисоди рақамӣ, консепсияҳо, инноватсия, малакаҳои рақамӣ, зеҳни сунъӣ, технологияҳои рақамӣ, шабакаҳои компютерӣ, хизматрасониҳои электронӣ.

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ РАЗВИТИЯ ЦИФРОВОЙ ЭКОНОМИКИ В РЕГИОНАХ: ТЕОРИЯ, АНАЛИЗ И ПРЕДЛОЖЕНИЯ

Нурализода Амрулло Назрулло - к.э.н., доцент кафедры финансов, Таджикский государственный финансово-экономический университет. Адрес: 734067, Республика Таджикистан, г. Душанбе, ул. Нахимова, 64/14. Тел.: (+992) 918-75-76-68. E-mail: amrullon@mail.ru.

Курбанализода Давлатали Таварали – докторант первого курса специальности управление проектами Института экономики и демографии Национальной академии наук Таджикистана, Адрес: 734024, Республика Таджикистан, г. Душанбе, ул. Айни 44. Тел.: +992937507735. E-mail: davlatali.1998@mail.ru

В статье анализируются основные концепции «цифровой экономики», возможности и практика ее реализации в стране. В исследовании рассматриваются концептуальные основы развития цифровой экономики в регионах путем сравнения разных стран, которые работают над проектом цифровой экономики как объектом исследования. Тема исследования – объяснение категории «цифровая экономика». Обсуждаются теоретико-методологические вопросы изучения цифровой экономики в регионах. В статье рассматриваются основы запуска концепций, инноваций, проектов, программ развития цифровой экономики в условиях глобализации в стране, сравнение стран мира. В статье представлено понимание предложенной зарубежными исследователями концепции цифровой экономики с ее эффективностью и изучение ее современного состояния в соответствии с концепцией цифровой экономики в Республике Таджикистан в зависимости от представленных автором этапов.

Ключевые слова: цифровая экономика, концепции, инновации, цифровые навыки, искусственный интеллект, цифровые технологии, компьютерные сети, электронные услуги.

THEORETICAL FOUNDATIONS OF THE DEVELOPMENT OF THE DIGITAL ECONOMY IN THE REGIONS: THEORIES, ANALYSIS AND PROPOSALS

Nuralizoda Amrullo Nazrullo, Candidate of Economic Sciences, Associate Professor of the Department of Finance, Tajik State Financial and Economic University. Address: 734067, Republic of Tajikistan, Dushanbe, st. Nakhimov 64/14. Phone: (+992) 918-75-76-68, E mail: amrullon@mail.ru

Kurbanalizoda Davlatoli Tavarali - first-year doctoral student, specialty "Project Management" of the Institute of Economics and Demography of the National Academy of Sciences of the Republic of Tajikistan, Address: 734024. Republic of Tajikistan, Dushanbe, Ainy Street 44. Tel: +992937507735, Email: davlatoli.1998@mail.ru

The article analyzes the main concepts of the "digital economy" and the possibilities and practice of its implementation in the country. The study examines the conceptual framework for the development of the digital economy in the regions by comparing different countries that are working on a digital economy project as an object of study. Theoretical and methodological issues of studying the digital economy in the regions are discussed. The article presents an understanding of the concept of the digital economy proposed by foreign researchers with its effectiveness and the study of its current state in accordance with the concept of the digital economy in the Republic of Tajikistan, depending on the stages presented by the author.

Key words: digital economy, concepts, innovations, digital skills, artificial intelligence, digital technologies, computer networks, electronic services.

Инкишофи муносибатҳои ҷамъиятӣ дар доираи рушди иқтисоди рақамӣ на танҳо барои мутахассисони техникӣ, балки барои ҷомеа, иқтисодчиён, сиёсатшиносон ва муҳаққиқон дар дигар самтҳои илмӣ низ яке аз самтҳои асосии таҳқиқот мебошад. Маълум мешавад, ки ин равандҳо ба сифати зиндагии аҳоли ва ҷузъҳои он таъсири назаррас доранд. Аз ин лиҳоз, муайян кардани асосҳои назариявии рушди малакаҳои рақамии аҳоли ва баланд бардоштани сифати зиндагии аҳоли, мушаххас кардани дастгоҳи концептуалии марбут ба моҳият ва арзёбии

сифати зиндагии аҳоли дар заминаи рақамикунонии иқтисодиёт шартӣ зарурӣ буда, ба дараҷаи сифати ҳаёти малакаҳои рақамии аҳоли баҳои таҷрибавӣ дода, натиҷаҳои бадастомадаро бо мисоли тараққиёти минтақаҳои сатҳи ҷумҳурӣ нишон бояд дод.

Иқтисоди рақамӣ як зухуроти натиҷабархши рушди соҳаҳо дар асоси технологияҳои нав (Big Data, зеҳни сунӣ, блокчейн, технологияи истеҳсолот, технологияи квантӣ ва ғайраҳо) ва шабакаи глобалии Интернет ба роҳ монда шуда, дар таҷрибаи ҷаҳонӣ танҳо зухуроти одӣ маҳсуб меёбад. Айни замон дар тамоми кишварҳои ҷаҳон масъалаҳои соҳавии онро сармоягузорӣ карда истодаанд, ки то ба натиҷаҳои назаррас ноил гарданд. Имрӯз дар сатҳи ҷумҳурии мо низ ба масъалаи бунёди ҷомеаи иттилоотӣ ва раванди рақамисозӣ таваҷҷуҳи хоса зоҳир карда мешавад, ки пайваста дар баромадҳои Пешвои миллат муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон ин масъала ҳамчун соҳаи калидии ояндаи рушди иқтисодиёт ва ҷомеа маънидод карда мешавад.

Мафҳуми “иқтисоди рақамӣ” бори аввал аз ҷониби олими амрикоӣ, профессори Донишгоҳи Массачусетс ИМА Николас Негропonte дар соли 1995 пешниҳод шуда буд [6, с.11].

Омӯзиши таърифи категорияи «иқтисоди рақамӣ» нишон медиҳад, ки бори аввал тавсифи рақамисозии иқтисодиётро Роберт Вахалов соли 1971 пешниҳод карда буд ва Николас Негропonte ҷараёни генезиси иқтисоди рақамиро тавсиф кардааст. Рушди технологияҳои рақамӣ дар ҳаёти иқтисодӣ ва иҷтимоии ҷомеа нишон медиҳад, ки бо ёрии технологияҳои Интернет субъектҳои муносибатҳои иқтисодӣ метавонанд дар вақти воқеӣ ва аз тамоми нуқтаҳои дунё муошират, ҳамроҳангсозӣ ва фаврӣ мубодилаи иттилоот кунанд. Ташаккули низоми нави муносибатҳои иқтисодӣ ба густариши технологияҳои Интернет, воситаҳои коммуникатсионӣ, истифодаи маълумоти васеъ, генезиси Интернет, истифодаи технологияҳои абрӣ, автоматика ва робототехника асос ёфтааст.

Рақамикунонии иқтисодиёт ва ҷомеа тағйироти сохтори технологӣ ва сохтори мушоҳидашавандаи ҷомеаро дар бар мегирад, ки дар он бояд ҳамкориҳои институтҳои расмӣ ва ғайрирасмӣ, бозорӣ ва ғайрибозорӣ, инчунин равандҳои рақамӣ ва ғайрирақамӣ дар назар гирифта шаванд. Воқеияти афзоянда маънои системаест, ки ҳолати воқеиро бо виртуалӣ муттаҳид мекунад ва дар шароити муосир воқеият нисбат ба омилҳои виртуалӣ бартарӣ дорад.

Натиҷаҳои таҳқиқоти илмӣ муҳаққиқони муосир оид ба рушди иқтисоди рақамӣ аҳамияти хоса доранд. Мо ба асарҳои муаллифони зерин таваҷҷуҳ менамоем: Н.Негропonte, Д.Тапскотт, К.Келли, Д. Шиллер, Ҷ.В. Кортада, Ҷ. Кристенсен, Х. Кехал, Б. Йохансон, Г. Иллинг, П. Велфенс, Э.Броуссо, Э.Ж. Малекки, Р.Х. Вебер, Э.Шмидт, У.Хиус, Ч.Холройд, Ф.Бочсианд, Р. Леонарди, О.Шибанов, Д. Элдер-Васс ва дигарон. Аз олимони ватанӣ оид ба иқтисоди рақамӣ олимони зерин

мақола ва корҳои илмию таҳқиқотӣ анҷом додаанд, Л.Ҳ. Саидмуродов, М.М. Холматов, М. Раҳмонзода, П.Қ. Ғафуров, А.Н. Нурализода, У.М. Воҳидов, И.С. Шамсов, Ш.Турахонзода, О.С. Табарзода ва ғайра.

Асосҳои назариявии ташаккули иқтисоди рақамиро таҳлил намуда, мо самтҳои асосии зерини объектҳои тадқиқотии онро қайд мекунем, ки оид ба он олимон ва муҳаққиқони хориҷию ватанӣ чӣ гуфтаанд. Дар ҷадвали 1 нишон дода шудаанд.

Ҷадвали 1. Маҳфумҳо ва шарҳи иқтисоди рақамӣ аз ҷониби олимон ва ташкилотҳои байналмилалӣ

Номи олимон ва созмонҳои байналмилалӣ	Назарияи олимон ва созмонҳои байналмилалӣ
Н. Нигропонте	Вақте ки мо бештар ба сӯи чунин ҷаҳони рақамӣ ҳаракат мекунем, як бахши тамоми аҳоли аз ҳаққи ҳуқуқ маҳрум мешавад ё чунин эҳсос мекунад. Вақте ки котиби муосир кори худро аз даст медиҳад, ҳадди ақал метавонад бо ҷаҳони рақамӣ гуфтугӯ кунад ва малакаҳои интиқолшаванда дошта бошад. Мисли як неруи табиат асри рақамиро наметавон рад ва ё қатъ кард. Он дорои чор хислати хеле пурқувват аст, ки боиси тантанаи ниҳони он мегардад: ғайримарказикунонӣ, ҷаҳонишавӣ, ҳамоҳангсозӣ ва тавонмандсозӣ.
Д. Тапскотт	Навовариҳо, виртуаликунонӣ, ҷаҳонишавӣ ба рушди иқтисоди рақамӣ мусоидат мекунад ва бо ин роҳ ҳамкориҳои анъанавии байни истеъмолкунанда ва истеҳсолкунанда, бештар шудани сифати таҷҳизот ва инчунин, эҷоди инфрасохтори “интеллектуалӣ” – и шаҳро” тағйир медиҳанд. Иқтисоди рақамӣ шуморо ба маркази нави конвергенсияи компютерӣ, телекоммуникатсионӣ ва вақтхушӣ мебарад. Иқтисоди рақамӣ, инчунин, паҳлуҳои торики шоҳроҳи иттилоотро мекушояд – назари аввалини самимӣ, мутавозин ва ҳамаҷонибаи хатарҳои инқилоб, ки барои ҳар як бизнес, ҷомеа ва фард сурат мегирад.
К. Келли	Ҳама сарлавҳаҳо ва тамоми саҳифаҳои имрӯза як чиз доранд: Инқилоби рақамӣ, аммо инқилоби воқеӣ дар ҳама ҷо тадриҷан ва ноаён ворид мешавад – ин иқтисодиёти шабакавӣ аст. Ин таҷдиди глобалии ҳаёти моро ифода мекунад, ки бузургтар аз ҳама чизест, ки то имрӯз анҷом дода шудааст. Он дорои хусусиятҳои беназири худ ва қоидаҳои комилан нав аст. Онҳое, ки онҳоро бозӣ мекунад, муваффақ хоҳанд шуд ва онҳое, ки онҳоро нодида мегиранд, нобуд мешаванд.
О.Шибанов	Ҷорӣ намудани трансформатсияи рақамӣ дар тамоми бахшҳои иқтисод муҳаррики рушди иқтисодӣ хоҳад буд, рушди босуръати иқтисодиёти рақамӣ, пеш аз ҳама, ба ташаккули рушди соҳаҳои логистика, савдо, хоҷагии манзилию коммуналӣ мавқеи намоёнро пеш хоҳад бурд.
А.Н.Нурализода	Ҷаҳони нав моро водор мекунад, ки бо дарки маҳфумҳои нав одат карда, тамоюлҳои рушди онро ба назар гирем, ташаккул ва инкишофи иқтисоди рақамӣ дар ҳаёти иқтисодӣ ва иҷтимоии ҷомеаи ҷаҳонӣ тағйиротҳои назаррасро ба миён

	оварда, имконияти гузариш ба низомҳои нав ва қолабҳои навро ба миён овард, ки ин рушди пардохтҳои рақамӣ, хизматрасониҳои онлайнӣ, офлайн, шабакаҳои иҷтимоӣ ва супертехнологияҳои нобиттавӣ дар ҳаёти мо мебошанд.
П.Ч. Гафуров	Васеъ қорӣ намудани технологияҳои рақамӣ, аз ҷумла технологияҳои муосир метавонад заминаи таъмини рушди иқтисодӣ ва афзоиши рақобатпазирии байналмилалӣ кишвар гардад. Рақамикунонии иқтисодӣ модели нави рушди иқтисодӣ, ҷалби сармояи байналмилалӣ ба вучуд меорад, ба табиқдидиҳои истеҳсолот ва рушди намудҳои нави истеҳсолот тақсон мебахшад, тамоюли содиротро тақвият мебахшад ва ҳамзамон, талаботи дохилӣ тавассути воридотивазкунӣ қонеъ мегардонад.
У.М. Воҳидов	Иқтисоди рақамӣ (иқтисоди электронӣ) ин фаъолияти нави иқтисодӣ буда, дар он фаъолият дар заминаи технологияҳои рақамӣ марбут ба бизнеси электронӣ молу хизматҳо ва истеҳсолот ба роҳ монда мешавад. Дар шароити муосир раванди гузариш ба иқтисоди рақамӣ яке аз масъалаҳои актуалӣ ба ҳисоб меравад. Аз рӯи моҳияти худ раванди мазкур бунёди молу хизматҳои инноватсиониро дар заминаи таъмини маҷмӯи техника ва технологияҳои муосир, ташаккули моделҳо ва равандҳои нави тижоратӣ ва таҳлилҳои васеи аналитикӣ ифода менамояд.
Д.Т. Қурбонализода	иқтисоди рақамӣ ин муносибате мебошад, ки тавассути технологияҳои рақамӣ анҷом дода шуда, тамоми муносибатҳои инсон дар асоси шабакаҳои Интернет ва супертехнологияҳои нобиттавӣ ба роҳ монда мешаванд. Ин ҷаҳони маҷозӣ муносибати инсонро бо технология ҷазб карда, муносибати дӯстонаро анҷом медиҳад.
Нашрияи Донишгоҳи Оксфорд	Иқтисодиётеро, ки асосан тавассути технологияҳои рақамӣ, махсусан муомилоти электронӣ бо истифода аз Интернет анҷом дода мешавад, иқтисоди рақамӣ мегӯянд.
Ташаббуси рушди иқтисоди рақамӣ ва ҳамкориҳои G20	Ин маҷмӯи васеи фаъолиятҳои иқтисодӣ, ки истифодаи иттилоот ва донишҳои рақамӣ ҳамчун омили асосии истеҳсолот, шабакаҳои иттилоотӣ муосир ҳамчун фазои муҳими фаъолият ва истифодаи самараноки технологияҳои иттилоотӣ коммуникатсионӣ (ТИК) ҳамчун омили муҳими афзоиши ҳосилнокӣ ва муносибгардонии сохтори иқтисодӣ мебошад.
Ҳукумати Федератсияи Россия	Фаъолияти иқтисодӣ, ки дар он маълумот дар шакли рақамӣ истифода мегардад, омили асосии рушди истеҳсолот мебошад. Коркарди микдори зиёди маълумот ва истифодаи натиҷаҳои таҳлили он дар муқоиса бо шаклҳои анъанавӣ идоракунии метавонад самаранокии навҳои гуногуни истеҳсолот, технология, таҷҳизот, нигоҳдорӣ, фурӯш, расонидани молу хизматҳоро хеле баланд бардошт, ки ин иқтисоди рақамӣ мебошад.

Манбаъ: Муаллифон дар асоси тадқиқотҳои илмӣ олимони таҳия намудаанд.

Бо вучуди ин, марҳалаи кунунии рушди иқтисодӣ дар муқоиса бо ибтидои асри XXI ҷалби амиқтар ва бунёди технологияҳои рақамиро дар равандҳои иқтисодӣ нишон медиҳад. Дар ин асос ҷомеаи ҷаҳонӣ аз

воқеияти ташаккули иқтисоди рақамӣ баҳрааманд шуда истодаанд. Дар асоси ин, аҳаммияти омӯзиши моҳияти иқтисоди рақамӣ, шаклҳои зуҳури он, таъсири он ба бахшҳои анъанавии иқтисодиёт ва баъзе чизҳои дигар дар оянда афзоиш хоҳад ёфт. Бар асоси ин, мо бовар дорем, ки бозгашти назарияи иттилоотӣ (рақамӣ, шабакавӣ, маҷозӣ ва ғайра) дар маҷрои асосии баҳсҳои илмӣ дер нахоҳад шуд [8, с.12].

Ҳадафи рушди иқтисоди рақамӣ фароҳам овардани шароити мусоиди ташкилӣ ва танзимкунанда дар саросари кишварҳои ҷаҳон барои рушди босамари муассисаҳои иқтисоди рақамӣ бо иштироки давлатҳо, ҷомеаи соҳибкории миллӣ, байналмилалӣ, ҷомеаи шахрвандӣ ва таъмини рушди босуръати иқтисодиёти миллии кишварҳои ҷаҳон тавассути тағйироти сифатии сохтор ва системаи идоракунии иқтисодиёти миллӣ тамоми давлатҳои дунё мебошад.

Вазифаҳои асосӣ барои рушди иқтисоди рақамӣ, ки аз ҷониби Д.Тапскотт пешниҳод шудаанд, инҳо мебошанд:

1. Таъмини пешвоёни технологии кишварҳои ҷаҳон дар заминаи ташаккули фазои глобалии рақамӣ;
2. Ташаккул додани сохтори сифатан нави дороиҳои иқтисодӣ, ки ба авлавиятҳои иқтисоди рақамӣ мувофиқанд;
3. Ташаккули бархӯрдҳо ба ташкили истехсолот, савдо, хизматрасонӣ бо назардошти дастовардҳои иқтисоди рақамӣ ва дар ташаккул ва рушди самараноки фазои ҷаҳонии рақамӣ;
4. Ташаккули принципҳои идоракунии самарабахши пайдоиш ва такмили идоракунии дороиҳо (захираҳо) – и мавҷудаи иқтисодӣ;
5. Фароҳам овардани шароит барои иштироки фаъоли ҷомеаи соҳибкории миллӣ дар ташаккули фазои иқтисодии рақамӣ тавассути фароҳам овардани шароити муносиби ташкилӣ ва эътимод ба фазои рақамӣ;
6. Фароҳам овардани шароит барои беҳтар кардани сифати ҳаёти аҳолии кишварҳои ҷаҳон тавассути тағйир додани сохтор ва сифати хизматрасониҳои иҷтимоӣ ва фароҳам овардани имкониятҳои нав барои тиҷорат ва кор;
7. Таъмини амният ва соҳибхитиёрии фазои байналмилалӣ иқтисоди рақамӣ;
8. Таъмини иштироки самараноки кишварҳо дар ташаккули экосистемаи глобалии иқтисоди рақамӣ ва фазои глобалии рақамӣ байни давлатҳо [6, с.17].

Имрӯз мо мебинем, ки ғояҳои чандин даҳсола пеш кор карда баромадашуда дар татбиқи сиёсати давлатии иқтисодии давлатҳои мутараққӣ таҷассуми худро пайдо карда истодаанд. Ин таҳаввулоти концептуалӣ қолаби ғояҳоро паси сар карда, дар ҳуҷҷатҳои стратегии кишварҳои хориҷӣ татбиқ карда мешаванд.

Тибқи маълумоти расмӣ Комиссияи Аврупо, беш аз 50 ташаббуси миллӣ ва минтақавӣ оид ба рақамикунонии бахшҳои алоҳидаи иқтисоди рақамӣ дар кишварҳои Иттиҳоди Аврупо ва кишварҳои дунё вучуд дорад.

Ҷадвали 2. - Барномаҳо ва ҳуҷҷатҳои дар соҳаи иқтисодиёти рақамӣ дар кишварҳои гуногун амалкунанда

Кишвар	Номи ҳуҷҷат
Хитой	«Made in China-2025», «Internet Plus», «Нақшаи рушди зеҳни сунъии насли оянда»
Олмон	«Стратегияи рақамӣ 2025», «Саноат 4.0»
Фаронса	«Сохтмони ояндаи саноатии Фаронса»
Британияи Кабир	«Стратегияи рақамии Британияи Кабир», «Стратегияи иқтисоди иттилоотӣ»
Австралия	«Стратегияи миллии иқтисоди рақамӣ»
Австрия	«Саноат 4.0 Австрия»
Россия	Татбиқи барномаи «Иқтисоди рақамӣ»
Япония	«Стратегияи ТИК дар Ҷопони Smart»
ИА	«Бозори ягонаи рақамӣ»
Шведсия	«Саноати оқил»
Нидерландия	«Нидерландия: Саноати оқил»
Тоҷикистон	Консепсияи иқтисоди рақамӣ КВД – “Шаҳри хушманд” дар ш. Душанбе
Туркменистон	Консепсияи иқтисоди рақамӣ
Узбекистон	“Узбекистони рақамӣ – 2030”
Қазоқистон	"Қазоқистони рақамӣ 2018-2022", Стратегияи рақамӣ
Қирғизистон	Стратегияи рақамӣ "Қирғизистони рақамӣ 2019-2023"

Манбаъ: Муаллифони дар асоси тадқиқотҳои илмӣ таҳия намудаанд.

Ҳамин тариқ, моҳияти иқтисоди рақамӣ табдил додани захираҳои иттилоотӣ ва технологияҳои иттилоотӣ (дар кишвар, иқтисодиёти шаҳр) ба чунин дороиҳое мебошад, ки бо истифода аз онҳо шахс метавонад хароҷоти транзаксияро кам кунад, суръат ва самаранокии равандҳои бизнесро баланд бардорад. Маҷмуи ин хусусиятҳо ва хусусиятҳои истеҳсолот ва идоракунии иқтисоди рақамӣ пайдоиш ва устувориҳои истифодаи мустақили истилоҳи «иқтисоди рақамӣ»-ро муайян мекунад. Маҳз ҳамин далел мефаҳмонад, ки чаро кишварҳои пешрафта тақрибан дар як фосилаи вақт барномаҳои рушди иқтисоди рақамиро оғоз кардаанд.

Ҳамин тариқ, дар бисёр ҳуҷҷатҳои стратегии давлатҳои гуногун ба иқтисодиёти рақамӣ барои таъмини рақобатпазирии иқтисодиёти миллӣ дар бозори байналмилалӣ, баланд бардоштани сифати зиндагии аҳоли, ташаккули ҳукумати қавӣ ва устувор, таъмини амнияти давлат равона шудааст.

Мо набояд далеле пешниҳод кунем, ки ҳадафҳои дар стратегияҳои татбиқи иқтисоди рақамӣ гузошташуда амалӣ намешаванд, агар илм асоснок накунад, он чӣ гуна сурат мегирад ва аз он кӣ манфиат мегирад.

Баъзе хусусиятҳои калидии иқтисоди рақамӣ дар ҷадвал 3. оварда шудаанд.

Ҷадвали 3. - Хусусиятҳои калидии иқтисоди рақамӣ

<i>Хусусиятҳо</i>	<i>Таъсир ба рушди иқтисодиёт дар маҷмӯъ</i>
Фаъолияти иқтисодӣ ба муносибгардонии рақамии иқтисодиёт тамамукуз менамояд.	Ҳамкории субъектҳои хоҷагидорӣ осон мегардад, хароҷот кам карда мешаванд, ҳам барои таъминкунандагон ва ҳам истеъмолкунандагон функцияи иловагӣ дода мешавад, ҳамкории онҳо тақмил дода мешавад, ки вақти сикли коркарди маҳсулоти нав ва ба бозор баровардани онҳоро коҳиш медиҳад, ба эҷод ва паҳнкунии маҳсулоти инноватсионӣ мусоидат мекунад ва қарорхоро дуруст қабул мекунад.
Моделҳои шахсии хизматрасонӣ ташаккул меёбанд.	Маркетинги мақсадноки Интернет, чопи 3D ва дигар технологияҳои рақамӣ ба шумо имкон медиҳанд, ки истеҳсол ва маркетинги молҳо ва хизматрасониро бо назардошти талабот ва эҳтиёҷоти ҳар як муштарӣ мушаххас кунед, ки дар ниҳоят ба сарфа кардани захираҳо (таваҷҷути ҷамоаҳои сохтор ва ҳаҷми пешниҳод ва талабот) ва беҳтар кардани сифат ва сатҳи зиндагии мардум мусоидат намоянд.
Ҳамкории мустақим байни истеҳсолкунандагон ва истеъмолкунандагон сурат мегирад.	Барои кам кардани занҷирҳои миёнарав байни истеҳсолкунанда ва истеъмолкунандаи ниҳой, эҷоди самарабахши истеҳсолот ва ҳамкории истеъмолӣ заминаҳо эҷод карда мешаванд.
Паҳншавии «иқтисоди муштарак» мавҷуд аст.	Рақамикунонии ҷамоаҳои ба тезонидани коммуникатсия заминаҳоро барои решаи кардани муносибатҳои анъанавии моликият, рушди амалияи ҳуқуқӣ бо истифода аз концепсияи назариявии институтсионалии «басти ҳуқуқҳои моликият» фароҳам меорад. Пайдаи моликияти муштаракӣ молҳо (махсусан аз ҷиҳати техникӣ мураккаб ва гарон, масалан, дастгоҳҳо) рушд карда истодааст, ки метавонад хароҷоти истеъмолкунандагонро ниҳойро коҳиш диҳад.
Нақши саҳм дар фаъолияти иқтисодии иштирокчиёни алоҳидаи он меафзояд.	Раванди рушди соҳибкорӣ хурд ва миёна, ҷунончи: чандирӣ ва мобилӣ нақши назаррас дорад, пешбурди босуръати стартапҳои инноватсионӣ, бахши «иқтисодиёти шахсонӣ воқеӣ» васеъ шуда, тамоюли афзоиши «атомизатсияи» - и сохтори иқтисодиёт ба назар мерасад.

Манбаъ: Қурбонализода Д.Т. Иқтисоди рақамӣ. Китоби дарсӣ/ Д.Т. Қурбонализода., А.Н. Нурализода., Н.Н. Нурализода. - Душанбе, 2022. - 272с.

Инкишофи минбаъдаи иқтисоди рақамиро барои иқтисодиёт ва ҷомеа метавон ҳамчун гузариш ба идоракунии оқилона тавсиф кард, марҳилаи сифатан нав, ки технологияҳои рақамӣ ҳамчун сарфаи меҳнат, кам кардани хароҷоти тиҷорат, нақлиёт ва вақт, ташаккули фарҳанги нави тиҷорат ва экосистемаҳои рақамӣ, ки имкон медиҳанд ба таври худкор фардикунонии харидор ва фардикунонии фармоишҳо,

муносибгардони занҷирҳои истеҳсолот ва таъминот таъмин карда шаванд. Ташаккули ба истилоҳ пирамидаҳои инноватсионӣ вучуд дорад, вақте ки даромади зарурӣ аз фурӯши молҳои аллакай сохташуда барои гузаштан ба рушд, коркарди молҳои нав ҳисоб карда мешавад.

Дар айни замон иқтисоди рақамӣ моҳиятан байналмилалӣ ва трансмиллӣ мебошад. Аз ин рӯ, сарфи назар аз хоҳиши ҳифзи фазои миллии иқтисоди рақамӣ, ки аз ҷониби ҳукуматҳои бисёр кишварҳо намоиш дода мешавад, ҳамзамон тамоюли муқобил бо муттаҳидшавии стандартҳо ва танзими техникӣ дар ин соҳа ба назар мерасад.

Афзоиши ғаврии шабакаҳои иҷтимоӣ, афзоиши шумораи смартфонҳо, мусоидат ба дастрасии васеъ ба Интернет, паҳншавии технологияҳои омӯзиши компютерӣ ва зеҳни сунъӣ ҷаҳони муосирро тағйир медиҳанд. Ба назар гирифтани муҳим аст, ки равандҳои ба рақамикунонӣ оварда расонидаанд, тадриҷан ва хеле пеш аз пайдоиши мафҳуми «иқтисоди рақамӣ» қисми ҷудонашавандаи муҳити иттилоотӣ гардида, мутобиқи талаботи бахши воқеӣ ташаккул ёфтаанд.

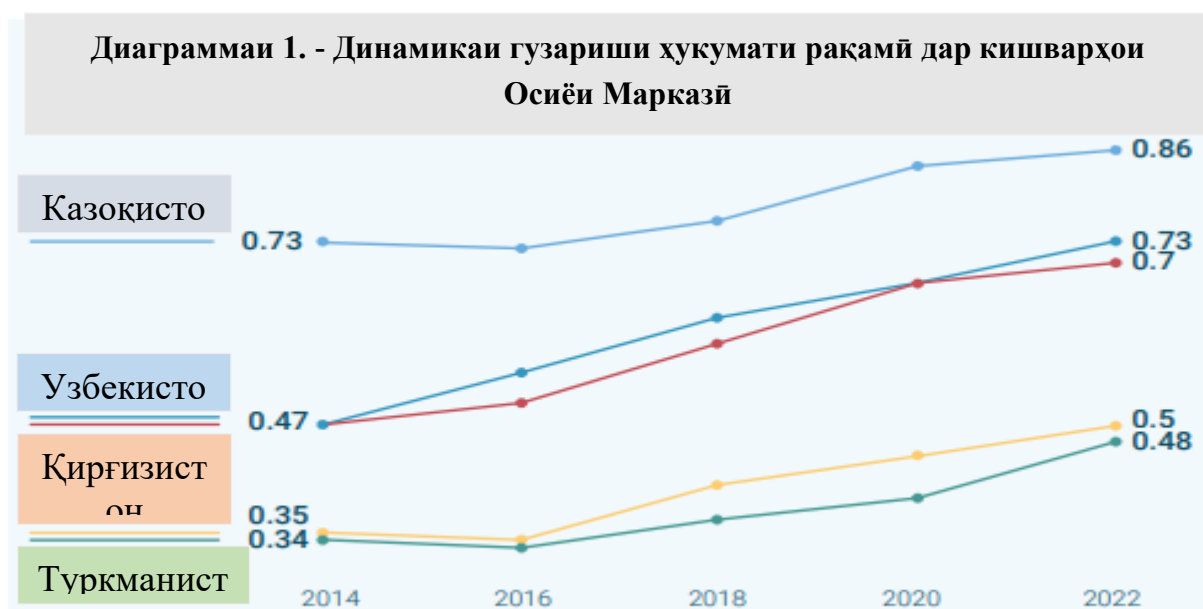
Рушди босамари бозорҳо дар иқтисоди рақамӣ танҳо бо мавҷудияти шабакаҳои иҷтимоӣ (Instagram, Facebook...), технологияҳои пешрафта (Big Data, блокчейн, технологияҳои истеҳсолот, зеҳни сунъӣ...) имконпазир аст, аз ин рӯ, ҷораҳои ҳавасмандгардони он бояд ба ду самт равона карда шаванд.

Якум, муассисаҳо: таҷдид ва модернизатсияи онҳо барои фароҳам овардани шароит барои рушди иқтисоди рақамӣ (танзими меъёрии бозорҳои рақамӣ ва истеҳсоли рақамӣ, таълими кадрҳои дорои салоҳияти рақамӣ ва ғайра) талаб карда мешавад.

Дуюм, инфрасохтори техникӣ (шабакаҳои интиқоли маълумот, марказҳои додаҳо, хизматрасонии барномавӣ ва ғайра), ки бунёди он на танҳо заҳмати зиёд, балки сармоягузориҳоро низ талаб мекунад.

Инро бояд қайд кард, ки имрӯз кишварҳои мавқеи пешсаф оид ба рушди иқтисоди рақамӣ ИМА, Кореяи Ҷанубӣ, Япония, Хитой, Сингапур, Шведсия ва дигар давлатҳои мебошанд, ки маблағгузориҳо ба ин самт равона кардаанд. Кишварҳои Осиёи Марказӣ бошад, барои ворид шудан ба роҳи ҷомеаи аз ҷиҳати иттилоот ва технология ғабол уҳдадориҳои ҷиддӣ гирифтаанд. Ислоҳоти ҳукумати электронӣ дар минтақа қадамҳои муҳимро дар самти идоракунии шаффоф, демократияи иштирокӣ ва ҷомеаи фарогир, пеш аз ҳама, тавассути интиқоли ин унсурҳо ба рӯзномаи ислоҳоти маъмурӣ гузоштан.

Мувофиқи рейтингҳои Созмони Милали Муттаҳид оид ба сатҳи рушди ҳукумати электронӣ аз соли 2022 Қазоқистон дар ҷои 28-ум бо EGGDI (E-Government Development Index – Индекси рушди ҳукумати электронӣ) 13 "хеле баланд" - 0,8628, Ўзбекистон - ҷои 69-ум (дар байни кишварҳои Осиёи Марказӣ) бо "баланд" - 0,7265, Қирғизистон – ҷои 81-ум, "баланд" – 0,6977 ва Тоҷикистон (ҷойи 129, 0,5039) ва Туркменистон (ҷои 137 "миёна" 0,4808 қарор доранд [11, с.11].

Сарчашма: Дар асоси маълумоти Фарух Ҳакимов Стратегияҳои миллии рақамгузаронӣ дар давлатҳои Осиёи Миёна: Мушилот ва Имкониятҳо солҳои 2014-2022 тартиб дода шудааст.

Таҳлил аз рӯи сатҳҳои рушди рақамисозӣ дар кишварҳои Осиёи Марказӣ ба се кластер тақсимои дақиқ намуд:

1. «Хеле баланд» (EGDI > 0.75) — Қазоқистон.
2. «Баланд» (EGDI аз 0,5 то 0,75) — Ўзбекистон, Қирғизистон ва Тоҷикистон.
3. «Миёна» (EGDI аз 0,25 то 0,5) — Туркменистон.

Ҷадвали 4. Кишварҳои Осиёи Марказӣ дар Индекси рушди ҳукумати электронии СММ 2020-2022

Давлатҳо	Сатҳи EGDI	Рейтинг EGDI 2020	Рейтинг EGDI 2022	Тағйир
Қазоқистон	Сатҳи баланд	28 (0.8628)	28 (0.8628)	1
Қирғизистон	Баланд	83 (0.6749)	81 (0.6977)	2
Ўзбекистон	Баланд	87 (0.6665)	69 (0.7265)	18
Тоҷикистон	Баланд	133 (0.4649)	129 (0.5039)	4
Туркменистон	Миёна	158 (0.4034)	137 (0.4808)	21
Миёнаи ҷаҳон		0.5988	0.6102	
Миёна аз рӯи минтақа		0.6373	0.6493	
Миёна аз рӯи зерминтақа		0.6094	0.6543	

Сарчашма: Муаллифони дар асоси маълумоти Тадқиқоти рушди ҳукумати электронии Созмони Милали Муттаҳид 2020-2022 тартиб додаанд.

Умуман, дар кишварҳои Осиёи Марказӣ стратегия ва барномаҳои бузурги милли амалӣ карда мешаванд, ки барои гузариш ба ҷомеаи воқеии иттилоотӣ тавассути бунёди иқтисодиёти рақамӣ ва ҳукумати рақамӣ, инчунин ноил шудан ба рушди устувор ва рушди иқтисодӣ нигаронида шудаанд.

Барои имрӯз иқтисодиёти рақамӣ ҳамчун сохтори васеи олами маҷозӣ фарогирандаи имкониятҳои хизматрасониҳои оммавӣ тавассути технологияҳои рақамӣ ва интернет – шабакаҳо ба роҳ монда мешавад. Барои осон фаҳмидани доираи иқтисоди рақамӣ дар татбиқи системаҳои ҷамъиятӣ барои ҳозир се зинаи истифодабариро пешниҳод менамоем, ки онҳо ҷунинанд:

- баҳши таъминкунандагон ва харидорони молу хизматрасониҳои воқеӣ;
- баҳши рушди барномаҳо ва технологияҳои нав;
- зерсохтор дар шакли заминаи қонунгузорӣ, системаи омодагии кадрҳо, каналҳои интиқол ва нигоҳдории ҳама гуна маълумот дар шакли электронӣ [6, с.26].

Ҳамин тариқ, моҳияти иқтисоди рақамӣ табдил додани захираҳои иттилоотӣ ва технологияҳои дар корхона (дар кишвар, иқтисодиёти шаҳр) мавҷудбуда ба ҷунин дороиҳо мебошад, ки бо истифода аз онҳо хароҷоти транзаксионӣ кам шуда, самаранокии равандҳои бизнес бало мешавад. Табдили моделҳои бизнес таҳти таъсири технологияҳои рақамӣ ва ташаккули экосистемаҳои рақамӣ ба таври объективӣ ба мураккабии афзояндаи иқтисодиёт ва дар натиҷа, афзоиши ҷаъолияти иттилоотӣ барои таъмини ҳамкориҳои ҳама пайвандҳо дар истеҳсоли мол ва хизматрасониҳо ва бештар ба назар гирифтани талаботи инфиродии истеъмолкунандагон мебошад.

Ҳамин тариқ, мо метавонем ҳулосаи умумӣ барорем, асарҳои муосир исбот мекунанд, ки иқтисодиёти рақамӣ як зарурати объективӣ дар воқеияти муосири ҳаёт мебошад. Вобаста ба пайдоиши он ҳам қонунҳо ва ҳам тамоюлҳое, ки дар иқтисодиёти «индустриалӣ» ба амал омадаанд, тағйир меёбанд. Дар зери таъсири рақамисозӣ тағйирот дар асоси ҳаракати иқтисоди бозорӣ, дуршавӣ аз шаклҳои анъанавии пешбурди тиҷорат, инчунин дастгирии иқтисодии он ба амал меояд.

Умуман, мо иқтисодиёти рақамиро ҳамчун системаи муносибатҳои иқтисодии байни субъектҳои хоҷагидор, давлат, инчунин, объектҳои муайян мекунем, ки метавонанд тавассути ТИК - шабака тавлид, ҷамъоварӣ, коркард ва табодули иттилоотро дошта бошанд.

Инчунин, таҳлили низоми қунии байналмилалӣ ва дохилии нишондиҳандаҳои рушди иқтисодиёти рақамӣ, инфокоммуникатсия, истифодаи ТИК ва ҳаракат ба сӯи ҷомеаи иттилоотӣ бартарияти нишондиҳандаҳои ягонро дар шакли физикӣ дар асоси таҳлили муқоисавӣ ва рейтингӣ ё раддабандии кишварҳои ҷаҳон ва минтақа дар асоси усули рейтингӣ умумӣ ва нишондиҳандаҳои рақамӣ ба роҳ монда шудааст. Аммо мавҷудияти нишондиҳандаҳои зиёде, ки ҷанбаҳои гуногуни падидаҳои иҷтимоӣ иқтисодӣ ва раванди рушди рақамиро тавсиф мекунанд, зарурати баҳодиҳии ҳамаҷонибаи маҷмуи масъалаҳоро бояд ба назар гирифт.

Арзёбии вазъ ва иқтисодии рушди иқтисоди рақамӣ ва ҷомеаи иттилоотӣ дар заминаи бахшҳои иқтисодӣ, минтақаҳои кишвар, кишварҳои ҷомеаи ҷаҳонӣ, муқоисаи натиҷаҳои бадастомадаи равандҳои ҷорӣ бо нишондодҳо ва ҳадафҳои мақсаднок заминаи миқдорӣ барои таҳияи қарорҳои идоракунӣ оид ба татбиқи стратегияи рушди иқтисоди рақамии ҷомеаи иттилоотӣ бо дарназардошти ҷузъи инфокоммуникатсионӣ, пайдарпайӣ ва миқёси рушди рақамӣ, муайян намудани тадбирҳо оид ба интенсификасияи раванд ва самтҳои афзалиятноки сармоягузорӣ дар лоиҳаҳои миллӣ ва минтақавӣ оид ба рақамикунонии иқтисодӣ ва соҳаи иҷтимоӣ ба ҳисоб меравад. Бинобар ин, яке аз манбаъҳои асосии рушди минбаъдаи институтсионалӣ барои кишвари мо табодули рақамӣ буда, барои ташкили иқтисоди рақамӣ заминаи муосири меъёриро ҳуқуқӣ, низомии нави самараноки идоракунӣ давлатии захираҳои иттилоотӣ-коммуникатсионӣ ва технологияҳои рақамӣ ва механизми нави ҳамкории шабакавӣ дар ҷомеаи иттилоотиро талаб мекунад.

Ҷумҳурии Тоҷикистон дар марҳилаи ибтидоии иқтисоди рақамӣ қарор дошта бошад ҳам, оғози қадамҳои нахустини худро барои гузариш ба рақамикунонии иқтисодӣ дар кишвар тавассути фаъолияти ТИК дар соҳаҳои мухталифи кишвар ба роҳ монда, солҳои охир ба як қатор дастовардҳо ноил гардидааст, ки он таҳияи Консепсияи иқтисоди рақамӣ дар Тоҷикистон, таъсиси КВД “Шаҳри ҳушманд” дар шаҳри Душанбе, шаҳри бехатар, барномаи «Гардиши ҳуҷҷатҳои электронӣ SITI-DOC», инчунин бонкҳои рақамӣ, ба монанди Алифбонк, Душанбе сити Бонк мебошанд.

Хуллас, иқтисоди рақамӣ бахши технологияҳои иттилоотӣ аст, аммо ҳудуди иқтисоди рақамӣ бо он маҳдуд намешавад ва баъзе моделҳои тиҷоратии рақамиро фаро мегирад. Раванди рақамикунонӣ на танҳо дар самти пешниҳоди хизматрасониҳои давлатӣ, балки хизматрасониҳои бонкӣ, идоракунӣ истеҳсолоти саноатӣ ва кишоварзӣ, тандурустӣ ва маориф, савдо ва логистика ва дигар соҳаҳо ба таври васеъ инкишоф ёфта истодааст.

Адабиёт:

1. Барномаи давлатии рушд ва татбиқи технологияҳои информатсионӣ-коммуникатсионӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2014-2017 аз 3 июни соли 2016, таҳти №428.
2. Барномаи миёнамуҳлати рушди Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2021–2025.
3. Воҳидов У.М. Муаммоҳои ташаккули заминаи андозбандӣ дар шароити иқтисоди рақамӣ/ У.М. Воҳидов// Маводи конференсияи илмӣ-амалии ҷумҳуриявӣ дар мавзӯи “Иқтисоди рақамӣ: муаммоҳои рушд ва механизмҳои ҳалли он”, ДДМИТ. 12.12.2020. – 2021. – С.79-84.
4. Қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи Консепсияи ташаккули ҳукумати электронӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон (2012-2020)» аз 30 декабри соли 2011 № 6431.

5. Қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи Концепсияи иқтисодиёти рақамӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон» аз 30 декабри соли 2019 № 642.
6. Қурбонализода Д.Т. Иқтисоди рақамӣ. Китоби дарсӣ / Д.Т. Қурбонализода, А.Н. Нуралӣзода, Н.Н. Нуралӣзода. – Душанбе: ҶДММ “Шоҳини С”, 2022. - 272с.
7. Қурбонализода Д.Т. Тиҷорати электронӣ. Васоити таълимӣ / Д.Т. Қурбонализода, М.Н. Ҳикматов. – Душанбе: ҶДММ “Бебок”, 2021. - 178 с.
8. Қурбонализода Д.Т. Ҷумҳурии Тоҷикистон дар шароити татбиқи иқтисоди рақамӣ: ҷорисозии малакаҳои рақамӣ, ҷомеаи иттилоотӣ ва фарҳанги иттилоотии шаҳрвандон/ Д.Т. Қурбонализода // Паёми коллеҷи техникии ДТТ ба номи академик М.Осимӣ. – Душанбе. – 2022. – С.14-18.
9. Неъматуллои М. Ташаккули низоми электронӣ омили баланд бардоштани идоракунии молияи давлатӣ / М. Неъматуллои, Б.И. Каримов // Паёми молия ва иқтисод. – Душанбе: ДДМИТ. – 2022. - №3 (32). – С.219-225.
10. Фармони Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи Стратегияи давлатии технологияҳои иттилоотӣ ва коммуникатсионӣ барои рушди Ҷумҳурии Тоҷикистон» аз 5 ноябри соли 2003, № 1174.
11. Хакимов Ф. Национальные стратегии цифровизации государств Центральной Азии: вызовы и возможности. Тошкент – 2022.- 32с. [электронный ресурс]. - URL: <https://cabar.asia/ru/natsionalnye-strategii-tsifrovizatsii-gosudarstv-tsentralnoj-azii-vyzovy-i-vozmozhnosti> (дата обращения: 12.03.2023)

УДК: 330.101.541

АНАЛИЗ НАУЧНЫХ ПОДХОДОВ К ОПРЕДЕЛЕНИЮ ПОНЯТИЯ «КОНКУРЕНТОСПОСОБНОСТЬ НАЦИОНАЛЬНОЙ ЭКОНОМИКИ»

***Содикзода Парвиз** - к.э.н., доцент кафедры мировой экономики финансово-экономического факультета Таджикского национального университета. Адрес: 734025, Республика Таджикистан, г. Душанбе, проспект Рудаки 17. Тел.: 100-119-306; e-mail: parvizis91@gmail.com*

***Кишваров Мехровар Джалолиддинович** - ассистент кафедры мировой экономики финансово-экономического факультета Таджикского национального университета. Адрес: 734025, Республика Таджикистан, г. Душанбе, проспект Рудаки 17. Телефон: +992 501 666 721. E-mail: mekhrovar.kishvarov@mail.ru*

В данной статье рассматриваются основные вопросы, связанные с методологией и методами определения и измерения международной конкурентоспособности экономики, а также анализируются основы, которые привели к возникновению и развитию теории конкурентоспособности экономики. Проведена научная систематизация теорий конкурентных преимуществ и определены исторические периоды, определившие развитие теории в направлениях, диктуемых изменяющимися экономическими условиями.

Проведен сравнительный анализ различных взглядов на теорию конкуренции и подходов представителей различных научных школ и направлений к оценке природы и сущности конкурентных преимуществ. На его основе показано отсутствие господствующего определения конкурентоспособности на протяжении многих лет только на основе преимуществ во внешней торговле или анализе производительности труда. Современная теория конкурентоспособности опирается на показатели, характеризующие уровень благосостояния наций и способность экономики к достижению устойчивого экономического роста.

В научной работе представлен целый ряд определений конкурентоспособности в диалектическом порядке. Приведенные определения иллюстрируют как развитие самой теории, так и отсутствие в мировой экономической мысли единой концепции и единого подхода к определению и, следовательно, измерению конкурентоспособности экономики.

Ключевые слова: конкурентоспособность, международная конкурентоспособность, теории конкуренции, благосостояние нации, конкурентные преимущества, устойчивый экономический рост.

ТАҲЛИЛИ НАЗАРҲОИ ИЛМИИ МАФҲУМИ “РАҚОБАТПАЗИРИИ ИҚТИСОДИ МИЛЛӢ”

Содиқзода Парвиз - номзади илмҳои иқтисодӣ, дотсенти кафедраи иқтисодиёти ҷаҳони факултети молиявӣю иқтисодии Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Суроға: 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ 17. Тел.: 100-119-306; e-mail: parvizis91@gmail.com

Кишваров Меҳровар Ҷалолиддинович - ассистенти кафедраи иқтисодиёти ҷаҳони факултети молиявӣю иқтисодии Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Суроға: 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ 17. Телефон: 501-666-721; e-mail: mekhrovar.kishvarov@mail.ru

Дар мақолаи мазкур масъалаҳои асосии марбут ба методология ва усулҳои муайян ва арзёбии рақобатпазирӣ байналмилалӣ иқтисодиёт баррасӣ гардида, инчунин асосҳои, ки боиси пайдоиши ва рушди назарияи рақобатпазирӣ иқтисодӣ гардиданд, таҳлил карда шудааст. Системасозии илмӣ назарияҳои афзалиятҳои рақобатӣ гузаронида шуда, давраҳои таърихӣ муайян карда шудаанд, ки рушди назарияро дар самтҳои, ки бо тағйирёбии шароити иқтисодӣ дикта мекунанд, муайян мекунанд.

Таҳлили муқоисавӣ ақидаҳои гуногун оид ба назарияи рақобат ва равишҳои намоёндагони мактабҳо ва самтҳои гуногуни илмӣ барои арзёбии хусусият ва моҳияти бартариҳои рақобатӣ гузаронида шудааст. Дар асоси он, мавҷуд набудани таърифи бартариҳои рақобатпазирӣ дар тӯли солҳои зиёд танҳо дар асоси афзалиятҳо дар савдои хориҷӣ ё таҳлили ҳосилнокии меҳнат нишон дода мешавад. Назарияи муносири рақобатпазирӣ ба нишондиҳандаҳои асос ёфтааст, ки сатҳи некуаҳволии миллат ва қобилияти иқтисодиётро барои ноил шудан ба рушди устувори иқтисодӣ тавсиф мекунанд.

Дар қатори илмӣ як қатор таърифҳои рақобатпазирӣ бо тартиби диалектикӣ оварда шудааст. Мафҳумҳои дар боло овардашуда ҳам инкишофи ҳуди назария ва ҳам дар афкори ҷаҳонӣ иқтисодӣ вуҷуд надоштани консепсия ва равиши ягонро барои муайян кардан ва арзёбӣ кардани рақобатпазирӣ иқтисодиёт нишон медиҳанд.

Калидвожаҳо: рақобатпазирӣ, рақобатпазирӣ байналмилалӣ, назарияҳои рақобат, некуаҳволии миллат, афзалиятҳои рақобатпазирӣ, рушди устувори иқтисодӣ.

ANALYSIS OF SCIENTIFIC APPROACHES TO THE DEFINITION OF THE CONCEPT OF "COMPETITIVENESS OF THE NATIONAL ECONOMY"

Sodiqzoda Parviz, Associate Professor, Department of world economy, faculty of finance and economics, Tajik National University. Address: 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki avenue 17. Tel.: 100-119-306; e-mail: parvizis91@gmail.com

Kishvarov Mehrovar Jaloliddinovich - assistant of the Department of World Economy, Faculty of Finance and Economics, Tajik National University. Address: 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki avenue 17. Tel.: 501-666-721; e-mail: mekhrovar.kishvarov@mail.ru

This article discusses the main issues related to the methodology and methods for determining and measuring the international competitiveness of the economy, and also analyzes

the foundations that led to the emergence and development of the theory of economic competitiveness. A scientific systematization of the theories of competitive advantages has been carried out and historical periods have been determined that determined the development of the theory in directions dictated by changing economic conditions.

A comparative analysis of different views on the theory of competition and approaches of representatives of various scientific schools and directions to assess the nature and essence of competitive advantages has been carried out. Based on it, the absence of a dominant definition of competitiveness for many years is shown only on the basis of advantages in foreign trade or labor productivity analysis. The modern theory of competitiveness is based on indicators that characterize the level of well-being of nations and the ability of the economy to achieve sustainable economic growth.

The scientific work presents a number of definitions of competitiveness in a dialectical order. The above definitions illustrate both the development of the theory itself and the absence in world economic thought of a unified concept and a unified approach to defining and, consequently, measuring the competitiveness of an economy.

Key words: *competitiveness, international competitiveness, theories of competition, welfare of the nation, competitive advantages, sustainable economic growth.*

В последние годы концепция конкурентоспособности стала новой парадигмой экономического развития. Конкурентоспособность охватывает осознание, как ограничений, так и проблем, связанных с глобальной конкуренцией. Хотя ее важность признается, конкурентоспособность была спорной темой среди экономистов и ученых, особенно конкурентоспособность на национальном уровне [6].

В последние годы термин «национальная конкурентоспособность» стал широко использоваться в экономической литературе. Однако широкое и частое употребление термина не всегда основано на четко определенном значении, и на этой терминологической неточности основано множество недоразумений и противоречий. Почти во всех работах, посвященных конкурентоспособности нации, четко не определено, какова цель конкурентоспособности нации. Общепринятого определения конкурентоспособности не существует, и этот термин, по-видимому, имеет разные значения для разных исследователей: одни могут подчеркивать технологическое лидерство страны, тогда как другие подчеркивают долю экспорта, производительность или темпы ее роста [5]. Это относится к типичному подходу к проблеме, означающему, что вместо определения конкурентоспособности страны исследуются различные факторы, влияющие на конкурентоспособность. В большинстве исследований, в которых упоминается конкурентоспособность страны, представлены факторы, используемые для измерения конкурентоспособности, однако само понятие не определено. Невозможно провести правильное измерение и адекватно интерпретировать результаты, если цель не определена. На основе таких исследований трудно вывести теоретически обоснованные и применимые на практике предложения.

Необходимость повышения национальной конкурентоспособности, ее поддержание и возникающие вопросы интенсивно обсуждаются как в экономической теории, так и в практической жизни. Рыночная экономика

является конкурентной экономикой, поэтому различные теории рассматривают конкуренцию как важную часть экономической деятельности. Возрастающее значение национальной конкурентоспособности можно объяснить сильной экономической интеграцией и глобализацией, что также требует постоянного роста конкурентоспособности.

Некоторые экономисты выразили очень серьезные сомнения по поводу его значения, поскольку считают эту идею очень иллюзорной. Один из них – обладатель Нобелевской премии по экономике Пол Кругман. Он утверждал, что определение национальной конкурентоспособности — «бесполезное занятие и опасная навязчивая идея» [16].

Национальные экономики не находятся в прямой конкуренции друг с другом. Ни одна страна не может обанкротиться так, как это делают фирмы. Он утверждал, что понятие национальной конкурентоспособности не имеет смысла [16]. Кроме того, Роберт Райх (американский экономический советник) заявлял, что национальная конкурентоспособность является одним из редких терминов публичного дискурса, которые сразу же перешли от неизвестности к бессмысленности без какого-либо промежуточного периода согласованности.

Путаница в терминологии и проблемы с определением конкурентоспособности не являются поводом для исключения термина или игнорирования практического анализа конкурентоспособности нации. К счастью, их аргументы не остановили размышления и исследования национальной конкурентоспособности. Так, Санджая Лалл (профессор экономики Оксфордского университета) утверждал, что национальная конкурентоспособность на самом деле является реальной проблемой, которую можно определить и измерить [19].

Признанный специалист в области изучения экономической конкуренции Майкл Портер заявлял, что концепция национальной конкурентоспособности имеет смысл и объясняется национальной производительностью [5]. По словам Портера, чтобы понять конкурентоспособность, отправной точкой должны быть источники национального процветания. Уровень жизни страны определяется производительностью ее экономики, которая измеряется стоимостью товаров и услуг, произведенных на единицу человеческих, капитальных и природных ресурсов страны. Всемирный экономический форум определил конкурентоспособность как способность страны достигать устойчивых высоких темпов роста ВВП на душу населения [14]. В «Ежегоднике мировой конкурентоспособности» ученые международного института управленческого развития поясняют, что национальная конкурентоспособность — это способность страны создавать и поддерживать среду, которая поддерживает создание большей ценности для ее предприятий и большее процветание для ее людей. Эта концепция подчеркивает климат, в котором фирмы конкурируют.

Национальная конкурентоспособность определяется как способность страны в условиях свободной торговли и справедливых рыночных условий производить товары и услуги, отвечающие требованиям международных рынков, одновременно поддерживая и увеличивая реальный доход своих граждан в долгосрочной перспективе. Это превращает конкурентоспособность в игру с нулевой суммой, поскольку выигрыш одной страны достигается за счет других. Этот взгляд на конкурентоспособность используется для оправдания вмешательства, направленного на изменение результатов рынка в пользу страны [6].

Некоторые же утверждали, что экономика может стать более конкурентоспособной, сохраняя заниженный курс своей валюты за счет номинального обесценивания. В краткосрочной перспективе может быть, достигнут значительный выигрыш в ценовой конкурентоспособности из-за колебаний обменного курса, в основном в результате краткосрочных спекулятивных потоков капитала. Эти изменения обменного курса гораздо более изменчивы, чем производительность. В результате могут произойти внезапные резкие изменения ценовой конкурентоспособности без каких-либо изменений в основных принципах. Однако стратегия сохранения заниженного курса валюты, скорее всего, не увенчается успехом в долгосрочной перспективе, поскольку она может лишь маскировать и увековечивать недостаточную производительность фирм страны [16]. Странам, которые систематически полагаются на девальвацию для поддержания своей конкурентоспособности, часто не удается повысить производительность и поддерживать экономический рост в долгосрочной перспективе.

В целом в исследованиях разных ученых и организаций упоминаются разные аспекты концепции национальной конкурентоспособности. Однако концепции конкурентоспособности, связанные с производительностью и уровнем жизни, получили более широкое признание.

В этом исследовании концепция национальной конкурентоспособности основана на следующих академических взглядах на конкурентоспособность известных экономистов и организаций, которые вдохновили наше исследование национальной конкурентоспособности.

Национальная конкурентоспособность относится к способности страны создавать и поддерживать экономический рост и повышать уровень жизни своих граждан за счет повышения национальной производительности в условиях рыночной экономики.

Очевидно, что производительность имеет основополагающее значение для национальной конкурентоспособности и уровня жизни нации в долгосрочной перспективе. Производительность обеспечит устойчивый экономический рост и улучшение условий жизни граждан. Производительность зависит как от ценности национальных продуктов и услуг, измеряемой ценами, которые они могут установить на открытом рынке, так и от эффективности, с которой они могут быть произведены

[6]. Рост производительности ведет к повышению реальных доходов и уровня жизни. Целью является производительность, а не экспорт как таковой. Только если страна расширит экспорт продуктов или услуг, которые она может продуктивно производить, повысится национальная производительность [6]. Производительность наций, в конечном счете, определяется производительностью их компаний. Экономика не может быть конкурентоспособной, если действующие в ней компании не являются конкурентоспособными, будь то отечественные фирмы или дочерние предприятия иностранных компаний. Следовательно, для уровня жизни важна производительность всей экономики, а не только сектора торговли.

Мировая экономика — это не игра с нулевой суммой. Многие страны могут улучшить свое благосостояние, если они смогут повысить производительность [7]. Производительность позволяет нации поддерживать высокую заработную плату, сильную валюту, привлекательную доходность капитала и, вместе с этим, высокий уровень жизни [6]. Было бы заблуждением считать, что можно добиться конкурентоспособности в условиях низкой производительности. Развивающиеся страны, такие как Вьетнам или Китай, имеют конкурентоспособные на международном уровне отрасли промышленности, потому что низкая стоимость производства связана с более низкой реальной заработной платой. Однако конкурентоспособность, основанная на низкой заработной плате, мимолетна. Было бы неправильно считать нацию конкурентоспособной, если она достигается за счет низкой стоимости рабочей силы, снижения заработной платы и несоответствующих условий труда. Это скорее относится к низкому уровню конкурентоспособности страны, поскольку она не способна гарантировать более высокий доход своим гражданам. Таким образом, главная проблема экономического развития заключается в том, как создать условия для быстрого и устойчивого роста производительности.

В конечном счете, целью национальной конкурентоспособности является «общее благосостояние». Все остальные интерпретации, включая вопросы торговли, рассматриваются как основные факторы конкурентоспособности. Конкурентоспособность нации характеризуется благосостоянием ее граждан и экономическим ростом. Согласно Фагербергу, конкурентоспособность отражает способность страны обеспечить высокий уровень жизни своих граждан по сравнению с гражданами других стран. Подход Ландау подчеркивает рост уровня жизни граждан в соответствии с относительно равным распределением богатства, обеспечивая работой всех, кто может и хочет работать; и делать это без ущерба для уровня жизни следующего поколения [2]. Повышение уровня жизни и общего благосостояния считаются конечными целями конкурентоспособности. Успех во внешней торговле и приток иностранных инвестиций можно рассматривать как

определяющие факторы, влияющие на национальную конкурентоспособность.

Отраслевая конкурентоспособность. Конкурентоспособность отрасли, образованной совокупностью предприятий со схожими видами деятельности, может быть в определенной степени аналогична конкурентоспособности предприятий. Между тем, отрасль конкурирует с другими отраслями во внутренней экономике. С точки зрения международной экономики промышленность конкурирует с аналогичными иностранными отраслями в других странах. Конкурентоспособность отрасли в значительной степени определяется экономической и политической структурой.

Есть несколько факторов, которые способствуют росту конкурентоспособности определенной отрасли, такие как налоговая система, субсидии или условия импорта-экспорта и т. д. Общее исследование экономических и политических выгод или ограничений и их влияния позволяет оценить, где отрасль работает эффективно, или просто полагается на льготы.

Конкурентоспособность предприятия. На уровне фирмы конкурентоспособность можно определить достаточно просто. Фирмы конкурентоспособны, если их продукция и их цены соответствуют требованиям соответствующих рынков, и они остаются прибыльными в своем бизнесе.

Конкурентоспособность предприятия — это способность поддерживать рыночную позицию, в том числе путем своевременной поставки качественной продукции по конкурентоспособным ценам за счет приобретения гибкости для быстрого реагирования на изменения спроса и успешного управления дифференциацией продукции за счет наращивания инновационного потенциала и эффективной системы маркетинга. Конкурентоспособность фирмы - это способность работать лучше, чем у сопоставимых фирм с точки зрения продаж, доли рынка и прибыльности, и достигается с помощью стратегий.

Основное различие между конкурентоспособностью предприятия и нации заключается в том, что предприятие обанкротится, если оно останется неконкурентоспособным в течение длительного времени, в то время как нация никогда не выйдет из бизнеса, независимо от того, насколько плохо ею управляют или насколько она неконкурентоспособна. Когда экономика теряет свою конкурентоспособность, это отражается в снижении занятости, экономическом спаде, росте инфляции и ухудшении благосостояния, а не в исчезновении с рынка. Страна остается конкурентоспособной, когда она поддерживает некоторые конкурентоспособные отрасли и фирмы, а также конкурентный климат, в котором конкурируют ее фирмы. В свою очередь, конкурентоспособная отрасль включает фирму или несколько фирм, которые остаются конкурентоспособными как на внутреннем, так и на международных рынках.

Мотивы конкуренции между нациями. Нации конкурируют, потому что мировые рынки открыты, и со временем они еще больше раскрывают свои границы [15]. Почему страны, наконец, согласились снизить свой барьер, по крайней мере, по экономическим причинам? Ответ, вероятно, лежит в последствиях Великой депрессии. Многие ученые, в частности Дж. М. Кейнс, показали, что экономический спад в 1929 году перерос в мировую депрессию в 1930-х годах, потому что страны приняли протекционистскую политику. Чтобы предотвратить повторение такой ситуации, Бреттон-Вудское соглашение 1944 года было направлено на либерализацию международной торговли. Сегодня тарифы на товары составляют менее 4% среди членов Всемирной торговой организации (ВТО). Более того, ОЭСР с момента своего создания способствовала развитию свободного движения капитала, товаров и услуг сначала между развитыми странами, а затем и во всем мире. Наконец, зоны свободной торговли, такие как НАФТА, и организации региональной интеграции и организации региональной интеграции, такие как Европейский союз, усилили это развитие.

Технологии и глобализация ускорили тенденцию к миру, который не только открыт, но также прозрачен и непосредствен. Предприятия теперь получают огромный выбор при выборе места для своего бизнеса. Следовательно, страны должны продвигать свои сравнительные преимущества в различных областях. Например, раньше конкурентоспособность фокусировалась только на способности проявлять агрессивность на мировых рынках за счет экспорта и прямых иностранных инвестиций (ПИИ). Сегодня конкурентоспособность также подчеркивает способность развивать привлекательность, как для иностранных, так и для местных фирм для деятельности, которая создает экономическое богатство [15]. Общего рецепта конкурентоспособности для каждой страны не существует. Каждая отдельная страна должна адаптировать их к своим условиям. Стратегии конкурентоспособности успешны, когда они уравнивают экономические императивы, навязанные мировыми рынками, с социальными требованиями нации, сформированными ее историей, системами ценностей и традициями.

Некоторые ученые утверждают, что конкурируют не сами страны, а их фирмы. Нет сомнений в том, что конкурентоспособные фирмы являются главными двигателями национальной конкурентоспособности. Они лежат в основе создания богатства. Тем не менее, за последние десятилетия роль правительств настолько возросла, что игнорировать их влияние на современную экономику просто невозможно. Несколько недавних исследований продолжают подчеркивать ключевую роль стран в формировании среды, в которой работают фирмы. Значительная часть конкурентного преимущества стран проистекает из далеко идущей политики стимулирования, разработанной для привлечения иностранных инвестиций.

Литература:

1. Азимов П.Х., Бабкин А.В., Анализ конкурентоспособности экономики Республики Таджикистан на мировом рынке. 2011 [Электронный ресурс]: <https://cyberleninka.ru/article/n/analiz-konkurentosposobnosti-ekonomiki-respubliki-tadzhikistan-na-mirovom-rynke/viewer> (23/10/2011)
2. Адам Смит. Исследования о природе и причинах богатства народов в 3-х тт. Т.1. с примечаниями Бентама, Бланки, Буханана, Гарнье, Мак-Кулоха, Мальтуса, Милля, Рикардо, Сэя, Сисмонди и Тюрго. Перевел П. А. Бибилов. СПб. тип-фия И. И. Глазунова 1866 г. 496 с.
3. Дорогов, В.А. Анализ возможностей использования рейтингов конкурентоспособности WEF IMD для выработки рекомендаций в сфере экономической политики / В.А. Дорогов, В.В. Миронов, С.В. Смирнов. – [Электронный ресурс] Режим доступа: http://www.hse.ru/temp/2006/files/20060404-06/20060405_mironov.doc(13/08/2006:)
4. Конкурентоспособность в системе мирового хозяйства: пространственный анализ [Текст] / под ред. Н.С. Мироненко. – М.: Пресс-Соло, 2002.- 257 стр.
5. Портер М., Международная конкуренция: Конкурентные преимущества стран. — М.: Международные отношения, 1993. — 896 с.
6. Портер М. Международная конкуренция [Текст] / М. Портер. – М.: Международные отношения, 2003. - 570 с.
7. Портер М. Конкурентное преимущество: Как достичь высокого результата и обеспечить его устойчивость / пер. с англ. Е. Калининой. — М.: «Альпина Паблишер», 2008 (2-е изд. — 2008). — 720 с.
8. Рахимов А. Конкурентоспособность национальной экономики и основные направления ее повышения: На примере Республики Таджикистан: автореф. дис. кан. наук. – Худжанд: 2005. – 52 с.
9. Санджая Лалл. Конкурентоспособность, технологии и навыки. Челтенхэм, Великобритания Нортгемптон, Массачусетс, США: Эдвард Элгар: 2001. 378 с.
10. Статистический ежегодник Республики Таджикистан, 2021 [Электронный ресурс]. – Агентство по статистике при Президенте Республики Таджикистан. – URL: <https://www.stat.tj/> (10/01/2022:)
11. Статистический ежегодник Республики Таджикистан, 2020 [Электронный ресурс]. – Агентство по статистике при Президенте Республики Таджикистан. – URL: [https://www.stat.tj/\(10/01/2021:\)](https://www.stat.tj/(10/01/2021:))
12. Туроу Л. Общество с нулевой суммой экономических возможностей: распределение доходов и возможности экономических перемен = The Zero-Sum Society (1980) / Пер. с англ. — М.: Прогресс, 1981. — 230 с.
13. Хайлбронер Р., Туроу Л. Экономика для всех = Economics Explained (1987) / Пер. с англ. С. Векслера и Р. Зерновой. — Лондон: Overseas Publications Interchange, 1991. — 336 с.
14. D. F. I. Folkerts-Landau, Donald J. Mathieson, Morris Goldstein, Liliana Rojas-Suárez, José Saúl Lizondo, Timothy D. Lane. Determinants and Systemic Consequences of International Capital Flows (International Monetary Fund Occasional Paper): International monetary fund, 1991.
15. IMD World Competitiveness Yearbook 2019 [Electronic resource]. – IMD. – URL: [https://worldcompetitiveness.imd.org/\(03/02/2020\)](https://worldcompetitiveness.imd.org/(03/02/2020))
16. IMF Annual Report 2020-2021 [Electronic resource]. – International Monetary Fund. – URL: <https://www.imf.org/external/pubs/ft/ar/2020/eng/>
17. International Yearbook of Industrial Statistics 2019 [Electronic resource]. – UNIDO. – URL: <https://www.unido.org/resources-publications-flagship-publications/international-yearbook-industrial-statistics>

18. Paul Krugman, Competitiveness: A Dangerous Obsession/ Foreign Affairs Vol. 73, No. 2 (Mar. - Apr., 1994), pp. 28-44 (17 pages) [Electronic resource] – available on: <https://doi.org/10.2307/20045917>
 19. Ricardo, David. On the Principles of Political Economy and Taxation (1 ed.), London: John Murray, 1817. – 333 pages.
 20. The Global Competitiveness Report 2018 [Electronic resource]. – World Economic Forum. – URL: <http://www.gcr.weforum.org>
 21. The Global Competitiveness Report 2019 [Electronic resource]. – World Economic Forum. – URL: <http://www.gcr.weforum.org>
-

УДК: 336.63

АРЗЁБИИ ХАРОҶОТИ ИСТЕЪМОЛИИ ХОҶАГИҶОИ ХОНАВОДАГӢ ДАР ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН

Саидов Рачабалӣ Назифович - номзоди илмҳои иқтисодӣ, дотсенти кафедраи аудит ва ревизияи Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон. Суроға: 734067, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, кӯчаи Нахимов 64/14. Тел.: 200 100 304; E-mail: saidov.radjabali@mail.ru

Дар мақола хароҷоти истеъмолии хоҷагиҳои хонаводагии Ҷумҳурии Тоҷикистон мавриди таҳқиқ қарор дода шудааст. Мубрамияти мавзӯи таҳқиқотро нокифоягии неруи молиявии хоҷагиҳои мазкур ва зарурати устуворгардонии пардохтпазирии онҳо тасдиқ менамояд. Қайд карда мешавад, ки дар сохтори хароҷоти аҳолии Ҷумҳурии Тоҷикистон ҳиссаи хароҷоти истеъмоли нисбат ба кишварҳои хориҷӣ баланд мебошад. Дар мақола се унсуре асосии хароҷоти истеъмоли зери таҳқиқ қарор дода шудааст: хароҷоти маводи озуқаворӣ, хароҷоти маводи ғайриозуқа, хароҷоти пардохти хизматрасонӣ. Муаллиф қайд менамояд, ки суръати афзоиши сатҳи нархи молҳои ниёзи аввал дар кишвар нисбат ба афзоиши ҳаҷми физикии онҳо бамаротиб баланд гардидааст, ки ҳолати мазкур дар таҳқиқот ҳамчун омилҳои манфии афзоиши хароҷоти истеъмоли ва коҳишидиги неруи молиявии хоҷагиҳои хонаводагӣ арзёбӣ карда мешавад. Ҳамчунин, дар рафти таҳқиқот тамоюли афзоишбӣи дигар моддаҳои хароҷоти истеъмоли муайян карда шудааст. Дар таҳқиқоти гузаронидашуда номуносибияти рушди иқтисодӣ ва сатҳи некуаҳволии мардум аз мавқеи афзоиши арзиши зиндагии аҳоли муайян ва ошкор гардидааст. Дар қисмати ҷамъбасти мақола мушкилоти объекти омӯхташуда ошкор гардида, роҳҳои бартарафкунии он пешниҳод шудааст.

Калидвожаҳо: хароҷоти истеъмоли, неруи молиявӣ, сатҳи зиндагӣ, арзиши зиндагӣ, пардохтпазирӣ, даромад, хароҷот, хароҷоти сарикасӣ, молҳои озуқаворӣ, хизматрасониҳои пулакии аҳоли, қобилияти рӯзгузаронӣ, маҷмуи маҳсулоти дохилӣ, нарх, сармоягузорӣ.

ОЦЕНКА ПОТРЕБИТЕЛЬСКИХ РАСХОДОВ ДОМОХОЗЯЙСТВ В РЕСПУБЛИКЕ ТАДЖИКИСТАН

Саидов Раджабали Назифович - кандидат экономических наук, доцент кафедры аудита и ревизии Таджикского государственного финансово-экономического университета. Адрес: 734067, Республика Таджикистан, г. Душанбе, ул. Нахимова, 64/14. Тел.: 200 100 304; E-mail: saidov.radjabali@mail.ru

В статье автором исследуются потребительские расходы домашних хозяйств в Республике Таджикистан. Актуальность темы исследования подтверждается недостаточной финансовой устойчивостью этих хозяйств и необходимостью стабилизации их ликвидности. Отмечается, что в структуре расходов населения Республики Таджикистан высока по сравнению с зарубежными странами доля

потребительских расходов. В статье рассматриваются три основных элемента потребительских расходов: расходы на продукты питания, непродовольственные расходы и расходы на услуги. Автор отмечает, что темпы роста уровня цен на товары первой необходимости в стране существенно возросли по сравнению с ростом их физического объема, что оценивается в исследовании как негативный фактор роста потребительских расходов и снижения финансовой устойчивости домохозяйств. Также в ходе исследования определена тенденция роста других статей потребительских расходов. В проведенном исследовании автором определена и выявлена диспропорция экономического развития и уровня благосостояния людей с точки зрения роста стоимости жизни населения. В заключительной части статьи раскрываются проблемы изучаемого объекта и предлагаются пути их преодоления.

Ключевые слова: потребительские расходы, финансовый потенциал, уровень жизни, прожиточный минимум, ликвидность, доходы, расходы, среднедушевой расход, продукты питания, платные услуги населения, прожиточная способность, валовой внутренний продукт, цена, инвестиции.

ASSESSMENT OF HOUSEHOLD CONSUMER EXPENDITURE IN THE REPUBLIC OF TAJIKISTAN

Saidov Rajabali Nazifovich-candidate of economic sciences, associate professor of the department of audit and revision, Tajik state finances-economy university. Address 734067, Republic of Tajikistan, Dushanbe, st. Nakhimova 64/14. Tel: 200 100 304. E-mail: saidov.radjabali@mail.ru

The article examines the consumer spending of households in the Republic of Tajikistan. The relevance of the research topic is confirmed by the lack of financial stability of these farms and the need to stabilize their liquidity. It is noted that in the structure of expenditures of the population of the Republic of Tajikistan, the share of consumer expenditures is high compared to foreign countries. The article deals with three main elements of consumer spending food, non-food and service spending. The author notes that the rate of growth in the level of prices for essential goods in the country has increased significantly compared to the growth in their physical volume, which is assessed in the study as a negative factor in the growth of consumer spending and a decrease in the financial stability of households. Also in the course of the study, the growth trend of one hundred other items of consumer spending was determined. In the study, the disproportion between economic development and the level of people's well-being in terms of the growth in the cost of living of the population was determined and revealed. In the final part of the article, the problems of the object under study are revealed and ways to overcome them are suggested.

Key words: consumer spending, financial potential, standard of living, subsistence minimum, liquidity, income, expenses, per capita consumption, food, paid services of the population, living capacity, gross domestic product, price, investment.

Хароҷоти истеъмолии хоҷагиҳои хонаводагӣ яке аз самтҳои афзалиятноки таҳқиқи имкониятҳои молиявии хоҷагиҳои мазкур маҳсуб меёбад. Алалхусус дар шароити Ҷумҳурии Тоҷикистон, ки хароҷоти истеъмоли 70-80%-и даромади хоҷагиҳои хонаводагиро ташкил менамояд ва ҳатто аз ҳаҷми даромади онҳо зиёд мебошад, аз ин рӯ, ҳолати мазкур ҳамчун омили манфии рушди молияи хоҷагиҳои мазкур аз мавқеи маҳдудкунии даромадҳо баромад менамояд. Нуқтаҳои зикршуда зарурати таҳлилу арзёбии хароҷоти истеъмолии хоҷагиҳои хонаводагиро дар Ҷумҳурии Тоҷикистон пеш меорад.

Сохтори истеъмолати оилаҳо дар Ҷумҳурии Тоҷикистон ба сатҳи рушди иқтисодиёти миллӣ нисбатан номувофиқ мебошад. Новобаста аз он ки ММД ба сари ҳар нафар аҳоли давоми солҳои соҳибистиқлолии кишвар мунтазам афзоиш ёфта, аз 2,5 сомони соли 1991 ба 1006,7 сомонӣ дар соли 2021 расидааст [5, с.212], аммо ин натиҷа то кунун боиси дигаргуншавии назарраси истеъмолати аҳоли нагардидааст.

Ҷумҳурии Тоҷикистон аз рӯи ҳиссаи хароҷот барои маводи озуқа нисбат ба дигар кишварҳои ҷаҳон ба кулӣ фарқ менамояд. Байни сатҳи зиндагии аҳоли ва сатҳи истеъмолат чунин қонуният вучуд дорад: ҳар қадар сатҳи зиндагӣ баланд гардад, ҳамон қадар ҳиссаи захираҳои аҳоли, ки барои маводи озуқаворӣ сафарбар карда мешавад, коҳиш меёбад. Дар баъзе аз кишварҳо, ки сатҳи сифати зиндагии аҳоли баланд арзёбӣ мегардад, хароҷоти хоҷагии хонаводагӣ барои маводи озуқа ҳиссаи камро ташкил менамояд, аз ҷумла ин ҳолат дар Австралия, Канада ва ИМА ба ҷашм мерасад. Дар ин кишварҳо ҳиссаи хароҷоти аҳоли барои маводи озуқа дар истеъмолати ниҳонии хоҷагии хонаводагӣ ба 10% ва ҳатто аз ин ҳам кам мебошад [10].

Новобаста аз он, ки дар кишвар давоми солҳои 2000-2021 ҳаҷми физикии истеъмолати сарикасии аксарияти маҳсулоти ниёзи аввала (ба истиснои тухм, ки нисбатан афзоиши назаррас дорад), дигар молҳо ба монанди гӯшт - 6, қанд ва маҳсулоти қаннодӣ - 2,6, маҳсулоти нонӣ - 1,1, картошка - 1,1 ва рағани растанӣ ба андозаи 1,7 маротиба зиёд гардидааст, аммо нархи категорияҳои молҳои мазкур зиёда аз 4,0 баробар афзоиш ёфтааст [5, с.123]. Ҳолати мазкур нигаронкунанда буда, мушкилоти пардохтнопазирии даромадҳои пулии аҳолиро ба миён овардааст. Тибқи маълумоти омори расмӣ Ҷумҳурии Тоҷикистон, соли 2000 дар сохтори хароҷоти истеъмолии хоҷагии хонаводагӣ ҳиссаи маҳсулоти хӯрока 86,5% ва дар соли 2021 ба 49% баробар гардидааст [11, с.196]. Новобаста аз он, ки хароҷоти маҳсулоти хӯрока дар кишвар сол то сол коҳиш ёфта, то кунун моддаи асосии хароҷоти хоҷагии хонаводагӣ маҳсуб меёбад, аммо динамикаи хароҷоти мазкур аз мавқеи рушди неруи молияи хусусӣ нигаронкунанда мебошад.

Дигар моддаи муҳимми хароҷоти хоҷагии хонаводагӣ дар ҷумҳурӣ хароҷоти хоҷагии манзилию коммуналӣ мебошад. Ҳиссаи хароҷоти мазкур соли 2000 дар сохтори хароҷоти оилаҳо 0,9%-ро ташкил медод. Давоми бистсолаи охир ин намуди хароҷот мунтазам афзоиш ёфта, дар соли 2018 ба 36% расидааст ва баъдан он то андозае коҳиш ёфта, дар соли 2021 ба 27,1% баробар гардидааст [5, с.122].

Таҷрибаи ҷумҳурӣ нишон медиҳад, ки табақаи камбизоати аҳолии кишвар барои харҷи таҳсил дар зинаҳои гуногуни таҳсилот даст намекашанд, аммо ин қишри ҷомеа нисбат ба дигар гурӯҳи шахрвандон қобилияти пардохти хизматрасонии тиббиро надоранд. Новобаста аз он, ки дар моддаи 38-уми Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон қайд карда мешавад, ки шахс дар доираи муқаррарнамудаи қонун аз ёрии тиббии

ройгон дар муассисаҳои нигоҳдории тандурустии давлатӣ истифода менамояд [2, с.12]. Аммо муқаррароти зикршуда дар амалия мушоҳиданашаванда буда, то кунун бинобар иллати гаронии арзиши хизматрасонии тиббӣ он барои қисми зиёди аҳолии кишвар дастрас нест. Аз нигоҳи мо, барои ҳалли мушкилоти мазкур ду роҳ вуҷуд дорад: а) дар асоси “принсипи ҷамафарогирӣ” ҷорӣ намудани хизматрасонии тиббӣ; б) ҷорӣ намудани низоми имтиёзноки хизматрасонии тиббӣ барои гурӯҳҳои осебпазирӣ ҷомеа [9, с.154].

Ҳолатҳои баамаломата дар сохтори хароҷоти аҳоли боиси он мегардад, ки бойигарии миллӣ нобаробар тақсим карда мешавад, ҳаҷми ками даромадҳо дар ихтиёри қисми зиёди аҳоли ва чораҳои нокифоя дар самти дастгирии иҷтимоии қисми камдаромади аҳоли амалӣ карда мешавад. Дар шароити имрӯзаи иқтисодитӣ Ҷумҳурии Тоҷикистон, ки афзоиши сатҳи нархи молу хизматрасонӣ ба назар мерасад, ҳолати мазкур аз тариқи зиёдшавии хароҷот ба сатҳу сифати зиндагии аҳолии камдаромад таъсири манфӣ мерасонад. Вобаста ба ин, зарур мешуморем, то муҳити озоди иқтисодии шаҳрвандон бунёд карда шавад, то омезишҳои нави омилҳои ташаккули даромадҳо аз ҷониби аҳоли амалӣ карда шавад [8, с.169].

Бо назардошти динамикаи нисбатан ғайриқаноатбахши нишондиҳандаҳои сатҳи зиндагӣ татбиқи яке аз унсурҳои муҳимми сиёсати иҷтимоӣ-иқтисодӣ, яъне азнавтақсимкунии даромадҳо аз мавқеи дастгирии хоҷагиҳои хонаводагӣ бо ёрии коҳишдиҳии сарбории андозӣ, нигоҳдории афзоиши мунтазами музди меҳнат дар бахши буҷетӣ, инчунин, зиёд намудани чораҳои дастгирии иҷтимоии гурӯҳҳои камдаромади аҳоли роҳи ҳалли мушкилоти ҷойдошта мебошад.

Бо мақсади муайян намудани пардохтпазирии даромадҳои аҳоли дар муносибат бо самтҳои истифодабарии онҳо, динамикаи даромад ва хароҷоти сарикасии аҳолиро бо нишондиҳандаҳои мутлақ ва нисбӣ дар ҷадвали 1 дида мебароем.

Ҷадвали 1. - Даромад ва хароҷоти моҳонаи як аъзои хонавода

	2000	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021	2021/2000 бамаротиб
Даромади сарикасӣ, сомонӣ	16,9	297,6	351,1	374,1	409,8	475,7	518,2	684,2	40,5
Хароҷоти сарикасӣ, сомонӣ	17,4	265,7	321,4	329,7	358,5	429,9	649,1	793,1	45,6
Хароҷот нисбат ба даромад, %	103,0	89,3	94,5	88,1	87,5	90,4	125,3	115,9	1,1
Ҳиссаи хароҷоти истеъмоли дар хароҷоти сарикасӣ, %	94,2	65,1	80,7	88,9	88,7	85,2	97,2	98,0	1,0
Ҳиссаи андозҳо ва пардохтҳо дар	5,9	9,4	9,8	10,1	11,3	14,8	2,80	1,95	0,3

хароҷоти сарикасӣ, %									
Ҳиссаи хароҷоти озуқаворӣ дар сохтори хароҷоти истеъмоли, %	86,5	57,3	55,6	54,1	52,4	53,8	62,0	49,0	0,6
Ҳиссаи хароҷоти молҳои ғайриозуқа дар сохтори хароҷоти истеъмоли, %	10,3	21,3	29,4	29,1	31,5	29,0	26,9	27,3	2,6
Ҳиссаи хароҷоти пардохти хизматрасонӣ дар сохтори хароҷоти истеъмоли, %	3,0	13,5	14,9	15,3	16,0	17,1	10,8	11,9	4,0

Манбаъ: ҳисоби муаллиф дар асоси маълумоти омили солони Ҷумҳурии Тоҷикистон. Агентии омили назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон. – Душанбе, 2022. – С.118-122.

Аз маълумоти омили ҷадвали 1 бармеояд, ки дар шароити афзоиши мунтазами сатҳи нархи молу хизматрасониҳо даромади сарикасии аъзои хонаводаҳо арзиши зиндагиро қонеъ карда наметавонад. Новобаста аз он, ки давоми солҳои 2000-2021 даромади сарикасии аҳоли 40,5 маротиба афзоиш ёфтааст, аммо ҳаҷми он то кунун қаноатбахш нест. Тавре рақамҳо нишон медиҳанд, бо иллати ҳаҷми нокифояи даромад қисми зиёди аҳолии кишвар имконияти гирифтани даромад аз пасандозҳоро пайдо намеkunанд. Ҳолати мазкур маҳдудияти афзоиши даромади аҳолиро аз ҳисоби моликият ба вуҷуд овардааст, ки дар соли 2021 ин намуди даромади аъзои хонавода 2,5%-ро ташкил кардааст. Аз рақамҳои ҷадвал пай бурдан мумкин аст, ки қисми зиёди оилаҳо зиндагии худро аз тариқи қарз пеш мебаранд, чунки давоми солҳои таҳлилшуда (2015-2019) байни даромад ва хароҷоти сарикасии аҳоли тафовути мусбии назаррас дида намешавад, ҳатто солҳои 2000, 2020-2021 хароҷоти аҳоли нисбати даромадҳояшон зиёд гардидааст. Аз нигоҳи мо, сабаби асосии ҳолати мазкур баланд будани суръати афзоиши индекси нархҳои истеъмоли нисбат ба суръати афзоиши даромадҳои сарикасии аҳоли ва ҳаҷми назарнораси даромади зиёдшаванда (ба ҳисоби миёнасолони 55,2 сомони) мебошад. Афзоиши қарзҳои бонкии ба аҳоли додашуда далели нокифоягии даромадҳои аҳоли барои пешбурди зиндагии онҳо маҳсуб меёбад. Агар қарзҳои шахсони алоҳида дар соли 2015 1189,5 млн сомониро ташкил медод, пас ин рақам дар соли 2021 ба 3641,9 млн сомони расидааст [5, с.404]. Новобаста аз он, ки нархи молҳои ғайриозуқа дар баробари молҳои ниёзи аввала тайи солҳои таҳлилшуда тамоюли афзоишбӣ дорад, аммо рақамҳои омили нишон медиҳанд, ки хароҷоти аҳоли барои молҳои ғайриозуқа тағйироти ҷидди надорад. Ҷой доштани

ҳолати мазкур то андозае дуоиминдараҷа будани хароҷоти молҳои ғайриозуқаро дар шароити Ҷумҳурии Тоҷикистон нишон медиҳад. Хароҷоти аҳоли барои пардохти хизматрасонӣ низ давоми солҳои таҳқиқшуда дар ҳадди назаррас зиёд нашудааст, ки иллати ҷой доштани ин тамоюл нисбатан бетағйир боқӣ мондани нархи аксарияти хизматрасониҳо мебошад.

Дар баробари пешрабии соҳаҳои иҷтимоӣ ва иқтисодии Ҷумҳурии Тоҷикистон, ки барои таъмини тамоюли мусбӣ якҷанд нишондиҳандаҳои сатҳи зиндагии аҳоли мусоидат намудаанд, қисме аз нишондиҳандаҳои сатҳи зиндагӣ, аз ҷумла истеъмоли молҳои ниёзи аввала дар сатҳи лозимӣ таъмин карда нашудааст. Нишондиҳандаи мазкур муҳим буда, такрористеҳсоли қувваи корӣ ва килокалориянокии шаҳрвандонро таъмин наменамояд. Барои муайян намудани ҳиссаи хароҷоти аҳоли аз рӯи намудҳои алоҳидаи молҳои ниёзи аввала ҷиҳати таҳлил ва муқоисакунӣ рақамҳои оморӣ дар ҷадвали 2 ба низом дароварда шудааст.

Ҷадвали 2. - Ҳиссаи хароҷоти моҳонаи як аъзои хонавода барои маводи озуқаворӣ бо %

	2000	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021
Хароҷоти озуқаворӣ, сомонӣ	14,2	136,3	144,0	158,7	166,7	197,3	391,4	380,8
<i>Аз ҷумла бо % барои харидорӣ:</i>								
нон ва маҳсулоти нонӣ	32,2	33,8	31,5	29,2	29,1	29,5	31,1	25,4
картошка	4,1	3,6	3,1	5,0	3,97	3,4	3,3	2,7
сабзавот ва полизӣ	10,9	9,2	9,1	10,5	9,04	10,1	8,2	8,0
меваҷот ва буттамева	11,5	6,0	6,0	5,6	6,0	5,1	5,0	6,1
гӯшт ва маҳсулоти гӯштӣ	5,1	16,5	15,6	15,9	17,2	17,2	21,2	24,4
моҳӣ ва маҳсулоти моҳӣ	0,1	0,25	0,27	0,3	0,4	0,4	0,9	0,9
шир ва маҳсулоти ширӣ	7,2	3,56	3,53	3,6	4,0	4,1	4,6	4,5
қанд ва маҳсулоти қаннодӣ	4,1	11,2	12,2	11,5	11,2	10,2	6,3	6,1
тухм	1,3	2,7	2,7	2,7	2,9	2,9	3,5	3,7
равғани растанӣ	6,0	9,1	10,1	9,7	9,7	8,9	9,1	10,8
ҷой, қаҳва, нӯшокиҳои биспирт	3,8	2,0	2,4	2,5	2,7	2,7	4,1	3,6
таоми берун аз хона	0,2	1,6	1,7	1,7	2,0	2,8	1,1	2,2

Манбаъ: ҳисоби муаллиф дар асоси маълумоти омили солони Ҷумҳурии Тоҷикистон. Агентии омили назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон. – Душанбе, 2022. – С.118-122.

Вобаста ба ҳиссаи назарраси (муҳиммияти рӯзгузаронӣ)-и молҳои ниёзи аввала, ки дар ҷадвали 2 оварда шудаанд, дар сохтори хароҷот се номгӯи онҳоро ҷудо намудем:

1. Нон ва маҳсулоти нонӣ. Давоми соли 2000-2021 дар сохтори хароҷоти аъзои хонавода нон ва маҳсулоти нонӣ ҳиссаи назаррасро ишғол намуда, дар зинаи аввал қарор дорад. Дар ин давра хароҷоти мазкур тамоюли коҳишбӣ дошта, ба андозаи -6,8% (-0,32%-и солона) кам гардидааст. Аммо тамоюли мазкур дар шароити афзоиши миёнасолони маҷмуи маҳсулоти дохилӣ ба андозаи 6,5 - 7,0% аз мавқеи афзоиши сатҳи сифати зиндагии аҳолии мусбӣ ҳисобида намешавад.

2. Гӯшт ва маҳсулоти гӯштӣ. Хароҷоти аъзои хонавода барои гӯшт ва маҳсулоти гӯштӣ шуруъ аз соли 2015 то соли 2021 дар зинаи дуюм қарор дошта, аз 16,5%-и соли 2015 ба 24,4% дар соли 2021 расидааст.

3. Қанд ва маҳсулоти қаннодӣ. Хароҷот барои қанд ва маҳсулоти қаннодӣ аз соли 2015 то соли 2019 дар зинаи сеюм қарор дошта, ин мавқеъро давоми соли 2020-2021 хароҷот барои рағфани растанӣ ишғол намудааст.

Бояд қайд намуд, ки ҳиссаи назарраси хароҷот аз рӯи се номгӯи дар соли 2000 ба нон ва маҳсулоти нонӣ; мевачот ва буттамева; сабзавот ва полизӣ рост меояд. Дигар тағйироти муҳим дар сохтори хароҷоти аъзои хонавода, ки солҳои 2000-2021 тамоюли назарраси афзоишбӣ дорад, хароҷот оид ба гӯшт ва маҳсулоти гӯштӣ мебошад. Ҳиссаи ин намуди хароҷот аз 5,1%-и соли 2000 ба 24,4% дар соли 2021 расида, танҳо 1,0% (дар соли 2021) аз хароҷоти аввалиндараҷаи хоҷагии хонавода, яъне хароҷоти нон ва маҳсулоти нонӣ кам мебошад. Қобили қайд аст, ки хароҷоти аҳолии барои харидории моҳӣ ва маҳсулоти моҳӣ ва таоми берун аз хона давоми солҳои 2000-2021 дар ҳолати афзоишбӣ қарор дорад. Новобаста аз он, ки тамоюли мусбии ин ду нишондиҳанда афзоиши хароҷоти буҷети оилаҳоро нишон медиҳад, аммо аз дигар тараф килокалориянокии шаҳрвандонро таъмин намуда, аз баланд гардидани сатҳи зиндагии онҳо шаҳодат медиҳад.

Қобили қайд аст, ки истеъмоли баъзе аз молҳои ниёзи аввала ба ҳадди истеъмоли соли 1991 ва 2000 расонида шуданд ва ҳатто то кунун сатҳи истеъмоли баъзе аз молҳо ба дараҷаи солҳои зикршуда нарасидаанд. Масалан, истеъмоли гӯшт ва маҳсулоти гӯштӣ танҳо соли 2020 (28,1 кг) ба сатҳи соли 1991 (26,1 кг) расонида шуд. Истеъмоли шир ва маҳсулоти ширӣ бошад, то ба ҳол ба ҳадди истеъмоли соли 1991 ва 2000 нарасида, тибқи маълумоти омори расмӣ истеъмоли маҳсулоти мазкур соли 2021 танҳо 32%-и истеъмоли соли 1991 ва 84,4%-и соли 2000-умро ташкил кардааст.

Қисми дигари даромади аҳолии барои харидории маводи ғайриозуқа масраф карда мешавад. Ҳиссаи хароҷоти моҳонаи як аъзои хонавода, ки барои бадастории маводи ғайриозуқа нигаронида мешавад, дар ҷадвали 3 оварда шудааст.

Чадвали 3. - Ҳиссаи хароҷоти моҳонаи як аъзои хонавода барои маводи ғайриозуқа бо %

	2000	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021
Хароҷоти молҳои ғайриозуқа, сомонӣ	1,68	62,8	76,3	85,2	100,1	106,3	170,1	212,7
<i>Аз ҷумла бо % барои харидории:</i>								
либос, пойафзол, рӯйҷой, газвор	5,7	37,3	34,9	36,1	33,6	33,7	30,5	35,1
масолеҳи бинокорӣ	0,3	13,1	13,0	15,7	16,4	14,2	3,2	4,3
сӯзишворӣ	0,2	5,52	4,53	4,9	3,82	4,5	15,1	12,7
мол ва асбобу анҷоми рӯзгор, мебел	0,9	12,6	12,1	12,4	12,5	12,3	3,3	7,4
доруворӣ	0,6	12,2	10,2	9,9	9,9	9,7	7,1	4,1
молҳои тиббӣ ва анҷоми гигиенаи шахсӣ	0,1	1,7	1,8	1,8	1,74	1,9	1,2	3,5
тамоқу	0,4	0,5	0,45	0,4	0,4	0,4	0,1	0,4
чарчинворӣ ва дигар молҳо	2,1	24,0	22,9	18,7	21,5	23,3	39,4	24,9

Манбаъ: ҳисоби муаллиф дар асоси маълумоти омили солони Ҷумҳурии Тоҷикистон. Агентии омили назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон. – Душанбе, 2022. – С.118-122.

Рақамҳои ҷадвали 3 нишон медиҳанд, ки 65-75%-и хароҷоти молҳои ғайриозуқаи аъзои хонавода барои харидории се номгӯи молҳо рост меояд: а) либос, пойафзол, рӯйҷой, газвор; б) чарчинворӣ ва дигар молҳо; в) масолеҳи бинокорӣ. Новобаста аз он, ки хароҷот барои молҳои ғайриозуқа давоми солҳои таҳлилшуда дар ҳолати динамики қарор дорад, аммо тамоюлҳо назаррас нестанд. Бинобар ин, қайд кардан ба маврид аст, ки хароҷоти молҳои ғайриозуқа ба буҷети хонаводаҳо дар сатҳи баланд таъсири манфӣ нарасонидааст.

Фаъолияти ҳаётии инсон бе истифодаи низоми хизматҳои маданияи маишӣ ва иҷтимоию иқтисодӣ ғайриимкон мебошад. Вобаста ба ин, ҳиссаи муайяни даромадҳои аҳоли ҷиҳати истифодаи хизматҳои мазкур масраф карда мешавад. Ниг. ба ҷадвали 4.

Чадвали 4. - Ҳиссаи хароҷоти моҳонаи як аъзои хонавода барои пардохти хизматрасонӣ бо %

	2000	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021
Хароҷоти пардохти хизматрасонӣ, сомонӣ	0,49	35,0	38,7	44,8	51,0	62,6	68,3	92,9
<i>Аз ҷумла бо % барои:</i>								
хизмати маишӣ	0,3	13,4	40,8	8,5	7,8	6,8	7,4	6,0
хизмати манзилӣ-коммуналӣ	0,9	33,4	32,5	34,6	36,0	34,4	33,8	27,1
хизмати муассисаҳои маданӣ	0,1	0,3	0,15	0,2	0,7	0,2	0,03	0,1

хизмати алоқа	0,1	12,5	11,0	10,5	10,9	11,1	14,3	13,2
хизмати нақлиёти мусофирбар	1,3	28,3	30,1	27,2	26,8	26,8	6,9	11,8
хизмати низоми маориф	0,2	8,4	9,1	9,6	8,6	9,7	3,8	3,9
дигар хизматҳо	0,1	3,9	4,28	9,3	9,2	11,0	33,7	37,8

Манбаъ: ҳисоби муаллиф дар асоси маълумоти омери солонаи Ҷумҳурии Тоҷикистон. Агентии омери назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон. – Душанбе, 2022. – С.118-122.

Тавре аз маълумоти қадвали 4 бармеояд, давоми давраи таҳлилшуда (2000-2021) ҳиссаи хароҷоти шаҳрвандони кишвар барои пардохти хизматрасонӣ дар ҳолати динамикӣ қарор дорад. Аммо се номгӯи хизматрасонӣ вобаста ба ҳиссаи назаррас дар хароҷоти умумии хизматрасонии аъзои хонавода маълум карда шуд: а) хароҷот барои хизмати манзилӣ-коммуналӣ (аз 0,9 то 36%); б) хароҷоти хизмати нақлиёти мусофирбар (аз 1,3 то 30,1%); в) хароҷоти хизмати алоқа (аз 0,1 то 14,3%).

Хароҷоти хизмати нақлиёти мусофирбар танҳо давоми солҳои 2020-2021 дар ҳаҷми назаррас коҳиш ёфта, ҳиссаи хароҷоти дигар хизматҳо дар ин солҳо бамаротиб афзоиш ёфтааст. Новобаста ба он, ки тамоюли хароҷоти болозикр дар ҳадди баланд афзоиш наёфтааст, аммо дар шароити рушди бозори хизматрасониҳои мазкур ва мушкилоти нокифоягии ҳаҷми даромадҳои аҳоли коҳиш додани арзиши ин хизматрасониҳо муҳим арзёбӣ мегардад. Роҳи дигари ҳалли мушкилоти мазкур пешниҳоди тарифҳои имтиёзноки хизматрасониҳо барои гурӯҳҳои камдаромади аҳоли мебошад.

Қобили зикр аст, ки 77-89%-и хизматрасонии пулакии аҳолиро субъектҳои бахши ғайридавлатӣ иҷро менамоянд. Аз се номгӯи хизматрасонӣ, ки дар хароҷоти умумии хизматрасонии аъзои хонавода ҳиссаи назаррас доранд, бештари онҳо аз ҷониби субъектҳои бахши ғайридавлатӣ иҷро карда мешавад. Тибқи маълумоти омери расмӣ, 70-75%-и хизмати нақлиёти мусофирбар ва 97-99%-и хизмати алоқа ба ин бахш рост меояд ва танҳо ҳиссаи субъектҳои бахши давлатӣ дар иҷрои хизмати манзилӣ-коммуналӣ нисбатан назаррас мебошад, ки ин ҳам бошад, ба 60,7% баробар аст [5, с.357]. Новобаста аз он, ки хизматрасониҳои ба аҳоли расонидашуда аз ҷониби субъектҳои кадом бахш ба роҳ монда мешавад, дар шароити пардохтнопазирии даромадҳои аҳоли коҳишдиҳии арзиши хизматрасониҳоро оид ба хизмати нақлиёти мусофирбар, хизмати алоқа ва хизмати манзилӣ-коммуналӣ муҳим мешуморем.

Динамикаи арзиши зиндагии аъзоёни хоҷагии хонаводагӣ ба рушди иқтисодиёт вобастагии зич дорад, яъне рушди иқтисодиёт қобилияти рӯзгузаронии аҳолиро аз ҳисоби таъмини онҳо ба нархҳои дастраси молу хизматрасониҳо баланд мебардорад. Вобаста ба ин, таносуби рушди

иқтисодӣ ва ҳиссаи хароҷоти аҳолиро барои маводи озуқа дар расми 1 пешниҳод менамоем.

Расми 1. Таносуби афзоиши ММД ва хароҷоти аҳолӣ барои озуқа

Манбаъ: таҳияи муаллиф дар асоси маълумоти омили солони Ҷумҳурии Тоҷикистон. Агентии омили назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон. – Душанбе, 2022. – С.118-212.

Тавре аз рақамҳои расми 1 дида мешавад, байни афзоиши маҷмӯи маҳсулоти дохилӣ ва ҳиссаи хароҷоти озуқавории аҳолӣ номуносибӣ ҷой дорад. Сатҳи нисбатан баланди номуносибӣ дар солҳои 2000, 2015 ва 2017 ба ҷашм мерасад. Афзоиши маҷмӯи маҳсулоти дохилӣ, ки бояд қошишҳои сатҳи нархи молу хизматрасониҳоро таъмин менамуд, аммо баръакс, боиси баланд гардидани сатҳи нархҳо, аз ҷумла нархи молҳои озуқаворӣ гардидааст. Ҷой доштани ҳолатҳои зикршуда чунин қонуниятҳои мантиқан номуносибро дар амалияи иқтисодиёти Ҷумҳурии Тоҷикистон ба вуҷуд овардааст: *рушди бемайлони иқтисодиёт ва афзоиши арзиши зиндагии аҳолӣ*, яъне ҷой надоштани қонуни арза дида мешавад. Вобаста ба мушкилоти ҷойдошта андешидани чораҳои зерин муҳим арзёбӣ карда мешавад: а) рушди рақобати комил дар ҳама соҳаҳои иқтисодиёти миллӣ; б) андешидани чораҳо дар самти қошишдиҳии арзиши аслии молҳо ва қору хизматҳо, аз ҷумла молҳои ниёзи аввала.

Тавре рақамҳои омили нишон медиҳанд, давоми солҳои таҳлилшуда хароҷоти аъзои хонавода дар як сатҳ қарор надошта, ҳолати динамикӣ дорад. Аммо хароҷот барои молҳои ниёзи аввала дар бисёре аз солҳо тамоюли афзоишӣ дорад. Ҳолати мазкур дар шароити зерин ба миён меояд: а) афзоиши мунтазами нархи молҳои ниёзи аввала; б) мунтазам зиёд гардидани ҳаҷми физикии молҳои истеъмолшаванда; в) афзоиши мунтазами даромадҳои аҳолӣ.

Тибқи рақамҳои омили расмӣ, ҳаҷми физикии истеъмоли молҳои ниёзи аввала аз ҷониби аъзои хонавода тамоюли мунтазами афзоишбӣ ва ё коҳишбиро дар назар надорад. Аз ин рӯ, маълум мегардад, ки афзоиши мунтазами хароҷоти аъзои хонавода ба мунтазам зиёд гардидани ҳаҷми физикии молҳои истеъмолшаванда вобаста нест. Яъне, новобаста аз он, ки ҳаҷми физикии молҳои ниёзи аввала давоми солҳои таҳлилшуда коҳиш ва афзоиш ёфтааст, аммо ин тамоюл ба хароҷоти аҳоли бетаъсир боқӣ мондааст.

Ҳамин тариқ, аз натиҷаҳои муайянгардида ба чунин хулоса омадан мумкин аст, ки афзоиши хароҷоти аҳолии Ҷумҳурии Тоҷикистон барои маводи озӯқа ду сабаби болозикр мебошад, яъне: 1) афзоиши мунтазами нархи молҳои ниёзи аввала; б) нисбатан зиёд гардидани даромадҳои аҳоли ва афзоиши воситаҳои пулии шаҳрвандон, ки аз тариқи қарз ба даст оварда шудааст.

Мавҷудияти тамоюлҳои зикршуда боиси он гардидааст, ки даромадҳои аҳоли ба истеъмолот сафарбар карда мешаванд ва молияи хоҷагии хонаводагӣ наметавонад вазифаи сармоягузорино иҷро намояд. Имрӯзҳо молияи хоҷагии хонаводагӣ дар аксарияти оилаҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон вазифаи мазкурро иҷро карда наметавонад ва ҳолати мазкур боиси он гардидааст, ки аксарияти хоҷагиҳои хонаводагӣ аз истифодаи имкониятҳои низоми иқтисоди бозорӣ дар канор буда, аз бурди иқтисодӣ бархӯрдор нестанд. Яке аз сарчашмаҳои даромади аҳоли дар ҷумҳурӣ, ки хоси иқтисоди бозорӣ аст, даромад аз моликият мебошад. Дар соли 2021 ҳиссаи он дар сохтори даромади аъзои хонавода 2,5%-ро ташкил кардааст, ки ин рақам танҳо 29,1%-и даромади мазкур дар соли 2000 мебошад. Аз ин ҷост, ки имрӯзҳо дар ихтиёри аҳоли шумораи маҳдуди сарчашмаҳои ташаккулёбии даромадҳо мавҷуданд.

Ҳамин тавр, аз таҳқиқоти гузаронидашуда ҳолатҳои зерин муайян ва ошкор карда шуд:

1. Муайян карда шуд, ки новобаста ба тамоюли мусбии баъзе аз нишондиҳандаҳои рушди иқтисодӣ милли, сатҳу сифати зиндагии аҳоли аз мавқеи афзоиши имкониятҳои молиявӣ то кунун дар сатҳи лозимӣ таъмин карда нашудааст.

2. Аз таҳлили рақамҳои оморӣ дақиқ карда шуд, ки афзоиши тақлифот дар иқтисодиёти кишвар рақобатро ба вуҷуд наоварда, барои коҳиш додани сатҳи нархҳои истеъмоли таъсир нарасонидааст.

3. Ошкор карда шуд, ки талаботи рӯзафзунӣ аҳоли нисбатан дар заминаи афзоиши назарнораси даромадҳо боиси афзоиши сатҳи нархи молу хизматрасониҳо гардидааст, ки ҳолати мазкур то андозае аз доираи қонуниятҳои иқтисодӣ дур мебошад.

Аз нигоҳи мо, ҳалли мушкилоти зикршуда андешидани чораҳои зеринро талаб менамояд:

– маҳдуд ва баргараф намудани омилҳои сунъии афзоиши сатҳи нархи молҳои ниёзи аввала ва хизматрасонии пулакии ба аҳоли

расонидашаванда. Чунки омилҳои зикршуда номутаносибии рушди иқтисодӣ ва афзоиши хароҷоти истеъмолии хоҷагиҳои хонаводаро дар ҷумҳурӣ ба миён овардаанд;

– рушди рақобати комил дар соҳаҳои истеҳсоли маҳсулоти ниёзи аввала ва хизматрасонии пулакии ба аҳоли расонидашаванда бо мақсади коҳишдиҳии сатҳи нархи молу хизматҳо;

– устуворгардонии неруи молиявии хоҷагиҳои хонаводагӣ аз тариқи ба шуғли пурмаҳсул фарогирии аъзоёни хоҷагиҳои мазкур. Чунки, тибқи маълумоти омори расмӣ, дар шароити Ҷумҳурии Тоҷикистон ба ҳисоби миёна ба сари ҳар як оила 1,6 нафар шуғлошта рост меояд, ки ин рақам танҳо 44,4%-и захираҳои меҳнати аъзоёни хоҷагиҳои хонаводагиро ташкил менамояд;

– даромади сарикасии аъзои хонавода дар ҷумҳурӣ ба талаботи истеъмолии онҳо баробар буда, ҳатто солҳои охир (2020-2021) танҳо 79,8 ва 86,3%-и хароҷоти истеъмолиро ташкил менамояд. Аз ин рӯ, баланд бардоштани неруи молиявии онҳоро аз тариқи васеъ намудани имкониятҳои даромадгириашон муҳим меҳисобем;

– зиёд намудани чораҳои дастгирии иҷтимоии гурӯҳҳои камдаромади аҳоли, ки ба механизми мунтазам афзоишдиҳии ҳаҷми воситаҳои дастгирӣ асос меёбанд.

Адабиёт

1. Белозёров С.А. Финансы домашнего хозяйства: сущность, структура, управление: автореферат дисс. на соискание ученой степени доктора экономических наук по спец: 08.00.05/ С.А. Белозёров. – Санкт-Петербург, 2006. – 34 с.

2. Конституцияи Ҷумҳурии Тоҷикистон. - Душанбе, 6.11.1994 г.

3. Кандиёрова Д.О. Некоторые вопросы финансового анализа деятельности предприятий жилищно-коммунального хозяйства / Д.О. Кандиёрова, С.А. Исмоилова // Финансово-экономический вестник . – Душанбе, 2022. – № 1 (30). - С. 39-45.

4. Мытарева Л.А. Особенности формирования современного механизма развития финансового потенциала населения России: автореферат дисс. на соискание ученой степени кандидата экономических наук по спец: 08.00.05/ Л.А. Мытарева. – Волгоград, 2006. – 28 с.

5. Омори солони Ҷумҳурии Тоҷикистон. Агентии омори назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон. – Душанбе, 2022. – 414 с.

6. Расходы на конечное потребление / Официальный сайт Европейская экономическая комиссия ООН [Электронный ресурс].–Режим доступа: <https://w3.unece.org/PXWeb/ru/Table?IndicatorCode=5> (дата обращения (6.02.2023)).

7. Сабанти Б.М. О финансах домашних хозяйств. Сборник научных трудов, Выпуск 2 / Под. ред. проф. Б.М. Сабанти. – СПб Изд-во СПб ГУЭФ, 2002. - С.176-186.

8. Саидов Р.Н. Заминаҳои назариявии танзими даромадҳои аҳоли / Р.Н. Саидов // Паёми молия ва иқтисод. – Душанбе, 2022. – №1 (30). - С.161-169.

9. Саидов Р.Н. Условия формирования доходов населения в Республике Таджикистан / Р.Н. Саидов // Известия Национальной Академии наук Таджикистана. Отделение общественных наук. – Душанбе: Дониш, 2020. – №4 (261). – С.151-157.

10. Сколько тратят азербайджанцы на еду? [Электронный ресурс].– Режим доступа: <https://zerkalo.az/skolko-tratyat-azerbajdzhantsy-na-edu/> (дата обращения (16.02.2023)).

11. Тоҷикистон: 30 соли истиқлолияти давлатӣ (маҷмуаи оморӣ). Агентии оморӣ назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон. – Душанбе, 2021. – 702 с.

УДК: 332.1

САМТҲОИ АСОСИИ РУШДИ ИНФРАСОХТОРИ БОЗОРИИ НОҲИЯҲОИ НАЗДИСАРҲАДӢ ДАР ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН

Нусратзода Муҳаммадӣ Нусрат - н.и.и., дотсент, мудири кафедраи система ва технологияи иттилоотӣ дар иқтисодиёти Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон. Суроға: 734067, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, кӯчаи Нахимов 64/14. E-mail: m_a_84-84@mail.ru. Телефон: (+992) 934-16-31-31.

Мақола ба самтҳои асосии рушди инфрасохтори бозори ноҳияҳои наздисарҳадӣ Ҷумҳурии Тоҷикистон бахшида шудааст. Масъалаҳои сохтори маҷмааи дастгирии инфрасохторӣ дар ноҳияҳои наздисарҳадӣ, сохтори стратегӣ ва воситаҳои идоракунии рушди ноҳияи наздисарҳадӣ ва принципҳои асосии савдои наздисарҳадӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон дида баромада шудааст. Марҳилаҳои асосӣ ва ҷанбаҳои концептуалии рушди савдои наздисарҳадӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон ба таври муфассал омӯхта шуда, нақшаи ҳамкориҳои мутақобилаи мақомоти иҷроияи ҳокимияти давлатии минтақаҳо, маркази ҷамоҳангсозии дастгирии рушди инфрасохтори бозор дар корхонаҳои хурд пешниҳод шудааст.

Калидвожаҳо: иқтисодиёт, иқтисодиёти минтақавӣ, ноҳияҳои наздисарҳадӣ, ташаккул, рушд, инфрасохтор, бозор, инфрасохтори бозорӣ, муттаҳидишавӣ, сармоягузорӣ.

ОСНОВНЫЕ НАПРАВЛЕНИЯ РАЗВИТИЯ РЫНОЧНОЙ ИНФРАСТРУКТУРЫ В ПРИГРАНИЧНЫХ РАЙОНАХ РЕСПУБЛИКИ ТАДЖИКИСТАН

Нусратзода Муҳаммади Нусрат - кандидат экономических наук, доцент, заведующий кафедрой информационных систем и технологий в экономике Таджикского государственного финансово-экономического университета. Адрес: 734067, Республика Таджикистан, г. Душанбе, ул. Нахимова, 64/14. Телефон: (+992) 985-42-30-30. E-mail: m_a_84-84@mail.ru.

Статья посвящена основным направлениям развития рыночной инфраструктуры приграничных районов Республики Таджикистан. Рассмотрены вопросы структуры комплекса инфраструктурного обеспечения приграничных территорий, стратегической структуры и инструментов управления развитием приграничной территории и основных принципов приграничной торговли в Республике Таджикистан. Подробно изучены основные этапы и концептуальные аспекты развития приграничной торговли в Республике Таджикистан, а также план взаимного сотрудничества органов исполнительной власти органов государственной власти регионов, координационный центр поддержки предлагается развитие рыночной инфраструктуры на малых предприятиях.

Ключевые слова: экономика, региональная экономика, приграничные районы, формирование, развитие, инфраструктура, рынок, рыночная инфраструктура, интеграция, инвестиция.

MAIN DIRECTIONS FOR THE DEVELOPMENT OF MARKET INFRASTRUCTURE IN THE BORDER REGIONS OF THE REPUBLIC OF TAJIKISTAN

Nusratzoda Muhammadi Nusrat – Candidate of economic sciences, associate professor. Associate department information systems and technologies in the economy of the Tajik state

university of finance and economics. Address: 734067, Tajikistan, Dushanbe, Nakhimov Street 64/14. tgfeu@tgfeu.tj. E-mail: m_a_84-84@mail.ru. Phone: (+992) 985-42-30-30

The article is devoted to the main directions of development of the market infrastructure of the border regions of the Republic of Tajikistan. The issues of the structure of the infrastructure complex for the border areas, the strategic structure and tools for managing the development of the border area and the basic principles of border trade in the Republic of Tajikistan are considered. The main stages and conceptual aspects of the development of border trade in the Republic of Tajikistan, as well as a plan for mutual cooperation between the executive authorities of the state authorities of the regions, are studied in detail, the coordination center for support is proposed to develop market infrastructure in small enterprises.

Key words: *economy, regional economy, border areas, formation, development, infrastructure, market, market infrastructure, integration, investment.*

Яке аз хусусиятҳои асосии марҳилаи муосири рушди иқтисодии миллии баланд бардоштани нақши инфрасохтор, махсусан дар ноҳияҳои наздисарҳадии Ҷумҳурии Тоҷикистон мебошад. Аз ин лиҳоз, маҳз вазъи инфрасохтор ба пойдорӣ ва самаранокии фаъолияти бозорҳои муқарраршуда мусоидат мекунад. Рушд ва ташаккули инфрасохтори бозор дар ноҳияҳои наздисарҳадӣ мебошад, ки ба рушди унсурҳои инфрасохтор мусоидат менамояд.

Дар шароити муосир нақши инфрасохтор ба таври назаррас афзоиш меёбад, ки он бо зарурати татбиқи афзалиятҳои рушди минтақаҳои наздисарҳадӣ, аз қабili институтҳо, инфрасохтор, инноватсия ва сармоягузори тақвият меёбад [9, с.12].

Инфрасохтори бозории ноҳияҳои наздисарҳадӣ дар ин занҷир мавқеи асосиро ишғол мекунад, ки ин бо амиқтар шудани тақсими иҷтимоии меҳнат, рушди ҳамгирӣ, фаъолияти босамари бозору соҳаҳои саноат, инчунин, фароҳам овардани шароити зарурӣ барои рушди муносибатҳои бозорӣ дар иқтисоди минтақавӣ асоснок аст [4, с.-102].

Лозим ба таъкид аст, ки самарани самтҳои муҳталифи ёрӣ ба субъектҳои хоҷагидорӣ ба мувозинати механизми ташкилию иқтисодии фаъолияти инфрасохтори бозории маҷмааи минтақавӣ вобаста аст.

Механизми ташкилию иқтисодии фаъолияти маҷмааи минтақавии таъминоти инфрасохтори субъектҳои хоҷагидорӣ таъсиси маркази ҳамохангсозӣ оид ба дастгирӣ ва рушди инфрасохтори бозор дар минтақаро дар бар мегирад.

Бояд қайд намуд, ки самаранокии самтҳои гуногуни дастгирии субъектҳои хоҷагидор аз дастгирии инфрасохтори бо ҳам баробар будани механизми ташкилӣ ва иқтисодии фаъолияти комплекси минтақавии онҳо вобаста аст. Механизми мазкур ташкили маркази ҳамохангсозиро оид ба дастгирӣ ва рушди инфрасохтори бозор дар минтақа дар бар мегирад.

Сохтори ҳамкориҳои мутақобилаи мақомоти иҷроияи ҳокимияти минтақавӣ, соҳибкориҳои хурд, субъектҳои дастгирии инфрасохторӣ ва маркази ҳамохангсозии дастгирӣ дар расми 1 нишон дода шудааст.

Расми 1. Сохтори маҷмааи дастгирии инфрасохторӣ дар ноҳияҳои наздисарҳадӣ

Коркарди муаллиф.

Инфрасохтори бозор дар худ маҷмуи ҷузъҳо, институтҳо ва намудҳои фаъолиятиро инъикос менамояд, ки барои фаъолияти самараноки механизми бозор шароити мусоид фароҳам меорад.

Қобили зикр аст, ки инфрасохтори бозорӣ равандҳои мубодилавии байни субъектҳои хоҷагидорро таъмин намуда, механизми ташаккулёбӣ ва рушди бозор ҳамчун институти муҳим баромад мекунад, ки дар набудани он фаъолият ғайриимкон аст [1, с.85].

Иқтисодчиёни амрикоӣ Р. Нурксе, А. Хиршман, П. Розенштейн-Родан, В. Росту, П. Самуэлсон ва дигарон дар асарҳои худ мафҳуми ташаккули «сармояи болоии иҷтимоӣ» ё инфрасохторро яке аз омилҳои мусоидат ба рушди иқтисодӣ медонанд [11]. Инчунин, доир ба назария, методология ва ташхиси амалии алоқамандии байнисоҳавии инфрасохтори иҷтимоӣ дар асарҳои олимони ватанӣ А.А. Солеҳзода, Д.А. Ҳодиев, Р.К. Раҷабов, К.Н. Саидов ва дигарон қорҳои илмӣ зиёде гузаронида шудааст.

А.А. Солеҳзода дар қори худ қайд менамояд, ки новобаста аз ин, дар шароити кунунии кишвар теъдоди субъектҳои хизматрасонӣ хеле кам буда, барои боз ҳам беҳтар гардонидани шароити будубоши сайёҳон татбиқи барномаҳо муҳим арзёбӣ мегардад. Албатта, дар ин маврид имкониятҳои нав барои рушд амалӣ мегарданд [6, с. 233].

Дар заминаи рушди устувори ноҳияҳои наздисарҳадӣ ва татбиқи ҳадафҳои стратегӣ доираи васеи воситаҳо ва фишангҳои таъсиррасон,

хусусан молиявию иқтисодӣ, таълимӣ, инфрасохторӣ, ташкилӣ, меъёрию ҳуқуқӣ истифода мешаванд (ҷадвали 1).

Ҳангоми татбиқи механизми ташкилию иқтисодии идоракунии рушди устувори ноҳияҳои наздисарҳадӣ як қатор омилҳоеро, ки ба инкишофи ноҳияҳои наздисарҳадӣ таъсир мерасонанд, ба инобат гирифтани зарур аст, аз лиҳози: таъсири мақомоти ҳокимияти давлатӣ ва худидораи маҳаллии дигар сохторҳо, тамоюлҳои мавҷудаи рушди минтақавӣ, инчунин таъсири муҳити беруна.

Ҷадвали 1. - Сохтори стратегӣ ва воситаҳои идоракунии рушди ноҳияи наздисарҳадӣ

Самтҳои стратегии рушди устувори ноҳияи наздисарҳадӣ	
Рушди ба истеҳсолот нигаронидашуда	Рушди ба иҷтимоӣ нигаронидашуда
Воситаҳои молиявию иқтисодии идоракунии рушди ноҳияи наздисарҳадӣ	
- амалӣ намудани дастгирии молиявии лоиҳаҳои инноватсионӣ; - мусоидат ба рушди соҳибкории хурду миёна дар ноҳияҳои наздисарҳадӣ.	- маблағгузории объектҳои соҳаҳои иҷтимоӣ; - ҷалби мутахассисони ҷавони равиши иҷтимоӣ дар ноҳияҳои наздисарҳадӣ; - иштирок дар барномаҳои рушди соҳаи иҷтимоии ноҳияҳои наздисарҳадӣ.
Воситаҳои инфрасохтории идоракунии рушди ноҳияи наздисарҳадӣ	
- ташаккули объектҳои инфрасохторӣ барои ғайрибизнесӣ ва ғайрибизнесӣ; - ҷалби объектҳои инфрасохтории сатҳи минтақавӣ барои татбиқ дар ноҳияҳои наздисарҳадӣ; - иштирок дар барномаҳои мақсаднок оид ба рушди объектҳои инфрасохторӣ ва ғайра.	- иштирок дар барномаҳои минтақавии инкишофи объектҳои инфрасохтории соҳаи иҷтимоӣ; - таъсиси марказҳои хадомоти иҷтимоӣ ва маишӣ аҳолии ноҳияҳои наздисарҳадӣ.
Воситаҳои ташкилии идоракунии рушди ноҳияи наздисарҳадӣ	
- ҳамкории мутақобила бо корхонаҳои истеҳсолӣ оид ба масъалаҳои баланд бардоштани самаранокии буҷети ноҳияҳои наздисарҳадӣ; - кор бо корхонаҳои истеҳсолӣ оид ба ташкили фондҳои ғайрибуҷетӣ; - ташкили бизнес-инкубаторҳо, паркҳои технологӣ; - гузаронидани чорабиниҳо оид ба баланд бардоштани имиджи ноҳияҳои наздисарҳадӣ ва ғайра.	- таъсиси шуроҳо оид ба дастгирии лоиҳаҳои рушди иҷтимоии ноҳияҳои наздисарҳадӣ; - ташаккули низомии ҳамкории мутақобилаи корхонаҳои истеҳсолӣ ва ташкилотҳои соҳаи иҷтимоӣ оид ба масоили инкишофи устувори ноҳияҳои наздисарҳадӣ; - ҷалби лоиҳаҳои иҷтимоӣ ба қаламрави ноҳияҳои наздисарҳадӣ ва ғайра.
Воситаҳои меъёрию ҳуқуқии идоракунии рушди ноҳияи наздисарҳадӣ	
- таҳияи стратегияи рушди инфрасохторӣ ва инноватсионӣ сармоягузории ноҳияи наздисарҳадӣ; - таҳияи барномаҳои инкишофи истеҳсолии ноҳияи наздисарҳадӣ.	- таҳияи стратегияи рушди иҷтимоии ноҳияи наздисарҳадӣ; - таҳияи барномаҳои инкишофи соҳаи иҷтимоии ноҳияи наздисарҳадӣ.

Сарчашма: Коркарди муаллиф.

Таҷрибаи ҷаҳонӣ нишон медиҳад, ки ноҳияҳои наздисарҳадӣ дар аксар ҳолатҳо маҳалли ғайримарказӣ ҳисоб мешаванд, аз ин лиҳоз, ба қадри бояду шояд инкишоф наёфтаанд. Минтақаҳои пешрафта, ки сиёсати ғаёлро пеш мебаранд, аз минтақаҳои ҳамсарҳад захираҳои заруриро барои рушди устувор ба даст меоранд [8, с.40]. Одатан, ин захираҳо нисбатан арзон мебошанд. Он минтақасоҳе, ки дар ҳамкориҳои наздисарҳадӣ пешсафанд, ҳудуди ғаёлияти худро васеъ мекунанд. Дар баробари ин, корхонаҳои таъкилотҳои нав таъсис меёбанд ё аз минтақаҳои ҳамхудуд ҷалб карда шуда, ҷойҳои нави кориро таъсис медиҳанд.

Дар шароити муосир рушди устувори аксари ноҳияҳои наздисарҳадӣ аз дараҷаи пурзӯр шудани ҳамкориҳои онҳо бо минтақаҳои ҳамсарҳади давлатҳои ҳамсоя вобаста аст. Ҳамзамон, ғаёлияти иқтисодии хориҷии ноҳияҳои наздисарҳадӣ бо назардошти хусусиятҳои рушди минтақавӣ ба роҳ монда шудааст. Ба ибораи дигар, бархе аз минтақаҳо бояд дар тарҳҳои муштараки сармоягузори таҳассус дошта бошанд, дар ҳоле ки бархе дигар ба рушди тичорати марзӣ таҳассусдоранд.

Минтақаи сарҳадӣ минтақаи эҳтимолӣ мебошад, ки дорои ҷуғрофия, таърих, экология, гурӯҳҳои ахлоқӣ, имкониятҳои иқтисодӣ ва ғайра мебошад. Ноҳияҳои сарҳадӣ аз рӯи соҳибхитиёрии давлатҳои дар ду тарафи сарҳад ҳукмрон тақсим карда мешаванд [5, с.175].

Дар асоси ин, ҳудуди ноҳияҳои наздисарҳади Ҷумҳурии Тоҷикистон бояд бо назардошти муносибатҳои муқарраргардида ва нерӯҳои иҷтимоӣ иқтисодӣ, сиёсӣ, фарҳангӣ ва ғайра, ки аз як соҳа ба соҳаи дигар мегузаранд, дар соҳаи фарҳангӣ, иҷтимоӣ, муносибатҳои иқтисодӣ ва маориф бояд ба риштаи таҳлил кашида шаванд.

Аз ин рӯ, зарур аст, ки “купрукҳо”, “гузаргоҳҳо” ва муносибатҳои шарикон дар ҷанбаҳои асосии ҳамкориҳои наздимарзӣ дар минтақаҳои наздисарҳадӣ таъкил карда шаванд. Сарфи назар аз кӯшишҳои давлатӣ ҷиҳати танзими раванди таъкил ва рушди аксари инфрасохтори иҷтимоӣ таъкилоти роҳандозии низомии стандартҳои иҷтимоӣ ва маблағгузориҳои бучетӣ, ҳанӯз ҳам мушкилоти инфрасохтори иҷтимоӣ дар шароити деҳоти Ҷумҳурии Тоҷикистон ҳалли худро пайдо накардааст [2, с.87].

Ба андешаи мо, дар шароити муосир ҳукумати кишварҳои алоҳида бояд ба рушди босамари минтақаҳои наздимарзӣ ғаёлона ва ҳамаҷониба таъкил расонанд, зеро номукамалии инфрасохтори бозорӣ боиси мушкилоти таъкилҳо дар ҳамкориҳои марзӣ сарҳадӣ мегардад.

Қайд кардан бамаврид аст, ки айни ҳол Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон ба рушди иҷтимоӣ иқтисодии ноҳияҳои наздисарҳадӣ аҳамияти махсус зоҳир менамояд. Пешвои миллат дар Паёми худ ҷунин қайд намудаанд: “Аз ҷониби Ҳукумати мамлакат “Стратегияи рушди сайёҳӣ барои давраи то соли 2030” қабул гардид ва имкониятҳои сайёҳии Тоҷикистонро то ҳади имкон муаррифӣ кард, лекин барои рушди инфрасохтори соҳа дар ҳамаи минтақаҳои кишвар бояд тадбирҳои иловагӣ андешида шаванд. Бо мақсади вуъат бахшидан ба ҳалли масъалаҳои зикршуда ва бо дарназардошти зарурати инкишофи инфрасохтори деҳот пешниҳод менамоям, ки солҳои 2019-2021 “Солҳои рушди деҳот, сайёҳӣ ва ҳунарҳои мардумӣ» эълон карда шаванд” [3]. Барои рушди иҷтимоӣ иқтисодии минтақаҳо, хусусан ноҳияҳои наздисарҳадӣ эълон гардидани солҳои 2019-2021 «Солҳои рушди деҳот, сайёҳӣ ва ҳунарҳои мардумӣ» саривақтӣ буд, чунки дар ин давра таъсиси ҷойҳои нави корӣ, ба истифода додани биноҳои нав, азнавбарқароркунии биноҳои харобшуда бо маром идома дорад.

Ҳамин тавр, дар баробари масъалаҳои ҳавасмандгардонӣ ва таъмини рушди нумӯи иҷтимоӣ иқтисодии ноҳияҳои наздисарҳади Ҷумҳурии Тоҷикистон ба

масъалаҳои дорои хусусияти миллий мавқеи калон дода мешавад. Зеро чиддияти ин мушкилот бештар дар манотиқи наздисарҳадии кишвар зухур мекунад. Масалан, масъалаҳои такмили қонунгузории андоз, гумрук, таҳияи заминаи меъёрию ҳуқуқии ҳамкорӣ бо давлатҳои ҳамсарҳад дар соҳаҳои мухталиф (ҳамкориҳои экологӣ ва танзими масъалаҳои истифодаи табиат, такмили инфрасохтори бозор, низоми логистика ва бунёди долонҳои нақлиётӣ).

Бахусус, Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон бояд равобитаи дучонибаи тиҷоратию иқтисодиро бо манотиқи ҳамсояи наздимарзӣ бо мақсади диверсификатсияи ҳамкориҳои дучониба дар бахшҳои гидроэнергетика, истихроҷи маъдан, сохтмон, саноати коркард ва кишоварзӣ густариш бахшад. Ҷумҳурии Тоҷикистон ба корхонаҳои коркарди пахта, пашм, пӯст, пилла, мевачот, инчунин, истеҳсоли қолинҳои дастӣ таваҷҷуҳи хосса зоҳир мекунад. Доир ба нақши давлат дар рушди инфрасохтор З. Султонов қайд менамояд, ки ташаккули таъминоти инфрасохторӣ ва рушди шарикӣ давлат дар бахши хусусӣ дар соҳаи хизматрасонӣ заминаи рушди босуботи иқтисодиётро фароҳам оварда, бо ҳамин ҷойҳои нави корӣ ба вучуд оварда, ба паст намудани сатҳи камбизоатӣ мусоидат менамояд [7, с.46].

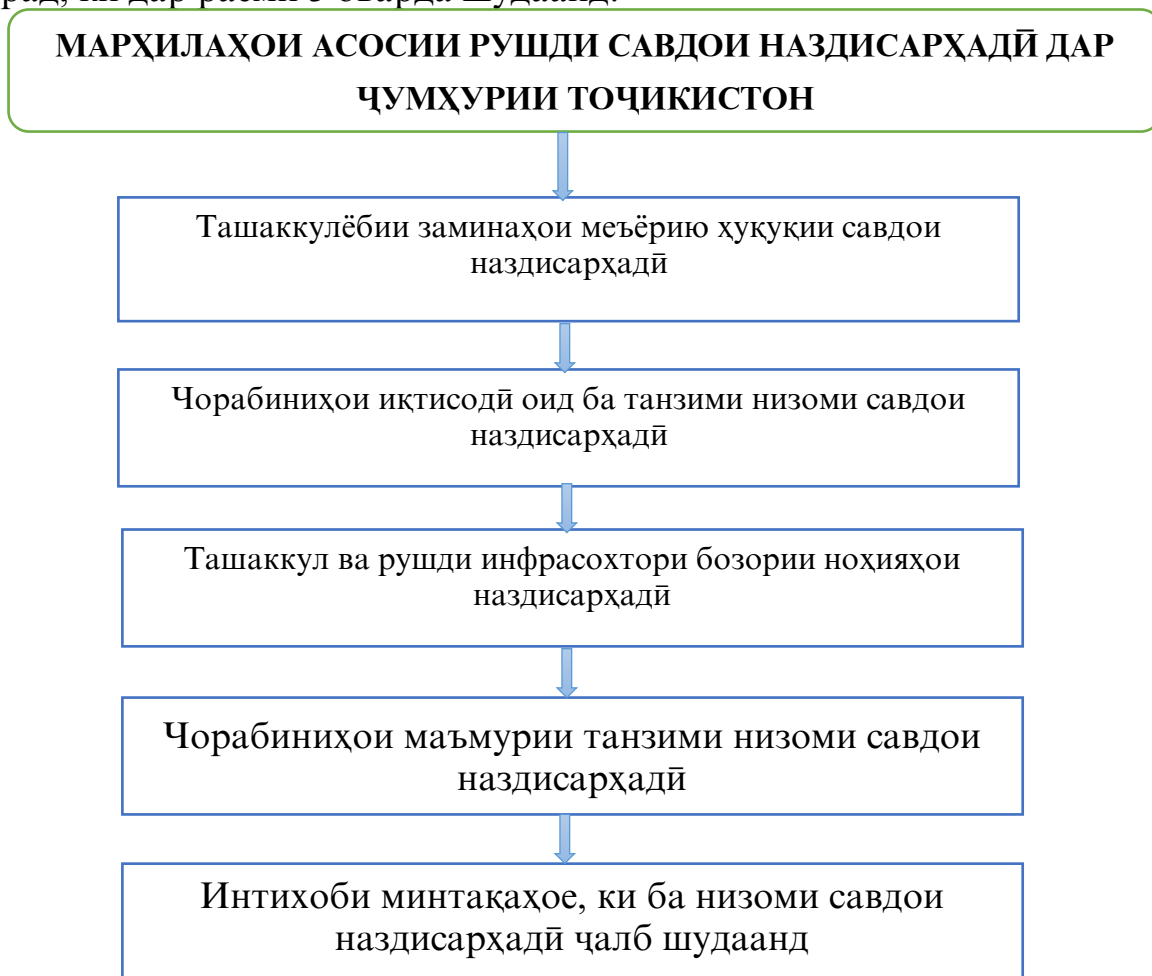
Дар робита ба густариши савдои наздисарҳадӣ Ҷумҳурии Тоҷикистон дорои имконоти калони захираҳои табиӣ, бозори калон ва ташкили минтақаҳои озоди иқтисодӣ дар ноҳияҳои наздисарҳадӣ мебошад. Мо бо дили пур гуфта метавонем, ки айни замон барои бештар гардонидани сатҳи зиндагии аҳолии ноҳияҳои наздисарҳадӣ як қатор бозорҳои наздисарҳадӣ дар шаҳру ноҳияҳои Ишкошим, Дарвоз, Хоруғ ва Исфара фаъолият намуда истодаанд. Тибқи баъзе нишондиҳандаҳо, додугирифти мол дар рӯзҳои корӣ метавонад аз 300 ҳазор сомонӣ бештар бошад. Дар фасли тобистон дар бозори наздимарзии «Тем»-и Хоруғ гардиши мол ба 100 ҳазор сомонӣ, дар «Ишкошим» 150 ҳазор сомонӣ, «Рӯзвай» беш аз 30 ҳазор сомонӣ ва «Дӯстӣ» ба беш аз 50 ҳазор сомонӣ мерасад [10]. Барои боз ҳам хубтар шудани самтҳои он бояд принципҳои асосии савдои наздисарҳадӣ, вазифаҳои асосӣ ва самтҳои асосии рушди тиҷорати наздисарҳадӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон хубтар омӯхта шавад, ки марҳилаҳои асосӣ дар расми 2 ба таври васеъ нишон дода шудааст.

Расми 2. Принсипҳои асосии савдои наздисарҳадӣ дар ҶТ
Таҳияи муаллиф

Ба ҳамагон маълум аст, ки интиқоли мол ва хизматрасонӣ аз сарҳади гумрукӣ бо қоидаҳои махсуси тарифӣ-гумрукӣ танзим карда мешавад. Қой ва нақши сохторҳои гумрукӣ дар раванди танзими ҳуқуқии низоми савдои наздисарҳадӣ бо иштирок дар таҳияи лоиҳаҳои санадҳои ҳуқуқӣ, инчунин фаъолияти амалӣ оид ба татбиқи қонунгузориҳои иқтисодӣ ва гумрукии хориҷӣ зуҳур мегардад.

Ба андешаи мо, ҷанбаҳои концептуалии рушди савдои наздисарҳадӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон бояд марҳилаҳои асосии зеринро дар бар гирад, ки дар расми 3 оварда шудаанд.

Расми 3. Ҷанбаҳои концептуалии рушди савдои наздисарҳадӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон
Аз ҷониби муаллиф таҳия шудааст.

1. Ташаккулёбии заминаи меъёрию ҳуқуқии савдои наздисарҳадӣ

Дар робита ба ташаккулёбии заминаи меъёрию ҳуқуқии савдои наздисарҳадӣ бояд қайд кард, ки санадҳои қонунгузориҳои алоҳида масъалаҳои низоми сарҳади давлатӣ, танзими гумрукӣ, рушд ва баланд бардоштани самаранокии муносибатҳои тиҷоратӣ иқтисодиро танзим меkunанд, ки он тибқи Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон “Дар бораи фаъолияти савдои хориҷӣ” сураат мегирад, хуб мешуд, агар дар оянда

Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон “Дар бораи савдои наздисарҳадӣ” қабул мешуд.

2. Чорабиниҳои иқтисодӣ оид ба танзими низоми савдои наздисарҳадӣ

Таҷрибаи ҷаҳонӣ нишон медиҳад, ки ҳамкориҳои наздисарҳадӣ чӣ қадар муқаммалтар ва самарабахштар бошад, ҳамон қадар инкишофи иқтимоию иқтисодии ноҳияҳои наздисарҳадӣ баланд хоҳад буд.

3. Ташаққул ва рушди инфрасохтори бозори ноҳияҳои наздисарҳадӣ

Рушди инфрасохтори бозорӣ дар ноҳияҳои наздисарҳадӣ ба ҳамкориҳои динамикӣ, аз ҷумла ба ғайрияти муштарак дар ташаққули инфрасохтори ягонаи нақлиётӣ, инчунин, татбиқи тарифҳои қобили қабул барои ҳамлу нақли одамон ва бор мусоидат мекунад. Дар шароити муосир ғайрияти муштаракӣ минтақаҳои наздисарҳадӣ дар соҳаи азхудкунии захираҳои табиӣ самти ояндадори ҳамкорӣ махсус мешавад. Амалӣсозидани тадбирҳои муштарак оид ба ҳифзи захираҳои обҳои фаромарзӣ, ҷангал ва замин ба манфиати умумӣ хоҳад буд. Ғайр аз ин, савдои наздисарҳадиро дар шакли ҳамкориҳои иқтисодии берунии техникаи ноҳияҳои наздисарҳадӣ инкишоф додан мумкин аст.

4. Чорабиниҳои маъмурӣ оид ба танзими низоми савдои наздисарҳадӣ

Дар баробари шаклҳои иқтисодии танзим, барои идоракунии низоми савдои наздисарҳадӣ чораҳои маъмуриро низ татбиқ кардан мумкин аст. Тадбирҳои маъмурӣ оид ба танзими савдои наздисарҳадӣ бояд ҳамчун амали якҷояи мақомоти давлатӣ, мақомоти иҷроияи маҳаллии ҳокимияти давлатӣ ва ташкилотҳои ғайридавлатӣ ба таҳкими ҳамкориҳои иқтисодии байни ноҳияҳои наздисарҳадии ҳудуди дахлдори сарҳадии давлатҳои ҳамсоя равона карда шаванд.

5. Интихоби минтақасое, ки ба низоми савдои наздисарҳадӣ ҷалб шудаанд

Ҷолибияти минтақаҳои наздисарҳадӣ барои сармоягузориҳои хориҷӣ бо инфрасохтор, хусусиятҳои фазои сармоягузорӣ, ҷолибияти мизонҳои андозҳои маҳаллӣ, нархи омилҳои асосии истеҳсолот, иқтисодии эҳтимолии бозори таҳияшаванда ва хароҷоти муомилоти марбут ба убури сарҳади давлатӣ муқаррар карда мешавад.

Ҳамин тариқ, ҳадафи асосии танзими ҳамкорӣ дар шакли таҳияи низоми махсуси савдои наздисарҳадӣ надодани имтиёзҳо ба минтақаҳои алоҳидаи наздисарҳадӣ ё субъектҳои тиҷоратӣ, балки ҳавасмандгардонии ҳамачонибаи рушди он қаламравҳое мебошад, ки бо сабабҳои объективӣ наметавонанд дар низоми худинкишофӣ амал кунанд, ғайрисозии ҳаракати иқтимоии аҳоли, ташаққул додани шароит барои ба вуҷуд омадани “нуқтаҳои афзоиш”-и имконпазир, ки ба ҷунин сохторҳои махсуси минтақавӣ монанди минтақаҳои махсуси иқтисодӣ шабеҳанд.

Таҳлили гузаронидашуда зарурати омӯзиши инфрасохтори бозор дар ноҳияҳои наздисарҳадии Ҷумҳурии Тоҷикистон, ташаққули стратегияи инкишофи онро, ки бо нақши муҳимми он дар таъмини равандҳои асосии бозорӣ, шиддатнокӣ ва суръатнокии онҳо муайян карда мешавад, тасдиқ менамояд.

Адабиёт

1. Ашуров М.Н. Муаммоҳои рушди инфрасохтори савдои наздисарҳадӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон / М.Н. Ашуров, Ҷ. Бобоев // Паёми молия ва иқтисод. - 2020. - №3 (23). - С. 85-91.
 2. Ходиев Д.А. Ҷанбаҳои назариявии рушди инфрасохтори иҷтимоии деҳот / Д.А. Ходиев, А. Хисравӣ // Иқтисодиёти Тоҷикистон. - 2021. - №1. - С. 87-92.
 3. Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон ба Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон 26.12.2018 [манбаи электронӣ] - URL: <http://www.prezident.tj/node/19088>
 4. Радина О.И. Инфраструктурное обеспечение институциональной устойчивости социально-экономической системы региона изд. / О.И. Радина. - ЮРГУЭС Шахты, 2006.-368 с.
 5. Садриддинов М.И. Региональные интеграционные процессы как фактор развития инфраструктуры приграничных районов Республики Таджикистан / М.Н. Ашуров, М.И. Садриддинов // Таджикистан и современный мир. - 2020. - №4 (72). - С. 173-185.
 6. Солеҳзода А.А. Нақши инфрасохтори бозор дар рушди иқтисодиёти минтақаӣ / А.А. Солеҳзода, М.Н. Ашуров // Иқтисодиёти Тоҷикистон. - 2021. - №1. - С. 231-236.
 7. Султонов З.С. Формирование инфраструктурного обеспечения и развитие государственно-частного партнерства в сфере услуг в регионах Таджикистана / З.С. Султонов // Вестник Таджикского государственного университета права, бизнеса и политики. Серия общественных наук. - 2017. - №2 (71). - С. 46-60.
 8. Чернявский И.Ф. Инфраструктура и эффективность общественного производства / И.Ф. Чернявский // Вопросы экономики. – 2012. – №2. – С. 34-56.
 9. Шамсов И.С. Анализ зарубежного опыта по внедрению инноваций в региональных инновационных подсистемах / И.С. Шамсов, П.У. Бобомуродов // Вестник Таджикского национального университета. Серия естественных наук. - 2017. - № 2-6. - С. 10-18.
 10. Таджикистан за создание новых приграничных рынков [электронный ресурс] - URL: <https://asiaplustj.info/ru/news/tajikistan/economic/20140305/tadzhikistan-zazozdanie-novykh-prigranichnykh-rynkov> (дата обращения: 28.10.2022)
 11. Rosenstein - Rodan P.N. Notes on the Theory of the Big Push. – Center for International Studies, Massachusetts Institute of Technology, 1957. – 32
-

УДК: 332. 02 (575.2)

РОЛЬ ЧЕЛОВЕЧЕСКОГО ПОТЕНЦИАЛА И ЕГО СОЦИАЛЬНЫЕ ПОКАЗАТЕЛИ В СОВРЕМЕННОЙ ЭКОНОМИКЕ

Якубова Каринэ Георгиевна – к.э.н., старший преподаватель кафедры международных финансово-кредитных отношений Таджикского государственного финансово-экономического университета. Адрес: 734067. Республика Таджикистан, г. Душанбе, ул.Нахимова, 64/14. Корпус 3. Телефон : (+992) 931747260. E-mail: yakubova_karina@mail.ru

Попов Николай Анатольевич – к.э.н., доцент кафедры таможенного дела Таджикского государственного финансово-экономического университета. Адрес: 734067. Республика Таджикистан, Душанбе, ул. Нахимова, 64/14. корпус 3. Тел.: (+992) 907 96 00 96. E-mail: n.popov.tj@mail.ru

В статье авторами дается определение человеческого потенциала, как процесса усовершенствования возможностей индивида, удовлетворения его духовных и

материальных потребностей, а также обеспечение мотивации и стимулирования для дальнейшего достижения установленных задач и целей, обеспечивающих устойчивое и динамичное развитие, как отдельного индивида, так и общества в целом и создание условий долгой и здоровой жизни с дальнейшей перспективой и реализация своих прав на получение и накопление навыков и знаний. Авторами были рассмотрены социальные показатели, разработанные Организацией Объединенных наций, которые демонстрируют страны по уровням человеческого развития, что является весомым показателем человеческого потенциала.

Таким образом, был сделан вывод о том, что человеческий потенциал представляет собой одну из важнейших характеристик, демонстрирующий развитие и рост экономики того или иного региона или государственной экономики в целом.

Ключевые слова: человек, человеческий потенциал, человеческий капитал, индекс человеческого развития, экономические показатели, национальное богатство, государство, общество, занятость, инвестиции.

НАҚШИ ИҚТИДОРИ ИНСОНӢ ВА НИШОНДИҲАНДАҲОИ ИҚТИМОИИ ОН ДАР ИҚТИСОДИЁТИ МУОСИР

Якубова Каринэ Георгиевна - номзади илмҳои иқтисодӣ, муаллими калони кафедраи муносибатҳои молиявӣ ва қарзии байналмилалӣ Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон. Суроға: 734067. Ҷумҳурии Тоҷикистон, Душанбе, кӯчаи Нахимов 64/14. E-mail: yakubova_karina@mail.ru. тел.: (+992) 93 174 72 60

Попов Николай Анатольевич - номзади илмҳои иқтисодӣ, дотсенти кафедраи хадамоти гумруки Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон. Суроға: 734067. Ҷумҳурии Тоҷикистон, Душанбе, кӯчаи Нахимов 64/14. E-mail: n.popov.tj@mail.ru тел.: (+992) 907 96 00 96.

Дар мақола муаллифон неруи инсониро ҳамчун раванди такмили қобилиятҳои шахсият, қонеъ гардонидани талаботи маънавӣ ва моддӣи ӯ муайян мекунанд. Ҳамчунин, ҳавасмандгардонӣ барои ноил шудан ба вазифаҳо ва мақсадҳои минбаъдаи муқарраршуда, ки рушди устувори ҳам шахси алоҳида ва ҳам дар маҷмӯъ ҷомеаро таъмин намуда, барои умри дарозу солим бо дурнамои оянда ва амалӣ намудани ҳуқуқи ба даст овардани малакаю дониш шароит муҳайё месозад. Инчунин, муаллифон нишондиҳандаҳои иқтимоии аз ҷониби Созмони Милалӣ Муттаҳид таҳияшуда, ки кишварҳоро аз рӯйи сатҳҳои рушди инсонӣ нишон медиҳанд ва ин нишондиҳандаи муҳимми иқтисодии инсонӣ мебошад, баррасӣ кардаанд.

Ҳамин тариқ, ҳулоса карда шуд, ки иқтисодии инсонӣ яке аз муҳимтарин хусусиятҳост, ки рушд ва афзоиши иқтисодиёти минтақа ё умуман, иқтисодиёти давлатиро нишон медиҳад.

Калидвожаҳо: шахс, неруи инсонӣ, сармояи инсонӣ, шохиси рушди инсон, нишондиҳандаҳои иқтисодӣ, сарвати миллӣ, давлат, ҷомеа, шуғл, сармоягузорӣ.

THE ROLE OF HUMAN POTENTIAL AND ITS SOCIAL INDICATORS IN THE MODERN ECONOMY

Yakubova Karine Georgievna - Candidate of Economic Sciences, Senior Lecturer, Department of International Financial and Credit Relations Tajik State Financial and Economic University. Address: Dushanbe, Nakhimov str. 64/14., building 2., E-mail: yakubova_karina@mail.ru tel: (+992) 93 174 72 60

Popov Nikolay Anatolyevich - Candidate of Economy class, Associate Professor of the Department of the relevant for the Tajik State University of Finance and Economics. Address: Dushanbe, Nakhimov str. 64/14., building 3., E-mail: n.popov.tj@mail.ru tel: (+992) 907 96 00 96

In the article, the authors define human potential as a process of improving the capabilities of an individual, satisfying his spiritual and material needs. Also, providing motivation and incentives for further achievement of the established tasks and goals that ensure sustainable and dynamic development of both an individual and society as a whole and the creation of conditions for a long and healthy life with a future perspective and the realization of one's rights to acquire and accumulate skills and knowledge. In addition, the authors considered the social indicators developed by the United Nations, which demonstrate countries by levels of human development, where it is a significant indicator of human potential.

Thus, it was concluded that human potential is one of the most important characteristics that demonstrates the development and growth of the economy of a particular region or the state economy as a whole.

Keywords: *human, human potential, human capital, human development index, economic indicators, national wealth, state, society, employment, investment.*

В настоящее время проблемы человеческого развития и потенциала представляют явный интерес со стороны психологии, демографии, экономики и социологии. В экономической науке человек рассматривается одновременно и как производитель и как потребитель, как субъект, создающий экономическое развитие, и как объект, ради которого осуществляется экономический процесс. Вместе с тем, несмотря на эти общие положения, которые имеют силу в любом обществе, место и роль человека в производственном процессе находятся в постоянной динамике. При этом хотелось бы отметить, что не все изменения могут нести благоприятный итог. Исторический опыт показывает, что рост экономических показателей сопровождался ухудшением положения человека и государства в целом.

Мировая экономика показала, насколько компоненты человеческого потенциала могут иметь особое значение в условиях изменения экономических процессов, с присущими противоречиями в развитие мировой экономики. В частности, с одной стороны, происходит углубление разделения труда, усиливается научно-технический прогресс, а с другой стороны, усиление национального взаимодействия в развитии регионов мирового хозяйства, что приводит к дестабилизации и социальным конфликтам, провоцируя повышение нездоровой конкуренции.

Общепризнанным стало то, что без ориентации на развитие человеческого потенциала страны, создания институциональных и социально-экономических условий для реализации гражданами, различными слоями и группами населения своих потребностей и интересов, проявления своей активности и раскрытия личности, невозможно дальнейшее экономическое развитие. В современном мире одним из определяющих направлений является модернизация социально-экономической системы на основе использования новых технологий и инноваций во всех сферах деятельности, синхронизации развития природы, экономики и человека.

В 1992 году в Бразилии на Международной конференции ООН по окружающей среде и развитию был принят новый принцип мирового развития, который получил название «Устойчивое развитие» [1].

Концепция устойчивого развития по своей сути исходит из баланса жизнедеятельности человечества в окружающей среде, экономике и социальной сфере, причем социальная составляющая устойчивости развития подразумевает, что человечество выступает в роли центрального или главного члена экосоцио-экологической системы и человек является не объектом, а субъектом развития. Это значит, что человек должен участвовать в процессах, которые формируют сферу его жизнедеятельности, содействовать принятию и реализации решений, контролировать их исполнение.

Специфика устойчивого развития как раз и состоит в том, что определяющее влияние на него оказывают величина, качественные характеристики и уровень жизни человеческого потенциала, под которым понимается совокупность физических и духовных сил ее жителей, которые могут быть использованы для достижения индивидуальных и общественных целей: как инструментальных, связанных с обеспечением необходимых условий жизнедеятельности, так и экзистенциальных, включающих расширение самих потенциала человека и возможностей его самореализации [2].

В современном мире человеческий потенциал выступает как наиглавнейший фактор экономического роста, поскольку именно от его состояния зависит использование всех прочих ресурсов развития. Среди всех составляющих национального богатства любого государства именно человеческий потенциал играет ведущую роль. По данным Всемирного банка, в развитых странах человеческий капитал как экономическое выражение человеческого потенциала страны составляет от 68 % до 76 % всего национального богатства. То есть главная доля национального богатства заключается в людях [3].

Таким образом, можно сказать, что основу человеческого потенциала составляет демографический потенциал, определяемый численностью и возрастно-половым составом населения, который представляет собой сбалансированную систему количественных и качественных характеристик развития населения, показывающих:

- 1) главный ресурс и основу инновационного развития;
- 2) главный стимул инновационного развития, предьявляющий растущий устойчивый спрос на инновации [4].

На наш взгляд, одним из наиболее перспективных подходов устойчивого развития государства могут стать инвестиционные вливания в человеческий капитал, а именно в такие социальные области, как здравоохранение и образование, которые являются показателями сильного и развитого общества.

Следует также отметить, что человеческий потенциал характеризуется формированием среды, позволяющей создать условия

для реализации человеческого капитала. Поэтому человеческий потенциал является интегральной формой различных явных и скрытых способностей населения страны и отражает уровень и возможности развития ее граждан при определенных природно-экологических и социально-экономических условиях.

Цель развития человеческого потенциала — это соответствие качественных характеристик рабочей силы характеру современной экономики. Человеческий потенциал предполагает числовую оценку, учитывающую экономическую и социальную эффективность стран, уровень благосостояния населения.

В 1990 г. ООН разработала индекс развития человеческого потенциала (ИРЧП), а в последние годы это — индекс человеческого развития (ИЧР), который является одним из наиболее универсальных показателей для сравнения стран и дает оценку по основным параметрам: продолжительность жизни, уровень образования и уровень жизни населения страны.

Оценка уровня развития человеческого капитала в мире оценивается на основе расчетов Human development index, т.е. индекса развития человеческого потенциала (ИРЧП), который отражает уровень развития страны и ее возможности в обеспечении своего населения получить достойное образование и иметь такой уровень доходов, который позволит удовлетворить себя и членов своей семьи всем необходимым, прожить до глубокой и обеспеченной старости.

Подсчет ИРЧП стали осуществлять независимые международные эксперты Программы развития ООН (ПРООН). Данный показатель является сводным, в его основе заложены несколько составляющих, в частности: физическое состояние людей, продолжительность жизни; уровень духовного и интеллектуального развития и уровень материальной обеспеченности.

Международный опыт показывает, что в первую очередь основным фактором процветания нынешнего общества выступает сам человек с его знаниями, квалификацией, творческим потенциалом, игнорирование которого может привести к деградации общества в социально-экономических сферах.

Таким образом, долголетие отражается значением средней продолжительности жизни; интеллектуальное развитие — уровнем образования, т.е. удельным весом грамотных в общем числе взрослого населения и средней продолжительностью обучения; а материальная обеспеченность характеризуется показателем реальных доходов на человека с учетом покупательной его способностью и равномерностью деления доходов в обществе.

Важным показателем, отражающим уровень жизни в различных странах мира выступает средняя продолжительность жизни. Дольше всех живут Японии и Гонконге — в среднем 83 года. Продолжительность жизни жителей Италии, Швейцарии, Исландии, Испании — в среднем 82 года.

Франции, Новой Зеландии – 81 год. Из среднеазиатских государств Таджикистан имеет самый высокий показатель продолжительности жизни, который составляет 75 лет, в то время как Казахстан и Узбекистан – 70-73 года. В африканских странах, таких как Сомали или Нигер - 40 лет, низкий уровень жизни связан с постоянными войнами и болезнями, которые сопровождаются смертельным исходом.

Другим показателем, имеющий ключевое значение для оценки достоверности, сопоставив его с данными ВВП на душу населения, которые составили: в 2021г – 891 долл. США, 2020г. – 864,4 долл. США, 2019г. – 900,8 долл. США, в 2018г. – 860долл. США, в 2017г. – 852,8 долл. США [9], а также напрямую связаны с уровнем и продолжительностью жизни в Республике Таджикистан.

Вопросы оценки уровня благосостояния населения остаются еще до конца не изученными. В различных научных статьях и различными международными организациями предлагаются разнообразные методики подхода к измерению неравенства в доходах и уровне благосостояния населения различных стран мира, а внутри в стране различия в уровне денежных доходов с учетом социального слоя и группы населения. Разница в уровне заработной платы сказывается в неравенстве при распределении дохода.

Социальные составляющие уровня жизни также разнообразны, а также изменяется в зависимости от множества обстоятельств. Уровень жизни и его составляющие измерения разнообразны и изменчивы. Например, возьмем сферу образования, как бы долго и успешно не учился человек, в итоге он все-таки будет недоволен, потому что такова сущность образования, она не имеет границ. Таким образом, количественно-качественные измерения потребностей в социальной сфере, представляют определенные сложности в сравнении с социальными потребностями и их удовлетворением.

В зависимости от величины ИРЧП, страны группируются на 3 группы:

к первой группе относятся страны, у которых ИРЧП больше 0,8. Эта группа стран считается странами с достаточно высоким уровнем социально-экономического развития; ко 2-й группе относятся страны, у которых ИРЧП колеблется в рамках от 0,54 до 0,8. Это страны со средним уровнем ИРЧП, а в тех странах, где значение данного индекса колеблется в пределах до 0,5, то такие страны считаются страной с низким уровнем ИРЧП [5].

В соответствии с вышеуказанным Докладом ПРООН значение ИРЧП имеет в целом по миру тенденцию к росту, только в отдельных странах с переходной экономикой и Африки значение ИРЧП нестабильно имеет низкое значение.

Экспертами ПРООН сделан подсчет ИРЧП по 189 странам мира, и по результатам которого страны были сгруппированы в зависимости от полученного значения рассматриваемого показателя. В соответствии с

данным рейтингом анализируются данные по трем направлениям развития человека – продолжительность жизни, уровню образования и доходами населения (см. табл.1)

Таблица 1. - Рейтинг стран с индексом развития человеческого потенциала (ИРЧП)

№	Страна	ИРЧП	Разница в %
<i>Страны с высоким индексом человеческого потенциала</i>			
1	Норвегия	0,954	6,8
2	Швейцария	0,946	6,8
3	Ирландия	0,938	8,2
4	Германия	0,939	8,3
5	Гонконг	0,939	13,5
6	Республика Казахстан	0,817	7,1
<i>Страны со средним индексом человеческого потенциала</i>			
7	Республика Таджикистан	0,624	12,5
8	Республика Киргизстан	0,674	9,5
<i>Страны с самым низким индексом человеческого потенциала</i>			
9	ЦАР	0,381	41,7
10	Нигер	0,377	27,9

Источник: Доклад ООН о человеческом потенциале за 2019г. <https://hdr.undp.org/>

Несмотря на все положительные стороны развития человеческого потенциала, индекс развития человеческого потенциала не является единственным индикатором расчета благосостояния страны и следует учитывать и другие факторы. Однако, чем больше степень обеспеченности человеческим потенциалом, тем больше потенциальная способность национальной экономики к росту. Необходимые для развития человеческого потенциала компоненты должны работать как единая институциональная структура. Качество человеческого потенциала определяется степенью и уровнем развития образовательной, трудовой, инновационной, конкурентной компонентами и теснотой взаимосвязи между ними, а также способностью и готовностью носителя потенциала скоординировать использование указанных видов деятельности в единый целенаправленный процесс. Воспроизводство и использование человеческого капитала как фактора производства в свою очередь связано с общественным и экономическим устройством страны, внешнеэкономической ситуацией и экономической политикой, способной ускорять экономическое развитие, если она нацелена на долгосрочное эффективное воспроизводство, повышение благосостояния населения, модернизацию производства, рост конкурентоспособности и обеспечение экономической безопасности.

Развитие человеческого потенциала включает в себя следующие системные преобразования: повышение конкурентоспособности трудового и кадрового потенциала; повышение уровня жизни и

социальной среды населения. Для реализации поставленных задач разрабатываются и приводятся в действия национальные проекты, которые направлены на улучшение жизни граждан страны. Государство должно обеспечивать не столько равенство потребления, сколько равенство возможностей, прежде всего, в сфере образования, удовлетворяя необходимый минимум потребностей в охране здоровья, гарантирующей безопасность личности, соблюдение политических и гражданских прав, а также несет ответственность за создание условий, которые способствуют росту и эффективному функционированию системы. Концепция развития человеческого потенциала предполагает способы, с помощью которых можно добиться оптимальной связи между экономическим ростом и человеческим развитием: увеличить профессиональную подготовку и инвестиции в охрану здоровья, содействуя реализации способностей человека и его участию в производстве и распределении благ; добиться более справедливого распределения дохода и капитала, обеспечивая материальную основу развития человека и реализации его способностей; достичь тщательной сбалансированности социальных расходов, укрепляя экономическую базу социальной сферы; расширить возможность осуществлять свой выбор в политической, социальной и экономической сферах, уделяя особое внимание тем группам населения, чьи возможности были по тем или иным причинам ограничены.

Таким образом, исследование теоретических аспектов человеческого потенциала позволяет констатировать существование большого количества подходов к пониманию его сущности и компонентов. Человеческий потенциал представляет собой одну из важнейших характеристик, показывающих развитие экономики того или иного региона или национальной экономики в целом. Изучение подходов к исследованию проблемы формирования человеческого потенциала как фактора экономического роста показывает, что каждый из представленных подходов часто связывает человека с инновационным развитием. С одной стороны, инновационная экономика влияет на человека через усиление его потенциала за счет увеличения технологических, инновационных возможностей науки и новых разработок. С другой стороны, человек является движущей силой данного научно-технического прогресса и его потенциал заключает в себе знания, навыки, возможности и способности для инновационного роста экономики.

Регулирование процесса развития человеческого потенциала требует определения динамики, структуры, тенденций и закономерностей развития как населения страны в целом, так и ее субъектов, выделение основных факторов влияния. Переход к новой модели развития, в которой основным источником экономического роста является развитие человеческого капитала, требует кардинального пересмотра методов и механизмов регулирования рынка труда для обеспечения

перераспределения занятости по видам деятельности и секторам экономики. При этом важное значение имеют не только уровень и качество подготовки специалистов, но и их соответствие потребностям рынка труда, то есть сбалансированность спроса и предложения рабочей силы. Главными стратегическими целями должны стать: обеспечение опережающего развития человеческого капитала как основного конкурентного фактора в современной экономике, наиболее полное развитие и использование национального интеллектуального и предпринимательского потенциала; распространение социального эффекта от экономического роста в виде повышения уровня реальных доходов и покупательной способности населения, усиления социальной защиты, улучшения условий жизни. В совокупности эти обстоятельства образуют синергетический эффект, обуславливающий формирование нового общества, в котором реализуемый человеческий потенциал превращается в ключевой фактор экономического развития.

Литература:

1. Авдокушин Е.Ф. Новая экономика /Е.Ф. Авдокушин // Современные наукоемкие технологии. — 2010. — № 10. — С. 223 -225.
2. Вероятностный прогноз численности населения России. [Электронный ресурс]. — Режим доступа: [MirPrognozov. Ru.prognosis/107/748/ru](http://MirPrognozov.Ru/prognosis/107/748/ru). (дата обращения: 12.03.2022.)
3. Глазьев С.Ю. Пути развития экономики России. [Электронный ресурс]. — Режим доступа: max-park.com
4. Декларация по окружающей среде и развитию. [Электронный ресурс]. — Режим доступа: un.org>ru/ documents/declconv/declarations/riodecl. (дата обращения: 22.10.2022.)
5. Доклад ООН о человеческом развитии за 2019г. [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://hdr.undp.org/>
- 6.Заславская Т.Н. Человеческий потенциал в современном трансформационном процессе / Т.Н. Заславская // Общественные науки и современность. — 2005. — № 3. — С. 5-16.
7. Иванов О.И. Теоретико-методологические основы формирования человеческого потенциала / О.И. Иванов // Экономика Северо-Запада: проблемы и перспективы развития. — 2010. — № 1. — С. 3-7.
8. Якубова К.Г. Влияние социальной сферы на эффективность производства в условиях рыночной экономики (на примере Республики Таджикистан): автор. дис...канд. экон. наук: 08.00.01 /К.Г. Якубова. – Душанбе: ТНУ, 2021. – 28с.
9. Статистический ежегодник Республики Таджикистан. Агентство по статистике при Президенте РТ. - Душанбе, 2022. - С. 12.

УДК: 336.74

МАСЪАЛАҲОИ АРЗЁБИИ НИШОНДИҲАНДАҲОИ РУШДИ БОЗОРИ МОЛИЯВӢ

Қурбонова Фируза Алиҷоновна - номзоди илмҳои иқтисодӣ, дотсенти кафедраи кори банкии МДТ “Донишгоҳи давлатии Хуҷанд ба номи Б. Ғафуров”. Суроға: 735700, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Хуҷанд, гузаргоҳи Мавлонбеков, 1. Телефон: (+992) 92 - 701-22-65. E-mail: firuz,1978@inbox.ru

Дар мақола методологияи баҳодиҳии ҳолати молиявӣ ва рушди бозори молиявии Тоҷикистон дар радифи ҳисобҳои Хазинаи байналмилалӣ асҳор мавриди омӯзиши қарор дода шудааст. Ҷиҳати арзёбии бозори молиявӣ масъалаҳои иқтисодӣ, иҷтимоӣ ва молиявӣ, ба монанди қарздиҳӣ, дороиҳои муассисаҳои молиявӣ, сатҳи даромаднокӣ, хароҷоти бонкӣ ва суғурта таҳқиқ гардидааст.

Муаллиф таъсири мусбӣ ва манфии бозори молиявиро дар рушди иқтисоди миллӣ аз ҷиҳати назариявӣ ва амалӣ асоснок намудааст.

Калидвожаҳо: иқтисодиёт, бозори молиявӣ, қарздиҳӣ, бозори коғазҳои қиматнок, бозори фондӣ, маҷмуи маҳсулоти дохилӣ, дороиҳо, сармоя.

ВОПРОСЫ ОЦЕНКИ ПОКАЗАТЕЛЕЙ РАЗВИТИЯ ФИНАНСОВОГО РЫНКА

Курбанова Фируза Алиджоновна – кандидат экономических наук, доцент кафедры банковского дела ГОУ «Худжандский Государственный университет им. Б. Гафурова». Адрес: 735700, Республика Таджикистан, г. Худжанд, проезд Мавлонбекова, 1. Телефон: (+992) 92 - 701-22-65. E-mail: firuzal1978@inbox.ru.

В статье изучена методика оценки финансового положения и развития финансового рынка Таджикистана по расчетам Международного валютного фонда. С точки зрения оценки финансового рынка исследуются экономические, социальные и финансовые вопросы, такие как кредитование, активы финансовых учреждений, уровень рентабельности, банковские и страховые расходы.

Автор теоретически и практически обосновал положительное и отрицательное влияние финансового рынка на развитие национальной экономики.

Ключевые слова: экономика, финансовый рынок, кредитование, рынок ценных бумаг, фондовый рынок, валовой внутренний продукт, активы, капитал.

ISSUES OF EVALUATION OF INDICATORS OF DEVELOPMENT OF THE FINANCIAL MARKET

Kurbanova Firuza Alijonovna – candidate of Economic sciences, Associate Professor of the Banking Department of GOU “Khujand State University named after B. Gafurov”. Address: 735700, Republic of Tajikistan, Khujand, Mavlonbekov passage, 1. Phone: (+992) 92 -701-22-65. E-mail: firuzal1978@inbox.ru.

The article studies the methodology for assessing the financial situation and development of the financial market in Tajikistan according to the calculations of the International Monetary Fund. From the point of view of assessing the financial market, economic, social and financial issues are examined, such as lending, assets of financial institutions, the level of profitability, banking and insurance costs. The author theoretically and practically substantiated the positive and negative impact of the financial market on the development of the national economy.

Keywords: economy, financial market, lending, securities market, stock market, gross domestic product, assets, capital.

Дар солҳои соҳибхитиёрии Тоҷикистон ҳуҷҷатҳои гуногуни барномавии ҳалли муаммоҳои тезутунди иҷтимоӣ иқтисодӣ кишвар ба гурӯҳи дигар вазифаҳои афзалиятнок масъалаҳои инкишофи шаклҳои нави моликиятдорӣ ва фароҳам овардани шароити зарурӣ барои рушди манбаъҳои нави маблағгузорӣ тавсеа гардиданд. Ҳалли ин масъалаҳо дар ҷумҳуриҳои собиқ шуравӣ мувофиқи хусусиятҳои тараққиёти ҳар як

мамлакат бо роҳҳои гуногун ва ба таври гуногун сурат мегирифт. Дар он давлатҳое, ки бори нахуст ислоҳоти бозорӣ ба амал омад, аз ҷумла дар Тоҷикистон дар баробари пеш рафтани муносибатҳои бозорӣ маълум гардид, ки бидуни ҷорӣ намудани низоми самарабахши муносибатҳои молиявӣ ба натиҷаҳои пешбинишуда ноил шудан имконнопазир гардид.

Маълум мешавад, ки дар шароити амиқтар шудани муносибатҳои бозорӣ, азбаски яке аз вазифаҳои муҳимтарини бахши молиявӣ ин хизматрасонӣ ба муносибатҳои молиявӣ қарзие мебошад, ки байни субъектҳои хоҷагии халқ ба миён меоянд, талабот нисбат ба тамоми сохторҳои бозори молиявии дохилӣ бештар мегардад. Аз тарафи дигар, бахши молия як бахши муҳимми таъмини пулиро қарзии рушди иқтисоди кишвар ба шумор меравад. Ба ин муносибат дар марҳалаи муайяни тараққиёти хоҷагии халқ ба дараҷаи рушди бозори молиявӣ баҳо додан зарурат пеш меояд.

Аммо дар илми иқтисод то ҳол методологияи ягонаи арзёбии рушди бозорҳои молиявӣ дар байни иқтисодчиён вучуд надорад. Одатан, баҳодиҳӣ ба муқоисаи маҷмуи васеи нишондиҳандаҳои эмпирикӣ асос меёбад. Дар баробари ин, дар амалияи ҷаҳонӣ коршиносони Бонки ҷаҳонӣ барои арзёбии рушди молиявӣ аз методологияи худ истифода мебаранд, ки бо нишондиҳандаҳои ҳисобӣ муайян карда мешавад, ки параметрҳои дастрасӣ ва самаранокии рушди бозорҳои молиявиро нишон медиҳанд [9]. Дар баробари ин, маънии нишондиҳандаҳо ҳисобҳои маҷмуи нишондиҳандаҳои алоҳидаро дар бар мегирад, ки баъдан ҷамъ карда мешаванд. Ҳисобҳо оид ба нишондиҳандаҳо дар кишварҳо аз ҷониби коршиносони Хазионаи байналмилалӣ асъор (ХБА) ҳамасола анҷом дода шуда, дар шакли гузориши ҳисоботӣ “Индекси рушди молиявӣ” нашр мешаванд.

Бояд гуфт, ки методологияе, ки мутахассисони Хазионаи байналмилалӣ асъор барои арзёбии сатҳи рушди институтҳои молиявӣ, инчунин, бозорҳои молиявӣ истифода мебаранд, аз ҷониби онҳо таҳия ва ба сохторҳои муайян ғуруҳбандӣ шудааст, ки дар расми 1 оварда шудааст.

Расми 1. Мазмуни нишондиҳандаҳое, ки вазъи бозорҳои молиявиро тавсиф мекунанд *

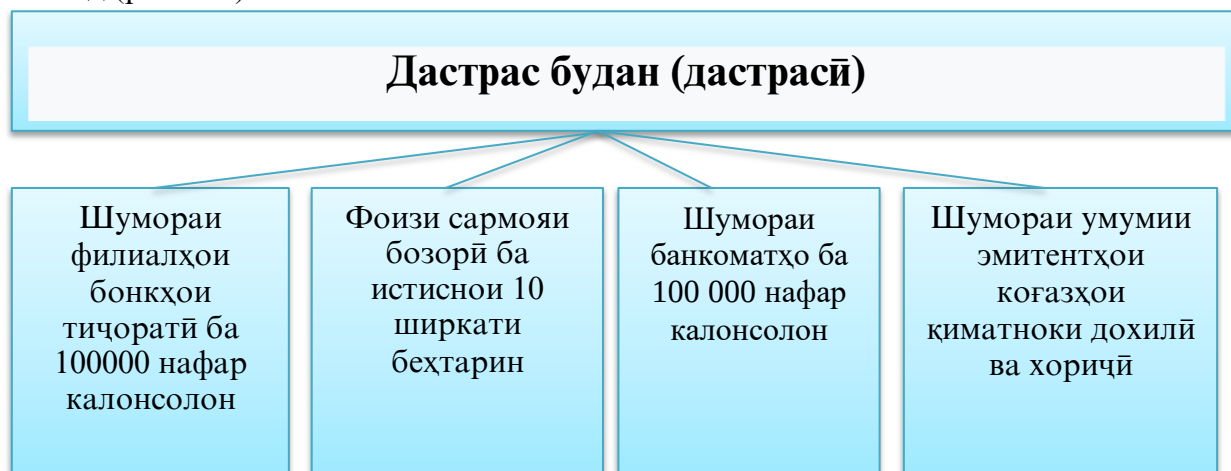
*Манбаъ: таҳияи муаллиф, дар асоси маводи: Абрамов А.Е. *Российский фондовый рынок: факторы развития и барьеры роста: научный труд.* – М.: Изд-во Ин-та Гайдара, 2017. – 202с.; IMF/ *Rethinking Financial Deepening: Stability and Growth in Emerging Markets.* URL.: <https://www.imf.org/external/pubs/ft/sdn/2015/sdn1508.pdf>.

Бояд тазакурр дод, ки тибқи методологияи Ҳазинаи байналмилалии асъор, ҳангоми арзёбии умқи бозорҳои молиявӣ ба дараҷаи рушди бозорҳои маҳаллӣ, бахусус бозори коғазҳои қиматнок ва нишондиҳандаҳое, ки ҳаҷми маблағҳои молиявиро тавсиф мекунанд, инчунин, нишондиҳандаи баҳши молиявӣ дар саросари кишвар ва нишондиҳандаҳои тавсифкунандаи сармоягузори иқтисодии бозорҳои молиявӣ диққати махсус дода мешавад. Методологияи арзёбии умқи бозорҳои молиявӣ дар қорҳои олимони рус ва қирғиз муфасссалтар шарҳ дода шудааст, ки дар расми 2 оварда шудаанд.

Расми 2. Методологияи арзёбии умқи бозорҳои молиявӣ
Таҳияи муаллиф дар асоси маводи [4]

Нишондиҳандаи дигар, ки дастрасӣ номида мешавад, ҳадафи муайян кардани миқдори рушди зерсохторҳои молиявӣ ва дастрасии онҳо ба истеъмолкунандагон мебошад. Бо ҳисоб кардани нишондиҳандаҳои дастрасии бозори молиявӣ ҷолибияти субъектҳои бозори молиявиро аз нуқтаи назари истеъмолкунандагон, яъне то кадом андоза захираҳои молиявӣ барои субъектҳои иқтисодиёти миллӣ дар бозори дохилии кишвар дастрас мебошанд, арзёбӣ кардан мумкин аст. Ин гурӯҳи нишондиҳандаҳо ҳолат, шумораи субъектҳои бозори молиявӣ, коэффитсиенти капитализатсияро дар бар мегирад, ки метавонад таркиби миқдорӣ ва сифатии бозори молиявиро тавсиф намояд (расми 3).

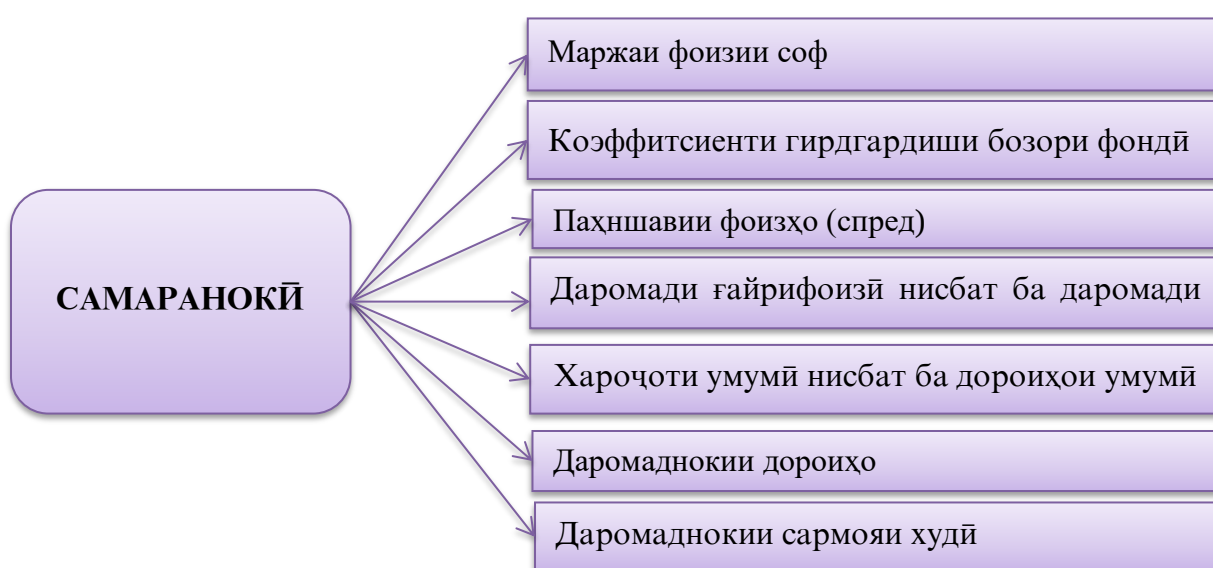
Расми 3. Таркиби сифатӣ ва миқдории бозори молиявӣ
Таҳияи муаллиф.

Индикатори (нишондиҳанда) дигаре, ки дараҷаи рушди молиявиро тавсиф мекунад, самаранокии фаъолияти муассисаҳои молиявӣ ва бозори

молиявӣ мебошад. Ба ин таркиби ин гурӯҳи нишондиҳандаҳо индикаторҳои иқтисодӣ дохил мешаванд, ки сатҳи истифодаи дороиҳои банк, сохтори даромад, хароҷот, ғоиданокӣ, суръати гардиши саҳмияҳо ва дигар коғазҳои қиматнок ва ғайраро тавсиф мекунанд (расми 4).

Методикаи ҳисобкунии нишондиҳандаҳои умқ, дастрасӣ ва самаранокӣ, вобаста ба ҳадафи тадқиқот, ҳаҷми массиви истифодашуда, маълумоти воқеӣ метавонад дар ҳар як кишвар гуногун бошанд.

Дар ин замина, олим-иқтисоддон Я.М. Миркин қайд намудааст: «...бо вучуди ин тамоми воситаҳои ҳисоббарорӣ ба пойгоҳи умумии концептуалӣ асос ёфтаанд. Таҳти умқи молиявии иқтисодиёт гузариши он бо муносибатҳои молиявӣ, басандагӣ бо пул, воситаҳо ва муассисаҳои молиявӣ фаҳмида мешавад» [5].

Расми 4. Нишондиҳандаҳои умқи молиявӣ
Таҳияи муаллиф дар асоси маводи [10]

Нишондиҳандаҳои умқи молиявӣ, ба ақидаи баъзе олимони хориҷӣ, «...дараҷаи монетизатсия дар соҳаҳои иқтисодиёт; ҳиссаи муассисаҳое, ки бозори молиявиро намоёндагӣ мекунанд, нисбат ба ММД; муносибатҳои мавҷудаи байни дороиҳои банк, ҳаҷми саҳмияҳо ва ғайра мебошад. Маълумот дар бораи дастрас будани бозорҳои молиявӣ, ба гуфтаи олимони рус, тавассути мониторинг ва пурсишҳо аниқ карда мешавад. Дар ин ҷо бояд қайд намуд, ки усулҳои гуногуни пурсиш вучуд доранд ва ин метавонад ба эътимоднокии мутлақи он ҳалал расонад» [3, с. 224].

Ба андешаи олимони, дастрасии бозори молиявиро метавон тавассути муқоисаи меъёри ғоизи қарз, даромаднокии дороиҳои молики муассисаҳои бозори молиявӣ, инчунин, ғоизҳое, ки шаҳрвандон аз пасандозҳо мегиранд ва ғайра муайян кард [7, с. 597-605]. Маводи илмӣ иқтисодиро омӯхта, ба хулосае омадан мумкин аст, ки самаранокӣ бахши молиявиро аз рӯйи самаранокӣ институтҳои он муайян кардан мумкин аст. Масалан, вақте суҳан дар бораи банкҳо меравад, метавон

таносуби мизони фоизи қарздиҳӣ ва пасандозҳо, хароҷоти изофӣ нисбат ба дороиҳо, ҳиссаи хароҷоти фоида, захираҳои бонкӣ ва маблағгузорӣ дар сармоягузорӣ ва ғайраро арзёбӣ кард.

Воқеан, дар марҳилаи имрӯзаи тамаддуни башарӣ дар иқтисодиёти ҳар давлат бозори молиявӣ ба баҳши муҳим табдил ёфтааст, ки муҳтаво ва динамикаи рушди иқтисодиро муайян мекунад. Инро бо асосҳои зерин метавон исбот кард, аз ҷумла, бозори қарз тавассути таъмин намудани захираҳои молиявӣ метавонад фаъолияти иқтисодии субъектҳои хоҷагии халқро ҳавасманд гардонад, инчунин, ба фаъолияти сармоягузори сохторҳои соҳибкорӣ мусоидат намояд. Албатта, ин дар ҳалли муаммоҳои иҷтимоии ҷамъият ва баланд бардоштани дараҷаи некуаҳволии аҳоли ифода меёбад.

Дар навбати худ, яке аз қисми таркибии баҳши молиявӣ рушди бозори суғурта буда, тавассути ҳифзи манфиатҳои иқтисодии субъектҳои хоҷагидор имкон медиҳад, ки таваккал ва хавфи субъектҳоро ҷиҳати аз даст додани манфиатҳои амволи танзим намояд. Қайд карда мешавад, татбиқи ҳолати идоракунӣ дар шароити ноустувор, номутавозунӣ ва пешгӯинашаванда дар бозори милли аҳаммияти калон дорад. Дар баробари ин, аҳаммияти бозори коғазҳои қиматнок ҳамчун воситаи муҳимтарини ҷалби сармояи хусусӣ ба рушди иқтисодии давлат хеле назаррас мегардад. Рушди он ба афзудани иқтидори мамлакат таъсири бевосита мерасонад.

Дар маҷмӯъ, сатҳи рушди бозори молиявӣ ба сатҳи эътимоди мардум ба ислоҳоти иқтисодии ҷорӣ таъсири мустақим дорад. Дар адабиёти иқтисодӣ дараҷаи рушди бозори молиявӣ бо роҳҳои гуногун баҳо дода мешавад ва барои ин равишҳои гуногун истифода мешаванд. Бояд гуфт, ки дар таҷрибаи ҷаҳонӣ маъмултарин равиши систематикӣ, ки аз ҷониби мутахассисони Хазиона байналмилалӣ асёр таҳия шудааст, яъне индекси рушди молиявӣ мебошад.

Хазиона байналмилалӣ асёр солҳои охир тақрибан ба методологияи худ шохиси рушди молиявии 184 кишвари ҷаҳонро пешниҳод кардааст, ки тибқи он рейтингҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон низ муайян шудааст, ки дар ҷадвали 1 оварда шудааст.

Ҷадвали 1. - Индекси рушди молиявии Тоҷикистон

Индексҳо	Нишондиҳандаҳо			Ҷой дар рейтинг ва қимати индекс
	Умқ	Дастрасӣ	Самаранокӣ	
Индекси умумии рушди молиявии Тоҷикистон (ҷойи 167 бо индекси 0,084)				
Индекси бозорҳои молиявӣ	150	125	127	150 (0,000)

Индекси ниҳодҳои молиявӣ	157	133	170	167 (0,167)
--------------------------	-----	-----	-----	-------------

Манбаъ: Таҳияи муаллиф дар асоси: Katsiaryna Svirydzenka *Introducing a New Broad-based index of Financial Development. IMF Working Paper.* [Электронный ресурс]. URL: <http://www.imf.org/external/pubs/ft/wp/2016/wp1605.pdf> (дата обращения: 21.12.2019).

Аз рӯйи ҷадвали 1 дида мешавад, ки Ҷумҳурии Тоҷикистон аз рӯйи шохиси рушди молиявӣ дар байни 184 кишвари ҷаҳон дар ҷойи 167-ум қарор дорад. Тавре дар боло зикр гардид, ин шохис дар асоси омезиши ду индекс, яъне индекси бозори молиявӣ ва муассисаҳои молиявӣ ташаккул меёбад. Тоҷикистон аз лиҳози сатҳи рушди ниҳодҳои молиявӣ, дар ҷойи поён, яъне дар ҷойи 167-ум, дар ҳоле ки аз рӯйи дараҷаи рушди бозори молиявӣ дар мақоми 150-ум қарор дорад. Аммо агар арзиши шохисҳоро ба назар гирем, пас шохиси рушди молиявӣ аз шохиси рушди бозорҳои молиявӣ бештар аст, ки дар муқоиса бо дувумӣ дар шохиси рушди молиявии Тоҷикистон саҳми бештарро нишон медиҳад.

Инро бо он шарҳ додан мумкин аст, ки дар аксари кишварҳои рӯ ба тараққӣ то андозае муассисаҳои молиявӣ таъсис ёфтаанд, аммо фаъолияти онҳо дар миқёси бозорҳои миллӣ ҳалли бисёр масъалаҳоро талаб мекунад. Қобили зикр аст, ки дар ин радбадандии таҳиякардаи Бонки ҷаҳонӣ Швейтсария аз лиҳози рушди молиявӣ дар иқтисоди ҷаҳонӣ пешсаф аст, яъне бо шохиси рушди молиявӣ -0,951 дар ҷойи аввал мебошад.

Ба ғайр аз методологияи дар боло зикргардидаи Бонки умумиҷаҳонӣ, роҳҳои дигари омӯзиши вазъи бозори молия низ мавҷуданд. Ҳамин тариқ, усуле мавҷуд аст, ки ба мо имкон медиҳад ҳар як қисми алоҳидаи бозори молиявиро арзёбӣ намоем, пас аз он тавсифи тамоми системаро диҳем. Масалан, ҳангоми арзёбии вазъи бозори коғазҳои қиматнок олимони дигар кишварҳо равиши институтсионалиро истифода мебаранд, ки тибқи он нишондиҳандаҳое, ки муносибатҳо дар бозори фондҳо, қарорҳои роҳбарони ниҳодҳои молиявӣ ва рушди соҳаи иқтисодии кишварро тавсиф мекунанд, таҳлил карда мешаванд [8, с. 291-321]. Инчунин, ин усул дар омӯзиши вазъи бозори коғазҳои қиматнок хеле муассир аст.

Илова бар ин, ҳангоми таҳлили вазъи бозори коғазҳои қиматнок усули дигар истифода мешавад: сифати сармоягузорӣ (имкониятҳои бозори фондӣ, афзоиши сармоягузориҳои асосӣ, нархи дороиҳои молиявӣ, хароҷот вобаста ба созишҳо, яъне транзаксия ва ғ.), инчунин вазъи бозор ва рушди бозорҳои фондӣ [1, с. 65-69].

Ҳамчунин, ба андешаи олимони, ҳангоми баҳодиҳии рушди бозори фондӣ аз чунин нишондиҳандаҳо, ба монанди коэффитсиенти бозории капитализатсияи фирмаҳо, индикаторҳои сатҳи шаффофият,

нишондиҳандаҳои ошкорбаёнӣ, тағйирёбии индексҳои фондҳо ва ғайра истифода бурдан мумкин аст [10].

Сарфи назар аз мавҷудияти усулҳои гуногуни арзёбии ҳамаи ҷузъҳои бозори молиявӣ, мо чунин мешуморем, ки Хазиона байналмилалӣ асёр, аниқтар мутахассисони он методологияи беҳтаринеро истифода мебаранд, ки имкон медиҳад тамоми ҷанбаҳои мавҷудии фаъолияти субъектҳои бозори молиявӣ ба назар гирифта шаванд. Қайд кардан зарур аст, ки дар рушди иқтисоди кишвар дар марҳилаи кунунӣ як қатор тамоюлҳои манфӣ мавҷуданд, ки таҳлил ва арзёбии илмӣ рушди бозорҳои молиявиро тақозо мекунад. Аз ҷумла [6, с. 74-75]:

1. Суръати пасти монетизатсия дар соҳаи хоҷагии халқ, ки аз нарасидани пул дар иқтисодиёт шаҳодат медиҳад ва маблағҳои дар ихтиёри аҳоли мавҷудбуда ба бонкҳо намераванд. Мавриди зикр аст, ки аз сабаби набудани воситаҳои муомилот дар иқтисодиёт пули нақд ба бахши молиявӣ равона карда шуд, зеро фурӯши дубораи пул фоидаовартар гардид;

2. Нокифоя будани сармояи муомилоти бисёр корхонаҳои кишвар ё фарсудаҳои онҳо, ки ба рақобатпазирии ин корхонаҳо таъсир мерасонад;

3. Сатҳи пасти қобилияти пардохтпазирии аҳоли;

4. Вазъияти номусоид дар баъзе соҳаҳои саноат, ки боиси бад шудани шуғл дар иқтисодиёт гардид;

5. Андозбандии баланд, ки ба қобилияти корхона дар идоракунии озоди пули нақд таъсир манфӣ мерасонад.

Дар ҳулоса, қайд кардан зарур аст, ки хусусияти хоси давраи гузариш, ки дар ҷомеаи мушаххас ба амал меояд, рушди сусти институтҳои бахши молиявӣ мебошад, ҳамчунин, ноустуворӣ ва фаъолияти безътимоди иқтисодӣ онҳоро мушоҳида кардан мумкин аст. Аз ин бармеояд, ки масъалаҳои ҷалб ва тақсимои захираҳои молиявӣ чи дар сатҳи соҳибкорӣ ва чи дар сатҳи давлатӣ авлабият пайдо карда истодаанд, ки ин муҳимияти рушди бозори молиявиро муайян мекунад.

Адабиёт

1. Алифанова Е.Н. Об эффективности российского фондового рынка / Е.Н. Алифанова // Рынок ценных бумаг. - 2008. - №1. - С. 65 – 69.
2. Алмазбек К.А. Развитие финансового рынка Кыргызстана в современных условиях / К.А. Алмазбек, И.А. Есенкулова // Вестник Кыргызского экономического университета им. М. Рыскулбекова. – 2016. - № 1 (35). – С. 53-56.
3. Игонина Л.Л. Оценка финансового развития в Российской экономике. // International journal of applied and fundamental research. – 2016. - № 1. – С. 224.
4. Курбонова Ф.А. Формирование и развитие финансового рынка в Республике Таджикистан: состояние и перспективы: автореф. дис.... канд. экон. наук: 08.00.10: Финансы, денежное обращение и кредит / Ф.А. Курбонова. - Душанбе, 2020.

5. Миркин Я.М. Посткризисная стратегия развития финансового сектора России. – [электронный ресурс] URL: <http://journal.econorus.org/jsub.phtml?id=24> (дата обращения 10.12.2015).
6. Переходная экономика: теоретические аспекты, Российские проблемы, мировой опыт/ ответ. ред. В.А. Мартынов, В.С. Автономов, И.М. Осадчая; Институт мировой экономики и международных отношений РАН. – М.: ЗАО «Издательство «Экономика», 2004. – 719 с.
7. Beck T., Demirguc – Kunt A., Levine R.A. New Database on Financial Development and Structure. World Bank Economic Review. – 2000. - № 14. – P. 597-605.
8. Demirguc-Kunt, Levine Ross. Stock Market Development and Financial Intermediaries: Stylized Facts // World Bank Economic Review. - 1996. - №10 (2). - P. 291–321.
9. IMF/ Rethinking Financial Deepening: Stability and Growth in Emerging Markets. URL: <https://www.imf.org/external/pubs/ft/sdn/2015/sdn1508.pdf>.
10. Standard and Poor's/International Finance Corporation's Emerging Stock Market Factbook.; Bekaert G. Market Integration and Investment Barriers in Emerging Equity Markets. World Bank Economic Review. 1995. № 9. P. 75–107; Edison H. and Warnock F. A simple Measure of the Intensity of Capital Controls// Journal of Empirical Finance. 2002. № 10. P. 81–104.

УДК: 368,0

МУАММОҲОИ РУШДИ БОЗОРИ ХИЗМАТРАСОНИҲОИ СУҒУРТАВӢ ДАР ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН

Хусайнов Муродалӣ Сайдамирович – н.и.и., и.в. мудири кафедраи суғуртаи Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон. Суроға: 734067, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, к. Нахимов 64/14. Тел.: (+992) 987-80-93-93. E-mail: murodxusayn@mail.ru.

Қурбонова Шаҳноза Бобишоевна – ассистенти кафедраи суғуртаи Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон. Суроға: 734067, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, к. Нахимов 64/14.

Дар мақола роҳҳои такмилдиҳии фаъолияти ширкатҳои суғуртавӣ ҳамчун яке аз сегменти муҳими бозори молиявӣ, тамоюл ва тағйирёбии сохтори иштирокчиёни касбии бозори суғурта дар Ҷумҳурии Тоҷикистон оварда шудааст. Баъдан SWOT таҳлил гузаронида шудааст, ки дар он тарафҳои қавӣ, заиф, имкониятҳо ва таҳдидҳои нишон дода шудааст, ки асоси воқеӣ доранд. Нишондиҳандаҳои асосии фаъолияти ширкатҳои суғуртавӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон оварда шудаанд, ки онҳо самтҳои асосиро дар бар мегиранд: даромади ташилотҳои суғуртавӣ, хароҷоти ташилотҳои суғуртавӣ, тавозуни фоида.

Барои беҳтар намудани бозори хизматрасонии суғуртавӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон ва боло рафтани нақши суғурта дар иқтисоди миллӣ роҳҳои такмили низоми танзими бозори суғурта пешниҳод шудаанд, ки ба мақсад мувофиқ аст.

***Калидвожаҳо:** суғурта, молия, таҷрибаи кишварҳои хориҷӣ, ташилотҳои суғурта, суғуртаи ҳаёт, шартномаи суғурта, суғуртаи нафақа, субъектҳои муносибатҳои иқтисодӣ.*

ПРОБЛЕМЫ РАЗВИТИЯ РЫНКА СТРАХОВЫХ УСЛУГ В РЕСПУБЛИКЕ ТАДЖИКИСТАН

Хусайнов Муродали Сайдамирович - Таджикский государственный финансово-экономический университет, к.э.н., и.о. заведующего кафедрой страхования. Адрес:

734067, Республика Таджикистан, г. Душанбе, ул. Нахимова, 64/14. Телефон: 987-80-93-93. E-mail: murodxusayn@mail.ru

Курбонова Шахноза Бобишоевна - ассистент кафедры страхования. Адрес: 734067, Республика Таджикистан, г. Душанбе, ул. Нахимова, 64/14.

В статье представлены пути повышения эффективности деятельности страховых компаний как важный сегмент в структуре профессиональных участников страхового рынка Республики Таджикистан. Затем был проведен SWOT- анализ, который выявил сильные и слабые стороны, возможности и угрозы, имеющие реальную основу. Представлены основные показатели деятельности страховых компаний в Республике Таджикистан, которые включают в себя важные направления: доходы страховых компаний, расходы страховых компаний, баланс прибыли.

Для улучшения рынка страховых услуг в Республике Таджикистан и повышения роли страхования в национальной экономике предлагается усовершенствовать систему регулирования страхового рынка.

Ключевые слова: страхование, финансы, опыт зарубежных стран, страховые организации, страхование жизни, договор страхования, пенсионное страхование, субъекты экономических отношений.

PROBLEMS OF THE DEVELOPMENT OF THE INSURANCE SERVICES MARKET IN THE REPUBLIC OF TAJIKISTAN

Khusainov Murodali Saidamirovich - Tajik State University of Finance and Economics, c.e.s. of the insurance department. Address: 734067, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Nakhimov street 64/14. Phone: 987-80-93-93, E-mail: murodxusayn@mail.ru

Kurbonova Shakhnoza Bobishoevna - Tajik State University of Finance and Economics, assistant of the insurance department. Address: 734067, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Nakhimov street 64/14.

The article presents ways to improve the activities of insurance companies as an important segment of the financial market, trends and changes in the structure of professional participant insurance market in the Republic of Tajikistan. Subsequently, a SWOT analysis was conducted to determine the strengths, weaknesses, opportunities and threats are shown.

The main indicators of the activity of insurance companies in the Republic of Tajikistan are given. It includes the main directions income of insurance organizations. For to improve the market of insurance services in the Republic of Tajikistan and increase the role of increase in the national economy, there are ways to improve the system of increase market regulation.

Key words: insurance, finance, experience of foreign countries, insurance organizations, life insurance, insurance contract, pension insurance, subjects of economic relations.

Дар шароити рушди муносибатҳои бозоргонӣ бозори суғурта яке аз омилҳои рушди бозори молиявӣ ба шумор рафта, дар ташаккули низоми иқтисодӣ саҳми босазо дорад. Тақмили соҳаи хизматрасониҳои суғуртавии кишвар дар оянда метавонад муаммоҳои зиёди ҷомеаро ҳал намуда, барои таъмини рушди босуботи иқтисодӣ заминаи устувор гузорад.

Дар шароити муосири хоҷагидорӣ сатҳи рушди соҳаи ғайриистеҳсолӣ яке аз нишондиҳандаҳои муҳими рушди комплекси иқтимоиву иқтисодии кишвар ба ҳисоб рафта, дар зери таъсири ҷараёнҳои мураккаби ҷамъиятӣ ташаккул меёбад ва маҷмуи муаммоҳои иқтимоиву иқтисодӣ, динамика ва дурнамои онро инъикос менамояд [6, с. 306].

Эътироф кардан зарур аст, ки иқтисодиёти Ҷумҳурии Тоҷикистон дар марҳилаи рушд қарор дорад ва бозори хизматрасониҳои суғуртавӣ чун қисми низоми молиявии кишвар хусусиятҳои хоси худро доро мебошад. Ба чунин хусусиятҳо дохил мешаванд:

- сусти тараққи кардани бозори хизматрасониҳои суғуртавӣ, паст будани маданияти суғуртавии аҳоли (надоштани маълумот дар бораи хизматрасониҳои суғуртавӣ);

- маблағгузориҳои ночиз ва паст будани пардохтпазирии аҳоли ва иштирокчиёни фаъолияти хоҷагидорӣ;

- нобоварӣ ба муассисаҳои молиявӣ, аз он ҷумла ба ташкилотҳои суғуртавӣ;

- номукамалии низоми андоз ва монанди инҳо.

Таҳлилҳо нишон медиҳанд, ки дар Ҷумҳурии Тоҷикистон имконияти молиявии ташкилотҳои суғуртавӣ ба ғайр аз ду ташкилоти суғуртавии давлатӣ барои рушди босуботи ин соҳаи муҳими молиявӣ хеле паст мебошад. Барои суғуртаи хавфҳои авиатсионӣ, саноатӣ, экологӣ ва монанди онҳо ҳатто имкониятҳои молиявии суғуртаи давлатӣ низ нокифоя мебошад. Аз ин лиҳоз, бозсуғуртакунии чунин хавфҳо дар бисёри давлатҳо дар асоси бастанӣ шартнома бо ширкатҳои калони байналхалқии суғуртавӣ амалӣ мегардад.

Танзими давлатии фаъолияти ширкатҳои суғуртавӣ, пеш аз ҳама, барои таъмини устувориҳои молиявии корхона ва танзими босамари пардохтпазирӣ (захираҳои, ки барои пардохти барқароркунии ҳолати суғуртавӣ пешбинӣ шудаанд) сафарбар мешавад. Захираҳои пардохтпазирӣ ин дороиҳои ташкилоти суғуртавии тозаи онҳо аст, ки фоизи муайяни онро аз муомилоти умумӣ тартиб медиҳад. Иттиҳоди Аврупо сатҳи минималии захираҳои пардохтпазирии ширкатҳоро муайян намудааст, ки бо шарофати он ба субъектҳои фаъолияти хоҷагидорӣ имконияти дастрасӣ ба бозори миллии суғуртавӣ пайдо мешавад [4, с.50-51]. Яъне, таҷрибаи давлатҳои тараққиқарда нишон медиҳад, ки барои рушди соҳаи хизматрасониҳои суғуртавӣ, пеш аз ҳама, танзими давлатӣ дар шакли маблағгузориҳои ин соҳа зарурат дорад. Аз ин лиҳоз, барои ташаккулёбии бозори хизматрасониҳои суғуртавӣ ҳамчун омили рушди муносибатҳои молиявии субъектҳои фаъолияти хоҷагидорӣ ба ғайр аз ҷалби сармояи хориҷиву ватанӣ, таъмини эътимоди иштирокчиёни бозор ба ин соҳаи муҳим зарур аст.

Таҷрибаи давлатҳои тараққиёфтаи дунё нишон медиҳад, ки барои ташаккулёбӣ ва рушди бозори суғурта эътимоди иштирокчиёни бозор ба низоми суғурта ва талаботи ҷамъиятӣ ба ҳимояи суғуртавӣ омили асосӣ ба шумор меравад. Дар шароити муосир талабот ба ҳимояи суғуртавӣ се сарчашмаи асосӣ дорад.

Якум, ин танзими давлатии соҳаи суғурта мебошад. Сухан дар бораи он меравад, ки вобаста ба рушди муносибатҳои молиявӣ ва ташаккулёбии

шаклҳои гуногуни соҳибкорӣ талабот ба соҳаи суғурта афзоиш меёбад. Бисёр активҳои иқтисодӣ дар шароити рушди соҳибкориву тиҷоратӣ ба муомилоти молиявӣ дохил шуда, ҳангоми расидани зарар соҳибмулк ҳуқуқи барқарор намудани зарар ва пешгирии таваккали хавфро пайдо мекунад. Ба ғайр аз ин, вобаста ба қабули меъёрҳои ҳуқуқие, ки манфиатҳои субъектҳои фаъолияти хоҷагидориро боз ҳам васеъ мекунанд, барои зиёд намудани талабот ба ҳимояи суғуртавӣ мусоидат мекунанд.

Дуҷум, ин ба таври доимӣ рушд гирифтани баҳши ғайридавлатии иқтисодӣ, ки аз дастгирии молиявии давлатӣ дур монда, ба ҳимояи хавфҳои мухталиф ниёз дорад ва маҳз дар чунин шароит соҳаи рушдёфтаи хизматрасониҳои суғуртавӣ манфиатҳои иқтисодии онҳоро таъмин менамояд.

Сеюм, сарчашмаи муҳимми талабот ба соҳаи хизматрасониҳои суғуртавӣ манфиатҳои мухталифи аҳоли мебошад. Баланд шудани сатҳи зиндагии аҳоли, рушди соҳибкории хурду миёна ба баланд шудани талабот ба хизматрасониҳои суғуртавӣ ҳамчун кафолати дастгирии молиявӣ дар мавриди ба миён омадани ҳолати суғуртавӣ, таъмини нафақаи иловагӣ, ё ин ки пешниҳоди хизматрасонии босифати тиббӣ оварда мерасонад.

Дар баробари ин, нишондиҳандаҳои ташкилотҳои суғуртавӣ аз рӯйи номгӯи ташкилотҳо, сармояи оинномавии онҳо, дорой ва уҳдадориҳо муайян шуда буд, ки мо фарқияти байни доройҳо ва уҳдадориҳоро бо шумора ва фоиз муайян намудем.

Аксари ташкилотҳои хусусии суғуртавӣ дар дигар минтақаҳои кишвар баҳши худро надоранд. Аз ҷадвали №1 бармеояд, ки дар бозори хизматрасониҳои суғуртавӣ дар айни замон 18 ташкилоти суғуртавӣ кору фаъолият менамоянд.

Ҷадвали 1. - Нишондиҳандаҳои молиявии ташкилотҳои суғуртавӣ (ҳазор сомонӣ)

№	Номгӯи ташкилотҳо	Сармояи оинномавӣ	Доройҳо	Уҳдадориҳо	Фарқияти байни доройҳо ва уҳдадориҳо бо маблағ	Фарқияти байни доройҳо ва уҳдадориҳо бо %
1.	КВД «Тоҷиксуғурта»	5 200,0	51 876,6	45 987,2	5889,4	11,3
2.	КВДС «Тоҷиксармоягузор»	15 675,0	33 653,5	12 610,4	21043,1	62,5
3.	ҶСДММ «Спитамен суғурта»	87 742,1	96 589,7	3 297,5	93292,2	96,5
4.	ҶДММ «ТС «Муин»	2 727,2	15 773,4	10 347,7	5425,7	34,3
5	ҶДММ «Суғуртаи асри 21»	2 719,1	3 807,8	- 481,8	3326	87,3
6.	ҶСП «ТС Кафил»	1 000,0	1 599,0	556,0	1043	80,29

7.	ҚСП «ТС «Суғуртаи аввалини миллӣ»	500,0	187 135,6	104 430,5	82705,1	44,19
8.	ҚДММ «ТС БИМА»	500,0	83 322,4	82 494,8	827,6	0,99
9.	ҚДММ «ТС Боварӣ»	500,0	1 359,6	854,7	504,9	37,1
10.	ҚДММ «ТС «Меҳнат»	500,0	2 277,3	1 314,5	962,8	42,2
11.	ҚДММ «ТС Эсхата Суғурта»	500,0	2 559,4	1 489,7	1069,7	41,7
12.	ҚДММ «ТС Итминон»	500,0	1 962,3	504,7	1457,6	74,2
13.	ҚДММ «Суғуртаи Шарқ»	500,0	1 059,3	366,1	693,2	65,4
14.	ҚДММ «ТС Меҳрубон»	500,0	1 824,9	1 068,7	756,2	41,4
15.	ҚДММ «Суғуртаи Тоҷик ва Чин»	500,0	542,9	248,6	294,3	54,2
16.	ҚДММ «ТС Сипеҳр»	500,0	260,7	71,5	189,2	72,5
17.	ҚДММ «ТС Такаффул»	500,0	490,9	11,9	479	97,5
18.	ҚДММ «Маркази дастгирии суғуртаи мутақобила»	19,1	1 202,2	1 155,3	46,9	3,9
Ҳамагӣ		120582,5	487 297,5	266 328,0	220005,9	45,3

Манбаъ: маълумоти Бонки миллии Тоҷикистон [манбаи электронӣ] URL: <http://www.nbt.tj/tj/> (санаи муроҷиат: 13.01.2021).

Таҳлилҳо нишон медиҳанд, ки мавқеи асосиро дар ин бозор аз ҳисоби сармояи оинномавӣ КВД «Тоҷиксуғурта», КВДС «Тоҷиксармоягузор», ҚСДММ «Спитамен-Суғурта» ва ҚДММ ТС «Муин» ишғол менамоянд. Аз рӯи дороиҳои ташкилотҳои суғуртавӣ бошад, дар қойи аввал ҚСП ТС «Суғуртаи аввалини миллӣ» бо 187135,6 ҳазор сомонӣ, дар қойи дуюм ҚСДММ «Спитамен-Суғурта» бо 96589,7 ҳазор сомонӣ, дар қойи сеюм ҚДММ «ТС БИМА» бо 83322,4 ҳазор сомонӣ, дар қойи чорум КВД «Тоҷиксуғурта» бо 51876,6 ҳазор сомонӣ меистад. Гуфтан бамаврид аст, ки ҳиссаи умумии дороиҳои ширкатҳои суғуртавӣ аз уҳдадориҳои онҳо ба андозаи 45,3% афзоиш ёфтааст.

Тоҷиксуғурта бошад, дар ҳама вилояту шаҳру ноҳияҳо филиалҳои худро дорад ва аини замон 28 намуди хизматрасониҳои суғуртавино амалӣ менамояд. Аз инҳо 13 намуд шакли ҳатмӣ ва 15 намуд шакли ихтиёрии суғуртавӣ мебошанд, ки ин ба ташкилот имконияти васеи рушди босуботро таъмин менамояд. Сармояи оинномавии умумии ҳамаи ташкилотҳои суғуртавӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон 120582,5 ҳазор сомонино ташкил медиҳанд, ки назар ба соли гузашта 9,7 фоиз зиёд аст.

Суғурта ин чунин соҳаи муҳимми иқтимоии бахши иқтисодӣ мебошад. Ташкилотҳои суғуртавӣ ҳамчун сармоягузори асосӣ дар кишвар бо иқтисодиёти бозоргонии рушдёфта яке аз сарчашмаи муҳимми сармоягузори молиявии иқтисодиёти кишвар баъди сохтори бонкӣ бояд

ҷойи дуҷумро ишғол намојанд. Суғурта ба сатҳи хароҷоти давлат таъсири ҷиддӣ расонида, буҷети давлатро аз хароҷоти калон барои барқарор кардани зарар дар сурати ба вуҷуд омадани ҳолати суғуртавӣ озод менамојад [5, с. 29-30].

Рушди рақобат ва баланд шудани самаранокии иқтисодии фаъолияти ширкатҳои суғуртавӣ ба тавсеаи доираи хизматрасониҳои суғуртавӣ, афзоиши миқёси суғуртанамои корхонаҳо ва аҳолии мусоидат менамојад. Дар натиҷа, ҳам барои соҳибкорон ва аҳолии имконияти самаранок идора намудани таваккалҳо фароҳам оварда шуда, барои рушди минбаъдаи бахши суғурта ва иқтисодиёти кишвар, дар маҷмӯъ замина гузошта мешавад. Бахши рушдёфта ва устувори суғурта дар навбати худ ба доираҳои дигари бахши молиявӣ ва хусусан ба рушди бозори сармоя таъсири назарраси худро мерасонад, зеро ширкатҳои суғуртавӣ, чун қоида, ҳамчун сармоягузорони асосӣ ба коғазҳои қиматноки давлатӣ ва корпоративӣ баромад менамојанд [7, с. 202].

Мувофиқи маълумотҳои омории Бонки миллии Тоҷикистон, дар соли 2018 ҳаҷми умумии дороиҳои ташкилотҳои суғуртавӣ 371954,9 сомонӣ ва ҳаққи суғуртавӣ бошад, ҳамагӣ 234202,6 сомони ро ташкил дод.

Омили асосии рушди бозори хизматрасониҳои суғуртавӣ, пеш аз ҳама, ин рушди босуботи иқтисодиёти Тоҷикистон мебошад. Дар соли 2018 рушди ММД дар сатҳи 7,3 фоиз ҷамъбаст гардида, таваррум дар сатҳи 5,4 фоиз нигоҳ дошта шуда буд. Пешрафти соҳаҳои мухталифи иқтисодӣ, бахусус бахшҳои истеҳсоли таъмин гардида, зиёда аз 150 ҳазор ҷойҳои кории нав таъсис дода шудааст. Даромади пулии аҳолии 11 фоиз зиёд шуда, ҳаҷми пасандозҳо дар низоми бонкии кишвар нисбат ба соли гузашта 9 фоиз афзуд ва сатҳи камбизоатӣ то 29,5 фоиз коҳиш ёфт. Қисми даромади буҷети давлатӣ аз 6,5 миллиард сомони соли 2010 ба 24 миллиард сомонӣ дар соли 2019 расонида шуд. Тибқи нақшаҳо дар соли 2019 афзоиши қисми даромади буҷети давлатӣ нисбат ба соли 2018 13 фоиз, суръати рушди ММД беш аз 7 фоиз таъмин гардида, даромади пулии аҳолии қариб 10 фоиз афзоиш ёфт [1, с. 46]. Дар баробари ин, дар соли 2019 нисбат ба соли 2018 ба соҳаи суғуртаи иҷтимоӣ ва ҳифзи иҷтимоии аҳолии 9,5 фоиз зиёд маблағ равона карда шудааст. Ҳамаи ин дастовардҳо барои рушди хизматрасониҳои бозори суғурта дар кишвар заминаи васеи молиявӣ иқтисодӣ мегузорад.

Аз нуқтаи назари таҷрибаи хоҷагидорӣ қайд кардан муҳим аст, ки вобастагии байни суғурта ва тараққиёти иқтисодиёти миллий то имрӯз ҳам аз тарафи субъектҳои фаъолияти хоҷагидорӣ ва ҳам дар сатҳи давлат кам эътироф шудааст. Сухан дар бораи он меравад, ки ҳангоми таҳия ва татбиқи барномаҳои миёнамуҳлату дарозмуҳлати иқтисодӣ ба соҳаи суғурта ҳамчун сегменти муҳими бозори хизматрасониҳо кам диққат дода мешавад. Масъалаи рушди бозори хизматрасониҳои суғуртавӣ барои Ҷумҳурии Тоҷикистон аз он нуқтаи назар муҳим мебошад, ки дар

татбиқи бисёр чорабиниҳои иқтисодӣ ва афзоиши баъзе нишондиҳандаҳои макроиқтисодӣ нақши суғурта дар рушди босуботи онҳо басо назаррас буда, дар беҳтар намудани ҳолати иқтимоии ҷомеа мусоидат мекунад.

Таҳлилҳои рушди иқтисодиёти мамлакат нишон медиҳанд, ки суғурта на фақат категорияи иқтисодӣ, балки категорияи ҳуқуқӣ низ мебошад. Дар Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон “Дар бораи фаъолияти суғуртавӣ” омадааст, ки суғуртакунӣ ин муносибатҳо оид ба ҳимояи манфиатҳои қонунии молумулкии шахсони воқеӣ ва ҳуқуқӣ ҳангоми рух додани ҳодисаҳои суғуртавии муайян аз ҳисоби фондҳои пулии аз мукофотҳои суғуртавии (ҳаққи суғуртавии) пардохтшуда, инчунин, маблағҳои дигари ташкилотҳои суғуртавӣ, ки аз ҷониби ташкилотҳои суғуртавӣ ташаккул ёфтаанд ва ба фаъолияти суғуртавӣ бошад - фаъолияти ташкилоти суғуртавӣ (азнавсуғуртакунӣ) оид ба бастан ва иҷрои шартномаҳои суғурта (азнавсуғуртакунӣ), ки дар асоси иҷозатномаи мақоми ваколатдори давлатӣ тибқи талаботи қонунгузории Ҷумҳурии Тоҷикистон амалӣ мегардад, дохил мешавад [2, с. 44]. Қайд кардан зарур аст, ки рушд ва устувории бозори суғурта дар Ҷумҳурии Тоҷикистон бе таҳлили ҳамаҷаҳонаи ҳолати воқеии он ва суғурта будани заминаи ҳуқуқии фаъолияти суғуртавӣ имконнопазир мебошад ва бинобар ин, Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон “Дар бораи фаъолияти суғуртавӣ” барои рушди соҳаи мазкур пояи устувор гузошта, дар рушди минбаъдаи он мусоидат менамояд.

Қонуни мазкур масъалаҳои ҳуқуқӣ ва иқтисодӣ, аз он ҷумла фаъолияти суғуртавиرو мувофиқи Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон муайян намуда, барои таъмини ҳифз ва ҳимояи манфиатҳои молумулкӣ ва дигар манфиатҳои шахсони воқеӣ ва ҳуқуқӣ мавриди ба амал омадани ҳодисаҳои суғуртавӣ ва ҳолатҳои фавқулода сафарбар гардидааст.

Имрӯз дар кишвар бозори хизматрасониҳои суғуртавӣ ба мушкилоти зиёд нигоҳ накарда дар марҳилаи рушд қарор дорад. Таҳлилҳо нишон медиҳанд, ки дар солҳои охир иқтисодии калонро ин бозор ба даст оварда мунтазам ташаккул ёфта истодааст. Дар баробари ин суғурта таракқи кардани бозори суғурта нисбати дигар соҳаҳои молиявӣ назаррас мебошад.

Имрӯз маълум мегардад, ки яке аз самтҳои афзалиятнок барои таъсиси фазои мусоиди молиявӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон ташаккулёбии инфрасохтори бозори хизматрасониҳои суғуртавӣ ба ҳисоб меравад. Ба тамоюли мусбӣ ва манфӣ, ки ба рушди бозори суғурта таъсир мерасонанд, инҳо дохил мешаванд (ниг. ба ҷадвали 2).

Ҷадвали 2. - Тамоюли таъсиррасонии мусбӣ ва манфӣ ба фаъолияти бозори суғурта

Тамоюли мусбӣ	Тамоюли манфӣ
---------------	---------------

Рушди суғуртаи ихтиёрӣ ва ҳатмӣ	Пардохтнопазирии иштирокчиёни фаъолияти суғуртавӣ
Тамоюли афзоиши капитализатсия	Мавҷуд набудани шакл ва намудҳои нави суғуртаи ихтиёрӣ ва ҳатмӣ
Мукаммал будани низоми андоз	Номукаммалии танзими меъёрҳои ҳуқуқӣ дар соҳаи суғурта
Мукаммалии сармоягузорию воситаи захираҳои суғуртавӣ	Суст тараққӣ кардани фаъолияти сармоягузорию суғуртавӣ
Таҳассусӣ намудани ташкилотҳои суғуртавӣ аз рӯи намуд	Кам будани сармояи худӣ
Бетарафии иштирокчиёни сармоягузориҳои хориҷӣ	Сатҳи пасти касбияти кормандон ва иштирокчиёни фаъолияти суғуртавӣ
Такмили танзим ва назорати фаъолияти иштирокчиёни бозори суғурта	Имичи пасти ташкилоти суғурта ва сифати маҳсулоти суғуртавӣ

Коркарди муаллифон.

Аз ҷадвали №2 бармеояд, ки тамоюлҳои мусбӣ ба рушди соҳа таъсир расонида, барои самаранокии фаъолияти суғурта ва, умуман, ба низоми молиявӣ тақони ҷиддӣ мебахшанд ва тамоюлҳои манфӣ бошад, барои рушди соҳа монеаҳо эҷод менамоянд. Рушди муосири бисёри суғуртавӣ дар шароити номуътадилию вазъи геосиёсӣ, ҷаҳонишавӣ ва рақобати шадид амалӣ гашта истодааст. Новобаста аз чунин буҳронҳо рушди бозори хизматрасониҳои суғуртавӣ дар кишвар мушоҳида мешавад. Самаранокии рушди бозори хизматрасониҳои суғуртавӣ чӣ тавре ки мо борҳо қайд кардем, аз боварии аҳоли ба низоми суғурта ва аз ҳимояи манфиатҳои ҳаматарафаи суғурташавандагон вобастагӣ дорад.

Таҷрибаи давлатҳои тараққиқарда нишон медиҳад, ки шаҳрвандони онҳо муҳим будани суғуртаи ҳаёт ва саломатиро дарк карда, шартномаҳои мухталифи суғуртавию ба имзо мерасонанд. Дар баробари ин, дар шароити буҳрони молиявӣ шаҳрвандон дар бораи суғуртаи амонатӣ низ андеша мекунанд. Ин намуди суғурта имконияти кафолати молиявии субъектҳои фаъолияти хоҷагидориро дар тамоми марҳилаҳои ҳаёт кафолат медиҳад.

Дар мақола барои амалӣ намудани чораҳои дар боло қайдгардида таҳлили муҳити амалкарди бозори хизматрасонии суғуртавӣ дар асоси SWOT-таҳлил таҳқиқ гардидааст. Қайд карда мешавад, ки бозори хизматрасониҳои суғуртавӣ ҳамчун механизми иқтисодии амалисозии лоиҳаҳои давлатӣ дар бозори суғуртавӣ тарафҳои қавӣ, заиф, имкониятҳо ва таҳдидҳои дорои мебошад. Дар баробари ин, муаммоҳои ҷиддии сиёсии байналхалқӣ низ ба бисёри суғуртавӣ таъсир мерасонанд. Зиёдшавии терроризм, баландшавии сатҳи хавфи амалиёти тиҷоратӣ ва татбиқи лоиҳаҳои инвестиционӣ, пиршавии аҳоли ва дигар ҷабҳаҳои рушди низоми байналхалқии муосири хоҷагидорӣ ба бозори хизматрасониҳои суғуртавӣ таъсирбахш мебошанд. Ҳамаи ин омилҳо динамикаи рушди бозори муосири байналхалқии суғуртаро муайян

мекунад [3, с. 113-117]. Таҷриба нишон медиҳад, ки дуруст ба роҳ мондани сиёсати иқтисодӣ ва самаранок идора кардани хавфи молиявӣ чунин хатархоро пешгирӣ мекунад.

Истифодаи механизми иқтисодии бозори хизматрасониҳои суғуртавӣ дар асоси гузаронидани SWOT-таҳлил имконият медиҳад, ки муаммоҳои асосӣ дар заминаи бозори хизматрасониҳои суғуртавӣ ошкор гардида, барои беҳтар намудани вазъи амалишавии лоиҳаҳо тавсияҳо пешниҳод карда шаванд.

Ҷадвали 3. – SWOT-ТАҲЛИЛИ МУҲИТИ БОЗОРИ СУҒУРТА

S (Тарафҳои қавӣ)	W (Тарафҳои заиф)
Фоидаовар будани бахши суғуртавӣ Пардохтҳои суғуртаи кафолатнок Самаранокӣ шартномаҳои суғуртавӣ Мустаҳкам шудани мавқеи фаъолияти ташкилотҳои суғуртавӣ дар бозори молиявӣ Муносибатҳои хуб бо ташкилотҳои қарзӣ Муттаҳидсозӣ ва азнавсозии фаъолияти суғуртавӣ	Сатҳи пасти сармоягузорӣ Маданияти пасти иштирокчиёни бозори хизматрасониҳои суғуртавӣ Паст будани сатҳи пардохтпазирии аҳоли Нокифоягии захираҳои пулии ширкатҳои суғурта Даромаднокии пасти тиҷорат Сатҳи пасти эътимодноки Норасоии мутахассисони баландихтисоси соҳаи суғурта Маданияти пасти суғуртавии шаҳрвандон Маълумоти кофӣ надоштан дар бораи суғуртакунандагон
O (Имкониятҳо)	T (Таҳдидҳо)
Афзоиши суғуртаи ихтиёрии ҳаёт Афзоиши тавачҷуҳ ба соҳаи суғурта аз хонаводаҳо Ислоҳоти системаи назорати суғурта Афзоиши даромаднокӣ аз рӯйи намудҳои ихтиёрии суғурта Зиёд шудани тавачҷуҳ ба соҳаи суғурта аз ҷониби давлат Ислоҳоти системаи назорати суғуртавӣ Баланд бардоштани ҷолибияти сармоягузори суғуртакунандагон инфироӣ Афзоиши даромад ва пасандозҳои аҳоли	Ноустуворӣ дар бозорҳои ҷаҳонии молиявӣ Сифати нокифояи назорати ширкатҳои суғуртавӣ Набудани назорати миёнаравҳои суғурта Дигаргуниҳои доимии бозори суғуртаи дохилӣ Сифати нокифояи назорати ширкатҳои суғуртавӣ Нархҳои демпингӣ Номукаммалии заминаи ҳуқуқӣ доир ба баъзе шаклҳои фаъолияти суғуртавӣ

Коркарди муаллифон.

Таҳлили ҳолати бозори хизматрасониҳои суғуртавӣ аз он шаҳодат медиҳад, ки ин бозор бо истифода аз тамоми имкониятҳои мавҷуда метавонад нақш ва мақоми худро дар низоми иқтисодии кишвар мустаҳкам намояд. Татбиқи чорабиниҳои мукамалгардонии муносибатҳои суғуртавӣ чун қисми ҷудонашавандаи низоми молиявӣ

метавонад барои афзоиш додани нишондиҳандаҳои соҳаи суғурта имконият диҳад. Чун дигар субъектони муносибатҳои фаъолияти хоҷагидорӣ бозори хизматрасониҳои суғуртавӣ низ тамоюли қавӣ ва заифро доро мебошад.

Аз ҷадвали №3 бармеояд, ки самтҳои стратегии рушди бозори суғурта, аз қабili тавсеаи фаъолияти ташкилотҳои суғурта, танзими давлатии фаъолияти суғуртавӣ, мусоидати рушди суғуртаи ихтиёрӣ, рушди инфрасохтори бозор, устувории низоми молиявӣ, баланд бардоштани маданияти молиявӣ, такмили низоми андоз ва монанди инҳо барои рушди босубот ва устувории фаъолияти ташкилотҳои суғуртавӣ мусоидат менамоянд.

Ҳолати имрӯзаи фаъолияти ташкилотҳои суғуртавӣ дар кишвар диққати махсусро талаб менамояд. Рушди минбаъдаи соҳа ва ташаккулёбии он ҳамчун сегменти муҳимми бозори молиявӣ дар кафолати молу мулки шаҳрвандон, ҳимоя ва идораи хавфҳои мухталиф ва, умуман, барои рушди иқтисоди миллӣ мавқеи хосро ишғол менамояд. Аз ин рӯ, аз нуқтаи назари тадқиқоти мо, ошкорсозии муаммоҳои мавҷуда дар соҳаи мазкур, ки аз бартараф ва ҳалли онҳо сифати таъмини хизматрасониҳои суғуртавӣ ва рушди босуботи низоми молиявӣ вобастагӣ дорад, муҳим мебошад. Дар баробари ин, дар шароити бӯҳрони молиявӣ ва номукаммалии идораи хавфҳои молиявӣ аз тарафи кормандони муассисаҳои молиявии кишвар низоми молиявӣ осебпазир гашта, ба соҳаи суғурта таъсири манфии худро расонд, ки ин дар навбати худ ба нобоварии аҳоли ба муассисаҳои молиявӣ ва пардохтнопазирии ташкилотҳои суғуртавӣ оварда расонид.

Рушди фаъолияти сармоягузории ташкилотҳои суғуртавӣ аз омилҳои зиёди дохилӣ ва беруна вобастагӣ дорад. Омилҳои асосие, ки ба фаъолияти сармоягузории ташкилотҳои суғуртавӣ таъсир мерасонанд, дар ҷадвали 4 оварда шудаанд.

Ҷадвали 4. - Омилҳои ба фаъолияти сармоягузории ташкилотҳои суғуртавии таъсиррасон

Омилҳои дохилӣ	Омилҳои беруна
1. Нокифоя будани захираҳои молиявӣ	1. Суст тараққӣ кардани бозори фондӣ
2. Сатҳи паст будани воситаҳои худии ташкилотҳои суғуртавӣ	2. Набудани кафолат дар бозори молия
3. Тараққӣ накардани намудҳои нави суғуртавӣ	3. Интиҳоби нокифояи воситаҳои(инструмент) фондӣ ва молиявии сармоягузорӣ
4. Суст тараққӣ кардани суғуртаи ҳаёт	4. Ноустувор будани фазои сармоягузорӣ
5. Ғайрисамаранок истифода бурдани фоидаи ташкилотҳои суғуртавӣ	5. Суст тараққӣ кардани суғуртаи ҳатмӣ
6. Банақшагузории нодурусти даромад ва хароҷот	6. Нокифоя будани заминаи илмӣ барои самаранок гузаронидани сиёсати сармоягузорӣ

7. Норасоии мутахассисони баландхитисоси соҳа	7. Нокифоя будани самаранокии танзими давлатӣ
--	--

Коркарди муаллиф.

Ҳолати муосири бозори хизматрасониҳои суғуртавӣ дар кишвар аз мукаммалӣ дур буда, ҳалли проблемаҳои дар ҷадвал овардашударо талаб мекунад. Дар ҷараёни тадқиқоти мо баъзе муаммоҳо ошкор шуданд, ки аз ҳалли онҳо рушди минбаъдаи бозори хизматрасониҳои суғуртавӣ вобастагии калон дорад. Рушди минбаъдаи хизматрасониҳои ин бозор дар оянда метавонад барои рушди иқтисодии миллий нақши калон гузорад. Ба ғайр аз ин, аз назарияи иқтисодӣ ва таҷрибаи хоҷагидорӣ маълум мегардад, ки суғурта барои рушди соҳибкорӣ низ мусоидат менамояд. То кадом андоза фаъолияти ташкилотҳои суғуртавӣ васеъ гардад, ҳамон қадар шумораи иштирокчиёни ин намуди хизматрасониҳо зиёд шуда, бахши хусусӣ ва соҳибкорӣ низ рушд мекунад. Аз ин рӯ, яке аз заминаҳои гузариши иқтисодии кишвар ба модели рушди саноатӣ инноватсионӣ ва таъмини рушди босуботи иқтисодӣ таъсиси фазои мусоиди сармоягузорӣ ва муҳайё сохтани шароитҳои муътадил барои низоми молиявӣ, бахусус соҳаи суғурта ҳамчун кафолати барқароркунии зарарҳои мухталиф ба мақсад мувофиқ мебошад.

Хулоса, дар асоси арзёбӣ ва тамоюлҳои рушди муосири бозори хизматрасониҳои суғуртавӣ таҳлили фаъолияти бозори хизматрасониҳои суғуртавӣ нишон медиҳад, ки соҳаи мазкур, пеш аз ҳама, татбиқи чорабиниҳои молиявиро ҳамчун омили асосии рушди соҳа талаб мекунад. Маблағгузориҳои минбаъдаи чунин чорабиниҳоро метавон аз ҳисоби чунин сарчашмаҳо, ба монанди буҷети давлат, ҷалби сармоягузориҳои ватанию хориҷӣ ва аз ҳисоби соҳибкорони ватанӣ ба роҳ монд. Омӯзиши рушди босуботи соҳаҳои мухталифи иқтисодӣ нишон медиҳад, ки фақат ба воситаи истифодаи ҳамаи имкониятҳо самаранокии соҳаро ҳис кардан мумкин аст. Сухан дар бораи он меравад, ки барои такмил додани бозори хизматрасониҳои суғуртавӣ на фақат маблағгузорӣ ва танзими давлатии суғурта, балки муносибати ҳамаҷониба, аз қабili истифодаи роҳҳои интенсивӣ ва экстенсивӣ, баланд бардоштани сатҳи маданияти молиявии иштирокчиёни фаъолияти суғуртавӣ зарур аст. Бинобар ин, баланд бардоштани самаранокии хизматрасониҳои суғуртавӣ ва шаклҳои гуногуни он бояд самти афзалиятноки сиёсати молиявии кишвар ба ҳисоб равад.

Барои муваффақ шудан ба чунин мақсад ва ҳалли муаммоҳои соҳаи иштироки фаъоли ҳамаи иштирокчиёни бозори хизматрасониҳои суғуртавӣ, устувории танзими давлатии соҳа, яққоякунии қувваи мақомоту сохторҳои хоҷагидорӣ, тавсияҳои олимони иқтисоддон, истифодаи қувваи соҳибкорону сармоягузoron ва, умуман, истифодаи неруи пурраи ҷомеа зарур мебошад. Фақат дар ҳолати мустақкам намудани танзими давлатӣ дар шакли қарздиҳии имтиёзӣ, ҷалби сармояи

хориҷӣ, ҷонибдории ҳаматарафаи давлату шахсони ҳуқуқӣ ва воқеӣ самаранокии бозори хизматрасониҳои суғуртавино таъмин кардан мумкин аст:

1. Рушди бозори суғурта нишон медиҳад, ки дар шароити рушди босуботи илму техника ва, умуман, тараққиёти босуръати иқтисодиёт ин ҷараёно дар кишвар бо дуруст ба роҳ мондани сиёсати молиявӣ иқтисодӣ тезондан мумкин аст.

2. Аз нуқтаи назари таҷрибаи хоҷагидорӣ, қайд кардан зарур мешуморем, ки мо дар назди худ вазифаи тадқиқоти тамоми муаммоҳои соҳаи суғуртаро нагузоштем. Мақсади асосии мо таҳлил ва ошкор намудани муаммоҳои мавҷудаи соҳаи суғурта ва истифодаи алтернативаи имконпазири он ба ҳисоб меравад.

3. Бо мавҷудияти проблемаҳои муҳими ҳаёти хоҷагидорӣ суғурта чун сегменти бозор дар ислоҳоти низоми молиявӣ ва таъмини беҳатарии молиявӣ омили муҳим ба ҳисоб меравад ва, аз ин лиҳоз, рушди муносибатҳои молиявӣ ва проблемаҳои дигари иқтисодиёти миллиро бе соҳаи суғурта баррасӣ кардан ғайриимкон аст.

Адабиёт

1. Голышева, Е.Ю. Мировой рынок страхование в процессе глобализации экономики / Е.Ю. Голышева // Вестник Саратовского государственного социально-экономического университета. - 2012. - №1 (40). - С.113 - 117.

2. Гребенщиков, Э.С. Мировая индустрия страховых: рыночная самонастройка / Э.С. Гребенщиков // Финансы. - 2000. - №3. - С. 50- 62.

3. Дальке, А.Ю. Рынок страхования жизни в Казахстане / А.Ю. Дальке // Проблемы современной науки и образования. - 2017. - №18 (100). - С. 29-36.

4. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон “Дар бораи фаъолияти суғуртавӣ” аз 15 июли соли 2016, № 276. - 44 с.

5. Николаева, Н.А. Методика экономического анализа развития услуг по страхованию и их классификация / Н.А. Николаева // Вектор науки Тольяттинского государственного университета. - 2011. - №4 (18). - С.131-140.

6. Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон ба Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон. 26.12.2018, шаҳри Душанбе, 2018. - 46 с.

7. Султонов, М.С. Пути совершенствования страховых услуг в Республике Таджикистан / М.С. Султонов // Вестник Курган-Тюбинского государственного университета им. Носира Хусрава. - 2018. - №1-3 (55). - С. 202-209.

8. Ҳисоботи солонаи идораи назорати суғуртавӣ дар назди Бонки миллии Тоҷикистон [манбаи электронӣ] URL: <http://www.nbt.tj/tj/>. (санаи мурочиат: 13.01.2021)

УДК: 556.18.626/628

СОВРЕМЕННОЕ СОСТОЯНИЕ И УРОВЕНЬ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ВОДНЫХ РЕСУРСОВ В СОГДИЙСКОЙ ОБЛАСТИ

Урунбаева Нигина Абдумухторовна - кандидат экономических наук, старший преподаватель кафедры экономики предприятий и предпринимательства Таджикского

государственного финансово-экономического университета. Адрес: Республика Таджикистан, 734067, г. Душанбе, ул. Нахимова, 64/14. Телефон: 555 56 21 95. E-mail: urunbaevan@list.ru.

В статье рассмотрены современное состояние использования водно-земельных ресурсов республики и выявлены причины нерационального использования водных ресурсов. Проанализированы основные показатели использования водных ресурсов республики. Выявлены основные потребители использования пресной воды и причины снижения водозабора. В целях рационального использования водных ресурсов определены прогрессивные методы орошения.

В статье на примере Согдийской области определены основные причины большой потери воды при транспортировке. Показаны влияния мелиоративного состояния земель на эффективность использования поливной воды и повышения урожайности сельскохозяйственных культур путем улучшения мелиоративного состояния земель, соблюдения агротехнических условий, своевременной очистки внутрихозяйственных коллекторно-дренажных сетей и др.

Ключевые слова: земельно-водные ресурсы, водопользование, мелиоративное состояние, водохранилища, орошаемое земледелие, реконструкция оросительных систем, природоохранные мероприятия, технология полива, речной сток, межбассейновые переброски, горно-долинный рельеф, эффективность.

ХОЛАТИ КУНУНӢ ВА САТӢИ ИСТИФОДАИ ЗАХИРАӢОИ ОБ ДАР ВИЛОЯТИ СУГД

Урунбаева Нигина Абдумухторовна - номзади илмҳои иқтисодӣ, муаллими калони кафедраи иқтисоди корхонаҳо ва соҳибкории Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон. Суроға: 734067, Ҷумҳурии Тоҷикистон, Душанбе, кӯчаи Нахимов 64/14. Телефон: 555 56 21 95. E-mail: urunbaevan@list.ru.

Дар мақола вазъияти ҳозираи истифодаи захираҳои обу замини ҷумҳурӣ баррасӣ шуда, сабабҳои оқилона истифода набурдани захираҳои об муайян карда шудааст. Нишондиҳандаҳои асосии истифодаи захираҳои оби ҷумҳурӣ таҳлил карда шудаанд. Истеъмолкунандагони асосии истифодаи оби тоза ва сабабҳои камшавии истеъмоли об муайян карда шудаанд. Барои оқилона истифода бурдани захираҳои об усулҳои прогрессивии обёрӣ муайян карда шудаанд.

Дар мақола дар мисоли вилояти Сугд сабабҳои асосии талафи зиёди об ҳангоми қашонидани он муайян карда шудаанд. Таъсири ҳолати мелиоративии заминҳо ба самаранокӣ истифодаи оби ирригатсионӣ ва баланд бардоштани ҳосили зироатҳо аз ҳисоби беҳтар намудани ҳолати мелиоративии заминҳо, риояи шартҳои агротехникӣ, тозакунии саривақтии шабакаи коллектору захбури дохилихоҷагӣ ва ғайра нишон дода шудааст.

Калидвожаҳо: захираҳои заминӣ об, истифодаи об, ҳолати мелиоративӣ, обанборҳо, заминҳои обёришаванда, азнавсозии системаҳои обёрӣ, тадбирҳои ҳифзи муҳити зист, технологияи обёрӣ, маҷрои дарёҳо, интиқоли байниҳавзавӣ, релефи кӯҳу водихо, самаранокӣ.

THE CURRENT STATE AND LEVEL OF USE OF WATER RESOURCES IN THE SUGHD REGION

Urunbaeva Nigina Abdumuhtorovna - candidate of economical sciences, senior lecturer at the department of enterprise economics and entrepreneurship, Tajik State University of Finance and Economics. Address: Nahimov street 64/14. Address: 734067, Republic of Tajikistan, Dushanbe. Phone: 555 56 21 95. E-mail: urunbaevan@list.ru.

The article considers the current state of the use of land and water resources of the republic, determines the reasons for the rational use of water resources. The main indicators of the use of

water resources of the republic are analyzed. The main consumers of fresh water and the reasons for the decrease in water consumption are identified. For the rational use of water resources, progressive irrigation methods have been identified.

In the article, on the example of the Sughd region, the main causes of large losses of water during transportation are identified. The influence of the reclamation state of lands on the efficiency of irrigation water use and increase in crop yields by improving the reclamation state of lands, compliance with agro technical conditions, modern cleaning of on-farm collector-drainage networks, etc. are shown.

Key words: *land and water resources, water use, ameliorative state, reservoirs, irrigated agriculture, reconstruction of irrigation systems, environmental protection measures, irrigation technology, river runoff, inter-basin transfers, mountain-valley relief, efficiency.*

Устойчивое развитие сельского хозяйства возможно на научно-обоснованном учете и рациональном использовании, воспроизводства и охраны всех природных, прежде всего водно-земельных ресурсов с учетом сохранения и улучшения биосферы как экосистемы и потребности будущих поколений. Однако результаты проведенных исследований показывают о низкой эффективности использования водно-земельных ресурсов. Причинами истощения водных ресурсов являются завышенные нормы водопотребления культур, экстенсивная технология их использования, значительные объемы безвозвратного водопотребления, высокие потери воды при транспортировке от водоисточника до потребителей и низкое качество водных объектов.

Современное сельское хозяйство - это очень сложная и тонкая эколого-экономическая система, где неблагоприятные последствия ощутимо проявляются в результате нерационального использования природных, особенно водно-земельных ресурсов и деградации окружающей среды, где природа в этой отрасли выступает в качестве основного средства труда. Это, прежде всего, обусловлено особенностями сельскохозяйственного производства как основной отрасли материального производства, а это обусловлено тем, что сельское хозяйство является основной эксплуатирующей отраслью экономики с масштабными последствиями и отрицательными воздействиями на окружающую природную среду и, все более связано с биологическими процессами, агрометеорологическим и агроклиматическим условиями, где погодные условия по-прежнему остаются лимитирующим фактором.

Республика Таджикистан очень богата водными ресурсами. По данным проектного института «Таджикгипроводхоз» общий объем стока рек, проходящих по территории страны, составляет 65,1 км³, из них около 52,2 км³ формируется непосредственно в пределах республики. На территории страны кроме богатого стока воды еще расположено 72% всех озер бассейна Амударья. Общий объем воды бассейна Амударья составляет 46,5 км³. В функционирующих в стране 9 водохранилищах аккумулировано 15,4 км³ воды, из них 7,5 км³ составляют полезный объем. В основном они используются для ирригационного и ирригационно-энергетического назначения.

Орошаемое земледелие в Республике Таджикистан является основным потребителем воды (табл.1.). Около 93% потребляемой пресной воды в стране приходится на долю сельского хозяйства. Необходимо отметить, что доля коммунального сектора и промышленности составляет 7% потребляемой пресной воды. Промышленный сектор наряду с поверхностными, также в равных количествах использует и подземные воды. В республике ежегодный объем потребляемой воды колеблется от 10,0 до 13,0 км³, при этом удельный вес поверхностных водоемов в виде коллекторно-дренажных и других сбросных вод составляет около 40%. Анализ динамики объема водопотребления показывает, что наибольший объем водопотребления до 15 км³ приходится на 1977-1984 годы. В настоящее время в Республике Таджикистан от общего объема бассейна выделены 14,29 км³ водных ресурсов. Так, в 1960 году общий объем водозабора в республике составил 8,0 км³, а в 1990 году 13,46 км³. Таким образом, за 30 лет общий водозабор в стране возрос на 68%. В последние годы в результате уменьшения посевных площадей наиболее водоемких культур общий водозабор уменьшился. Так, в 2020 году по сравнению с 1990 годом этот показатель снизился на 4329,9 млн. м³ или на 32,2%. Снижение общего водозабора в основном произошла за счет использования воды на регулярное орошение. Если в 1990 году на регулярное орошение было использовано 9395,0 млн. м³ воды, то этот показатель в 2020 году составил 5049,7 млн. м³ или снизилось на 42,7%.

В настоящее время для сельскохозяйственного водоснабжения и орошения, на хозяйственно-питьевое и производственные нужды в регионе осуществляется изъятие водных ресурсов из водных объектов, а для энергетики и рыбного хозяйства без изъятия водного ресурса.

**Таблица 1. - Основные показатели использования водных ресурсов в сельском хозяйстве
Республики Таджикистан, млн. м³***

Показатели	1990 г.		Годы				2020 г.		2020 г. к 1990, в %
	млн.м ³	в %	1995	2000	2005	2010	млн. м ³	в %	
Всего забрано воды	13461,0	100,0	12120,0	11620,0	9971,0	8262,6	9131,1	100,0	67,8
в т.ч. подземных	1121,0	8,3	1467,0	1370,0	1370,0	1370,0	1372,1	15,0	122,4
Всего использовано воды	11169,5	83,0	10358,0	9279,0	8304,6	6859,0	7528,9	82,4	67,5
в т.ч. на регулярное орошение	9395,0	69,8	7599,0	6733,0	6912	4609,7	5049,7	55,3	53,7
на производственные нужды	594,0	4,4	1093,0	920,0	927,0	934,0	1026,0	11,2	172,7
на хозяйств- питьевые нужды	484,8	3,6	951,0	1021,0	1052	1064,0	1071,0	11,7	220,9
Сельхозводоснабже ние	695,7	5,2	715,0	605,0	247,9	251,3	382,2	4,2	54,9
Потери при транспортировке	2291,5	17,0	1762	2341,0	1666,4	1403,6	1602,2	17,6	69,9

*Источник: расчеты автора по данным Агентства мелиорации и ирригации при Правительстве Республики Таджикистан, за 1990-2020 гг.

Как показывают данные таблицы 1, практически поливные площади обеспечивают около 95% продукции растениеводства. На нужды регулярного орошения используется от 60,0 до 70,0% всей потребляемой воды, 12% на хозяйственно-питьевые нужды, 11% на производственные нужды и всего 4% на сельскохозяйственное водоснабжение. При этом необходимо отметить, очень высокий процент потери воды при транспортировке. За исследуемый период в среднем потери воды при транспортировке составляет 17%, что является прямым следствием низкой эффективности оросительных каналов и других водохозяйственных сооружений. Исходя из этого, коэффициент полезного действия находится в пределах 0,55-0,65.

Практика показывает, что использование прогрессивных методов орошения сокращает расход воды на 15-25% (от 14-16 тыс. м³ до 11-13 тыс. м³ воды на гектар). Несмотря на это, из-за высокой стоимости они почти не используются. В Республике Таджикистан общая площадь орошаемых земель составляет около 760 тыс. га, при этом основной поливной сельскохозяйственной культурой является хлопчатник.

Следует отметить, что действующие водохранилища в Согдийской области функционируют в основном в ирригационном режиме в весенне-летний период при активизации ирригационных поливов, регулируя естественный режим рек (табл. 2.).

Таблица 2. - Действующие водохранилища Согдийской области

Название водохранилища	Река	Полный объем, млн. м ³	Полезный объем, млн. м ³	Характер регулирования	Начало эксплуатации, год
Дагансайское	Дагансай	28,0	14,0	Сезонный	1983
Каттасайское	Каттасай	55,0	36,6	Сезонный	1966
Кайракумское	Сырдарья	4166,0	2600,0	Сезонный	1956

Источник: Данные Агентства мелиорации и ирригации при Правительстве Республики Таджикистан

Однако отдельные регионы Республики Таджикистан, в том числе Согдийская область всегда сталкивались с определенными трудностями в использовании водных ресурсов при орошении земель. Основной причиной этого является неравномерное распределение стока рек по территории республики.

Наряду с указанными обстоятельствами большие сложности и ограничения при использовании имеющихся водных запасов оказывают расчлененный характер горно-долинного рельефа территории области. Для формирования существующей системы водохозяйственного комплекса, включающего уникальные и сложнейшие гидротехнические сооружения, способных оросить земли повлияли труднодоступность земель для самотечного орошения.

Исследования многих ученых экономистов свидетельствуют о том, что в первой половине 90-х гг. наблюдается резкий спад производства, как в сельском хозяйстве, так и в промышленности. Несмотря на это в

последние годы общий объем забора воды из источников остается без изменений и сохраняется на уровне около 26% от общего объема среднегодового стока, то есть на уровне 10-12 км³. Потеря воды при транспортировке от водоисточников до потребителя составляет 16-19% от общего объема забираемой воды. Большой удельный вес занимает потери и непроизводительные расходы воды. Так, в Согдийской области потери и непроизводительные расходы воды в межхозяйственных и внутрихозяйственных оросительных системах составляет около 30% от общего количества забираемой отраслями сельского хозяйства воды.

Необходимо отметить, что основной причиной большой потери воды является существующие земляные каналы, которые были построены во времена освоения земель, и они не приспособлены к установлению водомерных устройств. Как показывают исследования, в некоторых районах области потери и перерасход воды составляет более 35% от общего объема забираемой воды. Как нами было отмечено, орошаемое земледелие в регионе является основным потребителем воды. Около 93% от общего объема потребляемой воды приходится на долю сельского хозяйства, что составляет около 24% от общего речного стока воды. Это свидетельствует о том, что динамика объема забираемой воды и эффективность использования водных ресурсов в отдельных регионах зависит от уровня развития орошаемого земледелия.

Например, в настоящее время в Согдийской области около 115,56 тыс. га или 40% орошаемых земель обслуживаются насосными станциями и из-за маломощности источников и не зарегулированности речного стока, с уровнем водообеспеченности в пределах 55-65% около 140 тыс. га земель испытывают дефицит воды. Для решения этой задачи необходимо решить межбассейновые переброски вод и строительства новых водохранилищ. В этих условиях исключительное значение приобретает эффективное использование имеющегося потенциала орошаемого земледелия, о чем свидетельствует состояние мелиоративных земель в Согдийской области (табл. 3.).

Данные таблицы 3 показывают, что в 2020 году, несмотря на сокращение площади сельскохозяйственных угодий по сравнению с 1991 годом на 246366 га и с 2000 годом на 208465 га, площадь орошаемых земель увеличилось соответственно на 15,0 и 17,7%.

В сельском хозяйстве для эффективного использования поливной воды и повышения урожайности сельскохозяйственных культур немаловажное значение имеет мелиоративное состояние земель. Так, в Согдийской области в 1991 году 73,0% земель имели хорошее, 35,9% земель удовлетворительное и 11,1% неудовлетворительное мелиоративное состояние, то в 2020 году удельный вес земель с хорошим мелиоративным состоянием составил 79,4% или увеличился на 40455 га, с удовлетворительным мелиоративным состоянием уменьшился с 35,9% до 11,1%, в то же время с неудовлетворительным мелиоративным состоянием почти не изменился и за исследуемый период составил около 28,0 тыс. га.

**Таблица 3. - Состояние мелиоративных земель в Согдийской области
Республики Таджикистан, га***

Показатели характеристики земель	Г о д ы					2020г. к 1991, в %
	1991	2000	2008	2010	2020	
Площадь сельскохозяйственных угодий	1080471	1042570	947541	932849	834105	77,2
в том числе: орошаемые	259124	258490	256320	284063	288922	15,0
Мелиоративные состояния:						
- хорошие	189083	192826	196697	225410	229538	121,4
- удовлетворительное	41249	32945	37472	33721	32158	78,0
- неудовлетворительное	28792	32719	22151	24932	27226	94,6
в том числе не поливалось:	28792	32719	22151	24932	27226	94,6
из них по причине:						
- неисправности оросительной сети	10914	17652	9863	12985	12666	116,0
- засоление, заболачивание, эрозии и др.	12176	7831	7416	7278	7314	60,0
- повышение уровня грунтовых вод	5702	7236	4872	4669	7246	127,3

***Источник:** расчеты автора по данным Агентства мелиорации и ирригации при Правительстве Республики Таджикистан, за 1990-2021 гг.

Из данных таблицы видно, что если в 1991 году 10914 га или 37,9% земли с неудовлетворительным мелиоративным состоянием не поливалось по причине неисправности оросительной сети, то этот показатель в 2008 году составил 53,9%, а в 2020 году 46,5% или 12666 гектаров. В последние годы силами водохозяйственных подразделений и сельскохозяйственных предприятий была проведена значительная работа по уменьшению засоления, заболачивания и эрозии земель, в результате чего их площадь уменьшилась на 4862 га или на 40%.

В области вызывает тревогу увеличение земельных площадей с повышением уровня грунтовых вод. Так, если в 1991 году площадь земельных угодий с повышением грунтовых вод 5702 га, то в 2020 этот показатель составил 7246 гектаров или увеличился на 27,3%. Причиной такого состояния является неудовлетворительное состояние коллекторно-дренажной сети. За последние годы износ основных фондов водохозяйственного комплекса страны составил более 50%, основной причиной которого является нехватка финансовых ресурсов для покрытия расходов на содержание оросительной системы и мелиоративного состояния орошаемых земель.

Изменение мелиоративного состояния земель является процессом, который постоянно находится в движении. Если, с одной стороны, периодически проводить работы по улучшению мелиоративного

состояния земель, то, с другой стороны, в связи с несоблюдением агротехнических условий, технологию полива, не проведения своевременной очистки внутрихозяйственных коллекторно-дренажных сетей, поддержания осушительных вертикальных скважин и мелиоративные насосные станции в ухудшенных условиях, не проведение промывки засаленных земель, в целях орошения использовать сбросные воды коллекторно-дренажных вод с повышенной минерализацией, то ежегодно ухудшение состояния мелиоративных земель остается сложным.

Происходящее в республике социально-экономические преобразования являются основной причиной ухудшения состояния мелиорированных земель и их деградации, в результате чего проведение мелиоративных работ оказалось без государственной поддержки. На состояние мелиоративного фонда и мелиоративных систем также повлияли снижение инвестиций в мелиорацию. В результате этого значительная часть мелиорированных земель пришли в неудовлетворительное состояние. Наблюдается вторичное засоление, заболачивание, а также техногенное загрязнение почвы (табл. 4.).

Из данных таблицы видно, что площадь орошаемых земель области в 2020 году составила 288,9 тыс. га, а земли пригодные к орошению - 289,7 тыс. га или 99,7 указанных земель использовались как орошаемые земли. Водный потенциал составляет 1,6 млрд. м³, в области установлены 894 единиц водомерных устройств, для орошения земель используются 640 насосных станций и для регулирования естественного режима рек в весенне-летний период при активизации ирригационных поливов используются запасы воды Кайракумского, Каттасайского и Дагансайского водохранилищ. Протяженность оросительных каналов в области составляет 32319 км.

Таблица 4. - Современное состояние мелиоративно-ирригационного комплекса Согдийской области, 2020 г.

Элементы мелиоративно-ирригационного комплекса	Единицы измерения	Согдийская область
ЗЕМЕЛЬНЫЕ РЕСУРСЫ		
Сельскохозяйственные угодья	га	834105
Земли орошаемые	га	288922
Лесные насаждения	га	314216
Земли, пригодные к орошению	га	289692
ВОДНЫЙ ПОТЕНЦИАЛ		
Водные ресурсы	млрд. м ³	1,6
Водомерные устройства	ед.	894
Насосные станции	ед.	640
Функционирующие водохранилища	ед.	3
ОРОСИТЕЛЬНЫЕ СИСТЕМЫ		
Межхозяйственные КДС	км	2463
Внутрихозяйственные КДС	км	9559
Вертикальные дренажи	км	1120
Горизонтальные дренажи	км	713
Оросительные каналы	км	32319

ОБЪЕКТЫ ИНФРАСТРУКТУРЫ		
Объекты МТО	ед.	18
Бытовые обслуживающие объекты	ед.	14
ГУ «ТаджикНИИГиМ» (филиалы)	ед.	1

Расчеты автора: расчеты автора по данным Агентства мелиорации и ирригации при Правительстве Республики Таджикистан, за 1990-2020 гг.

По результатам проведенного нами анализа использования водных и земельных ресурсов в сельском хозяйстве, можно сделать вывод о том, что главным фактором неудовлетворительного состояния агропромышленного комплекса республики является нерациональное использование природных ресурсов, а также имеющихся материальных ресурсов.

Слабая реконструкция оросительных и осушительных систем, недостаточная работа по противоэрозионным и природоохранным мероприятиям, несоблюдение агротехнических условий и технологий полива привели к снижению эффективности использования водных ресурсов региона.

Оперативное планирование эксплуатационных режимов орошения с использованием математических моделей и компьютерной технологии повышает точность рационального природопользования, в частности эффективность мелиорации на различных природно-ландшафтных территориях, адекватный выбор антропогенных воздействий, обеспечивающих экологическое равновесие природной среды и ресурсосбережение.

Эффективность таких систем, как правило, зависит от надежности каналов, связи и уровня организационно-хозяйственной деятельности водопользователей, влияющих на принятие и реализацию практических решений по поливу. Для достижения наибольшего эффекта от орошения, особенно в условиях непрерывного нарастания дефицита водных ресурсов, оценка состояния и управления поливами должна проводиться систематически и при необходимости ежедневно. Такая периодичность оценки ситуаций и выработки на их основе управляющих решений на предстоящий (прогнозный) период позволяет с высокой надежностью оптимизировать сроки и нормы полива на каждом поливном участке.

Сложность решения этой проблемы состоит в необходимости обязательного учета реального потенциала природных ресурсов, их изменчивости, сохранности и восстановления. В связи с отмеченным, агротехнические и мелиоративные мероприятия должны быть адаптивными, т.е. дифференцированными по территории и во времени с учетом различия природных особенностей.

Перечисленные приемы повышения эффективности использования водных ресурсов в сфере орошаемого земледелия являются далеко не полными. В настоящее время необходимо ускорить научно-технический прогресс в орошаемом земледелии, который связан в первую очередь с внедрением в производство новых, более совершенных технических

средств полива, обеспечивающих резкое снижение затрат труда и повышение его производительности.

По нашему мнению в орошаемом земледелии при оценке и выборе рациональных способов и технологий полива необходимо обязательно учитывать такие основные факторы, как урожайность возделываемых культур, сохранение и повышение плодородия почвы, затраты труда и водных ресурсов, размеры капитальных вложений и сроки их окупаемости. Тенденции оперативного управления поливами при реализации планового водопользования должны также исходить из необходимости удовлетворения требований, перечисленных выше факторов и особенно экономного и эффективного использования водных ресурсов и сохранения экологии в зоне деятельности оросительных систем.

Литература:

1. Бегматов, А.А. Водное хозяйство в условиях рынка / А.А. Бегматов, Д.М. Умаров. – 2007. – 190 с.
2. Буриева М.Ч. Эколого-экономическая эффективность функционирования мелиоративно-ирригационного комплекса аридного региона (на материалах Хатлонской области Республики Таджикистан): дис. ... канд. экон. наук: 13.03.2014 / М.Ч. Буриева – Душанбе, 2015. – 186 с.
3. Концепция по рациональному использованию и охране водных ресурсов в Республике Таджикистан. – Душанбе, 2002. – С. 35.
4. Кудратов, Р.Р. Региональные особенности организации сельскохозяйственного водопользования / Р.Р. Кудратов // Вестник ЦСИ при Президенте Республики Таджикистан. - Душанбе, 2015. - №4 (47). – С. 70-74.
5. Одинаев, Х.А. Эколого-экономическое регулирование природопользования в сельском хозяйстве / Х.А. Одинаев. - М.: МАКС Пресс, 2004. – 240 с.
6. Проблемы использования и охраны водных ресурсов // Межведом. сборник. - Минск: Наука и техника, 1996. - 154 с.
7. Садриддинов, М.И. Оценка значимости водных ресурсов Республики Таджикистан. Монография / М.И. Садриддинов. – Новосибирск, 2017. – 164 с.
8. Статистические данные Агентства мелиорации и ирригации при Правительстве Республики Таджикистан за 1990-2021гг.
9. Стратегия развития водного сектора Таджикистана, утвержденная Министерством мелиорации и водного хозяйства Республики Таджикистан. – 2006.
10. Урунбаева Н.А. Совершенствование механизма регионального управления устойчивого водопользования в Республике Таджикистан. Монография / Н.А. Урунбаева, Р.Р. Кудратов, А. Урунбоев – ТГФЭУ, Душанбе, 2021. – 142 с.

УДК: 657,01 (075.8)

РУШДИ БАҲИСОБИРИИ МУҲОСИБӢ: НАЗАРИЯ ВА АМАЛИЯИ ОН

Олимов Дилшод Абдулхайрович - н.и.и., муаллими калони кафедраи баҳисобгирии муҳосиби Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон. Суроға: 734067, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, к. Нахимов 64/14. Телефон: 900826161. E-mail: dilshod.Olimov. 2019@mail.ru

Абдурахмонов Сафаралӣ - ассистенти кафедраи баҳисобгирии муҳосиби Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон, Суроға: 734067, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, к. Нахимов 64/14. Телефон: 904252123.

Мақолаи мазкур ба баррасии зарурати тағйирёбии назарияҳои баҳисобгирии муҳосибӣ, дигаргуниавии нақши муҳосиб бо таъсири технологияҳои навини иттилоотӣ бахшида шудааст. Сабабҳои тағйирёбии назарияҳои баҳисобгирии муҳосибӣ, дурнамои касби муҳосибӣ дар асоси омӯзиши манбаъҳои илмӣ мамолики пеширафта ва воқеияти муосир мавриди таҳқиқ қарор дода шуданд.

Муаллифон истифодаи технологияи замонавӣ, пайдоиши барномаҳои навини муҳосибӣ, рушди аудити фосилавӣ бо истифода аз технологияи рақамӣ, беиштар гардидани автоматизатсияи кори муҳосибон зарурати пайдоиши ва рушди самти нави касби муҳосибӣ - инжиниринги муҳосибиро дар замони имрӯза мубрам баён намудаанд.

Ба ақидаи муаллифон, баҳисобгирии эҷодӣ ва зарурати назарияи баҳисобгирии муҳосибӣ: рушди амалияи "баҳисобгирии эҷодӣ", эвфемизм барои пинҳон кардани баъзе ҷузъиёти номатлуби молиявӣ ва нишон додани ҷузъҳои мусоид барои эҷод кардани таассуроти солимии молиявӣ, касби муҳосибро водор кардааст, ки ба мақом ва манзалати худ беиштар эътимод кунад.

Калидвожаҳо: баҳисобгирии муҳосибӣ, баҳисобгирии эҷодӣ, касби муҳосиб, технологияи компютерӣ, ширкатҳои муҳосибӣ, инжиниринги муҳосибӣ.

РАЗВИТИЕ БУХГАЛТЕРСКОГО УЧЕТА: ЕЕ ТЕОРИЯ И ПРАКТИКА

Олимов Дилишод Абдулхайрович - к.э.н., старший преподаватель кафедры бухгалтерского учета Таджикского государственного финансово-экономического университета. Адрес: 734067, Республика Таджикистан, г. Душанбе, ул. Нахимова, 64/14. Телефон: 900826161. E-mail: dilshod. Olimov. 2019@mail.ru

Абдурахмонов Сафарали - ассистент кафедры бухгалтерского учета Таджикского государственного финансово-экономического университета. Адрес: 734067, Республика Таджикистан, г. Душанбе, ул. Нахимова, 64/14. Телефон: 904252123.

Данная статья посвящена рассмотрению необходимости изменения бухгалтерских теорий, изменения роли бухгалтера под влиянием новых информационных технологий. Исследованы причины изменения бухгалтерских теорий, перспективы профессии бухгалтера на основе изучения научных источников передовых стран и современной действительности.

Авторы констатировали, что использование современных технологий, появление новых бухгалтерских программ, развитие дистанционного аудита с использованием цифровых технологий, вся большая автоматизация работы бухгалтеров, необходимость возникновения и развития нового направления бухгалтерской профессии - бухгалтерский учет, актуальны сегодня.

По мнению авторов, творческий учет и необходимость теории бухгалтерского учета: развитие практики «творческого учета», эвфемизма, позволяющего скрыть некоторые нежелательные финансовые детали и показ благоприятных компонентов для создания впечатления финансового благополучия привели к тому, что бухгалтерский учет профессии уделяет больше внимания своему статусу и положению.

Ключевые слова: бухгалтерский учет, творческий бухгалтерский учет, бухгалтерская профессия, компьютерные технологии, бухгалтерские предприятия, бухгалтерская инженерия.

DEVELOPMENT OF ACCOUNTING: THEORY AND ITS PRACTICE

Olimov Dilshod Abdulkhairovich – candidate of economic sciences, senior lecturer of department of accounting of Tajik state University of Finance and Economics. Address:

Republic of Tajikistan, Dushanbe city, 64/14 Nahimov street. Phone: 900826161. E-mail: dilshod. Olimov. 2019@mail.ru

Abdurakhmonov Safarali - assistant of department of accounting of Tajik state University of Finance and Economics. Address: Republic of Tajikistan, Dushanbe city, 64/14 Nahimov street Phone: 204252123.

This article is devoted to considering the need to change accounting theories, changing the role of an accountant under the influence of new information technologies. The reasons for the change in accounting theories, the prospects for the profession of an accountant are studied based on the study of scientific sources from advanced countries and modern reality.

The authors stated that the use of modern technologies, the emergence of new accounting programs, the development of remote audit using digital technologies, the increasing automation of the work of accountants, the need for the emergence and development of a new direction in the accounting profession - accounting, are relevant today.

According to the authors, creative accounting and the need for accounting theory: the development of the practice of "creative accounting", a euphemism that allows you to hide some unwanted financial details and show favorable components to create an impression of financial well-being, has led the accounting profession to pay more attention to its status. and position.

Key words: accounting, creative accounting, accounting profession, computer technology, accounting firms, accounting engineering.

Баҳисобгирӣ фаъолиятест, ки ба бисёр паҳлӯҳои ҳаёти рӯзмарраи ҷомеа таъсир мерасонад. Пешрафтҳо дар самти илмӣ ва техникӣ тамоми паҳлӯҳои баҳисобгирӣро тағйир медиҳанд. Наздикии ҷуғрофӣ қитъаҳо ва кишварҳо, робитаҳои наздики иқтисодӣ, иштироки фаъоли ширкатҳои хориҷӣ дар фаъолиятҳои сармоягузорӣ, васеъшавии сармояи хориҷӣ ва ғайра. Дар айни замон, барои пурзӯр кардани баҳисобгирӣ милли олимони ин соҳа кӯшиш ба харҷ медиҳанд ва барои низомии баҳисобгирӣ фаҳмиши баланд лозим аст, ки сифати муҳими ҳама гуна маълумоти баҳисобгирӣро муайян мекунад. Ин меъёри муҳим дар ҳамаи стандартҳои байналмилалӣ ҳисобот инъикос ёфтааст. Баҳисобгирӣ муҳосибӣ дар доираи системаи (аз ҷунонӣ система - як маҷмуи қисмҳо, пайвастшавӣ) ягонагӣ, яъне муайян намудани маҷмуи унсурҳои баҳисобгирӣ, ки бо ҳамдигар алоқаманданд, ҳастанд ва инчунин, ба ҳамдигар далел дорад. Яке аз системаҳо системаи оптималии баҳисобгирӣ аст, ки барои талаботи дақиқ, саривақтӣ, арзиши кам ҷавоб дода, имкони дуздӣ ё қаллобӣ ва ғайраро бартараф мекунад.

Рушди ҳисобдорӣ ҷузъи ҷудонашавандаи таърихи ҷомеаи инсонӣ мебошад. Манфиатҳои ихтилофӣ, мушкилии ташкили ҳаёти иқтисодӣ, нақши афзояндаи давлат ва ҳуқуқ аҳамияти баҳисобгирӣ муҳосибиро тақвият медиҳанд [7, с. 75].

Баҳисобгирӣ эҷодӣ ва зарурати назарияи баҳисобгирӣ муҳосибӣ: рушди амалияи "баҳисобгирӣ эҷодӣ", эвфемизм барои пинҳон кардани баъзе ҷузъиёти номатлуби молиявӣ ва нишон додани ҷузъҳои мусоид барои эҷод кардани таассуроти солимии молиявӣ, касби муҳосибро водор кардааст, ки ба мақом ва манзалати худ бештар эътимод кунад.

Маълум аст, ки бухрони ахири иқтисодӣ бори дигар шоҳиди он шуд, ки баъзе ширкатҳо уҳдадориҳои "сабт нашуда" ё "берун аз тавозун"-и худро пинҳон карданд, мақомоти танзимгарро маҷбур намуд, ки таҳлили амиқи вазифаҳои касби баҳисобгириро гузаронанд. Набудани назарияи баҳисобгирии муҳосибӣ воқеан камбудии касб будааст, ки аз хусусияти "пароканда"-и ин касб дар кишварҳои гуногун ва дар баъзе ҳолатҳо дар як кишвар шаҳодат медиҳад.

Ин ба вазъияте оварда расонд, ки мақомоти касбии муҳосибон маҷбур мешуданд, ки барои эътимоднокии як назария ба дигараш зуд-зуд даҳолат кунанд. Ҳамчуноне ки мутахассисони соҳаи тиб бояд дар набардҳои гарон ва тӯлонии судӣ аз рӯи усулҳои истифодабарандаи худ иштирок мекарданд, муҳосибон низ дар бораи дурустии усулҳои худ баҳс мекарданд. Мушкилот дар маркази ин бухрон набудани назарияи ягона ва табиати нозуки тафсирест, ки муҳосибон ҳангоми дучор шудан бо мушкилоти баҳисобгирӣ аксар вақт истифода мебаранд.

Шарҳи манбаъҳои адабиёти касбӣ: дар пажӯҳиши мазкур мо кӯшидем, ки аз нуқтаи назари тӯли қариб 100 соли охири мавҷуда дар ҷомеаи муҳосибони ватанӣ дур шуда, таваҷҷуҳро ба манбаъҳои илмӣ ҷаҳони Ғарб равона созем. Барои пажӯҳиш ба асарҳои Хендрексен Э.С., Ван Бреда М.Ф., Мэтюс М.Р., Перера М.Х. ва дигарон тақия карда, муайян намудем, ки назарияи баҳисобгирии муҳосибӣ сатҳи болои илми муҳосибӣ буда, ба омӯзиши он мебояд пас аз ташаккул ёфтани пояи мустаҳками илмӣ оғоз намуд. Ва фанеро, ки имрӯзҳо бо номи мазкур дар курсҳои аввал меомӯзанд, мебояд ҳамчун асосҳои баҳисобгирии муҳосибӣ шинохт.

Назарияҳои баҳисобгирии муҳосибӣ: агар ба назарияҳои баҳисобгирии дар асри 20 ташаккулёфта назар афканем, мебинем, ки ин давра бо қабули назарияҳои тавсифӣ, меъёрӣ ва позитивӣ машҳур шудааст, ки асоси концептуалии баҳисобгирии муҳосибиро ташкил медоданд. Назарияҳои тавсифӣ барои муайян кардан ва шарҳ додани он, ки чӣ тавр иттилооти молиявӣ ба истифодабарандаи маълумоти муҳосибӣ пешниҳод мегардад, пешбинӣ шудааст. Назарияҳои меъёрӣ муқаррар мекунанд, ки чӣ гуна ва кадом маълумот бояд пешниҳод карда шаванд [3, с. 21].

Назарияҳои тавсифӣ аввалин кӯшиши ҷиддии рамзгузориҳои маҷмӯи донишҳои дар стандартҳои баҳисобгирӣ афзалиятдошта буда, ба тасвири усулҳои баҳисобгирӣ, аммо на дастур оид ба иҷроиши расмӣ, пешбини дурнамо ва шарҳи «чӣ бояд кард» бештар аҳамият медод. Назарияҳои тавсифии баҳисобгирӣ дар солҳои 20-ум таҳия шуда, то солҳои 1960-ум мӯд буданд, вақте ки муҳаққиқон ба назарияҳои баҳисобгирии меъёрӣ ё фармоишӣ таваҷҷуҳ зоҳир карданд [4, с. 89].

Назарияҳои меъёрии баҳисобгирии муҳосибӣ дар солҳои 1960 ва 1970-ум ба вучуд омада, чунин мешумориданд, ки ҳар он коре, ки аксарият ба анҷом мерасонанд, ба мисли назарияҳои тавсифӣ на он қадар дуруст

аст [2, с. 46]. Назарияҳои меъёрӣ барои қонунҳои кардани эҳтиёҷоти капитализми корпоративии пас аз Ҷанги дуҷониба ба вучудоманда маҳсули давраи буданд, ки далелҳои дедуктивиро дар асоси сметаҳои рушди оянда таъкид мекарданд ва як қатор амалҳоро, ки ширкатҳо барои зиёд кардани даромади худ андешида метавонистанд, тавсия мекарданд.

Ҳамин тариқ, рушди назарияҳои меъёрии баҳисобгирӣ бо он фарқ мекард, ки он бештар ба баҳодиҳӣ тавачҷуҳ зоҳир намуда, нисбати мушоҳида, ки он ба ҳаёти ба ҳаёти даҳсолаҳо ҳукмронидошта мувофиқат менамуд, вақте ки инкишоф мантра буд ва корхонаҳо бояд дар бораи муфидии молиявии ин ё он самти фаъолият қарор қабул мекарданд.

Бозгашти назарияҳои мусбат дар заминаи оқилият ва тақвия ба воситаҳои мураккаби санҷиши пешгӯӣҳо ва натиҷаҳо маънои онро дошт, ки муҳаққиқон ва муҳосибон метавонанд бори дигар ба усулҳои "оқилонаи" баҳисобгирӣ муроҷиат кунанд.

Ивазнамоии назарияҳо: сабабҳои зиёд вучуд доранд, ки чаро муҳаққиқон аз як назария ба назарияи дигар мегузаранд. Ба андешаи олими машҳур Соколов Я.В., сабабҳо дар мавҷудияти муҳаққиқони дорои нуқтаи назари гуногун дар бораи нақши назария дар амал, дар арзишҳо ва ғаразҳои ҳақиқати муҳаққиқон, ки ба интиҳоби назарияи онҳо таъсир мерасонанд ва далели бо баргашти назарияҳои худ паст задани рақибон ифода ёбанд. Тағйирот дар назарияҳо ва ҳамзистии онҳо ҳам бо сабабҳои объективӣ - инкишофи тафаккури расмӣ ва ҳам субъективӣ - хусусиятҳои тарбияи муҳосибон (аз кӣ ва бо кадом китобҳои дарсӣ омӯхт), хоҳиши дар илм ҳадро ифода кардан, рақобат дар байни ҳамкорон услуби тафаккур ба миён омадаанд [7, с. 575].

Агар мо ба ҳар яке аз ин сабабҳо бодикқат назар андозем, мебинем, ки тарзи пажӯҳишгарон ин назарияро қабул кардаанд, ба монанди қабули назарияҳои мусбат ва баъд назарияҳои меъёрӣ ва бозгашт ба назарияҳои мусбат аз тағйироти парадигмавӣ воқеаҳои дорад. Ин тағйирот аз баамалоии ҳақиқати дискретӣ бармеояд, вақте назарияи мавҷуда бо ҳаёти далелҳои кофӣ барои дастгирии як назарияи нав иваз карда мешавад [9, с. 46].

Ба ҳамин монанд, муҳаққиқони касби баҳисобгирӣ ба эҳтиёҷоти тағйирёбандаи тижорат ва талаботи замонавӣ, ки онҳо буданд, посух доданд ва аз ин рӯ, дар натиҷа, назарияҳои гуногун ба вучуд омаданд.

Даҳсолаҳои аввали асри 20 шоҳиди қабули назарияҳои тавсифӣ буданд, ки бо ҳамфикрии муҳаққиқон ба даст омадаанд. Вале минбаъд онҳо бо назарияҳои иваз карда шуданд, ки банақшагирии ояндаро дар назар дошта, бозгаштро ба назарияҳои мусбат, ки гипотезаҳоро бар зидди воқеият бо роҳи пешгӯӣ ва шарҳи усулҳои баҳисобгирӣ пажӯҳиш менамуданд, тезониданд [5, с. 17].

Ҳамин тариқ, мо метавонем гузариши даврро аз индуксия ба дедуксия ба омезиши ҳадро бо тавачҷуҳ ба натиҷаҳои санҷиш бар зидди пешгӯӣҳо фарқ кунем.

Мо боварӣ дорем, ки касби баҳисобгирӣ ба тағйирот дар талаботҳои танзим, инчунин, пешрафтҳои технология ҷавоб додааст, ба тавре ки онҳо усулҳои муайяно нисбат ба дигарон интиҳоб кардаанд. Эҳсоси асосие, ки тавассути санҷиши далелҳо ба даст овардан мумкин аст, ин аст, ки муносибати ягона ба усулҳо ва амалияҳои касб барои муҳосибон ва инчунин, барои бизнес-ҷомеа муфид хоҳад буд.

Таъсири буҳрони иқтисодӣ: тавре ки дар фаслҳои қаблӣ зикр шуда буд, касби муҳосиб аз лаҳзаи амалияи муосири баҳисобгирӣ як қатор моҷароҳоро тақон дод [8, с. 113]. Масалан, Депрессияи бузурги солҳои 1930 ба касби муҳосиб таъсир расонида, набудани назария ва танзими касбро таъкид кард.

Дар байни омилҳои сершуморе, ки барои Депрессияи бузург масъуланд, онҳое ҳастанд, ки бо нақши ахлоқ дар амалияи баҳисобгирӣ алоқаманданд, ки акси онҳоро мо дар буҳрони кунунии иқтисодӣ тақрор мекунем. Ҳоло, мисли он вақт, талабот ба зиёд кардани танзим ва назорат аз ҷониби созмонҳои ба монанди Федератсияи байналмилалӣ муҳосибон, инчунин зарурати шаффофият дар байни ҳуди муҳосибон вуҷуд дорад. Аҷибаш ин аст, ки муҳосибон ба ҷавобгарӣ кашида мешаванд, ки шабеҳи "қонунгузоронро кӣ айбдор мекунад" аст.

Дурнамои касб: технологияи доимо рушдбанда ва пайдоиши навовариҳо дар ҷаҳон ба рушди иқтисодӣ дар сатҳи ҷаҳонӣ мусоидат мекунад [2, с. 52]. Баҳисобгирӣ, инчунин, дар ҳама гуна тиҷорат нақши муҳим мебозад, зеро амалиётҳои хуби баҳисобгирӣ метавонанд маълумоти дақиқ, мувофиқ ва арзишманди молиявиро пешкаш кунанд, ки ба қабули қарорҳои беҳтари тиҷорат ва афзоиши матлуб оварда мерасонад.

Вақте ки онҳо барои рушд зарурӣ мешаванд, ширкатҳои муҳосибӣ, инчунин, бояд аз тамоюлҳои охири баҳисобгирӣ, хусусан, ширкатҳои, ки модел ва равандҳои тиҷоратии худро зуд-зуд иваз мекунад, огоҳ бошанд. Аммо, раванди компютерикунонии амалияи муҳосибӣ ба назария оё таъсире мерасонад? Ба ин савол то ҳол ҷавобе нест, хусусан, агар тамоюлҳои навини амалияи муҳосибиро ба назар бигирем.

Акнун биед бевосита ба тамоюлҳои рушди баҳисобгирӣ гузарем.

1. Гузариш ба нормафзори фазой. Ҳисобкунонии фазой дар муҳосибот аллакай ҷои худро гирифтааст. Бо назардошти ин тамоюли таъсирбахш, имконияти афзоиши обрӯ ва мақоми ширкатҳои муҳосибӣ бо хизматрасонии босифат ба миён меояд.
2. Қабули автоматикунӣ. Автоматика тарзи кори мардумро дар баҳисобгирӣ тағйир медиҳад. Ҳангоми истифодаи автоматизатсия усулҳои дасти баҳисобгирӣ камбанд. Бо сатҳи хеле шоёни таъриф, технологияи автоматизатсия метавонад вазифаҳои гуногуни баҳисобгирии муҳосибиро сари вақт анҷом диҳад. Афзалияти автоматизатсия дар он аст, ки он барои муҳосибон ва дигар мутахассисони баҳисобгирӣ имконоти мухталиф фароҳам меорад.

3. Потенсиали интернет. Пайваст ба интернет ба баландсуръат, ки дар саросари минтақаҳои истиқоматӣ ва тиҷоратӣ паҳн шудааст, имкон дод, ки концепсияи видеоконфронс амалӣ шавад. Истифодаи интернет ба муҳосибон имкон медиҳад, ки бо ҳамкорон ва мизоҷон суҳбати дуҷониба дошта, ба хизматрасонии фосилавӣ гузаранд.
 4. Давраи муштариёни ҳазорсола. Дар оянда насли ҷавон дар қариб ҳама чиз нақши асосиро мебозанд. Бисёр соҳибмулкони ҳозира ва эҳтимолӣ омодаанд, ки аз равишҳо ва низомҳои стандартӣ тиҷорат берун раванд.
- Баҳисобгирии коғазӣ инъикоси дақиқи он чизест, ки роҳбарон ва муҳосибони ҷавон мехоҳанд дар даҳсолаҳои оянда бубинанд.
- Асри ҳазорсолаҳо аслан маънои онро дорад, ки муҳосибон бояд намудҳои гуногуни мизоҷонро идора кунанд, ки сатҳи фаъолӣ, шаффофияти амалиётӣ ва тамоси шахсиро афзалтар медонанд.
5. Ба шарофати ширкатҳои баҳисобгирии корпоративӣ рақобат меафзояд. Азбаски бисёре аз провайдерҳои хизматрасонии баҳисобгирии сеюм барномаҳои инқилобии баҳисобгирии дорои хусусиятҳои автоматизатсияро татбиқ кардаанд, эҳтимол ширкатҳои муҳосибӣ дар бозор рақобати шадидро мебинанд.
 6. Тағйири нақши муҳосиб. Тақрибан даҳ сол пеш, номзадҳои касби баҳисобгирӣ мебоист мутахассисони соҳаи математика ва дорои фаҳмиши ҳамаҷонибаи қонунҳо ва қоидаҳои марбут ба молия ва ҳисобдорӣ мебуданд. Гарчанде ки ин ҳоло ҳам муҳим аст, муҳосибон дар ин рӯзҳо назар ба нақшҳои стандартӣ худ хеле бештар кор мекунанд. Масалан, ҳоло малакаҳои муошират мисли малакаҳои компютерӣ муҳиманд, зеро муштариён интизоранд, ки онҳо баъзан машваратчи мешаванд.
 7. Платформаҳои васоити ахбори иҷтимоӣ ва барномаҳои баҳисобгирӣ маъмул гашта истодаанд.
 8. Омилҳои асосии зарурати пурра гузаштан ба СБҲМ бисёранд. Пеш аз ҳама, ин ба ҷалби сармоя, фаҳмиши ҳолати молиявӣ хоҷагидорӣ субъектҳо, бозоргирии амвол, қобилияти пардохти доштани муассиса ва коғазҳо. Вобаста ба иқтисоди корхонаву муассиса пешниҳод менамоям, ки нақшаи ҳисобҳои СБҲМ дар ду вариант - пурра ва одикардашуда ва ҳисоботи молиявӣ ҳам бо ҳамин мазмун тартиб дода шуда, пешниҳод карда шавад [6, с. 185].

Чанд сол пеш васоити ахбори оммаи касбӣ набуд, аммо имрӯз ширкатҳои муҳосибӣ платформаҳои васоити ахбори иҷтимоиро бо мақсадҳои гуногун истифода мебаранд [9, с. 214]. Платформаҳо ба монанди LinkedIn ба ширкатҳо имкон медиҳанд, ки хизматҳои худро васеътар фурӯшанд ва бо муштариён, ҳамкорон ва шарикон дар тамос бошанд. Чунин платформаҳо, инчунин, ба шумо кумак мерасонанд, ки аз тамоюлҳои охири баҳисобгирӣ ва тиҷорат ва чӣ гуна онҳо ба кори онҳо таъсир расонанд, хабардор бошед.

Тааччубовар нест, ки муҳосибон барои идора кардани кори худ барномаҳоро истифода мебаранд. Якчанд барномаҳо мавҷуданд, ба монанди барномаҳои идоракунии вақт, тағйир додани маълумот ва барномаҳои муаррифӣ. Технология дар ин ҷо қатъ нашудааст ва барои ҳавасмандгардонии вазифаҳои гуногуни баҳисобгирӣ, ба монанди баҳисобгирии муҳосибӣ ва омодагии андоз, замимаҳо пешниҳод кардааст. Истифодаи технологияи замонавӣ, пайдоиши барномаҳои навини муҳосибӣ, рушди аудити фосилавӣ бо истифода аз технологияи рақамӣ, бештар гардидани автоматизатсияи кори муҳосибон зарурати пайдоиш ва рушди самти нави касби муҳосибӣ - инжиниринги муҳосибиро тақозо менамояд.

Истифодаи афзояндаи маълумоти бузург ва технологияи иттилоотӣ имкон медиҳад, ки қарорҳои пайваста, ба далелҳо асосёфта ва дақиқ қабул карда шаванд. Зеҳни сунъӣ ва технологияҳои омӯзиши мошинсозӣ ҷомеаҳоро босуръат тағйир медиҳанд ва тақрибан даҳсолаҳои оянда ин корро идома хоҳанд дод. Ин тағйироти иҷтимоӣ оқибатҳои амиқи ахлоқӣ хоҳад дошт, зеро ин технологияҳои нави пурқувват ҳаёти одамонро ё беҳтар ва ё хароб мекунанд. Муҳосиб бояд идора ва кафолатҳои марбут ба технологияи иттилоотиро баррасӣ кунад, то ҳамаи ҷонибҳои манфиатдор ба истифодаи дурусти он эътимод дошта бошанд.

Хулоса, аз муҳокимаи боло маълум мешавад, ки вақти он расидааст, ки мутахассисони баҳисобгирӣ дар саросари ҷаҳон ба амалияи баҳисобгирии бухгалтерӣ, агар назария набошад, якдилона бирасанд. Гарчанде ки ин изҳорот метавонад зиддиятнок ба назар расад, зеро амалия назарияро пайравӣ мекунад, омӯзиши муфассали он нишон медиҳад, ки саволҳои "тафсир" ва "идрок" касби муҳосибро азият медиҳанд.

Аз ин рӯ, умедворӣ аст, ки қабули назарияҳои баҳисобгирии муҳосибӣ, ки пешгӯиҳои онҳоро бо натиҷаҳои воқеӣ дастгирӣ мекунанд, боиси пайдарпайи бештар ба усулҳои баҳисобгирии эҷодӣ мегардад. Мисли ҷомеаи васеъ, ки дар бораи технологияҳои муосир ва бартариҳои истифодаи онҳо огоҳ аст, ширкатҳое, ки хидматҳои баҳисобгириро пешниҳод мекунанд, инчунин, бояд аз ҳама тағйироти технологии дар бахши муҳосибот рухдода огоҳ бошанд. Технологияи наватаринро ба ҷаҳони баҳисобгирӣ ва истифодаи пурраи хусусиятҳои таъсирбахши онҳо барои беҳтар идора кардани ширкати муҳосибӣ кумак мерасонад.

Пеш аз ба охир расидани мақола, мебояд зарареро, ки қазияи Энрон ба касби баҳисобгирӣ расонидааст ва дар натиҷа, эътимоди касбро коҳиш додааст, қайд намуд. Ва боз тамоюлҳои навини амалия, ки ба тағйирёбии нақши муҳосиб дар бизнес-ҷомеа бурда мерасонанд, бояд дар назар дошт. Хулоса, зарурати назария дар баҳисобгирӣ ва зарари набудани чунин назария дар касб исбот мегардад.

АДАБИЁТ

1. Бадалов Х.Х. Проблемы учета торговой наценки в условиях рынка / Х.Х. Бадалов // Материалы Республиканской научно-практической конференции «Актуальные проблемы учета, анализа и аудита в Республике Таджикистан» (12 апреля 2013г.) Таджикистан, г. Душанбе: РТСУ. - С. 26-28.
2. Бобомуродов П.Х. Стандартҳои байналмилалӣ ҳисоботи молиявӣ. Дастури таълимӣ барои донишҷӯёни муассисаҳои таҳсилоти олии касбӣ /П.Х. Бобомуродов. - Душанбе: ЭР-граф, 2012. - 216 с.
3. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон “Дар бораи баҳисобгирии муҳосибӣ ва ҳисоботи молиявӣ” (Ахбори Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон соли 2009, №4, ғ- 2, мод. 320; соли 2011, №702, мод. 698).
4. Маъдиев С. Асосҳои назарияи баҳисобгирии муҳосибӣ. Дастури таълимӣ / С. Маъдиев, Б.Ҳ. Каримов, Д. Олимов. - Душанбе: ЭР-Граф, 2020. - 173 с.
5. Мэтьюс М.Р., Теория бухгалтерского учета. Учебное пособие / М.Р. Мэтьюс, М.Х. Перера. - Москва: ЮНИТИ, 1999. – 663 с.
6. Олимов Д.А. Таснифот ва истифодаи нақшаи ҳисобҳои баҳисобгирии муҳосибӣ тибқи СБҲМ дар корхонаҳо // Д.А. Олимов, Т.Р. Иброҳимов // Паёми молия ва иқтисод №3 (32) (маҷаллаи илмӣ-амалӣ). Соли 2022 С. 180-185.
7. Олимов Д.А. Этапы реформирования бухгалтерского учета и финансовой отчетности в РТ // Д.А. Олимов, Б.К. Рахматов //Вестник Таджикского национального университета. – 2020 - №8. - С. 106-111.
8. Соколов Я.В. Бухгалтерский учет от истоков до наших дней. Учебное пособие для вузов / Я.В. Соколов. Москва: ЮНИТИ, 1996. - 638 с.
9. Хендрексен Э.С., Теория бухгалтерского учета. Учебное пособие / Э.С. Хендрексен, М.Ф. Ван Бреда. Москва: Финансы и статистика, 2000. - 576 с.
10. Шарифов З.Р. Моделҳои баҳисобгирии муҳосибӣ. Васоити таълимӣ / З.Р. Шарифов, П.Х. Бобомуродов. – Душанбе: Ирфон, 2015 - 256 с.

УДК: 347.779

БАҲОДИҲИИ АРЗИШИ ОБЪЕКТҲОИ МОЛИКИЯТИ ЗЕҲНӢ

Раҷабзода Парвиз Абдурахим - докторанти PhD-и инстиутути иқтисодиёт ва демографияи АМИТ, муовини директори муассисаи давлатии Маркази патенту интилооти Вазорати рушди иқтисод ва савдои Ҷумҳурии Тоҷикистон, Суроға: 734062, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, кӯчаи Айни 14а. Телефон: +992-935-22-24-24. Почта: parvizinfo@gmail.com

Бо рушди муносибатҳои бозорӣ, равандҳои ҷаҳонишавӣ ва ҳамгироии иқтисодии байналмилалӣ объектҳои нави иқтисодӣ пайдо мешаванд, ки дар фаъолияти хоҷагидорӣ корхонаҳои муосир истифода шуда, даромад меоранд. Яке аз чунин объектҳои барои иқтисодиёти Ҷумҳурии Тоҷикистон нисбатан нав моликияти зеҳнӣ мебошад.

Мақола ба таҳқиқи масъалаҳои баҳодиҳии арзиши объектҳои моликияти зеҳнӣ бахшида шудааст. Омилҳои ба баҳодиҳии моликияти зеҳнӣ таъсиррасон муайян карда шудаанд. Намудҳои арзиши моликияти зеҳнӣ ва усулҳои дар амалия истифодашавандаи баҳодиҳии арзиши объектҳои моликияти зеҳнӣ таҳқиқ карда шудаанд. Душвории дар

раванди баҳодиҳии арзиши объектҳои моликияти зеҳнӣ дучоришаванда муайян карда шудаанд.

Калидвожаҳо: рушди инноватсионӣ, фаъолияти зеҳнӣ, моликияти зеҳнӣ, объекти моликияти зеҳнӣ, рушди донишҳо, инноватсия, арзиши объекти моликияти зеҳнӣ.

ОЦЕНКА СТОИМОСТИ ОБЪЕКТОВ ИНТЕЛЛЕКТУАЛЬНОЙ СОБСТВЕННОСТИ

Раджабзода Парвиз Абдурахим - докторант (PhD) Института экономики и демографии НАНТ, заместитель директора государственного учреждения Национальный патентно-информационный центр Министерства экономического развития и торговли Республики Таджикистан, Адрес: 734062, Республика Таджикистан, г. Душанбе, улица Айни 14а. Телефон: +992-935-22-24-24. Почта: parvizinfo@gmail.com

С развитием рыночных отношений, процессов глобализации и международной экономической интеграции возникают новые экономические объекты, используемые в хозяйственной деятельности современных предприятий и приносящие доход. Одним из таких объектов, относительно новых для экономики Республики Таджикистан, является интеллектуальная собственность.

Статья посвящена исследованию проблем оценки стоимости объектов интеллектуальной собственности. Определены факторы, влияющие на оценку интеллектуальной собственности. Исследованы виды стоимости интеллектуальной собственности и используемые на практике методы оценки стоимости объектов интеллектуальной собственности. Определены трудности, встречающиеся в процессе оценки стоимости объектов интеллектуальной собственности.

Ключевые слова: инновационное развитие, интеллектуальная деятельность, интеллектуальная собственность, объект интеллектуальной собственности, развитие знаний, инновации, стоимость объекта интеллектуальной собственности.

VALUATION OF INTELLECTUAL PROPERTY OBJECTS

Rajabzoda Parviz Abdurahim - doctoral student (PhD) of the Institute of Economics and Demography of National Academy of sciences of Tajikistan, deputy director of the state institution Patent and Information Center of the Ministry of Economic Development and Trade of the Republic of Tajikistan, Address: 734062, Republic of Tajikistan, Dushanbe city, Ainy street 14a. Phone: +992-935-22-24-24, mail: parvizinfo@gmail.com

With the development of market relations, the processes of globalization and international economic integration, new economic objects are emerging that are used in the economic activities of modern enterprises and generate income. One of such objects, relatively new for the economy of the Republic of Tajikistan, is intellectual property.

The article is devoted to the study of the problems of estimating the value of intellectual property objects. The factors influencing the assessment of intellectual property are determined. The types of intellectual property value and methods used in practice for estimating the value of intellectual property objects are investigated. The difficulties encountered in the process of assessing the value of intellectual property objects are determined.

Key words: *innovative development, intellectual activity, intellectual property, intellectual property object, knowledge development, innovation, value of intellectual property object.*

Дар шароити ҷаҳонишавӣ ва равандҳои ҳамгироии иқтисодии байналмилалӣ масъалаҳои рушди дониш ва навовариҳои илмию техникӣ, баландшавии рақобатпазирии технологияҳои сатҳи баланд ва маҳсулоти инноватсионӣ аҳамияти муҳим пайдо мекунанд. Ҳамкориҳои илмию техникии Ҷумҳурии Тоҷикистон дар сатҳи байналмилалӣ, амалисозии барномаҳои рушди инноватсионии иқтисодиёт имкон медиҳанд, ки низоми иқтисодии анъанавӣ ба низоми инноватсионии рушди иқтисодиёт табдил ёбад.

Имрӯз яке аз омилҳои рушди инноватсионии иқтисодиёт истифодаи тиҷоратии натиҷаҳои фаъолияти зеҳнӣ мебошад. Дар раванди истифодаи тиҷоратии натиҷаҳои фаъолияти зеҳнӣ баррасии масъалаи баҳодиҳии арзиши объектҳои моликияти зеҳнӣ аҳамияти муҳим дорад.

Дар адабиёти илмӣ ва амалияи фаъолияти баҳодиҳии объектҳои иқтисодӣ баҳсҳои пайваستا оид ба муайян кардани мафҳуми «моликияти зеҳнӣ» ва мукамалсозии асосҳои методологии баҳодиҳии объектҳои моликияти зеҳнӣ баргузор мегарданд [1; 2; 5; 7; 8; 9]. Чунин баҳсҳо дар адабиёти илмӣ ватанӣ низ ба назар мерасанд, дар интишороти солҳои охир баъзе масъалаҳои марбут ба моликияти зеҳнӣ баррасӣ шудаанд [3; 6].

Дар моддаи 1125 Кодекси граждании Ҷумҳурии Тоҷикистон моликияти зеҳнӣ чун ҳуқуқҳои амвоӣ ва (ё) ғайриамволии шахсӣ нисбат ба натиҷаҳои фаъолияти зеҳнӣ, воситаҳои фардикунонии иштирокчиёни аҳдҳои гражданин, фардикунонии маҳсулот, корҳо ё хизматрасониҳои иҷрошаванда (воситаҳои фардикунони) ва ҳамчунин объектҳои дигари ба онҳо баробаркардашуда шарҳ дода шудааст [4].

Бояд қайд кард, ки то солҳои наздик мафҳуми «моликияти зеҳнӣ»-ро асосан ҳуқуқшиносҳо ва баъзан философҳо таҳқиқ менамуданд. Мафҳуми мазкур дар адабиёти илмӣ, таълимӣ ва меъёрӣ бештар маънии ҳуқуқиро ифода мекунад, ки на ҳамеша бо муҳтавои иқтисодии он мувофиқат дорад. Ба ибораи дигар, мафҳуми моликияти зеҳнӣ бо муносибатҳои ҳуқуқии объектҳои дорои хусусияти зеҳнӣ алоқаманд аст.

Баъзе иқтисодчиён ҳангоми баррасии масъалаҳои истифодаи иқтисодӣ-тиҷоратӣ, баҳодиҳӣ ва ҳифзи моликияти зеҳнӣ нуктаи назари ҳуқуқии моликияти зеҳнро ҷонибдорӣ мекунанд. Вале моликияти зеҳнӣ пеш аз ҳама муносибатҳои иқтисодии муайянеро дар байни одамон ифода менамояд, чунки моликият чун мафҳуми иқтисодӣ бо ягонагии диалектигии муҳтавои асли-ҷисмонӣ ва шакли ҷамъиятӣ тавсиф дода мешавад. Муносибатҳои иқтисодӣ ва ҳуқуқии моликият – ҳарду ҳаммаъно нестанд. Расман (аз ҷиҳати ҳуқуқӣ) шахс метавонад соҳибмӯлк бошад, вале аз объекти моликият манфиати иқтисодӣ нагирад ва баръакс – аз истифодаи объект нафъи иқтисодӣ (даромад) гирад, вале соҳибмӯлки он набошад. Маҳз ҳамин нукта бештар ба шароити имрӯзаи истифодаи моликияти зеҳнӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон алоқаманд аст. Яъне аз ҷиҳати иқтисодӣ созандаи объекти моликияти зеҳнӣ соҳибмӯлки он аст, вале аксаран бар асари амалӣ нашудани пойгоҳи ҳуқуқии дахлдор вай дар соҳаи татбиқи иқтисодӣ (тиҷоратӣ)-и ҳуқуқи моликият ба маҳсулоти зеҳнии худ ғимоя намешавад.

Аз ҷиҳати иқтисодӣ, моликияти зеҳнӣ ҳам чун сармоя ва ҳам чун мол муаррифӣ мешавад. Ба андешаи мо, моликияти зеҳнии табиноти истеҳсоли дошта, ки дар раванди истеҳсолот барои истеҳсоли неъматҳои модӣ ва хизматрасониҳои мушаххас истифода мешавад, аз ҷиҳати муҳтавои иқтисодии худ бо сармояи зеҳнӣ мувофиқат мекунад.

Дар иқтисодиёт моликияти зеҳнӣ аз моликият ба неъматҳои модӣ ба кулӣ фарқ мекунад. Моликият ҳуқуқҳои муайянеро ба объектҳои модӣ пешниҳод менамояд, масалан, ҳуқуқи соҳиби бинои истиқоматӣ ва ихтиёрдорӣ кардани он. Моликияти зеҳнӣ низ асосӣ ҳуқуқӣ дорад, вале на чун ҳуқуқ ба соҳибӣ ва ихтиёрдорӣ кардани ашё, балки ҳуқуқ ба натиҷаи фаъолияти зеҳнӣ – маҳсулоти зеҳнӣ. Маҳз маҳсули фаъолияти зеҳнӣ ба сифати предмети муносибатҳои иқтисодӣ баромад мекунад ва метавонад аз созанда – соҳибмулки худ бегона карда шавад, гарчанде абадан чун маҳсули эҷодии вай эътироф мешавад. Соҳиб (доранда)-и моликияти ҷисмонӣ (масалан, китоб) на ҳамеша ҳуқуқи моликияти зеҳнӣро ба ҳамин китоб дорад. Вай чун соҳиби китоб онро метавонад хонад, ба дигар кас диҳад (тақдим кунад), вале барои нусхабардорӣ кардан ва истифодаи тиҷоратии муҳтавои он ҳуқуқ надорад.

Ҳамин тавр, моликияти зеҳнӣ – ин эҷоди ашёгардидаи зеҳни инсон мебошад. Маҳз хосияти ашёгардида имкон медиҳад, ки моликияти зеҳнӣ моҳияти ҳуқуқӣ дошта бошад ва таҳти Ҳимояи ҳуқуқӣ қарор гирад. Ҳимояи ҳуқуқии моликияти зеҳнӣ ба созандаи он ва ба ҷамъият барои гирифтани манфиат (баҳра)-и иқтисодӣ аз он лозим аст. Гирифтани манфиати иқтисодӣ аз моликияти зеҳнӣ танҳо бо роҳи истифодаи тиҷоратии он таъмин мегардад.

Дар муҳити иқтисодии босуръат дигаршаванда донишҳои дар натиҷаҳои фаъолияти зеҳнӣ ифодагардида ҳиссаи бештари неъматҳо ва неқӯаҳволии умумии ҷомеаро ташкил медиҳанд. Имрӯз донишҳо ва фаъолияти зеҳнии инсон тақонбахши рушди иқтисодӣ ба ҳисоб мераванд,

акнун арзиши аксари маҳсулоти истеҳсолшуда на аз сифати меҳнати иҷтимоии дар он таҷассумёфта, балки аз дарбаргирии донишҳо, зеҳн ва иттилоот вобаста мебошад. Маҳз ба ҳамин хотир, имрӯз масъалаҳои марбут ба рушди донишҳо ва навовариҳои илмӣ аҳамияти муҳим пайдо кардаанд. Дар ин маврид муассисаҳои таҳсилотӣ ва илмӣ дар тавлиди моликияти зеҳнӣ нақши муҳим мебозанд. Зимнан яке аз сарчашмаҳои афзалиятноки даромади муассисаҳои бо фаъолияти илмӣ машғул маҳз истифодаи тиҷоратии моликияти зеҳнӣ мебошад. Корхонаҳои саноатӣ низ метавонанд ба фаъолияти илмӣ-созандагӣ машғул шуда, объектҳои моликияти зеҳнӣро ҳам барои истифодаи худӣ ва ҳам барои фурӯш ё гирифтани роялти (пардохти иҷора) таҳия намоянд. Онҳо инчунин метавонанд объектҳои моликияти зеҳнӣро харида, дар фаъолияти тиҷоратии худ истифода баранд.

Азбаски ҳуди моликияти зеҳнӣ дар мамлакат мафҳуми иқтисодии нисбатан нав аст ва бозоре, ки дар он объектҳои моликияти зеҳнӣ мубодила мешаванд, дар марҳилаи аввалии ташаккул қарор дорад, то ҳол тартиби ягонаи баҳодиҳии объектҳои моликияти зеҳнӣ муайян нагардидааст. Ҳолати мазкур мубрамии масъалаи баҳодиҳии арзиши объектҳои моликияти зеҳнӣро баланд мекунад.

Тавре қайд кардем, моликияти зеҳнӣ метавонад дар ҳуди корхона таҳия карда шавад ё харида шавад. Вале дар ҳар ҳолат барои чун дорой эътироф кардан ва дар тавозуни муҳосиби корхона инъикос намудани объекти моликияти зеҳнӣ баҳо додани арзиши он зарур аст. Баҳои арзиши объекти моликияти зеҳнӣ – ин ифодаи пулии арзише мебошад, ки шахси воқеӣ ё ҳуқуқӣ (корхона) омода аст, бар ивази гирифтани ҳуқуқи моликият ба объекти мазкур пардохт кунад.

Объекти моликияти зеҳнӣ, ки арзиши он баҳо дода мешавад, пеш аз ҳама бояд барои соҳибмӯлк нафъовар бошад, бегона шуда тавонад, дар таҳти ҳимояи қонунгузорӣ қарор дошта бошад ва аз ҳама муҳим – дар

бозор талабот дошта бошад. Ҳамин тавр, натиҷаи ниҳони баҳодиҳӣ – муайян намудани арзиши объект бо ифодаи пулӣ мебошад. Яъне баҳодиҳии объекти моликияти зеҳнӣ низоми амалҳои таҳлилӣ ва ҳисобкунӣ мебошад, ки ба принципҳои илми иқтисодӣ асос ёфта, ҳадафи он – муайян кардани бузургии арзиши объект бо ифодаи пулӣ бо баҳисобгирии имкониятҳои истеҳсолии муосир дар шароити корхонаи мушаххас мебошад.

Технологияҳои баҳодиҳии объектҳои моликияти зеҳнӣ имкон медиҳанд, ки на танҳо арзишноки (арзиш)-и объектҳои мазкур барои ҳуди соҳибмӯлк, инчунин арзиши бозории онҳо, сатҳи талабот ба объектҳои мушаххаси моликияти зеҳнӣ муайян карда шавад. Дар натиҷа стратегияи минбаъдаи фаъолияти соҳиби моликияти зеҳнӣ оид ба истифодаи тиҷоратии объектҳои моликияти зеҳнӣ таҳия карда мешавад [1, с. 100].

Баҳодиҳии объектҳои моликияти зеҳнӣ дар чунин ҳолатҳо талаб карда мешавад:

- истифодаи ҳамин гуна объектҳо дар корҳои илмӣ-таҳқиқотӣ, таҷрибавӣ-созандагӣ ва технологӣ;
- подош намудани ҳаққи муаллифӣ;
- бастанӣ шартномаҳои иҷозатномадиҳӣ;
- муайян кардани арзиши иҷозатнома;
- ташаккули сармояи оинномавии субъектҳои хоҷагидорӣ;
- чун дороиҳои ғайримоддӣ эътироф кардани объекти моликияти зеҳнӣ дар тавозуни муҳосибии корхона;
- барӯйхатгирӣ ва ба гардиши хоҷагӣ ворид намудани объектҳои моликияти зеҳнӣ;
- ҳисобузамкунӣ ва пардохти андоз аз молу мӯлк;
- фурухтани объектҳои моликияти зеҳнӣ;
- ройгон додани объектҳои моликияти зеҳнӣ;
- гирифтани қарзи бонк бо гавари объектҳои моликияти зеҳнӣ;

- ҷалб намудани сармоягузoron [9, с. 14].

Арзиши объектҳои моликияти зеҳнӣ дар вобастагии бевосита аз ҳадафҳои баҳодихӣ ва намуди объекти баҳододашаванда қарор дорад. Аз интиҳоби усули баҳодихӣ натиҷаҳои молиявии истифодаи тиҷоратии объекти моликияти зеҳнӣ низ вобаста мебошанд. Ғояҳои аз ҷиҳати тиҷоратӣ арзишнок, ки бо патент, шаҳодатнома, иҷозатномаҳо барои истеҳсол ва фурӯш ва шартномаҳои бегонакунӣ ба расмӣ дароварда шудаанд, танҳо пас аз баҳодихии арзиши онҳо объекти хариду фурӯш, иҷора ва дигар амалиёти тиҷоратӣ шуда метавонанд.

Ба ташаккули арзиши объектҳои моликияти зеҳнӣ чунин омилҳои асосӣ таъсир мерасонанд [5, с. 133]:

- шароити ҳимояи ҳуқуқӣ, шаффофии маълумот оид ба объекти моликияти зеҳнӣ, арзишнокии техникӣ-иқтисодии он;
- амалкунии инфрасохтори бозорӣ дар соҳаи истифодабарии объект;
- сиёсати давлатӣ дар соҳаи моликияти зеҳнӣ;
- муҳлати хизмати объект;
- меъёрҳои пардохти роялти (иҷора)-и намуди мушаххаси объекти моликияти зеҳнӣ;
- хавфҳои азхудкунӣ ва истифодаи объекти моликияти зеҳнӣ дар соҳаҳои гуногун.

Дар амалияи баҳодихии объектҳои моликияти зеҳнӣ якҷанд намудҳои арзиш ба кор бурда мешаванд, аз ҷумла: бозорӣ, ҳисобӣ, сармоягузорӣ, тавозунӣ.

Арзиши бозорӣ – нархи нисбатан имконие мебошад, ки моликияти зеҳнӣ дар шароити рақобати озод ва иттилоотнокии пурраи ҷонибҳо оид ба шароити истифодаи объектҳои моликияти зеҳнӣ дар бозор метавонад бо он фурӯхта шавад.

Арзиши ҳисобӣ – нархе мебошад, ки онро субъектҳои бозор бо баҳисобгирии ҳама шартҳои шартнома муайян кардаанд, онро ҳар як

ҷониби аҳд мустақилона ҳисоб мекунад; барои фурӯшанда нархи камтарин ва барои харидор нархи баландтарин ҳисобида мешавад.

Арзиши сармоягузорӣ – арзиши объекти моликияти зеҳнӣ барои сармоягузори мушаххас бо баҳисобгирии ҳадафҳои муайян ва шароити (маҳакҳои) сармоягузорӣ.

Арзиши тавозунӣ – арзиши объекти моликияти зеҳнӣ бо ифодаи пулӣ, ки дар тавозуни муҳосиби корхона дар таркиби дороиҳои ғайримоддӣ интиқос карда мешавад.

Вобаста аз намуди амалиёт бо моликияти зеҳнӣ дигар намудҳои арзиш истифода мешаванд, чун: шартномавӣ, аввалӣ, бақиявӣ, барқароркунӣ, барҳамдиҳӣ. Интихоби намуди мушаххаси арзиш аз ҳадафҳои баҳодиҳӣ вобаста мебошад.

Дар амалияи баҳодиҳии объектҳои моликияти зеҳнӣ чунин усулҳои анъанавии баҳодиҳӣ маъмул мебошанд [2, с. 197; 5, с. 133; 7, с. 79]: усули хароҷотӣ, усули даромад, усули бозорӣ (қийсӣ). Ҳар яке аз усулҳои мазкур якчанд тарзҳои роҳ дар бар мегирад, ки ба ҳамон як принсипи баҳодиҳӣ асос меёбанд, вале вобаста аз корбурди инфиродӣ аз ҳам тафовут доранд.

Акнун хусусиятҳои усулҳои баҳодиҳии объектҳои моликияти зеҳнӣ баррасӣ мекунем.

Усули хароҷотӣ дар муайян кардани тамоми номгӯи хароҷоте, ки барои барқарор кардан ё иваз кардани объекти баҳодиҳӣ бо баҳисобгирии истеҳлоки он зарур мебошанд, ифода меёбад (яъне соҳибмӯлк барои ба даст овардани объекти моликияти зеҳнӣ чӣ қадар маблағ масраф кардааст).

Барои ҳисоб кардани арзиши объекти моликияти зеҳнӣ дар аввал ҷузъҳои дахлдори хароҷоти пардохти меҳнат, мавод, хизматрасониҳо муайян ва баҳодиҳӣ карда мешаванд. Дар ин маврид хароҷот дар асоси нархҳои дар санаи баҳодиҳӣ амалкунанда ҳисоб карда мешаванд. Сипас камшавии арзиш дар натиҷаи куҳнашавии техникӣ ё маънавӣ (иқтисодӣ)

ба ҳисоб гирифта мешавад. Саҳеҳии баландтарини арзиш бо истифодаи усули хароҷотӣ ҳангоми корҳои илмӣ-техникӣ ва таҷрибавӣ-созандагӣ ба даст меояд, чунки усули мазкур арзиши объектҳои моликияти зеҳниро вобаста аз ҳаҷми воситаҳои дар рафти таҳия ва коркарди объект сарфшуда муайян мекунад.

Усули даромад бо усули хароҷотӣ муқобил буда, ба баҳодиҳии арзиши объектҳои моликияти зеҳнӣ ва ба ҳисоб гирифтани даромадҳои аз истифодаи объект пешбинишаванда асос меёбад. Дар ин маврид шартӣ асосӣ - имконияти муқаррар кардани даромад аз истифодаи объекти моликияти зеҳнӣ мебошад.

Усули бозорӣ (қийсӣ) дар амалияи ҳақонӣ бештар паҳн гардида, ба муқоисакунии бевосита ё ғайримустақими объекти моликияти зеҳнии баҳододашаванда бо ҳамин гуна дигар объектҳои шабех, ки дар бозор дар давраи қийспазири фурӯхта мешаванд ё фурӯхта шудаанд, асос меёбад. Ин усул ҳангоми мавҷуд будани ҳаҷми басандаи иттилооти зарурӣ оид ба нархҳои объектҳои баррасишаванда ба кор бурда мешавад. Шартӣ асосии корбурди усули қийсӣ вуҷуд доштани бозори фаъоли объектҳои шабех ва дар ҳама лаҳзаи вақт пайдо намудани фурӯшандагон ва харидорони хоҳишманд дар ин бозор мебошад.

Баҳодиҳии объектҳои моликияти зеҳнӣ ба низоми қоидаҳо ва принципҳои тақия менамояд, ки дар онҳо асоси ғайримоддӣ доштани объектҳои баҳододашаванда ва хосияти нотақрории ҳар як намуди мушаххаси онҳо ифода меёбад. Усулҳои дар амалия истифодашавандаи баҳодиҳии объектҳои моликияти зеҳнӣ, ки мо онҳоро муоина кардем, ба тариқаҳои гуногун ҷудо мешаванд, ки ҳар кадоме ҳадафҳои баҳодиҳӣ, пуррагӣ ва сифати иттилооти мавҷудбуда, намуди дороии баҳододашавандаро ба инобат мегиранд. Душвории муҳим дар баҳодиҳии объектҳои моликияти зеҳнӣ мавҷуд набудани пойгоҳи иттилоотии зарурӣ ва баъзан дар бозор набудани объектҳои шабех

мебошад. Дар ҳолатҳои алоҳида (масалан, коркардҳои махфии давлатӣ, усулҳои истеҳсоли дорои сирри тиҷоратӣ, ки ба корхонаҳои алоҳида тааллуқ доранд) объектҳои моликияти зеҳнӣ дар бозор фурӯхта намешаванд ва арзиши онҳо танҳо дар асоси ғоидаи иловагӣ ва дигар неъматҳои ҷамъиятӣ, ки онҳо меоваранд, муайян карда мешавад.

Душвориҳои зикргардида ва гуногуншаклии объектҳои моликияти зеҳнӣ, хусусиятҳои инфиродии онҳо ба ғайриимкон будани таҳияи методикаи ягонаи баҳодиҳӣ, ки барои тамоми намудҳои моликияти зеҳнӣ қобили истифода бошад, боис мешаванд. Бинобар ин, баҳодиҳии моликияти зеҳнӣ бояд баррасии бонизомии предмети таҳқиқро бо баҳисобгирии тамоми омилҳои ба он таъсиррасон дар бар гирад. Объектҳои моликияти зеҳнӣ, ки арзиши онҳо баҳод дода мешавад, бояд ба ҳадафҳои умумии рушди илмӣ, инноватсионӣ ва иҷтимоии мамлакат мувофиқат кунанд, ки ин ҳатман ҳангоми баҳодиҳии самаранокии лоиҳаҳои сармоягузорӣ ба инобат гирифта мешавад.

АДАБИЁТ

1. Балкова А.Ю. Способы оценки объектов интеллектуальной собственности / А.Ю. Балкова // Сибирская финансовая школа. – 2005. - № 1 (54). – С. 100-104
2. Булатов Е.В. Оценка интеллектуальной собственности / Е.В. Булатов // Международный журнал гуманитарных и естественных наук. – 2019. - № 6-2. – С. 196-198
3. Гулов Ш.М. Роль государства в развитии отношений интеллектуальной собственности в Республике Таджикистан / Ш.М. Гулов // Вестник Таджикского национального университета. Серия социально-экономических и общественных наук. – 2020. - № 1. – С. 41-45
4. Кодекси граждании Ҷумҳурии Тоҷикистон. Қисми 3 [Сарчашмаи электронӣ] / Низомии дастрасӣ: URL: [http://mmk.tj/content/ кодекси-гражданин-Ҷумҳурии-Тоҷикистон-қисми-сеюм](http://mmk.tj/content/кодекси-гражданин-Ҷумҳурии-Тоҷикистон-қисми-сеюм)
5. Маламанова П.С. Методы оценки рыночной стоимости объектов интеллектуальной собственности / П.С. Маламанова // Наука сегодня: история и современность. Материалы международной научно-практической конференции (Вологда, 25 октября 2017 года). – Вологда, 2017. – С. 132-134

6. Муллоҷонов И., Соҳибов Ғ.О. Таҷрибаи байналхалқии вусъатёбии соҳибкорӣ дар асоси истифодабарии иқтисодии инноватсионӣ / И. Муллоҷонов, Ғ.О. Соҳибов // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Бахши илмҳои иҷтимоӣ-иқтисодӣ ва ҷамъиятӣ. – 2019. - № 10-1. – С. 14-19
7. Оболенская Ю.А. Оценка объектов интеллектуальной собственности / Ю.А. Оболенская // Вестник Екатеринбургского института. – 2016. - № 4 (36). – С. 75-81
8. Полавская Н.В. Интеллектуальная собственность как объект экономических отношений / Н.В. Полавская // Креативная экономика. – 2014. - № 8 (92). – С. 22-32
9. Чичина А.С. Методические аспекты оценки объектов интеллектуальной собственности / А.С. Чичина // Экономический бюллетень Научно-исследовательского экономического института Министерства экономики Республики Беларусь. – 2021. - № 11 (293). – С. 12-19

УДК: 33.332 (575.3)

БАЪЗЕ МАСЪАЛАҲОИ НАЗАРИЯВИИ ҶАЛБИ САРМОЯГУЗОРИИ ХОРИҶӢ ДАР ШАРОИТИ РУШДИ БОЗОР

Давлатзода Дилишод Шералӣ - докторанти PhD курси 2-юми ихтисоси молияи Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон. Суроға: 734067, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, кӯчаи Нахимов 64/14. E-mail: dalshod97@inbox.ru. Телефон: (+992) 907-78-32-79.

Дар мақола масъалаҳои назариявии ҷалби сармоягузори хориҷӣ баррасӣ гардидааст. Қайд шудааст, ки ҷалби сармояи хориҷӣ дар шароити кунунӣ барои ҳар як кишвари соҳибистиклол омили муҳимми таъмини рушди босуботи иқтисодӣ арзёбӣ гишта, барои афзоиши дигар нишондиҳандаҳои макроиқтисодӣ заминаи устувори молиявӣ инфрасохторӣ мегузорад.

Диққати асосӣ ба ошкор кардани масъалаҳои назариявии сармоягузори хориҷӣ, хусусияти таашаккулёбии он дар шароити бозор, механизмҳо, усулҳо, қоидаҳо ва истифодаи самараноки сармоя дар фаъолияти хоҷагидорӣ кишвар дода шудааст. Инчунин, дар мақола ошкор гардидааст, ки намояндагони мактабҳои мухталифи иқтисодӣ оид ба сармоягузори хориҷӣ ақидаҳои гуногун дошта, нақши онро дар иқтисодиёт ҳамчун сарчашмаи иловагӣ ва омили рушди иқтисоди миллӣ маънидод кардаанд.

Исбот гардидааст, ки рушд ва афзоиши сармоягузорӣ бояд барои ба вуҷуд овардани фондҳои нави истеҳсоли маблағгузорӣ шавад, то ки ҳосилнокии меҳнат зиёд карда, бисёртар корхонаҳои баландсифат таъсис шаванд. Чунин иқдом боиси кам шудани камбизоатӣ ва беҳтар гардидани сифати ҳаёти шаҳрвандон мегардад.

Калидвожаҳо: сармоягузори хориҷӣ, иқтисодиёти миллӣ, ҳамкориҳои мутақобилан судманд, фаъолияти иқтисоди хориҷӣ, иқтисодиёти бозоргонӣ, сармояи мустақими хориҷӣ, маблағгузорӣ, муносибатҳои молиявӣ, ММД, иқтисодиёти ҷаҳон, ҳамгирии иқтисодӣ ва таъмини рушди иқтисодӣ.

НЕКОТОРЫЕ ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ВОПРОСЫ ПРИВЛЕЧЕНИЯ ИНОСТРАННЫХ ИНВЕСТИЦИЙ В УСЛОВИЯХ РАЗВИТИЯ РЫНКА

Давлатзода Дилишод Шерали - докторант PhD 2-го курса по специальности финансы Таджикского государственного финансово-экономического университета. Адрес: 734067, Республика Таджикистан, г. Душанбе. улица Нахимова, 64/14, Электронная почта: dalshod97@inbox.ru. Телефон: (+992) 907-78-32-79.

В статье рассматриваются теоретические вопросы привлечения иностранных инвестиций. Отмечается, что привлечение иностранного капитала в современных условиях является важным фактором обеспечения стабильного экономического развития любой независимой страны и закладывает стабильную финансовую и инфраструктурную основу для роста других макроэкономических показателей.

Основное внимание уделено раскрытию теоретических вопросов иностранного инвестирования, характера его формирования в рыночных условиях, механизмов, методов, правил и эффективного использования капитала в экономической деятельности страны. Выявлено, что представители разных экономических школ по-разному определяют иностранные инвестиции, трактуя их в экономике как дополнительный источник и фактор развития народного хозяйства.

Доказано, что развитие и рост инвестиций следует вкладывать в создание новых производственных фондов с целью повышения производительности труда и создания более качественных предприятий. Такие шаги позволят сократить бедность и улучшить качество жизни населения страны.

Ключевые слова: иностранные инвестиции, национальная экономика, взаимовыгодное сотрудничество, внешнеэкономическая деятельность, рыночная экономика, прямые иностранные инвестиции, финансирование, финансовые отношения, ВВП, мировая экономика, экономическая интеграция и обеспечение экономического роста.

SOME THEORETICAL ISSUES OF ATTRACTION OF FOREIGN INVESTMENTS IN CONDITIONS OF MARKET DEVELOPMENT

Davlatzoda Dilshod Sherali - 2nd year doctoral student PhD of the Faculty of Finance, Tajik State University of Finance and Economics. Address: 734067, Republic of Tajikistan, Dushanbe. Nakhimova street, 64/14, E-mail: dalshod97@inbox.ru. Phone: (+992) 907-78-32-79.

The article deals with theoretical issues of attracting foreign investment. It is noted that attracting foreign capital in modern conditions is an important factor in ensuring the stable economic development of any independent country and lays a stable financial and infrastructural basis for the growth of other macroeconomic indicators.

The main attention is paid to the disclosure of theoretical issues of foreign investment, the nature of its formation in market conditions, mechanisms, methods, rules and effective use of capital in the economic activity of the country. It was revealed that representatives of different economic schools define foreign investments differently, interpreting them in the economy as an additional source and factor in the development of the national economy.

It has been proven that the development and growth of investments should be invested in the creation of new production assets in order to increase labor productivity and create better enterprises. Such steps will reduce poverty and improve the quality of life of the country's population.

Key words: foreign investment, national economy, mutually beneficial cooperation, foreign economic activity, market economy, foreign direct investment, financing, financial relations, GDP, world economy, economic integration and economic growth.

Дар шароити рушди муносибатҳои бозоргонӣ яке аз қувваҳои ҳаракатдиҳандаи ҷаҳолияти хоҷагидорӣ кишвар ва таҳкими

муносибатҳои иқтисодии байналмилалӣ ҷалби сармояи хориҷӣ ба шумор меравад. Ҷалби сармояи хориҷӣ дар шароити кунунӣ барои ҳар як кишвари соҳибистиклол омили муҳимми таъмини рушди босуботи иқтисодӣ арзёбӣ гашта, барои афзоиши дигар нишондиҳандаҳои макроиқтисодӣ заминаи устувори молиявӣ инфрасохторӣ мегузорад. Аз ин лиҳоз, барои илми иқтисодӣ ва таҷрибаи хоҷагидорӣ кишвар масъалаҳои таъсиси фазои мусоиди сармоягузорӣ яке аз самтҳои афзалиятноки сиёсати дохилӣ ва хориҷии кишвар маҳсуб меёбад.

Барои аҳаммияти сармоягузорӣ хориҷиро муайян намудан, пеш аз ҳама, ба масъалаҳои ташаккулёбии моҳияти сармоягузорӣ хориҷӣ дар марҳилаҳои гуногуни тараққиёт диққат додан лозим меояд. Аз назарияи сармоягузорӣ хориҷӣ бармеояд, ки сармоягузорӣ хориҷӣ ҳамчун омили муҳимми рушди иқтисодии миллӣ ва таҳкими муносибатҳои судманди ғаёлияти хоҷагидорӣ кишвар дар мактабҳои гуногуни иқтисодӣ мавриди таҳлилҳои бисёртарафа қарор гирифтааст.

Қайд кардан зарур аст, ки назарияи сармоягузорӣ хориҷӣ мавзӯи таҳқиқоте ба ҳисоб меравад, ки механизмҳо, усулҳо, қоидаҳо ва чараҳои ҷалб ва истифодаи маблағҳо дар бозорҳои молиявӣ пулии хориҷӣ меомӯзад. Он, инчунин, омилҳоро, ба монанди таъмини рушди иқтисодӣ, шароити сиёсӣ, танзими бозори молиявӣ ва инчунин, тағйирёбии қурби асъор, ки ба стратегияи сармоягузорӣ хориҷӣ таъсир мерасонанд, таҳлил мекунад.

Оид ба сармоягузорӣ намоёндагони мактабҳои мухталифи иқтисодӣ ақидаҳои гуногун дошта, нақши онро дар иқтисодӣ ҳамчун сарчашмаи иловагӣ ва омили рушди иқтисоди миллӣ маънидод кардаанд. Инвеститсия аз калимаи лотинӣ (лотинӣ «invest ire» ва олмонӣ «investition») гирифта шуда, маънояш маблағгузорӣ дарозмуҳлат ба ин ё он корхона бо мақсади гирифтани фоида мебошад [5, с.14].

Сармоягузорӣ дар асрҳои XIII – XV дар Итолиё ва дигар марказҳои калони тиҷоратӣ ба шакли заёмҳо барои маблағгузорӣ экспедитсия, лоиҳаҳои калони сохтмонӣ, хариди маҳсулот ва ба даст овардани асари санъат истифода мешуданд. Бо баробари рушди ҷомеа сармоягузорӣ барои рушди ин ё он намуди ғаёлият дар шакли қарзи буҷавӣ, субсидия, имтиёзҳо, яъне дар шаклҳои гуногуни дастгирии молиявӣ истифода мешуд [6, с.9].

Бояд қайд кард, ки аз аввали пайдоиши муносибатҳои молиявӣ сармоягузорӣ ба миён омада, дар марҳилаҳои гуногуни рушди иқтисодӣ мазмун ва моҳияти иқтисодии он васеъ гашт. Вобаста ба тавсеаи ғаёлияти хоҷагидорӣ мазмуни сармоягузорӣ хориҷӣ низ сифатҳои навро касб карда, дар адабиёти гуногун ҳар хел маънидод шуд.

Масалан, дар “луғати калони иқтисодӣ” дар зери таҳрири А. Н. Азрилиано ба сармоягузорӣ воситаҳои пулӣ, амонатҳои мақсадноки бонкӣ, саҳм ва дигар коғазҳои қиматнок, технология, мошинҳо, таҷҳизот, иҷозатнома, аз ҷумла барои нишонаҳои мол, кредитҳо, ҳар кадом амволи дигар ё ҳуқуқи амвол, арзишҳои зеҳнӣ дохил кардаанд, ки барои

объектҳои соҳибкорӣ ва дигар намудҳои фаъолият бо мақсади дарёфти ғоида (даромад) ё самараи мусбати иҷтимоӣ марбут доништа мешаванд.

Таҳти ҳуди мафҳуми “сармоягузориҳои хориҷӣ” муаллифони луғати мазкур ҳамаи афзоишҳои амволию зеҳниро дарк мекунанд, ки аз ҷониби сармоягузориҳои хориҷӣ барои объектҳои соҳибкорӣ ва дигар намудҳои фаъолият ба мақсади гардиши ғоида (даромад) ҷудо карда мешаванд.

Дар энциклопедияи калони иқтисодӣ бошад, мафҳуми инвестиция ҳамчун маҷмуи хароҷот дар шакли маблағгузориҳои дарозмуҳлат ба соҳаи саноат, кишоварзӣ, нақлиёт ва дигар соҳаҳои хоҷагидорӣ маънидод мешавад [1, с.157].

Дарк кардан муҳим аст, ки назарияи сармоягузорӣ як соҳаи васеъ, соҳаи омӯзишест, ки тамоми шаклҳои гуногуни сармоягузорӣ, аз ҷумла усулҳо, хусусиятҳо, рафтор, хавфҳо, манфиатҳо ва идоракунии онҳоро дар бар мегирад. Ғояҳои асосӣ таҳлили ҷараёни ҷалби сармоягузорӣ ва идораи муносири хавфҳо ва даромадҳои сармоягузорӣ, инчунин арзёбии восиताҳои сармоягузорӣ ва қабули қарорҳо дар бар мегиранд.

Яке аз мактаби аввалини иқтисодӣ, ки аҳамияти назариявии сармояро муқаррар карда буд, мактаби меркантилистҳо буд. Пайравони ин мактаб соҳаи муомилотро омили муҳимми рушди иқтисодӣ, ки дар натиҷаи сармоягузорӣ ташаккул меёбад, ҳисоб мекарданд. Дар баробари ин, сарчашмаи афзоиши сармоягузорию меркантилистон ба сармоягузориҳои хориҷӣ мансубият доданд. Намояндагони ин мактаб Т. Ман, Д. Юм, Дж. Ло, Ж. Колбер танзими давлатии инвестициониро шарти муҳим арзёбӣ карданд.

Асосгузори мактаби марксизм К.Маркс сармояро дар китоби машҳури худ “Капитал” махсус ҷой карда буд. Ба ақидаи К. Маркс сармоягузорӣ аз андозаи ғоида вобастагӣ дорад. Марксизм моҳияти сармоягузорию дар соҳаи саноат ва баъдан дар соҳаи ғайриистеҳсолӣ маънидод менамояд.

Марксизм қайд мекунад, ки рушд ва афзоиши сармоягузорӣ бояд барои ба вучуд овардани фондҳои нави истеҳсолӣ маблағгузорӣ шавад, то ки ҳосилнокии меҳнат зиёд карда, бисёртар корхонаҳои баландсифат таъсис шаванд. Чунин иқдом боиси кам шудани камбизоатӣ ва беҳтар шудани сатҳи зиндагии шаҳрвандон мегардад.

Инчунин, дар ташаккулёбии назарияи сармоягузориҳои хориҷӣ мактаби классикӣ ва пайравони мактаби неоклассикҳо саҳми калон гузоштаанд. Пайравони мактаби неоклассикҳо, аз ҷумла А.Маршалл проблемаи муайян намудани шароитҳои сармоягузорию аз рӯи муқоисаи хароҷот ва натиҷа баррасӣ намуданд. Механизми фаъолияти бозори сармояро омӯхта, А.Маршалл аҳамияти махсусро ба таҳлили омилҳои ташаккулёбии талабот ба сармоя медиҳад.

А.Маршалл ба сармоягузорӣ ҳамаи хароҷотҳои сармояро, ки дар оянда ба соҳиби худ ғоида меовард, маънидод мекард. Ба онҳо хароҷотҳои сармояи тичоративу саноатӣ, фабрикаҳо, мошинҳо, ашёи хом,

биноҳои истиқоматӣ, либос, маҳсулоти хӯрока, қарз ва дигар шаклҳои назорати бозори пулӣ дохил мешуданд [2, с.143].

Вобаста ба таҳлили зикргардида қайд кардан муҳим аст, ки сармоягузори хориҷӣ қараёни ҷалби сармояест, ки интиқоли молҳо, хизматрасониҳо, қувваи корӣ ва технологияро дар бар мегирад ва аз кишварҳои хориҷӣ барои ғаёл гардонидани рушди кишварҳои қабулкунанда ба шумор меравад. Пайдоиши сармояи хориҷӣ метавонад бо таваҷҷуҳи сармоягузори хориҷӣ ба тараққиёти тиҷорат дар иқтисоди рушдбанда, пешниҳоди имтиёзҳо дар шакли дастгирии давлатӣ ба мисоли мукамалсозии қонунгузори андоз ва дигар воситаҳои дастгирии молиявии сармоягузори хориҷӣ сурат гирад.

Аз ин лиҳоз, ҳаммаслаки А. Смит ва дар як вақт муқарризи ғаёли он Д. Роналдо сармояро ҳамчун маҷмуи воситаҳои истеҳсолот “қисми бойигарии мамлакат тасвир мекунад, ки дар истеҳсолот истифода шуда, аз хӯрок, либос, асбобу анҷом, ашёи хом, мошин ва хонаҳо иборат аст ва ҷиҳати ҳаракат даровардани меҳнат зарур доништа мешавад” [9, с.137].

Бояд қайд кард, ки гарчанде дар мактабҳои мухталифи иқтисодӣ оид ба масъалаҳои сармоягузори хориҷӣ ақидаҳои гуногун мавҷуд бошанд ҳам, дар умум, онҳо як чизро ифода мекунанд - даромади иловагии молиявӣ, афзоиши нишондиҳандаҳои макроиқтисодӣ ва таъмини рушди ғаёлияти хоҷагидории кишварро.

Масалан, тибқи ақидаи иқтисоддони Фаронса Ф. Бастиа, сармоя аз асбобу анҷом, масолеҳ, захираҳо иборат аст, ки бе онҳо ягон кас на дар танҳои ва на дар ҷомеа бе ҳеҷ вачҳ ба иҷрои ягон кор шуруъ карда наметавонад. Дар ҷое, ки истеҳсолот ҳаст, сармоя ба фикри Бастиан, вучуд дорад ва аз ин лиҳоз, Робинзон ҳам дар ҷазираи беодам “олот, масолеҳ, захираҳоро сармояи худ меномад” [3, с.20].

Яъне Ф. Бастиа, аз як тараф, сармояро омили муҳимми истеҳсолот меномад ва аз тарафи дигар бошад, маҳз истеҳсолот шартӣ муҳимми сармоягузорӣ баромад мекунад.

Инчунин, дар назарияи сармояи хориҷӣ саҳми олими машҳури англис Ч.М. Кейнс бисёр калон аст. Ч.М. Кейнс, пеш аз ҳама, таҳлили сармоягузори аз доираи ғаёлияти хоҷагиҳои хонагӣ ба сатҳи макроиқтисод бароварда, зухуроти иқтисодиро тавассути андозаҳои тағйирёбандаи зерин ифода кардааст: самаранокии ниҳони сармоя; майли сармоягузорӣ; талаботи сармоягузорӣ; фазои сармоягузорӣ ва ҳоказо;

Ва баъдан мултипликатори шуғл иқтисоддони англис Р.Ф. Канро ба мултипликатори сармоягузорӣ мукамал намуд, ки тибқи он маҷмуи даромаду талаботи ҷомеа ба маблағи умумии сармоягузорӣ, яъне ба хароҷоти истеҳсоли ғайриистеҳсолӣ вобастагии муайян дорад. “Афзоиши даромад ба афзоиши маҷмуи умумии сармоягузорӣ зарби мултипликатор баробар аст”, менависад Кейнс [7, с.23].

Ҳамин тариқ, олимони гуногуни хориҷӣ ба пажӯҳишҳои мухталиф ишора мекунанд, ки ҷанбаҳои илмӣ сармоягузори хориҷиро ба

дастрасии бозор, диверсификатсияи активҳо, бартариҳои сармоягузори стратегӣ ва омилҳои бартарият алоқаманд менамоянд.

Бояд қайд кард, ки дар Ҷумҳурии Тоҷикистон заминаи ҳуқуқӣ ҳамчун омилҳои асосии рушди сармоягузори хориҷӣ муҳайё шуда, қабули қонуни ҚТ дар соҳаи сармоягузорӣ барои тараққиёти минбаъдаи ин соҳаи муҳим заминаи устувори ҳуқуқӣ гузошт. Дар Қонуни ҚТ “Дар бораи сармоягузорӣ” ба сармоягузори хориҷӣ - давлати хориҷӣ, шахси ҳуқуқии хориҷӣ, ташкилоти хориҷ бе таъсиси шахси ҳуқуқӣ, шахрванди хориҷӣ, инчунин ташкилоти байналмилалӣ, ки дар Ҷумҳурии Тоҷикистон тибқи қонунгузори кишвари будубоши худ сармоягузорӣ менамояд[8].

Дар Қонуни нави Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 15-уми март соли 2016 “Дар бораи сармоягузорӣ” сармоягузорӣ аз ҷониби сармоягузор дар шакли дороиҳои моддӣ ва ғайримоддӣ гузоштани сармоя дар ҳудуди Ҷумҳурии Тоҷикистон бо мақсади гузоштани ғоида баррасӣ шудааст [11, с.281].

Бояд қайд кард, ки асоси илмӣ сармоягузорӣ раванди таҳия ва татбиқи назарияҳо ва усулҳои таҳлили сармоягузорӣ барои баланд бардоштани даромаднокии сармоягузорӣ мебошад. Ба инҳо таҳқиқоти бозор, диверсификатсияи сармоягузорӣ, идоракунии хавфҳо, интиҳоби механизми сармоягузорӣ ва ғайра дохил мешаванд. Бинобар ин, дар қорҳои олимони ватанӣ таҳқиқоти васеи масъалаҳои ҷалби сармоягузори хориҷӣ дида мешавад.

Умуман, сармоягузорӣ дар Тоҷикистон дар шароити гузаштан ба иқтисодиёти бозоргонӣ ташаккул ёфта, барои таҳкими самтҳои афзалиятноки иқтисодиёт ҷудо шуда истодааст. Бояд қайд кард, ки дар шароити рушди муносибатҳои бозоргонӣ ба ҳайси сармоягузoron метавонанд истехсолкунандагон, истеъмолкунандагон, таъминкунандагон, кишвар ё дигарон баромад кунанд. Мақсади сармоягузорӣ, аз як тараф, агар ба даст овардани ғоида бошад, аз тарафи дигар, омилҳои таъмини рушд ба шумор меравад. Аз ин рӯ, дар кишвар ҷараёни ҷалби сармоягузорӣ самти муҳим ба ҳисоб рафта, дар фаъолияти хоҷагидорӣ ва дар қорҳои илмӣ мунтазам мукамал мешавад.

Дар айни замон дар қорҳои олимони рус, инчунин, дар фаъолияти амалӣ, ҳам сармоягузорӣ ва ҳам раванди сармоягузорӣ ба таври васеъ шарҳ дода мешавад. Масалан, В.В. Бочаров ва Р. Попова чунин мешуморанд, ки сармоягузорӣ ҳама намуди моликият ва арзишҳои зеҳниро ифода мекунад, ки дар натиҷа ҳам ғоида (даромад) ва самараи иҷтимоӣ ба даст меояд [4, с.34].

Дар асоси омӯзиши ақидаҳои олимони мазкур ба хулосае омадан мумкин аст, ки назарияи сармоягузорӣ ғояҳо ва усулҳои гуногунест, ки барои сармоягузорӣ ба иқтисодиёти воқеӣ, қоғазҳои қиматнок, воситаҳои пардохт ва дигар дороиҳои арзишманд истифода мешаванд. Он одатан барои ноил шудан ба ҳадафҳои сармоягузори дарозмуддат истифода

мешавад. Он як воситаи умумиро барои қабули қарорҳои сармоягузори пешниҳод мекунад.

Таҳлилҳо нишон медиҳанд, ки аксарияти олимони мафҳуми сармоягузориро ҳамчун сармояи дарозмуддат ба соҳаҳои гуногуни иқтисодиёт бо мақсади нигоҳ доштан ва афзун намудани он мешуморанд. Аз назарияи сармоягузори бармеояд, ки сармоягузори аз рӯи шакл, намуд, усул ва дигар хусусиятҳои хос ба гурӯҳҳои алоҳида ҷудо мешавад.

Ҷадвали 1. - Таснифоти сармоягузори аз рӯи унсурҳои бозор

Меёр	Таснифот
Аз рӯи моликият	Давлатӣ, маҳаллӣ, хусусӣ ва омехта
Аз рӯи объект	Моддӣ, воқеӣ ва зеҳнӣ
Аз рӯи сарчашма	Манбаъҳои худӣ ва қарзӣ
Аз рӯи вақт	Кӯтоҳмуҳлат, миёнамуҳлат ва дарозмуҳлат
Аз рӯи таваккал	Хавфи баланд, хатари миёна, кафолатнок ва сармояи венчурӣ
Аз рӯи танзим ва назорат	Мустақим, стратегӣ ва молиявӣ
Аз рӯи ҳадаф	Спекулятивӣ ва муқаррариҳои нарх
Аз рӯи кишвар	Доҳилӣ, хориҷӣ
Аз рӯи воситаҳо ва оқибатҳои ҳуқуқӣ	Бо таъсиси шахси ҳуқуқии нав ва шартномавӣ

Сарчашма. Таҳияи муаллиф дар асоси Кондратюк, К.В. Экономическое содержание и сущность инвестиций в условиях рыночной экономики: теоретический аспект / К.В. Кондратюк // Проблемы развития современного общества: Сборник научных статей 5-й Всероссийской научно-практической конференции, Курск, 23–24 января 2020 года. - С. 283-285.

Аз ҷадвали 1 мушоҳида мешавад, ки сармоягузори ҳамчун намуди ғайриқонунии аз рӯи меёрҳои гуногун ба гурӯҳҳои алоҳида ҷудо шуда, дар айни замон сифатҳои навро касб кардааст. Ин сифатҳо, пеш аз ҳама, дар таъмини рушди муносибатҳои тиҷоративу иқтисодӣ ва таҳкими ҳамкориҳои мутақобилан судманди иқтисодии кишвар ифода мегарданд. Аз ин лиҳоз, дар адабиёти кишварҳои хориҷӣ масъалаҳои таъсиси фазаи мусоиди сармоягузори ва ҷалби сармоя таҳлилҳои бисёр ба назар мерасанд.

Агар суҳан дар бораи адабиёти иқтисодии Тоҷикистон равад, пас дар ин самт бояд гуфт, ки дар кишвар низ олимони зиёд дар бораи ҷалби сармоягузори қорҳои зиёдро ба анҷом расонидаанд. Бояд қайд кард, ки дар Тоҷикистон бинобар сабаби инкишофи ғайриқонунии бозори фонди дар қорҳои олимони андешаҳо дар бораи сармоягузори мустақим менамояд.

Мувофиқи ақидаи профессор Л.Ҳ. Саидмуродов сармоягузори хориҷӣ ҳамчун омили интернационализатсия ва ҷаҳонишавии иқтисодиёти миллӣ ба шумор меравад.

Ин олим бар он назар аст, ки ҷалби сармояи мустақим ба иқтисоди Тоҷикистон далели мусоид аст. Баръакси сармоягузориҳои портфелӣ ва

дигар сармоягузориҳо, ки маблағҳои таъхирнопазир, баргардонидашаванда ва пардохташаванда мебошанд, бештар ба рушди бахши воқеии иқтисодиёт, технологияҳои пешқадам ва истифодаи усулҳои муосири менеҷмент ва маркетинг иртибот доранд [10, с.39].

Аз ин лиҳоз, дар Тоҷикистон ба масъалаҳои ҷалби сармоягузориҳои мустақими хориҷӣ ва дар заминаи он таъмини рушди иқтисодӣ, вусъат додани иқтисодии содироти иқтисодиёти миллӣ диққати асосӣ ҷалб карда мешавад.

Олимони дигари ватанӣ профессор А.Б. Мирсаидов ва Б.С. Музаффаров сармоягузориҳои мустақими хориҷиро яке аз усулҳои самараноки пайвасти намудани иқтисодиёти миллӣ ба иқтисоди ҷаҳонӣ маънидод карда, онро ба се ҷузъи асосӣ ҷудо мекунанд: ташкили сармояи нав дар хориҷа; сармоягузориҳои дубораи даромад; пешниҳоди кредитии мутақобил ба ширкатҳо, масалан ширкати асосӣ ба филиалҳо.

Ба ақидаи М.С. Содиқов ва А. Сафаров моҳияти иқтисодии сармоягузорӣ дар он ифода меёбад, ки иштирокчиёни фаъолияти сармоягузорӣ (шахсони ҳуқуқиву воқеӣ, ташкилотҳои тижоративу ғайритижоратӣ) соҳаҳои мухталифи хоҷагидориро бо мақсади гирифтани фоида маблағгузорӣ намуда, барои рушди минбаъдаи кишвар ва соҳибкориву тижорат саҳм мегузоранд [12, с.17].

Ҳамин тавр, назарияи гуногуни мактабҳои иқтисодӣ ва пайравони онҳоро оид ба моҳият ва мазмуни сармоягузориҳои хориҷӣ омӯхта, ба ҳулосае омадан мумкин аст, ки сармоягузорӣ як намуди фаъолияти иқтисодӣ мебошад, ки дар натиҷаи он на фақат фоида оварда мешавад, балки натиҷаи самараноки иҷтимоӣ низ ба даст оварда мешавад.

Инчунин, бояд қайд кард, ки сармоягузорӣ маблағҳоеро дар бар мегирад, ки барои ноил шудан ба ҳадафҳои дарозмуддат сарф мешаванд. Натиҷаи сармоягузорӣ афзоиши даромади эҳтимолӣ ва дараҷаи баланди муҳофизат аз ҳолатҳои ногувори иқтисодӣ, ба монанди таваррум мебошад. Дар кишварҳои тараққикарда сармоягузориҳои маъмулӣ саҳмияҳо, вомбаргҳо ва суратҳисобҳои пасандозиро дар бар мегиранд.

Сармоягузорӣ ба коғазҳои қиматнок аксар вақт тавассути брокер анҷом дода мешавад ва сармоягузор хавфи баландро ба уҳда мегирад, то имкониятҳои бештар барои фоида ба даст орад. Дар Ҷумҳурии Тоҷикистон, тавре дар боло қайд кардем, сармоягузориҳои портфелӣ бинобар сабаби дар марҳилаи аввали тараққиёт қарор доштани бозори коғазҳои қиматнок ба ҷалби сармоягузориҳои мустақими хориҷӣ ниёз бештар мушоҳида мешавад.

Сармоягузориҳои хориҷӣ ҳадафҳои ба даст овардани даромад (фоида), самараву иҷтимоӣ аз маблағҳои гузашташуда, идоракунии ва назорати ин захираҳои гузашташударо доранд. Ҳамин тавр, сармоягузориҳои хориҷӣ дорои хусусиятҳои хосест, ки ба вазъи иқтисоди миллӣ ва нишондиҳандаҳои макроиқтисодии он таъсир мерасонад. Аммо сармоягузориҳои хориҷӣ ҷузъи сармояи кишвари дигар буда, ба онҳо қонунҳои умумии ҷараёни сармоягузорӣ таъсир расонида, дар бозори

чаҳонӣ бо принципҳои умумии сармоягузори байналмилалӣ рӯ ба рӯ мешаванд [13, с.9].

Таҳлили корҳои илмӣ олимони оид ба сармоягузорӣ дар Тоҷикистон ба мо имконияти муайян намудани иқтисодии сармоягузори дар кишвар, бартариҳои иқтисодии он, имтиёзҳо барои сармоягузори ва қоидаҳои сармоягузори медиҳад. Дар асоси гузаронидани тадқиқот, инчунин, баррасии стратегияҳо ва усулҳои гуногуни сармоягузорӣ баррасӣ мегардад.

Аҳамияти назариявии сармоягузорӣ маънои арзиши тахминии гардиши пули нақдро, ки аз сармоягузорӣ ба даст меоянд, ифода мекунад. Он сармояи гузошташуда, инчунин, фоизҳо ва фоизҳои ҷамъшударо инъикос мекунад. Арзиши тахминии сармоягузорӣ метавонад тағйирёбии нархи сармоягузори дар як давраи муайян инъикос намояд.

Бояд қайд кард, ки марҳилаҳои маъмули рушд ва ташаккули сармоягузори хориҷӣ аз таъсиси фазои мусоид, ташкил ва таъсиси равандҳо, эҷоди инфрасохтор барои сармоягузориҳои хориҷӣ, дастгирии сармоягузориҳои хориҷӣ, беҳтар намудани фазои соҳибкорӣ, муҳайё намудани шароити имконпазири сармоягузори, ҷалби сармояи хориҷӣ ва монанди инҳо иборат мебошад. Чунин иқдомҳо дар Ҷумҳурии Тоҷикистон марҳила ба марҳила мувофиқи барномаҳои рушди иқтисодӣ татбиқ гашта истодаанд.

Сиёсати сармоягузори Тоҷикистон тадбирҳои зиёдеро барои ҷалби сармояи хориҷӣ ба иқтисоди кишвар дар бар мегирад. Ҳукумати Тоҷикистон омода аст, ки аз сармоягузори, бахусус хориҷӣ пазирай кунад ва ба онҳо зерсохтор ва хидматрасониҳои заруриро пешниҳод намояд. Барои ҷалби сармоя дар кишвар ба сармоягузори шароити мусоид, аз ҷумла имтиёзҳои гумрукӣ, меъёрҳои қолибтарини андоз фароҳам оварда шудааст. Ҳукумат барои ҷалби сармояи хориҷӣ ба бахшҳои технологияҳои иттилоотӣ, сайёҳӣ, истеҳсолот ва сохтмон тамоми талошҳоро ба харҷ дода истодааст.

Умуман, сармоягузорӣ дар Тоҷикистон дар аввали солҳои 2000-ум пас аз ислоҳот ва бозсозии иқтисод пайдо шуд. Аз соли 2009, пас аз қабули барномаҳои нави кишвар ва ислоҳоти ҷараёndoшта ҳаҷми савдои хориҷиро тадриҷан афзоиш дода, заминаҳои сармоягузори беҳтар намуданд. Дар натиҷа, барномаҳои сармоягузори, ки ҷалби сармояи хориҷӣ ва рушди иқтисодро ба вуҷуд меоранд, таъсис дода шуданд. Тоҷикистон дар ҳоли ҳозир аз Россия, Эрон, Озарбойҷон, Чин, Туркия, Арабистони Саудӣ, Амрико ва дигар кишварҳо сармояро ҷалб мекунад.

Ҳамин тариқ, дар асоси тадқиқоти гузаронидашуда оид ба масъалаҳои назариявии сармоягузори хориҷӣ ба хулосае омадан мумкин аст, ки ҳадафи асосии назарияи сармоягузорӣ ин баланд бардоштани сатҳи накуаҳволӣ дар қабули қарорҳои беҳтари сармоягузорӣ мебошад. Назарияи сармоягузорӣ ба сармоягузори воситаҳои таҳлил ва пешгӯии

нархҳо ва хатарҳои бозорро фароҳам меорад, ки ба онҳо имкон медиҳад стратегияи сармоягузорию худро пайгирӣ ва мувофиқи замон тағйир диҳанд. Консепсияи мактабҳои иқтисодӣ дар бораи сармоягузорӣ равиши муосирро ба сармоягузорӣ тавсиф мекунад, ки ба истифодаи усулҳои муосир барои ноил шудан ба даромади сармоягузорӣ равона гардидаанд. Он барои дарёфт ва истифодаи воситаҳои иттилоотӣ ва сармоягузорӣ дар таъмини натиҷаҳои беҳтарини молиявӣ нигаронида шудааст.

Таҳлили масъалаҳои назариявии ҷалби сармоягузорию хориҷӣ ва ақидаҳои олимони ватанӣ хориҷӣ оид ба он ба мо имкон медиҳад, ки дар кишвар воситаҳои асосии рушди сармоягузорию самаранок истифода бурда, дар қаламрав ҷазои мусоиди сармоягузорӣ дар заминаи омӯзиши таҷрибаи пешқадам ва инноватсия муҳайё намоем. Аз ин лиҳоз, барои таъбиқи манфиатҳои стратегии кишвар ва таъмини рушди босуботи иқтисодӣ ҷалби сармоягузорӣ яке самтҳои афзалиятноки сиёсати дохиливу берунӣ кишвар арзёбӣ гаштааст.

Адабиёт

1. Азрилияна А.Н. БЭС / Под ред. А.Н. Азрилияна. – М.: Фонд «Правовая культура», 1994. – 157с.
2. Алфред Маршалл. Принципы экономической науки /А. Маршалл. – М.: Прогресс. Университет, 1993. - Т. 2. - 297с.
3. Бастиа Ф. Экономические гармонии /Ф.Бастиа. – М., 1996. – 209с.
4. Бочаров В.В. Инвестиции: учебник для вузов /В.В. Бочаров. – 2-е изд. – СПб.: Питер, 2008. – 384с.
5. Вахрин П.И. Инвестиции: учебник / П.И. Вахрин. – М., 2002,с.14.
6. Инаметдинова И.Р. Иностранные инвестиции: привлечение и использование в условиях современной экономики России: дисс...к.э.н..08.00.05. /И.Р. Инаметдинова. – Москва, 2001. - С.9.
7. Кейнс Дж.М. Общая теория занятости, процента и денег. // Антология экономической классики /Дж.М. Кейнс. - Т2. - М.: Эконом-Ключ, 1993. - С. 231.
8. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи сармоягузорӣ» аз 10 февралӣ соли 2016, № 357.
9. Рикардо Д. Начало политической экономии налогообложения // Антология экономической классики: Петти, Смит, Рикардо. Т. 1 М.: Эконом – ключ, 1993. - С. 437.
10. Саидмуродов Л.Х. Теоретические вопросы развития малой открытой экономики в условиях переходного периода: дисс... д.э.н. по специальности 08.00.01..Л /Х.Л. Саидмуродов. - Душанбе, 2005. - С.239.
11. Саидмуродова М.А. Свободные экономические зоны как инструмент привлечения инвестиций (на примере СЭЗ) «Согд». /М.А. Саидмуродова, К.Н. Курбоналиев// Вестник Таджикского национального университета. Серия социально-экономических и общественных наук. - 2015. - №2/3 (165). - С. 281.
12. Содиқов М.С. Сармоягузорию мустақими хориҷӣ ҳамчун омили рушди иқтисодиёти Тоҷикистон: монография / М.С. Содиқов, А.Сафаров. - Душанбе, 2022. – 137с.
13. Солиев А.А. Теоретические и практические проблемы привлечения иностранных инвестиций в развитие малой открытой экономики (на примере Республики Таджикистан): диссер... к.э.н. по специальности 08.00.01. /А.А. Солиев. – Душанбе, 2004. – 164с.

УДК: 316.472 (575.3)

ФАЪОЛИЯТИ СОҲИБКОРИИ ТАШКИЛОТҲОИ ҒАЙРИТИҶОРАТӢ ҲАМЧУН ВОСИТАИ ШУҒЛНОКИИ АШХОСИ ДОРОИ ИМКОНИЯТҲОИ МАҲДУД

Ҳакимов Матлабшох Абдумаликович – ассистенти кафедраи муносибатҳои молиявӣ-қарзии байналхалқии Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон. Суроға: 734067. Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, кӯчаи Нахимов 64/14. Телефон: 985-09-82-89. E-mail: Nakimov_M_A@mail.ru

Дар мақолаи мазкур вазъи кунунии таъкилотҳои ҷамъиятӣ-ғайритиҷоратии Ҷумҳурии Тоҷикистон ва фаъолияти тиҷоратии соҳибкории онҳо баррасӣ шудааст. Имрӯзҳо ҳалли мушкилоти бекорӣ, хусусан бекории табақаи аз ҷиҳати иҷтимоӣ осебпазир бо роҳи рушди соҳибкории иҷтимоӣ дар бисёр мамлакатҳо ба роҳ монда мешавад. Вобаста ба ин, нақши таъкилотҳои ғайритиҷоратӣ ҳамчун яке аз шаклҳои соҳибкории иҷтимоӣ дар таъмини шуглнокии маъҷубон ва мушкилоти ҷойдошта дар ин самт мавриди омӯзиши қарор дода шудааст.

Муаллиф муътақид бар он аст, ки рушди таъкилотҳои ғайритиҷоратӣ ҳамчун яке аз шаклҳои соҳибкории иҷтимоӣ метавонад дар таъмини баробарии иҷтимоӣ, таъсиси ҷойҳои кори махсус, эҷоди неъматҳои иҷтимоӣ, муътадил нигоҳ доштани муҳити зист ва, умуман, рушди ҷомеа мусоидат менамояд.

Қалидвожаҳо: таъкилотҳои ғайритиҷоратӣ, иттиҳодияҳои ҷамъиятӣ, соҳибкории иҷтимоӣ, шуглнокии маъҷубон, мушкилоти иҷтимоӣ, бекорӣ, сиёсати иҷтимоӣ, мутобиқшавии иҷтимоӣ, сармояи иҷтимоӣ, кейтеринг.

ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСКАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ НЕКОММЕРЧЕСКИХ ОРГАНИЗАЦИЙ КАК ИНСТРУМЕНТ ЗАНЯТОСТИ ЛЮДЕЙ С ОГРАНИЧЕННЫМИ ВОЗМОЖНОСТЯМИ

Ҳакимов Матлабшох Абдумаликович – ассистент кафедры международных финансово-кредитных отношений Таджикского государственного финансово-экономического университета. Адрес: 734067. Республика Таджикистан, г. Душанбе, ул.Нахимова, 64/14. Тел.:985-09-82-89, E-mail: Nakimov_M_A@mail.ru

В данной статье рассмотрено современное состояние некоммерческих - общественных организаций Республики Таджикистан и их коммерческая и предпринимательская деятельность. На сегодняшний день решение проблемы безработицы, особенно безработицы социально незащищенного слоя населения, путем развития социального предпринимательства показало свою актуальность во многих странах мира. В связи с этим, была изучена роль некоммерческих организаций как одной из форм социального предпринимательства в обеспечении занятости инвалидов и существующих проблем в этой сфере.

Автор считает, что развитие некоммерческих организаций как одной из форм социального предпринимательства может способствовать обеспечению социального равенства, созданию специальных рабочих мест, созданию социальных благ, поддержанию стабильной среды и общему развитию общества.

Ключевые слова: некоммерческие организации, общественные объединения, социальное предпринимательство, трудоустройство инвалидов, социальные проблемы, безработица, социальная политика, социальная адаптация, социальный капитал, кейтеринг.

BUSINESS ACTIVITIES OF NON-PROFIT ORGANIZATIONS AS A TOOL FOR THE EMPLOYMENT OF PEOPLE WITH DISABILITIES

This article discusses the current state of non-profit - public organizations of the Republic of Tajikistan and their commercial and entrepreneurial activities. Today, solving the problem of unemployment, especially the unemployment of the socially unprotected segment of the population, through the development of social entrepreneurship has shown its relevance in many countries of the world. In this regard, the role of non-profit organizations as one of the forms of social entrepreneurship in providing employment for people with disabilities and existing problems in this area was studied.

The author believes that the development of non-profit organizations as one of the forms of social entrepreneurship can contribute to ensuring social equality, creating special jobs, creating social benefits, maintaining a stable environment and the overall development of society.

Key words: non-profit organizations, public associations, social entrepreneurship, employment of the disabled, social problems, unemployment, social policy, social adaptation, social capital, catering.

Ҳолати қаблии кишвар боиси ба миён омадани як қатор мушкилоти иҷтимоӣ, аз ҷумла афзоиши бемориҳои аҳаммияти иҷтимоидошта, хусусан маъҷубӣ гардида, зарурати омӯзиш, арзёбӣ, такмили санадҳои меъёрӣ-ҳуқуқии мавҷударо ҷиҳати таъмини сатҳи зиндагии шоистаи шаҳрвандон ба вуҷуд овард.

Баъди ба даст овардани истиқолият, ҷанги шаҳрвандӣ, гузариш ба низоми иқтисоди бозорӣ, гузаронидани ислоҳоти иҷтимоӣ-иқтисодӣ, норасоии захираҳои молиявӣ, ноустувории асъори миллий, кадрҳои камтаҷриба ва дигар равандҳои манфӣ ба динамика ва хусусияти камбизоатӣ, солимии аҳоли ва, умуман, сатҳу сифати зиндагии аҳолии кишвар таъсири манфӣ расонид. Дар натиҷа, шаҳрвандони зиёд бекор монда, даромад ва сатҳи зиндагӣ коҳиш ёфта, ҳамаи ин боиси бадшавии вазъи молиявии бисёр оилаҳо гардид, ки сабаби муҳочирати аҳолии қобили меҳнат ба мамлакатҳои хориҷ гардид.

Вобаста ба ин, тадриҷан ислоҳот дар соҳаҳои гуногун гузаронида шуда, аз ин ҳисоб рушд ва инкишофи минбаъдаи соҳаҳо қисман таъмин карда шуд. Новобаста аз ин, баъзе масоили иҷтимоӣ то кунун дар ҳолати шадид қарор дошта, дар шароити «маҳдудияти бозор/давлат» фаъолияти соҳибкории ташкилотҳои ғайритиҷоратӣ метавонад ҷиҳати бартараф намудани онҳо ҳамчун механизми асосӣ баромад намояд.

Мувофиқи моддаи 1-и Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон «Тоҷикистон давлати иҷтимоӣ буда, барои ҳар як инсон шароити зиндагии арзанда ва инкишофи озодонаро фароҳам меорад» [3]. Ин меъёр ҳанӯз дар оғози давлатдорӣ навини мо муқаррар гардида, ҳифзи иҷтимоии аҳоли, илму маориф, тандурустӣ ва фарҳанг ҳамчун самтҳои асоситарин ва афзалиятноки сиёсати давлатдорӣ дар маркази таваҷҷуҳи Ҳукумати мамлакат қарор доранд. Ҷиҳати тасдиқи ин гуфтаҳо Стратегияи миллии рушди барои то давраи соли 2030-ро, ки соли 2016 қабул гардидааст, мисол овардан мумкин аст. Ҳадафи асосии стратегияи мазкур

баланд бардоштани сатҳи зиндагии аҳоли дар асоси рушди устувори иқтисодиёт, аз ҷумла беҳатарии энергетикӣ ва самаранок истифодабарии энергия, саноатикунонӣ ва рушди роҳҳои иртиботӣ, беҳтар кардани шароити зиндагӣ ва шуғлнокии аҳоли мебошад. Вобаста ба ин, Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон чиҳати расидан ба ин ҳадафҳо ва беҳтар намудани сатҳи сифати зиндагии аҳоли чораҳои зарурӣ андешида, пайваста ба таҳия ва татбиқ намудани барномаҳову концепсияҳо, ки ба беҳтаршавии шароити зиндагии аҳоли мусоидат менамоянд, кӯшиш менамояд.

Айни замон дар Ҷумҳурии Тоҷикистон се категорияи шахрвандон умр ба сар мебаранд, ки мақоми онҳоро метавон аз чиҳати иҷтимоӣ ноустувор арзёбӣ кард. Ба ин категорияҳо муҳоҷирон, маъюбон ва занонро ворид намудан мумкин аст.

Маъюбӣ нишондиҳандаи таркибии саломатии инсон, шароити зиндагӣ, ҳаёт ва муҳити зисти ӯ мебошад. Вайрон гардидани функсияҳои организм бо маҳдудияти намудҳои асосии фаъолияти ҳаётӣ, сабаби ноустувории психологӣ ва парокандагии иҷтимоӣ гардида, боиси мушкилоти ҷиддии иҷтимоии маъюбон мегардад [7].

Афзоиши маъюбӣ дар байни аҳоли на танҳо дар кишвари мо, балки дар тамоми ҷаҳон яке аз мушкилоти ташвишовари низоми тандурустӣ ва ҳадамоти иҷтимоӣ ҳисоб меёбад.

Қобили қайд аст, ки барои одам фаъолияти меҳнатӣ шартӣ муҳимми фаъолияти ҳаётӣ мебошад. Дар байни ашхоси дорои имкониятҳои маҳдуд афроди зиёд меҳоханд ба фаъолияти меҳнатӣ машғул шаванд, аммо маҳдудиятҳои ҷисмонӣ чиҳати амалӣ намудани иқтидору тавоноии онҳо монеа мешаванд. Новобаста аз рушд ва инкишофи ҷомеа дар соҳаи технологияҳои инноватсионӣ ашхоси дорои маъюбӣ мушкилоти шуғлиро аз сар мегузаронанд, аниқтараш, чунин ашхос дар ҷомеаи имрӯза қариб ба фаъолияти меҳнатӣ ҷалб карда намешаванд.

Ба кор таъмин намудани маъюбон тайи чанд даҳсолаи охир масъалаи мубрам ҳисоб ёфта, дар таҷрибаи ҷаҳонӣ оғоз аз солҳои 1960-ум концепсияи маъюбӣ ташаккул ёфта, ба таъмини шуғл ва худмашғулии ин категорияи шахрвандон ҳамчун воситаи ҳамгироии ғайритиҷоратиро ҳамчун яке аз шаклҳои соҳибкории иҷтимоӣ ба ин раванд қайд намуда, шуғлнокии маъюбонро ҳамчун кормандони кирои масъалагузорӣ намудаанд.

Дар бисёр корҳои тадқиқотӣ доир ба кор таъминнамоии ин категорияи аҳоли бахшидашуда робитаи ташкилотҳои ғайритиҷоратиро ҳамчун яке аз шаклҳои соҳибкории иҷтимоӣ ба ин раванд қайд намуда, шуғлнокии маъюбонро ҳамчун кормандони кирои масъалагузорӣ намудаанд.

Мувофиқи маълумоти оморӣ, дар Ҷумҳурии Тоҷикистон шумораи маъюбон нисбат ба дигар давлатҳои ИДМ кам ба назар расида, сатҳи маъюбнокиӣ вобаста ба шумораи умумии аҳоли дар Тоҷикистон – 1,7%, Қирғизистон – 2,9%, Қазоқистон – 3,7%, Россия – 8,2%-ро ташкил медиҳад [8].

Вобаста ба ин, динамикаи вазъи маъюбиро дар Ҷумҳурии Тоҷикистон нишон медиҳем.

Ҷадвали 1. - Маълумот дар бораи маъюбоне, ки дар мақомоти ҳифзи иҷтимоии аҳоли ба қайд гирифта шудаанд.

Солҳо	2017	2018	2019	2020	2021
Шумораи умумии маъюбон (ҳаз. нафар)	146547	145844	149709	145473	157779
Маъюбон ба 1000 нафар аҳоли	17,0	16,0	16,0	15,3	16,1
Кӯдакон – маъюбони то 18 сола	25931	27329	28627	28871	31810
Кӯдакон – маъюбон ба 10000 кӯдак	73,0	76,0	78,0	76,8	78,4

***Сарчашма:** коркарди муаллиф дар асоси маълумоти Агентии омили назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, маҷмуаи Омили солони Ҷумҳурии Тоҷикистон 2022. – С. 169.*

Вобаста ба маълумоти дарҷгардида, қайд кардан мумкин аст, ки вазъи маъюбӣ дар кишвар тамоюли афзоиш дошта, зарурати андешидани чораҳо нисбати вазъи иҷтимоии ин категорияи шаҳрвандон то кунун масъалаи мубрам боқӣ мемонад.

Дар шароити ҷаҳонишавӣ Тоҷикистон ҳамчун давлати иҷтимоӣ кӯшиш менамояд, ки сиёсати қонунгузорӣ, асноди меъёрию ҳуқуқӣ мутобиқ ба санадҳои байналмилалиро қорӣ намояд. Ин аснод метавонад ҳамчун механизм ҷиҳати амалинамоии сиёсати иҷтимоии давлат баромад намуда, дар ҳалли масоили иҷтимоии ҷойдошта нақши мусбиро иҷро намоянд.

То имрӯз Ҷумҳурии Тоҷикистон бо дастовардҳои назаррас дар самти иқтисодию иҷтимоӣ ноил шуда, асоси некуаҳволии иқтисодиву иҷтимоӣ, ин динамикаи мусбии ММД дар кишвар мебошад. Бояд қайд кард, ки сарфи назар аз афзоиши муътадили ММД ва пешрафти бахшҳои гуногун, мушкилоти муайяни иҷтимоӣ иқтисодӣ ҳамчунон шадид боқӣ монда, онҳо бо рушди бозори меҳнат, алалхусус барои категорияи осебпазири шаҳрвандон алоқаманд мебошанд.

Дар шароити кунунӣ яке аз нишондиҳандаҳои беҳбудии иҷтимоӣ иқтисодии мамлакатҳо ин сатҳи шуғлнокии табақаи осебпазири ҷомеа ба ҳисоб меравад. Вобаста ба ин, мутобиқшавии ашхоси дорои маъюбӣ яке аз уҳдадорҳои асосии давлат, ҳамаи мақомоти он ва институтҳои иҷтимоӣ махсуб меёбад. Тахти мафҳуми мутобиқшавии иҷтимоӣ раванди ворид гардидани ашхоси дорои маъюбӣ ба муҳити иҷтимоӣ, одат (адаптатсия) намудани онҳо ба шароити мавҷудаи зист ва бо қор таъминнамоии онҳо фаҳмида мешавад.

Аз як тараф, таъмини шуғлнокии маъюбон мушкилоти муосири иҷтимоӣ шинохта шавад, аз тарафи дигар, ҷойҳои қории махсусгардонидашуда ҷиҳати ин категорияи аҳоли мушкилии шадидтар буда, фаъолияти ташкилотҳои ғайритиҷоратӣ ҳамчун шакли соҳибқории иҷтимоӣ метавонад роҳи ҳалли чунин мушкилот бошад.

Ҳифзи иҷтимоии аҳоли яке самтҳои асосии сиёсати иҷтимоии давлат ба ҳисоб меравад. Механизми ҳифзи иҷтимоӣ, ки дорои равишҳои усулҳои ва кафолатҳои гуногун мебошад, имконияти шароити муътадили зиндагӣ, қонеъ гардонидани талаботи гурӯҳҳои гуногуни иҷтимоӣ ва шаҳрвандонро фароҳам меорад.

Дар Ҷумҳурии Тоҷикистон масъалаи ба қор таъминномаҳои маъишӣ ва, умуман, ашхоси осебазири қомеа мавзӯи муҳим буда, пайваста зери таваҷҷуҳи ғамхориҳои Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон ва бевосита Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ, Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон қарор дорад.

Шароити пандемияи COVID-19 нишон дод, ки на ҳама вақт давлат имконияти пурра фаро гирифтани тамоми паҳлуҳои қомеаро вобаста ба сабабҳои объективӣ ва субъективӣ дорад. Чунин шароит давлатҳоро водор месозад манфиатҳои ашхоси дорои имкониятҳои маҳдудро, ки ин гуна ҳолатҳо монеаҳои иловагиро ҷиҳати қонеъ намудани ниёзҳои асосии онҳо ба вуҷуд меорад, ба назар гиранд.

Вобаста ба ин, фаъолияти ташкилотҳои ғайритиҷоратӣ ҳамчун шакли соҳибқорӣ иҷтимоӣ метавонад ба сифати механизми ҳалли масоили иҷтимоии табақҳои осебазири аҳоли, хусусан маъишӣ баромад намояд.

Солҳои 70–уми асри гузашта таҳти васояти давлати шуравӣ қорхонаҳои иҷтимоӣ дар шакли ташкилотҳои ғайритиҷоратӣ бо мақсади ҳамгироии ашхоси дорои маъишӣ ба фаъолияти меҳнатӣ таъсис дода шуда, функсияҳои зеринро иҷро менамуданд:

- Омӯзишӣ – тақмили ихтисос ва роҳнамоии маъишӣ ба қасб;
- Истеҳсоли – истеҳсоли мол ва хизматрасонӣ, аз ҷумла молҳои барқарорсозӣ (барои маъишӣ), маҳсулоти бофандагӣ – дӯзандагӣ бо мақсади гирифтани фоида;
- Таъмини шуғлноқӣ ба категорияҳои аҳолии дорои маъишӣ (нобиноён, ношумарон ва дигарон).

Мутобиқи моддаи 7-и Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи иттиҳодияҳои ҷамъиятӣ», ташкилотҳои ғайритиҷоратӣ ҳамчун яке аз шаклҳои соҳибқорӣ иҷтимоӣ дар шаклҳои зерини ташкили ҳуқуқӣ таъсис дода мешавад: ташкилотҳои ҷамъиятӣ, ҳаракатҳои ҷамъиятӣ, мақомоти ташаббуси ҷамъиятӣ, фондҳои ҷамъиятӣ, инчунин иттиҳодияҳои дар шакли ассотсиатсия, ки ташкилоти ғайритиҷоратӣ мебошанд.

Ташкилоту қорхонаҳое, ки аз рӯйи принципи «иҷтимоӣ» фаъолият менамуданд, айни замон дар шакли ташкилотҳои ҷамъиятӣ ва ташкилотҳои ғайритиҷоратӣ фаъолият намуда, ба истеҳсоли маҳсулоти дӯзандагӣ, сохтмонӣ, маҳсулоти ҷопӣ-полиграфӣ ва хизматрасонӣ машғул мебошанд.

Вобаста ба ин, дар қадвали 2 номгуи ташкилотҳои дар асоси принципҳои иҷтимоӣ фаъолияткунанда ва иштироки ашхоси дорои маъишӣ дар фаъолияти онҳоро нишон медиҳем.

Чадвали 2. - Шумораи маъюбоне, ки тавассути ташкилотҳои ғайритиҷоратӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон ба кор ҷалб шудаанд.

№	Ташкилотҳо	2017	2018	2019	2020	2021
1.	Муассисаи таълимии иҷтимоӣ-офӣятии қарҳои №4	20	24	24	20	23
2.	Муассисаи таълимии иҷтимоӣ-офӣятии қарҳои №3	21	26	24	20	23
3.	Муассисаи ғайридавлатии «Маркази иҷтимоӣ-тавонбахшии нобиноёнӣ шаҳри Конибодом»	6	9	7	8	9
4.	Қорҳонаи таълимӣ-истеҳсолии нобиноёнӣ шаҳри Истаравшан	12	11	10	8	10
5.	Муассисаи ғайридавлатии «Маркази иҷтимоӣ-тавонбахшии нобиноёнӣ шаҳри Хучанд»	60	52	44	38	40
6.	Муассисаи ғайридавлатии «Маркази иҷтимоӣ-тавонбахшии нобиноёнӣ шаҳри Исфара»	11	10	8	9	8
7.	Маркази иҷтимоӣ - тавонбахшии нобиноёнӣ шаҳри Бохтар	9	6	6	6	7
8.	Муассисаи таълимӣ - истеҳсолии нобиноёнӣ шаҳри Кӯлоб	6	9	6	8	7
9.	Муассисаи таълимӣ - истеҳсолии нобиноёнӣ шаҳри Ваҳдат	24	24	23	17	16
10.	Муассисаи таълимӣ - истеҳсолии нобиноёнӣ шаҳри Ҳисор	23	25	23	21	19
11.	Муассисаи таълимӣ - иҷтимоии офӣяти ношунавоёнӣ №1 шаҳри Душанбе	29	33	28	23	19
12.	Муассисаи таълимӣ - иҷтимоии офӣяти ношунавоёнӣ №2 шаҳри Душанбе	36	37	34	27	36
13.	Қорҳонаи таълимӣ - истеҳсолии нобиноён дар ноҳияи Ҷ. Расулов	3	1	1	1	1
Ҳамагӣ		260	267	238	206	218

Сарчашма: қорқарди муаллиф дар асоси маълумоти Агензии оморӣ назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон.

Тазаққур бояд дод, ки бештари ташкилотҳои зикршуда ба истеҳсоли маҳсулоти дӯзандагӣ вобаста буда, самаранокии ғайриҷиғат дар ташкилотҳои мазқур пағт мебошад. Яқчанд омилҳое мавҷуданд, ки самаранокии истеҳсолии ҷунин ташкилотҳоро қоҳиш медиҳанд. Ба ин омилҳо, пеш аз ҳама, набудани ҳавасмандгардонӣ аз тарафи мақомотҳои давлатию маҳаллӣ, сатҳи пағти музди маош, қофӣ набудани технологияи муосир ва малакаи истиғодабарии он дохил мешаванд.

Ҷиғати ба таври муқаммал ғайриҷиғат намудан ва самаранокии бештар доштани ҷунин муассисаҳо, иваз намудани шакли ташкилии онҳо ба ташкилотҳои ғайритиҷоратӣ ҳамҷун шакли соҳибқорӣ иҷтимоӣ ба манғиати қор мебошад, яъне ба онҳо мақоми ҳамҷун шакли соҳибқорӣ иҷтимоӣ ғайриҷиғат намуданро додан.

Вобаста ба ин, ғайриҷиғати истеҳсолии ҷунин ташкилотҳоро нишон медиҳем.

Ҷадвали 3. - Фаъолияти истеҳсолии ташкилотҳои ғайритиҷоратӣ нисбат ба як корманд (ҳаз. сомонӣ).

№	Ташкилотҳо	2017	2018	2019	2020	2021
1.	Муассисаи таълимии иҷтимоӣ-офиятии қарҳи №4	17,285	14,685	21,337	11,995	13,952
2.	Муассисаи таълимии иҷтимоӣ-офиятии қарҳи №3	0	0,95	5,045	2,35	5,42
3.	Муассисаи ғайридавлатии «Маркази иҷтимоӣ-тавонбахшии нобиноёнӣ шаҳри Қонибодом»	57,616	39,133	73,157	29,987	35,655
4.	Қорҳонаи таълимӣ-истеҳсолии нобиноёнӣ шаҳри Истаравшан	10,3	10,863	12,13	16,425	6,13
5.	Муассисаи ғайридавлатии «Маркази иҷтимоӣ-тавонбахшии нобиноёнӣ шаҳри Хучанд»	2,336	3,940	5,781	3,394	4,227
6.	Муассисаи ғайридавлатии «Маркази иҷтимоӣ-тавонбахшии нобиноёнӣ шаҳри Исфара»	11,072	29,55	13,237	8,122	6,875
7.	Маркази иҷтимоӣ-тавонбахшии нобиноёнӣ шаҳри Бохтар	15,355	22,45	13,083	26,316	21,171
8.	Муассисаи таълимӣ - истеҳсолии нобиноёнӣ шаҳри Қўлоб	23,15	16,822	27,2	22,625	26,214
9.	Муассисаи таълимӣ - истеҳсолии нобиноёнӣ шаҳри Ваҳдат	46,595	148,708	27,27	18,058	11,362
10.	Муассисаи таълимӣ-истеҳсолии нобиноёнӣ шаҳри Ҳисор	11,865	11,6	12,817	9,233	15,368
11.	Муассисаи таълимӣ-иҷтимоӣ офияти ношунавоёнӣ №1 шаҳри Душанбе	20,117	8,672	11,889	2,656	6,531
12.	Муассисаи таълимӣ-иҷтимоӣ офияти ношунавоёнӣ №2 шаҳри Душанбе	3,088	3,359	3,697	2,2	2,055
13.	Қорҳонаи таълимӣ-истеҳсолии нобиноён дар ноҳияи Ҷ. Расулов	5,233	19,6	25,4	29,0	30,7
Ҷамағӣ		190,562	246,182	160,043	148,811	143,410

***Сарчашма:** қорқарди муаллиф дар асоси маълумоти Агентии оморӣ назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон.*

Дар асоси таҳлилҳои боло қайд қардан мумкин аст, ки истеҳсолоти ташкилотҳои ғайритиҷоратӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон бо сабабҳои гуногун тамоюли пастравӣ дошта, қалби ашҳоси аз қихати иҷтимоӣ осебқазир дар ин ташкилотҳо қоҳиш ёфтааст. Аз ин лиҳоз, пешниҳоди имтиёзҳо баҳри дастгирии қунин ташкилотҳо ва қалби бештари ашҳоси осебқазирӣ қомеа ба фаъолияти меҳнатӣ метавонад дар инқишофи ташкилотҳои ғайритиҷоратӣ ҳамқун яке аз шаклҳои соҳибқорӣи иҷтимоӣ, пастр қардани сатҳи беқорӣи маъюбон мусоидат намояд.

Бояд қайд қард, ки дар асоси таҳлилҳои гузаронидаи мутахассисони ватанӣ У.С. Раимдодов, А.Л. Алимов, Р.М. Бобочонов, Ю.Р. Юсуфбеков

[8] ва дигарон якчанд сабаби монеаэҷодкунанда ҷиҳати ба кор таъмин намудани ашхоси дорои маъҷубӣ муайян карда шудаанд:

- мавҷуд набудани ҷойҳои кори муносиб;
- мавҷуд будани маҳдудият вобаста ба маъҷубӣ;
- набудани таҳассуси зарурӣ;
- маҳдудияти соҳаи талабот дар бозори меҳнат барои ашхоси дорои маъҷубӣ бо музди меҳнати бениҳоят паст;
- хоҳиш надоштани корфармоён ҷиҳати ҷалби ашхоси дорои маъҷубӣ ба фаъолияти меҳнатӣ (барои ба кор ҷалб намудани ашхоси дорои маъҷубӣ ҷойҳои махсуси кориро таҷҳизонидан зарур аст, ки хароҷоти иловагиро талаб менамояд);
- инфрасохтори иҷтимоии мавҷуда (нақлиёти ҷамъиятӣ, биноҳои истиқоматӣ, корпухҳои таълимӣ ва ғайра);
- ҷудогии иҷтимоӣ бо одамони солим, байни онҳо мавҷуд будани фосилаи иҷтимоӣ, афкори манфии ҷамъиятӣ дар муносибат бо ашхоси дорои маъҷубӣ;
- хоҳиш надоштани ҳуди ашхоси дорои маъҷубӣ ба фаъолияти меҳнатӣ ва ғайра.

Айни замон як қатор иттиҳодияҳои ҷамъиятӣ барои расидан ба ҳадафҳои оинномаи худ ба фаъолияти соҳибкорӣ машғул шуда, баъзе аз онҳо молу хизматҳои гуногун истехсол ва аз фурӯши онҳо даромад мегиранд. Масалан, иттиҳодияи ҷамъиятии «Ирода» хизматрасониҳои полиграфӣ, кейтерингӣ, курсҳои омӯзиширо пеш бурда, даромад мегирад, инчунин, зиёда аз 275 нафар ашхоси гирифтори аутизмро ба сифати омӯзанда/коргар қабул карда, фаъолият менамояд.

Чунин мисолҳоро зиёд овардан мумкин аст, ҳамзамон, қайд кардан зарур аст, тиҷорат ва ё фаъолияти соҳибкории ташкилотҳои ҷамъиятию ғайритиҷоратӣ яке аз роҳҳои асосии таъмини устувории онҳо эътироф мешавад.

Дар баробари ин, тазаккур бояд дод, ки аз тарафи Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон кафолат ва имтиёзҳо баҳри дастгирии шахсони дорои маъҷубӣ дар муносибатҳои меҳнатӣ пешбинӣ шудаанд. Ҷиҳати исботи ин гуфтаҳо Кодекси меҳнати Ҷумҳурии Тоҷикистонро далел овардан мумкин аст. Мувофиқи Кодекси мазкур аз 23 июли соли 2016 як қатор имтиёзҳоро барои шахсони дорои маъҷубӣ ва волидайнӣ дорои кӯдаки маъҷуб муқаррар намудааст. Кодекси мазкур барои ба танзим даровардани фаъолияти меҳнати ашхоси дорои маъҷубӣ боби алоҳида (боби 24) дорад. Инчунин, барои корфармоён дар ҳолати зиёда аз 50%-и кормандони корхона ашхоси осебпазири аҳоли будан низ имтиёзҳои андозӣ пешбинӣ шудаанд. Тазаккур бояд дод, ки қонунгузори Тоҷикистон грантҳо, амвол, аъзоҳақӣ, хайрҳо ва маблағҳоеро, ки дар фаъолияти ташкилотҳои ғайритиҷоратӣ истифода мешаванд, аз пардохти андоз аз даромад озод мекунад.

Ин тадбир баҳри ҳавасмандгардонии ашхоси осебпазири ҷомеа ва корфармоён мусоидат намуда, имкони ҷалби васеи ашхоси осебпазири ҷомеаро ба фаъолияти меҳнатӣ фароҳам меорад.

Дар асоси пурсишҳо [8] муайян шудааст, ки мушкилоти зерин ҷиҳати шуғлнокии маъюбон монета мешаванд.

Диаграммаи 1. - Мушкилоти ҷойдошта дар фаъолияти кори ашхоси дорои имкониятҳои маҳдуд.

Сарчашма: коркарди муаллиф дар асоси Раимдодов У.С. и дигаре Исследование путей доступа лиц с инвалидностью к рабочим местам на рынке труда Таджикистана / У.С.Раимдодов и дигрие. – Душанбе, 2020. - 126 с.

Вобаста ба маълумоти диаграмма гуфтан мумкин аст, ки мушкилии асосӣ дар бақортаъминнамоии маъюбон, пеш аз ҳама, набудани ҷойҳои кори ҳолӣ, маҳдудият аз рӯи маъюбӣ ва набудани таҳассус таъсир мерасонад.

Таҷрибаи хориҷӣ нишон медиҳад, ки сатҳи баланди бақортаъминнамоии ашхоси дорои маъюбӣ дар ҳадамоти шуғл бо муассисаҳои мутобиксозии меҳнатӣ ва барқарорсозии касбӣ вобаста мебошад. Дар давлатҳои аврупоӣ ва ИМА муассисаҳои барқарорсозии самтҳои гуногун, аз ҷумла, барқарорсозӣ – иҷтимоӣ, касбӣ, тиббӣ, роҳнамоии касбӣ, машваратӣ, истеҳсоли ва дигар намудҳои хизматрасониҳо васеъ паҳн шудаанд.

Мушкилоти ҷойдошта дар самти шуғлнокии ашхоси дорои маъюбӣ аз талаботи зиёди субъективӣ ва объективӣ онҳо вобаста буда, давлати ба иҷтимоӣ нигаронидашуда вазифадор аст, ки дастрасии баробариро ба ҳамаи узви ҷомеа таъмин намояд.

Новобаста аз ин, барномаҳои ба қор таъминнамоии маъюбон қобилияти пурраи ба қор таъмин намудани ашхоси дорои маъюбӣ ва нигоҳ доштани ҷойҳои қориро надоранд, аз ин лиҳоз, нақши ин гуна барномаҳо дар ҳалли масоили марбут ба шуғлнокии маъюбон ночиз мебошад. Инчунин, барномаҳои давлатӣ барои қорхонаҳое, ки 50-100 ҷойи қориро ҷиҳати расонидани кумаки инфиродӣ ба маъюбон пешниҳод менамоянд, бо назардошти талаботи онҳо бояд афзалият дода, шумораи ҷунин ҷойҳоро зиёд намоянд.

Дар баробари ин, мушкилоти асосӣ камбудии дастрасии маълумот доир ба малака, маҳорат, қобилияти ашхоси дорои маъҷубӣ бошад, аз тарафи дигар, норасоии маълумот оид ба ҷойҳои кориҳои холии пешниҳодшаванда аз ҷониби корфармоён барои чунин категорияи аҳоли ба ҳисоб меравад.

Қайд кардан бамаврид аст, ки ҷиҳати рушди фаъолияти ташкилотҳои ғайритиҷоратӣ ҳамчун шакли соҳибкории иҷтимоӣ чораҳои зерин мусоидат менамоянд:

- Такмили асноди меъёрӣ – ҳуқуқӣ ва вазъи қонунгузорӣ марбут ба ташкилотҳои ғайритиҷоратӣ ҳамчун шакли соҳибкорӣ;
- Муайян намудани имтиёзҳои андозию гумрукӣ барои рушди ташкилотҳои ғайритиҷоратӣ ҳамчун шакли соҳибкории иҷтимоӣ;
- Таъсиси фондҳо ҷиҳати дастгирии ташкилотҳои ғайритиҷоратӣ ҳамчун шакли соҳибкории иҷтимоӣ;
- Додани моликияти давлатӣ ҷиҳати фаъолияти истеҳсолии ин шакли соҳибкорӣ ва ғайра.

Ҳамин тариқ, нақши ташкилотҳои ғайритиҷоратӣ, ҳамчун яке аз шаклҳои соҳибкории иҷтимоӣ, дар ҳалли масоили иҷтимоӣ ва, умуман, иқтисодиёт муҳим баҳогузорӣ шуда, тавассути ба муомилоти иқтисодӣ ворид намудани захираҳои механизмҳои пештар истифоданашуда ҷиҳати татбиқи ҳадафҳои иҷтимоӣ ва рушди иқтисодиёт мусоидат менамояд.

Таҷрибаи хориҷӣ нишон медиҳанд, ки татбиқнамоии барномаҳои рушди ташкилотҳои ғайритиҷоратӣ ҳамчун яке аз шаклҳои соҳибкории иҷтимоӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон, имкони васеъ намудани сармояи иҷтимоӣ, паст кардани дараҷаи бекорӣ, баланд бардоштани сатҳи зиндагӣ, инчунин, ташаккули самти фаъолият, ки гурӯҳи муайяни иҷтимоии аҳолиро ҳамгиро менамояд, фароҳам меорад.

Адабиёт

1. Буриева, М.Ч. Асосҳои назариявии ташаккули соҳибкории иҷтимоӣ / М.Ч. Буриева, М.А. Ҳақимов // Паёми молия ва иқтисод. – 2021. – №1(25). – С. 73-79.
2. Кодекси меҳнати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 23 июли соли 2016, №1329.
3. Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон. Тағйири иловаҳо бо тариқи раёйпурсии умумихалқӣ аз 26 сентябри соли 1999, аз 22 июни соли 2003, аз 22 майи соли 2016.
4. Кузьмин, Г. В. Предпринимательская деятельность НКО: учет и налогообложение / Г. В. Кузьмин // Бухгалтерский учет. – 2011. – № 3. – С. 47-51. – EDN SEGQNR.
5. Маҷмуаи Омори солони Ҷумҳурии Тоҷикистон 2022.
6. Некоммерческие организации и предпринимательство [электронный ресурс]. – URL: https://reg-nko.ru/article/NKO_v_malom_predprinimatelstve (дата обращения: 12.02.2023).
7. Обзор статистической практики стран СНГ и других стран мира по вопросам инвалидности, 2020 [электронный ресурс]. – URL: <http://new.cisstat.org/web/guest> (дата обращения: 11.02.2023).
8. Раимдодов У.С. и другие. Исследование путей доступа лиц с инвалидностью к рабочим местам на рынке труда Таджикистана / У.С. Раимдодов и другие. – Душанбе, 2020. – 126 с.
9. Социальное предпринимательство и некоммерческие организации: современное состояние, проблемы и перспективы развития в меняющемся мире: Монография. – М.:

Креативная экономика, 2020. – 488 с. [электронный ресурс]. – URL: https://www.researchgate.net/profile/Venelin_Terziev/publication/342707723_Socialnaa_ekonomika_i_socialnye_predpriatia_opyt_Bolgarii/links/5f02c7f2a6fdcc4ca44e95c3/Socialnaa-ekonomika-i-socialnye-predpriatia-opyt-Bolgarii.pdf (дата обращения: 12.02.2023).

10. Ҳақимов, М. А. Нақши соҳибқорӣи иҷтимоӣ дар рушди иқтисодиёт: Ҷанбаи назариявӣ / М.А. Ҳақимов // Паёми молия ва иқтисод. – 2022. – № 1(30). – С. 227-233. – EDN GZMYIK.
-

УДК: 331.5

РУШДИ БАҲШИ ДАВЛАТИИ ВИЛОЯТИ СУҒД ДАР ДОИРАИ ПЕШНИҲОДИ ХИЗМАТРАСОНИҲОИ МУҲИММИ ИҶТИМОӢ

Азимова Муқадасхон Мухамедовна – муаллими калони кафедраи маркетинг-агробизнеси Донишгоҳи давлатии ҳуқуқ, бизнес ва сиёсати Тоҷикистон. Суроға: 735700, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Хуҷанд, микроноҳияи 17, бинои 1. Тел.: (992) 928802017, E-mail: mukadaskhon@mail.ru

Баланд бардоштани сатҳи некуаҳволӣ барои ҳар як минтақа ва, дар умум, давлат вазифаи муҳим ба ҳисоб меравад, ки бо истеҳсол ва пешниҳоди неъматҳои ҷамъиятӣ, махсусан неъматҳои муҳимми иҷтимоӣ вобастагӣ дорад. Сатҳи рушди минтақаи алоҳидаи мамлакат низ аз баҳши давлатии хизматрасониҳо, яъне таъмини талаботи иҷтимоии аҳоли муайян карда мешавад.

Бинобар он, дар мақола баҳши давлатии хизматрасониҳои вилояти Суғд дар самти неъматҳои муҳимми иҷтимоӣ мавриди таҳқиқ қарор гирифтааст. Дар натиҷаи арзёбии ташаққул ва рушди сохтори ниҳодии баҳши давлатӣ, муаллиф равандҳои ташаққули даромадҳои давлатӣ ва сохтори хароҷоти онро таҳлил намудааст. Ҳамчунин, муаллиф муайян намудааст, ки дар вилояти Суғд истеҳсол ва таъмини неъматҳои муҳимми иҷтимоӣ тамоюли рушдро касб кардааст. Дар қисмати хулосавӣ муаллиф самтҳои афзалиятноки фаъолияти баҳши давлатиро дар самти хизматрасониҳои муҳимми иҷтимоӣ, ки ба таъмини рушди инсон ва сармояи инсонӣ боис мегарданд, пешниҳод намудааст.

Калидвожаҳо: баҳши давлатии иқтисодиёт, неъматҳои иҷтимоӣ, хизматрасонӣ, сармояи инсонӣ, манфиат, суғуртаи иҷтимоӣ.

РАЗВИТИЕ ГОСУДАРСТВЕННОГО СЕКТОРА СОГДИЙСКОЙ ОБЛАСТИ В СФЕРЕ ПРЕДОСТАВЛЕНИЯ СОЦИАЛЬНО ЗНАЧИМЫХ УСЛУГ

Азимова Муқадасхон Мухамедовна - старший преподаватель кафедры маркетинга-агробизнеса Таджикского государственного университета права, бизнеса и политики. Адрес: 735700, Республика Таджикистан, г. Худжанд, 17 мкр, корпус 1. Тел.: (992) 928802017. E-mail mukadaskhon@mail.ru

Повышение уровня благосостояния считается важной задачей для каждого региона и страны в целом, которая связана с производством и предоставлением общественных благ, особенно социально значимых. Уровень развития отдельного региона страны также определяется государственным сектором услуг, то есть обеспечением социальных потребностей населения.

Поэтому в статье исследованы государственный сектор услуги Согдийской области в направлении социально значимых благ. В результате оценки формирования и развития институциональной структуры государственного сектора автор проанализировал процессы формирования государственных доходов и структуру его расходов. Также автором определено, что производство и предоставление социально значимых благ в Согдийской области приобрело тенденцию развития. В заключении автором предложены приоритетные направления деятельности государственного

сектора в направлении социально значимых услуг, ведущих к обеспечению человеческого развития и человеческого капитала.

Ключевые слова: государственный сектор экономики, социальные блага, услуги, человеческий капитал, блага, социальное страхование.

DEVELOPMENT OF THE PUBLIC SECTOR OF THE SUGHD REGION IN THE SPHERE OF PROVIDING SOCIALLY SIGNIFICANT SERVICES

Azimova Mukadashon Mukhamedovna - Senior Lecturer, Department of Marketing-Agribusiness, Tajik State University of Law, Business and Politics. Address: 735700, Republic of Tajikistan, sh. Khujand, microdistrict 17, building 1. Tel: (992) 928802017, E-mail mukadaskhon@mail.ru

Increasing the level of well-being is considered an important task for each region and the country as a whole, which is associated with the production and provision of public goods, especially socially significant goods. The level of development of a particular region of the country is also determined by the public service sector, that is, the provision of the social needs of the population.

Therefore, the article explores the public service sector of the Sughd region in the direction of socially significant benefits. As a result of assessing the formation and development of the institutional structure of the public sector, the author analyzed the processes of formation of public revenues and the structure of its expenditures. The author also determined that the production and provision of socially significant benefits in the Sughd region has acquired a development trend. In conclusion, the author proposes priority areas for the public sector in the direction of socially significant services leading to the provision of human development and human capital.

Keywords: public sector of the economy, social benefits, services, human capital, benefits, social insurance.

Омӯзиши механизми ташкили низоми идоракунии бахши давлатии иқтисодӣ ва муайян кардани роҳҳои тақмил додани он дар таъмини неъматҳои муҳими иҷтимоӣ, пеш аз ҳама, таҳлили марҳалаи муосири рушди бахши давлатии минтақаро тақозо менамояд. Арзёбии ташаккул ва рушди сохтори ниҳодии бахши давлатӣ, таҳлили равандҳои ташаккули даромадҳои давлатӣ ва сохтори хароҷоти он дар асоси низоми нишондиҳандаҳо ё индикаторҳои иҷтимоӣ иқтисодӣ гузаронида мешаванд. Низоми нишондиҳандаҳои мазкур аксаран нишондиҳандаҳои ҳиссаи моликияти давлатӣ дар бойигарии миллий, ҳиссаи даромад ва хароҷоти давлатӣ дар маҷмуи маҳсулоти дохила (ММД), маҷмуи маҳсулоти минтақа (МММ), иштироки давлат дар раванди сармоягузорӣ ва рушди иқтисодии кишвар ва ғайра истифода мешавад, ки ҳолати умумии бахши давлатии иқтисодро тавсиф мекунад. Ин нишондиҳандаҳо, инчунин, барои тавсифи фаъолияти бахши давлатии дар иқтисодиёти минтақаҳои кишвар буда метавонанд истифода шаванд. Дар ин маврид ҳиссаи хароҷоти давлатӣ дар ММД ва МММ вилояти Суғд дар ҷадвали 1 оварда шудааст.

Ҷадвали 1. - Ҳиссаи хароҷоти давлатӣ дар ММД Ҷумҳурии Тоҷикистон ва МММ вилояти Суғд

	Ҷумҳурии Тоҷикистон	Вилояти Суғд
--	---------------------	--------------

	2015	2021	Афзоиш бо %	2015	2021	Афзоиш бо %
Ҳаҷми ММД ва МММ млн сомонӣ	50977,8	98910,7	194,0	12036,9	27465,4	228,1
Хароҷоти давлатӣ, млн сомонӣ	16277,4	29342,7	180,2	1181,7	2379,9	201,3
Ҳиссаи хароҷоти давлатӣ дар ММД, МММ, %	31,9	29,6	-2,3 б.ф	9,8	8,6	-1,2 бф

Сарчашма: Омори солонаи Ҷумҳурии Тоҷикистон, 2022. - С. 209, 389.
Маҷмуаи омори вилояти Суғд, 2022. - С.11, 483.

Дар давраи таҳлилшаванда МММ вилояти Суғд тақрибан 2,2 маротиба зиёд гардид, ки мутаносибан хароҷоти давлатӣ ба 2 маротиба афзуд. Дар ҷумҳурӣ вазни хоси хароҷоти давлатӣ дар давраи таҳлилшаванда ба ҳисоби миёна ба 29%-и ММД баробар аст. Дар вилояти Суғд бошад, дар давраи таҳлилшаванда ҳиссаи хароҷоти давлатӣ дар МММ ба ҳисоби миёна 9%-ро ташкил дода, тамоюли пастравӣ гирифтааст. Тамоюли мазкур бо ҷаҳли гаштани хароҷоти давлатӣ аз ҳисоби буҷети ҷумҳуриявӣ вобаста мебошад. Новобаста ба пастшавии ҳиссаи хароҷоти давлатӣ, дар МММ тамоюли афзудани ҳаҷми он бо васеъ гаштани миқёси бахши давлатӣ дар вилоят мушоҳида мешавад. Аммо қайд кардан зарур аст, ки ҳиссаи хароҷоти давлатӣ дар ММД ва МММ ба қиматҳои миёнаи нишондиҳандаи мазкур аз рӯи як қатор давлатҳои ҷаҳон нисбатан паст мебошад. Масалан, ҳиссаи маблағгузориҳои буҷетӣ барои маориф, тандурустӣ, илм, фарҳанг дар ҷумҳурӣ тақрибан 9,5-10%-и ММД-ро ташкил медиҳад, ҳол он ки дар кишварҳои тараққиқарда ин ҳисса 60%-ро ташкил медиҳад [4].

Аз ин бармеояд, ки давлат ба соҳаи мазкур нисбат ба нишондиҳандаҳои миёнаи ҷаҳонӣ маротибаҳо камтар маблағгузорӣ мекунад. Аммо қайд кардан зарур аст, ки новобаста ба ин хароҷоти давлатӣ барои ин мақсадҳо дар ММД нисбатан камтаранд, вазни хоси тамоми хароҷоти буҷет меафзояд ва, дар маҷмӯъ, дар байни кишварҳои Иттиҳоди Давлатҳои Мустақил (ИДМ) мавқеи миёнаро ишғол мекунад. Дар ҷумҳурӣ 29% хароҷоти буҷети давлатӣ барои таъмини неъматҳои муҳими иҷтимоӣ ба аҳоли сарф мешавад. Ин нишондиҳанда нисбат ба Ҷумҳурии Озарбойҷон тақрибан ба 2 маротиба, Арманистон ба 1,7 маротиба баландтар аст. Дар давлатҳои боқимондаи ИДМ нишондиҳандаи мазкур нисбатан баландтар аст [10, с.53].

Тавре қайд намудем, соли 2021 дар ҷумҳурӣ вазни хоси хароҷот барои истеҳсол ва таъмини неъматҳои муҳими иҷтимоӣ нисбат ба ММД 9,5%-ро ташкил додааст, аз он ҷумла ба соҳаи маориф - 5,3%, тандурустӣ – 3,1%, чорабиниҳои фарҳангӣ - оммавӣ, солимгардонӣ ва динӣ – 1,2% рост меояд [11, с. 675].

Рушди дониш (ё маърифати) инсон ва боло рафтани сатҳи некуаҳволии мардуми мамлакатро рушди иҷтимоии тамоми минтақаҳои мамлакат муайян менамояд. Дар ҳар як минтақаи мамлакат истеҳсол ва таъмини неъматҳои ҷамъиятӣ, пеш аз ҳама, соҳаи маориф дар доираи буҷети маҳаллӣ суръат мегирад, бинобар он, вай имкон дорад ба рушди самтҳои афзалиятноки соҳаҳои зикршуда таваҷҷуҳ намояд ва самаранокӣ ҳароҷотро таъмин намояд. Дар вилояти Суғд ҳамчун яке аз минтақаҳои индустриалии мамлакат ҷиҳати баланд бардоштани сатҳи сармояи инсонӣ, ки омили муҳимми рушди индустриаливу инноватсионӣ мебошад, таваҷҷуҳи ҷиддӣ дода мешавад. Чуноне ки аз рақамҳои ҷадвали 2 бармеояд, дар давраи солҳои 2015-2021 ҳаҷми маблағгузорӣ аз буҷети маҳал барои рушди соҳаҳои иҷтимоӣ аз 1181,6 то 2379,9 млн сомонӣ ё беш аз 2 маротиба афзудааст. Ҳиссаи хароҷоти буҷет барои соҳаи маориф дар ҳаҷми умумии хароҷоти буҷет беш аз 46%-ро ташкил додааст.

Ҷадвали 2. – Маблағгузори давлатӣ барои истеҳсолу пешниҳоди неъматҳои муҳимми иҷтимоӣ дар вилояти Суғд

	2015		2021		Тағйирот нисбат ба соли 2015, %	
	млн сомонӣ	дар %	млн сомонӣ	дар %	Афзоиш бо %	Тағйироти сохторӣ б/ф
Хароҷот	1181,6	100,0	2379,9	100,0	201,4	-
аз он ҷумла: маориф	553,1	46,8	1097,5	46,1	198,4	-0,7
тандурустӣ	278,6	23,6	543,3	22,8	195,0	-0,8
суғуртаи иҷтимоӣ ва ҳифзи иҷтимоӣ	17,4	1,47	23,1	0,97	132,7	- 0,5

Ҳисоб карда шуд: Маҷмуаи омили солони вилояти Суғд, 2022. – 485 с.

Дараҷаи рушди он нисбат ба дараҷаи рушди ҳаҷми умумии хароҷоти буҷет болотар аст, яъне ҳиссаи он тамоюли болоравиро доро мебошад. Маблағгузори бучавии соҳаи тандурустӣ низ тамоюли болоравиро дорад: дар давраи таҳлилӣ ҳаҷми он аз 278,6 то 543,3 млн сомонӣ ва ё беш аз 95,0% афзудааст. Аз ҷадвал маълум мегардад, ки дар вилояти Суғд истеҳсол ва таъмини неъматҳои муҳимми иҷтимоӣ дар марҳилаи мазкур самти нисбатан афзалиятнок маҳсуб мешаванд ва вақтҳои охир ба инкишофи соҳаҳои маориф ва тандурустӣ диққати махсус дода мешавад.

Маълум аст, ки саломатӣ чун сармоя ба инсон на танҳо аз лаҳзаи тавлид дода мешавад, балки бо шароите, ки инсон дар он зиндагӣ мекунад, муайян карда мешавад. Сатҳи хизматрасонии тиббӣ яке аз неъматҳои иҷтимоии муҳим ва нишондиҳандаҳои некуаҳволии кишвар ва минтақа, дар маҷмӯъ, маҳсуб мешавад. Инкишофи низоми тандурустӣ бо устувории инкишофи иқтисодии кишвар ва минтақаҳои ҷумҳурӣ робитаи зич дорад. Масалан, якҷоя бо зиёдшавии ҳаҷми буҷети давлатӣ дар ҷумҳурӣ зиёдшавии маблағгузорӣ ба соҳаҳои иҷтимоӣ ба назар мерасад

ва он дар соли 2020 6,8 млрд сомонӣ ё зиёда аз нисфи буҷети давлатиро ташкил мекунад. Аз ҷумла, маблағгузори соҳаи тандурустӣ соли 2020 нисбат ба соли 2014 88,1% зиёд шуд [6, с. 11].

Дар натиҷа, афзоиши нишондиҳандаҳои асосии инкишофи соҳаи тандурустӣ дар ҷумҳурӣ ва минтақаҳо ба миён омад. Дар давоми солҳои 2014-2021 шумораи табибони тамоми ихтисосҳо дар мамлакат аз 17,4 то 20,1 ҳазор нафар ва ё 15,5% афзудааст. Дар вилояти Суғд нишондиҳандаи мазкур аз 4,7 то 5,2 ҳазор нафар ва ё 10,6% фоиз зиёд шудааст. Ҳамин тариқ, дар вилояти Суғд аини ҳол 25,8% табибони мамлакат фаъолият менамоянд ва 4,3% тамоми аҳолии дар соҳаи иқтисодӣ машғулбудаи вилоятро ташкил медиҳад [12].

Дар шароити тағйирёбии соҳаи иҷтимоию иқтисодии ҷомеа дар низоми тандурустии ҷумҳурӣ ва вилояти Суғд, инчунин, як қатор кӯшишҳо барои тағйир додани механизмҳои идоракунии ва маблағгузори соҳа ба роҳ монда шуданд. Кӯшиши таҷдиди сохтори низоми мазкур кӯшиши ҷорӣ кардани механизми нави иқтисодӣ дар асоси принципҳои бозор буд.

Дар аини замон, шароит барои мавҷудияти низомҳои гуногуни тандурустӣ ташаккул ёфтааст. Пеш аз ҳама, ду навъ - давлатӣ ва хусусӣ вучуд дорад. Меъёрҳои тақсимшавии мазкур моликият, ҳуқуқи ихтиёрдорӣ он ва механизмҳои танзим ва идоракунии низом мебошанд. Аммо, муҳимтар аз ҳама, ин манбаи захираҳои молиявӣ, ки соҳаи тандурустӣ истифода мекунад. Тибқи ин меёр низоми омехтаи тандурустиро тасниф кардан мумкин аст, ки ҳамаи манбаҳои имконпазири маблағгузорию истифода мебарад. Дар таҷрибаи кишварҳои хориҷӣ як қатор шаклҳои маблағгузори соҳаи тиб истифода мешаванд, ки омӯзиши онҳо барои ҷумҳурӣ муфид аст (нигар ба ҷадвали 3).

Ҷадвали 3. - Низоми ташкили маблағгузори соҳаи тандурустӣ

	Қолаби маблағгузорӣ	Тавсиф
1.	Тибби музнок	<i>Фаъолият дар асоси принципҳои бозор бо истифодаи низоми хусусии суғуртаи тиббӣ. Воситаи асосии қонеъгардонии талабот ба кумаки тиббӣ бозори хизматрасонӣ мебошад</i>
2.	Кумаки тиббии давлати бо низоми маблағгузорию буҷетӣ	<i>Таъминкунанда ва харидори асосии хизматрасонии тиббӣ давлат мебошад, ки кафолати қонеъ гардонидани эҳтиёҷоти оммавии онро медиҳад</i>
3.	Тандурустӣ дар асоси принципҳои суғуртаи иҷтимоӣ (Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон дар бораи суғуртаи давлатии иҷтимоӣ) Қонуни ҚТ аз 1.08.2003, №35	<i>Ба маҷмуи имкониятҳои бозор ва танзими давлатӣ бо истифодаи васеи механизми ҳифзи иҷтимоии шаҳрвандон ва ҳамрағбии ҷамъиятӣ дар доираи суғуртаи тиббии иҷтимоӣ асос ёфтааст.</i>

Аз ҷониби муаллиф тартиб дода шудааст.

Дар қолаби аввал, ки ба механизми бозор асос ёфтааст, хизматрасонии тиббӣ метавонад барои бахшҳои камдаромади ҷомеа (нафақахӯрон, маъҷубон, бекорон ва ғайра) дастрас нагардад. Аз ин рӯ, давлат онҳоро ҷуброн карда, эҳтиёҷоти табақаҳои зикршудаи аҳолиро тавассути таҳияи барномаҳои мухталифи тандурустӣ таъмин мекунад. Қолаби дуюм ба механизми ғайрибозории хизматрасонии тиббӣ асос ёфтааст. Дар ин ҷо буҷети давлатӣ (андозҳо) чун манбаи маблағгузории тандурустӣ баромад мекунад. Дар қолаби сеюми маблағгузории соҳаи тандурустӣ давлат дар қонун гардонидани эҳтиёҷоти иҷтимоии шаҳрвандон барои хизматрасонии тиббӣ нақши кафилро мебозад.

Якҷоя бо ин, бояд қайд кард, ки бозори озод талаботи аҳолиро дар хизматрасониҳои тиббӣ аз дараҷаи кафолатдодашудаи давлат зиёдтар қонун мегардонад. Дар ин ҳолат шароит ва муҳит барои озодии интиҳоб ва соҳибхотии истеъмолкунандагон ташаққули меёбад. Ҳамин тариқ, низомии тандурустӣ ба принципи нигоҳ доштани тавозуни се ҷузъи асосии агентҳои зерини ин низом таъсир мекунад:

- аҳоли чун истеъмолкунандаи эҳтимолии хизматрасониҳои тиббӣ;
- муассисаҳои тиббӣ;
- пардохткунандагони хизматрасонии тиббӣ.

Боиси қайд аст, ки яке аз вазифаҳои асосии бахши давлатӣ дар хизматрасониҳои муҳимми иҷтимоӣ танзими давлатӣ ба ҳисоб меравад. Танзими давлатӣ як ҷузъи сохтори идораи давлатие, ки истифодаи қудрат тавассути анъана ва ниҳодҳои расмӣ ва ғайрирасмӣ ба манфиати неъматҳои умумӣ мебошад. Мақсадҳои танзим равона карда мешаванд:

а) ба ҳуди иштирокчиёни аҳднома дар ҷараёни муомилоти бозории неъматҳои хусусӣ (масалан, меъёрҳои сифати маҳсулот ба таври истисноӣ ба судмандии иштирокчиёни аҳднома оид ба харидории маҳсулоти муайян таъсир мерасонанд);

б) ба таъсироти берунае, ки аҳд барои тарафҳои сеюм ба вучуд меорад, яъне неъматҳои коллективӣ будан (масалан, қонунгузорӣ оид ба ҳифзи саломатии миллӣ на манфиатҳои иштирокчиёни аҳднома, балки манфиати ҷамъиятиро ҳимоя мекунад).

Соҳаҳои маориф ва тандурустӣ самараи баланди иҷтимоӣ дошта ба ҳайси неъматҳои муҳимми иҷтимоӣ баромад мекунад. Истеъмоли неъматҳои мазкур, қабл аз ҳама, ба ҳадафҳои сиёсӣ ё иҷтимоии ҷомеа вобастагии судманд дорад. Дар баробари ин, неъматҳои мазкур ба доираи эҳтиёҷоти якумдараҷа, ҳаётан муҳим дохил мешаванд. Аз ин рӯ, давлат истеҳсолот ё маблағгузории онҳоро ба зиммаи худ мегирад, то ки ба пайдоиши эҳтимолии тақсмоти ками захираҳо ба ин соҳа роҳ надиҳад. Яъне, дар ин маврид иқтисодиёти институтсионалӣ, давлат ҳамчун низомии институтҳои ҳокимият ва идоракунӣ дида баромада мешавад, ки фаъолияти муназзам ва рушди иқтисодии бахшу соҳаро таъмин менамояд [2, с. 9]. Ба ибораи дигар, вобаста ба он ки ин неъматҳо барои ҷомеа

таъсири назаррас доранд, давлат истеҳсоли онҳоро ба зиммаи худ мегирад.

Чумхурӣ ҳамчун як кишвари кӯҳӣ дорои релеф, обу ҳаво ва иқлими гуногун аст, мутаносибан нишондиҳандаҳои сатҳи зиндагии аҳоли ба таври назаррас фарқ мекунад. Бояд таҳқиқ ва асоснок карда шавад, ки аз нуқтаи назари ташкили ҳудудии ҷомеа, манфиатҳои минтақаҳо ва, дар маҷмӯъ, дар кишвар сохторҳои дахлдори ташкилӣ, иқтисодӣ ва идоракуниро дар бахши давлатӣ чӣ тавр самаранок ташкил ва таҳия кардан зарур аст. Вобаста аз ин, бахши давлатии вилояти Суғд ҳамчун иқтисодиёти минтақа баррасӣ гардад, ки дорои чунин хусусиятҳост: 1) неъматҳои ҷамъиятии истеҳсол мегашта, ба манфиати ҳамин минтақа пешниҳод ва истифода мешаванд; 2) дар минтақаҳои кишвар ниёзҳои афзояндаи истеъмолкунандагон доир ба неъматҳои ҷамъиятӣ таносуби фарқиятро доранд. Аз ин рӯ, бахши давлатии вилояти Суғд сохтори неъматҳои ҷамъиятиро вобаста ба талаботи истеъмолкунандагон ба танзим медарорад; 3) минтақа ҳамчун минтақаи калони кишвар ба зиммаи худ масъулияти аввалиндараҷаро (на ҳамеша пурра) барои ташаккули пойгоҳи захиравии бахши давлатии минтақавӣ мегирад, яъне дар ин ҷо манфиату хароҷот моҳияти маҳдуд доранд.

Ҳамин тариқ, яке аз самтҳои афзалиятноки фаъолияти бахши давлатӣ дар пешниҳоди хизматрасониҳои муҳимми иҷтимоӣ аз чунин қисматҳо иборат мебошад: **якум**, бо мақсади қонеъ кардани эҳтиёҷот тавассути истеҳсоли маҷмуи муайяни неъматҳо (мол ва хизматрасонӣ) масъулият мавқеи асосиро ишғол менамояд. Яъне, неъматҳои истеҳсол карда мешаванд, ки ё ба неъматҳои ҷамъиятӣ ва иҷтимоии муҳим, ё ба омилҳои асосии ташаккули ин неъматҳо тааллуқ доранд. Масалан, ташкили ярмаркаи мактабӣ ва фурӯши лавозимоти мактабӣ бо нархҳои нисбатан арзон. **Дуюм**, тибқи қонунгузори мамлакат барномаҳои кумаки иҷтимоӣ барои аъзои эҳтиёҷманди ҷомеа (шаҳрвандони камбизоат, маъюбон, иштирокчиёни амалиёти ҷангӣ) маблағгузорӣ ташкил мегардад, ки боиси дастрасӣ ба неъматҳои муҳимми иҷтимоӣ шароит фароҳам меорад. Сеюм, барномаҳои гуногунро оид ба суғуртаи ҳатмии иҷтимоӣ дар ҳолати гум кардани қобилияти меҳнатӣ (муваққатӣ ё тибқи синну сол) маблағгузорӣ ва таъмин менамояд.

Адабиёт

1. Абдуллаев, Н.А. Формирование государственного сектора экономики [Текст] / Н.А. Абдуллаев // Проблемы теории и практики управления. - 2003. - №5. - С. 22-27.
2. Абдуалимзода, Ҳ.А. Оид ба ҷанбаҳои институтсионалии таъмини низоми амнияти иқтисодӣ дар Чумхурии Тоҷикистон / Ҳ.А. Абдуалимзода, И.Ш. Маҳкамов // Паёми молия ва иқтисод. - 2022. - №3 (32). - С. 9-15.
3. Гараев, М.М. Стратегическое управление региональным развитием государственного сектора экономики [Текст] / М.М. Гараев // Вестник Удмуртского университета. - 2007. - №2. - С.35-40.

4. Глазьев, С.О. Отсутствие экономической политики в России еще не значит, что государства слишком много// Тез. докл. конф. «Россия 2006: развилки экономической политики» (15 апр. 2006). - URL: <http://macro.econ.msu.ru> (дата обращения: 12.06.2009).
5. Вклад негосударственных некоммерческих организаций в решение социальных проблем в России. Развитие социальных услуг: Сборник статей и материалов «Мозгового штурма» / Под ред. Казакова О.Б. - М.: Институт «Открытое общество» (Фонд Сороса) - Представительство в РФ, International Research and Exchange Board (IREX), 2003. [Электронный ресурс]- URL: <http://www.trainet.org/books/veiw/21> (дата обращения: 17.06.2009).
6. Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон Эмомалӣ Раҳмон ба Маҷлиси Олии ҶТ. (22.12.21). - Душанбе, 22 декабр. Pressa.tj
7. Саидмуродов, Л.Х. Таджикистан на пути национализации Целей Устойчивого Развития / Л.Х. Саидмуродов // Экономика Таджикистана. – 2017. - №2. - С. 9-21.
8. Синицкая, Н.Я. Образование как фактор качества человеческого потенциала региона [Текст] / Н.Я. Синицкая // Экономика образования. - 2004. - №1. - С. 50 -58.
9. Чагин, К.Н. Современные подходы к организации социальных услуг: целевые потребительские субсидии (социальные ваучеры) и заказ на социальное обслуживание [Текст] / К.Н. Чагин. - М.: Институт экономики города, 2006. – 289 с.
10. Маҷмуаи омори Тоҷикистон ва кишварҳои ИДМ, 2021. - С.53.
11. Омори солонаи Ҷумҳурии Тоҷикистон, 2022. – 675 с.
12. Маҷмуаи омори солонаи вилояти Суғд, 2022. – 182 с.

УДК: 336.226

САМТҲОИ АСОСИИ ТАКМИЛ ДОДАНИ НИЗОМИ АНДОЗИ ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН

Хусейнов Умарҷон Саидакбарович – ассистент кафедраи менеҷменти Академияи идоракунии давлатии назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон. Сурога: 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, кӯчаи Саид Носир 33. Тел.: +992-988-83-10-74, E-mail: umarjonhuseynov96@mail.ru

Дар мақолаи мазкур муаллиф оид ба самтҳои асосии такмил додани низоми андозӣ ҷумҳурӣ ва тағйири иловаҳои Кодекси нави андозро, ки аз 17-уми декабри соли 2021, №217 ворид карда шуд ва аз 1-уми январи соли 2022 мавриди амал қарор гирифт, мавриди таҳлил қарор додааст. Қайд гардидааст, ки мақсади асосии қабули Кодекси нави андоз дастгирии фаъолияти соҳибкорӣ тариқи рушди маъмурикунонии андоз, беҳтар ва бештар намудани хизматрасониҳои электронӣ ба шахрвандон ва андозсупорандагон, рақамикунони муносибатҳои андозӣ ва татбиқи ҳадафҳои стратегии миллӣ мебошад.

Илова бар ин, дар мақола оид ба самтҳои асосии амалигардонии Барномаи рушди маъмурикунонии андоз дар Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2020-2025 маълумот дода шудааст.

***Калидвожаҳо:** андоз, соҳибкорӣ, қонунгузорӣ, андозбандӣ, соҳибкориҳои хурду миёна, кодекси андоз, низоми андоз, маъмурикунонии андоз, ислоҳоти андоз, соҳибкориҳои хусусӣ, системаи андоз, тиҷоратчиён.*

ОСНОВНЫЕ НАПРАВЛЕНИЯ СОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ НАЛОГОВОЙ СИСТЕМЫ РЕСПУБЛИКИ ТАДЖИКИСТАН

Хусейнов Умарджон Саидакбарович - ассистент кафедры менеджмента, Академия государственного управления при Президенте Республики Таджикистан, Адрес: 734025, Республика Таджикистан, г. Душанбе, ул. Саида Носира- 33. Тел.: + 992-988-83-10-74. E-mail: umarjonhuseynov96@mail.ru

В данной статье автор проанализировал основные направления совершенствования налоговой системы республики и изменения в новый Налоговый кодекс, внесенные 17 декабря 2021 г. № 217, и вступившие в силу с 1 января 2022 г. Отмечено, что основной целью принятия нового Налогового кодекса является поддержка предпринимательской деятельности за счет развития налогового администрирования, совершенствования и увеличения объема электронных услуг для граждан и налогоплательщиков, цифровизации налоговых отношений и реализации национальных стратегических целей.

Кроме того, в своей статье автор прокомментировал основные направления реализации Программы развития налогового администрирования в Республике Таджикистан на 2020-2025 годы.

Ключевые слова: налог, предпринимательство, законодательство, налогообложение, малый и средний бизнес, Налоговый кодекс, налоговая система, налоговое администрирование, налоговая реформа, частный бизнес, налоговая система, предприниматели.

MAIN DIRECTIONS FOR IMPROVING THE TAX SYSTEM OF THE REPUBLIC OF TAJIKISTAN

Khuseynov Umarjon Saidakbarovich - assistant of the department of management of the Academy of Public Administration under the President of the Republic of Tajikistan. Tajikistan, Dushanbe, st. Said Nosir 33, tel: + 992-988-83-10-74, e-mail: umarjonhuseynov96@mail.ru

In this article, the author analyzed the main directions for improving the tax system of the republic and the changes to the new Tax Code, introduced on December 17, 2021 No. 217 and entered into force on January 1, 2022.

They noted that the main purpose of the adoption of the new Tax Code is to support entrepreneurial activity through the development of tax administration, improvement and increase in the volume of electronic services for citizens and taxpayers, digitalization of tax relations and the implementation of national strategic goals.

In addition, in his article, the author commented on the main directions for the implementation of the Tax Administration Development Program in the Republic of Tajikistan for 2020-2025.

Key words: tax, entrepreneurship, legislation, taxation, small and medium business, Tax Code, tax system, tax administration, tax reform, private business, tax system, entrepreneurs.

Конунгузории андозӣ Ҷумҳурии Тоҷикистон (минбаъд - конунгузории андоз) ба Конституцияи Ҷумҳурии Тоҷикистон асос ёфта, аз Кодекси андоз ва дигар санадҳои меъёрии ҳуқуқии Ҷумҳурии Тоҷикистон, инчунин санадҳои ҳуқуқии байналмилалӣ эътирофнамудаи Тоҷикистон, ки муносибатҳои андозиро танзим менамоянд, иборат мебошад.

Андоз пардохти ҳатмии муқаррарнамудаи Кодекси андоз ба буҷет мебошад, ки ба андозаи муайян амалӣ гардида, хусусияти ҳатмии бебозгашт ва беподош дорад (ба истиснои андозҳои иҷтимоӣ). Андозҳо бо воҳиди пулӣ ҳисоб ва бо пули миллии пардохт карда мешаванд, агар Кодекси андоз тартиби дигарро пешбинӣ накарда бошад [3].

Гузариш ба муносибатҳои нави иқтисодӣ, зарурати ислоҳоти иқтисодию молиявиро дар ҳама ҷабҳаҳои иқтисоди миллии ба миён овард, пеш аз ҳама, дар системаи андозбандии Ҷумҳурии Тоҷикистон.

Қайд кардан лозим аст, ки дар собиқ Иттифоқи Шуравӣ аз соли 1930 то соли 1991 андоз аз гардиш ситонида мешуд ва он андози мунтазам ва устувор ба ҳисоб мерафт.

Ҳиссаи он дар ҳаҷми умумии даромади буҷети давлатӣ (собиқ Иттифоқи Шуравӣ) то 70%-ро ташкил меод. Вале ин намуди андоз аз соли 1991 то инҷониб ситонида намешавад. Дар давраи солҳои 1991 то соли 1998 ҷустуҷӯи системаи андозбандӣ хеле самарабахш идома дода шуд. Бо ин муносибат дар механизми андозбандӣ, бахусус дар қонунгузори андоз ба таври доимӣ ислоҳот ва тағйирот ворид карда шуд.

Қабули аввалин Кодекси андози Ҷумҳурии Тоҷикистон соли 1998 ин қадамҳои нахустини устувори тақмили системаи андози мамлакат ба ҳисоб меравад. Дар ин кодекс андоз принципҳои ташкилӣ, фаъолияти системаи андозии мамлакат, тартиби тағйир додан ва бекор кардани андозҳои умумидавлатӣ ва маҳаллӣ, тақмил додани муносибати мақомоти андоз ва дигар механизмҳои андозбандӣ муқаррар карда шуд.

Дар давоми амалкунии ин Кодекс ба он тағйири иловаҳои гуногун то инҷониб ворид намудаанд, ки ин давраҳои навбатии тақмили системаи андози Ҷумҳурии Тоҷикистонро ифода менамояд, ки он зарурати сиёсати молиявӣ, пеш аз ҳама, сиёсати андозии мамлакатро ба миён овард.

Низомии андози Ҷумҳурии соҳибистиклоли Тоҷикистон дар даврони истиқлол аз нав ташкил шуда, зина ба зина рушд карда истодааст.

Дар Паёми худ аз 21 декабри соли 2022 ба Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ, Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон дарҷ намуданд, ки дар ин давра барои гузариш аз иқтисоди маъмуриву банақшагирӣ ба низомии нави муносибатҳои иқтисодӣ, яъне иқтисоди бозаргонӣ ислоҳоти фарогир амалӣ карда шуд. Ҷиҳати барқарор сохтани низомии фалаҷшудаи идораи давлатӣ, оғоз намудани раванди барқарорсозии баъдиҷангӣ, амалӣ гардонидани дигаргунсозии сохторӣ ва минбаъд таъмин намудани гуногуншаклии моликият, фароҳам овардани шароити мусоид барои соҳибкориву сармоягузорӣ, ташаккул додани низомии миллии буҷету андоз ва пуливу қарзӣ, рушди соҳаҳои воқеии иқтисод ва инкишофи баҳши иҷтимоӣ бисёр тадбирҳои самарабахш амалӣ карда шуданд [4].

Дар давраи рушди низомии андози Ҷумҳурии Тоҷикистон то соли 1998 шумораи андозҳо ба 45 номгӯ расида буд. Соли 2012 Ҷумҳурии Тоҷикистон ба Созмони умумиҷаҳонии савдо шомил шуд, ки яке аз талаботи шомилшавӣ ба ин созмон тақмил додан ва кам кардани шумораи андозҳо ба ҳисоб мерафт. Бинобар ин, аз 17 сентябри соли 2012 Кодекси андози Ҷумҳурии Тоҷикистон №901 қабул гардида, аз санаи 1 январи соли 2013 мавриди амал қарор дода шуд, ки дар он шумораи андозҳо 10 номгӯро дар бар мегирифт. Айни замон дар кодекс навбаста, ки 1 январи соли 2022 мавриди амал қарор гирифт, 7 номгӯи андоз пешбинӣ

шуд, ки ин далели бевоситаи рушди низоми андоз дар Ҷумҳурии Тоҷикистон мебошад.

Қайд кардан бамаврид аст, ки бори охир мутобиқи муқаррароти Маҷлиси миллии Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи ворид намудани тағйиру иловаҳо ба Кодекси андози Ҷумҳурии Тоҷикистон» аз 17-уми декабри соли 2021 №217 ворид карда шуд ва аз 1-уми январи соли 2022 мавриди амал қарор гирифт, ки дар ин асос қонунгузории андоз такмил дода шуд.

Яъне, мақсади асосии қабул гардидани Кодекс дастгирии фаъолияти соҳибкорӣ тариқи рушди маъмурикунонии андоз, беҳтар ва бештар намудани хизматрасониҳои электронӣ ба шаҳрвандон ва андозсупорандагон, рақамикунонии муносибатҳои андозӣ ва татбиқи ҳадафҳои стратегии миллии мебошад.

Инчунин, дар Паёми худ аз 21 декабри соли 2021 Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон дарҷ намуданд: “Дар Кодекси андоз дар таҳрири нав бо мақсади саноатикунонии босуръати кишвар, рушди соҳибкориву сармоягузорӣ ва ба ин васила ташкил кардани ҷойҳои нави корӣ аввалин маротиба дар даврони соҳибистиқлолӣ на танҳо имтиёзу сабукиҳои зикргардида нигоҳ дошта шуданд, балки бо вучуди таъсири манфии онҳо ба қисми даромади буҷети давлатӣ боз иловатан сабукиҳои зиёд пешниҳод гардидаанд.”

Тағйироти ҷиддӣ, албатта, дар самти номгӯии андозҳо, бобҳо ва моддаҳо дида мешавад. Дар Кодекси андози Ҷумҳурии Тоҷикистон шумораи фаслҳо аз 18 ба 15, бобҳо аз 50 ба 59, моддаҳо аз 329 ба 399 ва шумораи андозҳо аз 10 ба 7 расонида шудааст. Шумораи андозҳои ҷумҳуриявӣ аз 8 ба 6 ва маҳаллӣ аз 2 ба 1 тағйир ёфтааст [11].

Дар замони истиқлол аз ҷониби давлату Ҳукумат ба рушди соҳибкориву сармоягузорӣ таваҷҷуҳи махсус зоҳир гардида, то имрӯз ба соҳибкоруни сармоягузoron зиёда аз 110 имтиёз ва сабукиҳои андозиву гумрукӣ пешниҳод карда шуданд ва шумораи сохторҳои бақайдгирии давлатии фаъолияти соҳибкорӣ аз 4 ба 1 ва муҳлати бақайдгирӣ аз 49 то 3–5 рӯз кам карда, ба таври ройгон ба роҳ монда шуд.

Боиси тазаккур аст, ки дар Кодекси андози Ҷумҳурии Тоҷикистон 2 намуди низоми андозбандӣ пешбинӣ гардидааст:

1) низоми умумии андозбандӣ – тартиби ҳисоб ва пардохти андозҳои умумидавлатӣ ва маҳаллии муқаррарнамудаи Кодекси андози Ҷумҳурии Тоҷикистон;

2) низоми махсуси андозбандӣ – тартиби махсуси андозбандии барои гурӯҳҳои алоҳидаи андозсупорандагон муқарраргардида, ки тарзу усулҳои содакардашудаи ҳисоб ва пардохти намудҳои алоҳидаи андоз, инчунин пешниҳоди ҳисоботи андозро пешбинӣ менамояд.

Бо мақсади иҷрои дастуру супоришҳое, ки аз мулоқоти Сарвари давлат бо соҳибкоруни ватанӣ бармеоянд, Кумитаи андоз як қатор корҳоро анҷом дода истодааст:

Аз ҷумла, бо мақсади дар сатҳи замонавӣ ба роҳ мондани маъмурикунонии андоз ва беҳтар намудани муносибатҳои мақомоти андоз бо соҳибкорон Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи ворид намудани тағйиру иловаҳо ба Кодекси андози Ҷумҳурии Тоҷикистон»-ро ба миён овард.

Мавриди амал қарор гирифтани тағйиру иловаҳои нав барои то як дараҷа дар сатҳи замонавӣ ба роҳ мондани маъмурикунонии андоз, кам кардани шумораи пардохтҳо ва ҳисоботи андоз бе расонидани таъсири манфӣ ба даромадҳои бучет, ҷорӣ намудани қабули ҳисоботи андоз дар шакли электронӣ, пешгирӣ намудани пинҳонкунии андозҳо аз ҷониби андозсупорандагон, кам кардани хароҷоти андозсупорандагон ҳангоми пешниҳод намудани эълomiaҳои андоз мусоидат карда, имтиёзҳои бе самарро кам менамояд.

Бо мақсади татбиқи дурусти тағйиру иловаҳо мактубҳои тавзеҳотию дастурӣ таҳия ва ба мақомоти андоз ва андозсупорандагон дастрас шуда, гузаронидани силсилаи семинарҳо дар ҳамаи минтақаҳои ҷумҳурӣ оғоз гардид, ки метавонад бо ин роҳ системаи андоз такмил ёбад.

Ҳамзамон, бо мақсади ҷорӣ намудани таҷрибаи қабули ҳисоботи андоз дар шакли электронӣ, системаҳои компютери ба ҳисобгирӣ ва назорати андоз, ташкили маҳзани иттилоотӣ дар мақомоти андоз дар асоси Фармоиши дахлдори Раиси Кумитаи андоз ба “Дастурамал дар бораи тартиби ҳисоб ва пардохт намудани андоз аз арзиши иловашуда” тағйиру иловаҳо ворид карда шуд, ки он асосан ба такмил додани шакли эълomiaи андоз аз арзиши иловашуда вобастагӣ дошта, ҳангоми таҳияи шакли нави эълomia ба тариқи электронӣ пешниҳод гаштани онҳо ба инобат гирифта шуд. Кумитаи андоз бо мақсади ҷорӣ намудани стандарти хизматрасонӣ ба андозсупорандагон ва чиҳати барои андозсупорандагон сода гардонидани равандҳои андозсупорӣ бо Фармони Кумитаи андози назди Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон «Стандарти ягонаи давлатии хизматрасонӣ ба андозсупорандагон»-ро тасдиқ намуд, ки дар мақомоти ҳудудии андоз ҷорӣ шуда истодааст.

Барои мукаммал намудани барномаҳои компютери Системи иттилоотии андоз (СИА) “Бақайдгирии андозсупорандагон”, СИА “Бақайдгирии андозҳо”, СИА “Андоз аз арзиши иловашуда ва пайгирии ҳисобнома-фактураҳо” ва СИА “Равзанаи ягона” як қатор корҳои муҳим ба анҷом расонида шуд.

Барномаҳои СИА “Бақайдгирии андозсупорандагон” ва СИА “Равзанаи ягона” дар ҳамаи мақомоти андоз ҷорӣ карда шуда, барномаҳои СИА “Бақайдгирии андозҳо” ва СИА “Андоз аз арзиши иловашуда ва пайгирии ҳисобнома-фактураҳо” дар нозироти андоз дар ноҳияҳои шаҳри Душанбе, нозироти андоз дар шаҳрҳои Истаравшан, Хучанд, Конибодом, Исфара, Қайроққум, Чкалов, Турсунзода, Ваҳдат, Роғун, ноҳияҳои Бобочон Ғафуров, Шаҳринав, Ҳисор, Рӯдакӣ, Файзобод ва Варзоб пурра татбиқ шуда, имрӯзҳо маълумотҳо оиди андозсупорандагон (оид ба ҳисоб ва пардохти андозҳо, маблағи муомилоти аз андозбандӣ озод, содирот ва воридоти мол, бақияи қарзи

андозҳо ва ғайра) зери назорати қатъии Кумитаи андоз қарор гирифта истодаанд, ки яке аз самтҳои тақмилёбии системаи андоз ба ҳисоб меравад.

Ба ғайр аз ин, шакли таҷдидшудаи сомонаи Кумитаи андоз ба истифода дода шуд, ки дар натиҷа ба андозсупорандагон имконияти ба тариқи сомона аз назар гузаронидани санади муқоисавӣ ва варақаи ҳисоббаробаркуниашон фароҳам омад. Ин қадами нахустин буда, дар оянда барномаҳои компютерӣ аз тарафи мутахассисони Кумитаи андоз муқаммал гардонида, ба таври пайваستшавии мустақим (онлайн) додугирифт кардани маълумот ба роҳ монда мешавад.

Аз тарафи мутахассисони Кумитаи андоз барномаи компютери СИА “Андозҳои шахси воқеӣ” таҳия гардида, аз моҳи сентябри соли 2010 оғоз намуда, давра ба давра дар нозироти андоз дар ноҳияҳои Шохмансур, Исмоили Сомонӣ, Фирдавсӣ ва Синои шаҳри Душанбе ҷорӣ карда шуда, ба кор шуруъ намуданд.

Бо дастгирии Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон дар моҳи декабри соли 2019 “Барномаи рушди маъмурикунонии андоз барои солҳои 2020-2025” қабул гардид, ки амалӣ намудани он барои тараққиёт ва тақмили устувори минбаъдаи системаи андоз замина мегузорад.

Самтҳои асосии амалигардонии Барнома:

- рушди маъмурикунонии андоз, фароҳам овардани муҳити рақобати солим ва қоҳиш додани сатҳи иқтисоди пинҳонӣ;

- рушди пайвастаи системаи автоматикунонидашудаи маъмурикунонии андоз, ба роҳ мондани ҳамкориҳои фосилавӣ бо андозсупорандагон ва мақомоти давлатӣ, кам кардани истифодаи ҳуҷҷатҳои қоғазӣ;

- баланд бардоштани интизоми андозсупории андозсупорандагон;

- беҳтар намудани сифати фаъолияти мақомоти андоз [1].

Ҳамин тавр, аз рӯйи ҳамаи вазифаҳои органҳои идораи давлатӣ ва таҳлили иҷроии даромади буҷети давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон дар давраҳои дар боло қайдгардида ҳулосаҳои муайян баровардан мумкин аст, ки он ба беҳтар намудани иҷроии буҷети давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон алоқаманд мебошанд:

1. Таъкил намудани системаи самараноки кам кардани ҳаҷми бақияи қарзи андозҳо ва пардохтҳо ва дигар ҷорабиниҳо, ки давра ба давра амалӣ намудани онҳо имкон медиҳад фаъолияти соҳа дар сатҳи замонавӣ ба роҳ монда шуда, самаранокии қори он афзун гардад, ки ин метавонад ба муқаммал гаштани системаи андоз дар оянда замина гузорад. Тақмил додани банақшагирии қисми даромади буҷет аз рӯйи сарчашмаҳои воридоти онҳо;

2. Тақмил додани Қонунҳои андозу гумруки Ҷумҳурии Тоҷикистон, ҷунки афзоиши воридоти маблағ ва буҷети давлатӣ дар бисёр ҳолатҳои вобаста аз дараҷаи тақмили базавии қонунҳо вобаста мебошад;

3. Тақмил додани шакл ва усулҳои назорати иҷроии буҷети давлатӣ дар ҷойҳо;

4. Амалӣ гардонидани назорат оиди ба таври нақшавии хазинадорӣ иҷро намудани буҷетҳои ҷумҳуриявӣ ва маҳаллӣ, яъне амалӣ намудани назорати ҳаррӯза оиди иҷроиши буҷети давлатӣ;

5. Ба назорати қатъии худ гирифтани органҳои давлатии ҳокимият оиди бо пуррагӣ ҷамъоварии даромадҳои давлатӣ (воридоти андозӣ ва ғайриандозӣ) ва таъмини иҷроиши онҳо;

6. Инкишоф ва такмил додани фаъолияти соҳибкорӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон, пеш аз ҳама, бизнеси хурд ва миёна;

7. Такмил додани шакл ва усулҳои хусусигардонии моликияти давлатӣ, пеш аз ҳама, беҳтар намудани фаъолият ва муносибати органҳои амволи давлатии ҷумҳуриявӣ;

8. Дигар зарраҳои зарурие, ки ҳампайваست бо беҳтар намудани иҷроиши қисми даромади буҷети давлатӣ (беҳтар намудан ва такмили баъзаи ҳуқуқи иҷроиши буҷет, хазинадорӣ, андозу гумрук ва ғайра).

Дар давраи ҳисоботӣ бо мақсади такмили санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ ва такмили маъмурикунонии андоз Кумитаи андози назди Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон, инчунин, корҳои зеринро анҷом додааст:

1. Фармоиш «Дар бораи тартиби дар шакли электронӣ ба ҳисоб гирифтани воҳиди алоҳидаи шахси ҳуқуқӣ ва шакли ариза оид ба бекоркунии баҳисобгирии воҳидҳои алоҳидаи шахси ҳуқуқӣ, дигар объектҳои андозбандӣ ва (ё) объектҳои марбут ба андозбандӣ» аз 28.10.2022, №562.

2. Фармоиш «Дар бораи Тартиби татбиқи усулҳо ва чораҳои таъмини иҷрои уҳдадорӣҳои андозӣ» аз 06.06.2022, №14-ф [10].

3. Бо мақсади ба танзим даровардани бақайдгирӣ ва дастгирии супорандагони андози арзиши қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон №361 "Дар бораи Тартиби аз андоз аз арзиши иловашуда озод намудани мол (кор, хизматрасонӣ)-и аз ҳисоби маблағҳои созишномаҳои қарзӣ (грантӣ) барои амалисозии лоиҳаҳои сармоягузори давлатӣ харидашаванда" аз 29 июли 2022 қабул гардид [10].

5. То имрӯз зиёда аз 78 адад дастурамалу низомномаҳо таҳия ва тасдиқ гардида, ба мақомоти ҳудудии андоз ва андозсупорандагон ба воситаи рӯзномаи соҳавии «Бочу хироч» расонида шудаанд, боқимонда санадҳои меъёрию ҳуқуқӣ бошад, дар сатҳи таҳиянамой ва мувофиқакунонӣ қарор доранд.

Асоси сиёсати андози давлатро самтҳои стратегие, ки банақшагирӣ ва пешгӯии андоз, баҳисобгирии андоз, истехсолот ва қонунгузори андозро муайян мекунад, ташкил медиҳад.

Ислоҳоти андоз ва тағйири қонунгузориҳо дар кишварҳои иқтисодиёташон дар давраи гузариш қарордошта, аз он ҷумла Тоҷикистон муаммоҳои зиёдеро дар соҳаи андоз ба вучуд оварданаш мумкин аст. Ва танҳо ба ҷустуҷӯи тарзҳои ба буҷет ҷалб намудани воситаҳои молиявии ба давлат зарур анҷом намеребад. Иқтисодиёти чунин мамлакатҳо дар мавриди гузаштан ба бозор бухрони амиқи тартиботӣ ва сохториро аз сар мегузаронад, ҳол он ки эҳтиёҷоти ҷомеа бемайлон боло

меравад [11]. Бинобар ин, ҳеҷ гуна ҳаҷми ситонишҳои як қисми даромади соҳибкорӣ хусусӣ дар шакли андоз буҷети давлатро қомилан қонеъ гардонидани наметавонад ва маблағгузорӣ кардани вазифаҳои онро таъмин намедорад.

Ҷиҳати боз ҳам тақмил додан ва мустаҳкам гардонидани дастгирӣ имтиёзҳои фароҳамовардаи давлат ва вусъатёбии фаъолияти соҳибкорӣ инфиродӣ ба роҳ мондани чорабиниҳои таълимӣ фаҳмондадиҳӣ аз ҷониби мақомоти дахлдори ваколатдор мақсаднок мебошад.

Ҳамин тавр, тақвияти системаи андози Ҷумҳурии Тоҷикистон, пеш аз ҳама, дар рушди иқтисодиёти мамлакат, ҳавасмандии молистеҳсолкунандагон, тижоратчиён, соҳибкорон ва дигар субъектҳои хоҷагидорӣ ифода меёбанд.

Адабиёт

1. Барномаи рушди маъмурикунонии андоз дар Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2020-2025.
2. Кодекси андози Ҷумҳурии Тоҷикистон. Қарори Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 05.09. 2012, №902.
3. Кодекси андози Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 01.01.2022. – 340с. [манбаи электронӣ]. - URL: https://www.andoz.tj/docs/kodex/Tax-Code_01-01-2022-RT_tj.pdf (санаи дастрасӣ: 23.06.2022)
4. Налоги и налогообложение. Учебное пособие / Под ред. Г. А. Волкова и др. –2-е изд. перераб. и доп. – М., ЮНИТИ-ДАНА, Закон и право, 2006. – 415с.
5. Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, Пешвои миллат муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон аз 21 декабри соли 2021, шаҳри Душанбе.
6. Перов, А.В. Налоги и налогообложение: учебник для бакалавров / А.В. Перов, А.В. Толкушкин. - 12-е изд., перераб. и доп. - Москва: Издательство Юрайт, 2013. - 996с.
7. Султонов Б.С. Тафсири Кодекси андози Ҷумҳурии Тоҷикистон / Б.С. Султонов. – Душанбе, 2001.
8. Улуғхоҷаева Х.Р. Андоз ва андозбандӣ / Х.Р. Улуғхоҷаева. - Душанбе: Ирфон, 2005. – 320 с.
9. Фармоиш «Дар бораи Тартиби татбиқи усулҳо ва чораҳои таъмини иҷрои уҳдадорӣҳои андозӣ» аз 06.06.2022, №14-ф [манбаи электронӣ]. - URL: <https://andoz.tj/Law/Laws?culture=tg-TG> (санаи дастрасӣ: 13.09.2022)
10. Фармоиши Раиси Кумитаи андози назди Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 27.03.2013, №8-ф.
11. Фаттоев М.С. Рушди низоми андоз ва дастгирӣи давлатии соҳибкорӣ дар партави Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон [манбаи электронӣ]. - URL: <http://mmk.tj/content/рушди-низоми-андоз-ва-дастгирии-давлатии-соҳибкорӣ-дар-партави-Паёми-Президенти-ҷумҳурий?page=4> (санаи дастрасӣ: 23.09.2022)

УДК: 330.15(575.3)

МУАММОҲОИ АЙНИИ НИЗОМИ МОЛИЯВИЮ БОНКИИ ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН

Ҷулиев Музаффар Ҳалимович - ассистенти кафедраи таҳлили иқтисодии Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон. Суроға: 734067, Ҷумҳурии Тоҷикистон. ш. Душанбе, кӯчаи Нахимов 64/14. Телефон: 919107078
muzaffar2694@mail.ru

Дар мақолаи мазкур муаллиф муаммоҳои бахши низоми молиявӣ бонкиро дар рушди иқтисодиёти Ҷумҳурии Тоҷикистон мавриди баррасии амиқ қарор додааст. Муаллиф муносибати мухталифи назариявӣ ва методологиро ба таҳқиқи масъалаи баррасишаванда хулосабандӣ намуда, собит намудааст, ки низоми молиявӣ бонкии кишвар қисми ҷудонашавандаи иқтисодиёти миллӣ ба ҳисоб рафта, дар таъмини суботи ҷомеа ва ҳалли масъалаҳои молиявӣ нақши калидӣ дорад.

Иқтисодиёти пеишрафта дар ҳама шароит рушди муназзами низоми молиявӣ бонкиро тақозо намуда, мувозинати рушди худро дар сатҳи зарурӣ ба воситаи захираҳои пулӣ қарзии бонкҳо ба роҳ мемонад. Дар сатҳи иқтисодиёти Ҷумҳурии Тоҷикистон таҳлили муаммоҳои низоми молиявӣ бонкӣ аз нуқтаи назари институтсионалӣ, ки он тамоми манбаъҳои молиявӣ ва механизмҳои азнавтақсимкунии онҳоро дар бар мегирад, таҳлил ва арзёбӣ мегардад, ки дар он буҷети давлатӣ, буҷети ташиклотҳои қарзӣ, ташиклотҳои молиявӣ ва буҷети корхонаю шахсонӣ алоҳида ва манбаъҳои даромаду захираҳои пулӣ онҳо дохил мешаванд.

Калидвожаҳо: низоми молиявӣ, низоми бонкӣ, иқтисодиёти миллӣ, захираҳои молиявӣ, сиёсати молиявӣ, сиёсати пулӣ қарзӣ, сиёсати иқтисодии давлат, сармоя, дороиҳо, стратегияҳо, барномаҳо.

АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ ФИНАНСОВО-БАНКОВСКОЙ СИСТЕМЫ РЕСПУБЛИКИ ТАДЖИКИСТАН

Джулиев Музаффар Халимович - ассистент кафедры экономического анализа Таджикского государственного финансово-экономического университета. Адрес: 734067, Республика Таджикистан, г. Душанбе, ул. Нахимова, 64/14. Телефон: 919107078. E-mail: muzaffar2694@mail.ru

В данной статье автор рассмотрел проблемы финансово-банковской системы в развитии экономики Республики Таджикистан. Автор обобщил различные теоретико-методологические подходы к исследованию вопроса и доказал, что финансово-банковская система страны считается неотъемлемой частью национальной экономики и играет ключевую роль в обеспечении стабильности общества и решении финансовых вопросов.

Развитая экономика во всех условиях требует упорядоченного развития финансово-банковской системы и уравнивает ее развитие на необходимом уровне за счет денежно-кредитных ресурсов банков. На уровне экономики Республики Таджикистан анализируются и оцениваются проблемы финансово-банковской системы с институциональной точки зрения, включающей в себя все финансовые источники и механизмы их перераспределения, в том числе государственный бюджет, бюджет кредитных организаций, финансовых организаций и бюджет предприятий и граждан, включая их источники доходов и финансовые ресурсы.

Ключевые слова: финансовая система, банковская система, национальная экономика, финансовые ресурсы, финансовая политика, денежно-кредитная политика, экономическая политика государства, капитал, активы, стратегии, программы.

CURRENT PROBLEMS OF THE FINANCIAL AND BANKING SYSTEM OF THE REPUBLIC OF TAJIKISTAN

Juliev Muzaffar Halimovich - Assistant of the Department of Economic Analysis, Tajik State University of Finance and Economics. Address: 734067, Republic of Tajikistan. Dushanbe, Nakhimov street 64/14. Phone: 919107078 muzaffar2694@mail.ru

In this article, the author deeply considered the problems of the financial and banking system in the development of the economy of the Republic of Tajikistan. The author summarized various theoretical and methodological approaches to the study of the issue and proved that the country's financial and banking system is considered an integral part of the national economy and plays a key role in ensuring the stability of society and solving financial issues.

A developed economy in all conditions requires the orderly development of the financial and banking system and balances its development at the required level at the expense of the

monetary resources of banks. At the level of the economy of the Republic of Tajikistan, the problems of the financial and banking system are analyzed and evaluated from an institutional point of view, including all financial sources and mechanisms for their redistribution, including the state budget, the budget of credit organizations, financial organizations and the budget of enterprises and citizens, including their sources income and financial resources.

Key words: *financial system, banking system, national economy, financial resources, financial policy, monetary policy, state economic policy, capital, assets, strategies, programs.*

Шароити доимотағйирёбандаи ҷомеаи ҷаҳонӣ ва таҳаввулоти низоми молиявӣ ва бухронҳо дар сатҳи низоми молиявию бонкӣ як қатор тағйироти ҷиддиро ба миён овард. Дар шароити муосир татбиқи сиёсати иқтисодии давлат ва дигар сиёсатҳои мавҷуда, аз он ҷумла, сиёсати молиявӣ, сиёсати пулию қарзӣ, стратегияҳои рушди низоми бонкии тамоми сохторҳои дахлдор аҳамияти ҷамъиятӣ дорад.

Вобаста ба ин, дар шароити имрӯзаи Ҷумҳурии Тоҷикистон аз тарафи Ҳукумат ва сохторҳои дахлдори давлатӣ ҷиҳати рушди низоми молиявию бонкӣ ва ҳалли муаммоҳои дар ин самт ҷойдошта як қатор стратегияву барномаҳои кӯтоҳмуҳлат, миёнамуҳлат ва дарозмуҳлат қабул гардидаанд, инчунин, ҳуҷҷатҳои расмӣ дар татбиқи амалии рушди соҳа ва ҳалли муаммоҳои дар он ҷойдошта мусоидат менамоянд. Барои таъмини суботи масъалаи мазкур дар ин самт як қатор барномаву стратегияҳо қабул гардиданд, ки дар баробари рушди иқтисодиёти кишвар дар устувории низоми бонкии мамлакат мусоидат менамояд, ки аз инҳо иборатанд:

- ✓ Нақшаи стратегии солимгардонии фаъолияти Бонки миллии Тоҷикистон барои солҳои 2015-2019;
- ✓ Стратегияи миллии рушди Ҷумҳурии Тоҷикистон барои давраи то соли 2030;
- ✓ Стратегияи миллии фарогирии молиявии Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2022-2026;
- ✓ Барномаи миёнамуҳлати рушди Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2016-2020.

Ҳамчунин, дар баҳши молиявии Ҷумҳурии Тоҷикистон дар соли 2030 - низоми муосири босуръат афзоишёбандаи муассисаҳои молиявии рақобатпазир, ки дорои қобилияти пешниҳод намудани хизматрасониҳо, маҳсулоти мухталифи босифат ва инноватсионии молиявӣ ба истеъмолкунандагон мебошад, ки шароити мусоид барои рушди босуботи иқтисодиёти миллий фароҳамоваранда, ба таъсири ҳаракатҳои беруна устувор мебошад [13, с. 92]. Дар ин баҳш яке аз таъминкунандагони рушди иқтисодиёти кишвар ва таркиби ҷудонопазири низоми молиявӣ, бонкҳои тиҷоратӣ, ташкилотҳои қарзии ғайрибонкӣ, ташкилотҳои амонатии қарзии хурд ва дигар ташкилотҳои ба он баробар ба ҳисоб мераванд.

Аз ин лиҳоз, дар шароити муосир таҳаввулоти доимотағйирёбандаи равандҳои ҷаҳонишавӣ ба баҳши низоми молиявию бонкии тамоми кишварҳои ҷаҳон таъсири манфии худро расонид, ки мувозинати рушди

соҳаҳои мазкурро то як андоза вайрон ва самти фаъолияти онҳоро пурмуаммо намуд. Низоми молиявию бонкӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон яке аз қисматҳои асосӣ ва таркибии иқтисодиёти миллӣ ба ҳисоб рафта, дар ин самт як қатор мушкилот низ ҷой дорад [9, с 72]; Ин мушкилот дар баҳши молиявӣ ҳоло ҳамчун асоси маблағгузории иқтисодиёти миллӣ пурра ташаккул наёфтааст ва чунин равандҳоро дар бар мегирад:

- иқтидори сафарбаркунии пасандозҳо ва механизми табдилдиҳии онҳо ба қарзҳои бонкӣ ва сармоягузориҳо самаранок истифода намешавад;

- сатҳи нокифояи воситаҳои ниҳодҳои молиявии амалкунанда (бонкҳо, ташкилотҳои қарзии ғайрибонкӣ, ширкатҳои суғуртавӣ ва ғайра) боиси пешниҳоди номгӯи маҳдуди хизматрасонии молиявӣ, хусусан хизматрасонии кӯтоҳмуҳлат гардида, ба талаботи баҳши воқеӣ ҷиҳати азнавсозии иқтидори истеҳсоли онҳо мувофиқат намекунад;

- сохтори номукаммали баҳши молиявӣ ба назар мерасад, ки дар он бонкҳо бартарӣ дошта, бозори коғазҳои қиматнок маҳдуд аст, сегменти такрории он, аз ҷумла муомилоти коғазҳои қиматноки ширкатҳо вучуд надорад;

- воситаҳои таъмини маблағгузории корхонаҳои БВИ маҳдуд буда, диверсификатсияи он дар сатҳи паст қарор дорад;

- сатҳи баланди долларизатсияи баҳши молиявӣ боқӣ мемонад;

- хангоми ҳисоббаробаркунӣ дар байни субъектҳои хоҷагидорӣ иқтисодиёт дараҷаи баланди истифодаи маблағҳои пули нақд бартарӣ дорад;

- ҳассосияти баҳш ба тағйирёбии қурби асъори ҷаҳонӣ дастрасиро ба захираҳои молиявии беруна маҳдуд месозад;

- нобаробарии минтақавӣ дар робита бо дастрасии хизматрасониҳои молиявӣ эҳсос мегардад;

- сатҳи баланди нархҳо ба хизматрасониҳои молиявӣ, аз ҷумла фоизҳои баланд аз рӯи қарзҳо ба назар мерасад;

- дараҷаи баланди хавфҳои хоси фаъолияти ниҳодҳои молиявӣ мавҷуданд;

- сатҳи пасти идоракунии корпоративӣ ба назар мерасад.

Вобаста ба ин, қайд кардан зарур аст, ки мушкилоти дар стратегия пешбинишуда хусусияти дохилӣ дошта, бояд пеш аз таъсири омилҳои дохила онҳо дар дохили бонк танзим карда, мушкилоти бамиёномада бояд ҳал карда шавад. Чунин таҷриба яке аз мушкилоти асосии низоми молиявию бонкии кишвар ин нарасидани захираҳои молиявӣ мебошад, ки инҳо метавонанд заминаи дигар мушкилоти дар стратегия пешбинишуда гарданд. Масалан, нарасидани захираҳои молиявӣ ба ҳаҷми қарздиҳӣ, меъёри фоизи баланд, нобаробарии минтақавӣ дастрасӣ ба хизматрасониҳои бонкӣ, баланд гардидани хавфи низом ва монанди инҳо таъсири манфӣ мерасонад. Вобаста ба ин, гуфтан мумкин аст, ки яке аз сарчашмаҳои асосии захираҳои пулии бонк ин пасандозҳои шахсони ҳуқуқӣ ва воқеӣ мебошанд. Дар охири соли 2022 бақияи умумии

пасандозҳои аҳоли ва шахсони ҳуқуқӣ дар бонкҳои кишвар 13 миллиард сомони ро ташкил медиҳад, ки ин нишондиҳандаи мазкур нисбат ба соли 2021-ум қариб 28 фоиз зиёд мебошад, вале ҳанӯз ба талабот дар самти рушди фаъолияти низоми бонкӣ ҷавобгӯ нест.

Тибқи сарчашмаҳо, ҳаҷми қарзҳои дар соли 2022 аз ҷониби низоми бонкии кишвар ба аҳоли ва соҳибкорон додасуда, 14,1 миллиард сомони ро ташкил кард, ки дар муқоиса бо соли 2018-ум 85 фоиз зиёд мебошад.

Ҳамчунин, дар панҷ соли охир шумораи қарзгирандагон аз 564 ҳазори соли 2018 то ба 2 миллиону 336 ҳазор дар соли 2022 расида, 4,1 баробар афзоиш ёфтааст, ки фаъолнокии иқтисодии аҳоли ва соҳибкоронро нишон медиҳад.

Дар ин давра, ҳаҷми умумии қарзҳои додасуда 55 миллиард сомони ро ташкил кард, ки 36 фоизи он ба соҳибкории истеҳсоли ро меояд. Лекин ин нишондиҳандаҳо барои расидан ба ҳадафҳои стратегии ро, аз ҷумла саноатикунории босуръат ҳоло ҳам нокифоя мебошанд [8, с 3].

Мувофиқ ба мушкилот дар сатҳи нокифояи воситаҳои ниҳодҳои молиявии амалкунанда (бонкҳо, ташкилотҳои қарзии ғайрибонкӣ, ширкатҳои суғуртави ва ғайра) боиси пешниҳоди номгуи маҳдуди хизматрасонии молияви, хусусан, хизматрасонии кӯтоҳмуҳлат гардида, ба талаботи бахши воқеи ҷиҳати азнавсозии иқтисодии истеҳсоли онҳо мувофиқат намекунад, ки дар ин миён норасоии захираҳои молиявии институтҳои бонкӣ сабаби асоси мебошад. Ҳамзамон, барои татбиқи мусбати ин масъала андешидани чораҳои зерин мувофиқи мақсад мебошад:

- Пурзӯр намудани иқтисодии захиравии институтҳои молияви бо роҳи ҳамоҳангсозии онҳо ба бахши воқеии иқтисодиёт;
- Фароҳам овардани инфрасохтори хизматрасонии инноватсионӣ дар заминаи техникаву технологияи муосир;
- Кам намудани ҳаҷми амалиётҳои хатарнок ва зиёд намудани амалиётҳои аҳамияти умумииқтисодидошта ва ғайра.

Яке аз бахшҳои фаъол, бахши институтсионалии молияви ин низоми бонкӣ мебошад. Аз ин лиҳоз, устувории молиявии низоми бонкӣ яке аз мақсадҳои асосии давлату Ҳукумат тавассути БМТ мебошад.

Дар сатҳи низоми бонкӣ нишондиҳандаҳои молиявии он гуногун мебошанд. (ҷадвали 1.)

Ҷадвали 1. - Таҳлили тағйирёбии нишондиҳандаҳои устувории молиявии низоми бонкии Ҷумҳурии Тоҷикистон, солҳои 2014-2021

Нишондиҳанда	Солҳо								Тағйирёбӣ (бо %)
	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021	
1. Меъёри кифоягии сармоя									

Сармояи танзимшаванда нисбат ба дороиҳои бо назардошти хавф баркашидашуда	16,6	13,1	17,0	22,9	22,1	19,9	18,2	23,4	6,8%
Сармояи танзимшавандаи дараҷаи 1 нисбат ба дороиҳои бо назардошти хавф баркашидашуда	14,2	10,6	26,7	28,1	29,2	26,3	23,5	19,0	4,8%
2. Сифати дороиҳо									
Қарзҳои ғайрифаъл тарҳи фондҳои ташаккулдода нисбат ба сармояи танзимшаванда	38,6	66,7	105,5	36,6	23,1	19,0	16,2	3,2	-35,2%
Қарзҳои ғайрифаъл нисбат ба қарзҳои умумӣ	21,2	26,3	47,6	36,5	31,1	27,0	23,8	13,7	-7,2%
3. Даромаднокӣ									
Даромаднокӣ дороиҳо (ROA)	-2,5	0,8	-2,8	0,5	1,9	2,1	2,5	1,1 %	1,1%
Даромаднокӣ сармоя (ROE)	-14,4	5,5	-21,0	1,7	7,0	7,6	9,1	4,8	4,8%
Даромади фоизии ҳолис нисбат ба даромади умумӣ	40,6	52,2	63,7	65,2	65,3	66,3	73,5	60,9	20,3%
Хароҷоти ғайрифоизӣ нисбат ба даромади умумӣ	63,6 5	63,7	131,4	61,7	56,0	60,2	61,9	64,6	0,95%
4. Пардохтпазирӣ									
Дороиҳои пардохтпазир нисбат ба дороиҳои умумӣ	20,0	24,1	30,9	30,1	30,8	27,7	30,0	31,9	11,9%
Дороиҳои пардохтпазир нисбат ба уҳдадориҳои кӯтоҳмуддат	75,8	70,4	83,9	73,8	72,3	67,4	70,5	87,6	11,8%
5. Ҳассосият ба хавфи бозорӣ									
Мавқеи кушодаи асъории ҳолис нисбат ба сармояи танзимшаванда	1,7	-17,3	-10,0	-9,5	-9,6	1,1	-11,5	4,7	4,7%

Сарчашма. Ҳисоби муаллиф дар асоси маълумотҳои бюлетени омили бонкӣ 2014, №12 (233), 2016, №12 (257), 2018, № 12 (281), 2020, №12 (305)., 2021, №12 (320). <https://www.nbt.tj>

Эзоҳ. Ин ҳама муаммодор будани нишондиҳандаҳоро ишора менамояд.

Дар сатҳи қонуниятҳои низоми бонкӣ муаммо ва устуворӣ ин омилҳои мебошанд, ки ҳамавақт пайгири якдигаранд ва бо якдигар хеле вобастагӣ доранд. Албатта, ин омилҳо дар сатҳи амалиётҳо ва иқтисодиёт хусусияти субьективӣ ва объективӣ доранд. Аз ҳамин лиҳоз, ҳамеша талошҳои низоми пайваста ҷиҳати ҳалли муаммоҳои мавҷуда буда, аз рӯи тағйирёбии нишондиҳандаҳо ба ин масъала аҳамияти ҷиддӣ дода

мешавад. Дар сатҳи иқтисодиёти кишвар таҳлили тағйирёбии нишондиҳандаҳои устувории молиявии низоми бонкии Ҷумҳурии Тоҷикистон маҳаки асосии таъмини суботи молиявии кишвар ва дар заминаи ин, бартараф намудани мушкилоти ҷойдошта мебошад. Новобаста ба он, ки низоми бонкии кишвар як марҳалаи ҷиддии мушкилотро паси сар намуда истодааст, агарчанде ки аксари нишондиҳандаҳо мусбат мебошанд, аммо рушди низомро нишон дода наметавонанд.

Аз таҳлили нишондиҳандаҳои ҷадвали мазкур маълум аст, ки соли 2020 нисбат ба соли 2014 сармояи танзимшаванда нисбат ба дороиҳои бо назардошти хавф баркашидашуда ба андозаи 6,8%, сармояи танзимшавандаи дараҷаи 1 нисбат ба дороиҳои бо назардошти хавф баркашидашуда 4,8% афзоиш ёфтаанд. Ҳамчунин, қарзҳои ғайрифаъол тарҳи фондҳои ташаккулдода нисбат ба сармояи танзимшаванда ба андозаи 35,2% ва қарзҳои ғайрифаъол нисбат ба қарзҳои умумӣ -7,2% коҳиш ёфтаанд, ки то як андоза сатҳи хавфҳои низоми бонкиро коҳиш медиҳад, аммо ин тамоюли коҳишёбӣ қаноатмандкунанда нест.

Даромаднокии дороиҳо (ROA) 1,1%, даромаднокии сармоя (ROE) 4,8%, даромади фоизии ҳолис нисбат ба даромади умумӣ 20,3%, дороиҳои пардохтпазир нисбат ба дороиҳои умумӣ 11,9%, дороиҳои пардохтпазир нисбат ба уҳдадориҳои кӯтоҳмуддат 11,8% афзоиш ёфтаанд, ки таъмини устувории низоми бонкиро нишон медиҳад, аммо нишонаи рушд намебошад.

Қайд кардан ба маврид аст, ки яке аз нишондиҳандаҳои устувории низоми бонкӣ ин мавқеи кушодаи асъории ҳолис нисбат ба сармояи танзимшаванда мебошад, ки меъёри стандартӣ он +/- дар умум 10-ро ташкил медиҳад. Аз рӯи нишондиҳандаҳои мазкур ин меъёр аз соли 2014 то имрӯз ба ин меъёр баробар ё наздик нашудааст, ки норасоии аъори хориҷиро аз рӯи сатҳи талабот дар иқтисодиёт нишон медиҳад. Дар сатҳи иқтисодиёти кишвар ҳамавақт норасоии аъори хориҷӣ мушоҳида мегардад. Дар сатҳи низоми молиявӣ бонкии мамлакат вобаста ба равия ва дигар самтҳои ба он вобаста такмили инфрасохтори дурусти рушди соҳаро аз ду нуқтаи назар таҳлил ва арзёбӣ намудан мувофиқи мақсад мебошад:

- Аз нуқтаи назари институтсионалӣ;
- Аз нуқтаи назари таркибӣ.

Таҳлили муаммоҳои низоми молиявӣ аз нуқтаи назари институтсионалӣ мушкилоти ҷойдоштаро дар сатҳи зарурӣ ифода карда наметавонад. Зеро таҳлили институтсионалии муаммоҳои низоми молиявӣ хусусияти ҷамъӣ дошта, мушкилоти ҷузъиро аз рӯи нишондиҳандаҳои манфӣ дар аксар маврид мусбат нишон медиҳад.

Дар шароити имрӯза аксар таҳлилҳои анҷомдодаи мо низ хусусияти институтсионалии гурӯҳӣ дошта, нишондиҳандаҳои молиявӣ ва муммоҳои он низ дар чунин шакл баҳо дода мешавад. Дар чунин шакли

таҳлил муаммоҳои мавҷуда дар шакли гурӯҳӣ баҳо дода мешаванд. Ин чунин маъно дорад, ки бонкҳои тиҷоратӣ дар алоҳидагӣ, ташкилотҳои қарзии ғайрибонкӣ, ташкилотҳои молиявӣ ба монанди ширкатҳои суғуртавӣ ва монанди инҳо дар алоҳидагӣ таҳлил карда мешаванд, ки дар ин масъала камбудии ҳуҷҷатӣ, ки боиси ба миён овардани мушкилоти дигари низомии молиявӣ мегарданд, мусоидат менамояд.

Дар шароити имрӯзаи иқтисодӣ самтҳои баланд бардоштани иқтидор ва рақобатпазирии муассисаҳои молиявӣ ва рушди инфрасохтори бахши молиявӣ, ки ҳалли муаммоҳои молиявӣ аз он вобастагии зиёд доранд, инҳоро дар бар мегирад:

- пурзӯр намудани иқтидори низомии бонкӣ тавассути афзоиш додани сармояи он ва такмил додани низомии идоракунии захираҳои инсонӣ;
- ҷорӣ намудани низомҳои муосири идоракунии хавф ва усулҳои назорат дар асоси арзёбии хавфҳо дар ташкилотҳои молиявӣ;
- такмил додани низомии танзими пруденсиалӣ, такмилдиҳии назорати маҷмӯӣ, гузариши ботадриҷ ба низомии ҳадафгирии таваррум;
- баланд бардоштани самаранокии истифодаи воситаҳои танзими ғайримустақим дар робита бо сиёсати нигоҳ доштани устувории нархҳо ва сиёсати мутавозуни пулию қарзӣ;
- таъсис додани танзимкунандаи азим (мегарегулятор)-и бахши молиявӣ;
- пурзӯр намудани иқтидор ва рақобатпазирии муассисаҳои молиявӣ қарзӣ (бонкҳо, ташкилотҳои қарзии хурд, ширкатҳои суғуртавӣ, лизингӣ, биржаи қоғазӣ қиматнок ва ғайра) аз ҳисоби ҷорӣ намудани низомии стандартҳои байналмилалӣ фаъолият, баланд бардоштани талаботи ҳадаи ақал нисбати сармоя, пурзӯр намудани талаботи захиравӣ барои таъмини афзоиши суботи молиявии онҳо, ташкили низомии муосири идоракунии хавфҳо;
- фароҳам овардани замина барои паст кардани нархҳои хизматрасониҳои молиявӣ ва коҳиш додани хароҷоти амалиётӣ аз ҳисоби ҷорӣ намудани равандҳои инноватсионӣ фаъолияти соҳибкорӣ, гузариш ба сохторҳои ташкилии тағйирпазир, модернизатсияи заминаи техникии муассисаҳои молиявӣ, истифодаи васеи усулҳои муосири идоракунии суратхисобҳои бонкӣ (дар масофа, аз ҷумла бонкдорӣ тавассути интернету воситаҳои мобилии алоқа ва низомҳои пардохт), истифодаи васеи воситаҳои электронии пардохт, баланд бардоштани сатҳи дастрасӣ, амният, сифати хизматрасониҳои пардохт ва низомии пардохт, рушди заминаи техникую инфрасохтори низомии пардохт;
- фаъолсозии равандҳои муттаҳидсозӣ дар ҳамаи сегментҳои бозори молиявӣ, афзоиши теъдоди ҳамроҳшавӣ ва азхудкунӣ ҳамчун шаклҳои баланд бардоштани сармоягузори ташкилотҳои молиявӣ;
- солимгардонии бонкҳои азим;
- мусоидат ба таҷдиди бонкҳои амалкунандаи безътимод;
- такмил додани низом ва маданияти қарздиҳӣ;

- қорӣ намудани хазинаи кафолатдиҳии қарзҳо ва механизмҳои нави он, аз ҷумла бо иштироки ташкилотҳои байналхалқии молиявӣ (ТБМ);

- ташаккул ва рушди бозори коғазҳои қиматнок, аз ҷумла бозори такрорӣ, низоми нафақаи ҷамъшаванда, инфрасохтори маблағгузорию венчурии корхонаҳои пешрафта ва соҳаҳои БВИ;

- таҳия намудани тадбирҳои ҳавасмандкунанда оид ба вусъат додани паҳншавии пардохтҳои ғайринақдӣ, бахусус дар савдои чакана;

- сода намудани расмиёти кушодани филиалҳо ва дигар намудҳои филиалҳои минтақавии муассисаҳои қарзӣ;

- мусоидат ба воридшавии хизматрасониҳои бонкии чакана дар деҳот миёни оилаҳои дорои сатҳи пасти даромад, аз ҷумла бо истифода аз воситаҳои алоқаи мобилӣ барои хизматрасониҳои молиявӣ;

- пурзӯр намудани либерализатсияи бозори молиявӣ, содагардонию иҷозатномадиҳӣ ва сода намудани расмияти воридшавии иштирокчиёни хориҷӣ ба бозор;

- таҳкими ҳамгирии баҳши молиявӣ бо механизмҳои самараноки шарикӣ глобалӣ, дастрасӣ ба бозорҳои молиявии минтақавӣ ва ҷаҳонӣ, иштирок дар биржаҳои мухталифи минтақавӣ;

- пурзӯр намудани фаъолияти превентивии ташкилотҳои қарзӣ барои коҳиш додани хавфҳои мунтазам дар бозори молиявӣ;

- ҷоннок намудани талошҳо дар самти ба даст овардани рейтинги байналмилалӣ қарзӣ аз ҷониби Тоҷикистон;

- бо назардошти рушди соҳаи кишоварзии ҷумҳурӣ имкониятҳои маблағгузорию дарозмуҳлат бо фоизи паст дар БВИ аз ҷониби бонкҳои инфиродӣ ва байналмилалӣ баррасӣ карда шаванд.

Дар айни ҳол барои аз шароити мушкили имрӯзаи вазъияти қурбӣ ва буҳронӣ ва омилҳои дигари манфӣ баромадан бояд чораҳои зерин андешида шаванд:

1. Ҳамоҳангсозии фаъолияти бонкҳои тиҷоратӣ ва дигар ташкилотҳои қарзӣ бо самтҳои афзалиятноки истеҳсолот. Агар дар соҳаи фаъолияти бонкӣ соҳаи тиҷорат ва хизматрасонӣ бештар даромаднок бошад, дар он сурат устувории фаъолияти онҳо аз истеҳсолот ва ғани будани бозори истеъмолӣ ва ғайриистеъмолӣ вобаста аст. Бояд зикр намуд, ки бонкҳои тиҷоратӣ дар аввал аз соҳаи тиҷорат ва хизматрасонӣ даромад мегиранд, лекин оқибати оянда ба мушкилот рӯ ба рӯ шуданро аз стратегияи худ берун медонанд, ки асоси устуворӣ ва фаъолияти домнадори бонкҳои тиҷоратӣ, пеш аз ҳама, ба истеҳсолот вобастагӣ дорад.

2. Пешбинӣ намудани стратегияи тақсимот ва ҷамъоварии маблағҳо ё гардиш ва гирдгардиши онҳо аз рӯи хусусият ва таъминоти гуногундошта. Яке аз ҳадафҳои асосӣ ва домнадори фаъолияти бонкҳои тиҷоратӣ дар шароити имрӯза ин тақсимои дуруст ва ҷамъоварии маблағҳои таъйиноти гуногундошта мебошад. Агар дар бонкҳои тиҷоратӣ стратегияи муайян оид ба сари вақт баргардонидани маблағҳои муҳлаташ баитмомрасида ва захирашуда набошад, ин минбаъд ба фаъолияти бонк монеаҳои гуногун эҷод месозад.

3. Риояи саривактии меъёрҳои пардохтпазирӣ. Яке аз вазифаҳои асосии бонкҳои тижоратӣ дар баробари додани қарзу миёнарав будан байни харидору фурӯшандагон ин иҷрои уҳдадориҳои саривактии он мебошад.

Чунин хулоса намудан мумкин аст, ки захира ё пойгоҳи пулӣ асоси мавқеи минбаъдаи бонкҳоро дар арсаи иқтисодӣ устувор инъикос менамояд. Ва бояд ҳар як бонк барои фаъолияти бенуқсон ва устувор баробари пулҳои дар гардишбуда аз рӯи таъйиноти гуногун бояд захираи пулӣ дошта бошад, то аз баъзе ҳолатҳои ғайричашмдошти баамаломеда, аз қабилӣ ба таъхир афтодани пардохти маблағҳои қарзӣ ё ҳолатҳои дигар онро рӯйпӯш карда тавонад.

Ба воситаи ба роҳ мондани чунин ҳолатҳо ё дуруст риоя кардани меъёрҳо ва пешниҳодҳои дар боло зикргардида метавон ба қадри имкон сатҳи устувории фаъолияти бонкҳоро дар бозори байнибонкӣ таъмин намуда, дараҷаи ба амал омадани хатарҳоро қисман ё пурра кам намоем.

Адабиёт

1. Ашуров Н. Пул, қарз, бонк / Н. Ашуров. - Душанбе, 2011. - 336 с.
2. Барномаи миёнамуҳлати рушди Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2016-2020. - 120 с.
3. Иброҳимов И.Р. Муомилоти пул, қарз ва бонк / И.Р. Иброҳимов, М.А. Ниёзов. - Душанбе: Ирфон, 2010. - 285 с.
4. Қонуни ҶТ «Дар бораи Бонки миллии Тоҷикистон», Душанбе, №722., 28.06.2011 с. - 47 с.
5. Махшулов С.Ҷ. Қарзҳои бонкӣ ҳамчун сарчашмаи муҳими молиявии захираҳо барои истеҳсоли маҳсулотҳои хоҷагии қишлоқ / С.Ҷ. Махшулов // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. - Душанбе, 2018. - №11. - С. 6-11.
6. Муминов А.Б. Пул, қарз, бонк / А.Б. Муминов, Т.Т. Муслихова. - Душанбе, 2014. - 126 с.
7. Нақшаи стратегияи солимгардонии фаъолияти Бонки миллии Тоҷикистон барои солҳои 2015-2019.
8. Паёми Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ, Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон ба Маҷлиси Олии ҶТ аз 23.12.2022 [манбаи электронӣ]. URL: <http://www.president.tj>.
9. Стратегияи миллии рушди Ҷумҳурии Тоҷикистон барои давраи то соли 2030 [манбаи электронӣ] URL: <http://www.stat.tj>
10. Стратегияи миллии фарогирии молиявии Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2022-2026 [манбаи электронӣ] URL: www.stat.tj
11. Хайрзода Ш.Қ. Рушди низоми бонкии Ҷумҳурии Тоҷикистон дар шароити бесуботии молиявӣ: диссертатсия барои дарёфти дараҷаи д.и.и.: 08.00.10 / Ш.Қ. Хайрзода. – Душанбе, 2021. - 430 с.
12. Ҷӯраев Б.М. Пул, қарз ва бонк / Б.М. Ҷӯраев. - Душанбе, 2012. - 114 с.
13. Ҷулиев М.Ҳ. Масъалаҳои асосии такмилдиҳии низоми молиявӣю бонкӣ ба иқтисодиёт / М.Ҳ. Ҷулиев, Т.Т. Муслихова // Паёми молия ва иқтисод. – Душанбе. - 2022. - № 3(32). - С. 90-96.

УДК 338.465

ТАҶРИБАИ ХОРИҶИИ ИСЛОҲОТИ БОЗОРИ САВДОИ НЕРУИ БАРҚ

Бобохонова Шаҳрбону Холназаровна - унвонҷӯи кафедраи менеҷмент ва маркетинги Донишгоҳи давлатии Кӯлоб ба номи Абӯабдуллоҳи Рӯдакӣ. Суроға: 735360,

Ҷумҳурии Тоҷикистон, вилояти Хатлон, ш. Кӯлоб, кӯчаи С. Сафаров, 16. E-mail: b.bonu1974@mail.ru. Тел.: (+992) 918-63-52-87.

Электроэнергетика дар иқтисодиёти миллии Ҷумҳурии Тоҷикистон яке аз соҳаҳои появӣ ба шумор меравад. Аз вазъи электроэнергетика рушди тамоми дигар соҳаҳои иқтисодиёт вобаста мебошад. Бинобар ин, дар шароити муносири иқтисодиёт, ки бо равандҳои ҷаҳонишавӣ ва ҳамгироии иқтисодии байналмилалӣ ҳамрадиф аст, роҳандозӣ намудани ислоҳот дар соҳаи электроэнергетикаи милли масъалаи муҳим мебошад.

Барои роҳандозӣ намудани ислоҳоти кулӣ ва босамар дар низоми электроэнергетикии Ҷумҳурии Тоҷикистон омӯзиши таҷрибаи хориҷии ташаққул ва рушди бозори савдои неруи барқ аҳамияти муҳими назариявӣ ва амалӣ дорад.

Мақола ба таҳқиқи равандҳои ислоҳоти низоми электроэнергетикии мамлакатҳои хориҷӣ, аз ҷумла ИМА, мамлакатҳои минтақаи Скандинавия, Россия, Қазоқистон, Ёзбекистон бахшида шудааст. Диққати асосӣ ба ислоҳоти низомҳои электроэнергетикии ИМА (бухрони электроэнергетикии Калифорния), таҳқиқи хусусиятҳои амалкунии бозори савдои неруи барқи мамлакатҳои Скандинавия равона гардидааст.

Бартариҳо ва камбудии фаъолияти ширкатҳои ба таври амудӣ ҳамгирошуда дар шароити монополияи табиӣ дар электроэнергетика ошкор ва таҳқиқ карда шудаанд. Қайд карда шудааст, ки ҳамгирошавии амудӣ дар асарҳои илмӣ таҳқиқишуда чун шакли баланди ташики истеҳсоли неруи барқ муаррифи карда шудааст. Мамлакатҳо, ки самти рушди сохторҳои ба таври амудӣ ҳамгирошударо дар электроэнергетика неш гирифтаанд, ба гурӯҳи мамлакатҳои аз ҷиҳати иқтисодӣ нешрафта дохил шудаанд.

Муаллиф самтҳои асосӣ ва натиҷаҳои ислоҳоти соҳаи электроэнергетикаро дар мамлакатҳои хориҷӣ таҳлил намуда, ҷиҳатҳои мақбули онро муайян ва барои амалисозӣ дар раванди ислоҳоти низоми миллии электроэнергетикӣ тавсия ва пешниҳодҳои дахлдор таҳия намудааст.

Калидвожаҳо: неруи барқ, ислоҳоти низоми электроэнергетикӣ, сохтори бозори савдои неруи барқ, монополияи табиӣ, бозори умумии электроэнергетикӣ, истеҳсол, интиқол ва тақсимоти неруи барқ, бухрони энергетикӣ Калифорния.

ЗАРУБЕЖНЫЙ ОПЫТ РЕФОРМИРОВАНИЯ РЫНКА ПРОДАЖИ ЭЛЕКТРОЭНЕРГИИ

Бобохонова Шахрбону Холназаровна – соискатель кафедры менеджмента и маркетинга, Кулябский государственный университет им. Абуабдуллох Рудаки. Адрес: 735360, Республика Таджикистан, Хатлонская область, г. Куляб, ул. С. Сафарова, 16. Тел.: (+992) 918-63-52-87. E-mail: b.bonu1974@mail.ru.

Электроэнергетика в национальной экономике Республики Таджикистан является одним из базовых отраслей. От состояния электроэнергетики зависит развитие всех других отраслей экономики. Поэтому, в современных экономических условиях, сопутствующих с процессами глобализации и международной экономической интеграции, осуществление реформ в национальной электроэнергетической отрасли является актуальной задачей.

Для осуществления кардинальных и эффективных реформ в электроэнергетической системе Республики Таджикистан изучение зарубежного опыта реформирования рынка электроэнергетических услуг имеет важное теоретическое и прикладное значение.

Статья посвящена исследованию процессов реформирования электроэнергетических систем зарубежных стран, таких как США, стран Скандинавского региона, России, Казахстан, Узбекистан. Основное внимание направлено реформам энергетических систем США (энергетическому кризису в Калифорнии),

исследованию особенностей функционирования электроэнергетического рынка стран Скандинавии.

Автором выявлены и исследованы преимущества и недостатки функционирования вертикально-интегрированных компаний в условиях естественной монополии в электроэнергетике. Отмечается, что вертикальная интеграция в исследуемых научных изданиях представляется как высокой формы организации производства электроэнергии. Страны, выбравшие направление развития вертикально-интегрированных структур в энергетике, относятся к категории экономически передовых стран.

Автор, анализируя основные направления и результаты реформирования электроэнергетической отрасли в зарубежных странах, определяет их положительные аспекты и разрабатывает соответствующие рекомендации и предложения для реализации в процессе реформы национальной электроэнергетической системы.

Ключевые слова: электроэнергия, реформирование электроэнергетической системы, структура рынка электроэнергетических услуг, естественная монополия, общий электроэнергетический рынок, производство, передача и распределение электроэнергии, энергетический кризис Калифорнии.

FOREIGN EXPERIENCE IN REFORMING THE ELECTRICITY SALES MARKET

Bobokhonova Shahrbonu Kholnazarovna - Kulyab State University named after Abuabdulloh Rudaki, applicant for the Department of Management and Marketing. **Address:** 735360, Republic of Tajikistan, Khatlon region, Kulyab city, S. Safarov street 16. **E-mail:** b.bonu1974@mail.ru. Тел.: (+992) 918-63-52-87

The electric power industry in the national economy of the Republic of Tajikistan is one of the basic industries. The development of all other sectors of the economy depends on the state of the electric power industry. Therefore, in the current economic conditions, accompanying the processes of globalization and international economic integration, the implementation of reforms in the national electric power industry is an urgent task.

For the implementation of cardinal and effective reforms in the electric power system of the Republic of Tajikistan, the study of foreign experience in reforming the electricity sales market is of great theoretical and applied importance.

The article is devoted to the study of the processes of reforming the electric power systems of foreign countries, such as the USA, the countries of the Scandinavian region, Russia, Kazakhstan, Uzbekistan. The main attention is directed to the reforms of the US energy systems (the energy crisis in California), to the study of the peculiarities of the functioning of the electricity market in the Scandinavian countries.

The advantages and disadvantages of the functioning of vertically integrated companies in the conditions of a natural monopoly in the electric power industry have been identified and studied. It is noted that vertical integration in the studied scientific publications is presented as a high form of organization of electricity generation. Countries that have chosen the direction of development of vertically integrated structures in the energy sector belong to the category of economically advanced countries.

The author, analyzing the main directions and results of reforming the electric power industry in foreign countries, determines their positive aspects and develops appropriate recommendations and proposals for implementation in the process of reforming the national electric power system.

Key words: electricity, electricity system reform, electricity sales market structure, natural monopoly, common electricity market, generation, transmission and distribution of electricity, California energy crisis.

Дар раванди ислоҳоти низоми электроэнергетикии Ҷумҳурии Тоҷикистон, ки аз солҳои аввали истиқлоли давлатӣ оғоз ёфтааст,

мушкилоти зиёд оид ба бозсозии сохтори бозори савдои неруи барқ ба миён омада, роҳҳои ҳалли худро талаб менамоянд. Дар натиҷаи ислоҳот, сохтори бозори савдои неруи барқ, ки хосияти монополияи давлатиро дорад, ба андозае дигаргун гардида, дар он шароит барои рушди минбаъдаи рақобат ташаккул меёбад. Вале бо доштани хусусиятҳои хоси худ, низоми электроэнергетикии мамлакат барои роҳ ёфтани аломатҳои рақобат ба бозори савдои неруи барқ монеаҳо эҷод менамояд. Бинобар ин, барои роҳандозӣ намудани ислоҳоти кулӣ ва босамар дар низоми электроэнергетикии Ҷумҳурии Тоҷикистон омӯзиши таҷрибаи хориҷии ислоҳоти бозори савдои неруи барқ аҳамияти муҳими назариявӣ ва амалӣ дорад.

Механизмҳои идоракунии соҳаи электроэнергетика дар шароити имрӯзаи бозори савдои неруи барқ, ки аз равандҳои ҷаҳонишавии иқтисодӣ, дигаршавии иқлим ва дигар омилҳои табиӣ иқтисодӣ вобаста мебошанд, дигар мешаванд ва ба самти ҷалби рақобат ба бозори мазкур рушд мекунанд. Бо рушди технологияҳои нав равандҳои ислоҳот ва либерализатсия (озодсозӣ)-и иқтисодӣ хосияти ҷаҳонӣ пайдо намудаанд. Ин ҳолат мушкилоти таъмини тавозуни байни самаранокии иқтисодӣ ва ҳифзи манфиатҳои ҷамъиятиро дар бозори савдои неруи барқ боз ҳам мураккаб ва мубрам менамояд.

Низоми электроэнергетикии Ҷумҳурии Тоҷикистон ҳоло комплекси технологияи мураккабе мебошад, ки аз объектҳои бо технологияи ягонаи истеҳсол, интиқол, тақсимот ва истеъмоли неруи барқ таркиб ёфта, барои ноил гардидан ба ҳадафҳои таъмини эътимодноқ ва босамараи истеъмолкунандагон бо неруи барқ амал мекунанд. Нигоҳ доштани бутунии низоми электроэнергетикӣ - шартӣ асосӣ ва омили маҳдудкунандаи равандҳои ислоҳоти сохторӣ ва ташкилӣ-иқтисодии бозори савдои неруи барқ мебошад.

Тавре таҳқиқот нишон медиҳанд, дар электроэнергетикаи ҷаҳонӣ то солҳои 1980-1990 ҳама равандҳои истеҳсоли неруи барқ дар аксари мамлакатҳо дар шароити монополияи табиӣ ба таври амудӣ ҳамгирошуда рушд мекарданд [1; 5, с. 10]. Ҳамгирошавии амудӣ дар асарҳои илмӣ чун шакли баланди ташкили истеҳсолот дар электроэнергетика муаррифӣ карда мешавад. Мамлакатҳое, ки самти рушди сохторҳои ба таври амудӣ ҳамгирошударо пеш гирифтаанд, ба гурӯҳи мамлакатҳои аз ҷиҳати иқтисодӣ пешрафта дохил шуда, дар онҳо «сатҳи баландтарини ҳосилнокии ва самаранокии меҳнат, даромадҳои аҳоли ва сифати ҳаёт, рақобатпазирии макроиқтисодӣ, рушди илмӣ-техникӣ ба назар мерасад» [6, с. 108].

Қариб дар тамоми мамлакатҳои ҷаҳон равандҳои истеҳсол, интиқол ва ба истеъмолкунандаи ниҳой расонидани неруи барқ дар доираи як соҳаи ба таври амудӣ ҳамгирошуда фаро гирифта шуда буданд, ки ҷаъолияти он аз ҷониби давлат қатъиян назорат ва танзим мешуд. Бо

неруи барқ таъмин намудани истеъмолкунандагон аз ҷониби корхонаҳои бузурги монополии ба давлат тааллуқдошта ба ҷо оварда мешуд.

Аз соли 1991 дар ҷаҳон 45 мамлакат ба дигарсозии куллии принципҳои ташкили электроэнергетика дар асоси муносибатҳои бозорӣ гузаштанд. Заминаҳои асосии чунин гузариш инҳо буданд [7, с. 487]:

- ғуншавии иқтидорҳои барзиёди тавлидкунандаи неруи барқ дар низомҳои миллии электроэнергетикӣ, ки масрафҳои нигоҳдории онҳоро истеъмолкунандагон тавассути тарифҳои танзимшаванда пардохт мекарданд;

- пайдо шудани дастгоҳҳои тавлидкунандаи неруи барқ, ки иқтидори начандон калон ва нишондиҳандаҳои баланди техникӣ-иқтисодӣ доштанд;

- равнақи истифодаи гази табиӣ дар электроэнергетика, ки татбиқи технологияҳои самаранокиашон баландро ҳавасманд мекард.

Бо мурури рушди технологияҳои нав равандҳои бозсозии сохтор ва либерализатсия дар электроэнергетика хосияти умда гирифтанд. Дар шароити сохтори ба таври амудӣ ҳамгирошудаи соҳаи электроэнергетика давлатҳо тарифҳои хизматрасониҳои электроэнергетикиро қатъиян муқаррар ва назорат мекарданд. Бо афзоиши истифодаи газ ва ангишт дар истеҳсоли неруи барқ зарурати ба истифода додани иқтидорҳои нави истеҳсолкунандаи неруи барқ, таъмини ҳамешагии талаботи дарозмуҳлат ба неруи барқ низоми амалкунии соҳа чун камсамар арзёбӣ гардид.

Вазъи мазкур ба он овард, ки дар охири асри XX аксари мамлакатҳои хориҷӣ оид ба татбиқи ислоҳоти сохтории соҳаи электроэнергетика концепсияҳо таҳия намуда, қадамҳои аввалиро ҷиҳати амалисозии онҳо ва ноил гардидан ба ҳадафҳои ислоҳот роҳандозӣ намуданд.

Бо вучуди тафовутҳо дар хусусиятҳои миллии соҳаи электроэнергетика, дар аксари мамлакатҳо имконияти ҷудо намудани ҳадафҳо ва методологияи умумии ислоҳоти соҳаи электроэнергетика вучуд дорад.

Ба сифати масъалаҳои аввалиндараҷа метавон баланд шудани самаранокии низомҳои электроэнергетикиро тавассути тақсим намудани корхонаҳои монополӣ ва аз ҳайати онҳо баровардани корхонаҳои дар шароити рақобат фаъолияткунанда (Чили, мамлакатҳои Скандинавия) ё ба иштирокчиёни нави бозор - таҳвилгарони мустақили неруи барқ пешниҳод намудани ҳуқуқи дастрасӣ ба соҳаи мазкур (ИМА), инчунин либерализатсияи бозорҳои электроэнергияро номбар кард [4, с. 92].

Имрӯз дар аксари мамлакатҳои Аврупо, Австралия, Канада, ИМА ва Америкаи Лотинӣ ислоҳоти соҳаи электроэнергетика ба авҷи рушд расидааст. Мамлакатҳои Америкаи Шимолӣ ва Аврупои Шарқӣ дар ислоҳоти низомҳои электроэнергетикӣ дар ҷаҳон пешоҳанг мебошанд [8, с. 75].

Дар соҳаи танзими давлатӣ ҳадафҳои марбут ба рушди қонунгузорию зиддиинҳисорӣ, таъмини дастрасии бе таъбириши иштирокчиёни рақобаткунанда ба инфрасохтори бозорҳои электроэнергетикиро метавон ҷудо кард. Илова бар ин, пурзӯр намудани талаботи қонунгузорию экологӣ навунии босуръати иқтидорҳои энергетикиро талаб мекард.

Ҳадафҳои зикршуда дар давлатҳои гуногун бо ҳар гуна роҳҳои мухталиф амалӣ карда шуданд. Акнун ба баррасии таҷрибаи хориҷӣ дар ислоҳоти соҳаи электроэнергетика дар мисоли баъзе кишварҳо ва ғурӯҳи кишварҳои аз ҷиҳати рушди иқтисодӣ хусусиятҳои якхела дошта шуруъ мекунем. Пеш аз ҳама, қайд менамоем, ки ислоҳоти низоми электроэнергетикии мамлакатҳои Скандинавия, ки дар солҳои 1991-1999 роҳандозӣ шуда буд, ба ташаккули яке аз бозорҳои нисбатан шаффоф ва озои электроэнергетика овардааст [2, с. 297]. Бинобар ин, мо дар таҳқиқоти худ аз омӯзиши таҷрибаи ислоҳоти мазкур оғоз менамоем.

Дар мамлакатҳои минтақаи Скандинавия (Норвегия, Дания, Шветсия ва Финляндия) то оғози ислоҳоти соҳаи электроэнергетика дар солҳои 1980-1990 монополияи давлатӣ дар бахшҳои истеҳсол ва интиқоли неруи барқ ҳукмрон буд, ки дар навбати худ, ба мавҷудияти танзими қатъии давлатӣ дар харид ва фурӯши неруи барқ, инчунин манъи иштироки ширкатҳои ғайридавлатӣ дар муносибатҳои мазкур боис гардид. Ҳамчун заминаи умумии ислоҳоти соҳаи электроэнергетика дар мамлакатҳои минтақаи Скандинавия чандир набудани сиёсати давлатии нархгузорӣ ва дар натиҷа, хеле баланд шудани нархи неруи барқро қайд кардан мумкин аст [9].

Хусусияти фарқкунандаи дигаргунсозии соҳаҳои электроэнергетикии ин мамлакатҳо муқаррар намудани сиёсати самараноки нархгузорию давлатҳо дар натиҷаи ташкил ва рушди бозори ягонаи байнисарҳадии неруи барқ буд. Набудани рақобат ва ҷун қоида, мавҷудияти монополияи минтақавӣ дар таъмини неруи барқ ба тафриқаи нархи он дар минтақаҳои гуногун мусоидат кард. Хусусиятҳои бозори савдои неруи барқ дар мамлакатҳои минтақаи Скандинавия то оғози ислоҳот (солҳои 1980-1990) дар ҷадвали 1 оварда шудаанд.

Ҷадвали 1. - Хусусиятҳои бозори савдои неруи барқ дар мамлакатҳои минтақаи Скандинавия дар солҳои 1980-1990

Мамлакат	Хусусиятҳои бозори савдои неруи барқ
Дания	Объектҳои асосии электроэнергетика ба давлат тааллуқ доштанд ва давлат танзими бевоситаи муносибатҳои хоҷагидориро дар соҳаи мазкур ба ҷо меовард.
Норвегия	Ширкати давлатии Statkraft AS - бузургтарин тавлидкунандаи неруи барқ истеҳсол, интиқол ва тақсимои неруи барқро дар миқёси мамлакат монополия карда буд. Давлат тарифҳои неруи барқро ба муҳлати то 10 сол муқаррар мекард, ки дар натиҷа, дар онҳо ба ҳисоб

	гирифтани суръатҳои таваррум ва дигар омилҳои афзоиши хароҷот ғайриимкон буд.
Шветсия	Ширкати давлатии Vatenfall фаъолияти истеҳсол (50%) ва интиқоли неруи барқро муттаҳид карда буд. Истеъмолкунандагон наметавонистанд, ки неруи барқро бевосита аз ширкати энергетикӣ минтақавӣ харид кунанд, ширкатҳои маҳаллии фурӯшанда чун унсури ҳатмӣ занҷираи харид ва фурӯши неруи барқ баромад мекарданд. Арзиши интиқоли неруи барқ аз масофаи байни истеҳсолкунанда ва истеъмолкунанда вобаста буд, ки дар натиҷа, дар баъзе ноҳияҳо нархҳои неруи барқ беасос баланд буданд.
Финляндия	Ширкати давлатии Imatran Voima Оу дар бозор ҳукмрон буд, ки зиёда аз 30%-и тамоми ҳаҷми неруи барқро дар мамлакат истеҳсол мекард. Хосияти ғайрисаноатӣ доштани иқтисодиёти мамлакат воридоти технологияро аз дигар мамлакатҳои минтақа ба соҳаи электроэнергетика боис шуд. Ба шарофати ин электроэнергетикаи мамлакат нусхаи комили соҳаҳои электроэнергетикаи дигар мамлакатҳои минтақаи Скандинавия буд.

Сарчашма: Таҳияи муаллиф дар асоси адабиёти илмӣ [2; 3; 4]

Соли 1991 аллакай тарифҳои амалкунандаи давлатӣ дигар хароҷотро пушонида наметавонистанд. Зарурати ҷуброни зарари корхонаҳои соҳаи электроэнергетика ҳукуматҳои мамлакатҳои Скандинавияро водор намуд, ки сарбории фискалиро ба даромади корхонаҳои калонтарини дигар соҳаҳои саноат, чун мошинасозӣ, коркарди ҷӯбу тахта, коғазбарорӣ ва металлургия зиёд кунанд. Ин ҳолат рақобатпазирии молҳоро дар бозорҳои хориҷӣ ва дохилии кишварҳои минтақа паст намуда, ҷолибияти сармоягузори корхонаҳои саноатиро коҳиш дод, инчунин ба хуруҷи назарраси сармояи хориҷӣ мусоидат кард.

Дар асоси қабули қонунҳои соҳавӣ дар давоми солҳои 1991-1999 дар мамлакатҳои минтақаи Скандинавия ва дар натиҷаи тақсимои ширкатҳои давлатии ба таври амудӣ ҳамгирошуда ҷудошавии намудҳои фаъолияти рақобатнок ва монополияҳои табиӣ ба амал омад. Илова бар ин, инфрасохтори босамарае барои амалкунии бозор ба вучуд омада, истеъмолкунандагони хурди неруи барқ ба бозор дастрасӣ пайдо намуданд. Дар қонунҳои аз ҷониби ҳукуматҳои мамлакатҳои минтақа қабулгардида заминаҳои ҳуқуқии истифодаи неруи барқ, таъмини амн ва эътимоднокии кори объектҳои низомии электроэнергетикӣ, баланд бардоштани самаранокии иқтисодии онҳо ва ҳифзи муҳити атроф пойдор гардида буданд. Ҳамчунин, концепсияи бозор таҳия ва минбаъд амалӣ карда шуд, ки мувофиқи он сатҳи масъулияти ҳар як субъекти бозори савдои неруи барқ дар таъмини эътимоднок ва беист бо неруи барқ аниқ муайян гардида буд.

Санадҳои қонунгузори Дания, Норвегия, Шветсия ва Финляндия хосияти ягона - ҷорӣ намудани низомии иҷозатномадихӣ дар электроэнергетика доштанд. Барои пешбурди чунин намудҳои фаъолият дар соҳа гирифтани иҷозатнома талаб карда мешуд:

- сохтмон ва истифодабарии объектҳои истеҳсолкунандаи неруи барқ;
- сохтмон ва истифодаи хатҳои интиқоли барқ;
- фаъолияти бо истеҳсол, табдилдиҳӣ, интиқол ва тақсими неруи барқ алоқаманд;
- амалиёти содиротӣ-воридотӣ дар бозори савдои неруи барқ.

Дар раванди ислоҳот мамлакатҳои минтақаи Скандинавия бо бунёди танҳо бозорҳои дохилии неруи барқ маҳдуд нашуда, бозорҳои дохилии худро бо ҳам муттаҳид намуданд, ки дар натиҷа, бозори умумии (минтақавии) неруи барқ таъсис ёфт: соли 1993 Норвегия ва Шветсия якумин биржаи молии байналмилалӣ Nord Pool-ро таъсис доданд, ки дар самти савдои неруи барқ махсусгардонида шуда буд. Ширкатҳои давлатии баҷоорандаи вазифаҳои танзимгарони низом - Statnett SF (Норвегия) ва Svenska Kraftnat (Шветсия) бо доштани 50%-и саҳмияҳо соҳибмулкони биржаи мазкур гардиданд. Сипас, дар соли 1998 - Финляндия ва дар соли 2000 - Дания ба биржаи Nord Pool пайваست шуданд.

Бекор кардани танзими давлатӣ ва таҷдиди сохтори ширкатҳои энергетикӣ дар меҳвари дигаргуниҳои васеъмиқёс барои ҳалли мушкилоти дар соҳаи электроэнергетика ғуншуда пешбинӣ шуда буд, ки дар ниҳоят боиси гузаштан ба муносибатҳои рақибона дар соҳаи энергетика гардид. Ҳамин тавр, дар натиҷаи роҳандозӣ анмудани ислоҳот дар соҳаи электроэнергетикаи мамлакатҳои минтақаи Скандинавия чунин ҳадафҳо амалӣ гардиданд [2, с. 298]:

- самаранокии амалкунии объектҳои энергетикӣ баланд шуд;
- сарборӣ ба буҷетҳои давлатӣ сабук шуд;
- сармоягузориҳои иловагӣ ба соҳаи электроэнергетика ҷалб гардиданд;
- тавозуни муносиби байни ҳаҷмҳои истеҳсол ва талабот ба неруи барқ ба даст омад;
- тафовути минтақавии тарифҳои неруи барқи ба истеъмолкунандагони ниҳой пешниҳодшаванда муътадил карда шуданд.

Вазифаи асосии ислоҳот дар соҳаи электроэнергетикаи мамлакатҳои минтақаи Скандинавия коҳиш додани нархи неруи барқ барои истеъмолкунандагони ниҳой маҳсуб меёфт ва иҷро гардид. Ислоҳот дар самти тақсим намудани ширкатҳои ба таври амудӣ ҳамгирошуда ба намудҳои монополияи табиӣ ва рақобатноки фаъолият бо бунёди инфрасохтори босамара барои амалкунии бозор роҳандозӣ мешуд, ки дар натиҷа, ин вазифа ҳам иҷро гардид. Аллакай, ба ҳолати аввали соли 2003 дар мамлакатҳои минтақаи бозорҳои кушодаи неруи барқ пойдор гардиданд. Таваҷҷуҳи ширкатҳои хориҷӣ ба бозори савдои неруи барқи минтақа ба таври назаррас зиёд шуд: як қатор ширкатҳои энергетикӣ хориҷии Фаронса ва Германия саҳмияҳои ширкатҳои энергетикӣ минтақаи Скандинавияро харидорӣ карданд.

Бо таъсис додани бозори умумии електроэнергетикӣ, мамлакатҳои минтақаи Скандинавия барои мубодилаи неруи барқ байни худ имконият пайдо намуда, бо ин эътимоднокии низомҳои энергетикӣ худро баланд бардоштанд, тафовути назарраси тарифҳои неруи барқро дар ноҳияҳои мухталиф кам карданд. Ба ҳукуматҳои мамлакатҳои минтақа муяссар гардид, ки бо қабули санадҳои қонунгузорӣ гузариши бемайлон ва беҳавфро ба муносибатҳои бозорӣ таъмин намуда, ҳамчунин, барои танзими муносибатҳои нави иқтисодӣ дар соҳаи електроэнергетика замина омода созанд. Ислоҳоти сохтори гузаронидашуда низоми танзими давлатии електроэнергетикаро дар мамлакатҳои минтақа ба таври кулӣ дигаргун намуд, ҳамгироии амудиро барҳам дод, муносибатҳои рақибонаро дар бозори энергетикӣ онҳо қорӣ намуд, ки ҳамаи ин ба рушди иқтисодиёти милли таъсири мусбат расонид ва ба ҳамгироии муносибатҳои иқтисодии байни мамлакатҳои минтақа овард.

Ҳамин тавр, таҷрибаи мамлакатҳои минтақаи Скандинавия аз имконияти ташкили бозори савдои неруи барқ бе хусусигардонии ширкатҳои энергетикӣ шаҳодат медиҳад. Ширкатҳои истеҳсолкунандаи неруи барқ бо қоидаҳои бозор ба кори худ идома доданд. Барои иҷрои уҳдадориҳои худ, ба ширкатҳои истеҳсолкунанда бо нархи арзони бозорӣ харидани неруи барқ нафъовар гардид. Дар давраи гаронии нархи неруи барқ ба онҳо боз ҳам муфид буд, ки истеҳсолотро қатъ кунанд ва дар музоада ширкат накунанд. Дар натиҷаи либерализатсияи електроэнергетика дар мамлакатҳои минтақа муътадил гардидани нархи интиқол ва тақсимои неруи барқ, инчунин баланд шудани самараи кори шабакаҳои электрикӣ ба амал омад.

Акнун ба таҳқиқи таҷрибаи фаъолияти бозори савдои неруи барқ дар ИМА мегузарем.

Дар давоми муддати бештари рушди худ низоми електроэнергетикаи ИМА дар ҳукмронии корхонаҳои бузурги ба таври амудӣ ҳамгирошудаи самаранокиашон ниҳоят паст қарор дошт. ИМА ягон вақт барномаҳои ҳамафарогири ҳатмии ислоҳоти соҳаи електроэнергетикаро дар сатҳи федералӣ амалӣ накардаанд ва қабули қарорҳои нисбатан муҳимро дар ин самт ба иёлотҳои алоҳида ҳавола намудаанд. Дар натиҷа, бештари иёлотҳои ИМА танҳо либерализатсияи маҳдудро бе бозсозии куллии бахши електроэнергетика анҷом доданд.

Аз солҳои 1970 шуруъ намуда, қадамҳои аввалин дар ислоҳоти сохтори анъанавии електроэнергетика роҳандозӣ шуданд. Аллакай, ба ҳолати охири солҳои 1990 дар соҳаи електроэнергетикаи ИМА хусусиятҳои барҳамдиҳии ҳамгирӣ, сусти шудани танзими давлатӣ ва миқдори зиёди равандҳои ба муносибатҳои бозорӣ нигаронидашуда мушоҳида мешуданд. Ислоҳот асосан ба фаъолгардонии рақобат дар бозори яклухти неруи барқ нигаронида шуда буд. Рақобат дар байни истеҳсолкунандагони мустақил бояд барои бозори яклухти иқтидор замина ташкил менамуд, то ки истеъмолкунандагони чакана ва

ширкатҳои маҳаллии тақсимоти тавонанд иқтидор ва неруи барқро аз таъминкунандагони мухталиф ба таври алтернативӣ харидорӣ кунанд. Натиҷаи ин бояд кам шудани арзиши яклухт ва ҳамзамон, паст шудани нархҳои чаканаи неруи барқ мегардид. Ба ҳолати солҳои 2000-ум қариб дар аксари иёлотҳои ИМА сохтори бахши электроэнергетикӣ ё дигар шуда буд, ё дигаршавӣ ба нақша гирифта шуда буд. Таҳлилгарон тасдиқ менамоянд, ки «дар солҳои охир дар ИМА суръати афзоиши рақобат дар бозори чаканаи электроэнергетика коҳиш ёфта, раванди гузариш ба бозори рақобатпазири электроэнергетика дар сатҳи миллии сустан шудааст» [8, с. 76]. Онҳо омилҳои асосии ба чунин ҳолат боисшударо, аз ҷумла чунин номбар мекунанд:

- номуваффақӣ дар кӯшиши ташкили бозори савдои неруи барқ дар иёлотҳои Калифорния;
- натиҷаҳои гуногун дар якҷанд иёлоте, ки бозори рақобатпазири неруи барқро ташкил карда буданд;
- мушкилот дар баъзе бозорҳои яклухт, ки мувофиқи нишондодҳои банақшагирифташуда кор намекарданд;
- набудани тавачҷуҳ аз ҷониби Конгресси ИМА барои ба сатҳи миллии баровардани бозори рақобатпазири электроэнергетика.

Ба фикри мо, дар байни омилҳои номбаршуда бухрони бахши электроэнергетикаи иёлотҳои Калифорния ба таҳқиқи бештар ниёз дорад.

Соли 1992 Конгресси ИМА Қонун дар бораи сиёсати энергетикиро қабул намуд, ки ба рушди муносибатҳои рақибона дар соҳаи электроэнергетика оғоз бахшид. Дар натиҷаи қабули қонуни мазкур 24 иёлотҳои ИМА, аз ҷумла Калифорния ба раванди ислоҳоти соҳаи электроэнергетика оғоз намуданд. Он замон ҳаҷми тақрибии истеъмоли солонаи неруи барқ дар Калифорния зиёда аз 250 млрд. кВт-соатро ташкил медод. Иқтидори муқарраршудаи ширкатҳои истеҳсолкунандаи неруи барқи дар иёлотҳои Калифорния ҷойгиршуда - наздики 55 млн. кВт буд. Калифорния неруи барқро аз иёлотҳои ҳамсои Шимол ва Ҷанубӣ-Шарқии ИМА ворид мекард [11].

Соли 1996 аз ҷониби губернатори иёлотҳои Калифорния дастаи қонунҳое ба имзо расиданд, ки самтҳои асосии ислоҳотро дар соҳаи электроэнергетика муайян мекарданд. Ҳамин тавр, дар натиҷаи қабули қонунҳои мазкур чунин дигаргуниҳо рух доданд: се ширкати ба таври амудӣ ҳамгирошуда аксари иқтидори истеҳсолкунандаи неруи барқи худро ба ширкатҳои ба истифодабарии неругоҳҳои электрикӣ махсусгардонидашуда фурухтанд ва ба се ширкати тақсимоти табдил ёфтанд. Дар натиҷа, ду ташкилоти мустақил - Биржаи энергетикӣ Калифорния ва Танзимгари мустақили низом ташкил шуданд. Шабакаҳои магистралӣ дар моликияти ширкатҳои тақсимоти монданд, вале ба идоракунии фаврӣ ба Танзимгари мустақили низом дода шуданд.

Тибқи қонунгузорӣ, ширкатҳои тақсимоти ва ширкатҳои истеҳсолкунандаи аз сохтори ба таври амудӣ ҳамгирошуда баромада бояд

неруи барқро танҳо тавассути Биржаи энергетикии Калифорния мехариданд. Азбаски аҳдҳои фьючерсӣ ва қарордодҳои мустақим бо истеҳсолкунандагони неруи барқ мумкин набуданд, таҳвилкунандагон маҷбур мешуданд, ки неруи барқро дар бозори таъчилии «як рӯз пеш» харид кунанд ва бинобар ин, неметавонистанд аз шиддатгириҳои нарх дар ҳолатҳои фавқулода, чун ҳавои гарм ва садамаҳо худро бима кунанд (дар бозори таъчилии «як рӯз пеш» савдо дар асоси дархостҳои истеҳсолкунандагон ва харидорон, ки дар онҳо ҳаҷм ва нархҳо барои ҳар як шабонарӯз нишон дода мешуданд, ба ҷо оварда мешуд). Пардохти ҳаққи интиқол ва тақсимот дар асоси тарифҳои танзимшавандаи бо принципи «масрафҳо бо замми» ба ҷо оварда мешуд (усули «масрафҳо бо замми» - усули нархмуайянкунӣ мебошад, ки мувофиқи он нархи маҳсулот бо илова намудани изофанарх - меъёри муътадили фоида ба масрафҳои миёна ё масрафҳои умумӣ воҳиди маҳсулот муқаррар карда мешавад). Барои истеъмолкунандагони бозори чакана тарифҳои собит муқаррар карда мешуданд. Танзимкунии тарифҳо, қоидаҳо, назорати фаъолияти субъектҳои бозор аз ҷониби Комиссияи энергетикии Федералӣ ва Комиссияи энергетикии минтақавӣ иёлотҳои Калифорния ба ҷо оварда мешуд.

Дар Калифорния бар ҳилофи интизориҳои мақомот, либерализатсияи бозори яклухт истеҳсолкунандагонро барои тавлиди бештари неруи барқ тавассути поин бурдани нарх ҳавасманд накард. Баръакс, ширкатҳои истеҳсолкунандаи мустақил ҳатто ба бастанӣ агрегатҳо шуруъ карда, ба ин васила, нархи неруи барқро боло мебурданд. Акнун, вақте ки нархи яклухт аз нархи чакана зиёд шуд, ширкатҳои шабакаӣ тақсимот зарар медиданд. Механизми танзими табиӣ бозор фалаҷ шуд: бар асари тарифҳои собитӣ фурӯши чакана истеъмоли неруи барқ кам намешуд.

Дар замони авҷи бӯҳрони энергетикии Калифорния мақомоти танзимкунанда ба хоҷаи шиддат надодан ба вазъи дар бозори савдои неруи барқ бамиеномада, ба баландшавии нархҳои яклухт воқуниш надоданд. Ба оғози соли 2001 қарздорӣ ширкатҳои тақсимоӣ дар назди ширкатҳои истеҳсолкунанда ба ҳадди 12 миллиард доллар расид. Ширкатҳои истеҳсолкунанда дар дохил ва берун аз ҳудуди иёлотҳои Калифорния аз таҳвили неруи барқ ба харидорони пардохтнотавон дасткашӣ мекарданд. Захираҳои иқтидор аз ҳадди нишондиҳандаҳои қобили қабул ҳам паст шуда, то 1,5% расиданд. Бинобар ин, аллакай ба ҳолати миёнаҳои моҳи январӣ соли 2001 дар саросари иёлот ҳомӯшкунии неруи барқ зиёд шуд [15, с. 319].

Таҳлилгарон сабабҳои асосии бӯҳрони электроэнергетикии Калифорнияро чунин меҳисобанд [11]:

- нигоҳ доштани тарифҳои танзимшаванда (собит)-и чакана ҳангоми чорӣ намудани рақобат дар бозори яклухт;

- нарасидани иқтидори истеҳсолкунанда дар дохили иёлот (камбуди 5-6 млн. кВт иқтидор) аз сабаби қатъиян маҳдуд кардани сохтмони объектҳои нави электроэнергетикӣ;

- афзоиши талабот ба неруи барқ бар асари рушди умумии иқтисодиёт дар иёлот, афзоиши аҳоли ва шароити обу ҳавои ғайриодӣ гарм;

- афзоиши хароҷоти истеҳсолкунандагони неруи барқ бар асари афзоиши нархи газ (то 6 маротиба), инчунин, аз соли 2000 қорӣ намудани андоз ҷиҳати ҳифзи муҳит барои ширкатҳои истеҳсолкунандаи неруи барқ.

Инчунин, як қатор камбудихо дар ташкили бозор ҷой доштанд, ки барои суиистеъмол аз ҷониби иштирокчиёни бозор мусоидат мекарданд. Механизмҳои назорати фаъолияти ширкатҳои истеҳсолкунандаи неруи барқ пешбинӣ нашуда буданд. Кори чоряк ҳиссаи генераторҳои электрикӣ дар Калифорния дар моҳи декабри соли 2000 қатъ гардида буд. Дар ин маврид, санҷиши асоснокии паст кардани сарборӣ ба неругоҳҳои электрикӣ ғайриимкон буд. Мавҷуд будани имтиёзҳо барои истеъмолкунандагони алоҳида ва истифодаи онҳо барои ҳар гуна ҳолатҳои ҳанногӣ дар бозор низ ба камбудихои муҳим мансуб аст. Масалан, барои корхонаҳои саноати алюминий ба хоҳири дастгирии соҳа аз ҷониби давлат нархҳои нисбатан пастӣ неруи барқ муқаррар шуда буданд. Дар давраи баландшавии нархҳо ин корхонаҳо истеҳсолоти худро қатъ намуда, неруи барқи харидаи худро бо нархҳои бозорӣ ба бозори яклухт таҳвил мекарданд. Бояд қайд кард, ки дар Ҷумҳурии Тоҷикистон низ чун дар иёлотҳои Калифорния ба ширкати ягонаи истеҳсолкунандаи алюминий - КВД «Ширкати Алюминийи Тоҷик» ҳамин гуна имтиёз дода шудааст.

Ба хоҳири баромадан аз буҳрони электроэнергетикӣ аз ҷониби роҳбарияти иёлотҳои Калифорния ва Комиссияи энергетикӣ федералӣ як қатор тадбирҳо пешниҳод гардиданд, чун:

- баланд бардоштани тарифҳои чакана барои аҳоли (9%) ва ташкилотҳои тиҷоратӣ (7-15%); қорӣ намудани нархҳои яклухт ба андозаи 15 сент барои 1 кВт-соат;

- коҳиш додани маҳдудиятҳо барои сохтмони неругоҳҳои нав;

- губернатори иёлот ва Комиссияи энергетикӣ федералӣ оид ба дигар кардани ҳайати Шӯрои нозирони биржаи энергетикӣ Калифорния ва Танзимгари низом, бо ба ҳайати онҳо ворид намудани аъзои иштирокчиҳои бозор набуда қарор қабул намуданд;

- вобаста ба имконият гузаронидани санҷишҳои ширкатҳои истеҳсолкунанда ҷиҳати асоснокии қатъ намудани кори онҳо барои таъмир ва кам кардани истеҳсоли неруи барқ;

- Комиссияи энергетикӣ федералӣ қарори ширкатҳои тақсимкунандаи неруи барқро ҷиҳати харид танҳо тавассути биржа бекор кард ва бастанӣ қарордодҳои дуҷонибаи дарозмуҳлатро тавсия дод;

- барои бартараф намудани бухрон дар иёлотҳои Калифорния фонди махсус ба андозаи 400 миллион доллар барои хариди давлатии неруи барқ тавассути Департаменти захираҳои об дар бозори яклухт ва бо нархи харид ба ширкатҳои тақсимоӣ фуруштани он таъсис дода шуд.

Аз натиҷаи таҳлили бухрони энергетикӣ иёлотҳои Калифорния барои қорбурд дар раванди ислоҳоти бозори савдои неруи барқ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон чунин хулосаҳо бароварда мешаванд:

- ба иқтисодиёти рушдкунанда электроэнергетикаи рушдкунанда лозим аст;

- набудани алоқаи мустақили байни бухрон ва либерализатсия;

- ҳангоми ташакули бозор қанораҷӯӣ намудан аз тазодҳои дохилӣ ва рӯ овардан ба қонунҳои иқтисодӣ;

- нархҳои чакана наметавонанд бе робита бо нархҳои яклухт ташақкул ёбанд (наrxҳои чакана метавонанд аз нархи яклухт ва пардохти ҳаққи хизматрасониҳои интиқол, тақсимот ва фуруши неруи барқ муайян шаванд);

- бояд бархурди манфиатҳо ҳангоми ташақкули ҳайати иштирокчиёни бозор ихтисор карда шавад (инро метавон тавассути ҷудо намудани намудҳои фаъолият бо роҳи дигарсозии сохтори ҚСШХ «Барқи Тоҷик» ба ҷо овард);

- шаффофӣ ва суботи қоидаҳои қори бозор ва ташкили аҳдҳо таъмин карда шавад;

- ҳангоми роҳандозӣ намудани либерализатсияи бозорӣ дигар қардани хосият ва баланд бардоштани самаранокии танзими давлатӣ лозим аст.

Дар солҳои охир ҳуди зарурати тақсим қардани ширкатҳои ба таври амудӣ ҳамгирошуда зери шубҳа мондааст. Ҳавфи аз даст додани эътимоднокии низомҳои электроэнергетикӣ мавҷуд аст. Натиҷаҳои номатлуби бо ҷудокунии электроэнергетика алоқаманд, аллақай дар Зеландияи Нав, Бразилия ва Қазоқистон мушоҳида шудаанд. Ҳамчун омилҳои дигари номатлуб мушкilotero бояд қайд қард, ки бо дар шароити наv иҷро нашудани масъалаҳои дорои хосияти иҷтимоӣ марбут мебошанд: афзоиши бекорӣ аз ҳисоби тамоюли қамшавии шуғл дар соҳаҳо (ИМА, Британияи Кабир, Аргентина), афзоиши қарздорӣ оид ба пардохти неруи барқ дар табақаҳои қамдаромади аҳоли (ИМА) [12, с. 76].

Дар байни омилҳои мусбат тамоюли қастшавии нархи неруи барқ (Австралия) [14, с. 173], баландшавии самаранокии истифодаи неругоҳҳо, истифодаи сарфакоронаи сӯзишворӣ, ворид шудани сармоягузориҳо (Аргентина, ИМА, Чили) мушоҳида мешавад.

Ҳамин тавр, амсилаи норвегиягӣ яке аз амсилаҳои нисбатан муваффақӣ ислоҳоти электроэнергетика мебошад, ки амалкунии он ба маъмурият, ки назорати бозор ва сатҳи нархҳои неруи барқро ба ҷо меорад, таъя мекунад [13, с. 145].

Ҷумҳурии Тоҷикистон дар баробари Федератсияи Россия, Қазоқистон, Ўзбекистон ва дигар мамлакатҳои собиқ Иттиҳоди Шӯравӣ мақоми беҳтарро нисбат ба аксари мамлакатҳои хориҷии дур ишғол намудааст, чунки дорои як қатор заминаҳо барои бунёди бозори босамарии неруи барқ дар заминаи комплекси энергетикӣ дар замони Иттиҳоди Шӯравӣ ташаккулёфта буд. Низомии тобеияти ба таври аниқ таҳиягардидаи идоракунии соҳа мавҷуд буд. Гузариши Ҷумҳурии Тоҷикистон ба мисли дигар мамлакатҳои собиқ шӯравӣ ба шароити хоҷагидорӣ бозорӣ зарурати роҳандозӣ намудани ислоҳоти сохториро дар бозори савдои неруи барқ ба миён овард. Таваррум ва пардохт накардани ҳаққи неруи барқ ғайриқонунии молиявӣ-иқтисодии ширкати миллии электроэнергетикӣ - ҶСШХ «Барқи Тоҷик»-ро вайрон кард. Бинобар ин, барои барқарор кардани низомии электроэнергетикӣ Ҷумҳурии Тоҷикистон истифодаи ҷиҳатҳои мақбули таҷрибаи хориҷии бозори савдои неруи барқ аз манфиат холи нест.

Адабиёт

1. Агафонов Д.В. Конкуренция генерирующих предприятий в условиях реформы электроэнергетики / Д.В. Агафонов // Вопросы экономических наук. - 2007. - №3 (25). - С. 56-59.
2. Андриенко А.В. Обзор реформы электроэнергетики Скандинавских стран / А.В. Андриенко // Экономика России в XXI веке / Сборник научных трудов XII Всероссийской научно-практической конференции «Экономические науки и прикладные исследования». В 2-Х ТОМАХ. Под редакцией Г.А. Барышевой, Л.М. Борисовой. – Томск: Томский политехнический университет, 2015. – С. 297-303.
3. Байдин В. Институциональные аспекты реструктуризации электроэнергетики в странах скандинавского региона [Текст] / В. Байдин // Вестник Института экономики Российской академии наук. – 2008. - № 4. – С. 294-304.
4. Вишнякова А.С. Зарубежный опыт реформирования электроэнергетики / А.С. Вишнякова // Вопросы государственного и муниципального управления. – 2010. - № 2. – С. 92-100
5. Давыдов Б.И., Котельников А.В. Реформа электроэнергетики: критическое осмысление / Б.И. Давыдов, А.В. Котельников // Энергия: экономика, техника, экология. - 2006. - № 9. – С. 15-21.
6. Жилкина Ю.В. Развитие электроэнергии: вертикальная интеграция или дальнейшая либерализация отрасли / Ю.В. Жилкина // Вестник Казанского государственного энергетического университета. – 2018. – Т. 10. - № 2 (38). – С. 106-113.
7. Коршунова Л.А. Структурные преобразования в электроэнергетике России / Л.А. Коршунова, Н.Г. Кузьмина, Е.В. Кузьмина // Вестник науки Сибири. Серия 7. Экономика и менеджмент. – 2011. - № 1 (1). – С. 486-490.
8. Косорлуков И.А. Зарубежный опыт в реформировании рынка электроэнергии и создании свободного рынка электроэнергии и мощности / И.А. Косорлуков // Основы экономики, управления и права. – 2013. - № 4 (10). – С. 75-78.
9. Международный опыт реформирования электроэнергетики: страны Скандинавии // ОАО РАО «ЕЭС России», 2003 [Электронный ресурс]. Режим доступа: URL: <http://www.rao-ees.ru/ru/reforming/foreign/mo/Scandy.pdf> (дата обращения: 12.04.2022)
10. Семиколенков А.В. Зарубежный опыт институциональных преобразований в электроэнергетике / А.В. Семиколенков // Вестник Оренбургского государственного университета. – 2015. - № 4 (179). – С. 322-327.
11. Синюгина В.Ю. Энергетический кризис в Калифорнии: причины и уроки // Электронный журнал энергосервисной компании «Экологические системы». – 2003. -

№ 7 (19) [Электронный ресурс] URL: [http:// www.journal.esco.agency/2003_7/index.htm](http://www.journal.esco.agency/2003_7/index.htm) (дата обращения: 10.02.2022)

12. Черныш Ю.В. Мировой опыт реформирования электроэнергетики // Управление экономическими системами: электронный научный журнал. – 2013. - № 11 (59). – С. 76 [Электронный ресурс] / Режим доступа: URL: <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=21408673>

13. Amundsen E.S. The Nordic Electricity Market: Robust By Design? / E.S. Amundsen, // Electricity market reform an international perspective. - Oxford: ELSEVIER, 2006. - P.145-170

14. Moran A. The Electricity industry in Australia: Problems Along the Way to a National Electricity Market / A. Moran // Electricity market reform an international perspective. - Oxford: ELSEVIER, 2006. - P. 173-202

15. Sweeney J.L. California Electricity Restructuring, The Crisis, and Its Aftermath [Text] / J.L. Sweeney // Electricity market reform an international perspective. - Oxford: ELSEVIER, 2006. - P. 319-381.

УДК: 331.101.3

ТАҲЛИЛ ВА АРЗЁБИИ ҲАВАСМАНДГАРДОНИИ МОДДИИ КОРМАНДОНИ КОРХОНАҲОИ САНОАТИИ ВИЛОЯТИ ХАТЛОН

Мирзозода Аҳлиддин Довудхоҷа - ассистенти кафедраи баҳисобгирии муҳосиби Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон. Суроға: 734067, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, кӯчаи Нахимов 64/14. Тел.: 927761680; E-mail: ahliddin.tabarov@mail.ru

Дар мақола масъалаҳои марбут ба таҳлил ва арзёбии ҳавасмандгардонии моддии кормандони корхонаҳои саноатии вилояти Хатлон мавриди таҳлилу баҳодиҳӣ қарор дода шудааст. Дар оғози мақола оид ба мубрамиши мавзуи таҳқиқот қайд карда мешавад, ки барои муайян намудани ҷиҳатҳои мусбӣ ва манфӣи низоми ҳавасмандгардонии кормандони корхонаҳои саноатӣ гузаронидани таҳлил ва баҳодиҳии нишондиҳандаҳои ҳавсмандагардонӣ муҳим доништа мешавад.

Дар қисмати таҳлилии мақола нишондиҳандаҳои мустақими низоми ҳавасмандгардонии кормандони корхонаҳои саноатии вилояти Хатлон ба монанди фонди музди меҳнат, қарздорӣи муҳлаташ гузашта аз пардохти музди меҳнат, арзиши хароҷот барои таъмини қувваи корӣ, музди меҳнати асосӣ ҳамчун унсури калидии низоми ҳавасмандгардонии моддӣ, инчунин, роҳҳои такмилдиҳии низоми ҳавасмандгардонӣ зери таҳлилу омӯзиши қарор дода шудаанд. Дар натиҷа муайян карда шудааст, ки афзоиши назарраси фонди музди меҳнат дар аксарияти корхонаҳои зерсоҳаҳои саноати минтақа ба ҷаҳиш намерасад, қарздорӣи муҳлаташ гузашта аз пардохти музди меҳнат солҳои охир тамоюли афзоиш ёбӣ дорад ва арзиши нисбатан нокифояи хароҷот барои таъмини қувваи корӣ ҷой дорад. Вобаста ба ҳолати ҷойдошта муаллиф тақмили низоми ҳавасмандгардонии моддӣи меҳнатро муҳим арзёбӣ менамояд. Дар ҷамъбасти мақола оид ба рафъи мушкилоти ошкоршуда, тавсияҳои муаллиф пешниҳод гардидааст.

***Калидвожаҳо:** ҳавасмандгардонии моддӣ, фонди музди меҳнат, ҳосилнокии меҳнат, музди меҳнат, қувваи корӣ, мукофотпулӣ, таъминоти иҷтимоӣ, меҳнати пурмаҳсул, даромади номиналӣ.*

АНАЛИЗ И ОЦЕНКА МАТЕРИАЛЬНОГО СТИМУЛИРОВАНИЯ РАБОТНИКОВ ПРОМЫШЛЕННЫХ ПРЕДПРИЯТИЙ ХАТЛОНСКОЙ ОБЛАСТИ

Мирзозода Аҳлиддин Давудходжа - ассистент кафедры бухгалтерского учета

ТГФЭУ. Адрес: 734067, Республика Таджикистан, г. Душанбе, ул. Нахимова, 64/14.
Телефон: 92 776 16 80. Электронная почта: ahliddin.tabarov@mail.ru

В статье анализируются и оцениваются вопросы, связанные с анализом и оценкой материального стимулирования работников промышленных предприятий Хатлонской области. В начале статьи отмечается, что для определения положительных и отрицательных сторон системы стимулирования работников промышленных предприятий важно провести анализ и оценку показателей мотивации.

В аналитической части статьи рассмотрены прямые показатели системы стимулирования работников промышленных предприятий Хатлонской области, такие как фонд оплаты труда, задолженность по выплате заработной платы, стоимость предложения рабочей силы, базовый оклад как ключевой элемент системы материального стимулирования, а также пути совершенствования анализируемой и изучаемой системы стимулирования. В результате определено, что значительного увеличения фонда оплаты труда на большинстве предприятий подотраслей промышленности области не наблюдается, задолженность по выплате заработной платы имеет тенденцию к увеличению в последние годы, и существует относительно недостаточная стоимость предложения рабочей силы. В зависимости от сложившейся ситуации автор считает важным совершенствовать систему материального стимулирования труда. В заключении статьи представлены авторские рекомендации по решению выявленных проблем.

Ключевые слова: материальное стимулирование, фонд оплаты труда, производительность труда, заработная плата, рабочая сила, премии, социальное обеспечение, производительный труд, номинальный доход.

ANAZIL AND ASSESSMENT OF MATERIAL INCENTIVES OF EMPLOYEES OF INDUSTRIAL ENTERPRISES OF KHATLON REGION

Mirzozoda Akhliddin Dovudhoja - Assistant of the Department of Accounting, TSFEU.
Address: 734067, Republic of Tajikistan, Dushanbe, st. Nakhimov 64/14. Phone: 92 776 16 80;
E-mail: ahliddin.tabarov@mail.ru

The article analyzes and evaluates issues related to the analysis and evaluation of material incentives for workers of industrial enterprises in the Khatlon region. At the beginning of the article, it is noted that in order to determine the positive and negative aspects of the incentive system for workers in industrial enterprises, it is important to analyze and evaluate motivation indicators.

In the analytical part of the article, direct indicators of the incentive system for workers of industrial enterprises of the Khatlon region, such as the wage fund, wage arrears, the cost of supplying labor, the base salary as a key element of the material incentive system, as well as ways to improve the analyzed and the incentive system under study. As a result, it was determined that there is no significant increase in the wage fund at most enterprises of the region's sub-sectors of industry, wage arrears tend to increase in recent years, and there is a relatively insufficient cost of labor supply. Depending on the current situation, the author considers it important to improve the system of material incentives for labor. At the end of the article, the author's recommendations for solving the identified problems are presented.

Key words: material incentives, wage fund, labor productivity, wages, labor force, bonuses, social security, productive labor, nominal income.

Ҳавасмандгардониҳои моддии кормандон яке аз омилҳои муҳими баландбардории ҳосилнокии меҳнат дар корхонаҳои саноатӣ маҳсуб меёбад. Барои муайян намудани самаранокӣ ва қаноатмандии низоми ҳавасмандгардониҳои моддии кормандони корхонаҳои саноатӣ таҳлил ва

арзёбии нишондиҳандаҳои он муҳим доништа мешавад. Баҳодиҳии нишондиҳандаҳои низоми ҳавасмандгардонии моддии амалкунандаи корхонаҳои саноатӣ имкон медиҳад, то устуворӣ ва паҳлуҳои заифу ғайриқаноатбахши фаъолияти ҳавасмандгардонӣ аз тариқи таъсиррасонии онҳо ба натиҷаҳои меҳнат муайян карда шаванд. Нуқтаҳои зикршуда мубрам будани таҳқиқи ҳавасмандгардонии моддии кормандони соҳаи саноатии вилояти Хатлонро тасдиқ менамоянд.

Рақамҳои омили расмӣ нишон медиҳанд, ки нишондиҳандаҳои миқдорию сифатии соҳаи саноат дар вилояти Хатлон тамоюли афзоишёрдоранд. Давоми солҳои охир (2014-2021) шумораи коргоҳу корхонаҳои истеҳсолии фаъолияткунандаи ҷумҳурӣ мунтазам афзоиш ёфта, ба зиёда аз 2594 адад расидаанд, ки аз ин ҳисоб 710 адад ва ё 27,4%-и он ба вилояти Хатлон рост меояд [5]. Солҳои таҳлилшуда рушди соҳаи саноат дар ҳамаи минтақаҳои ҷумҳурӣ ба ҷашм расида, дар вилояти Хатлон ба ҳисоби миёнасолона дар сатҳи 16,0% таъмин гардидааст. Ҳиссаи вилоят дар сохтори саноати кишвар дар ин давра 26,3%-ро ташкил кардааст. Новобаста ба сатҳи мусбии нишондиҳандаҳои зикршуда музди меҳнат ва дигар индикаторҳои фаъолияти ҳавасмандгардонии моддии меҳнат дар сатҳи нокифоя боқӣ мондааст.

Фонди музди меҳнат сарчашмаи ҳавасмандгардонии доимии корхонаҳои саноатии минтақа маҳсуб меёбад. Аз ин рӯ, ҳаҷми воситаҳои фонди мазкур сатҳи қаноатбахшии ҳавасмандгардонии доимию муайян менамояд (ҷадвали 1).

Ҷадвали 1. - Фонди музди меҳнат дар зерсоҳаҳои саноат, млн сомонӣ

Номигӯй	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021	2021/ 2014, %
Ҷумҳурии Тоҷикистон									
Саноати маснуотбарор	430,2	489,1	575,4	656,5	769,3	845,3	883,3	1100,4	255,8
Тамоюл, %	100	113,7	117,6	114,1	117,2	109,9	104,5	124,6	-
Саноати кӯҳкорӣ, истихроҷи кони санг ва шағал	172,3	236,5	249,0	285,3	309,4	342,8	336,0	411,0	238,5
Тамоюл, %	100	137,3	105,3	114,6	108,4	110,8	98,0	122,3	-
Саноати таъминоти барқ, газ ва об	297,2	281,6	283,2	315,5	353,2	331,6	384,2	484,6	163,0
Тамоюл, %	100	94,7	100,6	111,4	111,9	93,9	115,9	126,1	-
Вилояти Хатлон									
Саноати маснуотбарор	33,8	56,1	76,8	102,1	136,9	140,4	133,0	166,3	492,0
Тамоюл, %	100	165,9	136,9	132,9	134,1	102,6	94,7	125,0	-
Саноати кӯҳкорӣ, истихроҷи кони санг ва шағал	41,5	51,6	48,8	36,3	36,5	36,4	40,5	51,7	124,6
Тамоюл, %	100	124,3	94,6	74,4	100,6	99,7	111,3	127,6	-

Саноати таъминоти барқ, газ ва об	138,1	119,7	111,9	122,2	126,4	124,7	138,6	149,7	108,4
Тамоюл, %	100	86,7	93,5	109,2	103,4	98,6	111,1	108,0	-

Сарчашма: ҳисоби муаллиф дар асоси маълумоти Бозори меҳнат дар Ҷумҳурии Тоҷикистон (маҷмуаи оморӣ). Агентии омери назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон. – Душанбе, 2022. – С.206-212.

Тавре рақамҳои қадвали 1 нишон медиҳанд, фонди музди меҳнат дар корхонаҳои соҳаҳои саноати вилоят дар ҳолати динамики қарор дорад. Дар байни соҳаҳои саноат фонди музди меҳнати корхонаҳои саноати маснуотбарор нисбатан дар ҳаҷми назаррас зиёд шудааст, ки афзоиши солонаи он ба ҳисоби миёна 49,0%-ро ташкил медиҳад. Тамоюли мусбии нишондиҳандаи мазкур дар корхонаҳои дигар соҳаҳои саноати вилоят дар ҳадди зарурӣ, ки барои бомаротиб баланд гардидани ҳосилнокии меҳнат мусоидат намояд, дида намешавад. Новобаста аз он ки фонди музди меҳнат давоми солҳои 2014-2021 дар корхонаҳои саноати кӯҳкорӣ, истихроҷи кони санг ва шағал ва саноати таъминоти барқ, газ ва оби сатҳи ҷумҳурӣ зиёд гардидааст, аммо ин ҳолат дар вилояти Хатлон нисбатан баръакс мебошад.

Новобаста аз он ки дар шароити вилояти Хатлон ва дигар манотиқи ҷумҳурӣ музди меҳнати номиналӣ наметавонад ҳавасмандии моддии кормандонро дар сатҳи даркорӣ таъмин намояд, аммо музди меҳнат дар фаъолияти молиявӣ, соҳаи саноат ва сохтмон нисбатан қаноатбахш мебошад. Рақамҳои қадвал нишон медиҳанд, ки суръати афзоиши музди меҳнати номиналӣ дар соҳаи саноат нисбат ба фаъолияти молиявӣ ва соҳаи сохтмон пасттар аст. Агар афзоиши миёнасолонаи музди меҳнати номиналӣ дар корхонаҳои соҳаи саноати вилоят 7,8%-ро ташкил намояд, пас ин нишондиҳанда дар фаъолияти молиявӣ 11,7% ва дар соҳаи сохтмон ба 9,8% баробар аст. Бо назардошти тамоюлҳои ҷойдошта баланд гардидани ҳосилнокии меҳнат дар корхонаҳои саноатии минтақаи Хатлон дар сурате имконпазир мегардад, ки ҳаҷми музди меҳнат қаноатбахш бошад ва дар баробари ноилгардӣ ба натиҷаҳои молиявии мусбӣ сатҳи он мунтазам баланд бардошта шавад. Ин мавқеъро низ иқтисодчии ватанӣ Р.Н. Саидов ҷонибдорӣ намуда, иброз медорад, ки афзоиши даромадҳои номиналии аҳоли дар корхонаю муассисаҳо бояд дар асоси баландбардории сатҳи ҳосилнокии меҳнат ба роҳ монда шавад [10, с.169].

Тавре қайд намудем, новобаста аз ҳаҷми ғайриқаноатбахши музди меҳнати корхонаҳои соҳаи саноат, афзоиши мунтазами он ба андозаи қаноатбахш дида намешавад. Бинобар ин, зарур мешуморем, ки ҳаҷми фонди музди меҳнат бо роҳи мунтазам афзоишдиҳӣ зиёд карда шуда, ҳавасмандгардонии кормандонро барои баланд бардоштани самараи меҳнат таъмин намояд.

Қарздории муҳлаташ гузашта аз пардохти музди меҳнат дар корхонаҳои саноатӣ яке аз нишондиҳандаҳои мустақими баҳодихии ҳавасмандгардонии моддии меҳнат доништа мешавад. Тамоюли ин нишондиҳанда барои арзёбӣ намудани сатҳи ҳавасмандгардонии моддии меҳнат муносиб мебошад. Қарздории муҳлаташ гузашта аз пардохти музди меҳнат дар зерсоҳаҳои саноати сатҳи ҷумҳурӣ дар ҳолати динамикӣ қарор дорад. Нишондиҳандаи мазкур дар саноати маснуотбарорӣ танҳо дар соли 2021 зиёд мебошад ва давоми солҳои 2014-2020 тағйироти ҷиддӣ надорад. Қарздории муҳлаташ гузашта аз пардохти музди меҳнат дар корхонаҳои саноати кӯҳкорӣ, истихроҷи кони санг ва шағал, инчунин, корхонаҳои саноати таъминоти барқ, газ ва об мунтазам коҳиш ёфтааст, ки барои мақсадҳои ҳавасмандгардонии кормандон мусбӣ арзёбӣ мегардад. Муқаррароти қонунгузории меҳнати Ҷумҳурии Тоҷикистон (моддаи 140-уми Кодекси меҳнати Ҷумҳурии Тоҷикистон) корфармоён, аз ҷумла роҳбарони корхонаҳои саноати вилоятро уҳдадор менамояд, ки новобаста аз ҳолати молиявиашон музди меҳнати кормандонро сари вақт пардохт намоянд. Аммо риоя накардани талаботи мазкур боиси афзоиш ёфтани уҳдадории музди меҳнат мегардад.

Дар давраи таҳқиқшуда (2014-2021), аз ҷумла соли 2020 соҳаи саноати вилояти Хатлон зиёда аз 10309,0 сомонӣ қарзи музди меҳнат дорад, ки аксарияти ин қарзҳо ба ҶСК “Тоҷик азот”-и шаҳри Леваканд (беш аз 5860,0 сомонӣ), корхонаи “Нуриҳои Осиё”-и шаҳри Леваканд, корхонаи кимиёвии Ёвон “Тоҷиккемекал” рост меояд [2]. Ҳамчунин, ҶДММ “Талко кемикал”, “Бохтаргаз” ва ҶСШК “Тоҷикхипром” низ ба рӯйхати корхонаҳои қарздор аз музди меҳнат ворид шудаанд. Дар маҷмӯъ, зиёда аз 93%-и қарздории музди меҳнати вилоят ба соҳаи саноат рост меояд [6].

Хароҷот барои таъмини қувваи корӣ яке аз нишондиҳандаҳои муҳим ва мустақими арзёбии низоми ҳавасмандгардонии моддии кормандони корхонаҳои саноатӣ баромад менамояд. Чунки сатҳи масрафи воситаҳои пулии корхона дар намуди музди меҳнати асосӣ ва иловагӣ, инчунин мукофотпулиҳо ва қаноатмандии онҳо самаранокӣ низоми амалкунандаи ҳавасмандгардонии моддии меҳнатро муайян менамоянд. Барои исботи ин гуфтаҳо рақамҳои омори ҷиҳати хароҷоти таъмини қувваи корӣ дар корхонаҳои саноатии вилояти Хатлон дида мебароем (ҷадвали 2).

Ҷадвали 2. - Арзиши хароҷот барои таъмини қувваи корӣ дар корхонаҳои саноатии вилояти Хатлон, млн сомонӣ

Номгӯй	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021	2021/ 2014, %
Маблағи умумии масраф барои таъмини қувваи корӣ	269,9	283,2	296,2	323,1	379,7	380,5	394,5	510,9	189,3
Фонди музди меҳнат	217,0	227,7	237,8	259,8	300,1	300,7	311,8	406,8	187,4

Аз ҷумла:									
-музди меҳнати мустақим дар намуди пул	193,5	202,8	212,9	230,2	264,7	263,7	273,0	355,1	183,5
-музд барои вақти бекорӣ	14,9	15,7	16,7	19,4	24,6	25,5	26,2	34,4	230,9
-мукофот ва мукофотпулӣ	8,5	8,9	7,8	9,1	10,6	11,1	11,3	15,8	185,9
-музди меҳнат дар шакли маҳсулот	0,30	0,32	0,33	1,12	0,24	0,38	1,3	1,4	466,7
Хароҷоти корхона барои манзили кормандон	0,05	0,06	0,01	0,11	0,01	0,03	0,03	0,02	40,0
Хароҷот барои таъминоти иҷтимоии кормандон	50,4	52,9	55,8	60,3	76,0	76,7	79,2	101,7	201,8
Аз ҷумла:									
-пулгузаронии ҳатмӣ ба хазинаҳои давлатӣ аз рӯйи ҳамаи намудҳои суғуртаи иҷтимоӣ	50,3	52,8	55,4	60,2	75,6	76,6	79,1	101,4	201,6
Хароҷот барои тайёр ва аз нав тайёркунии кадрҳо (аз ҷумла стипендияи донишҷӯён, хароҷот барои таълими пулакӣ ва ғайра.)	0,08	0,09	0,07	0,11	0,10	0,07	0,07	0,13	165,2
Хароҷот барои хизмати маданӣ-маишӣ	0,07	0,09	0,16	0,12	0,08	0,07	0,07	0,26	371,4

Сарчашма: ҳисоби муаллиф дар асоси маълумоти Бозори меҳнат дар Ҷумҳурии Тоҷикистон (маҷмуаи оморӣ). Агентии омори назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон. – Душанбе, 2022. – С. 221-226.

Аз маълумоти ҷадвали 2 дида мешавад, ки нишондиҳандаҳо дар солҳои таҳлилшуда тамоюли мусбӣ доранд. Масалан, маблағи умумии масраф барои таъмини қувваи корӣ ҳамасола зиёд гардида, аз 269,9 млн сомони соли 2014 ба 510,9 млн сомонӣ дар соли 2021 расидааст, ки афзоиши миёнасолонаи он 11,2%-ро ташкил менамояд. Фонди музди меҳнат низ дар соли 2021 нисбат ба соли 2014 ба андозаи 1,9 маротиба афзоиш ёфта, таркибдиҳандагони он ба монанди музди меҳнати мустақим дар намуди пул; музд барои вақти бекорӣ; мукофот ва мукофотпулӣ; музди кор дар шакли маҳсулот, инчунин, хароҷот барои таъминоти иҷтимоии кормандон зиёд гардидааст.

Рушди таъминоти иҷтимоии кормандон, алалхусус ба шароити

иқтисоди бозорӣ мувофиқ намудани ҷаъолияти низоми ҳифзи иҷтимоии аҳоли метавонад ҳавасмандии кормандони саноатиро барои иҷрои меҳнати пурмаҳсул таъмин намояд. Роҷеъ ба ин масъала Н.Ш. Марупова дар кори илмӣ худ бо мазмуни зерин қайд менамояд: “Фароҳам овардани имтиёзҳо барои кормандон ба таври инфиродӣ тавассути истифодаи суғуртаи иҷтимоӣ ва шарикӣ иҷтимоӣ дар шароити иқтисоди бозорӣ яке аз самтҳои муҳимми рушди низоми ҳифзи иҷтимоии аҳоли ба ҳисоб меравад” [7, с.24].

Дар баробари он ки барои муайянкунии самараи ҳавасмандгардонии моддии меҳнат нишондиҳандаҳои мушаххас истифода мешаванд, боз дар навбати худ, ҳавасмандгардонии моддии меҳнат барои арзёбии нишондиҳандаҳои натиҷавӣ низ қобили қабул доништа мешавад. Оид ба ин масъала Т.Ю. Бозоров ва Б.Л. Еремина чунин ибрози назар доранд, ки дар марҳилаи устуворгардонии ҷаъолияти ташкилотҳо яке аз масъалаҳои муҳимми арзёбӣ ва баландбардории маҳсулнокии меҳнат ин аттестатсияи кормандон, ташаккули захираҳои кадрӣ ва коркарди низоми ҳавасмандгардонии меҳнат маҳсуб меёбад.

Бо мақсади муайян намудани мушкilotи рушди низоми ҳавасмандгардонии меҳнат ва дарёфти шароити имкониятҳои тақмили он байни кормандони корхонаҳои саноатии вилояти Хатлон пурсиш гузаронида шуд. Натиҷаи пурсиш оид ба пешниҳоди захираҳои меҳнатии корхонаҳои саноатии вилоят дар самти тақмили низоми ҳавасмандгардонӣ дар ҷадвали 3 ва диаграммаи 1 оварда шудааст.

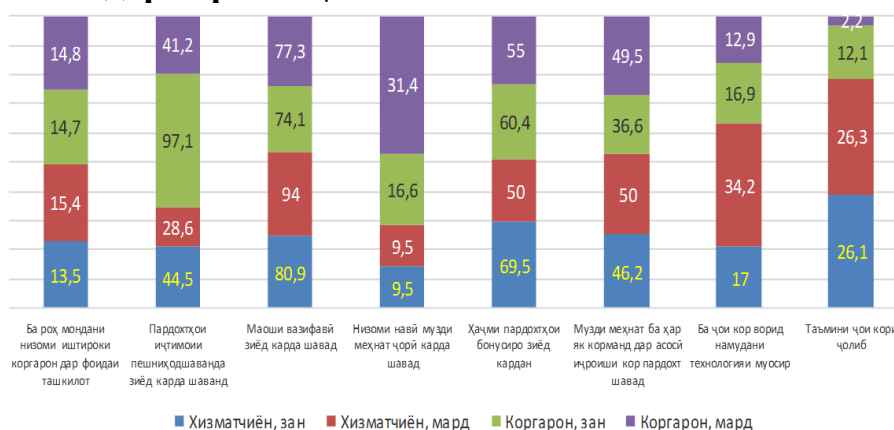
Ҷадвали 3. - Пешниҳодҳо оид ба тақмили низоми ҳавасмандгардонӣ дар корхонаҳои саноатии вилояти Хатлон* (% аз пурсидашудагон)

Андешаи пурсидашудагон	Пурсишшудагон						Ҷамағӣ
	Хизматчиён			Кормандон			
	аз ҷумла		ҷамағӣ	аз ҷумла		ҷамағӣ	
	зан	мрд		зан	мрд		
Ба роҳ мондани низоми иштироки кормандон дар ғоидаи ташкилот	13,5	15,4	14,45	14,7	14,8	14,75	14,6
Пардохтҳои иҷтимоии пешниҳодшаванда зиёд карда шаванд	44,5	28,6	36,55	97,1	41,2	69,15	52,85
Маоши вазифавӣ зиёд карда шавад	80,9	94	87,45	74,1	77,3	75,7	81,5
Низоми нави музди меҳнат ҷорӣ карда шавад	9,5	9,5	9,5	16,6	31,4	24	16,75
Ҳаҷми пардохтҳои бонусиро зиёд кардан	69,5	50	59,75	60,4	55	57,7	58,7
Музди меҳнат ба ҳар як корманд дар асоси иҷроиши кор пардохт шавад	46,2	50	48,1	36,6	49,5	43,05	45,5

Ба ҷойи кор ворид намудани технологияи муосир	17	34,2	25,6	16,9	12,9	14,9	20,25
Таъмини ҷойи кори ҷолиб	26,1	26,3	26,2	12,1	2,2	7,15	16,6

***Сарчашма:** таҳияи муаллиф дар асоси пурсиши гузаронидашуда

Диаграммаи 1. - Пешниҳодҳо оид ба такмили низоми ҳавасмандгардониҳо дар корхонаҳои саноатии вилояти Хатлон

***Сарчашма:** Таҳияи муаллиф дар асоси пурсиши гузаронидашуда

Таҳлили маълумоти дар ҷадвали 3 ва диаграммаи 1 овардашуда маълум менамояд, ки такмили низоми пардохти музди меҳнат дар корхона бояд ба баланд шудани тарифҳо ва маоши кормандон (81,5% пурсидашудагон инро қайд мекунанд), пардохтҳои иҷтимоии пешниҳодшаванда зиёд карда шаванд (69,2%-и пурсидашавандагон аз ҳисоби кормандон) ва афзоиши андозаи бонуспардохтҳо (59,7%) асос ёбад. Посухдиҳандагон ба зарурати ба назар гирифтани сифатҳои касбии кормандон дар рушди низоми музди меҳнат аҳамияти калон медиҳанд. Инро 43,0% кормандон ва зиёда аз 48,1% кормандон тарафдорӣ менамоянд. Бо назардошти ин гуфтаҳо зарур мешуморем, то ҳаҷми музди маоши вазифавии кормандон ва пардохтҳои бонусию иҷтимоӣ зиёд карда шуда, музди меҳнати ҳар як корманд дар асоси иҷроиши кори воқеӣ бо назардошти пардохти ҳавасмандгардониҳо ва барои самараи меҳнат пардохт шавад.

Ҳамин тавр, аз натиҷаи таҳлил ва арзёбии ҳавасмандгардониҳои моддии кормандони корхонаҳои саноатии вилояти Хатлон муайян гардид, ки то кунун мушкилоти ҳавасмандгардониҳои кормандон дар сатҳи зарурӣ ҳаллу фаҳм нагарадидааст. Ҳамчунин, аз таҳқиқоти гузаронидашуда хулосаю пешниҳодҳои зерин бароварда шуданд:

1. Муайян карда шуд, ки ба истиснои корхонаҳои саноати маснуотбарор, ки дар онҳо афзоиши миёнасоллонаи фонди музди меҳнат дар ҳаҷми 49,0% дида мешавад, давоми солҳои 2014-2021 афзоиши назарраси фонди музди меҳнат дар корхонаҳои дигар зерсоҳаҳои саноати минтақа ба чашм намерасад.

2. Рақамҳои оморӣ соҳаи 2014-2021 оид ба қарздорӣ муҳлаташ гузашта аз пардохти музди меҳнат нишон доданд, ки дар сатҳи вилоят ин намуди қарз танҳо соли 2021 дар корхонаҳои саноати маснуотбарорӣ ба чашм мерасад. Ин намуди қарз дар корхонаҳои саноати кӯҳкорӣ, истихроҷи кони санг ва шағал, инчунин, корхонаҳои саноати таъминоти барқ, газ ва об тамоюли мунтазами хоҳишбӯӣ дорад. Аз нигоҳи мо, ҳолати мазкур бо иллати риоя нагардидани муқаррароти моддаи 140-уми Кодекси меҳнати Ҷумҳурии Тоҷикистон, ки пардохти саривақтии уҳдадорӣ музди меҳнато новобаста аз ҳолати молиявии корфармо дар назар дорад, вобаста мебошад.

3. Маълум карда шуд, ки арзиши хароҷот барои таъмини қувваи корӣ дар корхонаҳои саноатӣ вилояти Хатлон тамоюли мусбӣ дорад, аз ҷумла афзоиши маблағи умумии масраф барои таъмини қувваи корӣ аз 269,9 млн сомонӣ соли 2014 ба 510,9 млн сомонӣ дар соли 2021; ба андозаи 1,9 маротиба афзоиш ёфтани фонди музди меҳнат дар соли 2021 нисбат ба соли 2014 ва ғайра. Новобаста ба майли мусбии нишондиҳандаҳои зикршуда ҳаҷми онҳо то ба ҳол қаноатбахш нест ва самарайи меҳнато низ таъмин карда наметавонад. Аз ин рӯ, ба ақидаи мо, дар баробари истифодаи дигар имкониятҳои ҷойдошта яке аз роҳҳои нисбатан босамари ҳавасмандгардонӣ ба шароити иқтисоди бозорӣ мувофиқ намудани фаъолияти низоми ҳифзи иҷтимоии аҳоли мебошад, ки метавонад ҳавасмандии кормандони саноатиро барои иҷрои меҳнати пурмаҳсул таъмин намояд.

4. Муайян ва ошкор карда шуд, ки тақмили низоми ҳавасмандгардонӣ дар корхонаҳои саноатӣ 81,5%-и пурсидашудагон аз афзоиши маоши вазифавӣ, 58,7% аз зиёд намудани андозаи бонуспардохтҳо ва 52,8%-и пурсидашавандагон аз зиёд намудани пардохтҳои иҷтимоии пешниҳодшаванда вобаста медонанд.

5. Аз таҳқиқоти гузаронидашуда муайян карда шуд, ки тақмили низоми ҳавасмандгардонӣ аз бисёр ҷиҳат ба унсурҳои моддии ҳавасмандгардонӣ вобаста мебошад. Вобаста ба ин, аз нигоҳи мо, рушди ҳавасмандгардонӣ моддӣ омили асосии баландбардорӣ самарайи меҳнат дар корхонаҳои саноатӣ минтақа маҳсуб меёбад.

Адабиёт

1. Амонова Д.С. Особенности трудовых отношений и анализ уровня конфликтности в сотовых компаниях Таджикистана / Д.С. Амонова, Л.Н. Расулова // Труд и социальные отношения. - 2018. Т. 29. - №4. - С. 85-97.

2. Бахши саноати Хатлон 10 миллион сомонӣ қарзи маош дорад [захираи электронӣ]. – Ҳолати дастрасӣ: <https://sputnik-tj.com/20210205/Bakhshi-sanoati-Khatlon-qarzi-maosh--1032763522.html> (санаи муроҷиат 2.02.2023)

3. Баянова О. Организация материального стимулирования в условиях рыночных отношений / О. Баянова // Нормирование и оплата труда в сельском хозяйстве. – 2005. - №12. - С. 17-23.

4. Бозори меҳнат дар Ҷумҳурии Тоҷикистон (маҷмуаи оморӣ). Агентии омори назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон. – Душанбе, 2022. - 345 с.
5. Дар Тоҷикистон ҳаҷми истеҳсоли маҳсулоти саноатӣ 18% афзуд [захираи электронӣ]. – Ҳолати дастрасӣ: <https://tajsohtmon.tj/tj/navidho/15484-dar-tojikiston-amisolesoli-masuloti-sanoat-18-afzud.html> (санаи муроҷиат: 7.02.2023).
6. Истеҳсоли маҳсулоти саноатӣ дар ҳаҷми беш аз 10 миллиард сомонӣ дар Хатлон [захираи электронӣ]. – Ҳолати дастрасӣ: <https://sputnik-tj.com/20220119/istehsoli-mahsuloti-sanoati-dar-hajmi-besh-az-10-milliard-somoni-dar-khatlon-1044933075.html> (санаи муроҷиат 2.02.2023).
7. Марупова Н.Ш. Развитие системы социальной защиты населения в условиях рыночной экономики. Автореф. дисс. на соиск. уч.ст.канд.эконом.наук / Н.Ш. Марупова. – Душанбе, 2021. – 27 с.
8. Мирзозода А.Д. Таҷрибаи хориҷии ҳавасмандгардонии моддии меҳнати кормандон / А.Д. Мирзозода // Маводи конференсияи ҷумҳуриявӣ илмӣ-амалӣ. Коллеҷи техникии ДТТ ба номи академик М. Осимӣ. - 2021. - С.80-84.
9. Омори солонаи вилояти Хатлон дар солҳои 1991-2021 (маҷмуаи оморӣ). Сарраёсати Агентии омори назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон дар вилояти Хатлон, 2022. - 248 с.
10. Саидов Р.Н. Заминаҳои назариявӣ танзими даромадҳои аҳоли / Р.Н. Саидов // Паёми молия ва иқтисод [захираи электронӣ]. – Ҳолати дастрасӣ: <https://www.elibrary.ru/contents.asp?id=45609568>. – 2022. – № 1 (30). - С.161-169.

УДК: 332.122

ХУСУСИЯТҲОИ ФАЪОЛИЯТИ МОИ: ҶАНБАҲОИ НАЗАРИЯВӢ ВА АМАЛӢ

Қурбонзода Орзу Рачабалӣ – унвонҷӯи кафедраи муносибатҳои молиявӣ-қарзии байналхалқии Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон. Суроға: 734067. Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳри Душанбе, кӯчаи Нахимов 64/14. Телефон: (+992) 918-53-49-12. E-mail: orzul10@list.ru.

Асроридинзода Фарзона – магистранти соли дуюми кафедраи идораи давлатӣ ва иқтисоди миллии Академияи идоракунии давлатии назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон. Суроға: Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳри Душанбе, кӯчаи Саид Носиров 33. Телефон: (+992) 909-09-92-49.

Дар мақолаи мазкур ҷанбаҳои назариявӣ ва амалии фаъолияти минтақаҳои озодаи иқтисодӣ мавриди тадқиқ қарор дода шудааст. Тадқиқот нишон дод, ки дар адабиёти иқтисодӣ ва тадқиқоти илмӣ мафҳуми ягонаи МОИ вуҷуд надорад. Бинобар ин, мафҳуми МОИ бо назардошти таъиноти функционалӣ ба таври гуногун шарҳ дода мешавад. Дар рафти тадқиқот маълум гардид, ки аксари муаллифон бар он ақидаанд, ки хусусиятҳои умумии таъсис ва фаъолияти МОИ ин ба сармоягузoron додани низоми махсуси пешбурди фаъолияти иқтисодӣ ва маҳдудияти ҳудудии минтақае, ки режими махсус дар он амал мекунад, мебошанд. Муаллифон дар натиҷаи тадқиқот таснифоти минтақаҳои озодаи иқтисодиро аз рӯи самти фаъолият ба се гурӯҳи асосӣ, аз ҷумла минтақаҳои озодаи савдо (транзитӣ), минтақаҳои озодаи иқтисодии содиротӣ, минтақаҳои озодаи иқтисодии махсусгардонидашуда, минтақаҳои озодаи иқтисодии бисёрфункционалӣ, минтақаҳои озодаи иқтисодии инноватсионӣ (илмӣ ва истеҳсолӣ) ва минтақаҳои озодаи иқтисодии наздисарҳадӣ ҷудо намудаанд. Ҳамзамон, воридоти ҳаҷми сармоягузориҳо, истеҳсоли маҳсулоти саноатӣ ва таъсиси ҷойҳои нави корӣ дар МОИ Ҷумҳурии Тоҷикистон мавриди таҳлил қарор дода шудааст. Дар маҷмӯъ, тадқиқот нишон дод, ки минтақаҳои озодаи иқтисодӣ самаранокии худро дар бисёр мамлакатҳои

чаҳон нишон дода, фаъолияти онҳо аз ҳадафҳои таъсисдиҳӣ вобаста аст. Дар баробари ин, қайд гардидааст, ки ташикли минтақаҳои озоди иқтисодӣ яке аз усулҳои самаранок ҷалб кардани сармояи хориҷӣ ба шумор рафта, фаъолияти онҳо на танҳо ба рушди минтақа, балки ба иқтисодиёти миллӣ мусоидат мекунад. Ҳамин тавр, ташикли минтақаҳои озоди иқтисодӣ самаранок фаъолият намудани ҷараёнҳои иқтисодиро муайян намуда, ба афзоиши неруи содиротӣ, вусъатдиҳии шугли аҳоли, азнавсозии саноат, воридоти технологияҳои муосир ва азхудкунии истифодабарии онҳо заминаҳои мусоид фароҳам меоваранд.

Калидвожаҳо: минтақаи озоди иқтисодӣ, сармояи хориҷӣ, минтақаи озоди соҳибкорӣ, фаъолияти иқтисодӣ, боҷи гумрукӣ, неруи содиротӣ, молҳои воридотӣ, имтиёзҳои андозиву гумрукӣ, субъекти хоҷагидорӣ, саноат.

ХАРАКТЕРИСТИКА ДЕЯТЕЛЬНОСТИ СЭЗ: ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ И ПРАКТИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ

Курбонзода Орзу Раджабали - соискатель кафедры международных финансово-кредитных отношений, Таджикский государственный финансово-экономический университет. Адрес: 734067, Республика Таджикистан, г. Душанбе, ул. Нахимова, 64/14. Телефон: (+992) 918-53-49-12. E-mail: orzu110@list.ru.

Асроридинзода Фарзона - магистрант 2 курса кафедры государственного управления и национальной экономики, Академия государственного управления при Президенте Республики Таджикистан. Адрес: Республика Таджикистан, г. Душанбе, ул. Саида Носирова, 33. Телефон: (+992) 909-09-92-49.

В данной статье изучены теоретические и практические аспекты деятельности свободных экономических зон. Исследование показало, что в экономической литературе и научных исследованиях единого понятия свободные экономические зоны (СЭЗ) не существует. Поэтому понятие СЭЗ трактуется по-разному, с учетом функционального назначения. В ходе исследования выяснилось, что большинство авторов придерживаются мнения, что общие черты создания и функционирования СЭЗ заключаются в предоставлении инвесторам особой системы стимулирования экономической активности и территориального ограничения региона, в котором действует особый режим. В результате исследования автор классифицировал свободные экономические зоны по направлению деятельности на шесть основных групп, в том числе зоны свободной торговли (транзитные), экспортно-экономические свободные зоны, специализированные свободные экономические зоны, многофункциональные свободные экономические зоны, инновационные свободные экономические (научно-производственные) и отделенные приграничные свободными экономическими зонами. При этом проанализированы объемы инвестиций, производства промышленной продукции и создания новых рабочих мест в СЭЗ Республики Таджикистан. В целом исследование показало, что свободные экономические зоны доказали свою эффективность во многих странах мира, и их деятельность зависит от целей их создания. При этом было отмечено, что создание свободных экономических зон является одним из эффективных методов привлечения иностранной инвестиции, а их деятельность способствует развитию не только региона, но и национальной экономики в целом. Таким образом, создание свободных экономических зон определяет эффективное функционирование экономических процессов и обеспечивает благоприятные условия для повышения экспортного потенциала, расширения занятости, реструктуризации промышленности, импорта современных технологий и освоения их использования.

Ключевые слова: свободная экономическая зона, иностранные инвестиции, свободная предпринимательская зона, экономическая деятельность, таможенная пошлина, экспортный потенциал, импортные товары, налоговые и таможенные льготы, хозяйствующий субъект, промышленность.

CHARACTERISTICS OF FEZ ACTIVITY: THEORETICAL AND PRACTICAL ASPECTS

Kurbonzoda Orzu Rajabali - Tajik State University of Finance and Economics, Applicant of the Department of «International Financial and credit Relations». Address: 734067, Republic of Tajikistan, Dushanbe city, Nakhimov street 64/14 Phone: (+992) 918-53-49-12. E-mail: orzu110@list.ru.

Asroridinazoda Farzona - Academy of public administration under the President of the Republic of Tajikistan, 2nd year undergraduate student of the Department of Public Administration and National Economy. Address: Republic of Tajikistan, Dushanbe, Said Nosirov Street 33. Phone: (+992) 909-09-92-49.

This article examines the theoretical and practical aspects of the activities of free economic zones. The study showed that in the economic literature and scientific research there is no single concept of free economic zones (FEZ). Therefore, the concept of SEZ is interpreted differently, taking into account the functional purpose. In the course of the study, it turned out that most authors are of the opinion that the common features of the creation and functioning of the SEZ are to provide investors with a special system for stimulating economic activity and the territorial restriction of the region in which a special regime operates. As a result of the study, the author classified free economic zones according to the direction of activity into six main groups, including free trade zones (transit), export economic free zones, specialized free economic zones, multifunctional free economic zones, innovative free economic (scientific and production) and separated by border free economic zones. At the same time, the volumes of investments, industrial production and creation of new jobs in the SEZ of the Republic of Tajikistan were analyzed. In general, the study showed that free economic zones have proven their effectiveness in many countries of the world, and their activities depend on the goals of their creation. At the same time, it was noted that the creation of free economic zones is one of the effective methods for attracting foreign investment, and their activities contribute to the development of not only the region, but also the national economy as a whole. Thus, the creation of free economic zones determines the effective functioning of economic processes and provides favorable conditions for increasing export potential, expanding employment, and restructuring industry, importing modern technologies and mastering their use.

Keywords: free economic zone, foreign investment, free business zone, economic activity, customs duty, export potential, imported goods, tax and customs benefits, economic entity, industry.

Таъсиси минтақаҳои озоди иқтисодӣ дар таъмини рушди иқтисоди миллӣ нақши калидӣ дошта, омили асосӣ ҷиҳати ҷалби сармояи дохилӣ ва хориҷӣ ба ҳисоб рафта, ба рушди муносибатҳои иқтисодии байналмилалӣ мусоидат менамоянд.

Аввалин минтақаи озоди иқтисодӣ соли 1547 дар шаҳри Ливорнои Италия таъсис ёфтааст, ки ҳамчун «Шаҳри савдои озод» эълон шуда, дар он тоҷирон ҳуқуқи савдокуниро бе пардохти андоз ба даст оварда буданд [2, с.30].

Иқтисодиёти ҷаҳони муосир нақши ин гуна минтақаҳои имтиёзнокро мусбӣ арзёбӣ намуда, барои кишварҳое, ки кӯшиши гузаронидани ислоҳоти иқтисодиро менамоянд, аз чунин таҷрибаҳо истифода карданро мувофиқи мақсад мешуморад. Фаъолият дар ин гуна минтақаҳо бо ҷорӣ намудани низоми имтиёзноки гумрукӣ, андозӣ ва сармоягузорӣ ба роҳ монда шуда, ҷиҳати ҷалби сармоягузориҳои дохилию хориҷӣ муҳим арзёбӣ мегардад.

Дар сурати ҳарчи бештари ҷалби сармояи хориҷӣ, ки омили таъмини рушди иқтисодӣ ба ҳисоб меравад, таъсиси минтақаҳои озои иқтисодӣ дар ҳалли масъалаҳои иқтисодии зерин мувофиқи мақсад аст:

- тақвияти содироти маҳсулоти саноатӣ ва таъмини воридоти ашёи хориҷӣ;
- баланд бардоштани сатҳи некуаҳволии мардуми кишвар тавассути таъсиси ҷойҳои нави корӣ;
- ворид намудани техникаву таҷҳизоти муосири рақамӣ.

Ҳамзамон, дар таъсиси минтақаҳои озои иқтисодӣ таъмини рушди иқтисодӣ–иҷтимоӣ, амалигардонии стратегияву барномаҳо ва дигар концепсияҳо, ки ба рушди иқтисодии иқтисодӣ нигаронида шудаанд, нақши муҳим мебошад. Кишварҳои тараққикардаи ҷаҳон дар таъсиси ҷунин минтақаҳо ба фаъолгардонии фаъолияти иқтисодии хориҷӣ вусъат бахшида, давлатҳои рӯ ба тараққӣ бошанд, бо мақсади баланд бардоштани сатҳи иқтисодӣ ва ҳалли дигар масъалаҳои иҷтимоӣ–иқтисодӣ ин гуна минтақаҳоро таъсис медиҳанд.

Хусусияти иҷтимоии ҷунин минтақаҳо ташкили ҷойҳои нави корӣ, шуғлнокии аҳоли, баландбардории сатҳи таҳассуснокии кормандон бо истифода аз таҷрибаи пешқадами хориҷӣ, рушди некуаҳволии аҳоли, суръат бахшидан ба инфрасохтори маишӣ–иҷтимоӣ ва ғайра мебошад.

Дар ин раванд хусусиятҳо, ки МОИ аз дигар минтақаҳо фарқ мекунад, ин низоми алоҳидаи идоракунии иқтисодиёт ва алоҳида будан аз дигар минтақаҳо ва ғайраҳо мебошанд.

Дар баробари ин, ҷунон ки тадқиқоти назариявӣ ва амалии муосир нишон медиҳад, як хусусияти муҳими МОИ ин мавҷудияти инфрасохторест, ки метавонад барои ҷалби сармояи хориҷӣ ва ҷойгиршавии онҳо дар ин минтақа мусоидат намуда, илова бар ин, ба субъектони бақайдгирифташудаи МОИ имтиёзҳои иловагӣ ва ҳавасмандгардонӣ пешбинӣ мегардад.

Дар маҷмӯъ, минтақаҳои озои иқтисодӣ чун қаламраве маънидод мешаванд, ки тавассути пешниҳоди имтиёзҳои махсуси гумрукӣ ва андозӣ сармояҳои дохилию хориҷӣ ҷалб карда мешаванд.

Қобили зикр аст, ки дар адабиёти муосири ҷаҳонӣ доираи васеи истилоҳоте хоси МОИ мавҷуд аст, аз ҷумла дар баъзе ҷойҳо истилоҳи «махсус», «озод», «иқтисодӣ», «минтақаи махсус», «минтақаи озои соҳибкорӣ» ва ғайра истифода мешаванд.

Бисёре аз муаллифон байни ин мафҳумҳоро тафовут намедиҳанд, аммо баъзе муҳаққиқон мафҳумҳои гуногуни Минтақаи озои иқтисодӣ (МОИ) ва Минтақаи озои соҳибкорӣ (МОС) пешбинӣ мекунанд.

Аз ҷумла, коршиносони Чин бар ин назаранд, ки минтақаҳои озои соҳибкорӣ ҳудуди аз қаламрави кишваре мебошанд, ки дар он низоми махсуси гумрукӣ вуҷуд надорад ва баъзе имтиёзҳои дигар барои сармояи хориҷӣ татбиқ намешаванд [4]. Ҳамин тариқ, бар хилофи Минтақаи озои иқтисодӣ (МОИ), Минтақаи озои соҳибкорӣ (МОС) дар доираи бозори

миллӣ амал карда, тибқи тартиби муқарраршуда фаъолият мекунад. Муаллифони дигар МОИ-ро яке аз навъҳои МОС мешуморанд.

Дар робита ба ин, метавон ба «Луғати калони иқтисодӣ» назар кард, ки дар он мафҳуми МОИ ҳамчун як қисми маҳдуди қаламрави давлат, ки барои соҳибкорони ватанӣ ва сармоягузори хориҷӣ шароити махсуси имтиёзноки иқтисодӣ дорад (имтиёзҳои гумрукӣ, иҷоравӣ, андозӣ, раводид, режими меҳнат ва ғайра), оварда шудааст.

Ба ақидаи дигар муаллифони муосир, мафҳуми МОИ як фазои маҳдуди иқтисодӣ дар ҳудуди муайян ва дар он мақоми махсуси ҳуқуқӣ мавҷуд буда, механизмҳои махсуси ҳавасмандгардонии фаъолияти соҳибкоро ифода мекунад.

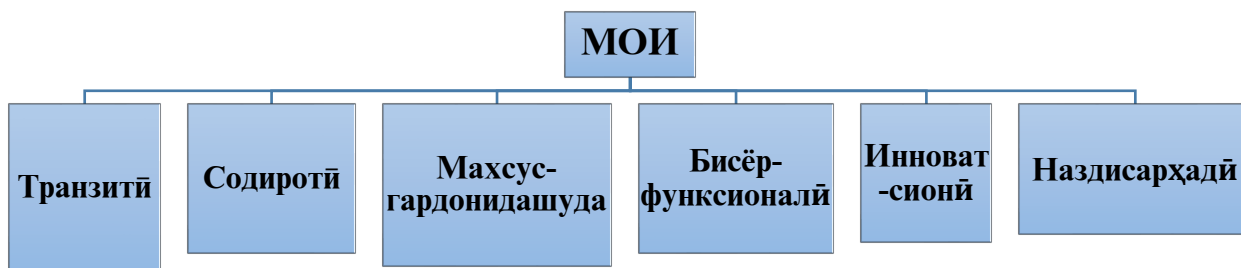
Аз рӯйи ақидаи мутахассисони Маркази тадқиқоти осиёии Донишгоҳи дӯстии халқҳои Федератсияи Россия (РУДН), МОИ минтақае мебошад, ки аз дигар минтақаҳои одӣ ҷудо буда, дар он низоми автономии идоракунии иқтисодӣ амал мекунад [7].

Ибораи «Минтақаи озод» ба он маъно ифода мегардад, ки минтақаҳои озоди иқтисодӣ қисми алоҳидаи ҷудокардашудаи қаламрави давлат нисбат ба қаламрави боқимондаи он аз баъзе имтиёзҳо бархӯрдор гардида, молҳои ба он воридшаванда аз бочи гумрукӣ, андози воридотӣ, инчунин, аз баъзе намудҳои назорати гумрукӣ озод карда мешаванд. Яъне, минтақаҳои озоди иқтисодӣ як қисмати маҳдуди алоҳидаи фазои иқтисодии давлат буда, дар ҳудуди он низоми махсуси хоҷагидорӣ ба роҳ монда мешавад.

Дар Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи минтақаҳои озоди иқтисодӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон» чунин таърифи ин минтақаҳо қабул шудааст: «Минтақаи озоди иқтисодӣ – қисми алоҳидаи (маҳдуди) қаламрави Ҷумҳурии Тоҷикистон мебошад, ки дар ҳудуди он на фақат низоми махсуси гумрукию андозӣ, балки тартиби содакардашудаи рафтуомади ғайрирезидентҳо ва меъёрҳои имтиёзноки истифодаи захираҳои табиӣ амал мекунад» [6].

Хулоса, оид ба мафҳуми минтақаҳои озоди иқтисодӣ дар адабиёт таърифи ягона вучуд надошта, дар ҳар як сарчашма оид ба ин масъала ақидаҳои гуногун мавҷуд аст. Аммо аз ҷамъбасти андешаҳои иқтисоддонҳои гуногун ба чунин хулоса омадан мумкин аст, ки МОИ як қисми ҷудонашавандаи кишвар буда, дар асоси санадҳои меъёриву ҳуқуқии ҳар як кишвар ба он имтиёзҳои махсуси гумрукӣ, андозӣ ва молиявӣ пешбинӣ мешавад.

Бо назардошти омӯзиши ақидаҳои гуногуни олимони ва муҳаққиқон таснифоти МОИ-ро аз рӯйи самти фаъолият ба шаш намуди асосӣ ҷудо менамоем, ки он дар расми 1 оварда шудааст.

Расми 1. Таснифоти МОИ аз рӯйи самти фаъолият

Таҳияи муаллифон.

Минтақаҳои озои иқтисодӣ бо мақсади зиёд кардани ҳаҷми содирот, ҳавасмандгардонии сармоягузори хориҷӣ, коҳиши бекорӣ ва камбизоатӣ, омода намудани мутахассисони баландихтисос, воридсозии технологияи муосир, истеҳсоли маҳсулоти воридотивазкунанда ба туфайли ташкили фаъолияти истеҳсолӣ-тиҷоратӣ дар дохили минтақа ташкил мешаванд [1].

Таҷрибаи ҷаҳонии таъсисдиҳӣ ва фаъолияти минтақаҳои озои иқтисодӣ нишон медиҳад, ки минтақаҳо барои ноил шудан ба пайваستшавии мамлакат ба ҷараёни инкишофи тақсмоти байналхалқии меҳнат, ғанӣ гардонидани бозори дохилии мамлакат бо маҳсулоти баландсифат, пеш аз ҳама молҳои воридотивазкунанда, афзоиши асбоби хориҷӣ, тайёр кардани кормандони баландихтисос, муҳандисон, кадрҳои хоҷагӣ ва идоравӣ, воридоти сармояи хориҷӣ, фаъолгардонии хоҷагидорӣ минтақаҳои сустрараққикардашудаи кишвар, ҷорикунони коркардҳои илмӣю техникии хориҷӣ дар иқтисодиёти миллӣ ва ғайра мусоидат менамоянд.

Хулоса, ҳадафи асосии таъсиси минтақаҳои озои иқтисодӣ - ин баланд бардоштани иқтидори саноатӣ, содирот намудани маҳсулоти саноатии истеҳсолшуда, таъсиси ҷойҳои нави корӣ, ба кор андохтани фонду иқтидорҳо, самаранок истифода намудани иқтидорҳои мавҷуда ва баланд бардоштани сатҳи некуаҳволии мардум ва дар натиҷаи таъмин намудани нишондиҳандаҳои макроиқтисодӣ ба ҳисоб меравад. Инчунин, минтақаҳои озои иқтисодӣ ҳадафҳои истеҳсолӣ ва илмӣ-техникӣ низ дошта, ба татбиқи технологияи пешқадам, суръатбахшӣ ба натиҷаи корҳои илмӣ-тадқиқотӣ, истифодаи васеи иқтидорҳои ҷойдошта, инкишофи инфрасохтори истеҳсолию коммуникатсионӣ ва ғайра мусоидат менамоянд.

Ҳамаи намудҳои минтақаҳои озои иқтисодӣ аз рӯйи якчанд нишонаҳо гурӯҳбандӣ мешаванд, аз ҷумла:

- аз рӯйи ҳамгирӣ;
- аз рӯйи соҳа;
- аз рӯйи шакли моликият;
- аз рӯйи намуди фаъолият;
- аз рӯйи таъиноти функционалӣ.

Дар МОИ барои ҷалби бештари сармояи хориҷӣ имтиёзҳо ва ҳавасмандгардонӣ пешбинӣ гардида, аз ҷумла воридоти ашёи хом ва таҷҳизот, содироти маҳсулоти тайёр аз андозбандӣ озод карда мешаванд,

назорати гумрукӣ ҳадди ақал кам гардида, таътилҳои андозӣ дода шуда ва маҳдудиятҳо аз ҳуқуқи моликият бардошта мешаванд.

Фаъолияти минтақаҳои озоди иқтисодӣ ва рақобати байни онҳо барои ҷалби сармояи хориҷӣ боиси муттаҳид шудани шартҳои даъвати сармоягузoron ба минтақа гардида, ҳар як минтақа маҷмуи стандартҳои имтиёзҳо ва ҳавасмандии худро дорад.

Тибқи назария маҷмуи «стандартӣ»-и имтиёзҳои пешбиниамудай МОИ инҳо мебошанд [3, с.52]:

- мавҷуд набудани ягон маҳдудият дар фаъолияти сармоягузoronи хориҷӣ ва, пеш аз ҳама, беамоният интиқоли фоида ва сармояи бадастомода;

- пурра озод кардани мошинҳо, ашёи хом ва маснуоти комплектиё, ки ба минтақа барои ташкили истеҳсолот оварда мешаванд, аз пардохти бочҳо ва дигар пардохтҳои ҳатмӣ;

- мавҷудияти инфрасохтори зарурӣ;

- мавҷудияти сохтори махсуси маъмурӣ, ки барои ба таври назаррас сода кардани вуруд ба минтақа ва робита бо мақомоти сармоягузoronи хориҷӣ пешбинӣ шудааст.

Аммо таҷриба нишон дод, ки маҷмуи имтиёзҳои «стандартӣ» омили асосии ҷалби сармоя шуда наметавонанд. Азбаски чунин маҷмуи имтиёзҳо ба ҳар як минтақаи озоди бунёдшуда пешниҳод карда мешавад, бояд ба сармоягузoron шароити иловагии имтиёзнок барои фаъолият пешниҳод карда шавад.

Аз ҷумла, Л.В. Шкваря 4 гурӯҳи асосии имтиёзхоро, ки ба МОИ хосанд, пешниҳод намудааст [10, с.103]:

1. Имтиёзҳои савдои хориҷӣ;
2. Ҳавасмандгардонии андозӣ;
3. Ҳавасмандгардонии молиявӣ;
4. Имтиёзҳои маъмурӣ.

Ин ҳавасмандкуниҳо барои ҳалли мушкилоти мушаххас, аз қабili тезонидани бунёди инфрасохтори нақлиёт ё ҳавасмандгардонии баъзе намудҳои фаъолият ҷиҳати коркарди ашёи хоми маҳаллӣ барои содирот, хизматрасонии бонкӣ ва ғайра тавассути ҷалби соҳибкорони ватанӣ ва сармоягузoronи хориҷӣ равона мешаванд.

Инчунин, ҳангоми таъсиси МОИ одатан ба чунин меъёрҳо, ба монанди интиҳоби маҳал, ташаккули инфраструктураи иҷтимоию истеҳсолӣ ва сохтори соҳавии иқтисодиёти маҳал диққати махсус дода мешавад.

Дар баробари ин, ҳангоми интиҳоби мавқеи ҷойгиршавии МОИ бояд чунин масъалаҳо ба инобат гирифта шаванд:

- дастрасӣ ба роҳҳои гуногун, аз ҷумла, хушкӣ, обӣ ва ҳавой;
- паст будани пардохти ҳаққи истифодаи замин;
- наздик будан ба бозорҳои фуруш;
- мавҷуд будани қувваи кории баландихтисос ва арзон.

Ба ақидаи баъзе муҳаққиқон, омилҳои асосии ҷолибияти МОИ ҳанӯз ҳам қувваи кории арзон ва истифодаи замин ба ҳисоб рафта, ба муҳлати дароз боқӣ мемонад.

Дар қонунгузории Ҷумҳурии Тоҷикистон низ барои фаъолияти сармоягузорӣ ва сармоягузориҳои дохиливу хориҷӣ низоми кафолати сармоягузориҳо ба роҳ монда шудааст, ки содироту воридоти даромади соҳибкоронро кафолат медиҳад. Айни замон дар қаламрави Ҷумҳурии Тоҷикистон 5 минтақаи озои иқтисодӣ аз ҷумла, «Суғд», «Панҷ», «Данғара», «Ишкошим» ва «Кӯлоб» фаъолият мекунанд, ки ба онҳо хусусиятҳои танзими гумрукӣ ва андозбандӣ пешбинӣ шудаанд.

Таҳлили фаъолияти минтақаҳои озои иқтисодӣ нишон медиҳад, ки дар соли 2021 фаъолияти 80 ширкати ватанию хориҷӣ ҳамчун субъект ба қайд гирифта шудаанд, ки аз ин шумора 30 субъект ба МОИ «Суғд», 32 субъект ба МОИ «Данғара», 11 субъект ба МОИ «Панҷ», 5 субъект ба МОИ «Ишкошим» ва 2 субъект ба МОИ «Кӯлоб» рост меояд.

Аз шумораи умумии субъектҳои бақайдгирифташуда, 17 субъект дар МОИ «Суғд» ва 13 субъект дар МОИ «Данғара» фаъолияти истеҳсоли ва содироти воридоти ба роҳ монда, маҳсулоти истеҳсолнамударо ба ғайр аз бозорҳои дохилӣ ба бозорҳои ҷумҳуриҳои Узбекистон, Қирғизистон, Қазоқистон, Олмон, Ироқ, Туркия ва Федератсияи Россия содирот намуда истодаанд.

Аз оғози фаъолияти минтақаҳои озои иқтисодии кишвар то 1 январи соли 2022 ҳаҷми сармоягузориҳо, дар маҷмӯъ, 1944 млн сомонӣ, аз ҷумла дар Минтақаи озои иқтисодии «Суғд» 115,2 млн сомонӣ, Минтақаи озои иқтисодии «Данғара» 1800,5 млн сомонӣ, Минтақаи озои иқтисодии «Панҷ» 19,6 млн сомонӣ, Минтақаи озои иқтисодии «Ишкошим» 3,9 млн сомонӣ ва Минтақаи озои иқтисодии «Кӯлоб» 5 млн сомонино ташкил медиҳад.

Ҳаҷми истеҳсоли маҳсулоти саноатӣ бошад, аз оғози фаъолияти минтақаҳои озои иқтисодии кишвар, дар маҷмӯъ, ба 1214 млн сомонӣ, аз ҷумла дар Минтақаи озои иқтисодии «Суғд» 1087,3 млн сомонӣ, Минтақаи озои иқтисодии «Данғара» 125 млн сомонӣ, Минтақаи озои иқтисодии «Панҷ» 1,7 млн сомонӣ ва Минтақаи озои иқтисодии «Ишкошим» 0,7 млн сомонӣ баробар мебошад.

Инчунин, дар ҳудуди минтақаҳо 1221 ҷойи корӣ, аз ҷумла 774 ҷойи корӣ дар Минтақаи озои иқтисодии «Суғд», 365 ҷойи корӣ дар Минтақаи озои иқтисодии «Данғара», 31 ҷойи корӣ дар Минтақаи озои иқтисодии «Панҷ», 20 ҷойи корӣ дар Минтақаи озои иқтисодии «Ишкошим» ва 31 ҷойи корӣ дар Минтақаи озои иқтисодии «Кӯлоб» таъсис дода шуд.

Аз ҷониби субъектҳои минтақаҳои озои иқтисодӣ лӯлаҳо ва зарфҳои пластикӣ, ноқилҳои барқӣ, профилҳои алюминӣ барои дару тирезаҳо, рангубори сохтмонӣ, маҳсулоти металлопластикӣ, дару тирезаҳои ҷӯбин,

маҳсулоти ороишии сохтмонӣ, мебел, маводи шустушӯӣ, металлоконструкция ва ғайра истеҳсол шуда истодааст.

Маҳсулоти минтақаҳои озои иқтисодии кишвар бештар ба бозорҳои ИДМ, Туркия, Арабистони Саудӣ, Аврупои Ҷанубӣ ва бозорҳои дохилии кишвар содир мегардад.

Таҳлили воридоти ҳаҷми сармоягузориҳо, истеҳсоли маҳсулоти саноатӣ ва таъсиси ҷойҳои корӣ дар минтақаҳои озои иқтисодӣ дар ҷадвали 1 оварда шудааст.

Ҷадвали 1. - Воридоти ҳаҷми сармоягузориҳо, истеҳсоли маҳсулоти саноатӣ ва таъсиси ҷойҳои нави корӣ дар солҳои 2011-2021

МОИ	Ҳаҷми сармоягузорӣ (млн сомонӣ)	Истеҳсоли маҳсулоти саноатӣ (млн сомонӣ)	Таъсиси ҷойҳои корӣ (ҷой)
Суғд	115,2	1087,3	774
Данғара	1800,5	125	365
Панҷ	19,6	1,7	31
Ишкошим	3,9	0,7	20
Кӯлоб	5	-	31
Ҳамагӣ	1944,2	1214,7	1221

Манбаъ: Ҳисоботи Вазорати рушди иқтисод ва савдо барои солҳои 2011-2021.

Аз соли 2011 то 2022 барои нигоҳдорӣ ва рушди инфрасохтори минтақаҳои озои иқтисодӣ аз буҷети давлат ба маблағи 48,7 млн сомонӣ ҷудо шуда, дар ин давра аз ҷониби субъектҳои МОИ ба маблағи 190 млн сомонӣ ба буҷети давлатӣ ворид гардидааст, ки ин нишондиҳанда 3 маротиба барои баргардонидани маблағи буҷети давлатӣ зиёд мебошад.

Ҳангоми сармоягузорӣ ба минтақаҳои озои иқтисодӣ сармоягузoron кӯшиш ба харҷ медиҳанд, ки даромади аз фаъолияти соҳибкории дар минтақаҳо бадастовардаашонро барои боз ҳам васеъ намудани фаъолият равона намоянд.

Масъалаи сарфҳои роҳ шудан ба фаъолияти самараноки субъектҳои минтақаҳои озои иқтисодӣ ин андозбандӣ шудани фурӯши маҳсулоти дар бозори дохилии кишвар (бочи гумрукӣ ва ААИ) маҳсуб мешавад.

Ин ҳолат рақобатпазирии молҳои истеҳсолкардаи субъектҳои минтақаҳои озои иқтисодиро нисбат ба маҳсулоти воридотӣ дар бозори дохилӣ паст намуда, татбиқи сиёсати воридотивазнамоиро ҳалалдор месозад ва ҷолибияти сармоягузории минтақаҳои озои иқтисодиро барои ҷалби сармояи ватанӣ ва хориҷӣ коста менамояд.

Аз таҳлилҳои мавҷуда бармеояд, ки ҳамасола аз ҳисоби буҷети ҷумҳуриявӣ барои рушди инфрасохтори минтақаҳои озои иқтисодӣ маблағҳои нокифоя ҷудо гардида, омили маъмурӣ боиси тӯл кашидани корҳои сохтмонӣ мегардад. Бинобар ин, мувофиқи мақсад аст, ки ҳамасола маблағҳои зарурӣ барои корҳои сохтмонӣ ҷудо гардида, суръати корҳои бунёдию созандагӣ вобаста ба рушди инфрасохтори ҳудуди минтақаҳои озои иқтисодӣ вусъат дода шавад.

Таҷрибаи пешқадами байналмилалӣ нишон медиҳад, ки ҷиҳати таъмини ҷолибияти сармоягузории минтақаҳои озои иқтисодӣ дар

кишварҳои хориҷа барои фаъолият дар минтақаҳои имтиёзҳои назаррас пешниҳод карда мешаванд.

Дар Ҳиндустон, тибқи Қонун «Дар бораи минтақаҳои махсуси иқтисодӣ», субъектҳои МОИ аз андоз аз даромад ба муҳлати 5 сол аз рӯзи гирифтани ғоида, барои 5 соли дигар ба андозаи 50 фоиз бо тартиби содакардашуда озод карда мешаванд.

Дар минтақаҳои озоди иқтисодии Арманистон, тибқи Кодекси андози ин кишвар, субъектҳои МОИ аз пардохти андоз аз даромад, ки аз фаъолият дар минтақаи озоди иқтисодӣ ба даст оварда шудааст, озод карда мешаванд.

Дар минтақаҳои озоди иқтисодии Ҷумҳурии Ислонд (ҶИЭ) воридот бидуни боҷ барои истеҳсол дар асоси маҳсулоти алтернативӣ ва фурӯши онҳо дар минтақаи озоди иқтисодӣ пешбинӣ шудааст. Тибқи қоидаҳои андозбандӣ, субъекте, ки дар минтақаи озоди иқтисодии ҶИЭ, ба қайд гирифта шудааст, дар давоми 15 сол аз рӯзи бақайдгирӣ аз ҳама гуна андозҳо озод карда мешавад. Агар лоиҳаи сармоягузорӣ ҳамчун афзалияти рушди МОИ эътироф шуда бошад, муҳлати озодкунии андоз метавонад ба 10 сол ва баъдан ба 5 соли дигар дароз карда шавад. Ҳаҷми пардохтҳоро маъмурияти минтақаи озоди иқтисодӣ муайян мекунад.

Дар Туркия ширкатҳо ҳуқуқ доранд, ки ғоидаи аз фаъолияти дар минтақаҳои озоди иқтисодӣ бадастомадаро бе монеа дар ҳаҷми зарурӣ ба хориҷа равона кунанд.

Бо мақсади тақвияти фаъолияти МОИ ва баланд бардоштани ҳолибияти сармоягузориҳои онҳо, андешидани тадбирҳои зерин мувофиқи мақсад аст, аз ҷумла:

1. Тақвияти ҷалби сармояи диҳилию хориҷӣ;
2. Содагардонии талаботи бақайдгирии субъектҳо;
3. Тартиби пешниҳоди хизматрасониҳои иловагӣ;
4. Баланд бардоштани иқтисодии кормандон;
5. Таҳия ва татбиқи лоиҳаҳои афзалиятнок;
6. Тақвияти ҷудо намудани маблағҳои буҷетӣ барои бунёд ва рушди инфрасохтор;
7. Таҷдиди назар ба имтиёзҳои андозӣ бо назардошти таҷрибаи пешқадами хориҷӣ.

Адабиёт

1. Алимов Р.К. Экономическое «Чудо» КНР / Р.К. Алимов // Экономика Таджикистана: стратегия развития. – 2007. - № 3. - С. 155-160.
2. Друзик Я.С. Свободные экономические зоны в системе мирового хозяйства: Учебное пособие / Я.С. Друзик. - Минск, «Белакт», 2000. – 288 с.
3. Игнатов В. Свободные экономические зоны (методические и организационные основы) / В. Игнатов, В. Бутов. – М., 1997. – С. 52.
4. Калмиков Ю. Свободные экономические зоны Китая / Ю. Калмиков // Экономика и жизнь. - Москва, 1991. - № 47. - С.16.
5. Қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 05.03.2008с., №103 «Дар бораи чораҳои аввалиндараҷа оид ба таъкили минтақаҳои озоди иқтисодӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон».

6. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи минтақаҳои озоди иқтисодӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон» аз 17 майи соли 2004.
7. Маркази тадқиқоти осиёии Донишгоҳи дӯстии халқҳои Федератсияи Россия (РУДН) rudn.ru
8. Ҳакимзода А. Минтақаҳои озоди иқтисодӣ. Китоби дарсӣ барои донишҷӯёни муассисаҳои таълимии таҳсилоти олии касбии самти иқтисод / А. Ҳакимзода, Қ. Раҷабов. – Душанбе: «Ирфон», 2010. – 234с.
9. Ҳисоботи Вазорати рушди иқтисод ва савдо барои солҳои 2011-2021.
10. Шкваря Л.В. Свободные экономические зоны в Индонезии: возможность развития в условиях глобализации / Л.В. Шкваря // Глобализация: влияние на страны Азии. Ежегодник 2015. - М: РУДН, 2015. - С.103.

УДК: 336.71

ТАМОҶУЛҲОИ РУШДИ НИЗОМИ БОНКИИ ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН ВА ИМКОНИЯТИ РУШДИ БОНКДОРИИ ИСЛОМӢ

Раҳмонов Зафарҷон Абдусаматович - унвонҷӯи кафедраи қори бонкии Донишгоҳи давлатии ҳуқуқ, бизнес ва сиёсати Тоҷикистон. Суроға: 735700, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Хуҷанд, маҳаллаи 17, хонаи 1.

Дар шароити имрӯза масъалаи рушди низоми бонкӣ яке аз мақсадҳои асосии давлату Ҳукумат ба ҳисоб рафта, ба сатҳи устувори он аҳаммияти аввалиндараҷа дода мешавад. Қайд кардан зарур аст, ки дар ташаққул ва рушди низоми бонкӣ нақши бонкҳои исломӣ низ назаррас мебошад. Аз ин лиҳоз, фароҳам овардани шароит ҷиҳати рушди амалиёт ва хизматрасониҳои бонкдорӣ исломӣ дар доираи қонунҳои амалкунанда шартӣ зарурӣ мебошад. Вобаста ба муҳиммияти бонкдорӣ исломӣ, дар мақолаи мазкур муаллиф ба як қатор масъалаҳои муҳими бонкдорӣ исломӣ ва заминаҳои рушди он аҳаммияти аввалиндараҷа дода, ба қадри имкон имкониятҳои рушди онро мавриди таҳлил қарор додааст. Ҳамчунин, дар мақолаи мазкур як қатор нишондиҳандаҳои ҚСП “Тавҳидбонк” таҳлил гардидаанд, ки ин таҳлилҳо аз эътимоди аҳоли ба бонкдорӣ исломӣ гувоҳӣ медиҳад.

***Калидвожаҳо:** низоми бонкӣ, хизматрасонӣ, устуворӣ, рушд, бонкдорӣ исломӣ, навсозӣ, иқтисодиёт, таҷриба, ислоҳот, бозор, таъмин, эътимод, анъанавӣ, ташиклотҳои қарзӣ.*

ТЕНДЕНЦИИ РАЗВИТИЯ БАНКОВСКОЙ СИСТЕМЫ РЕСПУБЛИКИ ТАДЖИКИСТАН И ВОЗМОЖНОСТИ РАЗВИТИЯ ИСЛАМСКОЙ БАНКОВСКОЙ СИСТЕМЫ

Раҳмонов Зафарҷон Абдусаматович - соискатель кафедры банковского дела Таджикского государственного университета права, бизнеса и политики. Адрес: 735700, Республика Таджикистан, г. Худжанд, мкр. 17, дом 1.

В современных условиях развитие банковской системы считается одной из основных целей государства и правительства, а уровень ее устойчивости имеет первостепенное значение. Следует отметить, что роль исламских банков в формировании и развитии банковской системы значительна. В связи с этим создание условий для развития исламских банковских операций и услуг в рамках действующего законодательства является необходимым условием. Что касается важности исламского банкинга, то в данной статье автор уделил первостепенное внимание ряду важных вопросов исламского банкинга и основам его развития, максимально

проанализировал возможности его развития. Также в данной статье проанализирован ряд показателей АО «Таухидбанк», что свидетельствует о доверии населения к исламскому банкингу. Поэтому публикация этой статьи идет на пользу прогрессу науки в направлении исламского блокирования.

Ключевые слова: банковская система, сервис, устойчивость, развитие, исламский банкинг, модернизация, экономика, опыт, реформы, рынок, предложение, доверие, традиционные, кредитные организации.

TRENDS IN THE DEVELOPMENT OF THE BANKING SYSTEM OF THE REPUBLIC OF TAJIKISTAN AND OPPORTUNITIES FOR THE DEVELOPMENT OF THE ISLAMIC BANKING SYSTEM

Rahmonov Zafarjon Abdusamadovich - Competitor of the Department of Banking, in Tajik State University of Law, Business and Politics". Address: 735700, Republic of Tajikistan, Khusaynabad city, mkr. 17 micro district, 1 Block.

In modern conditions, the development of the banking system is considered one of the main goals of the state and government, and the level of its stability is of paramount importance. It should be noted that the role of Islamic banks in the formation and development of the banking system is significant. In this regard, the creation of conditions for the development of Islamic banking operations and services within the framework of the current legislation is a necessary condition. As for the importance of Islamic banking, in this article the author has given priority to a number of important issues of Islamic banking and the fundamentals of its development, and analyzed the possibilities of its development as much as possible. Also in this article, a number of indicators of JSC "Tauhidbank" are analyzed, which indicates the trust of the population in Islamic banking. Therefore, the publication of this article benefits the progress of science in the direction of Islamic banking.

Keywords. banking system, service, sustainability, development, Islamic banking, modernization, economy, experience, reforms, market, supply, trust, traditional, credit organizations.

Низоми бонкӣ ҳамаҷун унсури таркибии инфрасохтори бозоргонӣ ҳангоми хизматрасонӣ дар муносибатҳои молияю пулӣ нақши муҳим мебозад ва бо ин дар рушди устувори иқтисодии кишвар саҳми калон мегузорад. Сатҳи рушди низоми бонкӣ дар бештари маврид сатҳи рушди иқтисодӣ ки кишварро муайян мекунад. Аз ин мавқеъ, дар илм ва амалияи муосири иқтисодӣ ҷустуҷӯи амсилаҳои таъсирбахши стратегии рушди низоми бонкӣ идома дорад.

Дар Тоҷикистони соҳибистиқлол дар давраи навсозиҳои иқтисодии бозорӣ, ки кишварро аз ибтидои солҳои 90-уми асри XX фаро гирифтааст, барои ба консепсияҳои муосири бозори молиявӣ ва талаботи стандартҳои байналмилалӣ мутобиқат намудан тавассути истифодаи таҷрибаи кишварҳои пешрафта кӯшиш ба ҳарч дода шуд. Бо ин мақсад, таҷрибаи аксари кишварҳои пешрафта дар мавриди ташаккули низоми бонкии намуди бозоргонӣ таҳқиқ ва омӯхта шуд. Дар ин замина, низоми бонкии дорои ду сатҳ ташаккул ёфт, ки аз Бонки миллии Тоҷикистон ва бонкҳои сершумори тижоратӣ иборат буда, дар давраи аввали ислоҳоти бозорӣ ба таври шадид аз озмоиш гузашт.

Заминаи ташаккули пайванди асосии низоми бонкӣ - Бонки милли аз ҷониби Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон қабул шудани Қонуни

Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи Бонки миллии Ҷумҳурии Тоҷикистон» (5 декабри соли 1996) гардид. Дар ин қонун нақш, фаъолият ва вазифаҳои Бонки миллии Тоҷикистон дар заминаи ислоҳоти бозаргонӣ ба таври равшану саҳеҳ баён шудааст. Аммо дар ин давра татбиқи ислоҳоти бонкиро ба таври мутобиқ ба роҳ мондан имкон надошт, зеро дар кишвар ҷанги шаҳрвандӣ, нооромии сиёсӣ, вобастагии низоми бонкӣ аз Федератсияи Россия, мушкилоти глобалии даврон ва тамоюлҳои дигари манфӣ таназзули иқтисодӣ, паст шудани сатҳи зиндагии аҳоли, харобшавии муносибатҳои иқтисодиро пуршиддату чуқур гардониданд ва эътимодро нисбати бонкҳо комилан коҳиш доданд. Воқеан, дар чунин шароити хеле ғайримуқаррарӣ ва мураккабу идоранашаванда ба даст овардани ягон муваффақият дар низоми бонкӣ бениҳоят душвор буд.

Пас аз ба даст овардани Истиқлоли давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон бонкҳои тиҷоратӣ аз нав таъсис дода шуданд, аз ҷумла: 1. Бонки саҳомии тиҷоратии саноатӣ-сохтмонии «Ориёнбонк» (29 декабри соли 1991); 2. Бонки саҳомии инноватсионии тиҷоратии «Тоҷбонк» (25 март соли 1992); 3. Бонки саҳомии агросаноатии тиҷоратии «Шарқ» (27 март 1992) ва ғ. Аммо сармоя асосан дар чор бонк: Агроинвестбонк, Ориёнбонк, Тоҷиксодиротбонк ва Амонатбонк мутамарказ гардида буд [2, с.124]. Қисми боқимондаи бонкҳои дар ҳудуди Ҷумҳурии Тоҷикистон амалкунанда маблағҳои ночиз доштанд, бинобар ин, барои ҳалли мушкилоти мазкур ба Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи бонкҳо ва фаъолияти бонкӣ» тағйироту иловаҳо ворид карда шуд, ки ба бартараф кардани монополия дар соҳаи бонкдорӣ ва ворид намудани шаклҳои гуногуни моликият равона карда шудаанд [1, с.13]. Дар маҷмӯъ, то соли 1998 дар ҷумҳурӣ афзоиши миқдории бонкҳои сатҳи дувуми тиҷоратӣ мушоҳида шуд. Масалан, то соли 1998 шумораи умумии бонкҳои сатҳи дуюм дар кишвар ба 28 адад расида буд [15, с.198]. Чун қоида, дар миёнаи солҳои 90-ум аксари саридораҳои бонкҳо дар Ҷумҳурии Тоҷикистон аз сифр ташкил шуданд, аз ин рӯ, якбора боло кардани сатҳи эътимоди мардум ба бонкҳо хеле душвор буд.

Пас аз таъмини эътидоли пурраи сиёсӣ дар кишвар, асосан аз соли 1997 инҷониб, дар фаъолияти низоми бонкии ватанӣ тағйироти куллии мусбӣ ба амал омаданд, ки ин боиси афзоиши ҷалби сармояи хориҷӣ дар кишвар гардид: нахустин бор музоядаи аввалия моҳи декабри соли 1997 баргузор шуд; векселҳои хазинадорӣ ба муомилот бароварда шуданд; Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи бонкҳо ва фаъолияти бонкӣ» 23 майи соли 1998 қабул шуд. Ҳамаи гуфтаҳои боло барои рушди бонкҳои тиҷоратӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон заминаи боэътимоду мустаҳкам гузоштанд.

Дар баробари тамоюлҳои мусбии бахши воқеии иқтисодиёт (аз соли 2000-ум то ба имрӯз), ҳамчун натиҷаи ислоҳоти соҳаи бонкдорӣ дар бахши муносибатҳои қарзӣ пулӣ низ, комёбиҳои назаррас ба мушоҳида мерасиданд. Ба онҳо сатҳи пасти таваррум, таъсиси ташкилотҳои

молиявии ғайрибонкӣ, гуногунии намудҳои маҳсулот ва хизматрасониҳои бонкҳои тиҷоратӣ, ба муомилот ворид кардани кортҳои пластикӣ ва дастгирии назарраси соҳибкорони хурду миёна аз бонкҳои тиҷоратӣ ворид мебошанд [4, с.125].

Дар ин замина, баррасии маълумот оиди рушди низоми бонкии Тоҷикистон дар шароити муосир мувофиқи мақсад хоҳад буд (ҷадвали 1).

Маълумотҳои ҷадвал нишон медиҳанд, ки соли 2022 дар ҳудуди Ҷумҳурии Тоҷикистон 14 бонки анъанавӣ ва 1 бонки исломӣ, инчунин, 18 ташкилоти амонатии қарзии хурд, 3 ташкилоти қарзии хурд, 26 фонди қарзии хурд ва 1 шуъбаи бонки хориҷӣ, дар маҷмӯъ, 63 ташкилоти молиявии қарзӣ фаъолият мекунанд. Дар шароити васеъшавии бозори молиявӣ барои онҳо мувофиқи талаботи иқтисодиёт амалисозии муомилоти бефосилаи сармоя нисбатан душвор шудааст, зеро дар марҳилаи муосири рушд низоми бонкии ватанӣ вазифаи худро дар ҷамъовариҳои ҳиссаи асосии захираҳои озоди молиявӣ ва ба истеъмолкунандагон пешниҳод намудани доираи васеи хизматрасониҳои қарзӣ-молиявӣ бо сифати баланд ва сатҳи қаноатбахш ба таври мутобик иҷро накарда истодааст.

Таъсири тағйироти ҷомеаи ҷаҳонӣ бори дигар собит намуд, ки рақобатпазирӣ ва истодагариҳои бонкдорӣ исломӣ дар муқоиса ба бонкҳои анъанавӣ бартариҳои устувор дошта, мавқеи худро бо назардошти таъсири ин омилҳо дар бозори бонкӣ нигоҳ дошта тавонист. Таҷрибаи 5-6 соли охир дар низоми бонкии Ҷумҳурии Тоҷикистон нишон дод, ки аксар бонкҳои тиҷоратӣ ва дигар ташкилотҳои қарзии ғайрибонкӣ осебпазир буда, ба як қатор мушкилот дучор гардиданд, ки баъзе аз онҳо дар ин ҷараён муфлис гардид, ки чунин тамоюлро дар ҷадвали 1 ба таври мушаххас дидан мумкин аст.

Ҷадвали 1. – Сохтори низоми бонкии Ҷумҳурии Тоҷикистон

Сол Номгӯй	2015	2019	2020	2021	2022	Тағйирёбӣ нисбат ба 2015	
Низоми бонкӣ	124	76	70	64	65	-59	- 47,5%
Аз ҷумла: 1. Ташкилотҳои қарзӣ	123	75	69	63	64	-59	-48%
1.1. Бонкҳо	17	16	19	14	15	2	- 11,7%
1.1.1. Бонкҳои анъанавӣ	17	15	18	13	14	3	- 17,6%
1.1.2. Бонкҳои исломӣ	-	1	1	1	1	1	1
1.2. Шуъбаи бонки хориҷӣ	1	1	1	1	1	1	-

2. Ташкилотҳои маблағгузори хурд	106	58	50	49	47	59	- 55,6%
2.1. Ташкилотҳои амонатии қарзии хурд	39	22	18	18	18	21	- 53,8%
2.2. Ташкилотҳои қарзии хурд	31	6	5	4	3	28	- 90,3%
2.3. Фондҳои қарзии хурд	36	30	27	27	26	10	27,7%
3. Шумораи шӯбаҳо	355	247	252	194	201	154	- 43,3%
4. Марказҳои хизматрасонии бонкӣ	1012	1226	1241	1204	1206	194	19,1%

Сарчашма: ҳисоби муаллиф дар асоси маълумоти Бюллетени омили бонкӣ барои солҳои 2015-2022 [манбаи электронӣ]. – URL: https://nbt.tj/ru/statistics/statistical_bulletin.php

Тавре ки аз маълумоти ҷадвали мазкур маълум мешавад, дар давраи мавриди таҳлил қароргирифта, пастравии назарраси шумораи ташкилотҳои қарзӣ ва молиявӣ ба мушоҳида мерасад, ки ин то як андоза осебпазирии низоми бонкиро нишон медиҳад. Дар давраи таҳлилшаванда яке аз қисматҳои осебпазир будани низоми бонкӣ, ин ташкилотҳои қарзии ғайрибонкӣ мебошанд, ки шумораи онҳо дар муқоиса ба соли 2015 59 адад ё 55,6% кам гардидааст. Шумораи бонкҳои тиҷоратӣ бошад, дар давраи таҳлилшаванда, беназардошти як қатор бонкҳои, ки ба ҷойи онҳо дигар бонкҳо ба бозори бонкӣ ворид гардидаанд 11,7% коҳиш ёфтааст. Ҳамчунин, ба таври алоҳида дар давраи таҳлилий ташкилотҳои амонатии қарзии хурд 53,8%, ташкилотҳои қарзии хурд 90,3%, фондҳои қарзии хурд 27,7%, шумораи шӯбаҳои низоми бонкӣ 43,33% кам гардида, марказҳои хизматрасонии бонкӣ бошад, 19,1% афзоиш ёфтаанд.

Вобаста ба ин, қайд кардан зарур аст, ки низоми бонкӣ дар чунин шароит, аз як тараф, ба коҳиши бамаротиби шумораи ташкилотҳои қарзӣ ва, аз дигар тараф, ба коҳиши нишондиҳандаҳои молиявии онҳо рӯ ба рӯ гардидааст. Дар сатҳи иқтисодии Ҷумҳурии Тоҷикистон тақонҳои иқтисодӣ вазъияти низоми бонкиро мураккаб намуда, бонкҳоро водор ба он менамоянд, ки дар доираи сценарияҳои зиддибухронӣ амал намоянд. Бар замми ҳамаи ин, тағйирёбии чунин нишондиҳандаи муҳимми сифатӣ, ба монанди дороиҳои умумии ташкилотҳои молиявии қарзӣ, дар навбати аввал, ноустувор аст ва, сониян, пешрафти назарраси он ба мушоҳида намерасад, ки чунин воқеиятро дар ҷадвали 2 дидан мумкин аст.

Ҷадвали 2. – Нишондиҳандаҳои низоми бонкӣ дар солҳои 2015-2022

	Солҳо	
--	--------------	--

Номи нишондиҳандаҳо	2015	2019	2020	2021	2022	Тағйирёбӣ нисбат ба соли 2015	
Сармояи тавозунӣ	1400,9	6226,5	7175,7	5075,7	6299,0	4898,1	3,5 мар
Дороиҳо	18639,5	21975,8	26307,4	22414,7	30030,7	11391,2	61,1 %
Сандуқи қарзӣ	11228,4	9703,2	10882,5	11970,4	13577,6	2349,2	20,9 %

(млн сомонӣ)

Сарчашма: ҳисоби муаллиф дар асоси маълумотҳои Бюллетенҳои омили бонкӣ барои солҳои 2015-2022 [манбаи электронӣ]. – URL: https://nbt.tj/ru/statistics/statistical_bulletin.php

Тағйирёбии нокифояи нишондиҳандаҳои низоми бонкӣ агар, аз як тараф, ба таъсири омилҳои гуногуни беруна вобаста бошад, аз дигар тараф, ба норасоии хизматҳои идоракунии дохилии бонк вобастагии зиёд дорад. Аз рӯи таҳлили маълумотҳои қадвали мазкур, гуфтан мумкин аст, агарчанде ки дороиҳои низоми бонкӣ ва дигар нишондиҳандаҳои тобеи дороиҳо дар ҳоли афзоиш қарор дошта бошанд ҳам, аммо ҳиссаи низоми бонкӣ дар иқтисодиёти кишвар тамоили коҳишёбро касб намуда ва он мутаносибан аз 27% то ба 13,4% расидааст, ки ин аз рушди номуназми низоми бонкӣ гувоҳӣ медиҳад.

Ин мазмун кам шудани ҳаҷми бозори молиявии кишварро дорад, ки бояд тамоюли баръакс мебошад, яъне афзоиши фаъолияти иқтисодӣ бояд арзиши ин нишондиҳандаро зиёд мекард. Албатта, яке аз сабабҳои он таъсири манфии пандемия COVID-19 ба иқтисодиёти мамлакат буд, ки ба ҳамин давра рост омад.

Нисбати нишондиҳандаи вазъи сандуқи қарзӣ дар кишвар низ ҳаминро қайд кардан мумкин аст. Танҳо нишондиҳандаи ҳиссаи қарзҳои мушкиситон дар ҳаҷми умумии сандуқи қарзӣ кам шуда истодааст, ки раванди мусбӣ мебошад. Ин маънои онро дорад, ки сохтори сандуқи қарзӣ ҳар сол нисбатан беҳтар мегардад, зеро ҳиссаи қарзҳои шубҳанок кам мешавад.

Тағйироти дигари муҳимме, ки ба назар мерасад, ин пайдо шудани бонки исломӣ дар сохтори низоми бонкии Ҷумҳурии Тоҷикистон мебошад. То соли 2019 чунин воқиди бо мазмуну муносибаташ ба аҳоли ва субъектҳои хоҷагидорӣ фарқкунанда вучуд надошт. Ин тағйирот зарурати тағйири муносибатҳои пулию қарзиро ба миён овард. Бонки исломӣ дар асоси принципҳои ниҳодҳои молиявӣ-қарзии исломӣ фаъолият мекунад. Акнун мизочон имкони интиҳоби бештарро дар бозори бонкӣ ба даст овардаанд.

Новобаста аз ин, пайдоиши бонкдории исломӣ дар иқтисоди Ҷумҳурии Тоҷикистон бо талаботи афзуншаванда ба сармоягузорӣ тавсиф мешавад, ки ин сармоягузорӣ дар асоси принципҳои шариат бояд амалӣ шавад. Дар баробари ин, аксари аҳолии Ҷумҳурии Тоҷикистон мусулмон ҳастанд, ки ин таваҷҷуҳро ба рушди бонкдории исломӣ афзун менамояд. Дар кишвар дар самти ташаккули бонкдории исломӣ корҳои муайян ба анҷом расонида шудааст ва Тавҳидбонк зиёда аз се сол аст, ки фаъолият мекунад. Бинобар ин, баррасии нишондиҳандаҳои самаранокии фаъолияти аввалин бонки исломӣ дар иқтисоди Ҷумҳурии Тоҷикистон “Тавҳидбонк” мувофиқи мақсад мебошад.

Дар ин ҷо мо таносуби нишондиҳандаҳоро барои арзёбии самаранокии фаъолияти бонкӣ аз нуқтаи назари давраи гузашта, ҳозира ва пас аз он ба фаъолияти оянда баррасӣ мекунем. Бояд эътироф кард, ки таҳлили фаъолияти бонкӣ дар ҳар марҳилаи рушди иқтисодиёти кишвар далели муҳим аст, зеро муваффақияти татбиқи ислоҳоти иқтисодӣ дар ҷомеа ба ҳолати он низ вобаста аст.

Тибқи низоми анъанавӣ, ҳангоме ки самаранокии фаъолияти бонкӣ баррасӣ мегардад, дар ин маврид гардиши пул, афзоиши фоида, даромад, даромаднокии дороиҳо, даромаднокии фаъолияти маъмурӣ, ҳаҷми дороиҳо ва ғайра мавриди таҳлил қарор мегиранд. Дар сатҳи макроиқтисодиёт, бо мақсади муайян намудани нақш ва мавқеи бонки исломӣ дар иқтисодиёти Ҷумҳурии Тоҷикистон, баъзе нишондиҳандаҳои асосии рушди бонкҳои тиҷоратиро муқоиса менамоем.

Бояд таъкид кард, ки бо сабабҳои гуногуни объективӣ, аз ҷумла, надоштани таҷрибаи кофии идоракунии бонкҳо дар шароити тавсеаи ислоҳоти бозорӣ, баъзе нишондиҳандаҳои асосие, ки самаранокии бонкҳоро ҳамчун субъекти инфрасохтори бозор тавсиф мекунанд, гуногун мебошанд. Аз ин рӯ, дар асоси таҳлили онҳо, тартиб додани сценарияҳои пешгӯиӣ рушд ва дарёфти роҳҳои ҳалли мушкилоти дохилии рушди бонкҳои тиҷоратӣ ниҳоят душвор аст.

Дар заминаи мазкур хусусиятҳои асосии баҳши бонкии Ҷумҳурии Тоҷикистон дар асоси нишондиҳандаҳои зерин баррасӣ мешаванд: даромаднокии дороиҳо (ROA, ки аз калимаи англисии Return on Assets гирифта шудааст), бузургии фоидаи соф ва ҳаҷми умумии дороиҳо. Барои таҳлил 7 бонки пешқадами тиҷоратие, ки дар шароити муносири Ҷумҳурии Тоҷикистон муътадил фаъолият мекунанд ва дар ҷадвали 3 пешниҳод шудаанд, интихоб гардиданд. Қабл аз таҳлили маълумоти дар ҷадвал овардашуда бояд тавзеҳ дода шавад, ки “Тавҳидбонк” ҳамчун ташкилоти молиявӣ-қарзии исломӣ соли 2019 дар пояи ҶСК “Соҳибкорбонк” таъсис дода шудааст (Ҷадвали 3).

Таҳлили маълумотҳои дар ҷадвал овардашуда муқарраротеро тасдиқ мекунад, ки вазъи бонкҳо аз рӯи нишондиҳандаҳои алоҳидаи равиши заминавӣ ба ҳамдигар мувофиқат намеkunанд. Масалан, ҶСК «Ориёнбонк» аз рӯи даромаднокии дороиҳо (ROA) мавқеи 2-юм ва аз

рӯйи ҳаҷми дороиҳо мавқеи 3-юмро ишғол кардааст. Зиёда аз ин, дар байни бонкҳое, ки дар ин ҷо аз рӯйи нишондиҳандаи мутлақи ҳаҷми фоидаи соф баррасӣ мешаванд, аввал ҚСК “Ориёнбонк” (127,7 млн сомонӣ), баъдан ҚСК “Бонки Эсхата” (116,0 млн сомонӣ) ва БДА ҚТ “Амонатбонк” (66,2 млн сомонӣ) қойгир шудаанд. Ин ҳолат баровардани ҳулосаи дахлдорро оиди самаранокии фаъолияти ин ё он бонк тасдиқ мекунад.

Қадвали 3. - Нишондиҳандаҳои асосии рушди бонкҳои тичоратӣ дар соли 2021

Номи ташкilotҳои қарзӣ	Ҳаҷми дороиҳо		Фоидаи соф		Даромад- нокии дориҳо (бо %)	Мавқеъ дар радабандӣ
	млн сомонӣ	Ҳиссаи он дар ҷамъи дориҳо (бо %)	млн сомонӣ	Ҳиссаи он дар фоидаи умумӣ (бо %)		
БДА ҚТ «Амонатбонк»	4437,7	29,62	66,2	18,50	1,5	5
ҚСК «Эсхата»	3248,9	21,68	116,0	32,41	3,6	1
ҚСК «Ориёнбонк»	4067,1	27,14	127,7	35,68	3,1	2
ҚСП «Аввалин бонки молиявии хурд»	1122,9	7,50	29,1	8,13	2,6	3
ҚСП «Спитаменбонк»	1154,6	7,71	5,5	1,53	0,5	7
ҚСП Бонки Арванд	766,2	5,11	9	2,51	1,2	6
ҚСК «Тавҳидбонк»	185,6	1,24	4,42	1,24	2,4	4
Ҳамагӣ	14983	100	357,92	100	-	

Сарчашма: ҳисоби муаллиф дар асоси маълумотҳои Бюллетенҳои омили бонкӣ барои солҳои 2015-2022 [манбаи электронӣ]. – URL: https://nbt.tj/ru/statistics/statistical_bulletin.php

Дар мавриди нишондиҳандаҳои бонки исломии мавриди таҳлил қароргирифта, метавон таъкид кард, ки он ҳоло аз рӯйи нишондиҳандаҳои дар боло зикршуда дар низоми бонкии Ҷумҳурии Тоҷикистон ба таври назаррас кафо меонад. Масалан, аз рӯйи даромаднокии дороиҳо (ROA) «Тавҳидбонк» мақоми чорумро ишғол мекунад ва аз рӯйи нишондиҳандаҳо, ба монанди ҳаҷми дороиҳо ва фоидаи соф, дар байни 7 бонки баррасишаванда дар мавқеи охирин қарор дорад. Ин қисман асоснок аст, зеро бонки мазкур нисбатан дар оғози

фаъолият қарор дорад ва дар така ба таваҷҷуҳи мизочон метавон пешбинӣ кард, ки дар оянда нишондиҳандаҳои он беҳтар хоҳанд буд. Ҷузъҳои асосие, ки афзоиши мусбии фоидаи дар бонкҳои тиҷоратӣ муайян мекунад, одатан афзоиши тафовути (маржаи) фоизи ҳолис мебошад, ки ин низ ба баҳодиҳии самаранокии бонкӣ имкон намедиҳад, зеро дар бонкдорӣ исломӣ, вобаста ба мамнуъ будани фоизситонӣ ин ҳолат умуман вучуд надорад. Аз ин рӯ, дар ин самт мо бояд дар татбиқи муқоиса ва қиёс ҷанбаҳои зиёдеро муайян кунем.

Бояд қайд намуд, ки ҶСП “Аввалин бонки молиявии хурд”, новобаста аз ҳаҷми хурди дороиҳою фоидаи соф, дар раддабандӣ ҷойи сеюмро ишғол мекунад, ки шаҳодати пешбурди сиёсати самарабахши қарзӣю фоизӣ ва дар сатҳи зарурӣ ташкил кардани идоракунии корпоративии бонк мебошад. Амонатбонк бошад, новобаста аз ҳаҷми калонтарини дороиҳо доштани дар раддабандӣ ҷойи панҷумро ишғол мекунад, зеро моликияти давлат будани он хизматрасонии ройғони сохторҳои давлатиро пешбинӣ намудааст, ки ба даромаднокии дороиҳо таъсири манфӣ мерасонад.

Новобаста аз он, ки бонкҳои тиҷоратӣ дар зерӣ таъсири шадиди омилҳои беруна қарор доранд, фаъолияти ҶСК “Соҳибкорбонк” ва “Тавҳидбонк” устуворӣ ва мавқеи худро дар сатҳи низомии бонкӣ дар як зинаи устувор нигоҳ доштаанд. Дар ин давраи мураккаб ҶСК “Тавҳидбонк” тавонист сатҳи даромаднокии худро дар ҳолати мусбат нигоҳ дорад. Нишондиҳандаи даромаднокии бонк яке аз нишондиҳандаҳои самарабахше мебошад, ки имконияти мавҷудияти минбаъдаи онро тавсиф мекунад. Аз ин нуқтаи назар, бояд нишондиҳандаи фоидаи бонки исломӣ дар динамикаи солҳои охир баррасӣ карда шавад (ҷадвали 4).

Ҷадвали 4. - Динамикаи тағйирёбии ҳаҷми фоидаи ҶСК “Соҳибкорбонк” ва “Тавҳидбонк”

Нишон- диҳанда	Воҳиди ченак	Солҳо							Тағйирёбии нисбат ба соли 2015	
		2015	2017	2018	2019	2020	2021	2022		
Фоидаи бонк	млн сомонӣ	4,854	4,101	2,502	-2,474	3,692	4,416	12,2	7,3	1,5 мар
	Тағйирот (бо %)	100%	- 38,1	- 39,0		3,6 мар	+	+176 ,3	138, 2	100%

Сарчашма: ҳисоби муаллиф дар асоси ҳисоботи ҶСК “Соҳибкорбонк” ва “Тавҳидбонк”.

Аз таҳлили амалишуда дар ҷадвали 4 бармеояд, ки андозаи қимати мутлақӣ фоидаи устувор нест, яъне дар баъзе солҳо зиёд мешавад ва баръакс, дар солҳои дигар кам мешавад. Ба таври дигар, дар суръати

афзоиши фоида динамикаи синхронӣ дида намешавад, ки ин ҳолати ташвишовар маҳсуб мешавад. Пастшавии калони андозаи мутлақи фоида дар ҚСҚ “Тавҳидбонк” ба соли 2019 рост меояд ва зарари сол 2,474 миллион сомони ро ташкил медиҳад, ки бо табилии он ба бонки исломӣ алоқаманд аст. Илова ба он аксарияти субъектҳои хоҷагидорӣ ҳануз аз принципҳои маблағгузориҳои исломӣ огоҳ набуданд ва ин ба раванди ба даст овардани фоида таъсири назаррас расонд. Солҳои минбаъда афзоиши фоидаи бонк ба назар мерасад ва ин маънои онро дорад, ки тадриҷан амалиёти фаъолу пасивии ягона бонки исломӣ дар кишвар вусъат ёфта, дар бозори молиявии кишвар ҷойгоҳи худро пайдо мекунад. Агар дар соли 2021 фоидаи ин бонк 19,6% зиёд шуда бошад, ин нишондиҳанда дар соли 2022 нисбат ба соли пешин 176,3% зиёд шудааст, ки ҳам боло рафтани эътимоди мардум ба он ва ҳам ба суръатбахшии пешниҳоди маҳсулоту хизматрасониҳои нави бондориҳои исломӣ вобаста аст.

Маълум аст, ки заминаи асосии даромади бонкро дар ҳама шароит амалиёт ва хизматрасониҳои бонк ташкил медиҳад. Ва ин масъала аз сатҳи эътимоднокии бонк вобастагии зиёд дорад. Ба ин хотир, бонк ҳама вақт кӯшиш менамояд, ки барои дар сатҳи зарурӣ қонеъ гардонидани талаботи мизоҷони худ усулҳои инноватсионии амалиёт ва хизматрасониҳоро ба бозори бонкӣ ворид намуда, бо ин роҳ шумораи мизоҷонро зиёд намояд. Новобаста аз он, ки “Тавҳидбонк” нахустин бонки исломист, бар замми ин, як қатор хизматрасониҳои замонавиро ба мизоҷони худ пешниҳод намудааст. Дар маҷмӯъ, бо назардошти хусусиятҳои муомилот дар бонкҳои исломӣ, вазъи маҳсулот ва хизматрасониҳои бонкӣ дар бонки исломӣ аз рӯйи намудҳои гуногуни шартномаҳо баррасӣ карда мешаванд. Дар ҷадвали 5 чанд намуди маҳсулоти “Тавҳидбонк”, ки ба онҳо талабот сол то сол афзоиш меёбанд, пешниҳод мешавад.

Ҷадвали 5. – Номгӯи маҳсулот ва хизматрасониҳои бонкии “Тавҳидбонк” (млн сомонӣ)

Солҳо	Номгӯи маҳсулот (хизматрасониҳои) бонкӣ		
	Музораба	Муробаха	Қарзи ҳасана
2019	0,243	0,7	0,404
2020	0,450	11,81	0,350
2021	0,811	26,3	1,13
2022	19,32	78,65	6,4

Сарчашма: ҳисоби муаллиф дар асоси маълумоти электронии https://nbt.tj/ru/statistics/statistical_bulletin.php

Тавре аз чадвали 5 дида мешавад, Тавҳидбонк дар соли аввали фаъолияти худ хизматрасониҳои музораба, муробаха ва қарзи ҳасанаро мутаносибан ба маблағи 243,0; 0,7 ва 404,0 ҳазор сомонӣ пешниҳод намудааст, ки боздеҳии онҳо, албатта, ночиз буд. Ин аст, ки Тавҳидбонк соли 2019-ро бо зарар ба маблағи 2,9 млн сомонӣ ба анҷом расонидааст. Соли 2020 бошад, васеъ шудани доираи хизматрасониҳо ва зиёд шудани шумораи мизочон, инчунин, боло рафтани эътибори бонк дар арсаи бонкдории Ҷумҳурии Тоҷикистон боиси якбора зиёд шудани ҳаҷми хизматрасониҳо гардид. Дар ин сол маблағи хизматрасониҳои музораба ва муробаха мутаносибан 450,0 ва 11,81 ҳазор сомони ро ташкил намуд, ки онҳо нисбати соли гузашта 85,2 ва 266,0 фоиз зиёд мебошад. Маблағи қарзи ҳасана дар ин давра нисбати пешин 13,4 фоиз коҳиш ёфт, ки бо мушкилиҳои расмикунонии қарз ва номукаммалиҳо дар қонунгузорӣ алоқаманд буд. Соли 2021 маблағи маҳсулоти пешниҳодкардаи бонк то 20 маротиба афзоиш ёфт. Масалан, маблағи муробаха 20,8 маротиба зиёд шудааст. Соли 2022 бошад, нишондиҳандаҳои маблағгузори бонк дар самтҳои гуногун хеле афзуд. Ҳаҷми маблағгузориҳои музораба 21,2 ва муробаха 2,5 маротиба нисбати соли гузашта зиёд шудааст, ки шаҳодати боло рафтани эътибор ва аз ҷониби мардум ва субъектҳои хоҷагидорӣ қабул кардани Тавҳидбонк чун шарикӣ бозътимод дар фаъолияти соҳибкорӣ мебошад.

Новобаста аз ин, фаъолияти амалиёти бонки исломӣ дар низоми молиявии ҷумҳуриявӣ ботадрич меафзояд ва Тавҳидбонк фаъолияти худро тақвият мебахшад. Дар ин замина, қисме аз нишондиҳандаҳои бонки исломиро дар муқоиса бо чанд бонкҳои анъанавӣ баррасӣ менамоем. Нишондиҳандаҳои фаъолияти бонкҳои тижоратӣ, ки дар қаламрави Ҷумҳурии Тоҷикистон ба қайд гирифта шудаанд ва аз нуқтаи назари муайян метавонанд ҳамчун бонкҳои рақиб баррасӣ шаванд, дар чадвали 6 оварда шудаанд.

Чадвали 6. - Нишондиҳандаҳои қиёсии рушди бонки исломӣ ва бонкҳои анъанавӣ

Бонкҳо Нишондиҳанда		БДА ҶТ «Амонатбонк»	ҶСК «Бонки Эҳсаса»	ҶСК «Ориёнбонк»	ҶСП «Аввалин бонки молиявии хурд»	ҶСП «Спитаменбонк»	ҶСП «Бонки Арванд»	ҶСК «Тавҳидбонк»
Даромади софӣ фоизӣ (NIM, %)	2019	8,0	16,4	14,2	15,6	6,2	16,7	-
	2020	8,7	15,1	24,5	15,2	7,9	14,5	-
	2021	10	7,2	10,7	8,0	7,4	7,0	-
Даромаднокии дороиҳо (ROA), %	2019	1,0	3,0	2,6	2,1	1,6	2,2	-2,2
	2020	1,0	3,5	4,0	1,3	0,6	0,6	2,7

	2021	1,5	3,6	3,1	2,6	0,5	1,2	2,4
Даромаднокии сармоя (ROE), %	2019	9,8	15,1	11	13,4	10,3	11,7	2,9
	2020	11,2	17,1	17,4	8,8	4	3,1	4,2
	2021	11,5	20,2	12,4	17,4	3,5	7,2	4,0
Меъёри пардохтпазирӣ (K2.1),	2019	85,0	72,0	52,0	78,0	106,0	110,0	325,6
	2020	77,0	68,0	63,0	81,0	83,0	167,0	167,0
	2021	71,0	64,0	126,0	69,0	74,0	83,0	129,0

Сарчашма: ҳисоби муаллиф дар асоси маълумотҳои Бюллетенҳои омили бонкӣ барои солҳои 2015-2022 [манбаи электронӣ]. – URL: https://nbt.tj/ru/statistics/statistical_bulletin.php

Тавре ки аз ҷадвал дида мешавад, мавқеи пешсафро дар байни бонкҳои тиҷоратӣ, ки дар ҷадвали 6 баррасӣ шуданд, ҶСК “Бонки Эсхата” ишғол мекунад, ки дар соли 2021 даромаднокии дороиҳо (ROA), даромаднокии сармоя (ROE) ва даромади ҳолиси фоизӣ (NIM) мутаносибан 3,6%, 20,2% ва 7,2%-ро ташкил мекунад. Ин дар ҳолест, ки аз рӯи нишондиҳандаи даромади софи фоизӣ ҶСК “Ориёнбонк” ва БДА “Амонатбонк” бо нишондиҳандаҳои 10,7% ва 10,0% пешсафанд. Чунин ҳолат нишон медиҳад, ки ду бонки номбаршуда вобаста ба зиёд доштани қарзҳои мушкиситон ва мушкилиҳои дигар, инчунин, аз меёр зиёд будани дороиҳо ва ҳаҷми сармоя аз рӯи нишондиҳандаи даромаднокии сармоя қариб ду маротиба қафо мондаанд.

Сатҳи баланди даромади фоизӣ, ки онро принципҳои бонкдорӣ исломӣ манъ кардаанд, дар ин ҷо аслан аз доштани мизочони зиёд ё ширкатҳое, ки қарзҳои калон ва баландарзиш мегиранд, дар муқоиса бо дигар бонкҳо шаҳодат медиҳанд.

Чӣ хеле ки факту рақамҳои ҷадвал шаҳодат медиҳанд, Тавҳидбонк аз рӯи нишондиҳандаи меъёри пардохтпазирӣ пешсаф мебошад ва ин вобаста аст ба воситаҳои молиявии озоди он, ки дар давраи ҳозира пурра маблағгузорӣ нашудаанд.

Сарфи назар аз тамоюлҳои мусбати нишондиҳандаҳои рушди самарабахши бонкдорӣ исломӣ, аз ҷумла аз ҷиҳати кофӣ будани сармоя, даромаднокӣ, пардохтпазирӣ бонк ва ғ., бонкдорӣ исломӣ наметавонад дар бозори молиявии Тоҷикистон пешсаф бошад ё нисбат ба бонкҳои анъанавӣ нақши афзалиятнок дошта бошад, зеро дар самти татбиқи принципҳои бонкдорӣ исломӣ дар иқтисодиёти кишварҳои собиқ шуравӣ, ба монанди кишварҳои дигари ҷаҳон, баъзе мушкилоте мавҷуданд, ки ба густариши маблағгузорӣ исломӣ таъсири худро мегузоранд.

Чунин мушкилиҳоро, ки ба рушди бонкдорӣ исломӣ дар сатҳи ҷаҳонӣ ва миллӣ монеъ мешаванд, мисол овардан мумкин аст:

1. Афзоиши бунёдгароии (фундаментализм) исломӣ дар кишварҳои алоҳидаи ҷаҳон нисбати ҳамаи унсурҳои ислом, аз ҷумла нисбати бонкдорӣ исломӣ ҳамчун сарчашмаи маблағгузории терроризм, ифторгароӣ ва ғ., ки афкори манфии ҷомеаро ба вучуд меорад;

2. Анъанаҳои маънавии исломӣ мактабҳои гуногун доранд (ҳанафӣ, ваҳҳобӣ ва ғ.), ки дар тафсири шариат дар соҳаи бонкдорӣ ихтилофи назар доранд ва ин ба устувории ташаккули бонкҳои исломӣ таъсир мерасонад.

3. Ҳанӯз стандартҳои ягонаи байналмилалӣ қабулшудаи ҳисобдорӣ ва фаъолияти бонкдорӣ исломӣ вучуд надоранд, ки боиси монеа дар рушди ин низом гардидааст;

4. Дар қонунгузории миллии аксари кишварҳо оиди фаъолияти бонкӣ дар байни принципҳои шариат ва хусусиятҳои фаъолияти ташкилотҳои молиявии исломӣ як қатор ихтилофҳо мавҷуданд;

5. Дастнорас будани бонкҳои исломӣ ба қарзҳои анъанавӣ байнибонкӣ ҳангоми норасоии маблағ, зеро ин бо қонунҳои шариат манъ карда шудааст. Дар ҳолати норасоии захираҳои қарзӣ барои қонун ҳамаи талаботи мизоҷон бонкҳои исломӣ наметавонанд аз бозори қарзии байнибонкӣ истифода кунанд;

6. Номгуи маҳсулот ва хизматрасониҳои бонкӣ дар бонкдорӣ исломӣ нисбат ба бонкҳои анъанавӣ ба таври ҷиддӣ маҳдуд аст;

7. Мавҷудияти низоми заифи суғуртаи пасандозҳо дар бонкдорӣ исломӣ;

8. Маҳдудияти фаъолияти бонкӣ ва таъминоти пасти сармояи саҳомӣ дар бонкдорӣ исломӣ;

9. Маҳдудияти ҷуғрофии паҳншавии бонкҳои исломӣ.

Адабиёт

1. Алимардонов М. Финансовая политика переходной экономики в Таджикистане / М. Алимардонов // Вестник Института предпринимательства и сервиса. - 2005. - №12. - С.12-19.
2. Заболотникова В.Д. Управление рисками в исламских банках / В.Д. Заболотникова // Современные тенденции развития науки и технологий. – 2016. - №10 (10). - С. 41-42.
3. Кудашева Ю.С. Совершенствование методики оценки конкурентоспособности коммерческого банка. Диссертация на соискание ученой степени кандидата экономических наук: спец 08.00.10 / Ю.С. Кудашева. – Ставрополь, 2007. - 160 с.
4. Рахимов З.А. Развитие банковской системы Таджикистана в условиях переходной экономики. Диссертация на соискание ученой степени д.э.н.: спец 08.00.10 / З. Рахимов. - М., 2003. – 326 с.
5. Методика Кромонава В. [электронный ресурс]. – URL: <http://www.profile.ru/forum/forum.php?item=4414#msg> (дата обращения: 12.04.2021)
6. Методика оценки рейтинга кредитоспособности банка. [электронный ресурс]. – URL: - <http://www.raexpert.ru/ratings/bankcredit/method> (дата обращения: 22.10.2022)
7. Ойген фон Бём-Баверк. Капитал и прибыль; Т. 2: Позитивная теория капитала; Т. 3: Эскурсы / Ойген фон Бём-Баверк; пер. с англ. В. Кошкина под ред. А. В. Куряева. - Челябинск: Социум, 2010. – 401 с.
8. Основы этических (исламских) финансов: учебное пособие / под редакцией Е.А. Байдаулет. – Павлодар, 2014. – 325 с.

9. Пономарева Т.А. Качество услуг: качественные параметры оценки / Т.А. Пономарева, М.С. Супрягина // Маркетинг в России и за рубежом. – 2005. - № 1. – С. 49-53.
10. Фатхутдинов Р.А. Стратегический маркетинг: Учебник для вузов / Р.А. Фатхутдинов. – М.: ЗАО «Бизнес школа» «Интел-синтез», 2000. – 640с.
11. Рейтинг агентства Banks-rate. [электронный ресурс]. – URL: - <http://www.banks-rate.ru> (дата обращения: 20.08.2021)
12. Ставропольский край в сравнении с регионами Российской Федерации за январь-декабрь 2004, 2005 гг. – часть II. – Статистический бюллетень. - Федеральная служба государственной статистики. – Ставрополь, 2006. – 266 с.
13. Grais W., Iqbal, Z. (2004): Regulating islamic financial institutions: The nature of the regulated, World Bank Policy Research Working Paper WPS3227, 2004/03/01.
14. Pervez I. A. (1990): “Islamic Banking”, Arab Law Quarterly, Vol. 5, No. 4, pp. 259–281
15. Шариф Р. Иқтисодиёту бонкдорӣ ва рушди онҳо дар шароити ҷаҳонишавӣ / Р. Шариф, С.Ҷ. Махшулов // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Бахши илмҳои иҷтимоӣ-иқтисодӣ ва ҷамъиятӣ. - 2021. - №7. – С. 194-198.

УДК: 339.138

ТАШКИЛИ МАРКЕТИНГ ДАР БАҲШИ ТУРИЗМИ СОЛИМГАРДОНӢ: МОҲИЯТ ВА МАХСУСИЯТҲОИ ОН

***Амидов ЗикирӢ Саъдуллоевич** - докторанти PhD-и кафедраи менеҷмент ва маркетинги Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Сурога: 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, к. Рӯдакӣ 17, Тел.: (+992 372) 909121617.*

***Сарабекова Изоллат Закратовна** - н.и.у., дотсенти кафедраи менеҷмент ва маркетинги Донишгоҳи миллии Тоҷикистон Сурога: 734025, Тоҷикистон, ш. Душанбе, к. Рӯдакӣ 17, Тел.: (+992 372) 901 11 15 89.*

Дар мақолаи мазкур истифодаи мақсадноки имкониятҳои маркетинги муосир бо мақсади рушди туризми солимгардонӣ дар шароити Ҷумҳурии Тоҷикистон тавсия гардидааст. Бо ин мақсад, мафҳум ва моҳияти маркетинги муосир аз нигоҳи олимони ватанию хориҷӣ омӯхта ва баҳогузори шудааст. Инчунин, маркетинги иҷтимоӣ, ки асоси пайдоиши маркетинги тандурустӣ ва туризми солимгардонӣ мебошад, зина ба зина пайгирӣ шудааст. Дар муқоиса бо маркетинги маҳаллӣ қонуниятҳои фарқкунандаи маркетинги туризми солимгардонӣ мавриди муқоиса ва муайянсозӣ қарор дода шудааст. Дар баробари ин, заминаҳои иқтисодию иҷтимоӣ, ки таъкили маркетингро дар соҳаи туризм тақозо мекунад, гурӯҳбандӣ шуда, ваобаста ба ин, тавсияҳои зарурии амалигардонии онҳо коркард ва пешниҳод шуданд.

***Калидвожаҳо:** маркетинг, маркетинги иҷтимоӣ, маркетинги тандурустӣ, туризм, туризми солимгардонӣ, маркетинг дар туризм, маркетинги туризми солимгардонӣ.*

ОРГАНИЗАЦИЯ МАРКЕТИНГА В СЕКТОРЕ ОЗДОРОВИТЕЛЬНОГО ТУРИЗМА: ЕЕ СУЩНОСТЬ И ХАРАКТЕРИСТИКА

***Амидов ЗикирӢ Саъдуллоевич** - докторанти PhD кафедры менеджмента и маркетинга Таджикского национального университета. Адрес: 734025, Республика Таджикистан, г. Душанбе, ул. Рудаки, 17. Тел.: (+992 372) 909121617.*

***Сарабекова Изоллат Закратовна** - к.э.н., доцент кафедры менеджмента и маркетинга Таджикского национального университета. Адрес: 734025, Республика Таджикистан, г. Душанбе, ул. Рудаки, 17. Тел.: (+992 372) 901 11 15 89.*

В данной статье рекомендуется целенаправленное использование современных маркетинговых возможностей для развития оздоровительного туризма в условиях Республики Таджикистан. С этой целью изучено и оценено понятие и сущность

современного маркетинга с точки зрения отечественных и зарубежных ученых. Кроме того, социальный маркетинг рассматривается как основной для появления маркетинга в сфере здравоохранения и оздоровительного туризма. В сравнении с локальным маркетингом сравниваются и выявляются различные законы маркетинга оздоровительного туризма. При этом были сгруппированы экономические и социальные основания, требующие организации маркетинга в сфере туризма, и в зависимости от этого разработаны и представлены необходимые рекомендации по их реализации.

Ключевые слова: маркетинг, социальный маркетинг, маркетинг здравоохранения, туризм, оздоровительный туризм, маркетинг в туризме, маркетинг оздоровительного туризма.

ORGANIZATION OF MARKETING IN THE HEALTH TOURISM SECTOR: ITS ESSENCE AND CHARACTERISTICS

Amidov Zikiryo Sadulloevich - doctoral student PhD of the Department of Management and Marketing of the Tajik National University. Address: 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, st. Rudaki, 17. Phone: (+992 372) 909121617.

Sarabekova Izollat Zakratovna - PhD in Economics, Associate Professor of the Department of Management and Marketing of the Tajik National University. Address: 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, st. Rudaki, 17. Phone: (+992 372) 901 11 15 89.

This article recommends the targeted use of modern marketing opportunities for the development of health tourism in the conditions of the Republic of Tajikistan. For this purpose, the concept and essence of modern marketing has been studied and evaluated from the point of view of domestic and foreign scientists. In addition, social marketing is considered as the basis for the emergence of marketing in the field of health and health tourism. In comparison with local marketing, various laws of health tourism marketing are compared and identified. At the same time, the economic and social grounds that require the organization of marketing in the field of tourism were grouped, and, depending on this, the necessary recommendations for their implementation were developed and presented.

Key words: marketing, social marketing, healthcare marketing, tourism, health tourism, tourism marketing, health tourism marketing.

Дар шароити инкишоф ва рушди муносибатҳои иқтисоди бозорӣ, пуршиддат гардидани равандҳои рақобатӣ ва ҷараён гирифтани қонуниятҳои замонавии дарёфту қонеъгардонии талабот, ба ташкил ва истифодаи самарабахши технологияи маркетингӣ зарурат ба вучуд меояд. Имрӯзо талабот ба ташкил ва рушди пайваستاи ҷаҳолияти маркетингӣ дар тамоми соҳаҳои хоҷагии халқ дида мешавад. Маълум аст, ки имрӯз шаклҳои ҷаҳолияти хоҷагидорӣ бевосита ё бавосита ба қонуниятҳои бозорӣ бархурд мекунад ё аз ҷи гуна ҷараён гирифтани онҳо вобастагии зич пайдо намудаанд. Яке аз соҳаҳои муҳими ҳаёти иқтисодию иҷтимоӣ, ки дар он талабот, таклифот, нарх, ҳавасмандгардонӣ, реклама ва дигар унсурҳои муҳими маркетингӣ вучуд доранд, ин туризми солимгардонӣ ба ҳисоб меравад. Албатта, ташкил ва инкишофи маркетинг дар ин баҳши ҷаҳолияти иқтисодию иҷтимоӣ махсусиятҳои хоси худро дорад, ки дар тасниф ва фаҳмидагирии моҳияти ҷаҳолияти маркетингии соҳа муайян карда мешаванд.

Маркетинг чун шакли махсуси ҷаҳолияти бозорӣ дар сарчашмаҳои иттилоотии илмию назариявии замони имрӯз гуногун шарҳ дода шудааст. Новобаста ба гуногунмазмунӣ ва зиёд будани андешаҳо роҷеъ ба моҳияти маркетинг, то ҳанӯз қоидаи ягонаи қабули оммавӣ вучуд надорад.

Муаллифон на дар ҳама вақт ба андешаҳои ҳамдигар розӣ шуда метавонанд. Ба андешаи мо, ин масъала бо он алоқаманд аст, ки маркетинг фарогири аксари соҳаҳои хоҷагии халқ буда, ифодагари ҷанбаҳои гуногуни фаъолияти иқтисодию иҷтимоӣ мебошад, ки фарогири ва мазмунсозии онҳо дар як қоида ғайриимкон аст.

Худи ибораи «маркетинг» аз калимаи англисии «market» (бозор) гирифта шуда, гуногун тасниф шудааст: фаъолият дар соҳаи бозор ва фурӯш [9, с. 60], санъати ташкил ва рушди тиҷорат [4, с. 252], фаъолият дар бозор [8, с. 55], омӯзиши бозор [3, с. 45]. Тибқи омӯзиш ва мушохидабарӣҳо, зери мафҳуми маркетинг дар аввал фурӯш ва ҳавасмандкунӣ, сипас омӯзиши талаботи бозор фаҳмида мешавад. Тағйири мазмун ва мундариҷа кардани маркетингро бо пайгирии фалсафаи наваш алоқаманд медонанд. Зеро пештар шиори асосӣ дар тиҷорат «фурӯхтани тамоми чизи истеҳсолшуда» ба ҳисоб мерафт. Баъдтар бо сабаби омӯзиши дархостҳои истеҳсолкунандагон, сатҳи нарх, рақобатнокӣ дар бозори фурӯш ба соҳибкорон имконият медиҳад, ки давраи маҷмуи маҳсулоти истеҳсолшударо тағйир дода, молҳои рақобатпазирро истеҳсол намоянд, технологияҳои навро истифода баранд, шабакаҳои муосири фурӯшро ба воситаи рекламаи самаранок ташкил намоянд ва ғайра. Тадриҷан шиорҳои асосӣ «истеҳсоли чизҳои харидоришаванда», «на маҳсулоти худ, балки харидори худро дӯст дор» ва ғайра ба сафи пеш мебароянд.

Лозим ба ёдоварист, ки мақсад, вазифа ва объекту унсурҳои калидии фаъолияти маркетинг дар шарҳи моҳияти он инъикоси худро меёбад. То имрӯз тибқи хулосаҳои Ассотсиатсияи маркетинги амрикоӣ зиёда аз 500 тарзи ифодаи маркетинг вучуд дорад, ки ҳар кадоми онҳо бо назардошти мақсад, соҳа, вазифа, ҷанбаҳои электронӣ ва дигар хусусиятҳо аз ҳам фарқ мекунанд (нигаред ба ҷадвали 1).

Ҷадвали 1. - Шарҳи мафҳуми «маркетинг»

Р/т	Шарҳи мафҳум	Муаллиф (он)	Сарчашма
1	Маркетинг маҷмуи сохторҳо ва равандҳо ҷиҳати бунёд, ҷойгиркунӣ, нишонгирии ғоида ва фурӯши маҳсулот мебошад, ки ба истеъмолкунандагон, шарикон ва умуман, ҷомеа арзиш медиҳад.	Ассотсиатсияи маркетинги амрикоӣ (<i>American Marketing Association</i>).	Сомонаи расмӣи Ассотсиатсияи маркетинги амрикоӣ: https://www.ama.org
2	Маркетинг илм ва санъати омӯхтан, эҷод кардан ва фурӯши арзишҳо барои қонеъ гардонидани эҳтиёҷот ва талаботи истеъмолкунандагон ва ба даст овардани ғоида мебошад.	<i>Филип Котлер</i> (<i>Philip Kotler</i>)	Котлер Ф., Чэйн Д.К., Мэйсинси С. Маневры маркетинга. Современные подходы к прибыли, росту и обновлению - М.: Олимп-Бизнес, 2003 - 224 с.
3	Маркетинг - сиёсати коргоҳ барои дарёфти ғоида буда, дар натиҷаи	Бойматов А.А.	Алихон Бойматов Маркетинг. Назария ва

	омӯзишу ояндабинӣ, идораи оқилона ва қаноатмандӣ, истеъмолкунанда аз истеъмоли мол, хизмат ё харидани чизи дигар ба даст меояд.		амалияи замони муосир. Нашри 2 (бо иловаю тағйиротҳо). Хучанд – 2009 с., С. – 495.
4	Маркетинг - ин технологияи муосир ва мувофиқи бозорӣ дар бозори хизматрасониҳои иҷтимоӣ фаҳмида мешавад, ки боиси қаноатмандии аъзои ҷамъият ва ба низом даромадани сиёсати нархгузорӣ, сифат дар чунин самтҳо мегардад: маориф, тандурустӣ, фарҳанг, хизматрасониҳои муассисаҳои маишию фарҳангӣ ва ғ.	Бобосодиқова Г.Б., Сарабекова И.З.	Бобосодиқова Г.Б., Сарабекова И.З. Проблемы маркетингового подхода в отраслях непродовольственной сферы/ Наука и инновация. Душанбе: «СИНО» - 2014.- №1.с.167-169.
6	Маркетингро яке аз илмҳои асосгузор барои фаъолияти касбии бозор, ба монанди фурӯшандагони чакана, кормандони реклама, тадқиқотчиёни маркетинг, мудирони истеҳсолот ва навъи молҳо ва ғайра мешуморад	Бозоров Ш.Ш.	Бозоров Ш.Ш. Маркетинг. Китоби дарсӣ. Душанбе, 2017. – 424 с.

Сарчашма: аз ҷониби муаллифон дар асоси сарчашмаҳои ишорашуда мураттаб шудааст.

Дар мавриди таҳлил ва арзишгузориҳои мафҳум, моҳият ва нақши маркетинг маълум мегардад, ки имрӯзҳо бо шиддат гирифтани мавқеъгириҳои бозорӣ, истифодаи технологияи маркетинг дар тамоми соҳаҳои хоҷагии халқ тавсия дода мешавад. Танҳо дар мавриди истифодаи маркетинг дар ин ё он соҳа моро зарур аст, ки ба интиҳоби дурусти мақсад ва вазифаҳои он аҳамияти махсус диҳем. Масалан, тибқи консепсияи маркетинги анъанавӣ муҳимтарин категорияҳои арзиши таваҷҷуҳдошта инҳо ба ҳисоб мераванд: эҳтиёҷот, талабот, таклифот, мол/хизматрасонӣ, нарх ва бозор. Агар ба ин категорияҳои иқтисодӣ, ки муҳимтарин унсурҳои фаъолияти маркетингӣ ба ҳисоб мераванд, таваҷҷуҳ намоем, доираи фаъолияти маркетинг дар бахшҳои гуногуни фаъолияти хоҷагии халқ маълум мегардад.

Таърихи пайдоиш ва истифодаи маркетинг маълум менамояд, ки нахустин шуда маркетинг дар давлатҳои капиталистӣ, хангоми пайдоиши бӯҳрони барзиёдистеҳсолкунӣ мавриди истифода ҷалб шудааст, ки ба аввали асри XX рост меояд.

Солҳои 50-уми асри XX баъди истифодаи технологияи маркетингӣ дар амалияи корхонаҳои истеҳсолӣ, зина ба зина ба омӯзиш дар донишгоҳҳои ИМА фаро гирифта шуд. Рушди ҷанбаҳои илмию назариявии маркетинг боиси интиқол гардидани технологияи маркетингӣ ба соҳаи иҷтимоӣ гардид. Шуруъ аз аввалҳои асри XXI истифодаи маркетинг дар бахши кори иҷтимоӣ, тандурустӣ ва туризми солимгардонӣ оғоз ёфт, ки имрӯз ин таҷриба дар давлатҳои пешқадами ҷаҳон самараро мусбати худро

таъмин намудааст. Худи маркетинги туризми солимгардонӣ яке аз шохаҳои маркетинги иҷтимоӣ ба ҳисоб меравад, ки объекти асосии он инсон ва талаботи иҷтимоии он ба ҳисоб меравад. Маркетинги иҷтимоӣ вақтҳои охир дар адабиёт ва санадҳои ватанию хориҷӣ бисёр мавриди баҳс ва омӯзиш ҷалб шудааст. Дар Стратегияи миллии солимии аҳолии Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2010-2020 роҷеъ ба ин мафҳум чунин тарзи ифода тавсия дода шудааст: «Маркетинги иҷтимоӣ - маркетинге мебошад, ки аз таҳия, татбиқ ва назорати барномаҳои иҷтимоӣ иборат буда, ҷиҳати баланд бардоштани сатҳи дарки ғояҳои иҷтимоӣ, ҳаракат ва ё амалиёт аз ҷониби табақаҳои муайяни ҷомеа амалӣ равона шудааст. Маъмулан маркетинги иҷтимоӣ аз ҷониби ташкилотҳои давлатӣ ва ҷамъиятӣ истифода мешавад» [13, с. 26].

Дар шароити имрӯзаи Ҷумҳурии Тоҷикистон принципҳои ташкили фаъолияти маркетингӣ бо тақозои замон соҳаи иҷтимоиро фаро гирифтаанд. Талабот ва ташкили шароити қоньгардонии он дар соҳаи тандурустӣ, туризм, осоишгоҳҳо, маориф, маданият ва ғайра ба назар мерасад. Барои ташкили маркетинг дар соҳаи тандурустӣ ва туризми солимгардонӣ мавҷудияти баъзан мушкilotи иқтисодию иҷтимоӣ замина мегузоранд, ки қисме аз онҳо дар Стратегияи миллии солимии аҳолии Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2010-2020 қайд шудаанд:

- заминаи кўҳнаю фарсудаи моддию техникии муассисаҳои муолиҷавию профилактикӣ ва нокифоягии воситаҳои инвеститсионӣ ҷиҳати таҷдиди саривақтии онҳо;
- то ба охир нарасонидани ислоҳот дар системаи таҳсилоти табибон ва ҳамшираҳои тиббӣ;
- муттасил аз кор рафтани мутахассисон аз соҳаи тандурустӣ вобаста ба муҳожират рафтани онҳо берун аз ҳудуди Тоҷикистон;
- номукамал будани стандартҳои давлатӣ дар соҳаи таъминот бо доруворӣ;
- ақибмонии афзоянда ҷиҳати ворид намудани амалияи пешқадами байналмилалӣ дар усулҳои ташхис ва муолиҷаи бемориҳои паҳнгардида;
- мавҷуд набудани системаи муосири стандартҳо ва назорати сифати кумаки тиббӣ.

Инчунин, дар Стратегияи миллии рушди Ҷумҳурии Тоҷикистон барои давраи то соли 2030 низ аз баъзан мушкilotе ёдоварӣ шудааст, ки дар ҳаллу фасли онҳо ташкили фаъолияти маркетингӣ метавонад мусоидат намояд [13, с. 28]:

- нокифоя будани натиҷанокии фаъолияти низоми тандурустӣ, ки дар навбати худ азнавкунии доимии технологияҳо ва баланд бардоштани ихтисоси кормандони тиббиро талаб мекунад;
- суғур будани рағбати кормандон ба фаъолияти касбӣ;

— нокифоя будани маблағгузориҳои давлатӣ барои нигоҳ доштани сатҳи баланди кафолатҳои давлатӣ, ҳиссаи маблағгузориҳои хусусӣ назаррас мебошад;

— тафовут дар сатҳи дастрасӣ ва хизматрасониҳои тиббӣ аз рӯи намудҳои махсусгардонидашудаи кумак ба аҳолии деҳот ва шаҳр ҷой дорад;

— заифии низоми миллии назорати байторию санитарӣ ва фитосанитарии маҳсулоти хӯрока;

— сатҳи пасти фаъолияти ҳавасмандгардониҳои аҳоли оид ба пешбурди тарзи ҳаёти солим, пешгирии бемориҳо.

Воқеан, мо имрӯз талабот ба ташкили маркетингро дар соҳаи тандурустӣ ва туризми солимгардонӣ ба осонӣ мушоҳида карда метавонем, зеро талаботҳои аҳоли нисбат ба солимнигоҳдорӣ хеле гуногунанд. Дар баробари ин, бахши соҳибкорӣ пайваста кӯшиш мекунад, ки хизматрасониҳои ташхису табобатро босифат ва самаранокиҳои гуногун пешниҳод намояд. Ин тағйироти бозорӣ зарурати ташкили маркетингро дар соҳаи тандурустӣ ва туризми солимнигоҳдорӣ ба вуҷуд меорад.

Вобаста ба ин масъала як қатор муаллифони ватанию хориҷӣ ибраз медоранд, ки ташкили маркетинг дар соҳаи тандурустӣ ва туризми солимгардонӣ метавонад дар ҳалли мушкилоте, ки бо тақозои замон ба вуҷуд омадаанд, нақши муассир гузорад. Мушкилоти шароити бозорӣ, ки дар мавриди солимгардониҳои аҳоли таъсир мерасонанд, инҳо буда метавонанд:

— сатҳи нокифояи маблағгузориҳои соҳа аз буҷети давлатӣ, ҷиҳати нигоҳдориҳои саломатӣ ва рушди тандурустӣ, паст будани маоши духтурон, сифати пасти ёриҳои тиббӣ, фарсуда шудани базаи моддии муассисаҳои тиббӣ;

— фароҳам овардани шароити мусоид ҷиҳати худтакмилдиҳии табибон, ки дар ин замина, эҳтимоли ташкил ёфтани фаъолияти соҳибкории хурд вуҷуд дорад (стоматология, ҷарроҳии пластикӣ, ташхис ва муайянсозии беморӣ ва ғ.). Ташкили чунин шароит бо рушди маркетинги низоми хизматрасониҳои пулакии тиббӣ алоқамандбуда, инкишофи босуръати он метавонад дар рушди ҳавасмандии табибон, шароити хуби ташхис ва табобат, аз байн бурдани пулситониҳои пинҳонӣ ва ғайра мусоидат намояд;

— зухурёбии анбуҳи беморони (талабот нисбат ба солимгардонӣ) пардохтпазир, ки меҳонад аз хизматрасониҳои тиббии баландсифат ва технологияи инноватсионии ташхис ва муолиҷа истифода намоянд, метавонад боиси рушди фаъолияти маркетинги тиббӣ замина гузорад. Хусусан, дар шароите, ки соҳаи хизматрасониҳои тиббии давлатӣ ба талаботи замонавӣ ҷавобгӯй нест:

– тағйир додани рафтори мардум вобаста ба истифодаи хизматрасониҳои таъхисию табобатии пулакӣ, ки дар охири асри гузашта бо ҷоришавии принципҳои бозорӣ ба вучуд омаданд;

– ташаккул ва рушди тафаккури тижоратӣ соҳибдорӣ дар байни ҳаёти кормандони соҳаи тандурустӣ ва туризми табобатӣ, вобаста ба ин, тақмилдиҳии пайвасти заминаҳои меъёрии ҳуқуқӣ, ҳавасмандгардонии соҳибдорон ҷиҳати ташаккули маркетинги хизматрасониҳои солимгардонии аҳоли ва ғ.;

– ҳамоҳангсозии маркетинги маҳаллӣ бо технологияи муосири маркетинги ҷаҳонӣ вобаста ба идоракунии ва ташаккули ҷараёни қонегардонии талаботи аҳоли оид ба солимнигоҳдорӣ (таъмини саривақтии иттилоот дар самти солимгардонӣ, наҳзгӯзорӣ, идоракунии соҳа ва ғ.).

Наҳустин маротиба мафҳуми «туризми солимгардонӣ» соли 1973 аз ҷониби Ташкилоти байналхалқии туризм ва Ассотсиатсияи байналхалқии ташкилотҳои расмӣ туризм мавриди истифода ҷалб гардидааст. Зери мафҳуми мазкур, раванди солимгардонии аҳоли бо истифодаи имкониятҳои табиат, об, иқлим, ҳок, гиёҳ ва дигар неъматҳои муҳити атроф омӯхта мешуд, ки албатта истифодаи онҳо бо мақсади рушди туризм алоқаманд буд. Ҳамин тариқ, соли 1987 Гурдчин ва дигарон дар асари худ туризми солимгардониро яке аз шаклҳои махсус ва сертаваҷҷуҳ таъриф намудаанд, ки бо истироҳат, варзиш, дин, фарҳанг, сарватҳои табиӣ алоқамандии зиёд дорад.

Лозим ба ёдоварист, ки дар мавриди фаҳмидагирии мафҳуми «туризми солимгардонӣ» баъзан номуайяниҳо вучуд дорад. Масалан, баъзан барои ифодаи ин моҳияти мафҳуми мазкур, ибораи «саломатии турист» истифода мешавад, ки ин қомилан нодуруст аст. Хизматрасонии саломатии турист, ин имконият ва ташаббуси ихтиёрии ширкатҳои туристӣ фаҳмида мешавад, ки бо мақсади беҳтаргардонии сатҳи сифати хизматрасонӣ ва қаноатмандии муштариёни худ метавонанд истифода баранд. Туризми солимгардонӣ, ин бо мақсади таъхис ва муолиҷа гирифтани, тарк намудани ҷойи истиқомати доимӣ ба муҳлати муайян буда метавонад.

Тибқи маълумотҳои Департаменти туризми солимгардонии Туркия ва баъзан таҳқиқотбарандагони дигар, туризми солимгардонӣ шакли махсус ва серталаби туризм буда, дорои намудҳои манфиатҳои иқтисодӣ иҷтимоӣ гуногун мебошад, ба монанди: SPA-Wellness туризм (Спа-туризм), туризми мутаалиқ ба пиронсолӣ, туризм барои маъҷубон, туризм барои тақвияти ҳолати равонӣ [12, с. 65].

Ҳэйунг ва дигар пайравони ӯ мафҳуми «туризми тиббӣ»-ро истифода намуда, маҷмуи ҷорабиниҳои солимгардониро ҳоси ин шакли туризм медонанд. Тибқи ҳулосаи онҳо, туризми тиббӣ - ин сафарҳои байналхалқӣ, ки бо мақсади баҳрабардорӣ аз мавҷудияти имкониятҳои васеи соҳаи тандурустӣ анҷом дода мешавад. Чун қоида зери ин шакли туризм чунин намуди манфиатбардорихоро дохил намудаанд: таъхис, ҳушқолсозӣ, осоиштагӣ, бозииҳои варзишӣ ва дигар ҷорабиниҳо, ки воқеан ба беҳдошти саломатӣ мусоидат мекунанд. Имрӯзҳо доираи нафароне, ки аз ҳароҷоти гаронаризиҳои ҷарроҳӣ ва истеъмоли доруҳои зиёд сарфаҷӯӣ намуда, ба туризми солимгардонӣ иқдом доранд, зина ба зина зиёд мегарданд. Айни замон ба қатори давлатҳои дахгона, ки аз туризми солимгардонӣ даромади зиёд мебинанд, инҳо ба ҳисоб мераванд: Ҳиндустон, Таиланд, Сингапур, Мексика, Бразилия, Малайзия, Коста-Рика, Кореяи Ҷанубӣ, Тайлан ва Туркия [5, с. 192-193]. ба қатори давлатҳои сегона, ки туризми солимгардонӣ бештар тавсия дода мешавад, давлатҳои зерин шомил мешаванд: Ҳиндустон, Коста-Рика ва Туркия [12, с. 65]. Барои манфиатбардорӣ аз туризми солимгардонӣ бештар нафарони қалонсол муроҷиат мекунанд, талабот ба ин намуди туризмро баъзан туризми пиронсолон ном мебаранд. Талабот ба ин намуди туризм қоме фаро мерасад, ки пиронсолон имконияти таҳаммули ҷарроҳӣ ва бардошти ҳасосияти маҳсулоти дорувориро надоранд. Саломатии ҳудро танҳо бо роҳи баҳрабардорӣ аз имкониятҳои табиӣ ва тиббӣ халқӣ қонег месозанд [17, с. 191].

Ақсари мо медонем, ки дар ҷаҳон давлатҳои вучуд доранд, ки сатҳи пасти таваллуд доранд, аммо дарозумрӣ зиёд аст. Дар чунин шароит давлат наметавонад

талаботи пиронсолонро ба солимнигоҳдории доимӣ конё гардонад. Вале бо назардошти бартарияти он, ки онҳо дар тӯли ҳаёти худ музди меҳнати баланд мегиранд, имкони андӯхт ва истифодаи онҳоро дар айёми пирӣ доранд. Хусусан, талаботи аҳолии калонсол нисбат ба туризми солимгардонӣ аз ин ҷо сарчашма мегирад. Айни замон ба қатори давлатҳои ҷаҳон, ки шумораи аҳолии пиронсоли зиёд доранд, инҳо дохил мешаванд: Ҷопон (28%), Италия (22%) ва Олмон (21%) [5, с. 195].

Бо таваҷҷуҳ ба тавсияҳои илмию назариявӣ, таҷрибаи самараноки давлатҳои пешқадами соҳаи туризм ва имкониятҳои фаровони табию муолиҷавии Ҷумҳурии Тоҷикистон, ташкил ва рушди маркетинги туризми солимгардонӣ тавсия дода мешавад. Лозим ба ёдоварист, ки барои гирифтани фоида тақмили технологияи маркетингӣ дар низоми хизматрасониҳои осоишгоҳҳои ҷумҳурӣ, бисёр шароит ва имконияти хуб аст. Баъди соҳибшавии Тоҷикистон ба истиқлоли давлатӣ бисёр осоишгоҳҳои ташкил ёфтаанд, ки аксари онҳо ба қабул ва гуселонидани сайёҳони дохилию хориҷӣ омодаанд, ба монанди: «Оби-Гарм», «Шоҳамбарӣ», «Ҳоҷа-Оби-Гарм», «Қайроққум», «Гармчашма», «Баҳористон» ва ғайра.

Ба андешаи мо, танҳо ташкили фаъолияти маркетингии мақсаднок барои ташаккул ва рушди соҳаи туризм ва ба ин васила, гирифтани фоида боис шуда метавонад. Захира ва имкониятҳои зарурӣ вучуд доранд, танҳо барои фаъолгардонии фаъолияти тижоратӣ истифодаи технологияи маркетингӣ тавсия дода мешавад. Барои ташкили маркетинги туризми солимгардонӣ зарурати таҳлил ва банизодарории сохтори он зарур аст, ки дар расми 1 тавсия дода шудааст.

Расми 1. Сохтори муҳити маркетинги туризми солимгардонӣ
Сарчашма: аз ҷониби муаллифон тартиб ва пешниҳод шудааст.

Дар баробари мушкилоти алоқаманд бо рушди соҳаи тандурустӣ ва туризми солимгардонии ҷумҳурӣ, ки ба таври назариявӣ мавриди баррасӣ қарор дода шудаанд, инчунин вобаста ба ҷанбаҳои маркетингӣ баъзан мушкилоти дигар вучуд доранд, ки ба андешаи мо, ташкили маркетинг ҷиҳати бартаарафсозии онҳо замина фароҳам меорад:

1. Вучуд надоштани маълумотҳои оморӣ ва таҳлили маркетингӣ оид ба рушди инкишофи туризми солимгардонӣ ва зергурӯҳҳои он дар миқёси ҷумҳурӣ ва минтақаҳои алоҳидаи он;
2. Рушди номукаммали асосҳои методологии маркетинги туризми солимгардонӣ: мафҳумҳои асосӣ, гурӯҳбандӣ, индикаторҳои баҳогузорӣ, афзалияти бозорӣ, равишҳои таҳлилий ва ғайра;
3. Ташаккулёбии нокифояи афзалияти иқтисодию иҷтимоии туризми солимгардонӣ дар ҳофизаи мутахассисони соҳа ва сохторҳои дахлдор;
4. Раванди сустинкишофёбандаи мутобиқшавии соҳа ба талаботи бозорӣ ва истифодаи ғайриқаноатбахши имкониятҳои таблиғотию рекламавӣ ва ғ.

Ташкили фаъолияти маркетингӣ дар ин бахши фаъолияти иқтисодию иҷтимоӣ имкониятҳои зеринро фароҳам месозад: бо гузаронидани таҳқиқотбариҳои маркетингӣ маҷмуи маълумотҳои бозорӣ, ки ҳангоми қабули қарорҳои маркетингӣ идоракунӣ зарур мешаванд, аз муҳити беруна ва дохилаи соҳа ҷамъоварӣ карда мешаванд; ҳангоми таснифот ва мавқеъгирӣ ба бозор унсурҳои хусусияти тичоратидоштаи соҳа ба тартиб дароварда мешавад, ки дар натиҷаи заминаҳои методологии маркетинги соҳаи туризми солимгардонӣ ташкил меёбад. Инчунин, бо алоқамандсозии асосҳои методологии маркетинг самарائي иқтисодию иҷтимоии соҳа аз рӯи усулҳои маркетингӣ таҳлил ва баҳогузорӣ карда мешавад; бо ташкили ҷорабиниҳои таблиғоти оммавӣ дар ҳофизаи мардум ва мутахассисони соҳа афзалиятҳои иқтисодию иҷтимоии туризми солимгардонӣ ташаккул дода мешавад, ки ин аз нигоҳи стратегӣ таъсирбахш арзёбӣ мегардад; чараёни мутобиқшавии соҳа ба қонуниятҳои бозорӣ, тавассути реклама ва имкониятҳои маркетинги шабакавӣ пурра таъмин карда мешавад.

Адабиёт

1. Бобосодиқова Г.Б. Проблемы маркетингового подхода в отраслях непродушвенной сферы /Г.Б. Бобосодиқова, И.З. Сарабекова // Наука и инновация. - 2014. - №1. - С. 167-169.
2. Дехтярь Г.М. Проблемы диверсифицированного развития санаторно-курортного комплекса в современных условиях / Дехтярь Г.М. и др. // Сервис в России и за рубежом. Т.14. - 2020. - №5.
3. Каримов М.И. Использование индексного метода в анализе состояния капитала здоровья (в условиях Республики Таджикистан) / М.И. Каримов, Ш.Ш. Кодиров // Финансово-экономический вестник. - 2021. - №4/2(26). - С. 102-112.

4. Каримов М.И. Необходимость организации маркетинга в сфере здравоохранения / М.И. Каримов // Вестник Таджикского национального университета. Серия социально-экономических и общественных наук. – 2013. - №2/7(123). - С. 91-93.
5. Каримов М.И. Ташкили маркетинг дар соҳаи тандурустӣ: ҷанбаҳои илмӣ назариявӣ / М.И. Каримов, З.С. Амидов // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Бахши илмҳои иҷтимоӣ-иқтисодӣ ва ҷамъиятӣ. -2022. - №2. - С. 192-200.
6. Каримов М.И. Медицинское страхование: способ преодоления проблемы финансирования здравоохранения и возможность сохранения и накопления капитала здоровья / М.И. Каримов, Ш.Х. Собирова // Таджикистан: экономика и управление. - 2020. - №2. - С. 125-134.
7. Киселева А.А. Изучение основных индикаторов рынка лечебно-оздоровительного туризма / А.А. Киселева // Экономика. Современная научная мысль. - 2015. - С. 107-115.
8. Климин В.Г. и др. Маркетинг в медицинском туризме / В.Г. Климин и др. - М: Комментарий, 2020. - 158 с.
9. Ковалева И.П. Мировые тенденции развития медицинского туризма / И.П. Ковалева // Развитие экономики и менеджмента в современном мире. - 2014. - С. 67-70.
10. Ковалева И.П. Особенности развития медицинского туризма в Турции / И.П. Ковалева // Экономика и управление: анализ тенденций и перспективы развития. - 2015. - №18. - С. 138-143.
11. Курбанова С.М. Состояние санаторно-курортного комплекса Республики Таджикистан / С.М. Курбанова // Вестник педагогического университета. Серия естественных наук. - 2019. - С. 104-111.
12. Сейилбек С.Н. Маркетинг оздоровительного туризма в Турции / С.Н. Сейилбек, О. Эргун // Universum: экономика и юриспруденция: электрон. научн. журн. 2022. 6(93). [электронный ресурс]. - URL: <https://7universum.com/ru/economy/archive/item/13838> (дата обращения: 23.09.2022)
13. Стратегияи миллии рушди Ҷумҳурии Тоҷикистон барои давраи то соли 2030. – Душанбе, - 2016. С. 54.
14. Стратегияи миллии солимии аҳолии Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2010-2020. Душанбе, - 2010. №368. С. 62.

УДК: 336.71.078.3

ТАҶРИБАИ БАЙНАЛМИЛАЛИИ ИДОРАКУНИИ КОРПОРАТИВИИ БОНКҲО ВА ИСТИФОДАБАРИИ ОН ДАР БОНКҲОИ ТИҶОРАТИИ ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН

Абдулхайров Фахриддин Маҳмадшоевич – ассистенти кафедраи аудит ва ревизияи Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон. Суроға: 734067, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, к. Нахимов 64/14. Тел.: (+992) 93-535-30-05. E-mail: Fakhriddin0007@mail.ru

Дар мақолаи мазкур муаллиф паҳлуҳои гуногуни масъалаи ворид намудани идоракунии корпоративиро дар бонкҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон дар таърибаи байналмилалӣ баррасӣ, таҳлил ва зерини омӯзиши қарор додааст. Масъалаи ворид намудани идоракунии корпоративӣ дар бонкҳои саҳомӣ, асосан, баъд аз солҳои 1970-уми қарни гузашта ба роҳ монда шудааст. Сабабҳои ворид намудани идоракунии корпоративӣ бо зиёд шудани хавфҳои бонкӣ, пайдо шудани низоъҳои миёни иштирокчиёни фаъолияти бонкӣ, бухрони иқтисодии ҷаҳонӣ, паҳншавии босуръати падидаи ҷаҳонишавӣ, муфлисшавии беохирӣ бонкҳои гуногун дар кишварҳои мухталиф ва ғ. алоқаманд аст. Таҷрибаи байналмилалӣ оид ба идоракунии корпоративӣ дар бонкҳо нишон медиҳад, ки бонкҳо назар ба дигар ширкатҳои саҳомӣ дар ин ҷода бо душвории зиёд рӯ ба рӯ

мешаванд, зеро, ба андешаи муаллиф, бонкҳо асосан бо пули нақд, мизочони зиёд, пардохтҳо, фоизи ками уҳдадориҳо ва ғ. сару кор доранд. Аз ин рӯ, ворид намудани идоракунии корпоративии самаранок дар бонкҳо аз ҷониби директорон, саҳмдорон ва моликони бонкҳо диққати ҷиддиро талаб мекунад. Ба андешаи муаллиф, як қатор усулу тадбирҳои вучуд доранд, ки бо ҷорӣ намудани онҳо дар бонкҳои саҳомии Ҷумҳурии Тоҷикистон масъалаи идоракунии корпоративӣ дар онҳо беҳтар гаишта, фоизи даромади бонкҳо зиёд, эътибор ва нуфузи бонкҳо дар назди мизочон, саҳмдорон, кормандон ва дигар иштирокчиён баланд мегардад.

Калидвожаҳо: бонк, идоракунӣ, идоракунии корпоративӣ, саҳмия, шуро, директорон, нозирон, саҳмдорон, моликон, таҷрибаи байналмилалӣ, хавфи бонкӣ, бонкҳои саҳомӣ, қарздорон, низовҳо.

МЕЖДУНАРОДНЫЙ ОПЫТ КОРПОРАТИВНОГО УПРАВЛЕНИЯ БАНКАМИ И ЕГО ПРИМЕНЕНИЕ В КОММЕРЧЕСКИХ БАНКАХ РЕСПУБЛИКИ ТАДЖИКИСТАН

Абдулхайров Фахриддин Махмадшоевич - ассистент кафедры аудита и ревизии Таджикского государственного финансово-экономического университета. Адрес: 734067, Республика Таджикистан, г. Душанбе, ул. Нахимова, 64/4. (+992) 93-535-30-05 E-mail: Fakhriddin0007@mail.ru

В данной статье, опираясь на международный опыт, автор рассматривает, анализирует и изучает различные аспекты вопроса внедрения корпоративного управления в банках Республики Таджикистан. Вопрос о внедрении корпоративного управления в акционерных банках был поставлен в основном после 1970-х годов прошлого века. Причинами внедрения корпоративного управления являются увеличение банковских рисков, возникновение конфликтов между участниками банковской деятельности, мировой экономический кризис, быстрое распространение явления глобализации, бесконечные банкротства различных банков во многих странах и т.д. Международный опыт корпоративного управления в банках показывает, что банки сталкиваются с большими трудностями, чем другие акционерные общества, поскольку, по мнению автора, в банках в основном идет деятельность по наличностью, множества клиентов, расчетов, низкий процент пассивов и т.д. Поэтому внедрение эффективного корпоративного управления в банках требует серьезного внимания со стороны директоров, акционеров и владельцев банков. По мнению автора, существует ряд методов и мер, благодаря внедрению которых в акционерных банках Республики Таджикистан улучшится вопрос корпоративного управления в них, повысится процент доходов банков, повысится авторитет и престиж банков перед клиентами, акционерами, сотрудниками и другими участниками.

Ключевые слова: банк, менеджмент, корпоративное управление, акции, совет директоров, наблюдатели, акционеры, собственники, международный опыт, банковский риск, акционерные банки, должники, конфликты.

INTERNATIONAL EXPERIENCE IN CORPORATE BANKING AND ITS USE IN COMMERCIAL BANKS OF THE REPUBLIC OF TAJIKISTAN

Abdulkhairrov Fakhriddin Mahmadsheovich - Assistant of the Department of Audit and Audit of the Tajik State Financial and Economic University. Address: 734067, Republic of Tajikistan, Dushanbe, st. Nakhimov 64/4. (+992) 93-535-30-05 E-mail: Fakhriddin0007@mail.ru

In this article, the author considers, analyzes and studies various aspects of the issue of introducing corporate governance in the banks of the Republic of Tajikistan, based on international experience. The issue of introducing corporate governance in joint-stock banks was

raised mainly after the 1970s of the last century. The reasons for the introduction of corporate governance are the increase in banking risks, the emergence of conflicts between participants in banking, the global economic crisis, the rapid spread of the phenomenon of globalization, the endless bankruptcies of various banks in many countries, etc. The international experience of corporate governance in banks shows that banks face greater difficulties than other joint-stock companies, since, according to the author, banks mainly operate in cash, many clients, settlements, low percentage of liabilities, etc. Therefore, the implementation of effective corporate governance in banks requires serious attention from the directors, shareholders and owners of banks. According to the author, there are a number of methods and measures, due to the introduction of which in joint-stock banks of the Republic of Tajikistan the issue of corporate governance will improve in them, the percentage of bank income will increase, the authority and prestige of banks in front of customers, shareholders, employees and other participants will increase.

Keywords: bank, management, corporate governance, shares, board of directors, participants, shareholders, owners, international experience, banking risk, joint-stock banks, debtors, conflicts.

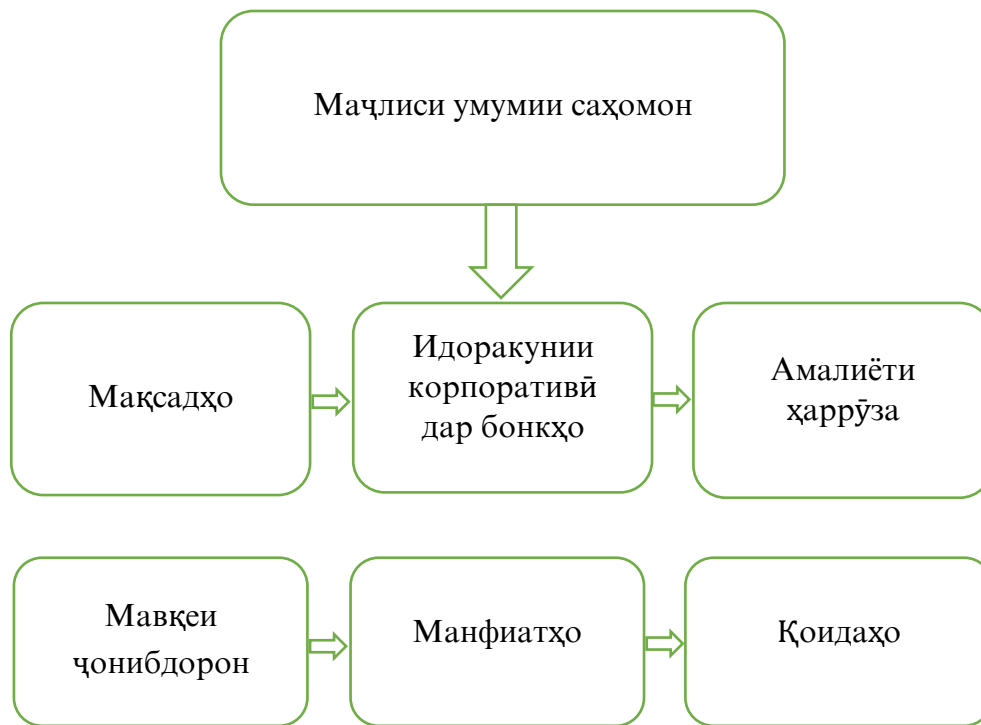
Низоми идоракунӣ, қоидаҳо ва механизми муносибатҳои байни соҳибони ширкат, роҳбарони он, кормандон ва дигар гурӯҳҳоеро, ки ба ин ё он дараҷа метавонанд ба ҷаъолияти ташкилот таъсир расонанд, “идоракунии корпоративӣ” (англ. corporate governance) меноманд.

Низоми ташаккулифтаи идоракунии корпоративии ширкат хавфҳоро барои соҳибони он, ки аз ҷудошавии идоракунӣ аз моликият бармеояд, ба таври назаррас коҳиш дода, самаранокии тиҷоратро беҳтар карда, ба рақобатпазирӣ дар бозор мусоидат мекунад ва аз ҳисоби афзоиши арзиши сармояи қарзӣ, имкониятҳои нав барои ширкат (бонк) фароҳам меоварад. Таҷриба нишон медиҳад, ки дастрасӣ ба захираҳои сармоягузори метавонад сода ва камхарҷ бошад, агар ширкатҳо аллакай низоми муқарраршудаи идоракунии корпоративиро дошта бошанд [1, с. 193-203]. Таҳқиқи ширкати McKinsey нишон медиҳад, ки сармоягузoron ба ширкатҳое, ки идоракунии корпоративии аз ҷиҳати касбӣ қавӣ доранд, омодаанд то 20-40% мукофоти сармоягузори пардохт кунанд ва маҳз дар чунин ширкатҳо сармояи хориҷӣ, пеш аз ҳама, зиёдтар ҷалб мегардад.

Бояд қайд кард, ки идоракунии корпоративӣ дар бонкҳо ва дигар ширкатҳои соҳомӣ дар хориҷа аз рӯйи принципҳои идоракунии корпоративӣ, ки аз ҷониби Созмони ҳамкории иқтисодӣ ва рушд (СҲИР) ва Кумитаи Базел оид ба назорати бонкӣ қабул гардидааст [9, с. 78-89], асосан ба роҳ монда мешавад. Тибқи ин ҳуҷҷат, нисбат ба бонкҳо принципҳои идоракунии корпоративӣ, ки аз ҷониби Созмони ҳамкории иқтисодӣ ва рушд (СҲИР) таҳия шудааст, муайян карда шудааст. Идоракунии корпоративӣ дар бонкҳо - ин идоракунии ҷаъолияти онҳо ба ҳисоб рафта, аз ҷониби шурои директорон ва топ-менеджерон амалӣ карда мешавад ва мутобиқи он бонкҳо:

- мақсадҳои тиҷоратии худро муайян мекунанд, аз ҷумла, арзиш барои соҳибони бонкҳоро таъмин мекунанд;
- амалиёти ҳаррӯзаи молиявии худро анҷом медиҳанд;

- дар фаъолияти худ мавқеи ҷонибҳои манфиатдорро (кормандон, муштариён, ҷомеа, мақомоти танзим ва давлат) ба назар мегиранд;
- амалҳои корпоративиро мутобиқи қоидаҳои таъмини эътимоднокии фаъолияти бонкӣ ва талаботи санадҳои меъёрӣ-ҳуқуқӣ анҷом медиҳанд;
- манфиатҳои амонатгуздоронро ҳифз мекунанд [2, с. 162-170].

Расми 1. Идоракунии корпоративӣ дар бонкҳо

Сарчашма: аз ҷониби муаллиф таҳия шудааст.

Чӣ тавре ки аз алоқамандии мантиқии унсурҳои расми 1 бармеояд, саҳми идоракунии корпоративӣ дар бонкҳо аз манфиат ҳолӣ нест, чунки самаранокии фаъолияти шурои директорон, солимии фаъолияти бонк ва мавқеи саҳмдоронро имконпазир мегардонад [1, с. 193-203].

То имрӯз принципҳои назорати бонкии Базел стандарти умумие ба ҳисоб меравад, ки дар асоси он мақомоти назоратии кишварҳои гуногун дар тамоми ташкилотҳои қарзӣ низоми мувофиқи идоракунии корпоративиро татбиқ мекунанд. Гузашта аз ин, имрӯз бисёр ташкилотҳои қарзӣ ва бонкҳои марказии кишварҳо кодексҳои идоракунии корпоративии худро эҷод мекунанд, ки барои ҳамаи ташкилотҳои қарзии дар ҳудуди давлат фаъолияткунанда ҳатмӣ ба ҳисоб мераванд.

Масалан, баррасии идоракунии корпоративии бонкҳои Британияи Кабир самтҳои асосии рушди таҷрибаҳои идоракунии корпоративиро дар бонкҳо мураттаб сохта, рӯйхати 39 масъаларо пешниҳод мекунанд, ки такмили идоракунии корпоративиро дар бонкҳо тақозо мекунанд. Кодекси идоракунии корпоративӣ барои бонкҳои тичоратии Гурҷистон бошад, маҷмуи тавсияҳо оид ба ҳафт самти рушди идоракунии корпоративиро дар бар мегирад, аз ҷумла: ҳуқуқҳои саҳомон; мақомоти маъмурӣ (шурои

нозирон, шуро, шурои мушоҳида); котиби корпоративии ширкат; назорати дохилӣ ва идоракунии хавфҳо; ошкоркунӣ ва шаффофият; баҳодихӣ ва музди меҳнати аъзои шурои нозирон; бархӯрди манфиатҳо ва ғ. [14, с. 3].

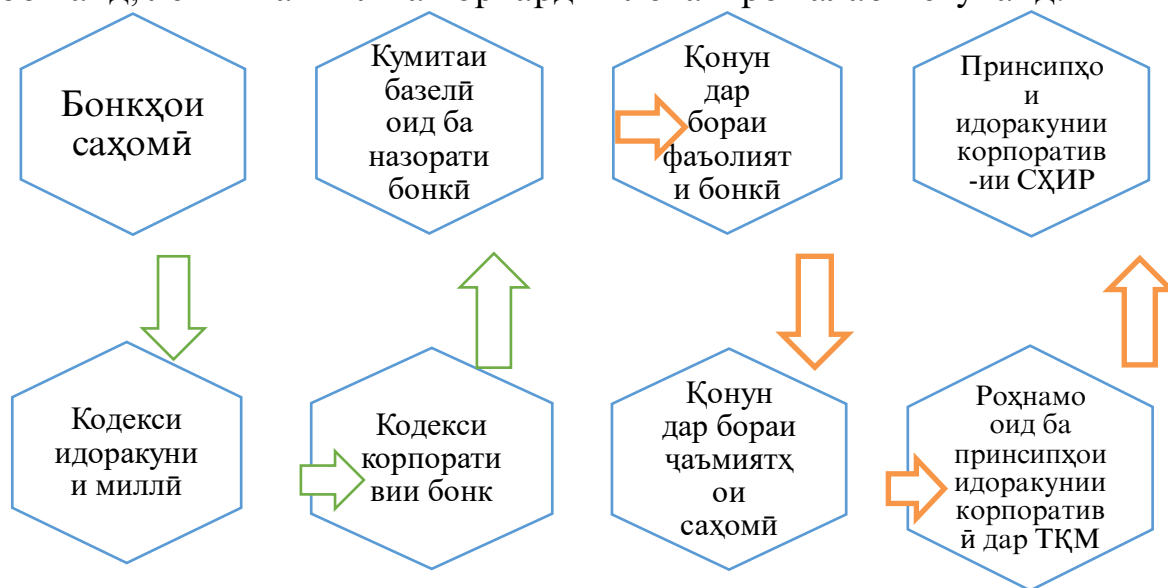
Ҳамин тавр, Кодекси Урдун ба тақмили панҷ самти идоракунии корпоративӣ, аз ҷумла: вазифаҳои шурои директорон, таъсиси кумитаҳои шуро, назорати экологӣ (аз ҷумла муҳити беруна ва дохилии ташкилот), ҳуқуқҳои саҳомон, шаффофият ва ифшои маълумот нигаронида шудааст. Кодекси идоракунии корпоративии Ирландия асосан ба сохтор ва рушди кумитаҳои назди шурои директорон, инчунин масъалаҳои марбут ба таъин ва номзадҳои раис, директорони иҷроия, директорони мустақили ғайрииҷроия/иҷроия равона карда шудааст. Кодекси идоракунии корпоративии Италия ба нақши марказии мақомоти роҳбарикунандаи бонк дар муайян кардани механизмҳои идоракунии корпоративӣ ишора мекунад, ки ноил шудан ба ҳадафҳои дар стратегия гузошташударо таъмин мекунад. Дар робита ба ин, бонки Италия дар кодекси худ мувофиқати механизмҳои идоракунии ташкилӣ ва корпоративиро баррасӣ мекунад. Дар Низомнома, инчунин, принципҳои ташаккули идоракунии самарабахш, ки барои инъикос дар оинномаи бонкҳо мувофиқи моддаи 56 маҷмуи қонуни «Дар бораи фаъолияти бонкӣ» заруранд, оварда шудаанд [13, с. 4].

Ҳамин тавр, идоракунии корпоративӣ дар бонкҳо дар аксари кишварҳои олам ба роҳ монда шудааст, ки ба андешаи мо, он ҳатман чунин қоидаҳоро дар бар мегирад:

1. Масъулият ва таъмини самаранокии шурои директорон, инчунин таъсиси кумитаҳо дар назди раёсат;
2. Масъалаҳои вобаста ба фаъолияти маҷлиси умумии саҳмдорон – тайёрӣ, баргузории маҷлис, ҳуқуқҳои саҳмдорон;
3. Шаффофият ва ифшои маълумот аз ҷониби ширкатҳои ҷамъиятӣ, аз ҷумла маълумот дар бораи азнавташкилдихии ширкат (муттаҳидшавӣ ва ҳамроҳшавӣ ва ғ.).

Бояд хотиррасон кард, ки дар Ҷумҳурии Тоҷикистон низ як қатор санаду қонунҳо оид ба идоракунии бонкҳо, идоракунии корпоративӣ, идоракунии ширкатҳои саҳомӣ ба табъ расидаанд, ки принсипу қоидаҳои танзими идоракуниро дар бар мегиранд. Аз ҷумла, Стандартҳои миллии идоракунии корпоративӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон [12, с. 1], Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон “Дар бораи фаъолияти бонкӣ” [6, с. 1], Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон “Дар бораи ҷамъиятҳои саҳомӣ” [7, с. 1], Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон “Дар бораи бозори коғазҳои қиматнок” [8, с. 1] ва монанди ин. Илова бар ин, як қатор бонкҳои саҳомии кишвар кодексҳои корпоративии худро ба табъ расонидаанд, ки дар бонкҳо идоракунии корпоративиро ба роҳ мондаанд, аз ҷумла, Кодекси идоракунии корпоративии “Холиқ Бонк” [5, с. 1], Кодекси идоракунии корпоративии Ташкилоти хурди қарзии “Ҳумо”, Кодекси идоракунии корпоративии ҶСК

“Бонки Эсхата” ва ғ. Бояд қайд кард, ки таҳлил ва омӯзиши қонуну санадҳои ҚТ оид ба идоракунии корпоративӣ дар бонкҳо ва ширкатҳои саҳомӣ, ба андешаи мо, ба талаботи стандартҳои ҷаҳонии аз ҷониби Созмони ҳамкории иқтисодӣ ва рушд (СҲИР) қабулшуда ҷавобгӯӣ мебошанд, лекин тақмил ва коркарди иловагиро талаб мекунанд.

Расми 2. Шаклҳои ҳукукии ташаккулёбии идоракунии корпоративӣ дар бонкҳои тиҷоратӣ

Сарчашма: аз ҷониби муаллиф таҳия шудааст.

Бояд гуфт, ки алоқамандии шаклҳои ташаккулёбии идоракунии корпоративиро дар бонкҳои тиҷоратии Ҷумҳурии Тоҷикистон комилаи тарҳрезӣ намуда, санадҳои меъёрӣ-ҳуқуқии дар боло зикршуда, аз ҷумла кодекси идоракунии корпоративӣ дар бонк, принсипҳои идоракунии корпоративӣ дар ташкилотҳои қарзӣ-молиявиро дуруст ба роҳ мондан зарур аст, то ин ки ба амонатгуздорон ва сармоягуздорон кафолат диҳанд ва маблағҳояшон самаранок истифода бурда шуда, ба рушди фаъолияти бонкҳо ва ташкилотҳои қарзӣ молиявӣ мусоидаткунанда бошанд.

Бо ташкили низоми муассири идоракунии корпоративӣ, бонкҳо, ғайр аз масъалаҳои ба ҷамъиятҳои саҳомӣ хос, ки дар бахши воқеии иқтисодиёт машғуланд, ба ҳалли бисёр масъалаҳои мушаххас дучор мешаванд. Аввалан, муносибати бунёдии байни моликон ва менеҷерҳо дар тиҷорати бонкӣ нисбат ба саноат ё тиҷорат хеле мураккабтар аст. Асос бар ин тақсимои нобаробари иттилоот миёни иштирокчиёни гуногуни муносибатҳои бозорӣ, бо сабаби танзими қатъии мақомоти назорат, саҳми зиёди сармояи давлатӣ дар низомҳои бонкии бисёр кишварҳо ва ниҳоди сирри бонкӣ ба ҳисоб меравад [13, с. 10]. Дувум,

барои иҷрои вазифаи миёнаравии молиявӣ бонкҳо нисбат ба ширкатҳои ғайримолиявӣ ҳиссаи нисбатан ками маблағҳои худро дар уҳдадориҳо талаб мекунад. Тамоюли тиҷорати бонкӣ ба таваккал бо мавҷудияти суғуртаи ҳатмии пасандозҳо дар аксари кишварҳо мураккаб мегардад [14, с. 1].

Мушкилоти дигар ба он вобаста аст, ки идоракунии таваккал дар фаъолияти бонкӣ дар ҷойи аввал меистад: он ба унсури муҳимми низоми назорати дохилӣ дар бонкҳо табдил меёбад. Тавре маълум аст, Кумитаи Базел оид ба назорати бонкӣ 12 категорияи хавфи бонкиро муайян мекунад: низомӣ, стратегӣ, қарзӣ, давлатӣ, бозорӣ, мизони баҳра, хавфи пардохтпазирӣ, асбӯрӣ, амалиётӣ, ҳуқуқӣ, эътиборӣ, хавфи риоявӣ [17, с. 20]. Идоракунии пасти хавфҳо дар афзоиши мутамарказии онҳо ба як қарзгир, қарздиҳии аз ҳад зиёд ба шахсони фаръӣ ва шахсони алоқаманд, сиёсати кӯтоҳандешонаи қарздиҳӣ, назорати нокифоя аз болои фаъолияти кормандони асосӣ ва ғайра зоҳир мешавад.

Ин падидаҳо дар ҳама кишварҳо, аз ҷумла дар кишварҳои хеле пешрафта низ ба назар мерасанд: масалан, бухронҳои бонкӣ дар Иёлоти Муттаҳидаи Амрико (миёнаҳои солҳои 80-ум) ва Чопон (солҳои 90-ум), ки дар натиҷаи сиёсати ғайриқаноатбахши қарздиҳӣ ба вучуд омадаанд, инчунин, пошхӯрии Barings Bank (1995) дар Британияи Кабир. Онҳо, инчунин, барои кишварҳои дар ҳоли рушд ва давраи гузариш ҳам хосанд. Масалан, дар нимаи дуюми солҳои 90-ум дар Мексика 20% қарзҳои бонкӣ ба шахсони фаръӣ ва шахсони алоқаманд бо меъёри зиёда аз чаҳор банди фоизӣ аз меъёрҳои бозорӣ дода шуда буданд ва нисбат ба боқимондаи қарзҳо аз се як ҳиссаи эҳтимолият пардохт накардани қарзҳо зиёд буд [11, с. 8].

Ба андешаи мо, сохтор ва фаъолияти бонкӣ хело мураккабтар буда, асосан бо пардохтҳо ва маблағҳо, қарзу кредитҳо алоқаманд буданаш идоракунии корпоративиро дар он мураккабтар мегардонад. Илова бар ин, бонкҳо доимо бо хавфҳо ва таваккал сарукор доранд, ки дар ҷорӣ намудани идоракунии корпоративӣ диққати ҷиддиро аз ҷониби шурои директорон тақозо дорад.

Тавачҷуҳи хоссае, ки дар даҳсолаи охир ба масъалаи идоракунии корпоративӣ дар ҳамаи кишварҳои пешрафта зоҳир шудааст, бо ҷунин падидаҳо, ки имрӯз хоси иқтисоди ҷаҳонӣ мебошанд, ба монанди афзоиши нақши баҳши хусусӣ, тағйирот дар сохтори саҳмияҳо, равандҳои ҷаҳонишавӣ ва шароитҳои нави бо онҳо алоқаманди рақобат шарҳ дода мешавад.

Афзоиши тавачҷуҳ ба идоракунии корпоративӣ аз ҷониби ҳам тадқиқотчиён ва ҳам қонунгузoron дар кишварҳои мухталиф, дар даҳсолаҳои охир, аввалан, бо фурубарӣҳо ва тақвияти нақши сармоягузoronи ниҳодӣ ва, сипас, бо бухрони ҷаҳонии молиявӣ ва мушкилоти корпоративӣ дар бозорҳои рушдбанда ба вучуд омадааст. Ҳамзамон, дар шароити нав камбудии муайяне пайдо шудаанд, ки дар

низомии идоракунии корпоративӣ чамъ омадаанд ва дар баъзе мавридҳо аз рӯйи бесамарӣ, ки на танҳо дар кишварҳои рӯ ба тараққӣ дар давраи бухрони молиявӣ, балки дар кишварҳои пешрафта, дар ҷанҷолҳои корпоративӣ оид ба сӯистифодаи идоракунии, ки ҷаҳонро ба ҳайрат оварданд, низ ошкор гардиданд. Ҳамаи ин масъалаи такмил додани низомии идоракунии корпоративиро, ки мақсади он ба шароити нав мутобиқ шудан аст, ба миён гузошт.

Бояд хотиррасон кард, ки воридшавии дарпешистодаи кишвари мо ба Созмони умумиҷаҳонии савдо, АвруОсиё ва дигар ташкилотҳои бонуфуз, ки қонуникунонии пай дар пайи дастрасии бонкҳои хориҷиро ба бозори хизматрасониҳои молиявии Тоҷикистон дар назар дорад, ногузир боиси афзоиши рақобат байни ташкилотҳои қарзии ватанӣ ва бонкҳои тавоноии байналмилалӣ мегардад. Аз ин рӯ, бонкҳои ватанӣ бояд сифатан душвориҳои дар боло тавсифшударо ба кулӣ беҳтар созанд (идоракунии хавфҳо - идоракунии корпоративӣ). Бо ноил шудан ба ин, баъзеи онҳо метавонанд ба рақобат тоб оваранд ва ҳамчун ташкилотҳои мустақил боқӣ бимонанд, дигарон бошанд, ҳангоми фуруши тижорати худ ба харидорони хориҷӣ даромадро бо нархи ҳадди аксар барои саҳмияҳои худ мегиранду халос. Баланд бардоштани сатҳи идоракунии корпоративӣ ба бонкҳо имкон медиҳад, ки мушкилоти қарзҳои «манфӣ»-ро ҳал намуда, боварии контрагентҳои эҳтимолиро (амонатгузoron, қарзгирандагон, мизочон оид ба муомилоти асъори хориҷӣ) мустаҳкам намоянд. Дар натиҷа, тақсимооти захираҳои қарзӣ дар байни ширкатҳои ғайримолиявӣ оқилона мегардад, ки ин имкон медиҳад иқтисодиёти кишвар ба самти рушди устувор ворид шавад. Ҳама ҷонибҳои манфиатдор аз таъсиси низомии дурусти идоракунии корпоративӣ дар бахши бонкӣ баҳра хоҳанд бурд, аз ҷумла:

- бонкҳо самаранокии фаъолияти худро зиёд хоҳанд кард;
- низомии бонкӣ, дар маҷмӯъ, амонатгузoron, қарзгирандагон, сармоягузoron ва дигар контрагентонро ҷалб мекунад;
- саҳмдорони бонк барои ҳифз ва баланд бардоштани даромади сармоягузориҳои худ боварӣ пайдо мекунад;
- давлат метавонад ба дастгирии бахши бонкӣ дар талошҳо барои таҳкими рақобатпазирии иқтисоди миллӣ ва мубориза бо қаллобӣ ва коррупсия таъя кунад [4, с. 3].

Дар таҷрибаи байналмилалӣ, дар бобати беҳтар гардондани фаъолияти идоракунии корпоративӣ, алалхусус дар бонкҳо, як қатор усул ва тадбирҳои андешида мешаванд, ки онҳоро метавон дар таҷрибаи идоракунии корпоративӣ дар бонкҳои Тоҷикистон истифода кард. Масалан, истифодаи саҳмияҳо ва воситаҳои молиявӣ дар асоси саҳмияҳои ҷамъият ба сифати ҳавасмандкунии аъзои мақомоти иҷроия ва дигар кормандони саридораи бонк. Ҳамин тавр, дар ИМА ба сифати бонус (мукофоти изофӣ) саҳмияҳо истифода мешаванд (Stock Bonus) ё саҳмияҳо бо маҳдудиятҳо (Restricted Stock Units) мавқуф гузошта шуда (Deferred

Stock Units), ба самаранокии фаъолият алоқаманд (Performance Stock Units) ва ё кормандонро бо моликияти сармоявӣ ҳавасманд мегардонанд (Share Incentive Plan) ва ғ. [13, с. 6]. Ҳамин тавр, мумкин аст, ки ҳавасмандии амиқи кормандонро на бо дороиҳо, балки бо ҳуқуқи хариди саҳмияҳо таъмин кард. Иштирокчии барномаҳои опсионӣ ҳуқуқи хариди саҳмияҳои бонкиро бо нархи имтиёзнок дар оянда танҳо бо маблағҳои худӣ пайдо мекунад. Ба андешаи мо, ворид намудани чунин усулҳо дар таҷрибаи бонкҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон аз манфиат ҳолӣ нест, зеро ин ба кормандони одӣ имкон медиҳад, дар сурати харидорӣ намудани саҳмияҳо, иштирокчии бевоситаи фаъолият ва бизнеси бонк (ширкат) гарданд.

Дигар таҷрибаи идоракунии корпоративӣ дар бонкҳои кишварҳои хориҷа ин дохил кардани директорони мустақил ба кумитаҳои дар назди шурои директорон таъсисёфта, таъини директори мустақил ба ҳайси раиси кумитаи мукофотпулӣ, инчунин, таъин кардани директорони мустақил ба вазифаи раиси шурои директорон ё интихоби директори калони мустақил, ки кори директорони мустақилро назорат мекунад ва бо раиси шурои директорон ҳамкорӣ мекунад, ба ҳисоб меравад.

Илова бар ин, масъалаи кам кардани муноқишаҳо байни ҳамаи иштирокчиён (саҳмдорон, аъзои шурои директорон, шурои нозирон, мақомоти иҷроия, кормандон, кредиторон, амонатгуздорон, дигар мизочон ва контрагентҳо) барои беҳтар намудани фаъолияти бонк аҳаммияти аввалиндараҷа дорад. Бояд қайд кард, ки то имрӯз рушди фаъоли технологияҳои иттилоотӣ саросар мушоҳида мешавад, ки вобаста ба он идоракунӣ дар бонкҳо бояд ба тамоюлҳои муосир мувофиқат кунад. Ба гуфтаи Елена Курисина - директори департаменти муносибатҳои корпоративии Бонки Россия, шурои директорон бояд ба масъалаҳои технологияҳои иттилоотӣ ва киберамният таваҷҷуҳи хосса зоҳир намояд [10, с. 1].

Аз ин рӯ, бояд шурои директорон имконияти ҷалби мутахассисони соҳаи IT технологияҳо ва киберамниятро дошта, муҳим аст, ки аъзои шурои директорон пайваста аз навовариҳо дар соҳаи технологияҳои иттилоотӣ ва киберамният огоҳ бошанд ва саводнокии технологии аъзои шурои директорон баланд бардошта шавад ё агар имкон бошад, директори дорои дониш ва таҷриба дар соҳаи IT ба шурои директорон интихоб карда шавад.

Яъне, аз таҷрибаҳои байналмилалӣ, рафъи хавфҳо, мубориза бо киберҳуҷумҳо, таъсиси директорон ва ё нозирони мустақили беруна, ҳалли низоъҳои дохилӣ миёни ҳама иштирокчиёни идоракунии корпоративӣ, ба андешаи мо, ворид намудани ин ҷиҳатҳои муҳимми идоракунии корпоративӣ аз манфиат ҳолӣ нест.

Дар тафсири васеъ, идоракунии корпоративӣ ҳамчун «раванде, ки мувофиқи он мувозинати байни мақсадҳои иқтисодию иҷтимоӣ, байни манфиатҳои шахсӣ ва ҷамъиятӣ муқаррар мегардад», муайян карда

мешавад. Бо равиши дигар, мафҳуми идоракунии корпоративӣ "ҳамаи ҷанбаҳои муҳити ҳуқуқӣ, ниҳодӣ ва фарҳангиро дар бар мегирад, ки ҳуқуқҳои ширкат, субъектҳои назорат ва роҳҳои татбиқи онро, инчунин, тақсимои хавфҳо ва даромадҳои марбут ба онро муайян мекунад». Низоми идоракунии корпоративӣ бояд «пайвастагии ҳуқуқи назорат бо шахсоне, ки барои самараноктар истифода бурдани захираҳо ҳавасмандӣ ва иттилоот доранд», таъмин кунад [4, с. 3].

Дар гузориши солонаи (барои соли 2003) иқтисодии Президенти Иёлоти Муттаҳида ба Конгресс, ки бахши махсусро ба мушкилоти идоракунии корпоративӣ ва сиёсати давлатӣ ва такмил додани он равона кардааст, идоракунии корпоративӣ ҳамчун низоми назорат ва мувозинат фаҳмида мешавад, ки қарорҳои менеҷеронро муайян мекунад ва ба стратегия, амалиёт ва натиҷаҳои фаъолияти корпоратсияҳо, инчунин қобилияти иштирокчиёни беруна, аз ҷумла сармоягузoron сифати идоракуниро назорат карда, ба қарорҳои он таъсир мерасонад [16, с. 73]. Ин низом мавҷудияти низомҳо ва расмиёти шаффоф оид ба иттилоот, қабули қарорҳо, муайян кардани музди меҳнати роҳбарон ва чораҳои дигари таъсиррасонӣ ба рафтори роҳбарон, ки боиси кам шудани хароҷоти ҷудо кардани моликият аз назорат ё хароҷоти агентӣ мешаванд, пешбинӣ мекунад.

Ҳамин тавр, бо дарназардошти гуфтаҳои боло, бояд гуфт, ки ташкили низоми муносиби идоракунии корпоративӣ дар бонкҳои Тоҷикистон метавонад ба рушди иқтисоди кишвар, дар маҷмӯъ, мусоидат кунад. Бонкҳо, ки зинаи марказии низоми молиявӣ мебошанд, бояд амсилаи беҳтарини пешбари рушди идоракунии корпоративиро дар Ҷумҳурии Тоҷикистон дошта бошанд. Пеш аз ҳама, бояд дар бонкҳо меъёрҳои баланди фарҳанги корпоративӣ паҳн карда шавад, зеро идоракунии корпоративӣ ташаккули арзишҳоеро дар бар мегирад, ки на танҳо риояи талаботи танзимкунандаро, инчунин, рушди устувори бонкро, дар маҷмӯъ, таъмин мекунанд.

Такмили идоракунии корпоративӣ ба таҳкими обрӯи кору фаъолияти бонк, тақвияти сохтори дороиҳо ва уҳдадорҳои бонк, беҳтар намудани натиҷаҳои молиявӣ, васеъ намудани манбаъҳои маблағҳои сармоягузорӣ, таҳияи механизмҳои қарздиҳӣ ва барқарор намудани муносибатҳои мутақобилан судманд байни бонк ва шарикони он, аз ҷумла сармоягузoron, мизоҷон ва дигар ҷонибҳои манфиатдор мусоидат хоҳад кард.

Адабиёт

1. Абдулхайров Ф.М. Нақш ва мақоми аудит дар низоми мониторинги сифати идоракунии корпоративии бонкҳо / Ф.М. Абдулхайров // Паёми молия ва иқтисод. – Душанбе, 2022. – № 4/1. - С. 193-203.
2. Бегматов А.А. Роҳҳои такмилдиҳии идоракунии корпоративӣ дар бонкҳои тижоратии Ҷумҳурии Тоҷикистон / А.А. Бегматов, Ф.М. Абдулхайров // Паёми ДМТ. – Душанбе, 2022. - №2, ISSN2413-5151. - С. 162-170.

3. Базельский комитет по банковскому надзору. Совершенствование корпоративного управления в кредитных организациях. 9.09. 1999. - С. 42
 4. Грачева М. Особенности корпоративного управления в банках / М. Грачева, Н. Арабова // Журнал "Управление компанией". – 2004. - №7-8. - (электрон. ресурс) Источник: <http://www.gaap.ru/biblio/management/curp/028.asp> (дата обращения: 20.10.2022).
 5. Кодекс корпоративного управления закрытого акционерного общества «Халык Банк Таджикистан». - 2019. - С.18
 6. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон “Дар бораи ғайрибанки”, №782 аз 26.12.2011, бо иловаҳо №1722 аз 07.08. 2020. - 43 с.
 7. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон “Дар бораи ҷамъиятҳои саҳомӣ” // Ахбори Маҷлиси Олии ҶТ, 2007 с., №3, бо иловаҳо №780 аз 14.11.2016. - 80 с.
 8. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон “Дар бораи бозори қоғазҳои қиматнок” // Ахбори Маҷлиси Олии ҶТ, 2011 с., №6 бо иловаҳо №1373 аз 14.11.2016. - 57 с.
 9. Кондратьев В.Б. Основные факторы повышения эффективности корпоративного управления: зарубежный опыт и российские реалии / В.Б. Кондратьев // Менеджмент и бизнес-администрирование. - 2011. - №4. - С. 78–89.
 10. Курицына Е. К продлению временных норм корпоративного управления нужно подходить "аккуратно" / Е. Курицына - директор департамента ЦБ РФ. 08.07.2022. Электрон. ресурс (дата обращения: 20.10.2022). <https://finmarket.ru>
 11. Лукина В.Ф. Зарубежный опыт корпоративного управления в банках. Совершенствование Российской практики корпоративного управления / В.Ф. Лукина // Московский экономический журнал. – 2019. - №7. - С. 3 -12.
 12. Национальные стандарты корпоративного управления Республики Таджикистан (Проект). – Душанбе, 2012. - С.29.
 13. Ciancanelli, op. cit. P. 2—3; Caprio G., Levine R. Corporate governance of banks: / G., G. Caprio R. Levine concepts and international observations. Global corporate governance forum. April 2003. P. 10 — 11 (http://icg.som.yale.edu/news/april_5/CAPRIO.pdf)
 14. Core principles for effective banking supervision. Basle. September 1997. P. 20—22 (<http://www.bis.org/publ/bcbs30a.pdf>)
 15. Demsetz R., Saidenberg M., Strahan P. Agency problems and risk taking at banks // FRBNY Staff reports. 1997. № 29
 16. Economic report of the President. – Wash.: Gov. print. off., 2003. – III, 404
 17. ОЭСР. OECD, Principles of Corporate Governance, 1999. URL: <http://www.oecd.org>
-

УДК 336.77.01

О КОНЦЕПЦИИ РАЗВИТИЯ СЕЛЬСКОХОЗЯЙСТВЕННОГО КРЕДИТОВАНИЯ

Исмаилова Шахноз Шавкатовна – соискатель кафедры финансов и кредита Российско-Таджикского (славянского) университета. Адрес: Республика Таджикистан, г.Душанбе, ул. Рудаки, 105. E-mail: shahnoz@atomatbank.tj. Тел.: + 992 (37) 221-70-81.

В статье на основе опыта развитых стран и мнений экономистов-исследователей предложены некоторые положения долгосрочной концепции развития сельскохозяйственного кредитования в Таджикистане.

Общая идея этой концепции развития базируется на устранении институциональных проблем сельского хозяйства и его кредитования, повышении

конкурентоспособности сельскохозяйственных производителей на кредитном рынке. Утверждается, что конкурентоспособные сельскохозяйственные производители являются более привлекательными для формальных кредитных институтов, поскольку обеспечивают большие объемы производства, используют модернизированную технику и технологии, обладают достаточными объемами имущества для обеспечения кредита, а также имеют возможность освоить большие объемы кредитных ресурсов.

Автор считает, что подобная концепция развития сельскохозяйственного кредитования позволяет распространить на сферы сельского хозяйства и кредитную сферу автоматические механизмы рыночного регулирования.

Ключевые слова: сельское хозяйство, кредитование, концепция развития, кредитный рынок, финансовая поддержка, конкурентоспособность, коммерциализация.

ДАР БОРАИ КОНСЕПСИЯИ РУШДИ ҚАРЗДИҲИИ КИШОВАРЗӢ

Исмоилова Шаҳноз Шавкатовна - унвонҷӯи кафедраи молия ва қарзи Донишгоҳи Русияву Тоҷикистон (славянӣ). Суроға: Ҷумҳурии Тоҷикистон, Душанбе, кӯчаи Рӯдакӣ, 105. E-mail: shahnoz@amonatbonk.tj. Тел.: + 992 (37) 221-70-81.

Дар мақола бо таърибаи кишварҳои пешрафта ва андешаи иқтисоддон-таҳқиқотчиён баъзе муқаррароти консепсияи дарозмуддати рушди қарздиҳии кишоварзӣ дар Тоҷикистон пешниҳод шудааст.

Идеяи умумии ин консепсияи рушд ба рафъи мушкилоти институтсионалии соҳаи кишоварзӣ ва қарздиҳии он, баланд бардоштани рақобатпазирии истеҳсолкунандагони маҳсулоти кишоварзӣ дар бозори қарз асос ёфтааст. Таъкид мешавад, ки истеҳсолкунандагони рақобатпазир кишоварзӣ барои таъкилотҳои қарзии расмӣ беиштар ҷолибанд, зеро онҳо ҳаҷми зиёди истеҳсолотро пешниҳод мекунанд, таҷҳизот ва технологияҳои муосирро истифода мебаранд, доройҳои кофӣ барои гирифтани қарз ва инчунин, қобилияти азхудкунии миқдори зиёди захираҳои қарзиро доранд.

Муаллиф бар он ақидааст, ки чунин консепсияи рушди қарздиҳии кишоварзӣ имкон медиҳад, ки механизмҳои автомати танзими бозор дар соҳаи кишоварзӣ ва қарзӣ васеъ карда шаванд.

Калидвожаҳо: кишоварзӣ, қарздиҳӣ, консепсияи рушд, бозори қарз, дастгирии молиявӣ, рақобатпазирӣ, тиҷоратӣ

ABOUT THE CONCEPT OF DEVELOPMENT AGRICULTURAL LENDING

Ismailova Shakhnoz Shavkatovna - Applicant of the Department of Finance and Credit of the Russian-Tajik (Slavonic) University. Address: Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki st., 105. E-mail: shahnoz@amonatbonk.tj. Tel.: + 992 (37) 221-70-81.

Based on the experience of developed countries and the opinions of economists-researchers, the article proposes some provisions of the long-term concept for the development of agricultural lending in Tajikistan.

The general idea of this concept of development is based on the elimination of institutional problems of agriculture and it is lending, increasing the competitiveness of agricultural producers in the credit market. It is argued that competitive agricultural producers are more attractive to formal credit institutions, because they provide large volumes of production, use modernized equipment and technologies, have sufficient assets to secure a loan, and have the ability to absorb large amounts of credit resources.

The author believes that such a concept for the development of agricultural lending makes it possible to extend automatic mechanisms of market regulation to agriculture and the credit sector.

Keywords: agriculture, lending, development concept, credit market, financial support, competitiveness, commercialization

Следует отметить, что в условиях ограниченных бюджетных возможностей Таджикистана по финансовой поддержке сельского хозяйства роль сельскохозяйственного кредита в модернизации и повышении производительности сельского хозяйства страны, обеспечении занятости населения и экономическом развитии сельских районов значительно повышается.

Недостаточная доступность сельскохозяйственного кредитования в Таджикистане заключается в том, что, как и во всех странах мира, частные кредитные организации, как правило, не хотят принимать на себя риски, влияющие на сельскохозяйственную деятельность (засухи, наводнения, сельскохозяйственные вредители и болезни животных, резкие колебания цен на производимую продукцию или цен на используемые сырье и материалы (семена, топливо, удобрения и пр.), а также транспортные расходы при перевозках).

В связи с этим для государственной поддержки развития сельского хозяйства необходимо не только предусмотреть различные налоговые льготы, выделять бюджетные средства для финансирования отдельных сельскохозяйственных расходов, поддержать сельскохозяйственное страхование, создать специализированные институты развития, но и создать иные условия для расширения доступа сельскохозяйственных производителей к кредитованию.

Аграрный сектор экономики страны включает в себя широкий спектр организационных институтов, начиная от мелких дехканских хозяйств (личных подсобных хозяйств) до предприятий по промышленной переработке сельскохозяйственной продукции, объектов сельскохозяйственной инфраструктуры, обслуживающих производств.

В целом развитие сельскохозяйственного кредитования может быть направлено на удовлетворение следующих финансовых потребностей:

1) потребности непосредственных сельскохозяйственных производителей и обслуживающих их производств, которые нуждаются в кредитовании в целях расширения производства и/или диверсификации продукции (например, для закупки семян и удобрений, машин и оборудования, затрат на переработку, упаковку и транспортировку, затрат производства новых видов продукции, осуществление экспорта и пр.);

2) обеспечение поставок между участниками сельскохозяйственного производства по цепочке создания добавленной стоимости – операции по зачислению, оплате и списанию денежных средств на счета всех участников, начиная с поставки семян и удобрений, и заканчивая потреблением продукции конечным потребителем. Для осуществления финансирования между участниками каждой цепочки могут использоваться специальные финансовые инструменты;

3) потребности в услугах сельскохозяйственной инфраструктуры, поскольку без развитых сельских транспортных систем, систем орошения, хранения, которые для своего создания и модернизации требуют

значительного финансирования, невозможно осуществить стабильное сельскохозяйственное производство;

4) повышение образовательного уровня дехкан, что включает повышение знаний об организации управления, используемых технологиях производства и нововведениях в этой сфере, использовании сельскохозяйственной техники, организации научных исследований по разработке и внедрению в производство новых сельскохозяйственных технологий, новых знаний о производимой и новой продукции, процессах и услугах для сектора.

Следует отметить, что применяя эти знания, производители для оценки их кредитоспособности потенциальными кредиторами могли бы разработать обоснованные бизнес-планы, осознанно принимать решения по созданию производственных и кредитных кооперативов, выращиванию новых видов сельскохозяйственной продукции, а также по их переработке, реализовать иные меры по диверсификации производства, эффективному использованию своих земельных участков для стабильного повышения объемов прибыли от своей деятельности [16; 11].

Возможные направления государственной финансовой поддержки сельского хозяйства и развития сельскохозяйственного кредитования в Таджикистане могут быть определены на основе изучения национальных и иностранных научных исследований по вопросам сельскохозяйственного кредитования, а также использования эффективного зарубежного опыта кредитования и долгосрочных целей государственной поддержки сельского хозяйства в странах – импортерах продовольствия.

В Программе среднесрочного развития страны на 2021–2025 гг. для развития сельского хозяйства определены следующие ключевые задачи:

(i) улучшение политики, регулирования и возможностей учреждений госуправления; (ii) улучшение доступа фермеров к исходным ресурсам, консультационным услугам и информации; (iii) укрепление дееспособности фермеров; (iv) улучшение продовольственной безопасности и доступа к качественным продуктам питания через поддержку зеленого сельского хозяйства; (v) модернизация ирригационно-дренажной инфраструктуры; (vi) поддержка развития цепочек создания агропродовольственной стоимости.

Недавно экспертами Всемирного банка выполнен достаточно глубокий обзор сельскохозяйственной деятельности в РТ и определены основные направления государственного регулирования в этой сфере [2, 101-103]. В частности, в Обзоре на ближайший период рекомендуется:

(i) инвестирование в систему раннего оповещения для агрометеорологии, предотвращению нашествия саранчи и других катастроф, распространению информации;

(ii) организация системы удаленного мониторинга сельхозпроизводства и использования сельхозугодий;

(iii) укрепление сотрудничества госучреждений с донорскими проектами, поддержка информационно-консультационных услуг в сельском хозяйстве на базе государственно-частного партнерства;

(iv) восстановление семенных фондов основных сельскохозяйственных культур для снижения риска будущих нарушений их поставок;

(v) снижение риска природно-очаговых инфекций за счет использования единого подхода с целью улучшения наблюдения, готовности к эпидемиям, возможностей ветеринарии и общественного здравоохранения;

(vi) поддержка инвестиций частного сектора в инфраструктуру хранения продукции сельского хозяйства и государственные инвестиции в агрологистику для обеспечения экспортных потоков;

(vii) повышение эффективности использования продовольственных государственных запасов.

Для сокращения импорта в страну продовольствия сельское хозяйство должно стать более коммерческим и конкурентоспособным при одновременном повышении объемов и качества экспорта как источника валютных поступлений для проведения технической модернизации. В этих целях следует совершенствовать госпрограммы и дифференцированно повышать инвестиции в сельскохозяйственное производство. Помимо этого, предлагается воздерживаться от мер по контролю цен и рынков, восстанавливая доверие к сельскохозяйственной торговле и рынкам, улучшая сотрудничество с другими странами региона.

Утверждается, что *в небольших экономиках со слабыми государственными институтами, таких как Таджикистан, политика замещения импорта продовольствия через субсидии фермам и административный контроль обречен на провал.*

В целях стимулирования инвестиций в частный сектор и содействия индустриализации агропродовольственных цепочек добавленной стоимости главной задачей госпрограмм должно стать повышение доходов хозяйств. В *краткосрочной перспективе* предлагается не принуждать выращивать хлопок на землях, где это неприбыльно. В *долгосрочной перспективе* нужно: (а) исключить любое вмешательство властей в решения хозяйств; создать конкуренцию между хлопкозаводами и текстильными предприятиями за покупку хлопка-сырца; для увеличения производства хлопка стимулировать хозяйства, а также создавать системы оценки и градации хлопка, воздерживаться от налогообложения экспорта; (б) разработать целевые программы и рыночные стимулы по поддержке горизонтальной и вертикальной координации в агропродовольственных цепочках добавленной стоимости (без принуждения хозяйств к вступлению в кооперативы и производственные партнерства (кластеры)). В этих целях хозяйствам предоставлять налоговые льготы, выделять гранты и льготные кредиты предприятиям легкой и пищевой промышленности для создания производственных партнерств с хозяйствами и повышения их производительности; (в)

наращивать темпы индустриализации агропродовольственных цепочек добавленной стоимости иными способами.

Национальные исследователи, в частности Дж.С. Пириев, И.С. Ашуров, Д.Д. Бабаджанов, В.В. Вахидов, Х. Умаров, Б.М. Джураев, З.Ш. Шарифов, Р.Г. Ганиев, Р.Р. Кудратов, С.А. Мирсаидов, Г.Н. Набиев, Х.Б. Рахматов, К.О. Темиров, Н.Т. Садриддинов, А.А.Ходжахонов, Г.С. Латипова, и др. для улучшения финансового состояния сельскохозяйственных производителей и развития кредитования их деятельности предлагают осуществить государственные мероприятия в различных направлениях, в частности:

- включить в задачи правительства: а) импортозамещение с целью внутреннего производства в Таджикистане не менее 70% всего объема потребляемых продуктов питания; б) ориентацию денежных доходов трудовых мигрантов (не менее 5млрд. долл. США) на преимущественное инвестирование общенационального АПК; с) осуществить меры по диверсификации сельскохозяйственного производства [14, с.37-38];

- политику государства нацелить на решение следующих проблем: - тяжелое финансовое положение сельского хозяйства, связанное с невысокими доходами, нехваткой собственных оборотных средств; - создать государственный фонд поддержки сельского хозяйства; - предметом постоянной государственной заботы государства должны быть общие условия сельскохозяйственного производства (водоснабжение, электроснабжение, почвозащитные и другие мелиоративные работы) [12, с.23-35];

- для стимулирования производства и обеспечения расширенного воспроизводства в течение определенного периода не взимать налог с прибыли от реализации продукции, произведённой на передовом производственном оборудовании с использованием передовых технологий;

- предоставлять инвестиционные льготы и дифференцировать их в зависимости от внедрения инновационных технологий, совершенствования технического уровня производства;

- осуществить частичную или полную отмену НДС на продукцию, а также на услуги, которые потребляют хозяйствующие субъекты аграрного производства;

- использовать систему земельного налогообложения, основанную на рентном подходе и учете кадастровой оценки земель [9, с.10-12]:

- ✓ - предоставление налоговых льгот;
- ✓ - охрана земельно-водных ресурсов и почв;
- ✓ - организация сельскохозяйственного образования;
- ✓ - осуществление научно-исследовательских работ и распространения сельскохозяйственных знаний и навыков;
- ✓ - организация системы контроля за качеством сельскохозяйственной продукции;
- ✓ - организация системы мониторинга уровня потребления продуктов населением;

✓ - субсидирование экспорта сельскохозяйственной продукции [7, с.23];

- повысить инвестиционную привлекательность сельского хозяйства посредством активной государственной поддержки (включающее совершенствование законодательства, ослабление налогового бремени на товаропроизводителя, совершенствование системы ценообразования и кредитования, научное обеспечение развития отрасли) [3, с.36];

- поддержать развитие кооперативной деятельности ДФХ; - принять программу повышения информированности дехкан; - обеспечить сочетание свободного рыночного ценообразования и государственного регулирования цен; - создать равные экономические условия товаропроизводителям независимо от их форм собственности и форм хозяйствования; - укрепить господдержку сельскохозяйственных производителей; - совершенствовать правовую базу залога землевладения [1, с.41-45];

- развитие агропромышленной кооперации как важного условия снижения издержек производства, повышения доходности всех участников процесса производства, переработки и реализации сельскохозяйственной продукции, а также привлечения инвестиций в аграрную сферу; - вовлечение в сельскохозяйственные кооперативы мелкие и средние предприниматели в сфере сельскохозяйственного производства будут играть ведущую функцию в рыночной структуре, объединят производителей, которые могут оказать существенную помощь в компенсировании провалов рынка в сельском хозяйстве [2, с.38];

- повысить вложения финансовых средств в малый агробизнес; - упростить процедуры предоставления им кредитов; - субсидировать выплаты процентной ставки (части) по ссудам; - оказывать организационную, правовую, информационную, консультационную и иную помощь гражданам, занимающимся малым агробизнесом [13, с.10];

- для развития банковской системы и повышения доверия населения к ней: (а) расширить спектр банковских услуг и улучшить их качество; (б) создать свободный валютный, кредитный и фондовый рынки; (в) расширить сеть небанковских финансовых организаций, оказывающих услуги в сельской местности; (г) повысить капитал банков на уровне, установленном НБТ; (д) усилить конкуренцию в финансовом секторе и повысить эффективность денежно-кредитной политики; (е) улучшить инвестиционный климат и обеспечить условия для привлечения иностранных инвестиций в экономику страны [15, с.16];

- разработать программу развития финансового предпринимательства, в которую, в частности, включается: - формирование и разработка нормативно-правовой базы, регулирующей процессы организации и функционирования рынка банковских услуг; - проектирование механизмов господдержки финансового предпринимательства; - модернизация банковских услуг на основе оптимизации долевого участия банков в собственности; - создание

инфраструктуры фондового рынка; - интеграция банковского, фондового и кредитного рынка страны в мировую финансовую систему [4, с.24];

- налоговая политика должна создать благоприятную среду для сельских предпринимателей; - завершить формирование государственных и частных институтов рыночной инфраструктуры и содействовать их эффективному функционированию; - обеспечить транспортную доступность для всех хозяйств; - приоритетом в инвестициях должна стать ирригация перспективных сельскохозяйственных земель и внедрение водосберегающих технологий [10, с.95-132];

- установление в затратах государства финансирование непосредственно сельского хозяйства; - предоставление больше возможностей для дехкан в рынках; - освобождение от налогов сельскохозяйственных производителей; - предоставление льготных кредитов для ирригации земель; - обеспечить равные условия доступности кредитов; - повысить кредитную массу и сроки кредитования; - повысить потребность иных отраслей в сельскохозяйственной продукции; - обеспечить конкурентоспособность продукции на внутреннем и внешнем рынках; - обеспечить привлечение дешевых иностранных инвестиций; - стимулировать банковскими кредитами создание производственных кооперативов при ДФХ; - создание специальных банковских продуктов для сельскохозяйственного кредитования; - при банках создать страховые фонды для части сельскохозяйственных кредитов [5, с.27-35; 6, с.132-148].

В целом поддерживая предложенные мероприятия, по нашему мнению, в государственную концепцию развития сельскохозяйственного кредитования (в условиях ограниченности финансовых возможностей государства) желательно включить в основном меры организационного и институционального характера, способные повысить материально-финансовый потенциал сельскохозяйственных производителей как участников кредитных отношений, в том числе посредством повышения производительности труда, обеспечения диверсификации производства, эффективного использования земли, а также повышения потенциала различных традиционных и нетрадиционных форм сельскохозяйственного кредитования.

Необходимо указать, что в государственной политике развитых стран определились две основные концепции государственной поддержки и развития кредитования сельского хозяйства [8].

Первая концепция поддерживается основными экспортерами продовольствия и сельскохозяйственного сырья - Канадой, США, Австралией и Новой Зеландией и, в основном, направлена, в том числе посредством финансирования, на ограничение сельскохозяйственного производства внутри страны, на сокращение субсидирования сельского хозяйства и одновременно на стимулирование экспорта. В этих странах внутренний рынок полностью обеспечен собственным производством сельскохозяйственной продукции, эти страны занимают высокую долю в мировом экспорте продовольствия и заинтересованы в производстве более доходной промышленной продукции (например, в США в сельском

хозяйстве занято не более 1,5% трудовых ресурсов, доля в мировом экспорте продовольствия превышает 20%). Такое положение Таджикистану еще долго не будет свойственно.

Вторая концепция поддерживается импортерами продовольствия - западноевропейскими государствами и Японией. Она направлена на реорганизацию сельского хозяйства, стимулирование внутреннего, предпринимательского потенциала хозяйств, реализацию концепции экономической эффективности и конкурентоспособности АПК, обеспечение эффективного использования имеющихся ресурсов.

Считается, что прежние методы господдержки стали слишком затратными и не могут продолжаться вечно. Поэтому политика постоянной финансовой и иной поддержки сельского хозяйства должна быть постепенно изменена на политику повышения его конкурентоспособности, стимулирования внутреннего производства и импортозамещения, поддержку определенных хозяйств.

Согласно этой концепции, задача государства состоит не в том, чтобы поддерживать рост сельскохозяйственного производства посредством дополнительных бюджетных расходов и различных льгот, а в том, чтобы *предоставить хозяйствующим субъектам инструменты, используя которые они смогут самостоятельно повысить отдачу от предпринимаемых действий*. Роль государства при этом заключается в повышении конкурентоспособности сельского хозяйства, создании способствующей этому правовой и институциональной среды, а также в координации усилий хозяйствующих субъектов по достижению ими конкурентных преимуществ.

Конкурентоспособные сельскохозяйственные производители представляют собой меньший риск для кредитных организаций, поскольку обладают более высокой кредитоспособностью (т.е. имеют более устойчивую организацию производства, получают больший доход, могут предоставить достаточные средства для залога и освоить большие размеры кредита), поэтому для них облегчен доступ к кредитным ресурсам.

Признается, что даже для экономически развитых стран, которые сейчас оказывают сравнительно высокую финансовую и иную поддержку сельскохозяйственному производству и не собираются полностью прекращать такую поддержку в ближайшие годы, повышение конкурентоспособности сельскохозяйственных производителей, обеспечение стабильности развития сельского хозяйства и его кредитования представляет собой долгосрочную задачу.

Считаем, что в долгосрочной перспективе и в Таджикистане, где размер господдержки сельского хозяйства ограничен, государственная концепция развития сельскохозяйственного кредитования должна быть основана не столько на расширении господдержки, сколько на повышении конкурентоспособности и коммерциализации сельскохозяйственного производства. Развитие сельскохозяйственного кредитования, как предполагается, будет основано на не льготном

обслуживании конкурентоспособных крупных хозяйств (объединений мелких хозяйств, сельскохозяйственных и обслуживающих их кооперативов), которые за счет комплексного использования земель, применения современной техники и технологий смогут выдержать конкурентную борьбу, укрепят свое финансово-экономическое положение, обеспечат большую часть национального сельскохозяйственного производства, создадут сырьевую базу для промышленного производства экспортоспособной продукции.

Вместе с тем в ближайшие годы концептуально развитие сельскохозяйственного кредитования должно быть направлено на решение текущих задач сельскохозяйственной отрасли и кредитной сферы, в частности, касательно сельского хозяйства - на осуществление расширенного воспроизводства в сельском хозяйстве, выравнивание прав и возможностей всех организационных институтов, связанных с сельскохозяйственным производством, снижение транзакционных издержек, эффективное использование земель и трудовых ресурсов, рост экспорта и внутренней переработки сельскохозяйственной продукции.

Государство в этот период могло бы стимулировать более рациональное использование земель, ускорить эффективные институциональные изменения в сферах сельского хозяйства и кредитования, укрепить земельные права сельхозпроизводителей, сократить транзакционные издержки, в том числе связанные организационно-правовыми формами сельскохозяйственной деятельности и ее кредитованием.

Считаем, что главное при этом – обеспечить необходимую мотивацию, прежде всего сельского населения, а также иных физических и юридических лиц, государственные органы на поддержку и беспрепятственное осуществление результативных государственных реформ в сферах сельского хозяйства и кредитования, стимулирование деятельности всех формальных и неформальных институтов кредитования, формальных и неформальных институтов сельскохозяйственной инфраструктуры, а также не ухудшать в целом социально-экономическое положение хозяйств и проживающего в сельской местности населения.

Литература:

1. Ашуров И.С. Аграрная реформа Республики Таджикистан (теория, методология, проблемы и решения). Автореферат ... д-ра экон.наук: 08.00.05 /И.С. Ашуров. – Москва, 2008. - 276 с.
2. Бабаджанов Д.Д. Теоретические основы развития сельскохозяйственных кооперативов в Республике Таджикистан / Д.Д. Бабаджанов, Б.Р. Давлатов //Финансово-экономический вестник. – Душанбе. - 2018. - С.34-38.
3. Вахидов В.В. Модернизация сельского хозяйства с учетом территориального разнообразия Таджикистана (теория, методология и практика). Автореферат ... д-ра экон.наук: 08.00.05 / В.В. Вахидов. – Душанбе, 2009. - 45 с.
4. Ганиев Р.Г. Организационно-экономические аспекты оказания банковских услуг населению в условиях рыночной экономики (на материалах Республики

Таджикистан). Автореферат ... канд.экон.наук: 08.00.05 /Р.Г. Ганиев– Душанбе, 2016. - 25 с.

5. Латипова Г.С. Иқтидори қарзии ташкилотҳои қарзӣ ва қарзпазирии субъектҳои кишоварзӣ / Г.С. Латипова, Ш. Раҳимзода // Паёми молия ва иқтисод. – Душанбе, 2021. - №4. - С. 27-35.

6. Латипова Г.С. Такмили механизми қарздиҳии соҳаи кишоварзӣ. Диссертатсияи ... номзоди илмҳои иқтисодӣ: 08.00.07 / Г.С. Латипова. – Душанбе, 2022. - 185 с.

7. Кудратов Р.Р. Формирование продовольственной безопасности в условиях малоземелья и трудоизбыточности (вопросы теории, методологии и практики). Автореферат ... д-ра экон.наук: 08.00.05, 08.00.14 /Р.Р. Кудратов. – Москва, 2006. - 34 с.

8. Михайлушкин П.В. Опыт зарубежных стран в государственной поддержке АПК //Научный журнал КубГАУ, №93(09), 2013 года [электронный ресурс]. – URL: <http://ej.kubagro.ru/2013/09/pdf/07.pdf>

9. Мирсаидов С.А. Основные пути совершенствования институциональной инфраструктуры государственного регулирования воспроизводственных процессов в сфере аграрного производства / С.А. Мирсаидов, А. Аврорзода //Вестник ТГУПБП. Серия общественных наук. - 2016. - №3 (68). – С.5-13.

10. Набиев Г.Н. Экономико-географический аспект использования земельных ресурсов в сельском хозяйстве Хатлонской области Республики Таджикистан. Диссер... канд.геогр.наук: 25.00.24 / Г.Н. Набиев. – Душанбе, 2018. - 156 с.

11. Обзор агропродовольственной отрасли и государственных расходов на сельское хозяйство Таджикистана. Регион Европы и Центральной Азии – Вашингтон: Группа Всемирного Банка, 2021. – 112 с.

12. Рахматов Х.Б. Аграрная реформа и становление рыночных отношений в сельском хозяйстве Республики Таджикистан (теория, методология, практика). Автореферат ... д-ра экон.наук: 08.00.05 / Х.Б. Рахматов– Душанбе, 2009. - 54 с.

13. Садриддинов Н.Т. Социально-экономические проблемы формирования и развития многоукладной экономики в аграрном секторе Таджикистана (теория, методология, практика). Автореферат ... д-ра экон.наук: 08.00.05 /Н.Т. Садриддинов. – Душанбе, 2009. - 45 с.

14. Умаров Х. Сельскохозяйственная политика в производстве хлопка и диверсификация агропромышленного комплекса в Таджикистане /Х.Умаров. -Берлин: Институт агропромышленного развития переходных стран Лейбница, 2016. - 45 с.

15. Ходжахонов А.А. Совершенствование механизма кредитования сельского хозяйства Таджикистана в условиях переходного периода. Диссертация ... канд.экон.наук: 08.00.05 /А.А. Ходжахонов. – Душанбе, 2011. - 156 с.

16. Ruete M. Financing for Agriculture: How to boost opportunities in developing countries /Investment in agriculture. IISD. Policy Brief #3. September 2015. – 13 p.

УДК: 336.3

ТАМОҶОЛИ ИДОРАКУНИИ ДАРОМАДИ БУЌЕТИ МАҚМОТИ МАҲАЛЛИИ ҲОКИМИЯТИ ДАВЛАТӢ ДАР ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН

Каримов Баҳромҷон Исмаилов - ассистенти кафедраи менеҷменти Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон. Суроға: 734067, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, кӯчаи Нахимов 64/14. Тел.: (+992) 904467733. E-mail: k.bahrom94@mail.ru

Буҷетҳои маҳаллӣ, ки асоси молиявии мақомоти худидоракунии маҳаллӣ мебошанд, дар баланд бардоштани дараҷаи некуаҳволии иҷтимоии аҳоли ва рушди иқтисодиёт мавқеи асосиро ишғол мекунанд.

Бинобар он, мақола ба масъалаҳои назариявии идоракунии молияи давлатӣ бахшида шудааст. Муаллиф дар мақола оид ба идоракунии молияи давлатӣ, равишҳои равандӣ, ҳолатӣ, низоми оид ба идоракунии синергетикӣ ва барномавии мақсаднокро мавриди омӯзиши қарор додааст. Ҳамчунин, муаллиф ба принципҳои идоракунии молияи давлатӣ таваҷҷуҳи хосса зоҳир намуда, қайд кардааст, ки моҳият ва маҷмуи принципҳои идоракунии молияи давлатӣ, аз як тараф, ба қонуниятҳои умумии тараққиёти иҷтимоию иқтисодӣ ва сиёсии ҷамъият ва давлат, аз тарафи дигар, ба равандҳои объективии ҳуди низоми молиявӣ асос меёбад. Дар ҳулоса, муаллиф дар раванди идоракунии молияи давлатӣ равиши илмӣ доштанро зарур донистааст, ки он имконияти коркарди қарорҳои идоракуниро бо назардошти натиҷаи таҳлили иқтисодӣ, ҷамғирии оқилонаи методҳои иқтисодӣ-маъмурий медиҳад.

Калидвожаҳо: молияи давлатӣ, стратегия, ниҳод, сектори молиявӣ, устувори иқтисодиёт, қонуниятҳои иқтисодӣ, самаранокӣ, идоракунии молия, принципҳои идоракунии.

ТЕНДЕНЦИИ УПРАВЛЕНИЯ ДОХОДНОЙ ЧАСТЬЮ БЮДЖЕТА ОРГАНОВ МЕСТНОГО САМОУПРАВЛЕНИЯ В РЕСПУБЛИКЕ ТАДЖИКИСТАН

Каримов Бахромджон Исмаилович – ассистент кафедры менеджмента Таджикского государственного финансово-экономического университета. Адрес: 734067, Республика Таджикистан, г. Душанбе, ул. Нахимова, 64/14. Тел.: (+992) 904467733. E-mail: k.bahrom94@mail.ru.

Местные бюджеты, являющиеся финансовой основой органов местного самоуправления, играют ключевую роль в повышении уровня социального самочувствия населения и экономического развития.

Поэтому статья посвящена теоретическим вопросам управления государственными финансами. В статье об управлении государственными финансами автором изучены научные подходы такие как: процессный, ситуационный, системный, синергетический и программно-целевой. Также автор уделит особое внимание принципам управления государственными финансами и отметил, что сущность и совокупность принципов управления государственными финансами, с одной стороны, связаны с общими закономерностями социально-экономического и политического развития общества и государства, а с другой стороны, - с объективными процессами самой финансовой системы. В заключении автор считает необходимым наличие научного подхода в процессе управления государственными финансами, который дает возможность обработки управленческих решений с учетом результатов экономического анализа, рациональной интеграции экономико-управленческих методов.

Ключевые слова: государственные финансы, стратегия, институт, финансовый сектор, экономическая стабильность, экономическая законность, эффективность, финансовый менеджмент, принципы управления.

TRENDS IN THE MANAGEMENT OF BUDGET REVENUES OF LOCAL GOVERNMENT BODIES IN THE REPUBLIC OF TAJIKISTAN

Karimov Bahromjon Ismatulloevich - assistant department management Tajik State Financial and Economic University. Address: 734067, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Nakhimov street 64/14, Phone; (+992) 904467733. k.bahrom94@mail.ru.

Local budgets, which are the financial basis of local self-government bodies, play a key role in increasing the level of social well-being of the population and economic development.

Therefore, the article is devoted to theoretical issues of public finance management. In the article on public finance management, the authors studied scientific approaches such as: process, situational, systemic, synergistic and program-targeted. The authors also pay special attention to the principles of public finance management and notes that the essence and totality of the principles of public finance management, on the one hand, are related to the general laws of the socio-economic and political development of society and the state, and on the other hand, to the objective processes of the financial system itself. In conclusion, the authors consider it necessary to have a scientific approach in the process of managing public finances, which makes it possible to process managerial decisions, taking into account the results of economic analysis, rational integration of economic and managerial methods.

Keywords: public finance, strategy, institution, financial sector, economic stability, economic legitimacy, efficiency, financial management, management principles.

Қисми даромади буҷетҳои маҳаллӣ аз даромадҳои худӣ ва воридшавии маблағ аз ҳисоби танзими даромадҳо ва инчунин аз ҳисоби кумакҳои молиявии шаклҳои мухталиф (дотатсияҳо, субвенсияҳо, воситаҳои молиявии фонди дастгирии мақомоти шаҳраку ноҳияҳо), воситаҳои ҳисоббаробарнамоиҳои тарафайн таркиб меёбад.

Расми 1. Манбаъҳои ташаккули даромадҳои буҷетҳои маҳаллӣ

Сарчашма: аз тарафи муаллиф таҳия шудааст.

Таснифи буҷет гурӯҳи даромадҳо, хароҷот ва сарчашмаҳои маблағгузори касри буҷет ва низоми буҷетии Ҷумҳурии Тоҷикистонро дарбар гирифта, барои таъсис ва иҷрои буҷетҳо, омода намоеи ҳисоботи буҷетии таъминкунандаи қиёспазии нишондиҳандаҳои буҷет ва низоми буҷетӣ мавриди истифода қарор дода мешавад. Қонунгузорӣ таснифи ягонаи буҷети ҳама сатҳҳо, қисми даромад ва хароҷотро, ки қиёспазии ҳама нишондиҳандаро таъмин менамояд, муқаррар менамояд. Чунин тасниф бо принципҳои ягонагии низоми буҷетии Ҷумҳурии Тоҷикистон асоснок карда мешавад. Мақомоти ҳокимияти давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон ҳадди ақали буҷетҳои маҳаллиро тавассути мустаҳкамнамоеи

манбаъҳои даромад, хароҷоти ҳадди ақали буҷетҳои маҳаллиро мепошонад [11, с. 143].

Хароҷоти ҳадди ақали буҷетҳои маҳаллӣ тавассути қонунгузорӣ бар асоси меъёрҳои ниҳии таъминоти буҷетӣ муқаррар карда мешаванд. Мақомоти маҳаллӣ дар рафти ташаккули буҷетҳои маҳаллӣ аз стандартҳои ниҳии иҷтимоии давлатӣ, меъёрҳои иҷтимоӣ, меъёрҳои ниҳии таъминоти буҷетӣ истифода менамоянд.

Зери мафҳуми буҷети маҳаллӣ воситаҳои пулии бебозгашт ва тибқи қонунгузориҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон ба буҷетҳои мақомоти маҳаллӣ воридшаванда фаҳмида мешавад.

Таснифи даромадҳои буҷетҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон дар худ рамзи махфии маъмурони воридшавии буҷет, гурӯҳҳо, зергурӯҳҳо, модда, зермоддаҳо, унсурҳо, барномаҳо ва рамзҳои таснифоти иқтисодии даромадҳоро дарбар мегирад. Бо назардошти коркарди муҳимтарин принципи ғайримутамарказонии ваколатҳои хароҷотӣ-субсидианокӣ (муносибатҳои зичи мақомоти давлатии татбиқкунандаи ваколатҳои хизматрасониҳои мутобиқи буҷетӣ) минбаъд тибқи қонун меъёрҳои имкондиҳандаи ҳалли чунин масъалаҳо бо мақомоти худидоракунии маҳаллӣ ворид карда шудаанд:

- ҳуқуқи иловагии истифодаи маводи захиравии худӣ ва воситаҳои молиявӣ барои татбиқи ваколатҳои аз тарафи ҳукумат ба онҳо тибқи тартибот ва оинномаи мақомоти маҳаллӣ ироагардида;

- ҳуқуқи иштироки мақомоти маҳаллӣ дар татбиқи ваколатҳои давлатии тибқи муқаррарот пешниҳоднагардида (дар ин ҳолат қонунҳои ҷумҳуриявӣ метавонанд тартиби мувофиқанамоеи иштироки мақомотҳои маҳаллиро дар татбиқи чунин ҳолатҳо баррасӣ намоянд, инчунин, имкони ҳадди ҳуқуқии танзими мақомоти ҳокимияти давлатиро муқаррар намоянд), агар имкони татбиқи чунин хароҷот дар қонунҳои ҷумҳуриявӣ дарҷ гардида бошад.

Ҳамчунин, андоз дар ғанӣ гаштан ва устувории буҷети маҳаллӣ мавқеи асосиро ишғол мекунад. Ба сифати андозҳои маҳаллӣ танҳо 3 навъи андозҳо - андози замин, андоз аз амволи шахсони воқеӣ, андоз аз истифодабарандагони воситаҳои нақлиётӣ. Меъёрҳои андозӣ нисбат ба андозҳо ва боҷҳои давлатӣ ба буҷети маҳаллӣ куллан тағйир ёфтанд. Масалан, андоз аз даромади корхонаҳо, ки қаблан ба буҷетҳои маҳаллӣ аз рӯйи меъёри 2% солона пардохт мегардид, дар ҳоли ҳозир ба буҷетҳои маҳаллӣ ворид намегардад. Андоз барои коркарди канданиҳои ғоиданок қаблан пурра ба буҷети маҳал пардохтшаванда, ҳоло ба буҷети ҷумҳуриявӣ пардохт мегардад. Аксизҳо барои маҳсулоти машруботии қаблан аз рӯйи меъёрҳои муайян ба буҷетҳои маҳаллӣ пардохтшаванда, дар ҳоли ҳозир ба буҷетҳои ҷумҳуриявӣ пардохт карда мешавад.

Воситаҳои пулии ба буҷетҳои ҳамасатҳворидшаванда таъиноти мақсаднок надоранд ва ба навъҳои аниқӣ хароҷот мустаҳкам нашудаанд. Принципи “ягонагии хазина ва хароҷоти зермуассисаҳо” истифода

мешавад. Бинобар ин, баъзе барномаҳо (дар аксар ҳолат, ба рушди буҷет дохилшаванда) аз таъминоти кофӣ таъминоти молиявӣ бархӯрдор нестанд.

Боиси қайд аст, ки баъд аз ислоҳоти татбиқгардида вазъи молиявии буҷетҳои маҳаллӣ (шаҳраку деҳот) хароб гардид. Дар амал татбиқи ҳулосаҳои ишорашуда дар батартибдарории низоми буҷет дар шароити коҳишбӣ мустақилияти андозии мақомоти маҳаллӣ, нигоҳдории моделҳои минтақавӣ муносибатҳои байнибучавӣ ва устувории навъҳои мухталифи мақомоти маҳаллӣ (шаҳраку ноҳияҳо) вобаста ба дараҷаи таъминнамоии захираҳои молиявӣ.

Умуман, дар кишвар дар соли аввали фаъолиятнамоии низоми нави ташкили молияи маҳаллӣ (2006) ҳиссаи даромадҳои буҷетҳои маҳаллӣ дар вилояти Хатлон он қадар баланд набуд ва 21,3%-и ММД-и кишварро ташкил менамуд. Соли 2020 ба буҷети шаҳраку ноҳияҳои вилояти Хатлон 703996,2 ҳазор сомонӣ даромадҳои андозӣ ворид гардид, афзоиш дар қиёс бо ҳамин давраи соли қаблӣ 9,1% ва ё 645216,6 ҳаз. сомони ро ташкил намуд [7, с. 139].

Дар давоми солҳои 2010-2020 ҳиссаи андозҳои буҷети маҳаллии вилояти Хатлони Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 30,7%-и соли 2010 то ба 38,0% дар соли 2020 афзоиш ёфт. Ҳамчунин, ҳиссаи маблағҳои бебозгашти буҷетҳои сатҳҳои болои низоми буҷетӣ аз 10% дар соли 2010 то ба 22% дар соли 2020 афзоиш ёфт.

Дар сохтори даромади андозии маҳаллии вилояти Хатлон ҳиссаи андозҳо (андоз аз шахсони воқеӣ ва ҳуқуқӣ, андози замин, андоз аз молу мулкӣ ғайриманқул) бартарӣ дорад. Махсусан, андоз аз даромад мавқеи авваларо соҳиб гардидааст (ҳиссаи он дар даромади умумии андозии шаҳраку ноҳияҳо 99,7%-ро ташкил намудааст).

Дар сурати қабули қарор доир ба интиқоли 10 ва ё аз он фоизҳои андоз аз шахсони воқеӣ ба буҷетҳои маҳаллӣ, вобаста ба меъёрҳои иловагӣ, субъектҳои ҷумҳурӣ бояд талаботро дар доираи тақсимнамоии дотатсияҳои фонди минтақавӣ ба ҳисоб гиранд ва ё қисми муайяни дотатсияҳои фонди минтақавиро барои кумаки мақомоти маҳаллии шаҳраку ноҳияҳо сафарбар намоянд.

Дар сохтори кумақҳои молиявӣ ба буҷетҳои маҳаллӣ аҳамияти аввалияро на дотатсияҳо, балки субсидия ва субвенсияҳо, ки сохтори хароҷоти онҳо худ шаҳраку ноҳияҳо муайян менамоянд, ташкил медиҳанд, зеро онҳо бо иштироки зинаи болои низоми буҷетӣ назорат гардида, самти барои хароҷот зарурӣ аз тарафи мақомоти болоӣ амалӣ карда мешавад.

Тибқи маълумотҳои Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи буҷети давлатӣ» соли 2022, ба буҷетҳои маҳаллии вилояти Хатлон маблағҳои зерин аз ҳисоби манбаъҳои зер ворид гардидааст:

- субвенсияҳо ба маблағи 6033315 ҳаз. сом.;
- дотатсияҳо ба маблағи 328,8 ҳаз. сом., афзоиш 21%.

Сохтори трансфертҳои байнибюжетӣ дар санаи 01.01.2022, дар қиёс бо 01.01.2021, бартарияти солҳои охириро нигоҳ дошта истода, ҳиссаи асосӣ ба субвенсияҳо тааллуқ дорад ва дар умум 39,5%-ро ташкил медиҳад, сипас дотатсияҳо 24,8% ва ба дигар манбаъҳо -5,1% рост омадааст.

Мутобиқ ба таҳлилҳо, маълум аст, ки яке аз қонуниятҳои яқин, ин қоишҳои манбаъҳои даромадҳои худии шаҳраку ноҳияҳо маҳсуб меёбад ва он дар ҳолат, ки масъалаҳои аҳамияти маҳаллидоштаи “худӣ” дар натиҷаи тағйирот, ки мунтазам дар давоми солҳои 2010-2020 аз тарафи қонунгузорӣ ворид мегардиданд [5, с. 13].

Қайд намудан бамаврид аст, ки таҷрибаи таъмини молиявии дар марҳилаи гузариш рӯчушуда вобаста ба навъҳои мақомоти маҳаллӣ (шаҳрак, ноҳия, ҷамоатҳои аҳолинишин) куллан тағйир ёфтааст. Бинобар сабаби номувозинатии иқтисодӣ-иҷтимоии рушди мақомоти маҳаллӣ, миқдори асосии даромадҳои андозӣ аз ҳисоби (57,8% ва ё 10651,3 ҳаз. сомонӣ) бюҷети ҷумҳуриявӣ ҷамъоварӣ карда мешавад. Дар бюҷетҳои маҳаллӣ ва аз ҷумла, бюҷети шаҳраку ноҳияҳо 39,9%-и ин воситаҳо (7343,4 ҳаз. сом.) боқӣ мемонад.

Ҳамин тавр, бар асоси андеша ва таҳлилҳо дар самт ва сатҳи раванди молиявӣ-бюжетӣ, метавон онро печида ва мухталиф арзёбӣ намуд. Низомии молияи маҳаллӣ то ба ҳол ноустувор мебошад, зеро сарчашмаҳои даромади бюҷетҳо хароҷоти мақомоти маҳаллии худидоракуниро намепошонанд. Қабл аз ҳама, хусусияти расмӣ пайдо намудан дар ташаккули бюҷетҳои сатҳи поён (шаҳраку ноҳияҳо) ба назар мерасад ва ин бо барзиёдии дотатсиякунонии миқдори зиёди онҳо асоснок мешавад. Тибқи маълумоти Палатаи ҳисоб, танҳо 2%-и мақомоти маҳаллӣ (шаҳраку ноҳияҳо) аз ҷиҳати молиявӣ танқисӣ намекашанд.

Ҳамин тавр, вобастагии бюҷетҳои маҳаллӣ аз манбаъҳои берунии маблағгузорӣ афзоиш ёфта истодааст, аммо новобаста аз он чунин вазъ дар миқдори зиёди (шаҳраку ноҳияҳо) куллан тағйир ёфта истодааст (нигаред ба ҷадвали 1).

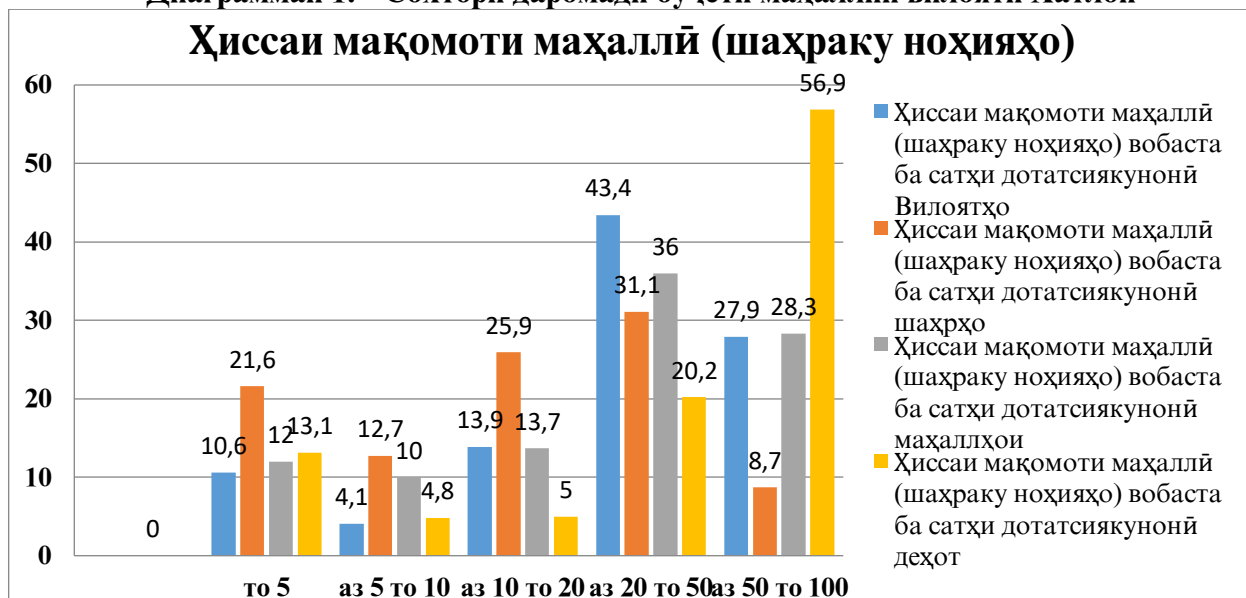
Ҷадвали 1. - Сатҳи дотатсиякунонии бюҷетҳои маҳаллӣ бо %

Сатҳи дотатсиякунонӣ	Ҳиссаи мақомоти маҳаллӣ (шаҳраку ноҳияҳо) вобаста ба сатҳи дотатсиякунонӣ			
	Вилоятҳо	шаҳрҳо	маҳаллҳои аҳолинишини навъи шаҳрак	деҳот
то 5	10,6	21,6	12,0	13,1
аз 5 то 10	4,1	12,7	10,0	4,8
аз 10 то 20	13,9	25,9	13,7	5,0
аз 20 то 50	43,4	31,1	36,0	20,2
аз 50 то 100	27,9	8,7	28,3	56,9

*Сарчашма: муаллиф дар асоси маълумотҳои мониторинги Вазорати молияи Ҷумҳурии Тоҷикистон таҳия намудааст.

Маълумоти қадвали мазкур аз он дарак медиҳанд, ки шаҳрҳо ва ноҳияҳо нисбатан аз воситаҳои молиявӣ таъмин мебошанд. 21,1%-и шаҳрҳо ба категорияҳои дохил мешаванд, ки ҳиссаи дотатсия дар даромадҳои буҷетии (махсусан даромадҳои бо меъёрҳои тағйирёфта дар иваз ба дотатсияҳо) онҳо то ба 5% баробар мебошад. Аммо 56,9% деҳоти вилоят ба минтақаҳои аз ҳад зиёд дотатсияшаванда, ки дар онҳо ҳиссаи даромадҳо ва даромадҳои андозӣ бо тағйири меъёрҳо дар иваз ба дотатсияҳо дар ҳаҷми умумии андозҳо аз 50 то 100% ташкил медиҳад, ки дар диаграммаи 1 сатҳи рушдҳои ҳиссаи мақомоти маҳаллӣ (шаҳраку ноҳияҳо) нишон дода шудааст.

Диаграммаи 1. - Сохтори даромади буҷети маҳаллии вилояти Хатлон

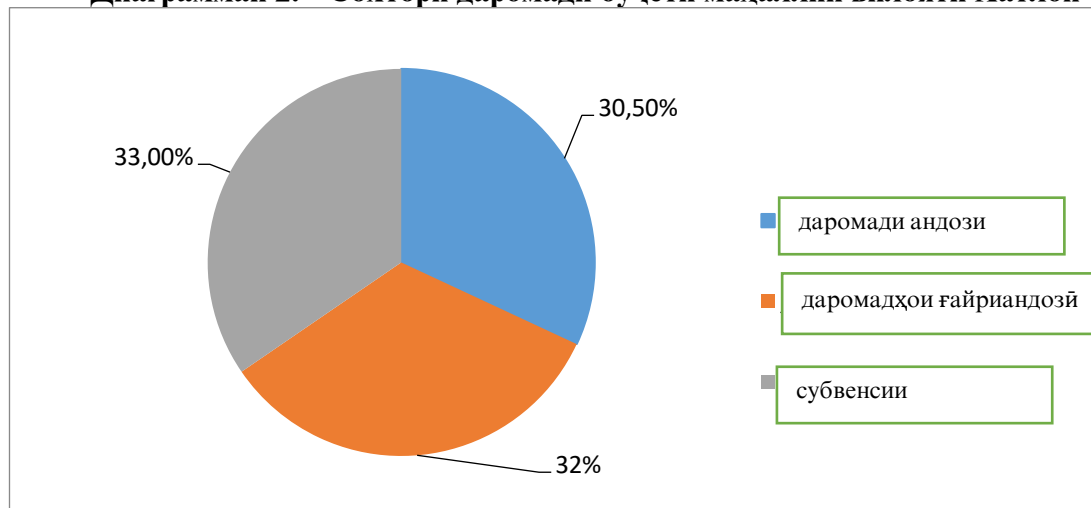

***Сарчашма:** муаллиф дар асоси маълумоти Вазорати молияи Ҷумҳурии Тоҷикистон таҳия намудааст.

Қоҳишҳои бемайлони (тахминан дукарата дар марҳилаи таҳлилӣ) ҳиссаи даромади буҷетҳои маҳаллӣ дар ҳолат, ки ҳиссаи хароҷоти он дар буҷети умумиҷумҳуриявӣ нисбатан устувор мебошад (қоҳишҳои на кам аз 1/10).

Вазъияти бавуқӯмада на аз сифати фаъолияти онҳо дар самти васеъгардонии иқтисодии минтақа ва мутаносибан аз барзиёдӣ ва истифодаи самараноки пойгоҳи андозӣ, балки аз қобилияти мақомоти маҳаллӣ дар самти татбиқи вазифаҳо аз пешниҳоди ҳиссаҳои андозӣ ва кумакҳои дотатсионӣ аз буҷетҳои минтақавӣ вобаста мебошад.

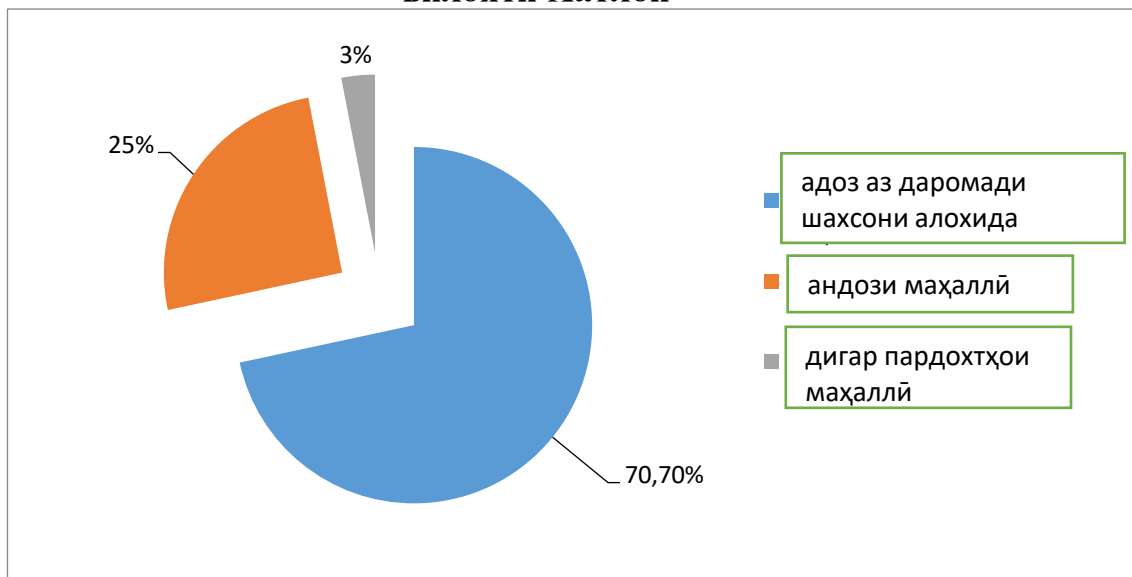
Диаграммаи 2. - Сохтори даромади буҷети маҳаллии вилояти Хатлон

***Сарчашма:** муаллиф дар асоси маълумоти Вазорати молияи Ҷумҳурии Тоҷикистон таҳия намудааст.

Тибқи маълумоти дар диаграммаи 2 овардашуда, дар сохтори буҷети маҳаллии вилояти Хатлон даромадҳои андозӣ тахминан ба субвенсияҳо баробар мебошанд, аммо дар даромадҳои андозӣ қисми асосӣ ба ивазкунондаҳои дотатсияҳо меёбанд, иловагӣ пардохтҳои андозӣ рост меояд.

Диаграммаи 3. - Сохтори даромадҳои андозии буҷети маҳаллии вилояти Хатлон

***Сарчашма:** муаллиф дар асоси маълумоти Вазорати молияи Ҷумҳурии Тоҷикистон таҳия намудааст.

Маълумотҳои дар диаграммаи 3 инъикосёфта аз тангнамоии пойгоҳи андозҳои маҳаллӣ шаҳодат медиҳанд. Ба онҳо ҳамагӣ ду андози маҳаллӣ (дар оғози солҳои 90-ум миқдори онҳо аз 20 зиёдтар буд) тааллуқ дорад. Аммо, тавре аз таҷрибаи хориҷӣ бармеояд, таъминоти молиявии шаҳраку ноҳияҳо на аз рӯи миқдори андозҳо, балки аз сатҳи аҳаммиятнокии иқтисодӣ ва пайвандии андозҳои маҳаллӣ нисбат ба пойгоҳи андозии инъикоскунандаи натиҷаи фаъолияти хоҷагидорӣ дар ҳудуди ноҳия, шаҳрак вобастагӣ дорад. [3, стр.281-290].

Ташаккули шумораи зиёди мақомоти “сатҳи поён”-ии маҳаллии худидоракунии бо буҷетҳои мустақил ва инчунин бо ваколатҳои бақайдгирифташудаи расмӣ дар самти даромад ва хароҷот қобилияти созмондиҳии шароитро барои коркарди мақсади асосӣ, яъне татбиқи ислоҳоти маҳаллӣ надоранд. Модели мавҷудаи ислохотдарории молияи маҳаллӣ ва муносибатҳои байнибуҷетии минтақавӣ дар васеънамоии ҳаҷм ва афзоиши сифати хизматрасониҳо ба аҳоли ба қор бурда намешаванд.

Дар пойгоҳи иқтисодии идоракунии маҳаллӣ нисбатан зараровар он аст, ки пойгоҳи даромади буҷетҳои мақомоти маҳаллии худидоракунонда ниҳоят кам мебошад, зеро он дар доираи идоранамоии шаҳру ноҳияҳо бояд на танҳо вазифаи фискалӣ, балки танзимӣ ва ҳавасмандиро низ иҷро намояд. Маълумотҳои диаграммаи 3 нақши рамзии андозҳои маҳаллиро

дар пойгоҳи андозӣ-даромадии буҷетҳои маҳаллии Ҷумҳурии Тоҷикистон инъикос менамоянд.

Маълум аст, ки аз сабаби доштани пойгоҳи заиф вобаста ба манбаъҳои дохилӣ, буҷетҳои маҳаллӣ ба таври қатъӣ аз қонунгузории ҷумҳуриявӣ вобастагии зиёд доранд. Танҳо се навъи андозҳо (андози замин, андоз аз даромади шахсони воқеӣ ва нақлиёт) ба гурӯҳи андозҳои маҳаллӣ шомил мебошанд. Ташаккули пойгоҳи андозӣ вобаста ба моликияти андозӣ як қатор камбудии мавҷудаи ҷиддиро ифшо намуд. Тибқи таҳлилҳои мутахассисон – мақомоти маҳал ва кормандони сохторҳои андозӣ мубодилаи маълумоти мавҷуда байни бақайдгирандагон ва мақомоти андозӣ номукамал буда, коркардро тақозо менамояд. Маълумоти аз ҷониби мақомоти бақайдгиранда барои ҳисобу китоби андозҳо пешниҳодшаванда дуруст набуда, қисме аз он дар шакли қоғазӣ пешкаш карда мешавад. Ба ҷуз аз ин, барои ҷамоат, шаҳраку деҳот, ба даст овардани ҳисоботи андозӣ доир ба даромади шахсони воқеӣ ниҳоят муҳим мебошад, инчунин, маълумоти омории ҳар як шаҳраку ноҳия ниҳоят зарур арзёбӣ мегардад.

Бешубҳа, камбудии, ки ба воридшавии андозҳо, устуворнамоии пойгоҳи молиявии буҷетҳои маҳаллӣ таъсиррасон мебошанд, бояд таҷдиди назар карда шаванд, махсусан муносибатҳои буҷетӣ дар сатҳи ҷумҳурӣ тақдирро тақозо менамоянд. Аз ҷумла, арзёбии кадастри заминҳо бояд тақдир дода шавад, ба қонунгузории мавҷуда дар самти таъмини ҳатмии бақайдгирии моликияти аҳоли тағйироту иловаҳо ворид карда шавад. Дар сатҳи шаҳраку ноҳияҳо ҳалли масъалаҳои ғанигардонии буҷетҳои маҳаллӣ ва коҳишдиҳии бақияпулиҳо аз рӯи андозҳои маҳаллӣ ва пардохтҳои иҷоравӣ бояд ҳамчун вазифаи аввалиндараҷа доништа шавад. Дар шароити вазъи ноустувор дар қисми даромадҳои буҷетҳои маҳаллӣ, мақомоти маҳаллӣ аз риояи интизоми буҷетӣ бояд озод набоянд, ҳама ҳисобу китобҳоро сари вақт татбиқ намуда, таъмини кифоягии бозоргириро таъмин намоянд. Дар сурати ба таъхир андохтани пардохтҳои буҷетӣ, афзоиши қарзи кредиторӣ вазъро мушкил хоҳад намуд.

Доир ба камбудии механизмҳои мавҷудаи амалкунандаи муносибатҳои байнибуҷетӣ, махсусан, дар самти болоравии нақши усулҳои ғайрирасмӣ буҷетҳои муттаҳидшудаи субъектҳои ҷумҳурӣ, буҷетҳои маҳаллӣ тавассути қарзҳои буҷетӣ аз зинаҳои болоии низоми буҷетӣ шаҳодат медиҳад. Бояд ибраз дошт, ки новобаста аз арзу шикоятҳои намояндагони мақомоти маҳаллӣ доир ба норасоии воситаҳо ҷиҳати татбиқи вазифаҳои калидӣ, расман доираи молияи маҳаллӣ на танҳо мувозинатӣ, балки барзиёд мебошад.

Тавре аз таҳқиқот бармеояд, сабаби аслии “барзиёди” инҳо мебошанд:

- пешниҳоди дотатсияҳо ва ё пардохтҳои андозии ивазкунанда дар анҷоми соли буҷетӣ, ҳангоме ки истифодаи онҳо номумкин мебошад;

- қисман ва ё пурра даст кашидан аз таъсиси маблағгузории навъҳои алоҳидаи уҳдадориҳои хароҷоти тибқи қонунҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон муқарраргардидаи шаҳраку ноҳияҳо (махсусан пунктҳои аҳолинишин), новобаста аз ҷудонамоии расмӣ маблағҳои пулӣ;

- иҷрои амиқи ваколатҳои хароҷотӣ аз тарафи мақомоти шаҳраку ноҳияҳои (махсусан хароҷоти хусусияти сармоявӣ дошта) субъектҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон.

Зимни таҳлили маҷмуи даромадҳои буҷетҳои маҳаллӣ, бояд ба таври зарурӣ қайд намуд, ки андозаи субсидияҳо нисбат ба дотатсияҳо се маротиба зиёд мебошад ва ин дар ҳолест, ки субсидия ин маблағгузории муштараки уҳдадориҳои хароҷоти мақомоти маҳаллӣ доир ба ҳалли масъалаҳои марбут ба маҳал арзёбӣ мегардад. Иштироки буҷетҳои зинаҳои боло дар маблағгузории муштараки уҳдадориҳои хароҷоти шаҳраку ноҳияҳо, аз як тараф, манфиатовар ва, аз дигар тараф бошад, мушкилиҳоро дар дастрасӣ ба кумакҳои молиявӣ ба бор оварда, вобастагии молиявиро дучанд мегардонад.

Ба қисми масъалаҳои муаммодор дар ташаккули пойгоҳи даромади буҷетҳои маҳаллӣ, муносибатҳои байнибуҷетӣ, метавон пешниҳоди имтиёзҳои андозиро дар сатҳи андозҳои маҳаллӣ ва ҷумҳуриявӣ шомил намуд.

Дар сатҳи ҳукумат мавҷуд набудани усулҳо ва меъёрҳо барои ҳисоби ҳаҷми хароҷот ва дигар уҳдадориҳои молиявии шаҳраку ноҳияҳо, имкони таъмини кифоягии буҷетҳои маҳаллиро бо манбаъҳои даромад аз байн мебарад. Мониторинги вазъи молиявии шаҳраку ноҳияҳо, ки аз тарафи Вазорати молияи Ҷумҳурии Тоҷикистон амалӣ карда мешавад, танҳо хароҷоти аниқӣ буҷетҳои маҳаллиро ба қайд мегирад.

Таҳлилҳо нишон медиҳанд, ки ташаккули пойгоҳи иқтисодӣ ва, қабл аз ҳама, буҷетӣ-молиявии маҳаллӣ ба итмом нарасидааст. Чунин вазъро бо сабабҳои зерин метавон шарҳ дод:

Якум. Қонунгузорӣ ва хоҷагидорӣ амалӣ дар худ механизмҳои водоркунандаи мақомоти шаҳраку ноҳияҳоро дар самти идоракунӣ, фаъолгардонии фаъолият чиҳати зиёднамоӣ ва истифодаи самараноки иқтисодӣ истеҳсолӣ ва андозӣ ҷой надодааст.

Дуюм. Дар ҷумҳурӣ, бинобар сабаби пайдошавии ҳазорон буҷетҳои деҳотӣ (хоҷагиҳо, ҷамоатҳо), ки дар миқдори зиёди онҳо дурнамои воқеии рушд умуман дида намешавад, баргузории ислоҳоти буҷетиро торафт мушкил мегардонанд. Дар натиҷа, хароҷоти умумии “буҷетташаккулдиҳӣ”-и бартариятҳои наwgониҳои молиявиро аз байн бурдаанд.

Сеюм. Марҳилаи аввали ислоҳот дар механизмҳои танзими моликияти шаҳраку ноҳияҳо муайяниро ба бор наовард. Имкониятҳои истифодаи алтернативии он ба мақсадҳои иқтисодӣ, инчунин ҳадафҳои рушди иҷтимоию иқтисодии ҳудуди хеле танг боқӣ мемонанд. Меъёрҳои

муайян кардани дараҷаи оқилонаи марказикунонӣ ва ғайримарказонии маблағҳо дар низоми буҷетӣ лозим меояд:

- ҳадди марказии даромад дар зинаҳои болоии низоми буҷет бояд сарҳаде бошад, ки берун аз он функсияи баробаргардонии муносибатҳои байнибуҷетӣ бар зарари вазифаи ҳавасмандгардонии онҳо амал карда, боиси муносибатҳои вобастагӣ дар маҳаллҳо мегардад;

- маҳдудияти ғайримарказикунонии тақсимои даромадҳо дар сатҳҳои низоми буҷетӣ чунин хатте мебошад, ки берун аз он ташаббус ва мустақилият дар ташаккули иқтисодии андоз дар маҳал бо афзоиши ҷудогонагӣ иваз карда шуда, боиси вайрон шудани меъёрҳои ягонаи андоз гардида, фазои иқтисодӣ ба омезиши манфиатҳои миллӣ, минтақавӣ ва маҳаллӣ мувофиқат намекунад.

Ҳамин тавр, дар идоракунии молияи маҳаллӣ равиши илмӣ доштан ниҳоят муҳим мебошад. Зеро он имкон медиҳад, ки зимни коркарди қарорҳои идоракунӣ ба ҷуз аз талаботи қонунҳои иқтисодӣ, натиҷаи таҳлили иқтисодӣ, ҳамгироии оқилонаи методҳои иқтисодӣ-маъмурии идоракунӣ ба назар гирифта шаванд. Илман идоракунии молияи маҳаллӣ, бартаарафнамоии саривақтии падидаҳои манфиро тавассути дар амал ҷоринамоии методҳо ва фишангҳои нави молиявӣ тақозо намуда, аз байн бурдани усул ва методҳои куҳнашударо дар назар дорад. Дар баробари ин, маълумоти саҳеҳ ва саривақтии иқтисодӣ, нишондиҳандаҳои илман асоснокшуда, сифати баланди банақшагирии молиявии ҷорӣ ва дурнамои он ба мақсад мувофиқ мебошанд.

Адабиёт

1. Аюпова, С.Г. Методологические аспекты прогнозирования бюджетных доходов с учетом оценки степени риска поступлений /С.Г. Аюпова // Вестник Челябинского государственного университета. 2010. – № 6. – С. 81-85.
2. Боканов, А. А. Эволюция бюджетирования, ориентированного на результат /А.А. Боканов // Армия и общество. – 2012. – №1 (29). – С.134-137.
3. Каримов Б.И. Идоракуни ва ташаккулиёбии буҷети маҳаллии вилояти Хатлон /Б.И. Каримов //Паёми Донишгоҳи давлатии тиҷорати Тоҷикистон ISSN; 2308-054X №1(45)-2023 саҳ 281-290. Душанбе, 2023.
4. Командиров, М.А. Процессный подход к определению норм управляемости /М.А. Командиров // Экономика и управление: анализ тенденций и перспектив развития. – 2013. – № 9. – С. 94-100.
5. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи Буҷети давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон» барои солҳои 2021-2022.
6. Мелехин, В.Б. Методологические основы самоорганизации в управлении сложными социально-экономическими объектами / В.Б. Мелехин, Л.М. Багандова // Транспортное дело России. – 2010. – № 5. – С. 131-133.
7. Омори солонаи Ҷумҳурии Тоҷикистон, Агентии омори давлатии назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, - Душанбе: 2021-2022.
8. Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон ба Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон. – Душанбе: Шарқи озод, 2022. --13 с.
9. Сухарев, О.С. Системный подход к анализу эффективности бюджетных расходов и направлений развития экономики /О.С. Сухарев // Экономика и предпринимательство. – 2015. – № 1 (54). – С. 83-94.,
10. Фармони Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон аз соли 2022 таҳти рақами №1716

«Дар бораи тадбирҳои тақвият додани сатҳи ҳифзи иҷтимоии аҳоли ва зиёд намудани музди меҳнати ҳадди ақал, маоши амалкунандаи вазифавии кормандони муассисаю ташкилотҳои буҷетӣ, нафақа ва стипендия» // Чумхурият, 21 июни соли 2022.

11. Финансы: учебник. – 3-е изд., перераб. и доп. / под ред. проф. В. Г. Князева, проф. В. А. Слепова. – М.: Магистр, 2012. – 654 с.
12. Ясаков, А.С. Процессный подход к управлению экономическими системами /А.С. Ясаков // Вестник Воронежского государственного аграрного университета. – 2013. – № 2. – С. 324-328.

УДК: 347.1 (2:008)

САМТҲОИ АФЗАЛИЯТНОКИ РУШДИ ШАРИКИИ ДАВЛАТ ВА БАХШИ ХУСУСӢ ДАР МИНТАҚА

Зоҳири Тоҷиддин - ассистенти кафедраи менеҷмент ва маркетинги Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Суроға: 734025, Чумхурии Тоҷикистон, шаҳри Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ 17. Телефон: (+992) 988-61-61-46. E-mail: Zohir-6161@mail.ru

Шарикии давлат ва бахши хусусӣ маҷмуи муносибатҳои ҷамъиятии мебошад, ки дар пайвандии ҳуқуқҳои умумӣ ва хусусӣ ҷой гирифта, бо санадҳои гуногуни меъёрию ҳуқуқӣ ба танзим дароварда мешавад. Лоиҳаи эҳтимолии ШДБХ дар доираи сиёсати давлатӣ мавҷуд буда метавонад, ки дар худ тартибдиҳандаҳои аниқӣ ҳуқуқӣ ва танзимгариро дар бар мегирад.

Дар мақолаи илмӣ самтҳои афзалиятноки рушди шарикии давлат ва бахши хусусӣ дар минтақа мавриди таҳлил қарор гирифта, муайян шуд, ки давлат бояд бо бахши хусусӣ алоқамандии зич дошта бошад. Шарикии давлат ва бахши хусусӣ бо мақсади таъмини маблағгузорӣ, иҷро, банақшагирӣ, ба истифода додани объектҳо ва пешниҳод намудани хизматрасониҳои бахши давлатӣ таъкил карда мешавад.

Калидвожаҳо: бахши хусусӣ, шарикии давлат, сармоягузорӣ, тиҷорат, хизматрасониҳо, молтаъминкунандагон, муносибатҳои ҷамъиятӣ, инфрасохтори давлатӣ, рушди иқтисодиёт, маблағгузорӣ.

ПРИОРИТЕТНЫЕ НАПРАВЛЕНИЯ РАЗВИТИЯ ГОСУДАРСТВЕННО-ЧАСТНОГО ПАРТНЕРСТВА В РЕГИОНЕ

Зоҳири Тоджиддин - ассистент кафедры менеджмента и маркетинга Таджикского национального университета. Адрес: 734025, Республика Таджикистан, г. Душанбе, проспект Рудаки, 17. Телефон: (+992) 988-61-61-46. E-mail: Zohir-6161@mail.ru

Государственно-частное партнёрство - это совокупность общественных отношений, которые содержатся в звене общих и частных прав и регулируются различными нормативно-правовыми актами. Вероятный проект ГЧП может существовать в рамках государственной политики, которая сама по себе включает в себя четких правовых и регулирующих составителей.

В научной статье были проанализированы приоритетные направления развития государственно-частного партнерства в регионе, было установлено, что государство должно быть тесно связано с частным сектором. Государственно-частное партнерство создается с целью обеспечения финансирования, исполнения, планирования, сдачи объектов в эксплуатацию и предоставления услуг государственного сектора.

Ключевые слова: частный сектор, государственное партнерство, инвестиции, торговля, услуги, поставщики, общественные отношения, государственная инфраструктура, развитие экономики, мобильность.

PRIORITY DIRECTIONS OF PUBLIC-PRIVATE PARTNERSHIP DEVELOPMENT IN THE REGION

Zohiri Tojiddin - is an assistant at the Department of Management and Marketing of the Tajik National University. Address: 17 Rudaki Avenue, Dushanbe, 734025, Republic of Tajikistan. Phone: (+992) 988-61-61-46. E-mail: Zohir-6161@mail.ru

Public-private partnership is a set of public relations that are contained in the link of general and private rights and are regulated by various regulatory legal acts. A likely PPP project may exist within the framework of public policy, which itself includes clear legal and regulatory drafters.

The scientific proverb analyzed the priority directions of the development of public-private partnership in the region, it was established that the state should be closely linked with the private sector. A public-private partnership is created to ensure financing, execution, planning, commissioning of facilities and provision of public sector services.

Key words: private sector, public partnership, investment, trade, services, suppliers, public relations, public infrastructure, economic development, mobility.

Рушди минбаъдаи иқтисодию иҷтимоии ҳар як минтақаи Ҷумҳурии Тоҷикистон ва тамоми мамлакат, дар умум, баланд бардоштани сатҳи зиндагии аҳоли, баландбардории сифат, дастрасӣ ва паст намудани арзиши истифодаи неъматҳои ҷамъиятӣ, баланд бардоштани самаранокии идораи моликияти давлатӣ ва маҳаллӣ, маблағгузори калонро барои дурнамои дарозмуҳлат металабад. Ҳамчун яке аз фишангҳои нисбатан самараноки ҷалби сармояи хусусӣ ба соҳаҳои ҷамъиятиву муҳим шарикии давлат ва бахши хусусӣ баромад мекунад. ШДБХ ҳамкориҳои ба ҳамдигар манфиатовари шарикони умумӣ ва хусусиро дар назар дорад, ки аз як тараф, ба шарикони умумӣ имконият медиҳад мақсад ва вазифаҳои иҷтимоию иқтисодиро нисбатан самаранок ҳал кунад, аз тарафи дигар, ба афзудани рақобатпазирии ташкилот дар бозорҳои дохилӣ ва берунӣ мусоидат мекунад.

Шарикони мазкур дар аксар ҳолатҳо бо талаботи иҷро кардани кори муштарак асос меёбад (масалан, барои неъматҳои моддӣ, ташкили шароитҳои муайян ё иҷрои ин ё он вазифа). Барои иқтисоди Ҷумҳурии Тоҷикистон шарикии давлат ва бахши хусусӣ мафҳуми нисбатан нав аст, аммо дар сатҳи байналмилалӣ он хеле барвақт маълум аст.

Барои фаҳмидани нақши ШДБХ дар иқтисод зарур аст, ки ҷузъҳои таркибии механизми ШДБХ-ро шарҳ дод, аз он ҷумла маҳз ҷузъҳои зеринро: субъектҳо ва объектҳои ШДБХ, соҳаҳои афзалиятноки истифодаи ШДБХ, як қатор ҷанбаҳои механизми амалкарди ШДБХ, ҳамчунин, қоидаҳои ҷунин ҳамкорӣ [1, с. 129].

Чунончи, дар Британияи Кабир яке аз барномаҳои калон ин барномаи таълимии мактабӣ мебошад, дар ин ҷо 98 адад лоиҳаи соҳаи маориф 35

млрд фунт-стерлинг арзиш дорад. Барои як қатор мамлакатҳои дигари рушдёфта соҳаи афзалиятнок нақлиёт ба ҳисоб меравад. Дар Италия 75% лоиҳаи ШДБХ дар баҳши нақлиёт амалӣ мегардад, дар Австралия баҳши нақлиётӣ дар истифодаи ШДБХ қойи аввалро ишғол мекунад (25% лоиҳа) [10, с. 107].

Ғайр аз ин, ШДБХ ҳатто дар соҳаи нигоҳдории ҳабсхонаҳо низ амал мекунад ва рушд меёбад. Барои мисол, дар ИМА зиёда аз 7%-и маҳбусон дар ҳабсхонаҳои хусусӣ нигоҳ дошта мешаванд. Дар Фаронса «лоиҳаҳои ҳабсхонавӣ» 1,25 млрд долларро ташкил медиҳад.

Дар асоси базаи лоиҳаҳои ШДБХ соҳаҳои асосии амалисозии шарикиро дар Ҷумҳурии Тоҷикистон метавон ҷудо кард, аз он ҷумла маҳз:

1) соҳаи коммуналӣ (манзилгоҳӣ) (гармидиҳӣ, обтаъминкунӣ ва обҷудокунӣ, объектҳои мурочиат аз ТБО ва ғайра);

2) соҳаи энергетикӣ (таъмири капиталӣ ва азнавсозии объектҳои аловхонаҳо, хоҷагии шабакаи барқ, истифодаи объектҳои соҳаи энергетика ва ғайра);

3) соҳаи иҷтимоӣ, аз он ҷумла вобаста ба экология (объектҳои тандурустӣ, объектҳои муассисаҳои томақтабӣ, объектҳои варзишӣ, ба истифода супурдани объектҳои бунёдшуда /азнавсозикардашуда/ таъмиркардашуда, расондани ёрии тиббӣ санитарӣ, расондани хизматрасониҳо бо сатҳи баланди тарифи ОМС, ободонии боғу гулгаштҳо ва ғайра);

4) соҳаи нақлиёт (роҳҳои автомобилӣ ва фурудгоҳҳо, пулҳо, ба истифода додани маҷмуаҳои моликияти (барои мисол автомагистралҳо), хизматрасонии техникии объектҳои соҳаи нақлиёт ва ғайра);

5) соҳаи иттилоотию иртиботӣ (коммуникатсионӣ) (ташкили низоми таъмини идора ва назорати ҳаракат дар роҳҳо, қорӣ намудани низоми бехатарӣ ва ҳифзи тартиботи ҷамъиятӣ «Минтақаи бехатар» ё «Шаҳри бехатар», азнавсозии низоми хабардоркунии муҳофизати шаҳрвандӣ, ҳолатҳои фавқулода ва ғайра);

6) соҳаи кишоварзӣ ва шикору хоҷагидорӣ (сохтмони заводу коргоҳҳои консерв, маҷмуи гармхонаҳо ва ғайра).

Миқдори аз ҳама зиёди лоиҳаҳои ШДБХ ба соҳаи манзилгоҳию энергетикӣ дахл дорад (83%), қойи дувумро соҳаи иҷтимоӣ ишғол мекунад (13%), дар мавқеъҳои баъдина соҳаҳои нақлиёт (3%) ва иттилоотию иртиботӣ (1%) қой гирифтаанд, соҳаҳои кишоварзӣ ва шикорчигию хоҷагидорӣ яктой лоиҳа доранд (ҷамъ бо се лоиҳа). Аммо аз рӯи ҳаҷми сармоягузориҳои хусусӣ соҳаи нақлиёт пешсаф аст (қариб 56%), дар қойи дувум соҳаи манзилгоҳию энергетикӣ меистад (27,5%), сипас, соҳаҳои иҷтимоӣ (13,4%) ва иттилоотию иртиботӣ (3,1%)^{меоянд} [4, с.12].

Ҳоло ин ҷо як қатор ҷанбаҳои механизми амалкарди ШДБХ-ро ҷудо карда, шарҳ медиҳем, ки инҳоянд:

1) ҷанбаи ташкилию ҳуқуқӣ;

2) ҷанбаи молиявӣ сармоягузорӣ;

3) ҷанбаи техникую ташкилӣ;

4) ҷанбаи истеҳсолию хоҷагии механизми ШДБХ.

Нахуст ҷанбаи ташкилию ҳуқуқии механизми ШДБХ-ро мавриди назар қарор медиҳем. Ҷанбаи мазкур аз сатҳ, рӯйпӯши қоидавӣ (институтсионалӣ) иборат аст, ки имконият медиҳад сохтори ШДБХ ташаккул дода шавад. Ҳамчунин, ҷанбаи мазкур фаъолиятро дар бобати тайёркунӣ ва бастанӣ шартнома байни шарикони умумӣ ва хусусӣ, ташкили муҳити мусоид барои инноватсияро дар бар мегирад. Ин ҷо дар кадом шаклҳо ташкил шудани ҳамкориҳои шарикон оид ба ин ё он самт, кадом будани махсусияти соҳавии он ва сарчашмаҳои маблағгузорӣ аҳамияти муҳим доранд [1, с. 8].

ШДБХ маҷмуи муносибатҳои ҷамъиятӣ мебошад, ки дар пайвандии ҳуқуқҳои умумӣ ва хусусӣ ҷой гирифта, бо санадҳои гуногуни меъёрию ҳуқуқӣ ба танзим дароварда мешавад. Лоихаи эҳтимолии ШДБХ дар доираи сиёсати давлатӣ мавҷуд буда метавонад, ки дар худ тартибдиҳандаҳои аниқӣ ҳуқуқӣ ва танзимгариро дар бар мегирад. Меъёр ва низомномаҳои ҳуқуқӣ «қолаб», асоси механизми шарикӣ давлатию хусусӣ мебошанд, ки дар он мумкин аст ҷузъҳои дигари таъминкунандаи кори муътадил, муназзам ҳангоми иҷрои муносибатҳои шарикӣ «ба воя расанд».

Дар шароити имрӯзаи иқтисодӣ бо мақсади иҷрои муваффақонаи лоиҳаҳои калони инфрасохтори аҳамияти умумидошта муттаҳид кардани кӯшиш ва манфиатҳо аз тарафи мақомоти ҳокимияти давлатӣ ва намояндагони бизнеси хусусӣ барои расидан ба натиҷаи баландтарин дар доираи ҳамкориҳои мазкур зарур арзёбӣ мешавад.

Талаботи афзоянда ба замонавикунонии инфрасохтори мамлакат, азнавсозии объектҳои хоҷагии манзилию коммуналӣ, рушди лоиҳаҳои инфрасохторӣ, аз он ҷумла дорои хусусияти иҷтимоӣ ва соҳаҳои зиёди дигар рушди боз ҳам фаъоли муносибаҳои шарикӣ давлат ва бизнеси хусусиро талаб мекунад. Такмили шакл ва механизмҳои шарикӣ давлат ва бахши хусусӣ бо мақсади рушди инфрасохтори минтақаҳо бо истифодаи сармояи хусусӣ омили муайянкунандаи рушди иқтисодию иҷтимоӣ ва тараққии минтақаҳо мебошад ва натиҷанокии ислоҳоти қоидавӣ ва иқтисодиро нишон медиҳад [9, с. 76]. Яке аз вазифаҳои муҳимтарин барои дурнамои дарозмуҳлат паси сар намудани ноҳамвориҳо дар рушди шаклҳои ШДБХ ба ҳисоб меравад. Имрӯз норасоии таҷрибаи иҷро ва салоҳиятҳои мақомоти ҳокимияти давлатӣ дар ҳудудҳои минтақаҳо ва зиёда аз ин дар маҳалҳо дар ташаккул ва истифодаи механизмҳои шарикӣ давлат ва бахши хусусӣ баръало ба чашм мерасад.

Сохтори низоми минтақавии иқтисодӣ ва маҳдудиятҳои қоидавӣ аз бартарии рақобатпазир ва қобилияти рушд ёфтано пеш мегузарад. Ин ҷо ҳолати нисбатан муҳим суръати афзоиши бахшҳои алоҳидаи иқтисоди минтақаҳо ва соҳаи фаъолият, таъминоти захиравӣ мебошанд. Вобаста ба

ин, зарур аст, ки ҳамаи фишангҳои мавҷуда дар доираи минтақаҳо бо мақсади баландбардории нишондиҳандаҳои базавии иҷтимоию иқтисодии рушди низоми минтақавӣ истифода бурда шаванд.

Яке аз чунин фишангҳои рушди иқтисоди минтақаҳо шарикии давлат ва бахши хусусӣ ба ҳисоб меравад. Вобаста ба ин, мазмуни таҳқиқоти соҳаи шарикии давлат ва бахши хусусӣ аз ошкорсозии асоснок ва таҳқиқоти ҳамаи таркибҳои он, аз он ҷумла ҳуқуқи моликият ва ҳамаи амалиёти баъдина, ки бевосита ба онҳо алоқаманданд, иборат аст. Ин дар навбати худ имконият медиҳад моҳияти мафҳуми шарикии давлат ва бахши хусусӣ ва шаклҳои гуногуни иҷрои онҳо, ки барои соҳаҳои гуногуни иқтисод истифодашавандаанд, боз ҳам натиҷанок кушода дода шавад. Ҳангоми иҷрои механизми шарикии давлат ва бахши хусусӣ таҷзиякунии ҳуқуқҳои алоҳидаи моликият (ҳуқуқҳои истифода, идора, ҳуқуқ барои бадастоварии даромад ва ғайра) ва вобастакунонии онҳо ба ҳар ду тараф (ҳуқуқҳои байниҳамдигарӣ) бо шартҳои муайян ба амл меояд. Аммо на ба ҳамаи шаклҳои ҳуқуқ ин тақсимкунӣ истифода мешавад: ҳуқуқ барои доштани бемуҳлати неъматҳо, ҳуқуқи мустақилият, додани ҳуқуқ ба мерос. Вобаста ба ин, институти иқтисодии шарикии давлат ва бахши хусусӣ дар худ иқтидори бузурги тағйирот дорад, ки барои ҷомеа захираи муҳимтарин маҳсуб меёбад. Истифодаи босамари он барои давлат, бизнеси хусусӣ ва аҳолии мамлакат манфиати калон оварда метавонад [3].

Ба ташаккули босамар ва идораи моликияти давлатӣ, аз он ҷумла ба объектҳои ғайриманқул дар маҷмуи қитъаҳои замин ва бино, иншоот ва инфрасохтори техникий дар он ҷойгирифта дар ҳамаи давлатҳои мутараққӣ ба таври ҳаққонӣ аҳаммияти зиёд дода мешавад. Дар ин маврид дар ҳама ҷо барои муттаҳидгардонии мақсаднок ва аниқи қувваҳои мавҷуда ва иқтидорҳои давлат ва муассисаҳои маҳаллӣ, аз як тараф ва сохтори хусусӣ- аз тарафи дигар, кӯшиши зиёд ба харҷ дода мешавад. Дар бисёр аз кишварҳои ҷаҳон шакли эътирофшудаи ташкилӣ ва механизми муттаҳидгардонии қувваҳо аз рӯи аломатҳои монанди шарикии давлат ва бахши хусусӣ гардидааст.

Дар ин маврид аз тарафи сармоягузори хусусӣ нахостани маблағгузорӣ ба ин ё он сектор бештар аз он вобаста аст, ки ӯ на танҳо мақсадҳои стратегияи сармоягузориеро, ки давлат муайян кардааст, намебинад, балки худи омодагии давлатро барои ташкили иттиҳод бо бизнес дар асоси баробарҳуқуқ, яъне, дар асоси қоидаҳои шарикӣ мушоҳида намекунад. Аз ин рӯ, қоидаи сиёсии қоидавӣ (институтсионалӣ)-и шарикии давлатию хусусӣ тақозо мешавад, ки ҳатто дорои аҳаммияти равонӣ низ мебошад. Дар он давлат дар сатҳи аз ҳама боло қарор мегирад:

- омодагиашро ба ҳамкорӣ дар шакли шарикӣ эътироф менамояд (дар бораи эҳтимолияти ҳамкорӣ эълон менамояд);

- шарикиро шакли самаранокӣ иқтисодӣ меҳисобад;

- соҳаи шарикии давлатию хусусӣ ва мақсадхоеро, ки ӯ дар доираи иҷрои лоиҳаҳои мазкур пешбинӣ намудааст, муайян месозад;

- базаи қонунгузории устуворкунандаи асосҳои ҳуқуқии шарикиро ташкил менамояд;

- маъмурияти дахлдори кориеро, ки мақсадҳои давлатиро дар шароити шарикӣ ба иҷро мерасонад, таъин менамояд.

Аз ҳисоби чораҳои ба ин монанд мутобиқгардонии манфиатҳои давлат ва бизнес дар сатҳҳои гуногуни идораи иқтисодиёт ба даст дароварда мешаванд. Шарикӣ ҳамон вақт амалишаванда мегардад, ки ҳар ду шарик ҳавасманд бошанд. Дар натиҷаи ҳамкорӣ онҳо метавонанд мушкилотро боз ҳам босамар ҳал намоянд. Шакли ниҳии ҳуқуқии мутобиқгардонии манфиатҳо ҳамеша шартнома мебошад (сармоягузорӣ, консессионӣ, шартнома дар бораи ташкили минтақаи махсуси иқтисодӣ ва монанд ба инҳо). Шартномаи мазкур базаи аниқ ва шаффофи қонунгузорӣ бояд дошта бошад ва, бешак, аз ҷимояи қонунӣ бархӯрдор бошад.

Дар ҷамъбасти гуфтаҳои боло аз нуқтаи назари равандҳои идорӣ давраҳои зерини ташкили шарикии давлатию хусусиро дар доираи ҳар як лоиҳаи аниқ пешниҳод кардан мумкин аст:

- мутобиқгардонии аввалияи манфиатҳо, муайянкунии мақсадҳои афзалиятнок;

- қайди афзалиятҳо дар ҳуҷҷати барномавӣ (дорои хусусияти стратегӣ мебошад, муҳлати амалаш 3-5 сол ва зиёда аз он, муҳлат ва мақомоти вазифадор муайян карда шудаанд, бо як қатор регламентҳои зерқонунӣ бо тартиби қатъии иҷро устувор гардонда шудааст);

- ташаккули лоиҳаҳои аниқ дар асоси барномаҳо, пурра мутобиқ бо қонунҳои муайянкунандаи тартиби гузарондани озмунҳо;

- қайди натиҷаҳо дар шартномаҳое, ки дорои ҷимояи махсуси ҳуқуқӣ мебошанд.

Иҷрои ин чорабиниҳо мувофиқгардонии қоидавӣ - лоиҳаро ба шароит ва захираҳои ҳудуди алоҳида, ки бо мақсади рушди онҳо амалӣ гардонда мешавад, ба иҷро мерасонад.

Ҳамчун иштирокчии баробарҳуқуқи низоми шарикии давлатию хусусӣ ҳокимияти маҳаллиро бояд ҷудо намуд, зеро мақомоти ҳокимияти давлатӣ ва мақомоти худидораи маҳаллӣ дар амал субъектҳои алоҳидаи ҳокимияти расмӣ ба ҳисоб мераванд. Манфиатҳои онҳо ва имкониятҳояшон барои иҷрои лоиҳаҳои шарикии давлатию хусусӣ бисёр вақт ба ҳам мувофиқат намекунад, дар баъзе ҳолатҳо зидди ҳам мебошад.

1. Қоидаҳои бозӣ, қонунгузорӣ; Стратегияи рушд, афзалиятҳо; Дастгирии буҷетӣ (кафолати давлатӣ, субвенсия, андозбандии имтиёзнок); Ҳалли баҳсҳо; Назорат аз болои сифати хизматрасониҳо; Мониторинги самаранокии иҷрои лоиҳаҳо; Ташкили фазои мусоиди сармоягузорӣ; Ташаккули тарифҳо (дар баъзе мамлакатҳо, дар баъзе соҳаҳо); Иҷозатномаҳо, литсензияҳо.

2. Пешниҳоди қитъаҳои замин; Муайянкунии сиёсати рушди маҳаллӣ, нақшаҳои генералии нуқтаҳои аҳолинишин; Иҷозатномаҳо, литсензияҳо; Назорат аз болои сифати хизматрасонӣ; Ташаккули тарифҳо (дар баъзе мамлакатҳо, дар баъзе соҳаҳо); Мониторинги самаранокии иҷрои лоиҳаҳо.

3. Идораи объект; Ҳаракатнокии баланд; Суръатнокии қабули қарорҳо; Қобилият ба навовариҳо; Саъю кӯшиш барои ҷустуҷӯи беҳтаргардонии техникӣ ва технологӣ барои таъмини рақобатпазирӣ; Замонависозӣ; Кафолати устуворӣ ва сифати хизматрасонӣ; Иҷрои барномаҳои сармоягузориҳои молиявӣ.

Маълум аст, ки аз иҷрои муваффақонаи шарикии давлатию хусусӣ ҳамаи иштирокчиёни раванд – сохторҳои давлатӣ, маҳаллӣ ва бизнес бурд мекунад; бо ин ҷиҳатҳои пурқуввати худро ба кор мебаранд ва ба мақсадҳои гузошташон мерасанд. Аммо ногуфта намонад, ки истеъмолагарон (дар маҷмӯъ ҷомеа) низ дар тарафи бурдкунандагон қарор мегирад.

Маълум аст, ки амалигардонии сатҳи баланди лоиҳаи ШДБХ барои ҷонибҳо аз манфиат ҳолӣ нест (сохтори давлатӣ, маҳаллӣ ва бахши хусусӣ). Бо ин далел ҳамаи тарафҳо бояд дар иҷрои вазифаҳои ба зиммашон гузошташуда ташаббус нишон дода, оқилона амал намоянд. Натиҷаи фаъолияти самарабахши се субъекти номбаршуда заминаи хуб ба ҳолати беҳдошти ҳаёти ҷамъият гузошта метавонад [8, с. 75].

Ҷадвали 1. - Нақши иштирокчиҳои лоиҳаи ШДБХ дар ҷараёни амалигардонии он

СУБЪЕКТҲОИ САТҲИ ДАВЛАТ	СУБЪЕКТҲОИ САТҲИ МАҲАЛЛӢ	БАХШИ ХУСУСӢ (ТИҶОРАТ)
- муайян кардани қоидаи ташкили фаъолият «қоидаи бозӣ», бо истифодаи механизми қонунгузорӣ; - стратегияи рушди афзалиятҳо (приоритет); - дастгирии буҷет (кафолати давлатӣ, сабукиҳои андозӣ, субвенсия ва ғ.); - иҷозати назорат ва баҳсҳои касбӣ оид ба беҳдошти сифати мол ва хизматрасонӣ; - мониторинги самаранокии амалигардонии лоиҳа; - бунёди муҳити созгори инвеститсионӣ;	- пешниҳоди қитъаи замин; - муайян кардани сиёсати рушди маҳал, аниқ намудани нақшаи кулли нуқтаҳои аҳолинишин; - таъмини иҷозатномаи фаъолият; - назорати сифати хизматрасонӣ дар ҷараёни фаъолият; - ташаккули тарифҳо дар соҳаҳои гуногун; - мониторинги самаранокии амалигардонии лоиҳа.	- идоракунии самаранокии объект; - зудҳаракатӣ ва мутобиқшавии бармаҳал; - қабули фаврӣ ва оқилонаи қарорҳои идоракунии; - дорандаи имконият ва қобилияти инноватсионӣ; - сайёу кӯшиши пайваста дар роҳи дарёфти имкониятҳои беҳдошти вазъи техникаю технологияи фаъолият ҷиҳати таъмини рақобатпазирӣ; - беҳсозӣ ва ба ҳолати нав гузаронидани рафти фаъолият; - кафолати бозътимодии сифати хизматрасонӣ; - иҷрои сатҳи баланди барномаи сармоягузоришуда ва ғ.

- ташаккули тарифҳо (дар якчанд давлатҳо ва якчанд соҳаҳо).		
---	--	--

Сарчашма: Таҳияи муаллиф.

Яке аз аломатҳои хоси ҷаҳони имрӯза таваҷҷуҳи бештари ҳар ду тараф - ҳокимият ва бахши хусусӣ ба амалисозии лоиҳаҳои муштарак мебошад. Инҳо лоиҳаҳои мебошанд, ки дар асоси механизми шарикӣ давлат ва бахши хусусӣ иҷро карда мешаванд. Барои давлат дар ин лоиҳаҳо гузошта шудани истифодаи имконпазири иқтидорҳои бахши хусусӣ (иқтидорҳои молиявӣ, касбию таҷрибавӣ, идорӣ, кадрӣ, техникаю технологӣ, инноватсионӣ) баҳри иҷрои лоиҳаҳои муҳиме, ки ба ҳалли мушкилоти инфрасохторӣ мусоидат мекунанд, боиси таваҷҷуҳ мебошад.

Давлатҳои зиёд имрӯз ба камчинии инфрасохторӣ рӯ ба рӯ шудаанд. Ин камчинӣ аз чӣ иборат аст? Он дар бад шудани ҳолати роҳҳои автомобилгард, роҳҳои оҳан, таъмин набудани аҳоли бо низоми пурраи таълиму тарбия чун норасоии кӯдакистонҳо ва мактабҳо, нуқтаҳои тиббӣ дар соҳаи тандурустӣ ва ғайра ифода меёбад. Ин номгӯи нопурраи хадамоти пешниҳоднамудаи давлатист, ки мушкилоти онҳо барои ҷомеа душвориҳои зиёдро ба миён овардааст.

Ҳукуматҳои аксари мамлакатҳо ба хулосаи ягона омадаанд, ки барои ҳалли мушкилоти иҷтимоию инфрасохторӣ механизми анъанавии (классикӣ) ҷалби сармоягузориҳои бучетии давлатӣ, ки асоси воридоти даромадҳояш пардохтҳои андозист, кофӣ нест. Яке аз усулҳои ҳалли масъалаҳои мазкур ҷалби механизмҳои шарикӣ давлат ва бахши хусусӣ мебошад.

Дар навбати худ давлат барои бизнес-сохторҳои иҷроӣ босамари ШДБХ - лоиҳаҳоро бо роҳи ташаккули пойгоҳҳои муътадили меъёрию ҳуқуқӣ, пешниҳоди чорабиниҳои дастгирии давлатӣ, истифодаи фишангҳои молиявӣ (субсидияҳо, кафолатҳо, имтиёзҳои андозӣ) таъмин карда метавонад.

Вобаста ба он ки дастгирии байналмилалӣ Ҷумҳурии Тоҷикистон аз тарафи давлатҳои зиёд анҷом дода мешавад ва он ба секторҳои зиёди ҷомеа равона мегардад, вобаста ба ин қабулкунандагони ин ёриҳои башардӯстона зиёданд, масъалаи мутобиқгардонии он муҳим арзёбӣ мешавад. Президент ва Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон ба раванди ҷалб ва истифодаи захираҳои берунӣ барои ҳалли мушкилоти паст кардани сатҳи камбизоатӣ ва рушди иқтисодию иҷтимоии Ҷумҳурии Тоҷикистон аҳаммияти зиёд медиҳанд. Зеро ин масъалаҳо дар Стратегияи миллии рушд ва стратегияҳои миёнамуҳлате, ки аз он бармеоянд, ҷойи асосиро ишғол мекунанд.

Дар шароити имрӯзаи иқтисодӣ, бо мақсади иҷроӣ бомуваффақияти лоиҳаҳои калони инфрасохторӣ аҳаммияти умумидавлатидошта муттаҳидкунии кӯшишҳо ва манфиатҳо аз тарафи мақомоти ҳокимияти

давлатӣ ва намояндагони бизнеси хусусӣ барои расидан ба самараи баландтарин дар доираи ҳамкории мазкур зарур аст.

Рушди инфрасохтор одатан аз тарафи давлат маблағгузорӣ мешавад, зеро то вақтҳои наздик дар Ҷумҳурии Тоҷикистон пойгоҳи меъёрӣ барои иштироки бахши хусусӣ дар маблағгузорию рушди инфрасохтор мавҷуд набуд. Равшан аст, ки ҳоло ҳам чун пешина танзимгарони хусусӣ бо хатарҳои ҷиддӣ дар гузоштани воситаҳои молиявии худ рӯ ба рӯ мешаванд.

Аммо дар солҳои охир моделҳои гуногуни маблағгузорӣ ба вуҷуд омаданд, ки лоиҳаҳои дорои аҳамияти ошкор номида мешаванд. Онҳо ба таъмини лоиҳаҳои ба таври анъанавӣ ошкору умумӣ аҳамиятдоштаи бахши хусусӣ равона шудаанд [12]. Пайдоиши ин шаклҳо ташкили асосҳои ҳамкории баробархуқуқ ва ба ҳам манфиатбахшро дар байни давлат ва бахши хусусӣ пешбинӣ мекунад. Давлат дар ташкили шароит барои амалисозии бомуваффақияти барномаҳои шарикии давлатию хусусӣ нақши асосӣ мебозад: дар соҳаи такмили қонунгузорӣ, ташкили институтҳои махсус барои дастгирии шарикии давлат ва бахши хусусӣ ва таҳияи механизмҳои дастгирии молиявӣ.

Шарикии давлат ва бахши хусусӣ бо мақсади таъмини маблағгузорӣ, иҷро, банақшагирӣ, ба истифода супурдани объектҳо ва пешниҳод намудани хизматрасониҳои бахши давлатӣ ташкил карда мешавад.

Ҳамин тариқ, метавон хулоса баровард, ки шарикии давлат ва бахши хусусӣ дар сатҳи минтақавӣ ба шартномаҳои дахл дорад, ки дар доираи онҳо тарафи хусусӣ объектҳои инфрасохторӣ бунёд мекунад ва хизматрасониҳоеро пешниҳод мекунад, ки ба таври анъанавӣ одатан ба доираи фаъолияти давлат дохил мешуданд. Шарикии давлат ва бахши хусусӣ доираи васеи лоиҳаҳои иқтисодию иҷтимоии инфрасохториро пешбинӣ мекунанд, аммо асосан барои сохтмони беморхона, мактаб, роҳҳо, пулҳо, нақбҳо, шабакаи роҳҳои оҳан, низоми назорати хатти парвоз, иншооти обию коммуналӣ, ҳамчунин, барои идораи босамари ҳамаи онҳо истифода мешавад.

Адабиёт

1. Абдуалимзода, Ҳ.А. Оид ба ҷанбаҳои институтсионалии таъмини низоми амнияти иқтисодӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон / Ҳ.А. Абдуалимзода, И.Ш. Маҳкамов // Паёми молия ва иқтисод. – 2022. – №3 (32). – С. 5-12.
2. Аминов, И. Роль государственно-частного партнерства в развитии экономики Республики Таджикистан / И. Аминов, М.А. Окилова // Таджикистан и современный мир. - 2018. - №3 (62). - С. 25-39.
3. Барномаи давлатии сармоягузорӣ барои солҳои 2016-2020. [манбаи электронӣ] URL: https://medt.tj/tj/2013-09-01-18-19_28/programma-gos-investirovaniya-na-2011-2013.
4. Белицкая, А.В. Правовые формы государственно–частного партнерства в России и зарубежных странах / А.В. Белицкая // Предпринимательское право. – 2009. – №2. – С. 21–27.
5. Зоидов, К.Х. Государственно-частное партнерство – основа стабильности развития и экономической безопасности транспортно-транзитной системы России /

К.Х. Зоидов, А.А. Мелков, З.К. Зоидов: под ред. чл. корр. РАН В.А.Цветков. - М.: ИПР РАН, 2016. – 154 с.

6. Кадыров, Д.Б. Институциональные аспекты обеспечения продуктивной занятости и регулирование процессов миграции рабочей силы в Республике Таджикистан / Д.Б. Кадыров, Н.Н. Умаров // Вестник Таджикского национального университета. Серия социально-экономических и общественных наук. - Душанбе. – 2018. - № 9. - С.72-78.

7. Каюмов, Н. К. Приоритеты и меры по стимулированию экономического развития Республики Таджикистан в переходный период [Текст] / Н.К. Каюмов // Экономика Таджикистана: стратегия развития. - 2001. - №3. - С.116-117.

8. Раджабов, Р.К. Формирование системы обеспечения устойчивого развития предпринимательской деятельности в сфере транспортных услуг: проблемы и региональные аспекты: монография / Р.К. Раджабов, Х.Х. Хабибуллоев, К.Р. Ашуров: под ред. А.Рауфи. - Душанбе: Ирфон, 2011. - 204 с.

9. Сафаров, Б.Г. Чалби сармоя ба рушди инфрасохтори истеҳсоли дар шароити Ҷумҳурии Тоҷикистон / Б.Г. Сафаров, Р.С. Раҳимов // Паёми молия ва иқтисод. – 2022. – №3 (32). – С. 74-80.

10. Сафарова, Л.Д. Организационно-экономические особенности становления и развития государственно-частного партнерства в сфере услуг (на материалах Республики Таджикистан): Дисс. ... канд. экон. наук: 08.00.05 / Лола Давронджоновна Сафарова. – Душанбе, 2017. – 175 с.

11. Факеров, Х.Н. Потребительский рынок: проблемы регулирования: монография / Х.Н. Факеров. - Душанбе: Ирфон, 2002. - 182 с.

12. Хаёходжаев, Ф.М. Развитие частного сектора и человеческого потенциала как фактор формирования устойчивого роста национальной экономики / Ф.М. Хаёходжаев // Наука и инновация (научный и методический журнал). – Душанбе: Сифат, 2013.- № 2. - С. 128-133.

УДК:339.9. (575.3)

ҶАНБАҲОИ НАЗАРИЯВӢ ВА МЕТОДОЛОГИИ НИЗОМИ ПУЛӢ ДАР ҶУМӢУРИИ ТОҶИКИСТОН

Ҷориева Фариза - ассистенти кафедраи назарияи иқтисодии Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон. Суроға: 734067, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, кӯчаи Нахимов 64/14. Телефон: 904 36 97 99

Давлатова Наргис - ассистенти кафедраи таҳлили иқтисодии Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон. Суроға: 734067, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, кӯчаи Нахимов 64/14. Телефон: 903 03 27 01

Эмомов Муҳаммадбашир – муаллими калони кафедраи таҳлили иқтисодии Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон. Суроға: 734067, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, кӯчаи Нахимов 64/14. Телефон: 903 03 27 01

Иқтисодиёти Ҷумҳурии Тоҷикистон ҳамчун ҷузъи ҷудонашавандаи иқтисоди ҷаҳонӣ ба тағйирёбии вазъи иқтисодиёти берунӣ алоқаманд буда, аз тағйирёбии сиёсати кишварҳои хориҷа, аз ҷумла сиёсати монетарии бонкҳои марказӣ ва сатҳи нархҳои ҷаҳонӣ, низоми пулӣ ва осебазирӣ боқӣ хоҳад монд, ки дар шароити муосир равандҳои муносибатҳои давлат, новобаста аз вазъи иқтисодӣ ва сиёсӣ бо иқтисодиёти давлатҳои дигар алоқамандии зич дорад, ки яке аз ин омилҳо муносибатҳои сиёсати пулӣ мебошад.

Низоми пулӣ ҳамаи давлатҳои ҷаҳон, маҷмуи муносибатҳои иқтисодиётро, ки бо ташаккулёбии пул ва бозори пулӣ ба роҳ мондани он (мавҷудияти ниҳодҳои дахлдор, корҳои ташиқӣ, меъёрҳои ҳуқуқӣ) алоқаманданд, инъикос менамояд.

Дар мақолаи мазкур ҷанбаҳои назариявӣ ва методологии муносибатҳои пулӣ бо хариду фурӯши молу хизматҳо, сармоягузорӣ, робитаҳои иқтисодии беруна, қарзи байналхалқӣ, амалиёти пулӣ, пайдоиши пул ва дигар муносибатҳои иқтисодӣ мавриди баррасӣ қарор гирифтаанд.

Қайд карда мешавад, ки иқтисодиёти давлатҳои дар давраи гузариши қарордошта аз сатҳи бавуҷудоии таваккалҳои гуногун ва бартариҳои сиёсати пулии хориҷӣ вобастагӣ дорад.

Калидвожаҳо: бонк, пул, мол, иқтисодиёт, сиёсати пулӣ, таваррум, сиёсати ғоизӣ, истеҳсолот, воҳиди пулӣ, пули миллий, ҳаҷми пул.

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ДЕНЕЖНОЙ СИСТЕМЫ РЕСПУБЛИКИ ТАДЖИКИСТАН

Чориева Фариза - ассистент кафедры экономической теории Таджикского государственного финансово-экономического университета. Адрес: 734067, Республика Таджикистан, г. Душанбе, ул. Нахимова, 64/14. Телефон: 904369799.

Давлатова Наргиз - ассистент кафедры экономического анализа Таджикского государственного финансово-экономического университета. Адрес: 734067, Республика Таджикистан, г. Душанбе, ул. Нахимова, 64/14. Телефон: 903032701

Эмомов Мухаммадбашир - старший преподаватель кафедры экономического анализа Таджикского государственного финансово-экономического университета. Адрес: 734067, Республика Таджикистан, г. Душанбе, ул. Нахимова, 64/14. Телефон: 903032701

Экономика Республики Таджикистан, как неотъемлемая часть мировой экономики, связана с изменениями состояния внешней экономики и будет оставаться уязвимой к изменениям политики зарубежных стран, в том числе денежно-кредитной политики центральных банков и уровня мировых цен. Экономическая и политическая ситуация тесно связана с экономикой других стран и одним из таких факторов являются отношения денежно-кредитной политики.

Денежная система всех стран мира отражает совокупность экономических отношений, связанных с образованием денег и их становлением на денежном рынке (наличие соответствующих институтов, организационная работа, правовые нормы).

В данной статье доказано, что теоретико-методологические аспекты денежных отношений связаны с куплей-продажей товаров и услуг, инвестициями, внешнеэкономическими отношениями, международным долгом, денежными операциями, возникновением денег и другими экономическими отношениями.

Отмечено, что экономика стран переходного периода зависит от уровня разного экономического роста и преимущества внешней денежно-кредитной политики.

Ключевые слова: банк, деньги, товар, экономика, денежно-кредитная политика, инфляция, процентная политика, производство, денежная единица, национальная валюта, денежная масса.

THEORETICAL AND METHODOLOGICAL ASPECTS OF THE MONETARY SYSTEM OF THE REPUBLIC OF TAJIKISTAN

Chorieva Fariza - Assistant of the Department of Economic Theory of the State University of Finance and Economics of Tajikistan. Address: 734067, Republic of Tajikistan. Dushanbe, Nakhimov street 64/14. Phone: 904369799

Davlatova Nargiz - Assistant of the Department of Economic Analysis of the State University of Finance and Economics of Tajikistan. Address: 734067, Republic of Tajikistan. Dushanbe, Nakhimov street 64/14. Phone: 903032701

Emomov Mukhamadbashir - Senior Lecturer, Department of Economic Analysis, State Financial and Economic University of Tajikistan. Address: 734067, Republic of Tajikistan. Dushanbe, Nakhimov street 64/14. Phone: 903032701

The economy of the Republic of Tajikistan, as an integral part of the world economy, is associated with changes in the state of the external economy, and will remain vulnerable to changes in the policies of foreign countries, including the monetary policy of central banks and the level of world prices. The economic and political situation is closely related to the economies of other countries, and one such factor is the relationship of monetary policy.

The monetary system of all countries of the world reflects the totality of economic relations associated with the formation of money and their formation in the money market (presence of relevant institutions, organizational work, legal norms).

In this article, the theoretical and methodological aspects of monetary relations are related to the sale and purchase of goods and services, investments, foreign economic relations, international debt, monetary transactions, the emergence of money and other economic relations.

It is noted that the economies of the countries in transition depend on the level of different economic growth and the advantages of external monetary policy.

Key words: bank, money, commodity, economy, monetary policy, inflation, interest rate policy, production, monetary unit, national currency, money supply.

Таърихи тамаддун аз пайдоиши одам, оила, қабилаҳо, халқиятҳо оғоз меёбад. Тараққиёти ҷамъият, маданият, истеҳсолот, гуногунии шароити зист, муносибу манфиатовар будани мавзӯҳои алоҳида барои истеҳсоли молҳои ҷудогона, пайдоишу пешрафти касби ҳунармандӣ зарурати тақсимои ҷамъиятии меҳнатаро ба миён овард.

Тақсимои ҷамъиятии меҳнат дар навбати зарурати мубодилаи маҳсули меҳнат, яъне мол талаб кард, зеро сарфи назар аз истеҳсоли як ё якчанд намуди маҳсулот аз тарафи шахси алоҳида ҳар як фард ба садҳо намуди маҳсулот эҳтиёҷ дорад ва он пурра ё қисман бояд қонунгардонид шавад. Ҳамин тариқ, зарурати мубодилаи мол байни шахсони алоҳида, гурӯҳи одамон ва пешрафти истеҳсолот ба миён омад.

Ин мубодилот аз шакли одӣ - ивази як намуди маҳсулот ба дигар намуди он то ба дараҷаи олии муомилот – истифодаи пул омада расид. Дар зинаи аввали муомилот як мол ба моли дигар иваз карда мешуд.

Барои мардум зарур буд, ки ин моли махсус хосиятҳои зеринро доро бошад:

- ❖ аз тарафи ҷамъият эътироф шавад;
- ❖ барои истифода дар хариду фурӯш одию боварибахш бошад;
- ❖ сабуку камҳаҷм бошад;
- ❖ дорои арзиши устувор бошад;
- ❖ имкон бошад, ки асли будани он дарҳол санҷида шавад;
- ❖ тақсимшаванда бошад;
- ❖ дарозмуддат бошад.

Пул - ин моли махсуси дорои хусусиятҳои хосест, ки бо мурури замон аз молҳои дигар ҷудо шуда, ҳамчун ҳамарзиш (эквивалент)-и умумӣ эътибор пайдо кардааст. Моҳияти пул дар ягонагии се хусусияти он зоҳир мешавад:

- пул ҳамчун олои бевоситаи мубодилаи умумӣ (П-М);

- пул ҳамчун олоти мустақили мубодила (П-П);
- пул ҳамчуи олоти берунии ченаки меҳнат.

Моле, ки қобилияти ба ҳар моли дилхоҳ иваз шуданро дорад, ҳамарзиш (эквивалент)-и умумӣ номида мешавад. Пул ҳамчун ҳамарзиши умумӣ аз давраи пайдошавиаш чунин вазифаҳои бо ҳам алоқамандро иҷро мекунад:

- ченаки арзиш;
- воситаи муомилот;
- воситаи пардохт;
- воситаи андухт;
- пулҳои ҷаҳонӣ.

Низоми пулии Ҷумҳурии Тоҷикистон. Мутобиқи талаби Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон низоми пулии кишвар аз ҷониби Президенти он муайян карда мешавад.

Низоми пулии Ҷумҳурии Тоҷикистон аз ҷузъҳои зерин иборат аст:

Номи воҳиди пулӣ. Дар давлатҳои пешинаи тоҷикон асосан номҳои «динор», «дирам», «фулус», «рубл» (ҳангоми дар ҳайати Иттиҳоди Шуравӣ будани кишварамон), «рублҳои тоҷикӣ» (солҳои 1995-2000) истифода шудаанд. Пули миллии ҳозира - «сомонӣ» аз моҳи октябри соли 2000 дар муомилот буда, бахшида ба 1100-солагии давлати Сомониён ва дар асоси қарори комиссияи давлатӣ (соли 1992) номгузорӣ шудааст. Мувофиқи талаботи қонун «Дар бораи Бонки миллии Тоҷикистон» сомонӣ воҳиди ягонаи пулии Ҷумҳурии Тоҷикистон мебошад.

Тартиби таъмин намудани воҳидҳои пулӣ. Воҳидҳои пулии дар муомилот буда бо захираҳои молӣ, тиллоӣ, филизҳои қиматбаҳо, қоғазҳои қиматнок ва пулҳои озод табдилшавандаи Бонки миллии ва Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон таъминанд. Дар ҳолати пайдо шудани зарурати қарзидҳӣ ба Ҳукумат Бонки миллии Тоҷикистон гарави онро дар шакли қоғазҳои қиматнок талаб мекунад, яъне ин гуна қарзҳо бо қоғазҳои қиматнок таъмин мебошанд.

Механизми эмиссионӣ. Бонки миллии Тоҷикистон ягона сохтори эмиссионии мамлакат мебошад. Танҳо ҳамин сохтор ҳуқуқи чоп, ба муомилот баровардану аз муомилот гирифтани воҳидҳои пули миллиро дорад. Ин талаби Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи Бонки миллии Тоҷикистон» буда, иҷрои он аз ҷониби Бонки миллии Тоҷикистон таъмин карда мешавад.

Тартиби ба муомилот баровардану аз муомилот гирифтани сомонию дирам мувофиқи дастурамалҳои Бонки миллии Тоҷикистон амалӣ мегардад.

Сохтори ҳаҷми пули дар муомилотбуда. Сохтори зарурии пулҳои миллии дар муомилотбуда аз ҷониби идораи амалиёти кассавии Бонки миллии Тоҷикистон таъмин карда мешавад. Дар асоси таҷрибаи чандинсола кормандони идора сохтори пулҳои нақдию ғайринақдӣ ва воҳидҳои алоҳидаи сомонию дирамро барои таъмини дурусти муомилоти молӣ муайян намудаанд ва риояи онро таъмин менамоянд.

Банакшагирии гардиши пул бо мақсади пешбини вазъи иқтисодии кишвар. Идораи амалиёти кассавии Бонки миллии Тоҷикистон дар асоси маълумоти аз бонкҳои тиҷоратӣ гирифта нақшаи гардиши хазинавиरो тартиб медиҳад, ки барои муайян намудани сохтори асосноки ҳаҷми пули дар муомилотбуда ва таъмини иҷрои нишондиҳандаҳои дар барномаи иқтисодии мамлакат пешбинишуда зарур аст.

Механизми танзими муомилоти пули қарзӣ. Бонки миллии Тоҷикистон дар асоси талаби қонунҳо «Дар бораи Бонки миллии Тоҷикистон» ва «Дар бораи бонкҳо ва фаъолияти бонкӣ» воситаҳои зерини идоракунии муомилоти пули қарзиро, ба монанди каму зиёдкунии фоизи қарз, қабули меъёрҳои назорати риояи онҳо, маҳдудкунии ҳаҷми қарз ва ғайра истифода мебарад.

Тартиби муайян намудани қурби пули милли. Аз чанд тартиби муайян намудани қурби пули милли (нисбат ба пули алоҳида, масалан, евро; нисбат ба сабади пулҳо, қурби озод шинокуанда ва ғайра) Бонки миллии Тоҷикистон роҳи дар бозори озод муайян намудани қурби сомонино нисбат ба доллари амрикоӣ интихоб намудааст.

Қобили қайд аст, ки яке аз ҷузъҳои асосии низоми пулӣ, пул ба шумор меравад, бинобар ин сабаб, тағйир ёфтани шакли он ба тағйир ёфтани низоми пулӣ оварда мерасонад. Инчунин, як чизро ба назар гирифтани лозим аст, ҳар мамлакате, ки ба сӯи иқтисоди бозории муосир роҳ меёбад, бояд дар танзими иқтисодиёти давлат нақши назаррас дошта бошад, яъне ин бо воситаи пул ва муомилоти пул, ки унсурҳои асосии механизми танзими давлатӣ мебошанд, ки бо истифода аз он давлат метавонад дар пешрафти иқтисодиёт ва иҷтимоиёт саҳм гузорад, амалӣ мегардад. Агар давлат механизми дурусти ягона дар танзими низоми пулӣ надошта бошад, он гоҳ метавонад тамоми самтҳои иқтисодиёти кишварро хароб созад.

Дар ҳар як кишвар воситаи асосии мубодила ва муайянкунандаи арзиши ҳама гуна молу маҳсулот ва хизматрасонӣ бо пул ифода ёфта, дар хариду фурӯши маҳсулот, ҷамъоварӣ ва афзоиши сарват имконият фароҳам меоварад.

Моҳияти пул дар пайвандҳои раванди такрористехсолӣ асос ёфта, унсури пешбаранда, зарурӣ ва қисми таркибии фаъолияти иқтисодии ҷомеа ба ҳисоб меравад ва барои устувор гардонидани муносибатҳои молиявӣ хизмат менамояд.

Оид ба моҳияти пул ақидаҳои гуногун мавҷуд аст. Аз ҷумла, И.Д. Матскуляк қайд мекунад, ки пул ин «моли махсусест, ки ҳама намуди молҳо бо он иваз карда мешавад. Пул маҳсули махсус ба ҳисоб рафта, нақши эквиваленти универсалиро мебозад, ки дар навбати худ метавонад талаботи соҳиби худро қонеъ гардонад». [8, с. 7]. Эдвин Долан пулро ҳамчун "забони бозор" тавсия намудааст, яъне фаъолияти тиҷоратӣ асосан аз намудҳои гуногуни пардохтҳои пулӣ иборат мебошад, ки ин пулҳо аз ҷониби касе бароварда, ё ин ки қабул шудаанд [9, с. 12]. Инчунин, нарх низ дар муносибатҳои бозорӣ нақши назаррас дорад, чунки арзиши

молҳо, хизматрасониҳо ва ухдадориҳои молиявии оянда бо пул ифода меёбанд. Аз ин лиҳоз, моҳияти пул бояд дар асоси вазифаҳои иҷронамудааш муайян карда шавад, ин: воситаи пардохти молҳо ва хизматҳо, воситаи ченкунии арзиш, инчунин, воситаи нигоҳдории арзиш мебошад.

Олими дигари амрикоӣ Грегори Менкю ҷиҳати моҳияти пул чунин гуфтааст: “Пул ин маҷмуи дороиҳое мебошад, ки одамон барои хариди молу маҳсулот ва пардохти дигар намуди хизматҳо аз он мунтазам истифода мебаранд” [9, с. 736].

Дар асоси таҳлили адабиёти иқтисодӣ, асарҳои олимони ватанию хориҷӣ, ба хулосае омадан мумкин аст, ки пул – ин як воситаи муомилот буда, арзиши ҳамаи молҳо бо он муайян мегардад, яъне воситаи муҳими пешбаранда дар хариду фурӯши мол ба ҳисоб меравад. Дар ҳақиқат, пул молест, ки ҳамчун эквиваленти универсалӣ амал карда, арзиши ҳама гуна молҳо бо он инъикос меёбад.

Пул яке аз ихтирооти бузургтарини инсоният ба ҳисоб меравад. Ҷӣ тавре ки аз назарияҳо бармеояд пул 7-8 ҳазор сол пеш, аниқтараш, дар асрҳои III-II пеш аз мелод дар Бобули қадим пайдо гардидааст [4, с. 140]. Таърих аз он гувоҳӣ медиҳад, ки дар рафти эволютсия шакли пул аз пулҳои молӣ ба пулҳои филизӣ, аз пулҳои филизӣ ба пулҳои қоғазӣ, пулҳои қоғазӣ аз инҳо ба пулҳои қоғазӣ қарзӣ шакл гирифта, то ба замони муосир омада расидааст.

➤ Ба пулҳои молӣ инҳо дохил мешаванд: ангишт, нон, пӯсти чорво, табар ва ғайраҳо.

➤ Ба пулҳои филизӣ инҳо дохил мешаванд: металлҳои биринҷӣ, оҳан, мис, нуқра, тилло, платина.

➤ Ба пулҳои қоғазӣ филизӣ инҳо дохил мешаванд: банкнотҳо, пулҳои қоғазӣ ва тангаҳои сикказадашуда.

➤ Ба пулҳои қоғазӣ қарзӣ инҳо дохил мешаванд: чекҳо, васикаҳо, вомбаргҳо ва ғайра.

Аз гуфтаҳои боло ба хулосае омадан мумкин аст, ки ҳар як мамлакатро зарур аст, ки низоми пулии худро доро бошад.

Олими ватанӣ Ш.М. Раҳимзода дар китоби худ “Муомилоти пул ва қарз” оид ба низоми пулӣ чунин қайд намудааст: “Тартиби ба қонунҳо асосёфтаи ташкилу танзими муомилоти пулӣ аз ҷониби давлат низоми пулӣ ном дорад” [13, с. 256].

Ба ақидаи Д.С. Белоусов: «Низоми пулӣ як шакли ташкилии муомилоти пулӣ мебошад, ки дар давлат таърихан рушд карда ва бо қонунҳо асос ёфта, раванди доимии гардиши пулро ҳамчун воситаи муомилот ва пардохт таъмин менамояд» [1].

Низоми пулӣ – ин дастгоҳи муомилоти пулӣ дар кишвар мебошад, ки таърихан рушд ёфта ва бо қонунгузории миллий сабт шудааст. Он дар асрҳои 16-17 ҳангоми пайдоиш ва таъсиси истеҳсолоти капиталистӣ, инчунин, дар давлати мутамарказ ва бозори миллий ташаккул ёфтааст.

Қайд кардан бамаврид аст, ки дар Ҷумҳурии Тоҷикистон қонун «Дар бораи низоми пулии Ҷумҳурии Тоҷикистон» соли 1993 қабул гардида буд, ки он соли 1996 беътибор доништа шуд.

Айни замон низоми пулии Ҷумҳурии Тоҷикистон дар асоси Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон “Дар бораи Бонки миллии Тоҷикистон” ва дигар қонунҳои амалкунандаи Ҷумҳурии Тоҷикистон ба роҳ монда шудааст. Дар қонуни чунин мазкур қайд карда шудааст: «Низоми пулии Ҷумҳурии Тоҷикистон воҳиди расмӣ пулӣ, ташкил ва танзими муомилоти пулиро дар бар мегирад» [3, с. 210].

Пайдоиш ва ташаккулёбии низоми пулӣ марҳила ба марҳила чудо карда шудааст. Бо рушди муносибатҳои пулӣ-моӣ ва истехсолоти капиталистӣ, дар низоми пулӣ дигаргуниҳои назаррас ба амал омад. Аз давраҳои аввали пайдоиши низоми пулӣ бармеояд, ки низоми пулии моӣ, низоми пулии филизӣ ва низоми пулии коғазӣ арзи вучуд карда, дар шароити ҳозиразамони муосир низоми пулии коғазӣ қарзӣ низ пайдо гардидааст.

Истифодаи низоми пулии моӣ ба давраи аввали тараққиёти ҷамъият рост меояд. Дар он давра одамон барои қонеъ гардонидани талаботи худ як намуди молро ба намуди дигари мол иваз намуда, ё ин ки моли дар ихтиёрашон бударо ҳамчун пул истифода мебарданд. Масалан, деҳқон микдори муайяни гандумро бо чорво иваз мекард. Баъдан, ҳангоми амалӣ намудани муносибатҳои молиявӣ, аз байни ҳамаи молҳо молҳои муайян интихоб гардида, ҳамчун воситаи муомилот истифода бурда шуданд. Дар муомилот молҳо ба воситаи табар, пашми чорво, сафол, сангҳо, нон, биринҷ ва дигар намудҳои гуногуни мол пардохт карда мешуданд, ҳатто дар Мисри қадим дар замони ҳукмронии Юлий Сезар ғуломон ҳамчун пул истифода мешуданд, яъне арзиши як ғулом ба се гов, шаш ғӯсола, дувоздаҳ ғӯсфанд рост меомад.

Ҳамин тариқ, одамон ҳангоми амалӣ намудани муносибатҳои моӣ ва дарёфт кардани моли муносиб ҳамчун воситаи пардохт аз истифодаи як намуди мол ба намуди моли дигар мегузаштанд. Бо мурури замон одамон аз истифодаи пулҳои моӣ даст кашида, меҳостанд моли махсусе дар муомилот истифода шавад, ки тақсимшаванда, дар муносибатҳои моӣ қобили эътимод, бо худ гардонидани он қулай, аз ҷиҳати арзиш устувор, асли ё қалбакӣ будани он ба зудӣ фаҳмида шавад, истифодаи он дар муомилот дарозмуддат ва, аз ҳама муҳим, аз тарафи ҳамаи гурӯҳи одамон қабул ва эътироф шавад. Аз ҳамин лиҳоз, онҳо аз истифодаи низоми пулии моӣ даст кашида, ба истифодаи низоми пулҳои филизӣ гузаштанд.

Истифодаи низоми пулии филизӣ - аз фулузоти қиматбаҳо, тиллою нуқра ва намудҳои дигари фулузот иборат буд, ки ду давраи асосиро аз сар гузаронидааст:

1. Монометализм. Низоми пулии монометаллӣ (аз калимаҳои юнонии *monos* - як ва *metallon* - филиз, металл) сохторест, ки дар он танҳо як намуди филизи ба шакли муайян даровардашуда вазифаи пулро иҷро

кардааст [13, с. 150]. Пайдоиши ин низом дар Мисри қадим, ки асрҳои III-II пеш аз мелодро дар бар мегирад, ба назар мерасад, ки мардуми он давра ҳангоми амалӣ намудани мубодилаи молҳо аз пулҳои миссин истифода мебарданд. Истифодаи ин низом то нимаи асри XVIII идома ёфтааст. Сабаби аз байн рафтани ин низом дар пайдоиши тангаҳои филизии нукра ва тилло ифода меёбад, ки истеҳсолкунандаи он дар ин давра Россия, Ҳиндустон, Нидерландия ва Хитой ба шумор мераванд.

2. Биметаллизм. Низоми пулии биметаллӣ (аз калимаҳои bis - ду ва metallon - филиз, металл) сохторест, ки дар он вазифаи пулро асосан ду намуди филиз, тиллою нукра иҷро мекунад.

Низоми пулии қоғазӣ қисми таркибии иқтисоди давлат мебошад, ки вазифаи асосии он таъмини устувории макроиқтисодиёт буда, бо роҳи тағйир додани ҳаҷми пули дар муомилотбуда амалӣ мегардад [15]. Низоми пулии қоғазӣ қарзӣ ин маҷмуи муносибатҳои пулию қарзие мебошад, ки аз тарафи ташкилотҳои қарзӣ ва бонкӣ ба роҳ монда шуда, барои додани маблағҳои пулӣ дар намуди қарз ба субъектҳои хоҷагидорӣ бо шартҳои муайн амалӣ мегардад. Истифодаи низоми пулии қоғазӣ қарзӣ ба давраҳои рушд ёфтани муносибатҳои қарзӣ ва пайдоиши принципҳои ва шаклҳои қарз алоқаманд аст. Қарз дар шакли пул ё мол сурат гирифта, ин гуна муносибатҳо дар асоси шартҳои баргардонидани маблағи қарз, ё ин ки мол аз тарафи шахси қарзгиранда ба қарздиҳанда амалӣ мегардад. Муносибатҳои қарзӣ дар асоси риояи принципҳои қарз: муҳлатнокӣ, ғоизнокӣ, мақсаднокӣ, баргарданда ва таъминоти молидошта сохта мешаванд.

Дар шароити иқтисоди бозорӣ низоми пулии қоғазӣ қарзӣ чунин хусусиятҳои асосиро доро мебошад:

- Дар байни зинаҳои низоми бонкӣ муайян сохтани вазифаҳо оиди барориши пулҳои нақдӣ ва ғайринақдӣ (айни замон эмиссияи пулҳои нақдиро бонкҳои марказӣ ва ғайринақдиро бонкҳои тиҷоратӣ таъмин мекунанд);
- Набудани фарқият дар гардиш ва пардохти нақдӣ ва ғайринақдӣ, инчунин, мавҷуд набудани қонунгузорӣ байни пулҳои нақдӣ ва ғайринақдӣ;
- Механизми давлат дар танзими муомилоти пулию қарзӣ хусусияти монополистӣ не, балки иқтисодӣ дорад;
- Танзим ва назорати низоми пулӣ дар кишвар пурра тавассути бонки марказӣ амалӣ гардида, дар қабули қарорҳо оиди низоми пулӣ Ҳукумат дахлнопазир аст;
- Дар фаъолияти бонкӣ пулҳои қоғазӣ бо дороиҳои бонк таъмин карда мешаванд, яъне тилло ва металлҳои қиматбаҳо, пулӣ ва қоғазҳои қиматнок дар шакли захираҳои пулӣ баромад намуда, дар бонкҳо нигоҳ дошта мешаванд;
- Пасандозҳои аҳоли ба воситаи бонкҳои тиҷоратӣ ҷалб карда шуда, аз ҷониби бонки давлатӣ монополия вуҷуд надорад.

Баъд аз таҳлили ақидаҳои олимони доир ба эволюсияи низоми пулӣ, ба хулосае омадан мумкин аст, ки аз давраҳои аввали тараққиёти ҷамъият то ба замони муосир намудҳои зерини низоми пулӣ арзи вучуд дошта, яъне низоми пулӣ аз шакли молӣ ба филизӣ, аз филизӣ ба қоғазӣ ва аз низоми пулии қоғазӣ ба низоми пулии қоғазӣ қарзӣ табдил ёфтааст. Унсурҳои махсуси низоми миллии пулӣ, пули захиравӣ (резерв) мебошад, яъне пуле, ки бо он давлат дороиҳои зудфурӯши дохилӣ, минтақавӣ ва байналхалқии худро (доллари ИМА, евро, юани Чин, тиллову сангҳои қиматнок, қоғазҳои қиматноки давлативу ширкатҳо ва монанди инҳоро) барои танзими равандҳои макроиктисодӣ дар сатҳи иқтисодиёт нигоҳ медорад. Унсурҳои дигари низоми миллии пулӣ аз ин бозори пулӣ, реча (режим)-и қурби пулӣ ва паритети бартарии пулӣ иборат аст, ки мо онҳоро дар ҷадвали 1 таҳлил намудаем (нигаред ба ҷадвали 1).

Ҷадвали 1. - Фарқиятҳои байни унсурҳои низоми байналхалқии асъорӣ ва низоми миллии пулӣ

Унсурҳои асосии низоми байналхалқии асъор	Унсурҳои асосии низоми миллии пулӣ
1. Воҳидҳои пулии захиравии асъорӣ ва коллективӣ	1. Пули милли
2. Тартиб ва сохтори активҳои пардохтпазири байналхалқӣ	2. Шартҳои табдилпазирии пули милли
3. Механизми паритети пулӣ ва қурби асъорӣ	3. Режими қурби пулӣ
4. Шартҳои табдилёбии асъорӣ	4. Маҳдудиятҳои пулӣ
5. Шаклҳои ҳисоббаробаркунии байналхалқӣ	5. Ҳисоббаробаркунии давлат бо хориҷа
6. Режими бозорҳои асъории байналхалқӣ ва бозори ҷаҳонии тилло	6. Режими бозорҳои миллии пулӣ ва тилло, амалиёт бо сангҳои қиматбаҳо
7. Ташкилотҳои байнидавлатие, ки муносибатҳои молиявӣ – асъорро танзим менамоянд	7. Мақомоти миллии хизмат расонанда ва танзимкунандаи муносибатҳои пулӣ

Сарчашма: ҳисоби муаллифони аз рӯи адабиёти [14].

Аз ҷадвали мазкур ба хулосае омадан мумкин аст, ки байни мафҳуми пули милли ва асъори хориҷӣ фарқиятҳои зиёд мавҷуд аст. Умуман, давлате, ки мехоҳад пули миллии он дар сатҳи ҷаҳонӣ баромад намоёнд, бояд иқтисодиёташ устувор бошад. Яке аз нишонаҳои иқтисодиёти устувор ин ба таври табиӣ муайян гаштани қурби пули миллии он нисбати дигар пулҳо мебошад.

Дар давоми солҳои охир як қатор рӯйдоду пайомадҳои гуногуни нугувор дар ҷаҳон, аз қабилҳои низоъҳои тиҷоратӣ байни давлатҳои абарқудрат, хуруҷ ва паҳншавии бемории сироятии коронавирус (COVID-19), бӯҳрони шадиди молиявӣ иқтисодии ҷаҳон дар соли 2020, ҷоришавии бастаи таҳримҳои нав нисбат ба кишвари шарикҳои асосии стратегӣ ва сар задани муноқишаи сиёсӣ байни Россия ва Украина ба

раванди молиявию иқтисодии тамоми кишварҳои ҷаҳон, аз ҷумла Ҷумҳурии Тоҷикистон таъсири манфӣ расонида истодааст.

Аз ин лиҳоз, омилҳое, ки ба раванди ташаккули сатҳи таваррум дар дохили ҷумҳурӣ бештар таъсир мерасонанд, асосан хусусияти ғайримонетарӣ дошта, аз ҳисоби тақонҳои берунӣ – болоравии нархи ҷаҳонии молҳои хӯрокворӣ ва сӯзишворӣ ба вуҷуд меоянд.

Бо дарназардошти омилҳо ва хавфҳои мазкур тибқи маълумоти ХБА ва Бонки ҷаҳонӣ рушди иқтисодиёти ҷаҳон айнаи замон тамоюли коҳишёбиро дошта, дар соли 2023 мувофиқан дар доираи 2,7 ва 3,2 фоизӣ арзёбӣ гардидааст, ки ин дар муқоиса ба соли 2021 мутаносибан ба андозаи 3,4 ва 2,3 банди фоизӣ паст мебошад.

Дар чунин шароити зуд тағйирёбандаи иқтисодиёти ҷаҳон баҳри эмин нигоҳ доштани иқтисодиёти дохилӣ ва кам намудани осебпазирӣ аз таъсири манфии омилҳои берунӣ, барои андешидани тадбирҳо дар самти пурзӯр ва тақвият додани механизми татбиқи сиёсати пулию қарзӣ бо мақсади нигоҳдории сатҳи муътадили таваррум зарурат ба миён омадааст.

Аз ҷумла, тибқи пешгӯии ХБА, дар солҳои минбаъда мушкilotи асосӣ ин паст намудан ва муътадил нигоҳ доштани сатҳи таваррум ва интизории таваррумӣ маҳсуб меёбад. Зеро, пайомадҳои манфии пандемияи коронавирус (COVID-19) дар соли 2020, пешбурди сиёсати ҳавасмандгардонии пулию қарзӣ ва фискалӣ дар давоми солҳои 2020 – 2021, инчунин муноқишаи сиёсӣ низомӣ миёни Россияву Украина омилҳои таваррумиро то ҳадде зиёд намудаанд, ки бартараф намудани онҳо аз рӯйи сценарияи базавӣ то охири соли 2024 ва аз рӯйи сценарияи пессимистӣ зиёда аз 5 солро дар бар хоҳад гирифт. Тибқи арзёбии созмони мазкур ва ширкати тадқиқотии GPMN (Global Projection Model Network), сатҳи таварруми ҷаҳонӣ дар моҳи сентябри соли 2022 8,1 фоизро ташкил намуд, ки он дар 40 соли охир² баландтарин нишондод мебошад.

Тибқи маълумоти омории бонкҳои марказӣ (миллӣ), дар аксари кишварҳои ҷаҳон айнаи замон афзоиши назарраси сатҳи нархҳо мушоҳида гардида, интизор меравад, ки тамоюли болоравии онҳо то охири соли 2023 идома меёбад. Дар робита ба ин, аз ҷониби бештари бонкҳои марказӣ (миллӣ) пешбурди сиёсати зиддитаваррумии монетарӣ роҳандозӣ шуда истодааст [17].

Азбаски бонкҳои марказии кишварҳои тараққикарда меъёрҳои фоизиро (меъёри бозтамвил) барои мубориза ба таваррум тадриҷан боло мебаранд, вазъи молиявӣ дар саросари ҷаҳон, бахусус кишварҳои рӯ ба инкишоф, эҳтимолан боз ҳам мушкilotар хоҳад шуд. Дар натиҷа, ҳолати мазкур ба захираҳои байналмилалӣ ҳар як давлат фишор оварда, эҳтимолан боиси беқурбшавии пули миллӣ, афзоиши фишорҳои таваррумӣ, талафоти дороиҳову уҳдадориҳои пулӣ ва, ниҳоят, бухрони низоми молиявӣ хоҳад гардид.

Коршиносони Бонки ҷаҳонӣ низ дар соли 2023 таназзули (ретсессияи) иқтисодиёти ҷаҳонро бинобар пешбурди сиёсати қатъии пулиро қарзӣ (баланд намудани меёрҳои фоизӣ) аз ҷониби бештари бонкҳои марказии (миллии) ҷаҳон арзёбӣ намуда, эҳтимолияти ба як силсила бӯҳронҳои молиявӣ дучор гардиданро пешбинӣ менамоянд.

Бонки ҷаҳонӣ дар ҳисоботи худ қайд намудааст, ки бонкҳои марказии ҷаҳон дар соли ҷорӣ меёри фоизиро ба дараҷае баланд намуданд, ки чунин тамоюл дар панҷоҳ соли гузашта мушоҳида нашудааст ва идома додани он дар соли оянда низ аз эҳтимол дур нест. Бо вучуди ин, тибқи таҳлилҳои Бонки ҷаҳонӣ, то кунун баланд намудани меёри фоизи бонкҳои марказӣ (миллӣ) ва дигар тадбирҳои сиёсӣ барои паст кардани сатҳи таваррум дар ҷаҳон кофӣ нестанд. Сармоягузoron интизори онанд, ки бонкҳои марказӣ (миллӣ) меёрҳои фоизии сиёсати пулии ҷаҳониро то соли 2023 тақрибан ба 4,0 банди фоизӣ боло мебардоранд ва ин нисбат ба соли 2021 (ба ҳисоби миёна) қариб 2,0 банди фоизӣ зиёд мебошад.

Ҳолати мазкур, аз як тараф, боиси пешгирии омилҳои таваррумӣ гардида, аз дигар тараф бошад, ба коҳишёбии иқтисодиёти ҷаҳон ва фирори сармояи хориҷӣ аз кишварҳои рӯ ба тараққӣ мусоидат менамояд [16]. Дар робита ба ин, бонкҳои марказӣ (миллӣ) бояд вобаста ба вазъи молиявӣ ва макроиқтисодии кишвари худ сиёсати мутавозини пулиро қарзиро баҳри ноил гардидан ва муътадил нигоҳ доштани сатҳи таваррум идома диҳанд.

Дар ин раванд Бонки миллии Тоҷикистон низ дар радифи созмонҳои бонуфузи молиявии байналмилалӣ дар соли 2023 хавфҳо ва омилҳои қурбию таваррумии зеринро гурӯҳбандӣ менамояд:

- коҳишёбии тиҷорати байналхалқӣ дар соли 2023, бинобар интизориҳои баланди таваррумӣ ва тағйир ёфтани занҷираи таъминот;
- эҳтимолияти боло рафтани қурби доллари ИМА нисбат ба пули дигар кишварҳо, вобаста ба пешбурди сиёсати қатъии монетарӣ аз ҷониби Бонки марказии ИМА. Зеро, дар сурати боз ҳам баланд бардоштани меёри фоизӣ аз ҷониби Бонки марказии ИМА афзоиш ёфтани фишорҳои қурбию таваррумӣ дар минтақа, бахусус дар Ҷумҳурии Тоҷикистон, аз эҳтимол дур нест;
- эҳтимолияти боз ҳам мураккаб гардидани вазъи геосиёсӣ, инчунин, идома ёфтани муноқишаи сиёсӣ байни Россия ва Украина, ки боиси боло рафтани нархи молҳои хӯрокворӣ ва сӯзишворию энергетикӣ хоҳад гардид;
- мураккаб гардидани шароити молиявии ҷаҳонӣ эҳтимолан ба мушкил шудани пардохти қарзи давлатӣ ва ҷалби сармоягузорӣ оварда мерасонад;
- коҳишёбии иқтисодиёти Россия дар солҳои 2022–2023 ва рушди эҳтимолии он дар соли 2024 пешбинӣ карда мешавад.

Аз ин лиҳоз, дар соли 2023 низ омилҳое, ки бештар ба болоравии сатҳи таваррум дар дохили кишвар таъсир мерасонанд, асосан хусусияти ғайримонетарӣ дошта, аз ҳисоби таконҳои берунӣ – болоравии нархи ҷаҳонии молҳои хӯрокворӣ ва сӯзишворӣ ба вучуд меоянд. Зеро, дар бозорҳои ватанӣ ҳиссаи зиёди молу маҳсулот аз хориҷи кишвар ворид карда мешавад, ҳамзамон, дар сабади истеъмоли ҳиссаи молу маҳсулоти воридотӣ қариб 60,0 фоизро ташкил медиҳад.

Дар чунин шароити номуайянии иқтисодиёти ҷаҳон ва зиёд будани омилҳои қурбию таваррумии берунӣ ҷиҳати таъмин намудани муътадили сатҳи нархҳои дохилӣ ва рушди иқтисодиёти кишвар, мониторинги пайвастаи нишондиҳандаҳои макроиқтисодӣ, омилу хавфҳои берунии таҳдидкунанда ва сари вақт вокуниш нишон додан ба тағйироти назарраси онҳо амри зарурӣ мебошад.

Бо мақсади пурзӯр намудани механизми таъсирбахшии сиёсати ғоизӣ ва бартараф намудани мушкилиҳои дар он ҷойдошта, дар соли 2023 низ андешидани чораҳои зерин ба нақша гирифта шудааст:

- идома додани тақвияти эътимоди аҳоли ва дигар субъектҳо ба ғайриҷаҳонии низоми бонкии кишвар, бахусус Бонки миллии Тоҷикистон;
- ҷорӣ намудани механизми миёнакунонии захираҳои ҳатмӣ ҷиҳати идоракунии самараноки сатҳи пардохтпазирии ташкилотҳои қарзии молиявӣ;
- ҷоннок намудани бозори байнибонкии пул тавассути бунёди низоми (платформаи) махсуси амалиётӣ, зиёд намудани ғайриҷаҳонии ташкилотҳои қарзӣ ва таъмини шаффофият дар онҳо;
- идома додани назарсанҷӣ дар байни аҳоли вобаста ба интизории таваррум ва ҷорӣ намудани назарсанҷии корхонаҳои истеҳсоли бо мақсади таҳияи ҳисоботи ғайриҷаҳонии иқтисодӣ;
- дар ҳамбастагӣ бо вазорату идораҳои давлатӣ, шарикони рушд ва бахши хусусӣ идома додани татбиқи босамари “Стратегияи миллии фарогирии молиявии Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2022-2026”;
- идома додани раванди пешниҳоди ахборот ба омма.

Чунин ҳулоса намудан мумкин аст, ки ҷиҳати мутобиқ гардонидани санадҳои меъёрии ҳуқуқии амалкунанда ба реҷаи нав - ҳадафгирии таваррум бо назардошти таъмини шаффофият ва мутобиқат ба стандартҳои байналмилалӣ идома додани такмили санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ ба мақсад мувофиқ мебошад.

Дар баробари чорабиниҳои асосии зикргардида, инчунин, нигоҳ доштани сатҳи мақбули захираҳои байналмилалӣ барои таъмини хизматрасонии уҳдадориҳои давлат ва муътадили бозори дохилии пулӣ, таъмини ҳамоҳангӣ дар татбиқи сиёсати монетарӣю фискалӣ, вусъат бахшидани ҳисоббаробаркуниҳои ғайринақдӣ ҷиҳати коҳиш додани ҳиссаи пули нақд дар муомилот низ ба нақша гирифта шудаанд.

Адабиёт

1. Белоусов Д.С. Понятие денежной системы [электронный ресурс]. – URL: <https://be5.biz/pravo/f012/82> (дата обращения: 23.04.2022)
2. Долан Э. Дж. Деньги, банковское дело и денежно-кредитная политика / Э.Дж. Долан. – Л.: Драйден Пресс, 1991. – 446 с.
3. Иброҳимов И.Р. Муомилоти пул ва қарз: васоити таълимӣ / И.Р. Иброҳимов, М.А. Ниёзов. – Душанбе: Ирфон, 2010. – 210 с.
4. Клейсон Дж. Самый богатый человек в Вавилоне. Классическое издание, исправленное и дополненное. Переводчик Е. Ю. Харханов. / Дж.Клейсон — М.: АСТ, 2023. — 224 с.
5. Қонуни ҶТ «Дар бораи танзими асъор ва назорати асъор». - Душанбе, №964. 13.06.2013. - 12 с.
6. Кэмпбелл Р. Экономикс: Принципы, проблемы и политика / Р. Кэмпбелл, Макконелл, Стэнли Л. Брю, Флин Шон Масаки. – М.: ИНФРА-М, 2018. – 1056 с.
7. Чураев Б.М. Пул, қарз ва бонк / Б.М. Чураев. - Душанбе, 2012. - 114 с.
8. Мацкуляк И.Д. О деньгах и денежных отношениях / И.Д. Мацкуляк//Финансовая экономика. - 2014. - №1. – С.7-24
9. Менкью Н.Г. Макроэкономика. Пер. с англ. / Н.Г. Менкью. - М.: Изд-во МГУ, 1994. – 736 с.
10. Муминов А.Б. Пул, қарз, бонк / А.Б.Муминов, Т.Т.Муслихова. - Душанбе, 2014. - 126 с.
11. Островский Л.Е. Внешнеэкономическая деятельность предприятия / Л.Е. Островский. - Москва, 1999. - 434 с.
12. Паёми Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ, Пешвои миллат Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон ба Маҷлиси Олии ҶТ аз 26.12.2018 [манбаи электронӣ]. URL: <http://www.president.tj>. (санаи муроҷиат: 12.09.2020)
13. Раҳимзода Ш. Муомилоти пул ва қарз. Китоби дарсӣ (нашри дуюм) / Ш. Раҳимзода. – Душанбе: “ЭР-граф”, 2009. - 456 с.
14. Чулиев М.Х. Унсuri асосии низоми асъори миллӣ ва марҳилаҳои инкишофи он / М.Х. Чулиев // Паёми молия ва иқтисод. – 2021. - №4 (29). – С. 260-267.
15. Myfin.by — ваш гид в мире финансов! Денежно-кредитная система [электронный ресурс]. – URL: <https://myfin.by/wiki/term/denezhnokreditnaya-sistema#:~:text=>
16. World Bank. Is a Global Recession Imminent? September, 2022
17. World Economic Outlook, October 2022

УДК: 33.658.64 (575.3)

МАСЪАЛАҲОИ НАЗАРИЯВИИ ҚАРЗДИҲИИ ХУРД ДАР ШАРОИТИ МУОСИР

Урунова Сайёра Сухробовна - докторанти курси 2-юм аз рӯйи ихтисоси (PhD) 6D050600 - молияи Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон. Суроға: 734067, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, к. Нахимов 64/14. Телефон: +(992) 918180416.

Дар шароити имрӯзаи хоҷагидорӣ қарздиҳии хурд яке аз механизмҳои асосӣ ва фаъолгардонии баҳши истеҳсолот дар сатҳҳои гуногун ба ҳисоб меравад. Аз ин лиҳоз, дар сатҳи зарурӣ таҳқиқ намудани масъалаи мазкур яке аз шартҳои асосии таҳқиқоти анҷомдодаи муаллиф маҳсуб меёбад. Вобаста ба ин, дар мақола ҷанбаҳои асосии назариявӣ ва бартариҳои низоми қарздиҳии хурд барои низоми қарзии кишвар ва дар маҷмӯъ, иқтисодиёти ифшо гардидаанд. Бо сабаби он, ки тамоюлҳо ва мушкилоти асосии фаъолияти ташиклотҳои қарзии хурд, инчунин самтҳои рушди минбаъдаи фаъолияти ташиклотҳои қарзии хурд бо назардошти таҷрибаи ҷаҳонӣ ва воқеияти ҷорӣ иқтисодӣ пешниҳод гардидаанд, дар заминаи ин, масъалаҳои назариявии қарздиҳии хурд аз тарафи муаллиф мавриди баррасӣ қарор дода шудааст.

Калидвожаҳо: ташаббусҳо, низоми қарзӣ, иттиҳодияҳои қарзӣ, маблағгузориҳои хурд, ташиклоти маблағгузориҳои хурд. захираҳои молиявӣ, соҳибкорӣ, шуғл, савт, рушд.

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ВОПРОСЫ МАЛОГО КРЕДИТОВАНИЯ В СОВРЕМЕННЫХ УСЛОВИЯХ

Урунова Сайёра Сухробовна - докторант 2 курса специальности (PhD) 6D050600 – финансы Таджикского государственного финансово-экономического университета. Адрес: 734067, Республика Таджикистан, г. Душанбе, ул. Нахимова, 64/14. Телефон: + (992) 918180416.

В современных аграрных условиях кредит является одним из основных механизмов активизации производственной сферы на различных уровнях. С этой точки зрения изучение данного вопроса на необходимом уровне считается одним из основных условий нашего исследования. В связи с этим в статье раскрываются основные теоретические аспекты и преимущества системы микрокредитования для кредитной системы страны и экономики в целом. В связи с тем, что основные тенденции и проблемы деятельности малых кредитных организаций, а также направления дальнейшего развития деятельности малых кредитных организаций с учетом мирового опыта и современной экономической реальности представлены в контексте этих теоретических вопросов микрокредитования, обсуждаемых автором.

Ключевые слова: инициатива, кредитная система, кредитные союзы, микрофинансирование, микрофинансовая организация, финансовые ресурсы, предпринимательство, занятость, направление, развитие.

THEORETICAL ISSUES OF SMALL LENDING IN MODERN CONDITIONS

Urunova Sayora Sukhrobovna - 1st year doctoral student of the specialty (PhD) 6D050600 – finance of the Tajik State Financial and Economic University. Address: 734067, Republic of Tajikistan, Dushanbe Dushanbe, Nakhimov street 64/14. Phone: + (992) 918180416.

In modern agrarian conditions, credit is one of the main mechanisms for activating the production sector at various levels. From this point of view, the study and study of this issue at the required level is considered one of the main conditions of our study. In this regard, the article reveals the main theoretical aspects and advantages of the microcredit system for the credit system of the country and the economy as a whole. Due to the fact that the main trends and problems in the activities of small credit organizations, as well as directions for further development of the activities of small credit organizations, taking into account world experience and modern economic reality, are presented in the context of these theoretical issues of microcredit discussed by the author.

Key words: Initiatives, credit system, credit unions, microfinance, microfinance organization. financial resources, entrepreneurship, employment, direction, development.

Таҷриба нишон медиҳад, ки дар доираи равишҳои гуногуни таъмини рушди деҳот мавҷудияти захираҳои молиявӣ қарзӣ омили стратегии тағйироти сохтори иқтисодӣ маҳал ба ҳисоб мераванд. Таъмини маблағгузориҳои татбиқи ташаббусҳо дар сатҳи деҳот, аз он ҷумла дар самти рушди фаъолияти соҳибкорӣ истифодаи усулҳои гуногуни маблағгузориро пешбинӣ мекунад, ки дар байни онҳо қарздиҳии хурд шакли самаранок ва санҷидашудаи густариши фаъолияти иқтисодӣ шинохта шудааст.

Қарздиҳии хурд дар шароити Ҷумҳурии Тоҷикистон, ки минтақаҳои деҳоти он иқлим, миқёс ва иқтидори гуногун доранд, омили муҳимтарини таъмини шуғл, тавсеаи фаъолияти гуногуни иқтисодӣ ва рушди соҳибкорӣ дар самту соҳаҳои гуногун мебошад. Аз ин рӯ, инкишофи механизмҳои қарздиҳии хурд дар деҳоти Ҷумҳурии Тоҷикистон имкон медиҳад, ки тавассути пешниҳоди захираҳои қарзӣ дар таъмини татбиқи иқтидори соҳибкорӣ ва хоҷагидорӣ зиёда аз 6 млн нафар аҳоли шароити мусоид фароҳам оварда шавад [9, с. 4-5].

Шарти зарурӣ барои амалкардҳои тиҷоратӣ ин дастрасӣ ба захираҳои молиявӣ маҳсуб меёбад. Маҳдудиятҳо дар бозори хизматрасониҳои молиявӣ аз тарафи бахши бонкӣ ба пешрафти ниҳодҳои тиҷоратӣ кумак наменамояд. Дастрасии тиҷорати хурду миёна ба воситаҳои қарзии бонкӣ дар аксар ҳолат бинобар сабаби гаронии талаботи бонкҳо ҷиҳати таъмин ва гарав, тартиби мураккаб ва печидаи барасмиятдарории шартҳои қарз, меъёри баланди фоизҳо барои истифодаи воситаҳои қарзӣ мушкил арзёбӣ мегардад.

Дуруст қайд гардидааст, ки заминаҳои пайдоиши талабот ба қарзро дар соҳаҳои аосии истеҳсолоту савдо ва хизматрасонӣ вобаста ба талаботҳои замон ҷустан зарур аст [5, с. 5-11]. Аз ин хотир, низоми қарздиҳии хурд метавонад ҳамчун ҷойгузини бонкҳо амал намояд. Рушди ташкилотҳои маблағгузории хурд дар самти хизматрасонӣ ва пешрафти тиҷорати хурду миёна метавонад нақши муҳим ва арзандаро дар самти баланд бардоштани иқтидори истеҳсолии субъектҳои гуногуни иқтисодӣ иҷро намояд.

Зимни пешрафти бахши қарздиҳии хурд ба иқтисодиёт маблағҳое ҷалб мегарданд, ки аз тарафи хонаводаҳо истифода намегардиданд, дар баробари ин, барои теъдоди аҳолии камдаромад як фурсати изофӣ барои таъсис додани тиҷорат ба вуқӯъ меояд, тиҷорати хурду миёна бошад, имконоти иловагиро дар самти дарёфти сарчашмаҳои нави қарзӣ касб менамояд, махсусан зимни таъсиси ин институтҳо дар рустоҳо ва деҳот. Қарздиҳии хурд, асосан дар асоси моделҳои пурратар ва ҷойгузини моделҳои бонкӣ доир ба дастгирии иҷтимоии молиявӣ сохта шуда, он дурнамои боздеҳро дар бар гирифтааст. Аз ин хотир, дар самти пешрафти қарздиҳии хурд, бояд ба таҷрибаи ҷаҳонӣ таваҷҷуҳи хосса зоҳир намуд.

Дар сатҳи илмӣ ва муносибатҳои иқтисодӣ таъиноти қарздиҳии хурд дорои хусусият ва таърифҳои гуногун мебошад: Дар бархе маврид қарздиҳии хурд қомилан маҳдуд дарк мешавад, аввал аз ҳама, ба унвони қарзҳои хурд як миқдори муайяни меъёрии маблағро дар назар доранд. Дар дигар ҳолат бошад, он ба таври васеъ шарҳ дода шудааст, масалан маблағгузории хурд - ин доираи васеи хизматрасониҳои молиявӣ, аз ҷумла, илова бар қарздиҳӣ, инчунин имконияти ҷойгиркунии пасандозҳо, суғурта ва ғайраро доро мебошад.

Ба назари мо, таърифи муаллифоне, ки қарздиҳии хурдро дар шароити маҳдуд будани хизматрасониҳои суннатии бонкӣ ҳамчун як

навъи қонунии пешниҳоди хизматрасониҳои молиявӣ ва иҷтимоӣ ба субъектҳои соҳибкорӣ хурду миёна ва шахсони воқеӣ, ки баҳри баландбардории сатҳи зисти аҳоли, таъмини шуғл ва рушди соҳибкорӣ нигаронида шудаанд, нисбатан пурра ва амиқ мебошанд [1, с. 2].

Дар доираи як қатор тадқиқоти илмӣ доир ба қарздиҳии хурд ду гурӯҳи асосии вазифаи қарздиҳии хурдро аз ҳам ҷудо менамоянд: таъминоти рушди иҷтимоӣ ва иқтисодӣ. Дар доираи вазифаи иҷтимоӣ, қарздиҳии хурд ба унвони абзори василавие баромад менамояд, ки сатҳи камбизоатиҳо коҳиш дода, таҳрики ибтикороти соҳибкороиро густариш медиҳад ва ҳамчун механизм барои коҳиш додани баҳши молиявии ғайрирасмӣ ва аз ҷумла, демонополизатсияи низоми қарзӣ истифода бурда мешавад. Вазифаи иқтисодии қарздиҳии хурд ба устувории молиявӣ, устувории соҳибкорӣ, шаклгирии таърихи қарзии қарзгирандагонӣ хурд ишора мекунад. Қарздиҳии хурд ҳамчун як навъи мустақили фаъолияти иқтисодӣ баромад менамояд, ки метавонад даромад ба даст орад, ташкили ҷойҳои корӣ навро таъмин намояд, сифати хизматрасониҳои молиявиро баланд бардорад ва дар маҷмӯъ дар рушди низоми молиявӣ таъсиргузор бошад [3, с. 4].

Қарздиҳии хурд метавонад вижагиҳои ғайритиҷоратӣ ва тиҷоратӣ дошта бошад. Зимни дида баромадани дурнамои кӯтоҳ ва миёнамуҳлат дар кишварҳои дар ҳоли гузариш қарордошта, ба хусусиятҳои ғайритиҷорӣ он тамаркуз намудан ба мақсад мувофиқ мебошад.

Аҳдоф ва вазифаҳои қарздиҳии хурд асосан бо мансубияти кишвар ба ин ё он гурӯҳи кишварҳо муайян карда мешаванд:

- дар фақиртарин кишварҳо (Амрикои Лотинӣ, Африқо ва Осиё) ҳадафи аслии мубориза бо фақр аст. Дар ин манотиқ миқдори умумии қарзхоро қарзҳои хурд ташкил медиҳанд. Сарчашмаи асосии маблағгузор, асосан ташкилотҳои хайриявии байналмилалӣ ва ҳукуматҳои кишварҳои пешсаф мебошанд.

- дар кишварҳои рушдёфта (Аврупои Ғарбӣ ва ИМА) - бо қарздиҳии хурд асосан ташкилотҳои ғайритиҷоратӣ сару кордоранд; сарчашмаи асосии маблағгузорӣ асосан аз ҳисоби буҷетҳои сатҳи гуногун ва маҳаллӣ пешбинӣ гардида, ташкилотҳои хайриявӣ низ бетараф нестанд [5]. Маблағҳои қарзӣ дар қиёс бо кишварҳои фақрзада зиёдтаранд. Дар ин кишварҳо қарздиҳии хурд сегменти асосии маблағгузориҳои ғайрибонкӣ маҳсуб ёфта, ба сифати ҷойгузини низоми қарзии анъанавӣ баромад карда, дар рушди тиҷорати хурду миёна мусоидат менамояд.

- дар кишварҳои дар ҳоли гузариш ва пешсаф, қарздиҳии хурд асосан барои таъмин намудани ҳудиштиғолҳо ва мусоидат намудан ба соҳибкдороне, ки ба қарзи бонкӣ дастрасӣ надоранд, нигаронида шудааст.

Аломати фарқкунандаи қарздиҳии хурд дар он аст, ки он ба мизочон новобаста ба натиҷаҳои қаблӣ фаъолияти хоҷагидорӣ (соҳибкдорони тозатаъсис) ва мизочоне, ки дорои таърихи қарзӣ нестанд

ва гарави бақайдгирифташуда надоранд, хизмат мерасонад, ки он дар навбати худ дар дастрасӣ ба воситаҳои қарзӣ мусоидат менамояд. Равишҳои сода барои дарёфти қарзҳои хурд ба таври чашмгир афзоиш ёфта, талабот ба онҳо торафт зиёд мегардад. Ташкилотҳои маблағгузори хурд дар қиёс бо бонкҳои тиҷоратӣ, алалхусус дар самти таъмини қарз нисбатан чандиртаранд. Беҳтарин натоиҷ тавассути барномаҳои ба даст оварда мешавад, ки дар онҳо ҳавасмандгардонии ҳукумат бо имкониятҳои бахши хусусӣ ҳамроҳ мебошанд.

Аммо, дар айни ҳол, қарзҳои хурд барои қарздиҳанда абзори нисбатан хавфнок ба шумор мераванд. Бинобар ин, хавфҳои марбут бо хисороти бештари ғоизҳо ҷуброн карда мешаванд. Тибқи таҷрибаи ҷаҳонӣ, сарфи назар аз қарзҳои таъминнадошта, нишондиҳандаҳои бозногашти қарз дар ташкилотҳои хурди қарздиҳӣ дар сатҳи ниҳоят паст қарор дошта, барои корхонаҳои хурду миёна дастрасӣ пайдо намудан ба ин шакли хизматрасонӣ, аз имтиёзҳои қарзӣ дида, афзалияти бештар дорад.

Таҷрибаи кишварҳои дар ҳоли гузариш қарордошта аз зарурати дастгирии давлатии бахши қарздиҳии хурд шаҳодат медиҳад. Пуштибонии иттиҳодияҳои қарзӣ аз тарафи Бонки марказӣ, пешниҳоди имтиёзҳои андозӣ ва иҷтимоӣ, имконоти низоми молиявии кишварро густариш дода, ҳавасмандии ҷомеа ва ниҳодҳои тиҷоратиро дар сармоягузори воситаҳои худӣ ба иттиҳодияҳои қарзӣ ба маврид зиёд мегардонад, ки он дар навбати худ боиси ҷунбиши аҳоли ва ниҳодҳои тиҷоратӣ мегардад, ҳамчунин, воридшавии воситаҳои иловагиро ба минтақаҳои ниёзманд босуръат тезонида, сатҳи касбияти мутахассисони иттиҳодияҳои қарзиро тақвият медиҳад ва дар баробари он, масъулияти онҳоро ҷиҳати афзоиши натоиҷи молиявии фаъолияти муассиса зиёд мегардонад [6].

Таҷрибаи фаъолияти ташкилотҳои хурди қарздиҳӣ дар Тоҷикистон он қадар ба мақсад мувофиқ нест. Ҳукумат ва ниҳодҳои иқтисодии он аз кумакрасонӣ ба ин ташкилотҳо даст кашидаанд, дар баробари ин, мавҷуд набудани пойгоҳи маҷмуии қонунгузорӣ ба рушди ин бахш мусоидат нахоҳад кард. Ташкилотҳои қарзии хурде, ки дар кишвари мо фаъолият доранд, ба талаботи стандартҳои ҷаҳонӣ ҷавобгӯ нестанд, зеро тавре қаблан иброз доштем, аҳдофи асосии ин ташкилотҳо дар кишварҳои дар ҳоли гузариш қарор дошта, набояд ба самти тучорӣ ва гирифтани даромад нигаронида шавад, қабл аз ҳама, онҳо бояд дар баландбардории сатҳи иҷтимоии аҳоли таъсиргузор бошанд ва ба аҳоли ва соҳибкорони хурду миёна қарзҳои мақсадноки иҷтимоиро пешниҳод намуда, дастёри ин қишри ҷомеа бошанд. Аммо, чунин ҳолатро дар низоми молиявии кишвар мушоҳида намудан ғайриимкон аст. Ба ҷуз аз ин, сатҳи инкишофи кооператсияи ташкилотҳои қарзӣ дар Тоҷикистон дар байни кишварҳои пасошӯравӣ дар сатҳи пастарин қарор дорад. Бояд иброз дошт, ки то инқилоби соли 1917 ва Россияи подшоҳӣ ва манотиқи мансуб ба он,

махсусан Осиёи Миёна ташкилотҳои қарзии хурди мутафавит мақсаднок ва самаранок фаъолият менамуданд, аз ҷумла дар рустоҳо ва манотиқи дурдаст. Онҳо воситаи асосии таъмини деҳқонон ва кишоварзон бо воситаҳои қарзӣ ба шумор мерафтанд. Аз ин хотир, омӯзиши таҷрибаи дохилӣ ва байналмилалӣ ҷиҳати рушди иттиҳодияҳои қарзии хурд ва умуман, ташкилотҳои хурди қарзии гуногун шакл ба мақсад мувофиқ мебошад. Дар таҷриба низоми қарздиҳии хурд дорои як қатор хусусиятҳои хос мебошад ва ин хусусиятҳо дар ҳар як давлати алоҳида гуногун мебошад.

Қарздиҳии хурд дорои як қатор хусусиятҳои хос мебошанд, ки меъёрҳо ва нишондиҳандаҳои зеринро дар бар мегирад; [9]

- шунавандагони мақсаднок - соҳибкорони хурду миёна ва шаҳрвандоне, ки бо пул таъмин намебошанд;
- ҳаҷми қарзҳои хурд (дар ҳар як давлати алоҳида аз рӯи талаботи меъёри қарзҳои хурд гуногун буда, он аз 5000 то 10000 доллар мебошад);
- кутомуҳлат будани қарздиҳӣ;
- алоқамандии зичи сари вақт баргардонидани қарзҳои гирифташуда;
- муқоисаи меъёри фоизи баланди қарздиҳӣ ва ғ.

Дар татбиқи равандҳои амалигардии рушди низоми қарздиҳӣ ба субъектҳои гуногуни соҳибкорӣ раванди фаъолияти қарздиҳӣ ва дастгирӣ аз тарафи бахши институтсионалӣ дар доираи имкониятҳо бояд сода карда шуда, зарурати бехатарии ташкилотҳои қарздиҳанда ба инobat гирифта шавад.

Якум, зарур аст, ки ташкилотҳои қарзӣ бояд ба соҳибкорон рӯйхати пурраи ҳуҷҷатҳои заруриро барои гирифтани қарз ва тавсияҳои методӣ барои таҳия ва арзёбии рушди фаъолияти ҳаматарафаи худ пешниҳод намоянд.

Дуюм, дар марҳилаи қарздиҳӣ ба соҳибкорони хурду миёна зарур аст, ки бораи дурнамо маълумоти воқеиро дар бораи дастгирии минбаъдаи фаъолияти худ пешниҳод намоянд.

Сеюм, фаъолияти субъектҳои гуногуни соҳибкорӣ дар ҷараёни истеҳсолот ё амалӣ намудани ягон намуди фаъолият дорои инноватсия бошад, то аз рӯи ҳадаф бо назардошти дастрасӣ ба истифодаи захираҳои давлатӣ ва тақсимои сармояи мустақим пешбинӣ гардад, ки дар он масъалаи суғурта ва кафолатҳои ҳукумат барои пардохти қарзҳо пайваст бошанд.

Ҳамчунин, фондҳои дастгирии соҳибкорӣ бояд ба ҷалби сармояи аз аҳоли ҷиҳати татбиқи дастгирии лоиҳаҳои саноатӣ ва инноватсионӣ барои афзоиш додани ҳавасмандии қарздиҳии хурд мусоидат намояд. Вобаста ба ин, С. Махшулов, Б. Хоҷаев, Қ. Сафаров дуруст қайд менамоянд, ки дар шароити маҳдудияти имконият ва захираҳои қарзҳои хурд воситаи ягонаи ташкили фаъолият ва таъмини дастрасии аҳоли ва соҳибкорон ба захираҳои молиявӣ мебошад. Қарзҳои хурд ва тавсеаи

таҷрибаи пешниҳоди он низ маҳз дар заминаи тақвияти нақши муҳими он дар дастгирии табақаҳои осебпазири аҳоли ва мавзеи деҳот густариш ёфта, дар ҷаҳони муосир фишанги маъмул ва самараноки баландбардории дастрасӣ ба захираҳои қарзӣ ба ҳисоб меравад [5, с. 9].

Бо мақсади тақвияти амалкардҳои низоми қарзӣ ва бо назардошти ноустувории бахши ғайрибонкӣ, алалхусус бо кумаки давлат ва ниҳодҳои марбут ба он пешниҳоди фазо ва шароити мусоид барои таъсис ва фаъолияти воқеии ташкилотҳои қарзии хурд ва ҳамчунин, кооператсияи онҳо зарур арзёбӣ мегардад. Чунин иқдомҳо ба вусъатёбии рақобат дар самти қарздиҳӣ байни бонкҳо ва бахши ғайрибонкӣ мусоидат намуда, он дар навбати худ, дар коҳишёбии арзиши воситаҳои қарзӣ барои қарзгирандагон боис мегардад. Рушди бахши ғайрибонкӣ имконоти ҷалби бештари пасанадозхоро ба миён оварда, дар баробари ин, ба афзоиши ҳисоббаробаркуниҳо ва хизматрасониҳои қарзӣ бе ҷалби бонкҳо оварда мерасонад, ки он барои соҳибкорони хурду миёна ва умуман, хонаводаҳо пешомади хуб дорад.

Ҷанбаи захиравӣ: бояд қайд намуд, ки маҳз бонкҳо дорои воситаҳои пулии зиёд буда, иқтидори расонидани хизматрасониҳои мухталиф, аз ҷумла қарздиҳии хурдро доранд, аммо онҳо ин бозорро ғайриҷаззоб, бисёр пурхатар ва пурхарҷ мепиндоранд. Пешбиниҳои кутохмуддат ва миёнамуддат нишон медиҳанд, ки барои фаъол шудани бонкҳо дар ин самти фаъолияти иқтисодӣ фурсати каме боқӣ мондааст. Дар ин росто, тавсия мешавад таҷрибаи байналмилалӣ қарздиҳии бонкӣ ба таври систематикӣ мутолиа шавад. Ҳамчунин, масъалаи ҳимоёти молиявии ташкилотҳои хурди қарзиро аз тарафи давлат ба унвони иштирокчиёни махсуси низоми қарзӣ, бояд таҷдиди назар кард, то иҷрои аҳдофи иқтисодӣ-иҷтимоӣ таъмин карда шавад.

Вобаста ба ин, қарздиҳии хурд дар Ҷумҳурии Тоҷикистон нишон медиҳад, ки одамоне, ки қарзҳои хурд гирифтаанд, на танҳо аъзои оилаи худро бо кор таъмин месозанд, балки боз ҷойҳои иловагии корӣ сохта, бо ҳамин ба афзоиши даромади хонаводаҳои худ ва баромадан аз ҳолати камбизоатӣ мусоидат намуда, ҷиҳати коҳиши сатҳи камбизоатӣ ва ҷинояткорӣ дар мамлакат саҳми назаррас мегузоранд. Барномаҳои хурди молиявӣ аз барномаҳои маъмулии бонкҳои тиҷоратӣ аз рӯи методологияи амалиётӣ, сохтори ташкилӣ ва принципҳои тақсими ғоидаи ташкилот ба кулӣ фарқ мекунад.

Ҷанбаи инфрасохторӣ; ба таври амиқ наметавон натиҷа гирифт, ки инфрасохтори хизматрасонии молиявӣ дар бахши қарздиҳии хурд ва дар самти марбут ба хизматрасониҳо вуҷуд дорад, зеро парокандагии бонкҳо ва ташкилотҳои хурди қарзӣ, ки ҳоси низомҳои ноустувор ва ба вижа низоми нисбатан кучаки ҷумҳурии мо мебошад, ба рушди инфрасохтори муосири молиявӣ монеаҳо эҷод менамояд. Ташкилотҳои қарзии хурд аз назари методологӣ ва стандартҳои фаъолият пароканда буда, бахшҳои бозор аз назари мизони фаъолият қобили муқоиса нестанд. Тамоми

ташкilotҳои хурди қарзӣ ба таври мустақим ба қарзгирандагон хизмат мерасонанд ва дар сатҳи аввалия фаъолият менамоянд. Ҳамоҳангӣ ва рушди муттафиқонаи бахш дар умум метавонад ба ташаккули институти устувори зинаи дуҷуми бонкӣ мусоидат намояд. Дар айни замон бо назардошти мушкилоти мавҷуда яке аз роҳҳои муосири дастгирии ҳаматарафаи давлатӣ таъмини субъектҳои соҳибкорӣ ба захираҳои молиявӣ ин қарзҳои низомии бонкӣ мебошанд. Дар заминаи пешниҳоди қарзҳои гуногуни низомии бонкӣ метавон то як андоза фаъолияти субъектҳои соҳибкорино ҷоннок намуд.

Адабиёт:

1. Васильева Е.В. Общество взаимного кредита как институт микрофинансирования / Е.В. Васильева // Аудит и финансовый анализ. – 2007. – № 2. – С. 294-314.
2. Був В.П. и др. Принципы, опыт и перспективы взаимодействия банков и небанковских микрофинансовых организаций в России. Резюме итогового доклада по исследованию / В.П. Був и др.; под ред. Шестоперова О.М. – М., 2004. – 20с.
3. Балтаджян Г.А. Развитие небанковских кредитных услуг предприятиям малого бизнеса / Г.А. Балтаджян // Финансы и кредит. – 2012. – № 5. – С. 48-51.
4. Кульматова Р.У. Микрофинансирование в странах с переходной экономикой: Опыт и практика деятельности кредитных союзов в Кыргызской Республике / Р.У. Кульматова // Финансы и кредит. – 2008. – № 33. – С. 69-77.
5. Махшулов С.Ҷ. Қарзҳои бонкӣ ҳамчун сарчашмаи муҳими молиявии захираҳои барои истеҳсоли маҳсулотҳои хоҷагии қишлоқ / С.Ҷ. Махшулов, Б.Б.Хоҷаев, К.С. Сафаров // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Бахши илмҳои иҷтимоӣ ва иқтисодӣ ва ҷамъиятӣ. - 2018. - № 11. - С. 5-11.
6. Михайлова Н.В. Развитие микрофинансирования в России / Н.В. Михайлова // Ученые записки Российской Академии предпринимательства: роль и место цивилизованного предпринимательства в экономике России: сборник научных трудов. Вып. XXI. Ред. В.С. Балабанов. – 2009. – С. 45-51.
7. Маковецкая Н. Кассы взаимопомощи / Н. Маковецкая // Прямые инвестиции. – 2008. – № 5. – С.45-50.
8. Чаянов А.В. Основные идеи и формы организации сельскохозяйственной кооперации / А.В. Чаянов // Избранные труды. – М.: Колос, 1993.- 420с.
9. Панаедова Г.И. К вопросу о формировании на российском рынке системы микрофинансирования / Г.И. Панаедова // Финансы и кредит. – 2009. – № 15. – С. 2-6.
10. Хоҷаев Б.Б. Рушди низомии қарздиҳии хурд дар деҳоти Ҷумҳурии Тоҷикистон: дисс. барои дарёфти дараҷ. номзоди илмҳои иқтисодӣ / Б.Б. Хоҷаев. – Душанбе, 2021. – 148 с.

УДК:330.321

ИНВЕСТИЦИОННАЯ ПОЛИТИКА ГОСУДАРСТВА КАК ЭФФЕКТИВНЫЙ МЕХАНИЗМ ПРИВЛЕЧЕНИЯ КАПИТАЛОВЛОЖЕНИЙ В ЭКОНОМИКУ РЕСПУБЛИКИ ТАДЖИКИСТАН

***Фатхуллоева Шахноза Сатторовна** - соискатель кафедры финансов Таджикского государственного финансово-экономического университета. Адрес: 734067, Республика Таджикистан, г. Душанбе, ул. Нахимова, 64/4. Тел.: (+992)888889717, E-mail: shahnoza.fatkhulloeva@mail.ru*

В данной статье рассматривается важность и значение государственной инвестиционной политики как эффективного механизма привлечения внутренних и внешних инвестиций в национальную экономику. Определена роль государственной инвестиционной политики и раскрыты факторы, влияющие на инвестиционный климат страны. Проведен анализ объема иностранных инвестиций, который показывает положительную динамику, что свидетельствует об эффективных мерах проводимых Правительством Республики Таджикистан.

Ключевые слова: капиталовложение, государственная инвестиционная политика, инвестиционный климат, иностранные инвестиции, внутренние инвестиции, иностранные инвесторы, прямые иностранные инвестиции.

СИЁСАТИ САРМОЯГУЗОРИИ ДАВЛАТ ҲАМЧУН МЕХАНИЗМИ САМАРАНОКИ ҶАЛБИ САРМОЯ БА ИҚТИСОДИЁТИ ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН

Фатхуллоева Шахноза Сатторовна - унвонҷӯи кафедраи молияи Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон. Суроға: 734067, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, к. Нахимов 64/14. Тел: (+992)888889717, E-mail: shahnoza.fatkhulloeva@mail.ru

Дар мақолаи мазкур аҳамияти сиёсати сармоягузори давлатӣ ҳамчун механизми самараноки ҷалби сармояи дохилӣ ва хориҷӣ ба иқтисодиёти миллӣ баррасӣ шудааст. Нақши сиёсати давлатии сармоягузорӣ муайян гардида, омилҳои таъсиргузор ба фазаи сармоягузори кишвар ошкор карда шудаанд. Ҳаҷми сармоягузори хориҷӣ таҳлил карда шудааст, ки тамоюли мусбатро нишон медиҳад ва аз тадбирҳои самарабахши Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон далолат мекунад.

Калидвожаҳо: сармоягузорӣ, сиёсати сармоягузори давлатӣ, фазаи сармоягузорӣ, сармоягузори хориҷӣ, сармоягузори дохилӣ, сармоягузори хориҷӣ, сармоягузори мустақими хориҷӣ.

INVESTMENT POLICY OF THE STATE AS AN EFFECTIVE MECHANISM FOR ATTRACTING INVESTMENTS TO THE ECONOMY OF THE REPUBLIC OF TAJIKISTAN

Fatkhulloeva Shakhnoza Sattorovna - applicant for the Department of Finance of the Tajik State Financial and Economic University. Address: 734067, Republic of Tajikistan, Dushanbe, st. Nakhimov 64/4. Tel: (+992)888889717, E-mail: shahnoza.fatkhulloeva@mail.ru

This article discusses the importance and significance of the state investment policy as an effective mechanism for attracting domestic and foreign investment in the national economy. The role of the state investment policy is determined and the factors influencing the investment climate of the country are disclosed. An analysis was made of the volume of foreign investment, which shows a positive trend, which indicates effective measures taken by the Government of the Republic of Tajikistan.

Key words: investment, state investment policy, investment climate, foreign investment, domestic investment, foreign investors, foreign direct investment.

В современных условиях проблемы по привлечению иностранных инвестиций в экономику Республики Таджикистан стали еще более актуальными. В связи с этим поддержание на должном уровне инвестиционного климата в стране является основой экономического роста и в свою очередь способствует повышению благосостояния населения. Исходя из важности привлечения иностранных инвестиций, государство должно строить свою эффективную инвестиционную политику.

Как известно, что от гибкой государственной инвестиционной политики зависит приток инвестиций в страну, как иностранных, так и внутренних. В связи с этим, Правительство Республики Таджикистан, учитывая внешние шоки, влияющие на экономическое развитие, прилагает большие усилия по укреплению благоприятного инвестиционного климата.

В последние годы Правительство Республики Таджикистан уделяет пристальное внимание государственной инвестиционной политике и понимает всю важность её эффективной реализации, в этом направлении были сделаны огромные шаги.

В этом аспекте Основоположник мира и национального единства, Лидер нации, Президент Республики Таджикистан в Послании в Маджлиси Оли Республики Таджикистан от 22 декабря 2021 года отметил, что «Правительству страны поручается регулярно принимать меры для расширения привлечения зарубежного капитала, в особенности прямых инвестиций для сфер перерабатывающей промышленности. В течение 5 будущих лет необходимо довести объем прямых инвестиций до 10% по отношению к валовому внутреннему продукту» [1, с.20-21].

Государственная политика привлечения и защиты инвестиций Республики Таджикистан (инвестиционная политика государства) направлена на социально-экономическое развитие государства и достижение общепользовного эффекта в инвестиционной сфере, включает в себя прямое участие государства в общественно-значимой инвестиционной деятельности, а также стимулирование инвестиционной деятельности, осуществляемого частным сектором [7, с.1].

В современных условиях внешних шоков таких как санкции и финансовые кризисы, важным механизмом активизации предпринимательской деятельности является эффективная государственная инвестиционная политика. Государственный механизм поддержки приоритетных направлений экономического развития необходим для укрепления благоприятного инвестиционного климата и является основным фактором устойчивого экономического роста.

При реализации государственной инвестиционной политики в сфере привлечения инвестиций в основном опираются на следующие механизмы:

- создание институционального, правового и экономического пространства для стимулирования притока инвестиций в реальный сектор экономики;
- выбор источников и методов финансирования инвестиций;
- определение сроков реализации.

Также необходимо учесть, что государственная инвестиционная политика имеет в своей структуре: отраслевую, региональную инвестиционную политику и инвестиционную политику предприятия. Все они находятся в тесной взаимосвязи, но определяющей является государственная инвестиционная политика, так как она создает условия и способствует активизации инвестиционной деятельности на всех уровнях.

Структура региональной инвестиционной политики состоит из системы мер, проводимых на уровне региона и способствующих мобилизации инвестиционных ресурсов и определению направлений их наиболее эффективного и рационального использования в интересах населения региона и отдельных инвесторов.

На региональном уровне существуют различные особенности, обуславливающие инвестиционную политику и влияющие на инвестиционную привлекательность регионов республики:

- Производственный потенциал;
- Природные ресурсы;
- Энергосырьевые ресурсы;
- Географическое расположение;
- Демографическая ситуация;
- Социально-экономические условия.

В республике необходимо разработать новые инвестиционные проекты и предложить их внутренним и внешним инвесторам. Наряду с этим, осуществить меры по созданию еще более широких возможностей для привлечения внутренних инвестиций в целях создания благоприятных условий для развития лизинга, как альтернативного инструмента привлечения инвестиций [8, с.171]. Государственная инвестиционная политика, отстаивая сложившиеся приоритеты развития промышленности, должна преследовать перспективные долгосрочные интересы республики, связанные с инвестированием в совместные проекты.

Если говорить об объемах, структуре и динамике привлечения иностранных инвестиций, то можно говорить о четкой положительной динамике, а, соответственно, и эффективности мероприятий, проводимых государством в данном направлении.

По данным Агентства по статистике при Президенте Республики Таджикистан, общий приток иностранных инвестиций в 2007-2021 гг. составил 11млрд.012,4 млн. долларов США, из которых 4 млрд. 850 миллионов долларов США прямые инвестиции, 5 млрд. 659 миллионов долл. США другие виды инвестиций (льготные кредиты и другие финансовые инструменты) и 502,1 млн. долл. США – портфельные инвестиции. (см.табл.1.)

Таблица 1. - Аналитический анализ привлечения иностранных инвестиций в экономику Республики Таджикистан в 2007 - 2021 г.

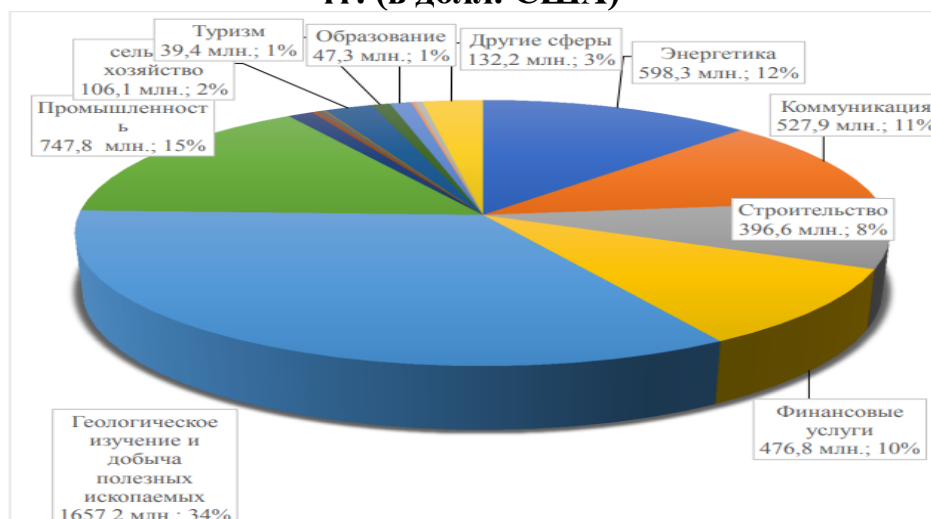
Годы	Привлечение инвестиций			Всего в долл. США
	Прямые инвестиции	Другие виды инвестиций	Портфельные инвестиции	
2007	388,4	472,2	-	860,6
2008	425,7	563,6	-	989,3
2009	89,4	293,8	-	383,2
2010	238,9	228,2	-	467,1
2011	161,4	164,0	0,1	325,5
2012	391,3	355,0	0,1	746,4

2013	341,1	670,6	0,2	1011,9
2014	377,4	530,4	1,4	909,2
2015	470,9	506,9	-	977,8
2016	434,2	408,4	0,1	842,7
2017	354,5	245,9	500	1100,4
2018	326,8	317,7	-	644,5
2019	345,9	261,1	0,1	607,1
2020	162,5	265,9	-	428,4
2021	342,2	376,0	01	718,3
Всего	4850,6	5659,7	502,1	11012,4

Источник: Электронный ресурс: режим доступа <https://investcom.tj/uploads/docfiles/620b3ba05fa62.pdf>
дата обращения 15.03.2023

Приток прямых иностранных инвестиций в 2007-2021 гг. в основном был осуществлен в энергетическом секторе - 598,3 млн. долл. США, коммуникациях - 527,9 млн. долл. США, строительстве - 396,6 млн. долл. США, финансовых услугах - 476,8 млн. долл. США, геологическом изучении и добычи полезных ископаемых - 1657,2 млн. долл. США, промышленности - 747,8 млн. долл. США, торговли - 55,3 млн. долл. США, пищевой промышленности - 12,4 млн. долл. США, дорожном строительстве - 14,3 млн. долл. США, здравоохранении - 5,1 млн. долларов США, сельском хозяйстве - 106,1 млн. долл. США, туризме - 39,4 млн. долл. США, образовании - 47,3 млн. долл. США, транспорте - 7,6 млн. долл. США, строительной отрасли - 16,2 млн. долл. США и других сферах - 132,2 млн. долл. США.

Диаграмма 1. - Приток прямых иностранных инвестиций в 2007-2021 гг. (в долл. США)

Источник: <https://investcom.tj/uploads/docfiles/620b3ba05fa62.pdf> Электронный ресурс: дата обращения 15.03.2023

Остальные виды вложений в основном в сфере финансовых услуг - 3079,5 млн. долларов США, геологическом изучении и добыче полезных ископаемых - 65,5 млн. долл. США, строительстве - 268,1 млн. долл. США,

дорожном строительстве - 305 млн. долл. США, строительстве общеобразовательных школ - 17,6 млн. долл. США, здравоохранении - 8,7 млн. долларов США, коммуникациях - 238,3 млн. долл. США, водоснабжении - 90,1 млн. долл. США. долл. США, сельском хозяйстве - 56,6 млн. долл. США, образовании - 12,9 млн. долл. США, в сфере государственном управлении - 18,2 млн. долл. США, энергоносители - 566,7 млн. долл. США, промышленности - 621,4 млн. долл. США, торговле - 6,9 млн. долл. США, воздушном транспорте - 65,4 млн. долл. США, транспортном секторе - 2,7 млн. долл. США и прочих отраслях (технологическое оборудование) - 736,3 млн. долл. США.

За последние 15 лет в основном, пик привлечения прямых инвестиций пришелся на 2015-2016 годы, объем которых по сравнению с 2007 годом увеличился в 1,8 - 2 раза.

Основным фактором увеличения объема прямых иностранных инвестиций в эти годы является улучшение инвестиционного климата, в том числе принятие Закона Республики Таджикистан «Об инвестициях», внесения изменений и дополнений в Налоговые и Таможенные кодексы Республики Таджикистан о предоставлении дополнительных льгот в областях энергетики, строительстве ГЭС, промышленности, и в сфере конечной переработки хлопка.

В решении многих проблем развития производственного сектора существенное значение может сыграть всестороннее теоретическое осмысление и изучение опыта других стран в аспекте создания благоприятных условий для привлечения инвестиций [3, с.6].

Количество стран инвесторов за последние 15 лет увеличивается из года в год. Так, в 2007-2021 гг. более 65 стран мира инвестировали в экономику Республики Таджикистан, большая часть которых была предоставлена Китайской Народной Республикой - 3 млрд. долл. США 252 млн. или 29,5% (коммуникация, строительные и финансовые услуги, геологические и горные изыскания, монтаж технологического оборудования, промышленность, строительные и другие услуги), Российской Федерацией - 1 млрд. 647,9 млн. долл. США или 15,0% (строительство, коммуникация, геологическое изучение, финансовые услуги, здравоохранение, строительная индустрия, торговля, энергетика, туризм и другие услуги), США - 712,8 млн. долл. или 6,5% (коммуникация, финансовые услуги, образование, сельское хозяйство, здравоохранение, водоснабжение и берега укрепление, строительство, геологические и горные исследования, промышленность), Великобританией - 714,6 млн. долл. США или 6,5% (изучение горно-геологических, строительных, финансовых услуг, угледобычи, промышленности и торговли), Казахстаном 585,7 млн. долл. США или 5,3% (финансовые услуги, геологические и горные исследования, промышленность, торговля), Филиппинами - 581,7 млн. долл. США или 5,3% (сельское хозяйство, дорожное строительство, услуги, установка технологического оборудования, финансовые услуги, государственное управление, здравоохранение, образование), Люксембургом - 461,8 млн. долл. США или 4,2% (финансовые услуги), Ираном - 314,4 млн. долл. США или 2,9% (промышленность, строительство, финансовые услуги, торговля), Азербайджаном - 242,0 млн. долл. США или 2,3% (финансовые услуги), Австрией - 254,8 млн. долл. США или 2,3% (финансовые услуги, установка технологического оборудования), Кипром - 237,8 млн. долл. США или 2,2% (строительство, туризм, торговля), Саудовской Аравией - 288 млн. долл. США или 2,6% (финансовые услуги, промышленность, торговля), Объединенными Арабскими Эмиратами - 204,5 млн. долл. США или 1,9% (финансовые

услуги, геологические и горные исследования, промышленность, торговля), Турцией – 221,7 млн. долл. США или 2% (финансовые услуги, промышленность, торговля), Германия - 197,2 млн. долл. США или 1,8% (финансовые услуги), Швейцарией - 204,5 млн. долл. США или 1,9% (финансовые услуги), Францией - 125,8 млн. долл. США или 1,1% (финансовые услуги, промышленность, торговля) и другими странами - 765,2 млн. долл. США или 6,9%.

Диаграмма 2. - Привлечение инвестиций по странам (млн. долл. США)

Источник: <https://investcom.tj/uploads/docfiles/620b3ba05fa62.pdf> электронный ресурс: Дата обращения 15.03.2023

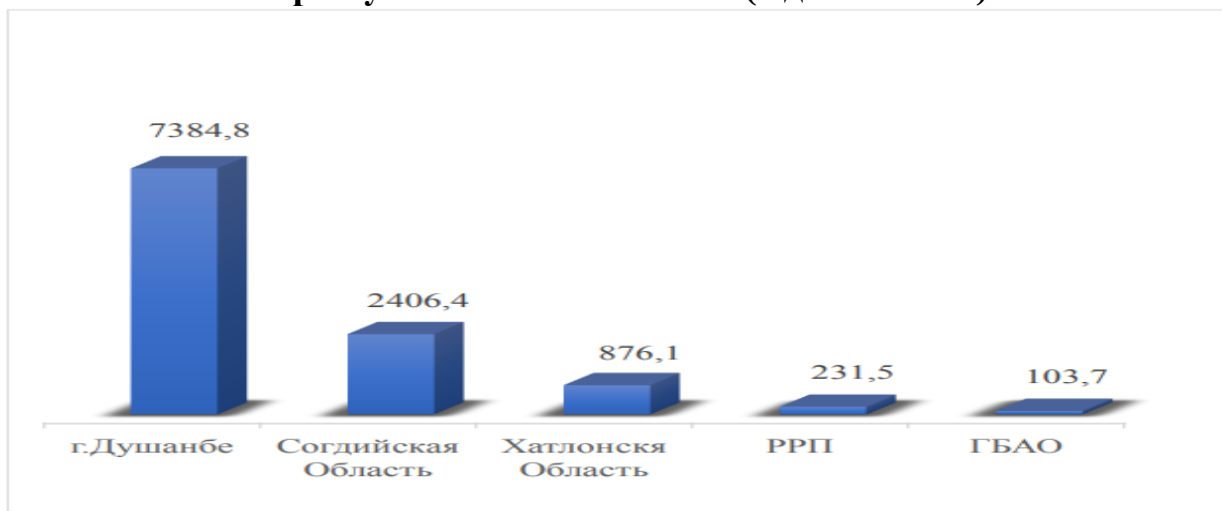
Анализируя данные таблицы и диаграммы, мы видим, что совокупный объем иностранных инвестиций имеет тенденцию роста. Можно предположить, что динамика будет иметь незначительное снижение в силу возможных финансовых затруднений на фоне мирового финансового и экономического кризиса.

На сегодняшний день отечественный рынок для иностранных инвесторов является весьма привлекательным. Это объясняется тем, что в республике отсутствует существенная конкуренция со стороны национальных предпринимателей, наличие относительно дешевой рабочей силы, по отношению к Европе, емкий рынок дешевого сырья и всепоглощающий рынок потребления, и, самое главное, высокий процент прибыли, во много раз превышающий среднюю прибыль в странах со зрелой рыночной экономикой, делают отечественную экономику привлекательной для иностранных предпринимателей.

В 2007-2021 годах приток иностранных инвестиции в город Душанбе составил 7 млрд. 384,8 млн. долларов США или 68%, Согдийскую область - 2 млрд. 406,4 млн. долларов США или 21%, Хатлонскую область - 876,1 млн. долларов США или 8,3%, Горно-Бадахшанскую автономную область

- 103,7 млн. долл. США или 1% и в районы республиканского подчинения (РРП) - 231,5 млн. долл. США или 2,2%.

Диаграмма 3. - Приток иностранных инвестиций в регионы республики в 2007-2021 гг. (в долл. США)

Источник: <https://investcom.tj/uploads/docfiles/620b3ba05fa62.pdf> электронный ресурс: Дата обращения 15.03.2023

Согласно статистическим данным самый большой объем привлеченных иностранных инвестиций приходится на город Душанбе, также в столице зарегистрировано самое большое количество крупных предприятий с участием прямых иностранных инвестиций.

Основная задача государства заключается в создании благоприятных условий для вложения капитала, учитывая, что Таджикистан имеет необходимые предпосылки для привлечения значительных иностранных инвестиций. К числу благоприятных факторов привлечения иностранных инвестиций в Республику Таджикистан можно отнести [8, с.172]:

- сформированную законодательную базу, определяющую правовое поле для предпринимательства, защиту частной собственности и конкуренцию;
- созданную инфраструктуру поддержки инвестиционного процесса;
- политическую стабильность;
- богатые минерально-сырьевые ресурсы, а также потенциал развития агропромышленного сектора;
- климатические, водные и гидроэнергетические ресурсы и т.д.

Комплексные оценки инвестиционного климата в форме рейтингов стран мира периодически публикуются ведущими периодическими экономическими изданиями мира. К числу таких относятся: ежемесячные журналы Euromoney, Fortune, The Economist, еженедельник Forbes, ежегодники «Doing Business», «Доклад о мировом развитии» и т.д. Журнал Всемирного банка Doing Business ежегодно публикует рейтинг стран мира по следующим критериям: регистрации предприятий, разрешения на строительство, подключения к системе электроснабжения, регистрация собственности, кредитование, защита инвесторов, налогообложения,

международная торговля, исполнения контрактов и ликвидация предприятий.

Таким образом, приоритетными направлениями для притока прямых иностранных инвестиций являются такие секторы экономики, как: энергетический сектор, коммуникации, строительство, финансовые услуги, геологическое изучение и добыча полезных ископаемых, промышленность, дорожное строительство и т.д.

Подводя итог сказанному, можно сделать вывод, что осуществление рыночных реформ в Республике Таджикистан, включая углубление процессов приватизации, достижение макроэкономической стабилизации и обеспечение устойчивого экономического роста, коренные структурные преобразования в народном хозяйстве неразрывно связаны с проведением активной инвестиционной политики, значение которой еще более усиливается при углублении экономических реформ. Таким образом, важным фактором привлечения инвестиций, является система финансово-экономических стимулов и льгот для иностранных инвесторов, которая сориентирована на увеличение именно прямых иностранных инвестиций в производственную сферу и, в особенности в отрасли промышленности, обладающей большим экспортным потенциалом.

Литература:

1. Белоусова О. Государственные инвестиционные программы / О. Белоусова // Проблемы теории и практики управления. - 2007. - № 5. - С. 82 – 92.
2. Борисов А.И. Инвестиционная политика государства в рыночной экономике /А.И. Борисов // Аудит и финансовый анализ. - 2007. - № 4.- С. - 325 – 327.
3. Гребенюк А. Новые механизмы формирования региональной инвестиционной политики /А. Гребенюк // Налоги. 2007.- № 5.- С. 26 – 35.
4. Данные Государственного комитета по инвестициям и управлению государственным имуществом Республики Таджикистан. [Электронный ресурс] URL: <https://investcom.tj/uploads/docfiles/620b3ba05fa62.pdf>:(дата обращения 15.03.2023)
5. Закон РТ «Об инвестициях» ФЗ № 39-ФЗ от 10.05.2002.
6. Исабекова О. Инвестиционная политика и её составляющая / О. Исабекова // Инвестиции в России. - 2007. -№ 9. - С. 25 – 31.
7. Концепция государственной политики привлечения и защиты инвестиций Республики Таджикистан. Утверждена постановлением Правительства Республики Таджикистан 29.12.2012, №755.
8. Мирзоева Е.Ш. Факторы и условия обеспечения инвестиционной привлекательности: проблемы и перспективы /Е.Ш. Мирзоева// Вестник ТНУ. Серия социально-экономических и общественных наук. - 2013. -№2/1 (103). - С.- 169-173.
9. Статистические данные Агентства по статистике при Президенте Республики Таджикистан, Душанбе, 2022.
10. Послание Президента Республики Таджикистан, Лидера нации уважаемого Эмомали Рахмона «Об основных направлениях внутренней и внешней политики республики», (21 декабря 2021г, г. Душанбе). – Душанбе: Из-во “Шарки озод”, 2021. – 48 с.
11. Шарифзода М.М. Инвестиционный климат в системе факторов развития промышленности Таджикистана/ М.М. Шарифзода, Т.Р. Ризокулов // Сборник статей международной научно-теоретической конференции «Формирование

УДК: 330;06.2/3

АРЗЁБИИ ОМОРИИ СОХТОРИ ДАРОМАДҶОИ АНДОЗӢ ДАР ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН

Холиқзода Зулфия Абдулло - унвонҷӯи кафедраи омори Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон. Суроға: 734067, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, к. Нахимов 64/14. Телефон: 992 918 48 80 60.

Дар мақолаи мазкур бо мақсади амиқ ошкор намудани ҳамаҷамаандии байни нишондиҳандаҳои алоҳида ва муайян сохтани раванди устувории андозу буҷет на танҳо сатҳи рушди иқтисодӣ, балки таъминнокии сатҳи иҷтимоии аҳолиро низ тавсиф менамояд, инчунин, барои амалӣ гардонидани ҳисоббаробаркуниҳо ва пардохт, ташиаккули таносубҳо дар соҳаи гуногуни мамлакат, умуман, барои таъмини суботи низоми молиявии мамлакат зарур мебошад, равона гардидааст.

Муаллиф бар он ақидааст, ки раванди устувории андозу буҷет муносибатҳои ҳамаи соҳаҳои низоми буҷаи кишварро тавсиф намуда, ҳислат ва динамикаи инкишофи низоми буҷаи мамлакат ва таъсиррасонии онро ба таъминнокии рушди иқтисодӣ милли инъикос менамояд.

Калидвожаҳо: устувории андозу буҷет, сатҳи иҷтимоӣ, сохтор, буҷет, коэффитсиенти ҳаттии тағйироти сохтории мутлақ, воридоти андозӣ, низоми андоз, буҷаи кишвар, омори расмӣ, сектори идоракунии давлатӣ.

СТАТИСТИЧЕСКАЯ ОЦЕНКА СТРУКТУРЫ НАЛОГОВЫХ ДОХОДОВ В РЕСПУБЛИКИ ТАДЖИКИСТАН

Холиқзода Зулфия Абдулло - соискатель кафедры статистики Таджикского государственного финансово-экономического университета. Адрес: 734067, РТ, г. Душанбе, ул. Нахимова, 64/14. Телефон: 992 918488060.

В данной статье с целью глубокого выявления взаимодополняемости между отдельными показателями и определения процесса налогово-бюджетной устойчивости описывается не только уровень экономического развития, но и уровень социальной защищенности населения, а также осуществление расчетов и платежей, формирование коэффициентов в различных районах страны, в целом необходимо для обеспечения устойчивости финансовой системы страны.

Автор считает, что процесс налогово-бюджетной устойчивости описывает взаимосвязь всех сфер бюджетной системы страны, отражает характер и динамику развития бюджетной системы страны и ее влияние на безопасность развития национальной экономики.

Ключевые слова: налогово-бюджетная устойчивость, социальный уровень, структура, бюджет, линейный коэффициент абсолютных структурных изменений, налоговые поступления, налоговая система, бюджет страны, официальная статистика, сектор государственного управления.

STATISTICAL EVALUATION OF THE STRUCTURE OF TAX INCOME IN THE REPUBLIC OF TAJIKISTAN

Kholikzoda Zulfiya Abdullo - Applicant, Department of Statistics, Tajik State Financial and Economic University, address: Nakhimov 64/14 Dushanbe 734067. Phone: 992 918488060

In order to deeply identify the complementarity between individual indicators and determine the process of fiscal sustainability, this article describes not only the level of economic development, but also the level of social protection of the population, as well as the implementation of settlements and payments, the formation of coefficients in various regions of the country, in general, it is necessary for ensuring the stability of the country's financial system.

The author believes that the process of fiscal stability describes the interconnection of all spheres of the country's budget system, reflects the nature and dynamics of the development of the country's budget system and its impact on the security of the development of the national economy.

Key words: *fiscal stability, social level, structure, budget, linear coefficient of absolute structural changes, tax revenues, tax system, country budget, official statistics, public administration sector.*

Дар замони муосир яке аз сарчашмаҳои рушди иқтисодиёт ва, умуман, муносибатҳои истеҳсолию хоҷагидорӣ, ин нақш ва аҳаммияти устувори андозу буҷет ба ҳисоб меравад. Баҳри ин масъала олимону муҳаққиқони дунё диққати ҷиддӣ дода, то ин замон зери таваҷҷуҳи мутахассисон гаштааст. Ду нишондиҳандаи калидии қайдгашта - андозу буҷет боиси баҳсу музокираи муҳаққиқони тамоми соҳаҳо, аз он ҷумла файласуфон, иқтисодчиён, ҳуқуқшиносон гаштааст, ки ҳар яки ин соҳаҳо тибқи фаъолият ва манфиати худ тавсифи андоз ва саҳми онро дар буҷет пешниҳод менамоянд. Аз он ҷумла, олимони ватанӣ Т. Исломов, С. Шукуров, Х. Ҷумабоев, Ф.Т. Шодиев ва У. Воҳидов тавсифи андозро вобаста ба соҳаи омӯхташаванда мавриди таҳқиқ ва тавсиф қарор додаанд.

Аз нигоҳи иқтисодшиносон, яке аз проблемаҳои муҳимми омили молияи давлатӣ, ин андозагирии устувори ҳамаалоқамандии нишондиҳандаҳои гаронии андозу буҷет ва рушди иқтисодӣ аст. Дарвоқеъ, раванди устувори андозу буҷет ҳодисаи мураккаби иқтисодиёт доништа мешавад. Раванди мазкури иқтисодӣ на танҳо сатҳи рушди иқтисодиёт, балки таъминнокии сатҳи иҷтимоии аҳолиро низ тавсиф менамояд, инчунин, барои амалӣ гардонидани ҳисоббаробаркуниҳо ва пардохт, ташаккули таносубҳо дар соҳаи гуногуни мамлакат, умуман, барои таъмини суботи низоми молиявии мамлакат зарур мебошад.

Бо дарназардошти гуфтаҳои боло, раванди устувори андозу буҷет муносибатҳои ҳамаи соҳаҳои низоми буҷаи кишварро тавсиф намуда, ҳислат ва динамикаи инкишофи низоми буҷаи мамлакат ва таъсиррасонии онро ба таъминнокии рушди иқтисодиёти миллӣ инъикос менамояд.

Ҳангоме ки ба маълумотҳои омили расмӣ дар давраи муосир назар менамоем, пояи асосии буҷети давлатро воридоти андозӣ ташкил медиҳад.

Вобаста ба ин, ба ақидаи мо, андоз ин трансфертҳои ҳатмиест, ки онҳоро сектори идоракунии давлатӣ ба даст мебарорад. Ба ибораи дигар, мақомоти идоракунии давлатӣ фаъолияти худро дар соҳаи андозу буҷет

амалӣ гардонида, андозро ҳамчун даромад дарёфт менамояд. Агар ба Кодекси андози Ҷумҳурии Тоҷикистон назар намоем, «Андоз пардохти ҳатмии муқаррарнамудаи Кодекси мазкур ба бучет мебошад, ки бо андозаи муайян амалӣ гардида, хусусияти ҳатмии бебозгашт ва беподош дорад (ба истиснои андози иҷтимоӣ)» [6, с. 36].

Андоз аз арзиши хизматҳои пешниҳодшаванда алоқамандӣ надорад ва маблағгузориҳои ҳатмиро барои заруратҳои иҷтимоӣ, ҷарима ва пеняҳо дар бар намегирад. Намудҳои андозҳои ҷамъоваришаванда ба таври возеҳу равшан дар Кодекси андози Ҷумҳурии Тоҷикистон (2022) муфассал дода шудаанд. Бояд қайд намоем, ки нишондиҳандаҳои ҷарима ва пеняҳо дар ҳолати напардохтани андоз, тибқи Кодекси андози Ҷумҳурии Тоҷикистон, ба роҳ монда мешавад. Аммо ҳамчун манбаи иттилоотӣ дар омили расмӣ чунин нишондиҳандаҳо оварда нашудаанд, ки барои таҳлил ва дурнамо яке аз муаммоҳои даврӣ ба ҳисоб меравад. Вобаста ба мавзӯи мазкур динамикаи воридоти андозиро вобаста ба сохтор таҷдиди назар менамоям:

Ҷадвали 1. - Динамикаи сохтори воридоти андози буҷаи Ҷумҳурии Тоҷикистон дар солҳои 2010-2021. ҳаз. сомонӣ

Сохтори воридоти андоз ба бучет	Ҳисса, %				$ d_1 - d_0 $	$(d_1 - d_0)^2$
	2010 (d ₀)		2021 (d ₁)			
	Мутлақ хаз. сомонӣ	Нисбӣ бо %	Мутлақ хаз. сомонӣ	Нисбӣ бо %		
андоз аз даромад ва андоз аз ғоида	778721,0	17,6	4712716,5	27,0	9,4	88,36
пардохтҳои иҷтимоӣ	567298,6	12,7	2037289,0	11,66	1,04	1,0816
андоз аз молу мулкҳои ғайриманқул	151157,8	3,4	456981,8	2,61	0,79	0,6241
андоз аз фурӯш, аз арзиши иловашуда ва аз гардиш	2364022,5	53,1	8228110,0	47,1	6	36
аксизҳои дохилӣ	168407,0	3,8	745245,0	4,3	0,5	0,25
андозҳои дигари беруни барои савдо ва амалиёт	223272,3	5,1	907491,5	5,2	0,1	0,01
андозҳои дигари дохилӣ аз молу хизматҳо	191007,1	4,3	389551,5	2,2	2,1	4,41
Ҷамъ	4443886,3	100,00	17477385,3	100,00	19,93	130,7357

Манбаъ: *Ҷадвал аз ҳисоби омили солони ҶТ соли 2022 тартиб ва ҳисоб карда шудааст.

Аз нигоҳи илми омили молияи давлатӣ, «сохтор – ин сохт, ё шакли ташкилии маҷмуи воридоти андоз ба бучет аст, ки аз унсурҳои алоҳида, воҳид, ё ин ки гурӯҳи воҳидҳои маҷмӯи иборат мебошад» [1, с. 23]. Бояд таъкид дод, ки сохтор вобаста ба таҳлили омили, ба воситаи

нишондиҳандаҳои вазни қиёсӣ ё ҳиссаи унсурҳои алоҳида дар миқдори умумии маҷмуъ тавсиф карда мешавад.

Барои таҳлили тағйирёбии сохтори маҷмуи низоми андоз дар муҳлати вақтӣ нишондиҳандаҳои ҷамъбасти тағйироти сохтории он истифода бурда мешавад, ки яке аз ин нишондиҳандаҳо коэффитсиенти хаттии тағйироти сохтории мутлақ буда, бо формулаи зерин ҳисоб карда мешавад, ки бо истифода аз маълумотҳои ҷадвали 1 чунин натиҷа ба даст оварда мешавад:

$$S_d = \frac{\sum I d_1 - d_0 I}{n} = \frac{19,93}{7} = 2,73.$$

дар ин ҷо: d_1, d_0 – вазни қиёсии унсурҳои алоҳидаи маҷмуи воридоти андозӣ дар давраҳои ҳисоботӣ ва базисӣ (d_1 ва d_0 бо ғоиз ифода карда мешаванд);

n – миқдори унсурҳои алоҳидаи маҷмуъ.

Нишондиҳандаи дигаре, ки барои тавсифи тағйироти сохтории низоми андоз истифода мешавад, коэффитсиенти квадрати тағйироти сохтории мутлақ буда, бо формулаи зерин ҳисоб карда мешавад ва мо чунин натиҷаро ба даст овардем:

$$S_s = \sqrt{\frac{\sum (d_1 - d_0)^2}{n}} = \sqrt{\frac{130,7357}{7}} = 4,32.$$

Ба ақидаи н.и.и., дотсент Р.Ш. Холов: «Коэффитсиентҳои хаттӣ ва квадрати тағйироти сохтории мутлақ нишон медиҳанд: чанд андозаи пункти ғоизӣ ба ҳисоби миёна, вазни қиёсии муқоисашаванда аз якдигар тамоили дуршавӣ ё наздикшавӣ доранд» [10, с. 120]. Бевосита ҳангоми ҷой надоштани тағйирот дар сохтори маҷмуъ коэффитсиентҳои мазкур ба 0 (сифр) баробар мешаванд. «Коэффитсиентҳои хаттӣ ва квадрати тағйироти сохтории мутлақ ҳудуди болоӣ надоранд, яъне то андозаи зиёд тағйироти сохторӣ ҷой дошта бошад, ҳамон қадар қиматҳои онҳо меафзоянд» [10, с. 120]. Аз ин бармеояд, ки вобаста ба таҳлили ҷадвали мо, дар шаш соли охир аз ҳисоби унсурҳои сохтори воридоти андоз ба миқдори 2,73 банди ғоизӣ ба ҳисоби миёна тағйирот дошта, дар ҳаҷми 4,32 банди ғоизӣ ба ҳисоби миёна аз ҳисоби коэффитсиенти квадрати тағйироти сохтории мутлақ тамоили наздикшавӣ, яъне устувориро дар сохтори воридоти андоз арзёбӣ менамояд. Аз рӯи маълумоти ҷадвали овардашуда, чунин хулоса намудан мумкин аст, ки сол ба сол тағйирёбии воридоти нишондиҳандаҳои андозӣ ба назар мерасад, ки сабаби асосӣ дар ғайолияти субъектҳои хоҷагидор ва мушкilotи молиявӣ доштани баъзе аз онҳо дар кишвар мебошад. Аслан, агар гаронии андоз дар ҳолати максималӣ (баланд) ба роҳ монда шавад, дар ин ҳолат қатъгардии ғайолияти субъектҳои хоҷагидорон ба вуҷуд меояд [11, с. 209].

Мувофиқи ақидаи мо, афзоиши гаронии андозро бояд дар сохтори воридоти андоз бо назардошти таваррум бояд ба назар гирифта шавад. Хусусан, агар ба нишондиҳандаҳои сохтори воридоти андоз назар намоем, камшавии як қатор нишондиҳандаҳои сохтор ба назар мерасад, чунин камшавии бемайлон, яъне доимамалкунанда самаранокии

фаъолияти кориро дар иқтисодиёт коста мегардонад. Дар ҳолати бартаараф нагардидани чунин масъала ба паст шудани суръати бозафзоиши маҷмуи маҳсулоти дохилӣ оварда мерасонад. Барои боз ҳам пурратар зери таҳқиқот қарор додани масъалаи қайдгашта динамикаи тағйирёбии унсурҳои нишондиҳандаи воридоти андозиро бо усули ҳисоби коэффитсиенти интегралӣ тафовути сохтори К. Гатев ва индекси А. Салай мавриди таҳқиқот қарор медиҳем.

Ҷадвали 2. - Динамикаи воридоти андоз ва сохтори он

Омилҳо	Соли 2010		Соли 2021		$V_1 - V_0$	$(V_1 - V_0)^2$	$(V_1^2 + V_0^2)$	$(V_1 + V_0)$	$(V_1 - V_0)(V_1 + V_0)^2$	$(V_1 - V_0)^2 / (V_1^2 + V_0^2)$
	ҳаз. сомонӣ	бо % ҳаҷми умумӣ (V_0)	ҳаз. сомонӣ	бо % ҳаҷми умумӣ (V_0)						
андоз аз даромад ва андоз аз Ҷоид	778721,0	17,6	4712716,5	27,0	9,4	88,36	1038,7	44,6	0,044	0,085
пардохтҳои иҷтимоӣ	567298,6	12,7	2037289,0	11,7	-1,1	1,0816	296,2	24,4	0,002	0,004
андоз аз молу мулки ғайриманкул	151157,8	3,4	456981,8	2,7	-0,79	0,6241	18,36	6,1	0,012	0,034
андоз аз фурӯш, аз аризиши иловашуда ва аз гардиш	2364022,5	53,1	8228110,0	47,0	-6,7	36	5038	100,1	0,004	0,007
аксизҳои дохилӣ	168407,0	3,8	745245,0	4,2	0,5	0,25	32,93	8,0	0,014	0,007
андозҳои дигари беруни барои савдо ва амалиёт	223272,3	5,1	907491,5	5,2	0,1	0,01	53,05	10,3	0,001	0,0002
андозҳои дигари дохилӣ аз молу хизматҳо	191007,1	4,3	389551,5	2,2	-2,1	4,41	23,33	6,5	0,462	0,189
Ҷамъ	4443886,3	100,00	17477385,3	100,00	19,93	130,7357	6500,4	200	0,539	0,3262

Манбаъ: *Ҷадвал аз ҳисоби омили солони ҶТ соли 2022 тартиб ва ҳисоб карда шудааст.

Дар давраи таҳлилшаванда, яъне солҳои 2021 ва 2010 андоз аз даромад ва андоз аз Ҷоид 9,4 маротиба аз ҳисоби суръати афзоиш ва афзоиши мутлақ бошад, ба 3933995,5 ҳазор сомонӣ баробар гашт. Дар давраҳои таҳлилӣ тамоилоти гуногуни нишондиҳандаҳои воридоти андоз ба назар мерасанд. Дар солҳои 2021 ва 2010 андоз аз даромад ва андоз аз Ҷоид ба миқдори 9,4 банди Ҷоид афзоиш ёфта, пардохтҳои иҷтимоӣ дар ҳаҷми - 1,1 банди Ҷоид, андоз аз молу мулки ғайриманкул -0,79 андоз аз фурӯш, аз аризиши иловашуда ва аз гардиш -6, андозҳои дигари дохилӣ аз молу хизматҳо 2,1 банди Ҷоид коҳиш ёфта ва аксизҳои дохилӣ бошад, бо андозаи 0,5 банди Ҷоид ру ба афзоиш ниҳодааст. Чунин тамоили афзоиши ҳиссаҳои қиёсии унсурҳои воридоти андозӣ ба тағйирёбии сохтори он таъсири нобаробари худро расонид. Аз тарафи дигар, дар таҳлилҳо нишондиҳандаи мутлақи тағйироти сохторӣ дар шакли умумӣ

бо модули мутлақи тағйироти ҳиссаҳо ҳисоб карда шуда, бо чунин формула ифода карда мешавад:

$$\Delta d = \sum |d_{1j} - d_{0j}|; \text{ (17) [3. С.80]}$$

дар ин ҷо:

d_{1j} – ҳиссаи j гурӯҳи унсурҳо дар давраи ҷорӣ;

d_{0j} – ҳиссаи j гурӯҳи унсурҳо дар давраи базавӣ.

Дар ҷадвали ҳисобии мо ҷамъи ҳиссаи унсурҳо дар ду давра мутобики андозагирии формула ба $\Delta d=19,93$ баробар аст, ки ҷамъи тағйироти ҳиссаҳо дар нишондиҳандаҳои таркибии воридоти андозӣ 19,93%-ро ташкил медиҳанд. Ҳисоби миёнаи тағйироти сохтории маҷмӯӣ дар як ҳисса қарор ёфта (гурӯҳ, маҷмуи унсурҳо), ягон ҳел маълумоти изофавӣ пешниҳод наменамояд. Лекин мумкин аст якҷанд тағйироти муҳимми сохториро дар муқоиса ба адади комилан имконпазири ҷамъи бузургии модул, ки ба 2 баробар аст, муайян намуд. Вобаста ба нуктаҳои зикргардида, нишондиҳандаи дараҷаи шиддатнокии тағйироти сохтории мутлақ (ё индекси тафовут бо номи индекси Лузмора-Хэнби) истифода мегардад, ки бо чунин тарз ифода карда мешавад [10, с. 122].

$$K\Delta d = 0,5 \sum |d_{1j} - d_{0j}| = 0,5 \times 19,93 = 9,96;$$

Дар ин ҷо: d_1, d_0 – нишондиҳандаи вазни қиёсӣ дар давраҳои ҳисоботӣ ва базисӣ, ки бо ҳисса ифода карда мешаванд.

Бояд қайд намуд, ки ҳосили ҷамъи калонтарини модули тағйирёбии ҳиссаҳо ба 2 баробар аст. Ин танҳо дар ҳолати фарзиявӣ ҷой дошта, дар як давра ҳамаи маҷмӯъ дар як гурӯҳ ҷамъ шуда, дар давраи дигар ин ҷамъшавӣ ба дигар гурӯҳ мегузарад. То андозае, ки қимати индекси тафовут аз 1 зиёд бошад, ҳамон қадар тағйироти сохторӣ дар маҷмуи ҳодиса ҷанбаҳои манфӣ ҷой дорад. Мутобиқ ба маълумоти ҷадвал истифода аз формулаи мазкур $K\Delta d = 9,96$, яъне шиддатнокии тағйироти сохтории мутлақи нишондиҳандаҳои таркибии воридоти андозӣ ба андозаи 8,96% баробар мегардад, ки норасоии як қатор нишондиҳандаҳои пурра нагашта, дар даҳаи охири инъикос менамояд.

Бояд қайд намоем, ки моҳияти коэффитсиенти интегралӣ тафовути сохтории К. Гатев аз он иборат аст, ки ба ҳисоби миёна вазни қиёсии муқоисашаванда аз якдигар тамоили дуршавӣ ё наздикшавӣ доранд. Ҳангоми ҷой надоштани тағйирот дар сохтори маҷмӯъ коэффитсиентҳои мазкур ба 0 (сифр) баробар мешаванд. Коэффитсиенти интегралӣ тафовути сохтории К. Гатев ҳудуди ниҳой надорад, яъне то андозаи зиёд тағйироти сохторӣ ҷой дошта бошад, ҳамон қадар қиматҳои онҳо меафзоянд [3, с. 84].

Тавре ки аз натиҷаи ҳисоби коэффитсиенти интегралӣ тафовути сохтории

$$\text{К. Гатев} \quad \text{бармеояд:} \\ (K_{\text{Гатев}} = \sqrt{\sum (V_2 - V_1)^2 / \sum (V_2^2 + V_1^2)} = \sqrt{0,13595883} = 0,5711) \text{ (20)}$$

ва индекси А. Салай

$$J \text{ салай} = \sqrt{(v_1 - v_0 / v_1 + v_0)^2 : n} = \sqrt{0,539 : 7} = 0,277$$

нишон медиҳад, ки дар солҳои охир дар иқтисоди кишвар ва бучаи давлатӣ тағйирёбии сохторӣ-динамикии воридоти андозӣ дар сатҳи зарурӣ ба вучуд омадааст, ки асосан ин тағйирот аз ҳисоби таҳримҳои пай дар пайи давлатҳои абарқудрат ва пандемияи соли 2019 мебошад. Ҳамчунин, барои муқаррарсозӣ ва тасдиқи шиддатнокии пастшавии ҳодиса индекси Салайро истифода намудем.

Индекси Салай нишон медиҳад, ки дар сохтори маҷмуи унсурҳои ташкилдиҳандаи нишондиҳандаи воридоти андозҳо тағйирот яктарафа аст. Бо ифодаи дигар, дар сохтори маҷмуи нишондиҳандаҳои воридоти андозӣ вазни қиёсии андоз аз даромад ва андоз аз ғоида нисбат ба ҳиссаи қиёсии унсурҳои дигари воридоти андозӣ зиёд аст.

Хусусан, аз рӯи ҳисобҳои индекси Салай, зиёдшавии ҳиссаи андоз аз даромад ва андоз аз ғоида, инчунин, андоз аз ғуруш, аз арзиши иловашуда ва аз гардиш ва коҳиш ёфтани андозҳои дигари дохилӣ аз молу хизматҳо, пардохтҳои иҷтимоӣ дар нишондиҳандаҳои дигари воридоти андозӣ дар давоми солҳои муқоисашаванда водор месозад, ки ба ҳалли ду масъала диққати асосӣ дода шавад, ки инҳоянд:

-якум, барои таҳким додани афзоиши ҳиссаи воридоти андоз ба бучаи давлатӣ бо роҳи пешниҳоди ҳавасмандгардонӣ ва хизматрасониҳои муосири соҳавӣ омӯзиши фарҳанги андозу андозситонӣ аз тарафи мақомоти андоз бо низоми муосир.

- дуюм, ҳарчи бештар кардани робитаи байни мақомоти андоз бо соҳибкорони хурду миёна ва аҳоли доир ба пешниҳодҳои хизматрасониҳои андозӣ.

Адабиёт

1. Борисов Е.Ф. Хрестоматия по экономической теории / Е.Ф. Борисов. - М.: Издательская группа «Юрист», 1999. – 524 с.
2. Буриева М.Ч. Омор (омори микроиқтисодӣ). Васоити таълимӣ / М.Ч. Буриева, Р.Ш. Холов. – Душанбе: Нашриёти ДДМИТ, 2018. – 130 с.
3. Елисеева И.И. Общая теория статистики: учебник / И.И. Елисеева, М.М. Юзбелиев. Под.ред. чл.-кадр. РАН И.И. Елисеевой. – 4 – е изд., перераб. и доп. – М.: Финансы и статистика, 2000. – 385 с.
4. Иматшоев З.Х. Омор. Китоби дарсӣ / З.Х. Иматшоев, Р.Ш. Холов. – Душанбе: Нашриёти ДДМИТ, 2020. – 324 с.
5. Иматшоев З.Х. Омори ҳуқуқӣ. Васоити таълимӣ / З.Х. Иматшоев, Р.Ш. Холов. – Душанбе, 2020. – 124 с.
6. Кодекси андози Ҷумҳурии Тоҷикистон, соли 2022. – 340 с.
7. Мирзоев С.С. Омори иҷтимоӣ-иқтисодӣ. Васоити таълимӣ / С.С. Мирзоев, Р.Ш. Холов. – Душанбе: Нашриёти ДМТ, 2016. - 263 с.
8. Омори солонаи Ҷумҳурии Тоҷикистон, Агентии омори назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон. - Душанбе, 2022.
9. Солиев Н. Омори молияи давлатӣ. Васоити таълимӣ / Н. Солиев, Р.Ш. Холов. – Душанбе: Эр-граф, 2015. – 356 с.
10. Холов Р.Ш. Таҳлили омили сатҳи монетизацияи миллӣ / Р.Ш. Холов // Паёми ДДТТ. – 2021. - №1(35). - С.219-227. ISSN: 22308-054X.

УДК: 338.339.9(470+571)

**САРМОЯГУЗОРИҲОИ ХОРИҶӢ ДАР НИЗОМИ МУОСИРИ
МУНОСИБАТҲОИ ИҚТИСОДИИ БАЙНАЛМИЛАЛӢ**

Ҳамроев Мирсаид Исмоилович-унвонҷӯи кафедраи иқтисодиёти ҷаҳон ва тиҷорати байналмилалӣ ДДМИТ. Суроға: 734067, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, кӯчаи Нахимов 64/14. Телефон: +992-901-24-77-87. Почта: mirsaidhamroev7@mail.ru

Мақолаи мазкур ба баррасии моҳият ва мазмуни мафҳуми сармоя ва сармояи хориҷӣ баҳшида шуда ва сармоягузориҳои хориҷӣ дар низоми муосири муносибатҳои иқтисодии байналмилалӣ баҳшида шудааст. Асосҳои назариявӣю методологии “сармоя” ва “сармоягузорӣ”, мазмуну фаҳмиши мафҳуми “сармоягузориҳои хориҷӣ”, нуқтаҳои назари олимони оид ба сармоягузорӣ, ҳаракати байналхалқии сармоя, гуруҳбандии сармояи хориҷӣ вобаста ба аломату хусусиятҳои гуногун мавриди баррасӣ қарор гирифтааст, ки унсуре бунёдии фаъолияти сармоягузорӣ ба ҳисоб мераванд. Инчунин, таҳлили нуқтаи назари мактабҳо ва олимони гуногун илми сиёсӣю иқтисодӣ нисбати раванди омӯзиши механизми ҷалби сармояи хориҷӣ ба иқтисоди миллӣ баррасӣ гардидааст.

Чӣ гунае ки ба мо маълум аст, фаъолияти сармоягузорӣ яке аз омилҳои пешбарандаи рушди иқтисодии кишвар ба ҳисоб меравад. Ҷалбнамоии сармоя ба иқтисодиёти тамоми мамлакатҳо авлавият дорад, зеро онҳо ба рушди иқтисодӣ такони ҷиддӣ мебахшанд.

Калидвожа: сармоя, сармоягузор, сармоягузорӣ, тиҷорати миёнгоҳӣ, сармоягузориҳои хориҷӣ, маблағгузорӣ, фондҳои асосӣ, даромад, фоида, самараи иқтисодӣ.

**ИНОСТРАННЫЕ ИНВЕСТИЦИИ В СОВРЕМЕННОЙ
СИСТЕМЕ МЕЖДУНАРОДНЫХ ЭКОНОМИЧЕСКИХ
ОТНОШЕНИЙ**

Хамроев Мирсаид Исмоилович- соискатель кафедры мировой экономики и международной торговли ТГФЭУ. Адрес: г. Душанбе, улица Нахимова, 64/14, Республика Таджикистан, Телефон: +992-901-24-77-87. Почта: mirsaidhamroev7@mail.ru

Данная статья посвящена рассмотрению сущности и содержания понятия капитала и иностранного капитала и иностранных инвестиций в современной системе международных экономических отношений. Теоретико-методологические основы «капитал» и «инвестиции», содержание понимания понятия «иностранные инвестиции», точки зрения

ученых на инвестиции, международное движение капитала, рассмотрено группирование иностранного капитала по различным признакам, что является основополагающим элементом инвестиционной деятельности. Также рассмотрен анализ точки зрения школ и различных политологов и экономистов относительно процесса изучения механизма привлечения иностранного капитала в национальную экономику.

Как известно, инвестиционная деятельность является одним из движущих факторов экономического развития страны. Привлечение капитала в экономику всех стран является приоритетом, потому что они дают серьезный импульс развитию экономики.

Ключевые слова: капитал, инвестор, инвестиции, посреднический бизнес, иностранные инвестиции, финансирование, основные средства, доход, прибыль, экономический эффект.

FOREIGN INVESTMENTS IN THE MODERN SYSTEM OF INTERNATIONAL ECONOMIC RELATIONS

Hamroev Mirsaid Ismoilovich- applicant of the Department of World Economy and International Trade Tajik State University of Finance and Economics. Address: Dushanbe city, Nakhimov street, 64/14, the Republic of Tajikistan, Phone: +992- 901-24-77-87, mail: mirsaidhamroev7@mail.ru

This article is devoted to the consideration of the essence and content of the concept of capital and foreign capital and foreign investments in the modern system of international economic relations. Theoretical and methodological foundations of "capital" and "investment", the content of understanding the concept of "foreign investment", the point of view of scientists on investment, the international movement of capital, the grouping of foreign capital according to various criteria, which is a fundamental element investment activity. An analysis of the point of view of schools and various political scientists and economists regarding the process of studying the mechanism for attracting foreign capital to the national economy is also considered. As you know, investment activity is one of the driving factors of the country's economic development. Attracting capital to the economy of all countries is a priority, because they give a serious impetus to the development of the economy.

Keywords: capital, investor, investment, industry, industrialization, foreign investments, foreign direct investment, investment climate, world economy, infrastructure.

Фаъолияти сармоягузорӣ як раванди мураккаб ва гуногунҷабҳа мебошад, ки моҳият, принципҳо ва механизмҳои фаъолияти он фаҳмиши бисёр консепсияҳо, муқаррарот ва ҳулосаҳои назарияи муосири иқтисодиро тақозо менамояд. Фаъолияти сармоягузорӣ ҳамеша хусусияти мақсаднокиро талабгор аст. Барои ноил шудан ба ҳадафҳои сармоягузорӣ таҳлили муносиби иншооти сармоягузорӣ ва ҳудудҳое, ки

сармоя дар он ҷойгир аст, баҳодиҳии даромаднокӣ ва хавфи онҳо, дурнамои бозории рушд, баҳисобгирии оқибатҳои иҷтимоӣ, экологӣ ва дигар оқибатҳои татбиқи қарорҳои сармоягузорӣ зарур аст. Дар робита ба ин, пеш аз ҳама, ошкор кардани робитаи унсурҳои раванди сармоягузорӣ, муайян кардани хусусиятҳои асосии сармоягузорӣ ва роҳҳои таснифи онҳо, муайян кардани омилҳое, ки ба шиддат ва самаранокии фаъолияти сармоягузорӣ таъсир мерасонанд, мувофиқи мақсад аст.

Ҳангоми таҳқиқи раванди сармоягузорӣ зарурати истифодаи мафҳумҳои маъмул ба монанди сармоягузорӣ, сармоягузор, сармоягузорӣ, лоиҳаи сармоягузорӣ ва ғайра ба миён меояд.

Ҳар як субъекти хоҷагидор дар чараёни фаъолияти худ ду вазифаи ба ҳам алоқамандро ҳал мекунад - якум, чӣ гуна ба даст овардани даромади муайян ва дуюм, чӣ гуна оқилона сарф кардани маблағҳои бадастомада. Аксар вақт дар ин ҳолат аз як тараф, тавозуни байни даромади ҷорӣ, аз тарафи дигар инчунин истеъмоли ҷорӣ ва оянда вучуд надорад. Бархе аз мавридҳо иштирокчиёни раванди иқтисодӣ маблағҳои пулӣ доранд, ки аз талаботи имрӯзаи онҳо зиёдтар аст, дар ҳоле ки дигарон, норасоии маблағҳои пардохтпазирро аз сар мегузаронанд. Дар чунин шароит қарор қабул карда, субъекти оқил кӯшиш мекунад, ки фоидаи умумии худро ба ҳадди аксар расонад ва дар натиҷа ё як қисми пулро сарфа мекунад ё ба гирифтани маблағи норасо мурочиат мекунад.

Вақт аз он ки даромади ҷорӣ аз эҳтиёҷоти ҷорӣ зиёдтар мегардад, давлат, ширкатҳо ва хонаводаҳо захираҳои зиёдатино сарфа мекунанд. Чӣ гуна онҳо дар як вақт пасандозҳои худро чӣ тавр идора мекунанд, ба майлу хоҳиши онҳо вобаста аст. Гуруҳе маблағҳои худро сарфа менамоянд, ки агар дар оянда талаботашон нисбати даромадашон зиёд гардад метавонанд аз пасандозҳои худ истифода баранд. Гуруҳи дигар беҳтар меҳисобанд, ки маблағҳои худро дар хона нигоҳ надошта, балки

онро ба ягон объект гузошта, пас аз муддате даромади иловагиро ба даст оранд. Дар сурати дигар, даст кашидан аз хароҷотҳои барзиёди имрӯза бо мақсади ба даст овардани маблағи бештар дар оянда фаҳмида мешавад.

Ё ба таври дигар, даст кашидан аз истеъмоли барзиёди ҷорӣ, бо мақсади сатҳи баланди истеъмол доштан дар оянда, метавон фаҳмид, ки ин гуфтаҳои метавон ба моҳияти раванди пасандоз ва сармоягузорӣ дарк кард. Аз ин ҷост, ки аксари муаллифон, мафҳуми сармоягузорию дар шакли умумӣ, ҳамчун мавқуф гузоштани истеъмоли ҷорӣ бо мақсади ба даст овардани фоидаи муайян дар оянда имконпазир мешуморанд. Дар асоси фаҳмишҳои мазкур, бо омилҳои хавф ва алоқамандии сармоягузорию фаҳмидан мумкин аст [6, с.37].

Дар адабиётҳои иқтисодӣ, мафҳуми “пасандоз” ва “сармоягузорӣ” одатан ба ҳам алоқаманд нишон дода шудаанд: яке ногузир будани дигареро дар назар дорад. Ҳамин тавр, Ч.М.Кейнс қайд менамояд, ки пасандоз ва сармоягузорӣ “бо ҳам бояд баробар бошанд, зеро ҳар кадоми онҳо зиёд шудани даромад аз истеъмолотро нишон медиҳанд” [3]. Дар мавриди мазмун ва робитаи ин категорияҳо то ҳол дар байни муҳаққиқон нуқтаи назари ягона вучуд надорад. Намояндагони самтҳои гуногуни назарияи иқтисодӣ ба мафҳумҳои номбаршуда мазмуни на он қадар яхеларо шомил менамоянд.

Пасандоз ва сармоягузорӣ категорияҳои ба ҳам алоқаманданд. Пасандозҳо сармоягузориҳои эҳтимоли мебошанд ва сармоягузорӣ ҳамчун натиҷаи пасандозҳо амал мекунанд, ки барои ба даст овардани самараи иқтисодӣ ё иҷтимоӣ равона шудаанд. Ҳар чӣ қадар шароити иқтисодиву иҷтимоӣ баланд гардад ва дараҷаи амнияти сармоягузорӣ баландтар бошад, ҳамон қадар пасандозҳо ба сармоягузорӣ табдил меёбанд.

Пасандозҳо танҳо як пайванди зарурӣ дар ҷараёни сармоягузорӣ маҳсуб меёбанд. Сармоягузорӣ пасандоз кардан ва пасандозҳои бар

мегирад. Аммо на ҳамаи пасандозҳо ба сармоягузорӣ табдил ёфта метавонанд. Мисол, агар воситаҳои пулӣ (маблағҳо) аз ҷониби соҳибони худ истифода нашаванд, онҳо пасандоз ҳисобида мешаванд, вале дар сурати ҳаракат наёфтани аз ҷониби соҳибони худ, онҳоро ҳамчун сармоягузорӣ баҳо додан номумкин аст. Сармоягузориҳо пасандозҳое мебошанд, ки бевосита ё бавосита барои васеъ кардани доираи фаъолияти истеҳсоли бо мақсади ба даст овардани даромад дар оянда (баъзан пас аз чанд сол) истифода мешаванд.

Дар адабиёти иқтисодӣ то имрӯз тафсирҳои гуногуни истилоҳи «сармоягузорӣ» мавҷуданд. Ҳамин тариқ, “сармоягузорӣ ин гузоштани сармоя ба соҳаҳо ва бахшҳои гуногуни иқтисодиёт, соҳибкорӣ ва дигар намудҳои фаъолият бо мақсади ба даст овардани фоида (даромад), инчунин самараи дигари иқтисодӣ ё ғайрииқтисодие, ки татбиқи он ба принципҳои бозор асос ёфта, бо омилҳои вақт ва хавф алоқаманд аст” [6, с.41].

Дар қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон “Дар бораи сармоягузорӣ” мафҳуми сармоягузорӣ чунин омадааст: “сармоягузорӣ – ин, аз ҷониби сармоягузор дар шакли дороиҳои моддӣ ва ғайримоддӣ гузоштани воситаҳо дар ҳудуди Ҷумҳурии Тоҷикистон бо мақсади гирифтани фоида”, маҳсуб меёбад.

Бештари вақт “таъсири дигари судманд” ҳамчун оқибатҳои иҷтимоӣ ё экологии сармоягузорӣ фаҳмида мешавад: воқеан, сохтмони мактаб ё бунёди боғи фароғатӣ ҳадафи тижорӣ надорад, балки барои ҳалли мушкилот пешбинӣ шудааст.

Дар умум метавон таърифҳои мавҷудаи истилоҳи сармоягузорию дар ҷадвали зер нишон дод.

Ҷадвали 1-Таҳлили муқоисавии равишҳои мавҷуда барои муайян кардани истилоҳи «сармоягузорӣ»

Муаллиф	Сарчашма	Таъриф	Шарҳ
Ҷ. Кейнс	Общая теория занятости, процента	Сармоягузорӣ-қисми даромади давраи	Таърифи мазкур маҳдуд буда, танҳо

	и денег / Кейнс, Дж. - М.: ЭКСМО, 2007.	муайян маҳсуб меёбад, ки барои истеъмол истифода нагардидааст, афзоиши ҳозираи арзиши моликияти асосӣ дар натиҷаи фаъолияти истеҳсолии давраи мазкур мебошад [4].	ба истеъмол ва моликияти асосӣ вобаста карда шудааст.
Залотогоров В.Г.	Энциклопедический словарь по экономике.-Минск: Полымя, 1997. Луғати энциклопедии иқтисод.-Минск: Полымя, 1997.	Сармоягузорӣ- гузоштани дарозмуддати маблағҳо (пулӣ, моддӣ), арзишҳои зеҳнӣ дар дохили кишвар ё хориҷи кишвар ба соҳаҳои мухталиф бо мақсади рушди истеҳсолот, соҳибкорӣ, ба даст овардани фоида ва дигар натиҷаҳои ниҳойӣ	Ин таъриф яке аз мукаммалтарин таърифҳои пешниҳодшуда мебошад, ки он чаҳорчӯбаи вақти сармоягузорӣ, шаклҳои онҳо ва таъсири гуногуни ниҳойиро инъикос мекунад.
Бланк И.А.	Основы инвестиционного менеджмента. В 2 томах. - Т.1. – М.: Издательство «Омега-Л», 2008.	Сармоягузорӣ-ин гузоштани сармоя дар ҳама шаклаш ба объектҳои (таҷҳизот)-и гуногуни фаъолияти иқтисодии корхона бо мақсади ба даст овардани фоида, инчунин ба даст овардани самараи дигари иқтисодӣ ё ғайрииқтисодӣ, ки татбиқи он ба принсипҳои бозор асос ёфтааст ва бо омилҳои вақт, хавф ва пардохтпазирӣ алоқаманд мебошад [1]	

		Сармоягузориҳо- захираҳои иқтисодӣ, ки барои зиёд намудани сармояи воқеии ҷамъият равона шудаанд, яъне, барои васеъ кардан ва нав кардани воситаҳои истехсолӣ	Ин мафҳум доираи фаъолияти сармоягузорию бо сармоягузориҳои воқеӣ маҳдуд мекунад.
		Сармоягузорӣ- гузоштани дарозмуддати сармояи хусусӣ ё давлатӣ, молу мулк ё арзишҳои зеҳнӣ ба бахшҳои гуногуни иқтисоди миллий (сармоягузориҳои дохилӣ) ё хориҷӣ (сармоягузориҳои хориҷӣ) бо мақсади ба даст овардани фоида	Дар ин таъриф доираи сармоягузорӣ (иқтисод) ва таъсири фаъолияти сармоягузорӣ (фоида) маҳдуд аст. Дар амал таъсири зиёди фаъолияти сармоягузорӣ мавҷуд аст, ки аз ҳадафҳои сармоягузорӣ вобастаанд; фаъолияти сармоягузорӣ инчунин метавонад дар соҳаҳои иҷтимоӣ, экологӣ, фарҳангӣ, сиёсӣ ва ғайра амалӣ карда шавад.
Абрамов С.И.	Инвестирование, М.: Центр экономики и маркетинга, 2000, С. 5-6. Сармоягузорӣ, М.: Маркази иқтисод ва маркетинг, 2000, саҳ. 5-6	Сармоягузорӣ- гузоштани дарозмуддативоситаҳо ба соҳаҳои гуногуни иқтисодиёт бо мақсади ба даст овардани фоида	Ин таъриф моро водор мекунад, ки ҳадаф танҳо фоида аст, аммо мо метавонем таъсири дигареро низ ба даст орем, ки барои мо муфид бошад.

Долан Э.Дж., Лин- дсей Д.	Рынок: микроэконо- мическая модель, СПб.: Экономика, 1992, С. 13 Бозор: модели микроиқтисодӣ, Санкт-Петербург: Иқтисод, 1992, с.13	Сармоягузорӣ- афзоиши ҳаҷми сармояи дар низоми иқтисодӣ амалкунанда, яъне афзоиши пешниҳоди захираҳои истеҳсолӣ, ки аз ҷониби одамон амалӣ карда мешавад.	Дар ин таърифҳо сармоягузориҳо ҳамчун механизми (усул) афзоиши захираҳои истеҳсоли чомеа баррасӣ мешаванд.
Макконнелл К.Р., Брю С.Л.	Экономикс, М.: Дело, 2002, С.388	Сармоягузориҳо- хароҷоти истеҳсол ва ҷамъкунии воситаҳои истеҳсолот ва афзоиши захираҳои молӣ	
	Инвестиционное де- ло, М., Кнорус, 2006. С. 12	Сармоягузорӣ-раванди динамикии тағир додани шаклҳои сармоя, табдили пайвастаи захираҳо ва арзишҳои ибтидоӣ ба хароҷоти сармоягузорӣ ва табдил додани маблағҳои сармоягузорӣ ба афзоиши арзиши сармоя дар шакли даромад ё таъсири иҷтимоӣ мебошад.	Ин таъриф моҳияти фаъолияти сармоягузориҳо ҳамчун раванди ба натиҷаҳо табдил додани захираҳои сармоягузорӣ инъикос менамояд, вале доираи фаъолияти сармоягузориҳо ба иқтисодиёт маҳдуд мекунад.
	Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон "Дар бораи сармоягузорӣ". - Душанбе, аз 3.08.2018. -№1547	Сармоягузорӣ – ин, аз ҷониби сармоягузор дар шакли дороиҳои моддӣ ва ғайримоддӣ гузоштани воситаҳо дар ҳудуди Ҷумҳурии Тоҷикистон бо мақсади гирифтани фоида”, маҳсуб меёбад [5].	
Комилов С.Дж.,	Совершенствование управления	сармоягузорӣ ҳамчун як ниҳоди мустақили	

Мирзоева Е.Ш.	инновационно-инвестиционной деятельностью промышленных предприятий // С.Дж. Комилов, Е.Ш. Мирзоева. Монография.- Душанбе: ТГФЭУ, 2020.-144	бозорӣ амал мекунад, ки потенциали рушди инноватсиониро барои таъмини рушди иқтисодӣ ташкил медиҳад. Бояд дарк кард, ки сармоягузориҳои перспективӣ ин сармоягузорӣ ба рушди сармояи инсонӣ мебошанд. Дар сатҳи кунунии рушди иқтисодиёти миллии ҷамъ овардани маблағгузорӣ ба инноватсия ҳадафи стратегии ноил шудан ба он мебошад, ки бояд тамоми иқтисодии мавҷудаи кишвар фаъолона истифода шавад [2].	
------------------	--	--	--

Ҳамин тариқ, ҳангоми истифодаи истилоҳоти сармоягузорӣ, мафҳумҳои зеринро фарқ кардан лозим аст:

Сармоягузорӣ – гузоштани ҳама гуна амвол ва ҳуқуқи моликият ба объектҳои фаъолияти сармоягузорӣ бо мақсади ба даст овардани фоида ё ба даст овардани самараи дигари мусбӣ.

Объекти сармоягузорӣ - ҳама гуна объектҳои, ки дар онҳо сармоягузорӣ анҷом дода мешавад. Чунин объектҳо ба чор гурӯҳ тақсим мекунам:

- объектҳои сармояи воқеӣ (корхонаҳо, амволи ғайриманқул, таҷҳизот, воситаҳои нақлиёт ва ғ.);
- дороиҳои молиявӣ (пеш аз ҳама коғазҳои қиматнок, инчунин асъор, полисҳои суғурта ва дигар воситаҳои молиявӣ);

- дороиҳои зеҳнӣ (патентҳо, иҷозатномаҳо, ноу-хау, объектҳои моликияти саноатӣ ва ғ.);

- сармояи инсонӣ (таълим, бозомӯзии кадрҳо, тандурустӣ ва ғ.).

Сармоягузорӣ раванди мустақими сармоягузорӣ ба объектҳои сармоягузорӣ мебошад.

Фаъолияти сармоягузорӣ - раванди ба натиҷаҳо табдил додани захираҳои сармоягузорӣ, аз ҷумла ҳам худи сармоягузорӣ ва ҳам амалисозии минбаъдаи дигар амалҳо бо мақсади ба даст овардани фоида аз сармоягузорӣ ё дигар таъсири мусбӣ.

Ҷадвали 2- Муносибати унсурҳои раванди сармоягузорӣ

Захираҳои сармоягузорӣ:		Объекти сармоягузорӣ:
	сармоягузорӣ	
	-- ► ----- ►	
Ғаҳои пулӣ; қоғазҳои қимматнок; Ҳуқуқи молу мулк; Ҳуқуқҳои молумулкие, ки арзиши пулӣ доранд.		Объектҳои сармояи воқеӣ; дороиҳои молиявӣ; моликияти зеҳнӣ; сармояи инсонӣ.

Фаъолияти сармоягузорӣ

Натиҷаҳо (самара)

Шаклҳои сармоягузорӣ гуногун буда метавонанд: гузоштани воситаҳо ба васеъ кардан ё азнавсозии истехсолот; беҳтар намудани сифати маҳсулот ва хизматрасонӣ, тайёр кардани кадрҳо, гузаронидани корҳои илмӣ-тадқиқотӣ ва конструкторӣ ва ғайра.

Ба ибораи дигар гуем, сармоягузорӣ ин восита, механизме мебошад, ки барои бозсозии васеи сармояи воқеии ҷамъият имкон фароҳам меорад. Вобаста ба шакли сармоя қайд намудан лозим аст, ки ба ғайр аз сармояи асосӣ чунин шаклҳои сармояи инсонӣ ва табииро дар бар мегирад:

-сармоягузориҳои воқеӣ (сармояи асосӣ) – сармоягузориҳои асосӣ бевосита ба объектҳои соҳибкорӣ ва дигар намудҳои фаъолият;

- сармоягузориҳои молиявӣ - сармоягузорӣ ба воситаҳои молиявӣ, ки сармоягузориҳои портфелӣ низ номида мешаванд;

- сармоягузориҳои зеҳнӣ - ба даст овардан ва таҳияи патентҳо, иҷозатномаҳо, ноу-хауҳо, объектҳои моликияти саноатӣ ва ғайра;

-сармоягузориҳои истеъмолий.

Сармоягузорӣ ба соҳибкорӣ сармоягузориҳои воқеии иқтисодӣ мебошад, ки мақсади асосии ба даст овардани фоида бо таваккали «муқаррарӣ» буда, маънои аз ҷониби сармоягузор ба даст овардани дороиҳои истеҳсолий бо ин мақсадро дорад. Ин намуди сармоягузорӣ ҳама гуна сармоягузорӣ ба дороиҳои воқеии марбут ба истеҳсоли мол ва хидматҳоро дар бар мегирад.

Сармоягузориҳои молиявӣ ин ба даст овардани дороиҳо дар шакли коғазҳои қиматнок мебошад. Ба фарқ аз сармоягузориҳои воқеӣ, сармоягузориҳои молиявӣ ташкили истеҳсолот, низоми идоракунӣ ва назоратро ба ӯҳда намегирад. Раванди сармоягузориҳои молиявӣ маънои додани ҳуқуқи сармоягузор ба захираҳои молиявии сармоягузорӣ ба соҳиби ин захираҳо ба ивази ҳуқуқи азхудкунии даромади пешбинишударо дорад.

Дар иқтисодиёти муосир, дар аксари кишварҳои тараққикарда, қисми асосии сармоягузорӣ аз ҳисоби сармоягузориҳои молиявӣ ифода меёбад. Дар баробари ин рушди институтҳои сармоягузориҳои молиявӣ ба афзоиши сармоягузориҳои воқеӣ мусоидат менамояд.

Дар шароити муосир ҳаракати сармоя ду марҳилаи асосиро дар бар мегирад. Моҳияти марҳилаи якуми ҳаракати сармоя ин-“захираҳои сармоягузорӣ-сармоягузорӣ”-сармоягузорию воқеӣ маҳсуб меёбад. марҳилаи дуюм-“сармоягузорӣ-натиҷаи сармоягузорӣ”-баргардонидани хароҷотҳои сарфшуда ва гирифтани даромадро дар натиҷаи истифодаи сармоягузорӣ дар бар мегирад. Он муносибат ва вобастагии ду унсурӣ зарурии ҳама гуна намуди фаъолияти иқтисодиро тавсиф мекунад: хароҷот ва даромади онҳо.

Аз як тараф, фаъолияти сармоягузорӣ бо гузоштани маблағҳо алоқаманд бошад, аз ҷониби дигар, ба мақсаднок будани ин сармоягузорӣ бо даромаднокии онҳо муайян карда мешавад. Ҳавасмандии фаъолияти сармоягузорию гирифтани даромад аз раванди сармоягузорӣ ташкил менамояд.

Фаъолияти сармоягузорӣ, шартӣ муҳими муомилоти маблағҳои субъекти хоҷагидор маҳсуб меёбад. Дар навбати худ, фаъолият дар соҳаи истеҳсолот барои сармоягузориҳои дигар заминаи мусоид фароҳам меорад. Аз ин лиҳоз, ҳама намуди фаъолияти соҳибкорӣ равандҳои сармоягузорӣ ва фаъолияти асосиро дар бар мегирад. Агар аз рӯи падидаҳо ҳамчун соҳаҳои нисбатан ҷудошуда суҳан ронем, фаъолияти сармоягузорӣ ва истеҳсоли муҳимтарин ҷузъҳои бо ҳам алоқаманди раванди ягонаи иқтисодӣ мебошанд.

Ҳаракати сармоягузориҳо, аз лаҳзаи сафарбаркунии захираҳои сармоягузорӣ то ба даст овардани даромад (самара) ва ҷуброни маблағҳои гузошташуда тамоми марҳилаҳои такрористеҳсолкуниро тай намуда, ҳамчун гардиши сармоягузорӣ ва давраи сармоягузорию ташкил медиҳад.

Аз нуқтаи назари таҳлили сохторӣ, фаъолияти сармоягузорию ҳамчун объекти тадқиқот метавон дар ягонагии унсурҳои асосии зерин баррасӣ кард: субъектҳо, объектҳо ва муносибатҳои иқтисодӣ.

Руйхати адабиёт:

1. Бланк И.А. Основы инвестиционного менеджмента. В 2 томах. - Т.1. – М.: Издательство «Омега-Л», 2008. – С. 14-39;
2. Комилов С.Дж., Мирзоева Е.Ш. Совершенствование управления инновационно-инвестиционной деятельностью промышленных предприятий // С.Дж. Комилов, Е.Ш. Мирзоева. Монография.-Душанбе: ТГФЭУ, 2020.-144
3. Кейнс Дж.М. «Общая теория занятости, процента и денег», М., Экономика, 2002, С. 183;
4. Кейнс, Дж. Общая теория занятости, процента и денег / Кейнс, Дж. - М.: ЭКСМО, 2007. – С. 182;
5. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон "Дар бораи сармоягузорӣ". -Душанбе, аз 3.08.2018. -№1547;
6. Сафаров Б. Г., Ҳамроев М.И. Ҷанбаҳои назариявӣ ва методологии мафҳуми сармоягузории ҳориҷӣ. Паёми молия ва иқтисод. – 2022. – №. 4-2(34). – Р. 34-42.с-37;
7. Худойбердиев, Д. М. Анализ притока иностранных инвестиций в контексте сотрудничества Республики Таджикистан с государствами членами ШОС / Д. М. Худойбердиев // Финансово-экономический вестник. – 2022. – № 4-1(33). – С. 226-233.

УДК: 330.322

БАЪЗЕ МАСЪАЛАҲОИ ИЛМИИ МАБЛАҒГУЗОРИИ ФАЪОЛИЯТИ САРМОЯГУЗОРӢ ДАР ШАРОИТИ БОЗОР

Сафаров Илҳом Нурмаҳмадович – муовини сардори раёсати илм ва инноватсияи Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон. Суроға: 734067, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, к. Нахимов 64/14. Тел.: + (992)918993363. E-mail: ilh0604@mail.ru

Дар мақола масъалаҳои илмии маблағгузори фаъолияти сармоягузорӣ баррасӣ мегардад. Қайд мегардад, ки вазифаҳои ташаққули иқтисодӣ рақобатпазир, таъмини рушди босуботи иқтисоди дар заминаи татбиқи манфиатҳои кишвар ва таъсиси иқлими мусоиди сармоягузорӣ ба воситаи истифодаи самараноки механизми маблағгузорӣ имконпазир мегардад.

Диққати махсус ба масъалаҳои ташаққули ва рушди маблағгузори фаъолияти сармоягузорӣ дода мешавад. Тадқиқоти мазкур ба омӯзиши масъалаҳои маблағгузори фаъолияти сармоягузорӣ бахшида шудааст ва аз ин лиҳоз дар баррасии масъалаи маблағгузори равандаҳои сармоягузори шартҳои муҳими рушди муносибатҳои сармоягузорӣ арзёбӣ гирифтаанд.

Исбот гардидааст, ки маблағгузори фаъолияти сармоягузорӣ раванди таъмини маблағ барои фаъолияти инвестиционӣ мебошад. Сармоягузорӣ метавонад ба объектҳои гуногун, аз ҷумла амволи гайриманқул, қоғазҳои қиматнок, лоиҳаҳои

тиҷоратӣ ва гайра гузошта шавад. Маблаггузориҳои сармоягузорӣ метавонад аз ҳисоби маблағҳои худӣ ё бо роҳи ҷалби маблағҳои қарзӣ амалӣ карда шавад.

Калидвожаҳо: Маблаггузорӣ, фаъолияти сармоягузорӣ, бозори молиявӣ, муносибатҳои бозоргонӣ, рақобат, макроиқтисод, равандҳои ҳамгироӣ, иқтисодиёти байналхалқӣ, тақсими меҳнат, рушди босубот, ММД ва сармоягузориҳои хориҷӣ.

НЕКОТОРЫЕ НАУЧНЫЕ ВОПРОСЫ ФИНАНСИРОВАНИЕ ИНВЕСТИЦИОННОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ В УСЛОВИЯХ РЫНКА

Сафаров Илхом Нурмахмадович – заместитель начальника управления по науке и инновациям Таджикского государственного финансово-экономического университета, Адрес: 734067, Таджикистан, г. Душанбе, ул. Нахимов 64/14, Телефон: + (992) 918993363. E-mail: ilhom0604@mail.ru

В статье рассматриваются научные вопросы финансирования инвестиционной деятельности. Отмечается, что задачи формирования конкурентоспособной экономики, обеспечения стабильного экономического развития на основе реализации интересов страны и создания благоприятного инвестиционного климата возможны за счет эффективного использования механизма финансирования.

Особое внимание уделено вопросам становления и развития финансирования инвестиционной деятельности. Данное исследование посвящено изучению вопросов финансирования инвестиционной деятельности, и с этой точки зрения при рассмотрении вопроса финансирования инвестиционных процессов оценивалось как важное условие развития инвестиционных отношений.

Доказано, что финансирование инвестиционной деятельности – это процесс предоставления средств на инвестиционную деятельность. Инвестиции могут осуществляться в различные объекты, включая недвижимость, ценные бумаги, коммерческие проекты и т.д. Финансирование инвестиций может осуществляться за счет собственных средств или путем привлечения заемных средств.

Ключевые слова: финансирование, инвестиционная деятельность, финансовый рынок, рыночные отношения, конкуренция, макроэкономика, интеграционные процессы, международная экономика, разделение труда, устойчивое развитие, ВВП и иностранные инвестиции.

SOME SCIENTIFIC QUESTIONS FINANCING OF INVESTMENT ACTIVITIES IN MARKET CONDITIONS

Safarov Ilhom Nurmakhmadovich - Deputy Head of the Department for Science and Innovation of the Tajik State Financial and Economic University, Address: 734067, Tajikistan, Dushanbe, st. Nakhimov 64/14, Phone: + (992) 918993363. E-mail: ilhom0604@mail.ru

The article deals with scientific issues of financing investment activities. It is noted that the tasks of forming a competitive economy, ensuring stable economic development based on the implementation of the interests of the country and creating a favorable investment climate are possible through the effective use of the financing mechanism. Particular attention is paid to the formation and development of investment activity financing.

This study is devoted to the study of issues of financing investment activities, and from this point of view, when considering the issue, financing of investment processes was assessed as an important condition for the development of investment relations.

It is proved that the financing of investment activities is the process of providing funds for investment activities. Investments can be made in various objects, including real estate, securities, commercial projects, etc. Financing of investments can be carried out at the expense of own funds or by attracting borrowed funds.

Keywords: financing, investment activity, financial market, market relations, competition, macroeconomics, integration processes, international economy, division of labor, sustainable development, GDP and foreign investment.

Яке аз ҳадафҳои муҳими сиёсати иқтисодии кишвар дар шароити муосир таъсиси иқлими мусоиди сармоягузорӣ ва дар заминаи он гузаштан ба модели нави фаъолияти хоҷагидорӣ, ки барои афзоиши нишондиҳандаҳои макроиқтисодӣ ва инчунин барои баланд бардоштани сифати ҳаёти шаҳрвандон нигаронида шудааст, ба шумор меравад.

Вазифаҳои ташаккулёбии иқтисодиёти рақобатпазир, таъмини рушди босуботи иқтисоди дар заминаи татбиқи манфиатҳои кишвар ва таъсиси иқлими мусоиди сармоягузорӣ ба воситаи истифодаи самараноки механизми маблағгузорӣ имконпазир мегардад. Инчунин захираҳои молиявӣ дар шароити кунунӣ шартҳои муҳими рушди равандҳои ҳамгироии иқтисодӣ ва сармоягузорӣ арзёбӣ мегардад.

Яке аз муаммоҳои муҳимтарини фаъолияти сармоягузорӣ ташкили маблағгузорию он мебошад. Ташаккули захираҳои сармоягузорӣ шартҳои асосии ибтидоии татбиқи раванди сармоягузорӣ ба шумор рафта, дар шароити иқтисоди бозорӣ имкониятҳои сармоягузорӣ васеъ мегардад. Дар баробари ин, ҳар як корхона барои сармоягузорӣ дорои захираҳои молиявии маҳдуд мебошад. Аз ин рӯ, ба масъалаи беҳтарсозии портфели сармоягузорӣ диққати махсус дода мешавад.

Аз нуқтаи назари мавзӯи тадқиқот инчунин бояд қайд кард, ки дар адабиёти илмӣ иқтисодӣ вариантҳои мухталифи таснифоти маблағгузорию фаъолияти сармоягузорӣ вучуд дорад. Таснифоти сармоягузорӣ барои муайян намудани самти афзалиятноки сиёсати иқтисодӣ дар масъалаҳои ҷалби сармоягузорӣ ва ошкори механизми рушди фаъолгардонии сатҳи маблағгузорӣ мусоидат мекунад. Меъёрҳои таснифоти сармоягузорӣ дар ҷадвали 1 оварда шудааст.

Ҷадвали 1. - Таснифоти сармоягузорӣ

Таснифоти аломат (признак)	Намудҳои сармоягузорӣ
Доираи татбиқ	-воқеъӣ -молиявӣ -ғайримоддӣ
Шаклҳои захираҳои сармоягузорӣ	-сармоягузорӣ дар шакли пулӣ -сармоягузорӣ дар шакли моддӣ -сармоягузорӣ дар шакли активҳои ғайримоддӣ
Сарчашмаҳои маблағгузорӣ	- худӣ -қарзӣ -ҷалбкунанда
Механизми маблағгузорӣ ва қарзӣ	-мустақим -ғайримустақим -сармоягузорӣ дар хариди амволи алоҳида
Мухлати баргардонидан	-зуд баргардонидан

	- баргардонидани миёнамӯҳлат - баргардонидани дарозмуддат
Самти истифодабарии сармоягузорӣ	- сохтмони нав -истеҳсолоти васеъ -аз нав сохтани корхонаҳои мавҷуда -таъмири асосӣ - нигоҳдорӣ -азнавсозии техникии корхонаҳои мавҷуда
Марҳилаи тарҳрезии давра	-нетто-инвеститсия - реинвеститсия - брутто-инвеститсия
Аз рӯи моликият	-давлатӣ -хусусӣ
Аз рӯи ҳуқуқи моликият	-стратегӣ (интиқоли ҳуқуқи моликият ба сармоягузор) -портфелӣ (сармоягузорӣ бидуни интиқоли амволи ҳуқуқ ба сармоягузор)
Аз рӯи ҳавасмандкунии маблағгузорӣ	- автономӣ (аз ҳисоби маблағгузории мустақим) - аз ҳисоби маблағгузории ғайримустақим

Сарчашма. Таҳияи муаллиф дар асоси Государственное финансовое стимулирование инвестиционной деятельности в Российской Федератсия. Айриева А.Н.дисс...к.э.н.08.00.10. Саратов 2009. С.16.

Сармоягузорӣ аслан сарвати азнавтақсимшаванда ва рушдёфта мебошад, ки барои афзоиши худ истифода мешавад. Аз ин рӯ, дар шароити муносибатҳои бозаргонӣ, аз ҷумла дар иқтисоди муосири кишвар маҳз сиёсати сармоягузории сатҳи ҷаҳонӣ ва механизмҳои молиявии пайваста такмилшавандаи он аҳамияти ҳалкунанда доранд.

Бояд қайд кард, ки дар қорҳои илмӣ олимони ватаниву хориҷӣ мафҳуми муайян оиди маблағгузории фаъолияти сармоягузорӣ ҳар гуна шарҳ ва тафсир дода шудааст. Лекин новобаста аз тафсирҳои мухталиф дар сарчашмаҳои гуногун маблағгузории равандҳои сармоягузорӣ шартҳои муҳими таъсиси иқлими мусоид маҳсуб меёбад.

Назарияи маблағгузории фаъолияти сармоягузорӣ яке аз муҳимтарин самтҳои молия ба шумор меравад. Ин назария имконият медиҳад, ки ширкатҳо сармояро барои сармоягузорӣ ба лоиҳаҳои гуногун ва ташаббусҳои тиҷоратӣ ҷамъоварӣ ва самаранок истифода баранд. Инчунин ташаккулёбии назарияи маблағгузории фаъолияти сармоягузорӣ ва истифодаи самараноки он метавонанд ба натиҷаҳои беҳтарин барои ширкатҳо оварда расонанд.

Вобаста ба мавзӯи қайд кардан муҳим аст, ки тадқиқоти мазкур ба омӯзиши масъалаҳои маблағгузории фаъолияти сармоягузорӣ бахшида шудааст ва аз ин лиҳоз мо дар баррасии масъалаи маблағгузории

равандҳои сармоягузорию шартҳои муҳими рушди муносибатҳои сармоягузорию арзёбии мекунем.

Бояд қайд кард, ки маблағгузорию ва сармоягузорию ду мафҳуми муҳим дар ҷаҳони тиҷорат дар шароити рушди муносибатҳои молиявии байналхалқӣ мебошанд. Маблағгузорию ба он ишора мекунад, ки ҷӣ гуна иштирокчиёни бозор хароҷотҳои худро пӯшонанд, дар ҳоле ки сармоягузорию ба лоиҳаҳо ё тиҷорат бо мақсади ба даст овардани фоидаи оянда ишора мекунад. Ҳарду мафҳум бо ҳамдигар зич алоқаманданд ва барои рушди муносибатҳои иқтисодиву тиҷоратӣ аҳамияти калон доранд.

Агар мафҳуми маблағгузорию сармояро аз нуқтаи назари категорияҳои фалсафӣ баррасӣ кунем, пас онҳо бояд пеш аз ҳама ғоя ва ақидаи ифода кунанд, зеро онҳо дар як синфи алоҳида аз як мавзӯи муайяни он объектҳоеро ҷамъ мекунанд, ки дар асоси хусусиятҳои умумӣ, махсус ва концепсияи маблағгузорию сармоя аз рӯи нуқтаи назари классикӣ баррасӣ мешаванд[9,238].

Қайд кардан зарур аст, ки фаъолияти сармоягузорию ё раванди сармоягузорию ҳаракати сармояро аз сармоягузор ба кишвари ретсипиент ифода мекунад ва шакли воситаҳои молиявии мушаххасро дар доираи механизмҳои муайяни маблағгузорию муайян мекунад.

Дар адабиёти илмӣ оид ба маблағгузорию сармоягузорию истифодаи истилоҳи муайян барои тавсифи фаъолияти мақсадноки он вучуд надорад.

Мисол, И.Никонова маблағгузорию дарозмуддати ширкатҳоро тавассути призмаи усулҳо ва воситаҳои гуногун баррасӣ мекунад, ки аз инҳо иборат мебошад:

- воситаҳои бозори қоғазҳои қиматнок (барориши саҳмияҳо, ипотека, қоғазҳои қиматнок, сертификатҳои опционӣ, вомбаргҳо, инчунин барориши векселҳо, қоғазҳои қиматноки қарзӣ ва ғайра);

- воситаҳои бонкӣ (қарздиҳӣ, маблағгузорию лоиҳаҳо, лизинг, форфейтинг ва ғ.);

- маблағгузорию барномаҳои созмонҳои байналмилалӣ ва молиявӣ муассисаҳо;

- маблағгузорию давлатӣ (трансфертҳо, кафолатҳо, субсидияҳо, субсидияҳо, қарзҳои Вазорати молия ва ғайра)[10,197].

Олими дигар Л.Игонина ҳангоми баррасии сохтори маблағгузорию сармоягузорию аз қабилҳои фаъолияти сармоягузорию ва роҳҳои сафарбар намудани шаклҳои таъминоти молиявиро истифода мебарад. Дар баробари ин, барои вай ҷизи асосӣ ҷудо кардани манбаъҳо мебошад, ки аз маблағгузорию сармоягузорию корхона, ва гирифтани қарз иборат мебошад[8,23].

Ба ақидаи А.Волков, барои ошкор намудани маблағгузорию фаъолияти сармоягузорию, гуруҳбандии гуногуни маблағгузорию истифода мешаванд, ки дар байни онҳо асосатрианашон инҳо мебошанд:

- нақшаҳои худмаблағгузорӣ (маблағгузориҳои дохилӣ барои ҳисоби фоида, амортизатсия ва ғайра, маблағгузорӣ дар дохили гурӯҳи ширкатҳо);

-нақшаҳои маблағгузориҳои ҷалбшуда (саҳмиявӣ ва ройгон, фурӯши саҳмия ба сармоягузор, барориши саҳмияҳо, грантҳо, созишномаҳо оид ба тадқиқот ва илмиву конструкторӣ, маблағгузориҳои давлатӣ);

- нақшаҳои маблағгузориҳои қарз (қарз, лизинг, вомбарг, қарзи тижорати молӣ ва ғайра);

- нақшаҳои маблағгузориҳои якҷоя (маблағгузориҳои лоиҳаҳо, қарздиҳии бетаъмин, франчайзинг, маблағгузориҳои венчурӣ ва ғайра.)

Дар мавриди ҳуди сармоягузорӣ ва тақмили механизмҳои молиявии раванди сармоягузорӣ бошад, муҳаққиқони амрикоӣ В.Шарп, Г.Александр ва Д.Бэйли қайд кардаанд, ки дар шакли васеъ калимаи сармоягузорӣ маънои масрафи пул имрӯз ба хотири дар оянда ба даст овардани маблағи калонтар мебошад[14,1].

Олимони дигар маблағгузориҳои фаъолияти сармоягузориҳо ҳамчун шартҳои муҳими фаъолияти сармоягузорӣ шумурда, онро фишанги муҳими молиявӣ арзёбӣ мекунанд. Масалан, Балабанов дар тадқиқоти худ «Таҳлил ва банақшагирии молияи субъекти хоҷагидорӣ» сармоягузориҳои молиявиро як навъ фишангҳои молиявӣ мешуморад, ки тавассути он таъсири мутақобилаи субъекти сармоягузорӣ бо объекти сармоягузорӣ сурат мегирад[2,25].

Бояд қайд кард, ки оиди фаъолияти сармоягузорӣ, мазмун ва нақши он дар иқтисодиёти муосир аз тарафи олимони ватанӣ низ корҳои зиёд ба анҷом расонида шудаанд. Валле, маҳз масъалаҳои маблағгузориҳои равандҳои сармоягузорӣ дар корҳои олимони ватанӣ кам ба назар мерасанд. Олимони ватанӣ ба монанди Саидмуродов Л.Ҳ., Қандиёрова Д.О., Худоиев М.Н., Мирбобоев Р.М., Содиков М.С., Сафаров А.А., Мирсаидов А.Б. ва Музаффаров Б.С. диққати махсусро ба таҳлил ва арзёбии иқтисодии сармоягузориҳои хориҷӣ равона намуда, ҷалби сармоягузориҳо шартҳои муҳими рушди фаъолияти хоҷагидориҳои кишвар эътироф намудаанд.

Масалан, профессор Саидмуродов Л.Ҳ. қайд менамояд, ки сармоягузориҳои хориҷӣ ҳамчун омили интернационализатсия ва ҷаҳонишавии иқтисодиёти миллии ба шумор меравад. Инчунин профессор Саидмуродов Л.Ҳ. қайд менамояд, ки ҷалби сармояи мустақим ба иқтисоди Тоҷикистон далели мусоид аст.

Баръакси сармоягузориҳои портфелӣ ва дигар сармоягузориҳо, ки маблағҳои таъхирнопазир, баргардонидашаванда ва пардохташаванда мебошанд, бештар ба рушди бахши воқеии иқтисодиёт, технологияҳои пешқадам ва истифодаи усулҳои муосири менеҷмент ва маркетинг иртибот доранд[11,28].

Олимони дигар Содиков М.С. ва Сафаров А. Оиди сармоягузорӣ чунин қайд мекунанд, ки иштирокчиёни фаъолияти сармоягузорӣ (шахсонӣ ҳуқуқиву воқеӣ, ташкилотҳои тижоративу ғайритижоратӣ) соҳаҳои

мухталифи хоҷагидори ро бо мақсади гирифтани фоида маблағгузори намуда, барои рушди минбаъдаи кишвар ва соҳибкориву тиҷорат саҳм мегузоранд [12,17].

Инчунин профессор Мирсаидов А.Б. ва Музаффаров Б.С. сармоягузори хориҷиро яке аз усулҳои самараноки пайвасти намудани иқтисодии миллӣ ба иқтисоди ҷаҳонӣ маънидод карда, онро ба се ҷузъи асосӣ ташкили сармояи нав дар хориҷа, сармоягузори дубораи даромад ва пешниҳоди кредитӣ мутақобил ба ширкатҳо, масъалан ширкати модарӣ ба филиалҳо ҷудо мекунад.

Ҳамин тариқ, фаъолияти сармоягузорӣ ва маблағгузори он дар қорҳои илмӣ олимони мухталиф самти муҳими сиёсати дохиливу хориҷии иқтисодӣ ба шумор меравад. Таҳлили назарияи ташаккули ҷалби сармоягузорӣ дар сарчашмаҳои гуногуни иқтисодӣ ба мо имконият дод, ки оид ба масъалаҳои маблағгузори фаъолияти сармоягузорӣ назарияи хешро ташаккул намоем.

Маблағгузори фаъолияти сармоягузорӣ раванди таъмини маблағ барои фаъолияти инвестиционӣ мебошад [13, 230]. Сармоягузорӣ метавонад ба объектҳои гуногун, аз ҷумла амволи ғайриманқул, қоғазҳои қиматнок, лоиҳаҳои тиҷоратӣ ва ғайра гузошта шавад. Маблағгузори сармоягузорӣ метавонад аз ҳисоби маблағҳои худӣ ё бо роҳи ҷалби маблағҳои қарзӣ амалӣ карда шавад.

Барои бомуваффақият маблағгузори намудани фаъолияти сармоягузорӣ, таҳлили хавф, арзёбии даромаднокии эҳтимолии лоиҳаи сармоягузорӣ ва инчунин зарурияти таснифоти сармоягузорӣ ба миён меояд. Тавре, ки А.Ивасенко пешниҳод мекунад, барои таснифи сармоягузориҳо, як қатор усулҳои асосии сармоягузорӣ аз қабилҳои буҷетӣ, қарзӣ, усули худмаблағгузорӣ, инчунин усули омехта муайян карда шуданд. Усулҳои маблағгузорӣ дар навбати худ бо шакли воситаҳои маблағгузорӣ ба амал бароварда мешаванд.

Ба гуфтаи ин муаллиф, аз ҳама ҷунин шаклҳои паҳншудаи маблағгузори сармоягузори ро, маблағгузори буҷетӣ, маблағгузорӣ, худмаблағгузорӣ, маблағгузори қарз, маблағгузори лоиҳа ташкил мекунад. Инчунин, шаклҳои махсуси маблағгузорӣ бояд лизинг, қарздиҳии ипотекаӣ ва маблағгузори венчури ро дар бар гиранд [7,23].

Албатта, ҷунин ақида аз нуқтаи назари эътирофи маблағгузори фаъолияти сармоягузорӣ ҳамчун механизми муҳими маблағгузорӣ дар шароити рушди муносибатҳои молиявӣ қобили қабул шуморида мешавад. Вобаста ба масъалаи мазкур қайд кардан зарур аст, ки маҳз маблағгузори равандҳои сармоягузорӣ шартҳои муҳими фаъолгардонии фаъолияти сармоягузорӣ ба шумор меравад.

Аз ин лиҳоз, ҳангоми омӯختани муаммоҳои таҳия ва тақмили механизмҳои молиявии раванди сармоягузорӣ тасдиқи мафҳуми сармоягузори молиявӣ дар доираи истилоҳи сармоя ҳамчун хусусияти қобили қабул ва ҷамъбастандандаи қомилан мантиқӣ ба назар мерасад ва дар адабиёти ватанӣ ва хориҷӣ инъикос ёфтааст [6,38].

Такмили механизмҳои молиявии раванди сармоягузорӣ ба усулҳо ва манбаъҳои гуногуни маблағгузорӣ, ки барои дастгирии сармоягузорӣ ба тичорат ё дигар корхонаҳо истифода мешаванд, дахл дорад. Намудҳои маблағгузориҳои сармоягузорӣ қарзҳои бонкӣ, сармояи худӣ, сармояи венчурӣ ва пасандозҳои шахсиро дар бар мегиранд. Вақте, ки соҳибкорон ё созмонҳои имкониятҳои сармоягузориҳои ояндадор доранд, равандҳои сармоягузориҳо бо мақсади зиёд намудани активҳои хеш кушиш менамоянд.

Шаклҳои гуногуни маблағгузорӣ, вобаста ба омилҳо, аз қабili андозаи сармоягузорӣ, сатҳи хавфи ҷалбшуда ва мавҷудияти имконоти алтернативии маблағгузорӣ, афзалиятҳо ва нуқсонҳои худро доранд. Масалан, краудфандинг метавонад як роҳи муассири ҷамъовариҳои маблағҳои хурд аз шумораи зиёди одамон бошад, дар ҳоле, ки сармояи венчурӣ метавонад барои сармоягузориҳои калонтар ба ширкатҳои сердаромад мувофиқтар бошад. Дар маҷмӯъ, интихоби маблағгузориҳои сармоягузорӣ аз навъҳои гуногун вобаста хоҳад буд.

Вобаста ба предмети тадқиқот қайд кардан муҳим аст, ки сарчашмаи маблағгузориҳои фаъолияти сармоягузорӣ ва истифодаи самараноки он шартҳои муҳими таъсиси иқлими мусоиди фаъолияти хоҷагидориҳои кишвар дар шароити гузаштан ба модели инноватсионӣ арзёбӣ мегардад.

Сарчашмаҳои маблағгузориҳои сармоягузорӣ маблағҳо ва гардиши пули нақд ва дигар механизмҳои молиявӣ мебошанд, ки ҳамчун захираҳои сармоягузорӣ истифода шаванд. Ҳаҷм ва сохтори ин манбаъҳо дурнамои рушди фаъолгардонии сармоягузорӣ, устуворӣ ва рушди босуботи иқтисоди миллиро муайян мекунанд.

Низоми маблағгузориҳои раванди сармоягузорӣ аз як воҳиди манбаъҳо, усулҳо ва шаклҳои маблағгузориҳои сармоягузорӣ иборат аст.

Дар ин ҳолат, манбаъҳои асосии маблағгузориҳои сармоягузорӣ инҳо шуда метавонанд:

- фоидаи софи корхона;
- тарҳҳои амортизатсия;
- захираҳо ва дигар захираҳои корхона;
- пулҳое, ки дар низоми қарзӣ ва бонкӣ ҷамъ шудаанд;
- қарзҳо ва қарзҳои ташкилотҳои байналмилалӣ ва сармоягузориҳои хориҷӣ;
- маблағи аз барориши қоғазҳои қиматнок;
- зерсистемаи маблағгузориҳои мақсаднок (гирифтани маблағ аз ташкилоти болоӣ барои мақсадҳои мушаххас);
- маблағҳои буҷетҳои сатҳҳои гуногун ва ғайра[4,20].

Бояд қайд кард, ки захираҳои молиявӣ дар маблағгузориҳои сармоягузориҳо нақши муҳим доранд, зеро онҳо дар ҳолати ба амал омадани ҳолатҳои ғайриҷашмдошт омодагӣ ва устувории ширкатро таъмин мекунанд. Бо доштани захираҳои молиявӣ, ширкат метавонад дар сурати мушкилоти муваққатӣ ё дарозмуддат бидуни тарс аз мушкилоти

молиявӣ ва хатарҳои муосир буҷетҳои сармоягузорию худро боэътимодтар ҳисоб кунанд.

Аз таҳлилҳо бармеояд, ки усули маблағгузорию механизми ҷалби захираҳои сармоягузорӣ барои маблағгузорию раванди инвеститсионӣ нигаронида шудаанд. Таносуби маҷмӯи сармоягузориҳои давлатӣ ва хусусӣ самти рушди ҷомеа, даҳолати давлатро ба иқтисодиёт инъикос намуда, дурнамои рушди иқтисодиро муайян мекунад[3,82].

Вобаста ба масъалаи баррасишаванда дар Ҷумҳурии Тоҷикистон, дуруст дарк кардан зарур аст, ки аз ҳама варианти имконпазир барои рушди равандҳои сармоягузорӣ ҷалби сармояи воқеӣ ба шумор меравад.

Таҳлилҳо нишон медиҳанд, ки сармоягузорию асосии маблағ ба сармоягузориҳои воқеӣ бештар ҳоси иқтисоди ибтидоӣ мебошад. Ва гарчанде, ки сармоягузорӣ барои ҳама кишварҳо муҳим аст, аммо ин бояд аз ҷониби тижорати афзоюндаи ватанӣ, ки дар хориҷа объектҳои сармоягузорӣ ҷустуҷӯ мекунад, ба назар гирифта шавад. Дар баробари ин маълум аст, ки сармоягузориҳои молиявиро аз ҷиҳати ниҳодҳо ва таъминоти иттилоотии он инкишоф ва такмил додан зарур аст[5,4].

Бояд қайд кард, ки ҳама гуна сармоягузорӣ, воқеӣ ё молиявӣ, сармоягузорию маблағхоро дар барномаҳои гуногуни сармоягузорӣ бо мақсади ба даст овардани даромад, фоиз ё шаклҳои дигари фоида дар оянда дар бар мегирад. Маблағгузорӣ раванди муназзами сармоягузорию маблағҳо мебошад, ки барои иҷрои барномаи мақсадноки сармоягузорӣ бо захираҳои молиявии лоиҳаҳои гуногун бояд сармоягузорӣ карда шавад.

Маблағгузорӣ ҳамеша аз рӯи принципҳои нақшавӣ, мақсадноккунии маблағҳо, тақсими бебозгашт (агар маблағҳои ҷудошаванда аз буҷетҳои сатҳҳои гуногун равона карда шаванд) ба амал бароварда мешавад. Принципи банақшагирӣ маънои онро дорад, ки истифодаи захираҳои корхона бояд ба нақша гирифта шаванд, яъне нақшаи молиявии ташкилот тартиб дода мешавад, ки дар он хароҷоти ҷорӣ корхона, хароҷот барои васеъ кардани фаъолият ва ғайра инъикос меёбад[1,89].

Ҳамин тариқ, дар марҳилаи мазкур таҳқиқот ба ҳулосае омадан мумкин аст, ки дар сарчашмаҳои гуногуни адабиёт мафҳуми маблағгузорӣ пеш аз ҳама таъмини захираҳои молиявии зарурии хароҷоти навсозии соҳаҳои муҳталифи ҳаёти хоҷагидорӣ фаҳмида мешавад. Бо таҳлили андешаҳои олимони иқтисоддони гуногун, ки мавзӯи маблағгузорию фаъолияти сармоягузорию меомӯзанд, дар доираи сармоягузорӣ концепсияи ташкили захираи сармояро пешниҳод мекунанд.

Нақши маблағгузорӣ дар фаъолияти сармоягузорӣ барои пешрафти таҳқиқоти илмӣ ва фаъолияти хоҷагидорӣ кишвар хеле муҳим аст. Он инчунин манбаи асосии маблағгузорию кашфиётҳои илмӣ хизмат мекунад ва ба рушди инноватсия, технологияҳои нав ва дар заминаи онҳо барои таъмини тараққиёти устувори иқтисодиёти миллӣ мусоидат мекунад.

Маблағгузорӣ метавонад аз ҷониби сарчашмаҳои гуногун таъмин карда шавад. Ниҳодҳои молиявӣ ва шарикҳои давлатӣ ва бахши хусусӣ дар маблағгузории ғайрифаъолияти сармоягузорӣ нақши муҳим мебозанд, зеро онҳо аксар вақт захираҳои таъмин мекунанд, ки тавассути механизмҳои анъанавии маблағгузорӣ дастрас нестанд. Дар маҷмӯъ, маблағгузории ғайрифаъолияти сармоягузорӣ дар таъсиси иқлими мусоиди сармоягузорӣ, рушди ғайрифаъолияти хоҷагидорӣ кишар, таъмини самараи синергетикӣ ва рушди инклюзивӣ заминаи устувор хоҳад гузошт.

Назарияи маблағгузории ғайрифаъолияти сармоягузорӣ дар навбати худ барои мо истифодаи самараноки захираҳои молиявӣ дар самти ҷалби сармоягузории ватанӣ хориҷӣ дар заминаи қабули қарорҳои дуруст, банақшагирии молиявӣ, тақсими даромад ва дигар қарорҳои молиявӣ ва инчунин таҳлили хавфҳо кӯмак мекунад.

Адабиёт

1. Абзалбек Г.А. Методы и источники финансирования инвестиционных программ развития регионов // Экономика Центральной Азии. – 2022. – Том 6. – № 1. – С. 89-96.
2. Балабанов И.Т. Анализ и планирование финансов хозяйствующего субъекта. / учеб. Пособие. М.: Финансы и статистика, 1995. С.25.
3. Бланк И.А. Инвестиционный менеджмент. / Учеб. курс. - М.: Эльга-Н, 2006.С.82.
4. Бланк И.А. Основы инвестиционного менеджмента. / Т.2. - М.: Омега-Л, Ника-Центр, 2008.С.203.
5. Вербин А.В. Бедным странам пока ничего не светит. // Санкт-Петербургские ведомости от 29.07.2000. с.4.
6. Журавлева, Н. В. Концептуальные подходы в теории и практике инвестиционного финансирования / Н. В. Журавлева // Международный бухгалтерский учет. – 2011. – № 18(168). – С. 38-44.
7. Ивасенко А.Г. Инвестиции: источники и методы финансирования. М., ОМЕГА-Л, 2006. -253с
8. Игонина Л.Л.Инвестиции: учеб. пособие / Л.Л.Игонина; под ред. д-ра экон. наук, проф. В.А. Слепова. - М.: Экономисту 2005. - 478с.
9. Краткий философский словарь. М.: Проспект, 1997. С.238-239
10. Никонова И.А. Финансирование бизнеса. - М.: Альпина Паблишер, 2003. - 197с.
11. Саидмуродов Л.Х. Теоретические вопросы развития малой открытой экономики в условиях переходного периода. Л.Х. Саидмуродов. дисс... д.э.н. по специальности 08.00.01. Душанбе, 2005. С.239
12. Содиков М.С. Сармоягузори мустақими хориҷӣ ҳамчун омил рушди иқтисодиёти Тоҷикистон. М.С. Содиков., А.Сафаров. Монография. Душанбе, 2022. С.17
13. Худойбердиев, Д. М. Анализ притока иностранных инвестиций в контексте сотрудничества Республики Таджикистан с государствами членами ШОС / Д. М. Худойбердиев // Финансово-экономический вестник. – 2022. – № 4-1(33). – С. 226-233.
14. Шарп У., Александр Г.Дж., Бейли Д.В. Инвестиции М.: Инфра-М, 2006.137с.

МЕХАНИЗМИ ТАШКИЛ ВА ИДОРАКУНИИ БОЗОРИ ХАРИДИ ДАВЛАТӢ ДАР ҶУМӢУРИИ ТОҶИКИСТОН

Ҷалолов Абдуфайёз Абдумуминович - н.и.и., муаллими калони кафедраи идораи давлатӣ ва иқтисоди миллӣ Академияи идоракунии давлатии назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон. E mail: abdufayoz1988@mail.ru, Тел. (+992) 937-00-60-80

Шохзода Назира Изатулло – докторанти Донигоҳи технологии Тоҷикистон. 734055. E mail: nazirashohzjda@mail.ru Тел. (+992) 885-59-92-92

Дар мақолаи мазкур механизми ташкил ва идоракунии бозори хариди давлатӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон таҳқиқ гардидааст. Дар мақола мафҳуми бозори хариди давлатӣ, аҳамияти бозори хариди давлатӣ дар иқтисодиёт ва идоракунии давлатӣ, механизми идоракунии бозори хариди давлатӣ, мушкilot дар механизми ташкил ва идоракунии бозори хариди давлатӣ, тавсияҳо барои беҳтар кардани фаъолияти бозори хариди давлатӣ марида омӯзиш ва таҳлил қарордода шудааст. Ҳамчунин омӯзиши таҷрибаи байналмилалӣ дар соҳаи идоракунии бозори хариди давлатӣ, ки метавонад ба таҳкими сохтори хариди давлатӣ ва баланд бардоштани самаранокии он дар ҷумҳурӣ кӯмак намояд ва истифодаи он дар шароити Тоҷикистон, метавон ба рушди иқтисоди миллӣ мусоидат намояд.

Вожаҳои калидӣ: бозори хариди давлатӣ, ташкил ва идоракунии бозори хариди давлатӣ, механизми ташкили хариди давлатӣ, идоракунии бозори хариди давлатӣ.

МЕХАНИЗМ ОРГАНИЗАЦИИ И УПРАВЛЕНИЯ РЫНОКОМ ГОСУДАРСТВЕННЫХ ЗАКУПОК В РЕСПУБЛИКЕ ТАДЖИКИСТАН

Джалолов Абдуфайёз Абдумуминович – к.э.н., старший преподаватель кафедры государственного управления и национальной экономики Академии государственного управления при Президенте Республики Таджикистан. E mail: abdufayoz1988@mail.ru, Тел. (+992) 937-00-60-80

Шохзода Назира Изатулло - докторант Технологического университета Таджикистана. E mail: nazirashohzjda@mail.ru Тел. (+992) 885-59-92-92

В данной статье рассматривается механизм организации и управления рынком государственных закупок в Республике Таджикистан. В статье изучены и проанализированы понятие рынка государственных закупок, значение рынка государственных закупок в экономике и государственном управлении, механизм управления рынком государственных закупок, проблемы в организации и управлении рынком государственных закупок, рекомендации по совершенствованию работы рынка государственных закупок. Также развитию национальной экономики может способствовать изучение международного опыта в сфере управления рынком государственных закупок, который может способствовать укреплению структуры государственных закупок и повышению их эффективности в республике, и его использование в условиях Таджикистана.

Ключевые слова: рынок государственных закупок, организация и управление рынком государственных закупок, механизм организации государственных закупок, управление рынком государственных закупок.

MECHANISM OF ORGANIZATION AND MANAGEMENT OF THE PUBLIC PROCUREMENT MARKET IN THE REPUBLIC OF TAJIKISTAN

Jalolov Abdufayez Abdumuminovich – c.e.s., Senior Lecturer at the Department of Public Administration and National Economics at the Academy of Public Administration under the President of the Republic of Tajikistan. E mail: abdufayoz1988@mail.ru, Тел. (+992) 937-00-60-80

Shahzoda Nazira Izatullo - doctoral student at the Technological University of Tajikistan. E mail: nazirashohzjda@mail.ru Тел. (+992) 885-59-92-92

This article examines the mechanism for organizing and managing the public procurement market in the Republic of Tajikistan. The article studies and analyzes the concept of the public procurement market, the importance of the public procurement market in economics and public administration, the mechanism for managing the public procurement market, problems in organizing and managing the public procurement market, recommendations for improving the functioning of the public procurement market. Also, the development of the national economy can be facilitated by the study of international experience in the field of managing the public procurement market, which can help strengthen the structure of public procurement and increase their efficiency in the republic, and its use in the conditions of Tajikistan.

Key words: public procurement market, organization and management of the public procurement market, mechanism for organizing public procurement, management of the public procurement market.

Низоми хариди давлатӣ - маҷмӯи равандҳо, қоидаҳо ва амалҳои мебошад, ки ҳукумат барои харидории молу маҳсулот, ҳадамотҳо ва хизматрасониҳо аз ташкилоту ширкатҳои гуногун истифода мебарад [4, с. 114].

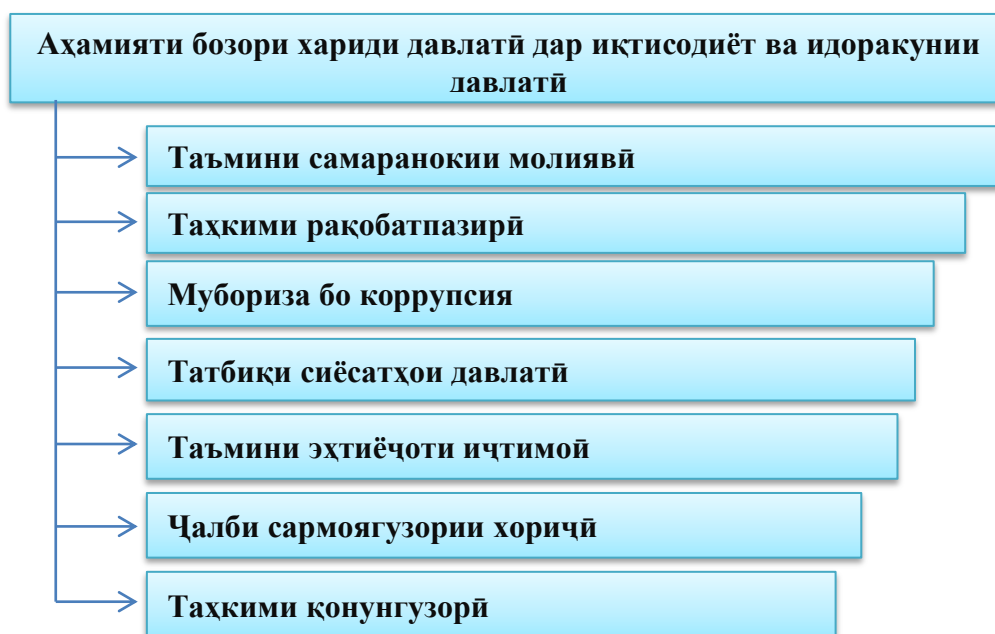
Ҳадафи асосии низоми хариди давлатӣ дар он ин аст, ки маблағҳои давлатӣ самаранок, шаффоф, ба манфиати ҷамъият ва аҳоли истифода шаванд. Дар низоми хариди давлатӣ, аз тартиб додани дархостҳои харидорӣ то интихоби таъминкунандагон ва назорати иҷроӣ шартномаҳо дохил мешавад [3, с. 64].

Бозори хариди давлатӣ мафҳумест, ки ба фаъолияти хариду фурӯши молу хизматрасониҳо байни давлат ва таъминкунандагони молу хизматрасонии хусусиро дар бар мегирад. Бозори хариди давлатӣ дар асоси қонунҳо ва қоидаҳои махсуси давлатӣ амал мекунад, ки ҳадафи онҳо таъмини шаффофияти равандҳо, самаранокӣ ва таъмини сифати баланди молу маҳсулот ва хизматрасониҳо мебошад. Бозори хариди давлатӣ як қисми муҳими иқтисодиёти миллии буда, барои таъмини эҳтиёҷоти давлатӣ дар соҳаҳои гуногун, аз қабилҳои инфрасохтор, тандурустӣ, маориф ва ғайра, аҳамияти калон дорад [6, с. 66].

Моҳияти бозори хариди давлатӣ дар он ифода мешавад, ки он як механизми муҳим барои таъмини эҳтиёҷоти давлатӣ бо роҳи хариди молу хизматрасониҳо аз таъминкунандагони хусусӣ мебошад. Ин бозор бояд дар асоси принципҳои шаффофияти, рақобатпазирӣ ва самаранокӣ амал кунад [5, с. 29].

Моҳияти он инчунин дар он аст, ки бозори хариди давлатӣ як воситаи муҳим барои татбиқи сиёсатҳои иқтисодӣ ва иҷтимоии давлат ба шумор меравад. Масалан, давлат метавонад бо роҳи хариди маҳсулоти экологӣ ё хизматрасониҳои иҷтимоӣ ба муҳити зист ва соҳаи иҷтимоӣ таъсир расонад [7, с. 124].

Бозори хариди давлатӣ дар иқтисодиёт ва идоракунии давлатӣ масъалаҳои муҳимро ҳаллу ҷалб мекунад, ки аҳмияти он дар расми 1 оварда шудааст.

Расми 1. Аҳмияти бозори хариди давлатӣ дар иқтисодиёт ва идоракунии давлатӣ

Бозори хариди давлатӣ ба давлат имконият медиҳад, ки маблағҳои бучетиро бо самаранокии баланд истифода ва сарф намояд. Ин раванд бо роҳи рақобатпазирӣ ва шаффофияти равандҳо барои ҳақди аксар қардани арзиши пулӣ амалӣ мешавад.

Бозори хариди давлатӣ ба таъминкунадагон имконият медиҳад, ки дар шароити баробар ва шаффоф рақобат кунанд. Ин ба беҳтар шудани сифати маҳсулот ва хизматрасониҳо мусоидат мекунад.

Механизми дурусти идоракунии бозори хариди давлатӣ метавонад ба қам қардани қурӯши молу хизматрасониҳо бо нархҳои баланд ва ғайримувofiқ мусоидат намояд. Ин ба таҳкими идоракунии дуруст ва одилона мусоидат мекунад.

Бозори хариди давлатӣ ба давлат имконият медиҳад, ки сиёсатҳои иқтисодӣ, иҷтимоӣ ва экологии худро татбиқ кунад. Масалан, давлат метавонад барои хариди маҳсулоти экологӣ ё хизматрасониҳои иҷтимоӣ ҳадафҳои муайянро ба назар гирад.

Бозори хариди давлатӣ барои таъмин қардани хизматҳои асосии иҷтимоӣ, аз қабилӣ тандурустӣ, маориф ва инфрасохтор, аҳмияти қалон дорад. Ин барои таъмини рушди устувори иҷтимоӣ ва иқтисодӣ шароит фароҳам меоварад.

Бозори хариди давлатӣ метавонад ба қалби сармоягузори хориҷӣ мусоидат кунад, зеро кишварҳо ва ширкатҳои хориҷӣ метавонанд дар рақобатҳои байналмилалӣ ширкат варзанд ва ба бозори маҳаллӣ ворид шаванд.

Бозори хариди давлатӣ бояд дар асоси қонунҳо ва қоидаҳои махсус амал кунад, ки ин ба таҳкими татбиқи қонунгузорӣ ва ҳуқуқи давлатӣ мусоидат мекунад.

Бозори хариди давлатӣ як механизми муҳим барои идоракунии сарфаҳмии манбаъҳои давлатӣ, таъмини сифати баланди маҳсулот ва хизматрасониҳо ва татбиқи сиёсатҳои иқтисодӣ ва иҷтимоӣ мебошад. Ин бозор на танҳо барои таъмини эҳтиёҷоти давлатӣ, балки барои рушди устувори иқтисодӣ ва иҷтимоӣ низ аҳмияти қалон дорад.

Таҳлили мавҷудияти мушкилот ва нуқсонҳо дар механизми ташкил ва идоракунии бозори хариди давлатӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон нишон медиҳад, ки ин раванд бо як қатор мушкилот ва нуқсонҳо рӯбарӯ аст. Барои фаҳмиши беҳтар, метавон ба чанд ҷанбаи асосӣ таваҷҷуҳ намуд, ки дар ҷадвали 1 оварда шудааст.

Ҷадвали 1. Мушкилот дар механизми ташкил ва идоракунии бозори хариди давлатӣ

	Мушкилот	Ҳалли мушкилот
1. Назорати нокифоя ва камбудии шаффофият	Дар раванди ташкил ва идоракунии бозори хариди давлатӣ, назорати нокифоя ва камбудии шаффофият мушкили асосӣ ба шумор меравад. Ин ба вучуд омадани коррупсия ва зиёни молиявиро дар бар мегирад.	Тавсия дода мешавад, ки механизмҳои назоратии қавӣ ва системаҳои шаффофии электронӣ ҷорӣ карда шаванд, ки ин ба кам кардани фосилаҳои имконият барои коррупсия мусоидат мекунад.
2. Қоидаҳои мураккаб ва норавшан	Қоидаҳои мураккаб ва норавшан барои ширкаткунандагон дар бозори хариди давлатӣ мушкилот ба миён меорад. Ин метавонад ба кам шудани рақобат ва самаранокии бозор оварда расонад.	Содда кардани қоидаҳо ва равандҳо, инчунин таъмини дастрасии осон ба маълумот барои ҳамаи ширкат-кунандагон метавонад ба ҳалли ин мушкилот мусоидат кунад.
3. Нокифоягии малака ва таҷрибаи кормандон	Нокифоягии малака ва таҷрибаи кормандоне, ки дар раванди хариди давлатӣ ширкат доранд, мушкилот ба миён меорад. Ин метавонад ба самаранокии паст ва хатоҳо дар равандҳо оварда расонад.	Тавсия дода мешавад, ки барномаҳои таҳсилоти иловагӣ ва курсҳои омӯзишӣ барои кормандон ташкил карда шаванд, ки ин ба баланд бардоштани малака онҳо ва самаранокии фаъолият мусоидат мекунад.
4. Нокифоягии инфрасохтор	Нокифоягии инфрасохтор, аз қабili системаҳои электронии нокифоя ва дастрасии нокифоя ба интернет, мушкилот ба миён меорад. Ин метавонад ба суст шудани равандҳо ва кам шудани шаффофият оварда расонад.	Инвестицияҳо барои тавсеаи инфрасохтори зарурӣ, аз қабili системаҳои электронии муосир ва пайваستшавии интернетӣ, метавонад ба ҳалли ин мушкилот мусоидат кунад.
5. Қонуниятӣ ва тағйиротҳои қонунгузорӣ	Қонуниятӣ нокифоя ва тағйироти зуд-зуд дар қонунҳо ва қоидаҳои бозори хариди давлатӣ мушкилот ба миён меорад. Ин метавонад ба нобаробарии рақобат ва ноаён	Тавсия дода мешавад, ки қонунҳо ва қоидаҳо бо тартиби муқаррарӣ баррасӣ ва навсозӣ карда шаванд, ки ин ба таъмини устувории бозор мусоидат мекунад.

	будани шароитҳо оварда расонад.	
6.Нокифоягии иштироки ширкатҳои хурд ва миёна	Нокифоягии иштироки ширкатҳои хурд ва миёна дар бозори хариди давлатӣ мушкилот ба миён меорад. Ин метавонад ба кам шудани рақобат ва инноватсия оварда расонад.	Тавсия дода мешавад, ки барномаҳои махсус барои дастгирӣ ва ғимояи ширкатҳои хурд ва миёна ташкил карда шаванд, ки ин ба баланд бардоштани иштироки онҳо мусоидат мекунад.
7.Нокифоягии назорати иҷроӣ дар раванди хариди давлатӣ	Нокифоягии назорати иҷроӣ бар равандҳои хариди давлатӣ мушкилот ба миён меорад. Ин метавонад ба номатлуб будани натиҷаҳо ва зиёни молиявӣ оварда расонад.	Тавсия дода мешавад, ки механизмҳои назорати иҷроӣ қавӣ ва мустақил ташкил карда шаванд, ки ин ба таъмини иҷрои дурусти қонунҳо мусоидат мекунад.

Барои баланд бардоштани самаранокии бозори хариди давлатӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон, зарур аст, ки мушкилот ва нуқсонҳои мавҷуда бо роҳҳои муосир ва самаранок ҳал карда шаванд. Ин аз тарафи ҳукумат ва дигар ҷанбаҳои марбут талаб мекунад, ки бо ҳамкорӣ ва саҳми ҳар як ширкаткунанда, ин мушкилотро ҳал намоянд.

Омӯзиши механизмҳои мавҷуда ва пешниҳоди тавсияҳо барои беҳтар кардани фаъолияти бозори хариди давлатӣ як раванди муҳим аст, ки метавонад ба баланд бардоштани самаранокию шаффофият ва кам кардани коррупсия дар ин соҳа мусоидат кунад. Дар ҷадвали 2 баъзе механизмҳои мавҷуда ва тавсияҳо барои беҳтар кардани фаъолияти бозори хариди давлатӣ пешниҳод карда мешаванд.

Механизмҳои мавҷуда	Тавсияҳо барои беҳтар кардани фаъолияти бозори хариди давлатӣ
1. Системаҳои электронии хариди давлатӣ. Дар Ҷумҳурии Тоҷикистон системаҳои электронӣ барои гузаронидани муомилоти хариди давлатӣ мавҷуданд, ки ин ба кам кардани таъсири одамон ва баланд бардоштани шаффофият мусоидат мекунад. Масалан, порталҳои электронӣ барои пешниҳоди пешниҳодҳо ва пайгирии равандҳо.	1. Тавсеаи системаҳои электронӣ: Тавсеа ва навсозии системаҳои электронии хариди давлатӣ, ки барои ҳамаи иштирокчиён дастрас бошанд. Ин ба кам кардани таъсири инсон, баланд бардоштани шаффофият ва суръат бахшидани равандҳо мусоидат мекунад.
2. Қонунҳо ва қоидаҳои танзимкунанда. Қонунҳои ҷорӣ, ки равандҳои хариди давлатиро танзим мекунанд, аз қабili Қонуни "Дар бораи харидҳои давлатӣ" ва дигар қарордодҳо. Механизмҳои назоратӣ барои таъмини риояи қонунҳо.	2. Содда кардани равандҳо ва қоидаҳо: Содда кардани равандҳои маъмурӣ ва қоидаҳои мураккаб барои ширкаткунандагон. Ин ба баланд бардоштани рақобат ва ҷалби ширкатҳои хурд ва миёна мусоидат мекунад.
3. Назорати иҷроӣ ва аудит:	3.Тахсилоти иловагӣ барои кормандон.

Мақомотҳои назоратӣ, ки барои тафтиши дурустии равандҳои харидҳои давлатӣ масъуланд. Аудитҳои дохилӣ ва берунӣ барои ошкор кардани нуқсонҳо ва мушкилот.	Ташкили курсҳои омӯзишӣ ва барномаҳои таҳсилоти иловагӣ барои кормандоне, ки дар БХД фаъолият мекунанд. Ин ба баланд бардоштани малака ва самаранокии кормандон мусоидат мекунад.
4. Иштироки ҷомеаи маҳаллӣ ва СММ: Дастрас кардани маълумот ба ҷомеаи маҳаллӣ ва воситаҳои ахбори омма барои назорати иҷтимоӣ.	4.Таъмини шаффофият ва дастрасии маълумот. Баланд бардоштани шаффофият бо дастрас кардани маълумот дар бораи равандҳои харидҳои давлатӣ ба ҷомеаи маҳаллӣ ва СММ. Ин ба назорати иҷтимоӣ ва кам кардани коррупсия мусоидат мекунад.
	5.Истифодаи технологияҳои нав: Истифодаи технологияҳои нав, аз қабли блокчейн ва зеҳни сунъӣ, барои таъмини амният ва шаффофият.Ин ба кам кардани хатоҳо ва зиёни молиявӣ мусоидат мекунад.

Ба ғайр аз механизм ва тавсияҳое, ки дар қадвали 2 барои беҳтар кардани фаъолияти бозори хариди давлатӣ пешниҳод гардидааст боз омилҳои зерин низ мусоидат мекунанд: ташкили барномаҳои махсус барои дастгирӣ ва ҷалби ширкатҳои хурд ва миёна ба бозори хариди давлатӣ, ки ба баланд бардоштани рақобат ва инноватсия мусоидат мекунад; ташкили системаи арзёбии самаранокии равандҳои хариди давлатӣ, ки ба ошкор кардани нуқсонҳо ва беҳтар кардани равандҳо мусоидат мекунад; ҳамкориҳои зиёд бо ташкилотҳои байналмилалӣ барои истифодаи таҷрибаҳои пешрафта, ки ба ворид кардани стандартҳои байналмилалӣ ва технологияҳои нав мусоидат мекунад. Барои беҳтар кардани фаъолияти бозори хариди давлатӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон, зарур аст, ки механизмҳои мавҷуда навсозӣ ва тавсеа ёбанд.

Таҳлили қонунҳо ва санадҳои ҳуқуқие, ки фаъолияти бозори хариди давлатиро дар Тоҷикистон танзим мекунанд, нишон медиҳад, ки ин соҳа бо як қатор қонунҳо ва қоидаҳои ҳуқуқӣ идора карда мешавад [1, с. 20]. Қонунҳои асосӣ ва санадҳои ҳуқуқӣ дар ин соҳа барои таъмини шаффофият, рақобат ва самаранокии фаъолияти бозори хариди давлатӣ таҳия шудаанд. Аммо, муқоиса бо стандартҳои байналмилалӣ ва фаъолияти дигар кишварҳо нишон медиҳад, ки ҳанӯз дар ин самт проблемаҳо мавҷуданд. Қонунҳо дар Ҷумҳурии Тоҷикистон ба шаффофият таваҷҷуҳ мекунанд, аммо системаҳои электронӣ ва дастрасии маълумот барои ҷомеаи шаҳрвандӣ ва маҳаллӣ ҳанӯз пурра таҳия нашудааст. Дар кишварҳои пешрафта (масалан, ИМА, Аврупо) системаҳои электронии пурраи хариди давлатӣ мавҷуданд, ки ба ҳамаи иштирокчиён ва ҷомеаи шаҳрвандӣ ва маҳаллӣ дастрасанд. Барои беҳтар кардани ин соҳа, зарур аст, ки қонунҳо навсозӣ шаванд, системаҳои электронӣ тавсеа ёбад ва мақомотҳои назоратӣ мустақил ташкил карда шаванд.

Таҷрибаи байналмилалӣ дар соҳаи идоракунии бозори хариди давлатӣ метавонад ба Тоҷикистон дар роҳи таҳкими сохтори хариди давлатӣ ва баланд бардоштани самаранокии он кӯмак расонад. Барои омӯзиши таҷрибаи кишварҳои пешрафта ва истифодаи он дар шароити Тоҷикистон, метавон ба чанд ҷанбаи асосӣ таваҷҷуҳ кард.

Кишварҳои монанди Сингапур, Эстония ва Бразилия системаҳои электронии хариди давлатиро бо муваффақият қорӣ кардаанд, ки ин ба кам кардани фосилаҳои идоравӣ, зиёд кардани шаффофият ва қоҳиш додани омилҳои коррупсия мусоидат мекунад [2, с. 20]. Ин низомҳо имконияти назорати ҳамаҷониба ва пайгирии ҳар як марҳилаи раванди харидро фароҳам меоранд.

Истифодаи меъёрҳои байналмилалӣ барои тартиб додани шартномаҳо (масалан, меъёрҳои UNCITRAL) барои ҳифзи манфиатҳои ҳарду тараф (харидор ва таъминкунанда) ва кафолати адолат дар раванди музокирот муҳим аст. Дар кишварҳои монанди Британияи Кабир ва Австралия агентии мустақил барои назорати хариди давлатӣ таъсис ёфтаанд, ки ин барои таъмини озодии амалиётӣ ва назорати объективӣ муҳим аст. Кишварҳои пешрафта барномаҳои таълимӣ ва ташаккули маҳорат барои кормандон дар соҳаи хариди давлатӣ таҳия мекунанд, ки ин барои баланд бардоштани сифати хидматрасонӣ ва риояи қонунҳо зарур аст.

Ҷумҳурии Тоҷикистон метавонад низомҳои электронии хариди давлатиро қорӣ кунад, ки ин барои кам кардани омилҳои коррупсия, баланд бардоштани шаффофият ва содда кардани равандҳо кӯмак мекунад. Барои ин, зарур аст инфрасохтори зарурӣ (масалан, интернетӣ баландсуръат ва дастрасии амалӣ) ва таъмини амнияти иттилоотӣ таҳия карда шавад. Таъсиси агентии мустақил барои назорати хариди давлатӣ метавонад барои таъмини назорати объективӣ ва риояи қонунҳо кӯмак расонад. Тоҷикистон метавонад меъёрҳои байналмилалиро барои тартиб додани шартномаҳо ва равандҳои харид истифода барад, ки ин барои ҳифзи манфиатҳои ҳарду тараф ва кафолати адолат муҳим аст. Барномаҳои таълимӣ ва ташаккули маҳорат барои кормандон дар соҳаи хариди давлатӣ метавонанд барои баланд бардоштани сифати хидматрасонӣ ва риояи қонунҳо кӯмак расонанд.

Ҳамкориҳои бо созмонҳои байналмилалӣ (масалан, Бонки Ҷаҳонӣ, UNDP) ва кишварҳои пешрафта метавонад барои интиқоли таҷриба ва таъмини мусоидатҳои техникӣ ва молиявӣ кӯмак расонад.

Истифодаи таҷрибаи байналмилалӣ дар соҳаи идоракунии бозори хариди давлатӣ метавонад ба Тоҷикистон дар роҳи баланд бардоштани самаранокии хариди давлатӣ, кам кардани омилҳои коррупсия ва таъмини шаффофият кӯмак расонад. Аммо, барои ин зарур аст инфрасохтори зарурӣ таҳия карда шавад, маҳорати кормандон баланд бароварда шавад ва механизмҳои назорати мустақам таъсис ёбанд.

Таҳлили маълумотҳо оид ба фаъолияти бозори хариди давлатӣ дар Тоҷикистон ва натиҷаҳои татбиқи механизмҳои мавҷуда нишон медиҳад, ки ҳанӯз ҳолатҳои зиёде барои беҳтар кардани ин соҳа мавҷуданд. Барои таъмини шаффофият, самаранокии ва пешгирии омилҳои коррупсия, зарур аст ислохотҳои ҷиддӣ дар соҳаи идоракунии хариди давлатӣ анҷом дода шаванд.

Хулоса механизми ташкил ва идоракунии бозори хариди давлатӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон бояд барои таъмини шаффофият, самаранокӣ ва рушди иқтисодӣ мусоидат намояд. Тоҷикистон қонунҳои муосирро барои танзими бозори хариди давлатӣ қабул кардааст, ки ин қонунҳо барои таъмини шаффофият ва рақобатпазирӣ дар фаъолияти харидҳои давлатӣ заруранд. Татбиқи системаҳои электронӣ барои анҷоми муомилоти харидҳои давлатӣ на танҳо шаффофиятро зиёд мекунад, балки самаранокии ин равандҳоро низ меафзояд. Таъсиси мақомоти назоратӣ ва таҳияи механизмҳои назоратии мустақим барои пешгирии коррупсия ва зиёни молиявии давлатӣ зарур аст. Таълими кормандон ва ташкилотҳо дар бораи қоидаҳои нави харидҳои давлатӣ ва татбиқи онҳо барои фаҳмиши

дуруст ва иҷрои саҳеҳи ин қоидаҳо муҳим аст. Барои татбиқи қонунҳо ва таъмини ҳамоҳангӣ бо стандартҳои байналмилалӣ, қонунгузори мавҷуда бояд такмил ёбад. Истифодаи технологияҳои наватарин барои ташкили системаҳои электронии харидҳо ва таъмини дастрасии осон ба маълумот барои ҳамаи тарафҳои ширкаткунанда. Ҳамкорӣ бо ташкилотҳои байналмилалӣ барои мубодилаи таҷриба ва истифодаи амалиётҳои беҳтарини байналмилалӣ дар соҳаи харидҳои давлатӣ. Ин хулоса ва пешниҳодҳо метавонанд барои ташкил ва идоракунии бозори харидии давлатӣ дар Тоҷикистон асос ёбанд ва барои таъмини шаффофият ва самаранокии ин соҳа мусоидат намоянд.

Адабиёт

1. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон "Дар бораи харидҳои давлатӣ"- 15 март соли 2023, № 364;
2. Таҳқиқоти Бонки Ҷаҳонӣ оид ба самаранокии харидҳои давлатӣ дар кишварҳои рӯ ба рушд (<https://www.worldbank.org/en/home>);
3. Ефремова Н.Н. Международный опыт повышения эффективности государственных закупок и его использование в российской практике: Дисс. ... канд. экон. наук. – М., 2010;
4. Данилова С.Н. Управление закупками продукции для государственных и муниципальных нужд: учеб. пособие «Экономика» – Саратов: Саратовский социально-экономический институт РЭУ им. Г. В. Плеханова, 2016. – 124 с.
5. Мариншоев, М. М. Асосҳои соҳибкорӣ. Дастури таълимӣ: учебное пособие / М. М. Мариншоев. – Душанбе: Дар ҶДММ «Бебок», 2023. – 304 р. – ISBN 978-99985—0030-3.
6. Ҷалолов, А. А. Харидҳои давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон: таърих, нақш ва вазифаҳои мақоми ваколатдор дар соҳа / А. А. Ҷалолов // Идоракунии давлатӣ. – 2022. – №. 4-2(59). – Р. 65-72.
7. Шешукова, Т. Г. Эффективность осуществления государственных закупок в бюджетных учреждениях: методический аспект / Т. Г. Шешукова // Международный бухгалтерский учет. – 2018. – Т. 21, № 2(440). – С. 149-158. – DOI 10.24891/ia.21.2.149.

УДК: 330.322

САРМОЯГУЗОРӢ ДАР СОҲАИ ЭНЕРГЕТИКА, АЛАЛХУСУС ЭНЕРГИЯИ САБЗ

Ҳоҷаев Баҳром Баҳодурович – Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, докторанти PhD-и кафедраи иқтисодиёти ҷаҳон. Суроға: 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ. Телефон: (+992) 909 999 670. E-mail: bahrom.khojaev98@mail.ru

Аннотатсия. Дар мақола мавқеъ ва нақши соҳаи энергетика дар ҳоҷагии ҷаҳон баён гардида, ҳаҷми сармоягузориҳо баррасӣ гардидааст. Инчунин омилҳо ва сабабҳои асосии гузариши соҳаи энергетикаи ҷаҳонӣ аз манбаҳои анъанавии энергия (ангишт, нафт ва газ) ба манбаҳои барқароршавандаи энергия мавриди муҳокима қарор дошта, тамоюли рушди ин самтро зикр менамояд. Дар шароити рушди соҳаи саноат ва таъсири манфии он ба экосистемаи ҷаҳонӣ ва гузариши ба манбаҳои барқароршавандаи энергия, ҷиҳати коҳиши додани зарари манфии он ва ҳадафҳои гузошташуда аз ҷониби созмонҳои байналмилалӣ дар мақола пешниҳод карда шудааст.

Маврид ба зикр аст, ки ҷомеаи ҷаҳонӣ масъалаи зарари манфӣ ба экосистемаи ҷаҳониро дарк намуда, вобаста ба коҳиш додани он ҳадафҳои гузошташударо мавриди амал қарор додаанд.

***Калидвожаҳо:** сармоягузорӣ, энергияи сабз, манбаҳои барқароршавандаи энергия, Созишномаи Париж, энергияи офтобӣ, энергияи бодӣ, тағйирёбии иқлим.*

ИНВЕСТИЦИИ В ЭНЕРГЕТИЧЕСКИЙ СЕКТОР, ОСОБЕННО В ЗЕЛЁНУЮ ЭНЕРГЕТИКУ

Ходжаев Бахром Баходурович – Таджикский национальный университет, докторант PhD кафедры мировой экономики. **Адрес:** 734025, Республика Таджикистан, г. Душанбе, проспект Рудаки. Телефон: (+992) 909 999 670. E-mail: bahrom.khojaev98@mail.ru

Аннотация. В статье рассматриваются положение и роль энергетического сектора в мировой экономике и обсуждаются объёмы инвестиций. В статье также рассматриваются основные факторы и причины перехода мировой энергетики от традиционных источников энергии (уголь, нефть, газ) к возобновляемым источникам энергии, а также излагаются тенденции развития в этой области. В контексте развития промышленности и его негативного влияния на мировую экосистему, перехода на возобновляемые источники энергии в статье представлены цели и задачи, которые ставят перед собой международные организации по снижению его негативного воздействия. Стоит отметить, что международное сообщество осознало проблему негативного ущерба глобальной экосистеме и принятые меры реализуются.

Ключевые слова: инвестиции, зеленая энергетика, возобновляемые источники энергии, Парижское соглашение, солнечная энергия, ветровая энергия, изменение климата.

INVESTMENT IN THE ENERGY SECTOR, ESPECIALLY IN GREEN ENERGY

Khojaev Bahrom Bahodurovich - Tajik National University, PhD doctoral student at the Department of World Economy. **Address:** 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe city, Rudaki Avenue. Phone: (+992) 909 999 670. E-mail: bahrom.khojaev98@mail.ru

Annotation. The article examines the position and role of the energy sector in the global economy and discusses investment volumes. The article also examines the main factors and reasons for the transition of the world energy sector from traditional energy sources (coal, oil, gas) to renewable energy sources, and outlines development trends in this area. In the context of industrial development and its negative impact on the global ecosystem, the transition to renewable energy sources, the article presents the goals and objectives that international organizations set for themselves to reduce its negative impact. It is worth noting that the international community has recognized the problem of negative damage to the global ecosystem and has taken measures to reduce it.

Key words: investment, green energy, renewable energy sources, Paris Agreement, solar energy, wind energy, climate change.

Пешравии хоҷагии ҷаҳон ва рушду тараққиёти техника ва технология, ки имрӯз мо мушоҳида менамоем, аз рушди соҳаи энергетика вобастагии калон дорад. Бе сарчашмаҳои кашфгардидаи энергия тасаввур намудани рушди соҳаҳои саноат, нақлиёт, тиб ва дигар соҳаҳо ғайриимкон мебошад. Дар раванди геополитикии ҷаҳон давлате, ки бартарият дар ҳаҷми захираҳои энергетикиро дорост, мавқеи хосро кашф намудааст.

Пайдоиши саноат пеш аз ҳама дар даврони пешрафти саноат (асрҳои XVIII-XIX) ба афзоиши истеҳсолот ва тарақиёти технологӣ оварда расонд. Омили мазкур сабаби бухронҳои экологии глобалӣ гардидааст, ки дар асрҳои XX ва XXI бештар мушофида карда мешавад. Вобаста ба ин, дар зер омилҳои таъсиррасонандаи саноат, ки ба бухрони экологӣ сабаб гардидаанд, оварда мешаванд:

1. Ифлосшавии атмосфера- сузонидани ангиш ва дигар канданиҳои энергетикӣ (оғоз аз мошинҳои буғӣ) ба афзоиши партови гулхонаӣ;
2. Ифлосшавии об-дар натиҷаи партовҳои коргоҳҳои саноатӣ, экосистемаи ҷаҳонӣ ба зарари ҷидди рӯбарӯ гардид, ки сабаби пайдоиши бемориҳои гуногун гардидааст;
3. Аз байн рафтани ҷангалзорҳо-бинобар сохтмони шаҳрҳо ва роҳҳо ва дигар инфрасохторҳои истеҳсолӣ;
4. Кам шудани захираҳо- аз меёр зиёди истихроҷи ангишт, нафт ва дигар намудҳои захираҳои табиӣ;
5. Афзоиши партовҳо- истеҳсолоти саноатӣ ва истеъмолоти оммавӣ сабаби пайдоиши миқдори бузурги партовҳо гардидаанд.

Ин омилҳои зикргардида ба оқибатҳои зерин оварда расониданд:

1. Гармшавии глобалӣ бинобар сабаби газҳои гулхонаӣ;
2. Тағйирёбии иқлим ва кам гардидани заминҳои барои қорам мувофиқ;
3. Аз байнравии ҳайвоноту наботот ва экосистемаи зиндагонии онҳо;
4. Ифлосшавии уқёнусҳо бинобар партовҳои пластикӣ.

Ҳамаи ин омилҳо сабаби он гардид, ки ҷомеаи ҷаҳонӣ ҷиҳати коҳиш додани ин талафотҳо ва барқарор намудани он кӯшишҳои худро равона намуда истодааст. Дар ин ҷода таҳқиқотҳо ва кашфиётҳо идома доранд. Бо ин мақсад дар доираи Созишномаи Париж, ки санаи 12 декабри соли 2015 дар Ҳамоиш (Саммит) оид ба тағйирёбии иқлими СММ қабул шуда буд, устувор гардида, тибқи ин Созишнома аз ҷониби кишварҳои мутаракқӣ ҷудо намудани 100 млрд. доллар барои ҳалли муаммоҳои экологӣ дар кишварҳои рӯ ба тараққӣ ва пешбарандаи иқтисоди «сабз» муайян шудааст.

Дар баробари ин, фаъолияти Муассисаи Ҷаҳонии Рушди Сабз (GGGI, ки зимни Конфронси СММ оид ба рушди устувор дар доираи Рио+20 таъсис ёфтааст) барои суръат бахшидани гузариши кишварҳо ба рушди сабз – рушди аз ҷиҳати экологӣ устувор ва аз ҷиҳати иҷтимоӣ фарогир ба роҳ монда шудааст [1, С.6].

Дар рушди муносири энергетикаи ҷаҳонӣ тамоюлҳои нав ба таври равшан ба назар мерасанд. Чунин менамояд, ки намуди зоҳирии он то миёнаҳои асри 21 муайян хоҳад шуд, ки имрӯз ба афзоиши нақши се омил алоқаманданд: (1) самаранокии энергия; (2) манбаҳои ғайрианъанавии энергия (манбаҳои барқароршаванда ва аз лиъози экологӣ тоза); ва (3) ба истилоҳ шабакаҳои интеллектуалии тақсимои (интиқоли) неруи барқ (шабакаҳои интеллектуалӣ).

Дар зери таъсири омилҳои номбаршуда тағйироти зиёде ба амал меояд, ки моҳияти он дур шудан аз модели кунунии системаи энергетикӣ дар асоси истифодаи захираҳои 100 адад конҳои калонтарини ҷаҳонии захираҳои сӯзишворӣ, иқтидорҳои калон (ГВт) ва технологияҳои бузурги истеҳсоли энергия аз ин манбаъ, инчунин усулҳои муттамаркази интиқоли барқ мебошад. Системае, ки онро иваз мекунад, бо нигоҳ доштани унсурҳои "ҷаҳорҷӯба" инчунин миллионҳо истеҳсолкунандагони хурд ва миёнаро дар бар мегирад, ки тавлиди маҳаллӣ ва тақсимшудаи иқтидори воҳиди хурдро (кВт/МВт) дар асоси неруи

басомади баланд ва технологияҳои “интеллектуалӣ” таъмин менамояд. Ин тағйиротҳоро коршиносон ҳамчун гузариш ба парадигмаи нави энергетикӣ ё энергияи алтернативӣ арзёбӣ менамоянд [2, С.10].

Бинобар аҳамияти стратеги доштани соҳаи энергетика дар ҷаҳон сармоягузориҳо дар ин самт низ мақоми назаррасро ишғол намудаанд. Тибқи нақшаи Агентии байналмилалӣ энергетика сармоягузориҳои ҷаҳонӣ барои аввалин бор дар соли 2024 аз 3 триллион доллари ИМА зиёд ба нақша гирифта шудааст, ки 2 триллион доллари ИМА ба технологияҳои тозаи энергетика ва инфрасохтор равона хоҳад шуд. Сармоягузорӣ ба энергияи тоза аз соли 2020 бо суръат афзоиш ёфта, хароҷот барои неруи барқароршаванда, шабакаҳо ва захиракунии он ҳоло аз хароҷоти умумии нафт, газ ва ангишт зиёдтар аст.

Нангоме ки давраи ба даст овардани манбаҳои энергетикӣ ба охир мерасад, баъзе намудҳои сармоягузорӣ аз ҳисоби хароҷоти баландтари маблағгузорӣ боздошта мешаванд. Хароҷоти панелҳои офтобӣ дар ду соли охир 30% коҳиш ёфт ва нархи маъданҳо ва металлҳои барои интиқоли энергия зарурӣ, махсусан металлҳои барои батареяҳо зарурӣ низ якбора коҳиш ёфтаанд.

Гузориши солонаи сармоягузориҳои ҷаҳонӣ дар соҳаи энергетика пайваста аз номутавозунии чараҳои сармоягузориҳои соҳаи энергетика, бахусус сармоягузориҳои нокифояи энергияи сабз ба ғайр аз Љумњурии мардумии Чин хушдор додааст. Аломатҳои тахминӣ афзоиш дар ин сармоягузориҳо вучуд доранд, аз ҷумла тибқи арзёбии Агентии байналмилалӣ энергетика, сармоягузориҳои энергияи сабз дар соли 2024 ба 320 миллиард доллари ИМА наздик мешаванд, ки аз соли 2020 беш аз 50% зиёд мегардад. Ин ба афзоиши иқтисодҳои давлатҳои пешрафта монанд аст (+50%), гарчанде ки дар Љумњурии мардумии Чин (+75%) дар паси он қарор дорад. Муваффақиятҳо асосан аз ҳисоби сармоягузориҳои бештар ба неруи барқароршаванда ба даст меоянд, ки ҳоло нисфи тамоми сармоягузориҳои бахши энергетикӣ дар ин иқтисодҳо ташкил медиҳанд. Пешравӣ дар Ҳиндустон, Бразилия, қисматҳои Осиёи Ҷанубу Шарқӣ ва Африқо ташаббусҳои нави сиёсӣ, тендерҳои хуб идора шавандаи давлатӣ ва такмилёфтаи инфрасохтори шабакаро инъикос менамояд. Сармоягузориҳои энергияи сабз дар Африқо дар соли 2024, ки беш аз 40 миллиард доллари ИМА дар назар дошта шудааст, назар ба соли 2020 тақрибан ду баробар зиёд аст.

Дар аксари мавридҳо, ин афзоиш аз заминаи хеле паст бармеояд ва бисёре аз иқтисодҳои камтар рушдкарда ба мушкилот дучор гардидаанд (якчанд бо мушкилоти шадиди хидматрасонии сатҳи баланди қарзҳо рӯбарӯ мешаванд). Дар соли 2024, интизор меравад, ки ҳиссаи сармоягузориҳои глобалӣ энергияи сабз дар давлатҳои рӯ ба тараққӣ берун аз Љумњурии мардумии Чин тақрибан 15% аз ҳаҷми умумии он боқӣ мемонад. Ҳам аз ҷиҳати ҳаҷм ва ҳам аз ҷиҳати мубодила, ин аз маблағҳое, ки барои таъмини дастрасии пурра ба энергияи муосир ва қонеъ кардани талаботи афзояндаи энергия ба таври устувор заруранд, хеле камтар аст.

Сармоягузориҳои бахши энергетикӣ ба технологияи фотоэлектрикҳои офтобӣ (PV) дар соли 2024 беш аз 500 миллиард доллари ИМА-ро тибқи нақша ташкил хоҳад дод, ки дар маҷмуъ аз ҳама манбаҳои тавлиди дигар болотар аст. Гарчанде, ки афзоиш метавонад дар соли 2024 бо сабаби поин рафтани нархи модулҳои PV каме мӯътадил шавад, энергияи офтобӣ дар табдили бахши энергетикӣ дар мавқеи марказӣ боқӣ мемонад. Дар соли 2023, ҳар як доллари сармоягузорӣ ба PV-и шамол ва офтобӣ 2,5 маротиба бештар аз як долларе, ки барои ҳамингуна технологияҳо даҳ соли қабл сарф шуда буд, ҳосили бештари неруи барқ ба даст овард.

Дар соли 2015 таносуби неруи сабз ба сармоягузориҳои бебаҳои сӯзишвории истихроҷшуда тақрибан 2:1 буд. Дар соли 2024 ин таносуб ба 10:1 расонида мешавад.

Маврид ба зикр аст, ки вобаста ба нақши энергияи офтобӣ ба ақидаи академик Ж. И. Алфёрова “Мустақиман табдил додани энергияи офтобӣ ба нерӯи барқ - ин оянда мебошад” [3, с 224]

Шабакҳо дар роҳи гузариш ба манбаҳои нави энергия ба монетаҳои дучор гардида, аммо сармоягузорӣ афзоиш меёбад. Пас аз қарахтии тақрибан 300 миллиард доллари ИМА дар як сол аз соли 2015, интизор меравад, ки хароҷот дар соли 2024 то ба 400 миллиард доллари ИМА баробар гардад, ки аз рӯи сиёсатҳо ва маблағгузориҳои нав дар Аврупо, ИМА, Чин ва баъзе кишварҳои Амрикои Лотинӣ бармеояд. Иқтисодиёти давлатҳои пешрафта ва Љумњурии мардумии Чин 80% хароҷоти шабакаи ҷаҳонии барқро ташкил медиҳанд. Сармоягузорӣ дар Амрикои Лотинӣ аз соли 2021 тақрибан ду баробар афзоиш ёфтааст, бахусус дар Колумбия, Чили ва Бразилия, ки хароҷот танҳо дар соли 2023 ду баробар афзоиш ёфтааст. Бо вучуди ин, дар дигар ҷойҳо, сатҳи сармоягузорӣ хеле паст боқӣ мемонад.

Сармоягузорӣ дар самти батареяҳои ниғадорӣ дар раванди афзоиш қарор дорад ва интизор меравад, ки дар соли 2024 зиёда аз 50 миллиард доллари ИМА ташкил диҳад. Бо вучуди ин, хароҷотҳо хеле мутамарказанд. Дар соли 2023 барои ҳар як доллар ба батареяҳо дар кишварҳои пешрафта ва Љумњурии мардумии Чин хароҷотгардида дар муқоиса бо дигар кишварҳои рӯ ба тараққӣ танҳо як сент сармоягузорӣ шудааст.

Сарфи назар аз душвории иқтисодӣ маблағгузорӣ ба сарфаи энергия ва барқтаъминкунии биноҳо ва саноат хеле устувор аст. Бо вучуди ин, динамикаи асосӣ дар бахшҳои истифодаи ниҳой аз нақлиёт бармеояд, ки дар он ҷо сармоягузорӣ дар соли 2024 ба баландтарин нишондиҳанда (+8% нисбат ба соли 2023) ба тӯфайли ғуруши қавии мошинҳои барқӣ мерасад.

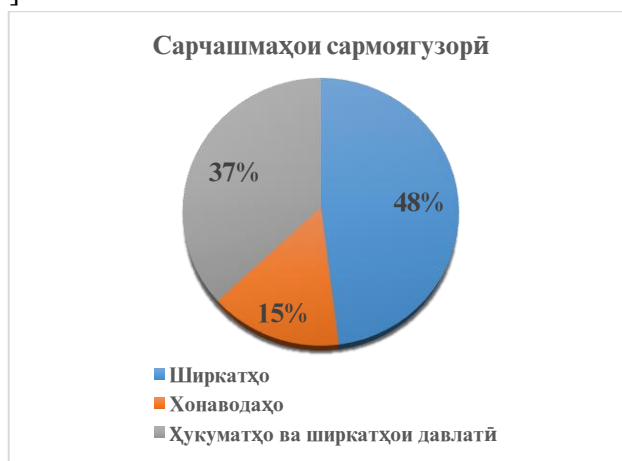
Дар Иёлоти Муттаҳидаи Амрико, сармоягузориҳо ба энергияи сабз дар соли 2024 беш аз 300 миллиард доллар дар назар дошта шудааст, ки аз сатҳи соли 2020 1,6 маротиба зиёдтар аст ва нисбат ба сармоягузориҳо дар самти сӯзишвории истихроҷшуда ба таври қобили мулоҳиза зиёд аст. Имрӯз Иттиҳодияи Аврупо барои энергияи сабз 370 миллиард доллар ИМА равона намуда истода, ҷиҳати маҳдуд кардани гармшавии глобалӣ то 1,5°C коҳиш додани партовҳои гази карбон (CO₂) дар муқоиса бо сатҳи соли 2022 тақрибан 37 гигатонна (Гт) ва ноил шудан ба партовҳои холиси сифр дар соҳаи энергетика то соли 2050-ро талаб мекунад. Бо вучуди баъзе пешрафтҳо, фарқиятҳои назаррас байни татбиқи технологияҳои интиқоли энергетикӣ ва сатҳи зарурӣ барои ноил шудан ба ҳадафи Созишномаи Париж дар бораи маҳдуд кардани афзоиши ҳарорати ҷаҳонӣ то 1,5 °C аз сатҳи пеш аз саноатӣ то охири асри ҷорӣ боқӣ мондаанд. Роҳе, ки бо гармшавии 1,5 °C мувофиқ аст, тағйироти ҷиддиро дар ҷӣ гуна ҷомеа истеъмол ва тавлид кардани энергия талаб мекунад. Дар ҳоле ки Љумњурии мардумии Чин тасмим гирифтааст, ки дар соли 2024 тақрибан 680 миллиард доллар ИМА сармоягузорӣ кунад, ки ин аз бозори бузурги дохилии худ ва рушди босуръати ба истилоҳ "сегонаи нав"-и саноат, аз ҷумла батареяҳои офтобӣ, батареяҳои литий ва мошинҳои барқӣ мусоидат менамояд.

Сармоягузорӣ ба таъминоти сӯзишворӣ ҳамчунон ба сӯзишвории истихроҷшаванда тамаркуз карда мешавад, гарчанде ки таваҷҷӯҳ ба сӯзишвории аз лиҳози экологӣ тоза босуръат меафзояд. Интизор меравад, ки сармоягузорӣ ба истихроҷи нафту газ дар соли 2024 7% афзоиш ёфта, пас аз афзоиши 9% дар соли 2023 ба 570 миллиард доллари ИМА

мерасад. Пешсафон дар ин нишондиҳанда ширкатҳои истихроҷкунандаи Шарки Наздик ва Осиё мебошанд, ки аз соли 2017 сармоягузорию нафту гази худро беш аз 50% афзоиш додаанд ва тақрибан тамоми афзоиши хароҷотро дар солҳои 2023-2024 ноил гардидаанд.

Таварруми пасти хароҷот маънои онро дорад, ки афзоиши умумии хароҷот фаъолиятро боз ҳам баландтар хоҳад кард, тақрибан 25% нисбат ба соли 2022. Конҳои мавҷуда тақрибан 40 фоизи ҳаҷми умумии маблағгузорию ба истихроҷи нафту газ ташкил медиҳанд, 33 фоизи дигар ба конҳои нафту ва таҳқиқотҳо рағбона гардидаанд. Қисми боқимонда ба нафту ва гази сланси рост меоянд.

Қарорҳои сармоягузорию дар соҳаи энергетика асосан аз ҷониби бахши хусусӣ қабул ва маблағгузорию карда мешаванд, аммо ҳукуматҳо дар ташаккули гардиши сармоя нақши муҳими мустақим ва ғайримустақим мебозанд (чӣ тавре, ки дар ҷадвали зилл пешниҳод гардидааст) [4, с 13].

Қобили зикр аст, ки ҷиҳати расидан ба ҳадафҳои гузошташуда дар самти кам намудани таъсири манфӣ ба экология тибқи созишномаҳои байналмилалӣ, сармоягузорию дар ин самт афзоиш ёфтаанд.

Маҳдуд кардани гармшавии глобалӣ то 1,5°C коҳиш додани партовҳои гази гулхонаӣ (CO₂) дар муқоиса бо сатҳи соли 2022 тақрибан 37 гигатонна (Гт) ва ноил шудан ба партовҳои ҳолиси сифр дар соҳаи энергетика то соли 2050-ро талаб менамояд. Бо вуҷуди баъзе пешрафтҳо, фарқиятҳои назаррас байни татбиқи технологияҳои интиқоли энергетикӣ ва сатҳи зарурӣ барои ноил шудан ба ҳадафи Созишномаи Париж дар бораи маҳдуд кардани афзоиши ҳарорати ҷаҳонӣ то 1,5 °C аз сатҳи пеш аз саноатӣ то охири асри ҷорӣ боқӣ мондаанд. Роҳе, ки бо гармшавии 1,5 °C мувофиқ аст, тағйироти ҷиддиро дар ҷиҳати гуна ҷомеа истеъмоли ва тавлиди кардани энергия талаб мекунад.

Барои нигоҳ доштани болоравии ҳарорати ҷаҳонӣ дар 1,5°C, бояд ҳамасола тақрибан 1000 ГВт энергияи барқароршаванда истифода шавад. Дар соли 2022 дар саросари ҷаҳон тақрибан 300 ГВт энергияи барқароршаванда илова карда шуд, ки 83% иқтисоди навро дар муқоиса бо 17% сӯзишворию истихроҷшаванда ва яқҷояи ҳастай ташкил медиҳад. Зарур аст, ки ҳам ҳаҷм ва ҳам ҳиссаи манбаҳои барқароршавандаи энергия, ки аз ҷиҳати техникӣ имконпазир ва аз ҷиҳати иқтисодӣ ғоиданок аст, ҳеле зиёд карда шавад.

Сиёсат ва сармоягузорию на ҳамеша ба самти дуруст ҳаракат менамояд. Сарфи назар аз афзоиши баланди иқтисоди энергияи барқароршаванда дар соли 2022, инчунин сатҳи баландтарини субсидияҳои давлатӣ дар самти сӯзишворию истихроҷшавандаро мушоҳида кард, зеро бисёре аз ҳукуматҳо кӯшиш намуда истодаанд то ин, ки нархи баланди энергияро

барои истеъмолкунандагон ва тичорат паст намоянд. Сармоягузори чаҳонӣ ба ҳама технологияҳои интиқоли энергия дар соли 2022 ба нишондиҳандаи баландтарин 1,3 триллион доллари ИМА расид ва сармоягузорӣ ба сӯзишвории истихрочшаванда тақрибан ду баробар бештар аз манбаҳои барқароршаванда мебошад. Бо энергияи барқароршаванда ва самаранокии энергия барои иҷрои уҳдадорихои тағйирёбии иқлим, инчунин ҳадафҳои амниятии энергетикӣ ва дастрасии он, ҳукуматҳоро зарур аст кӯшишҳои худро барои таъмини ба самти дуруст равона кардани сармоягузорӣ дучанд намоянд [5, с 4].

Тамоюлҳои сармоягузори кунунӣ дар сатҳи зарурӣ нестанд, ки ба чаҳон имкони маҳдуд кардани гармшавии глобалӣ то 1,5 °C болотар аз сатҳи пеш аз саноатӣ ва ноил шудан ба ҳадафҳои мобайнии дар Созишномаи Париж мувофиқашударо фароҳам оранд. Имконияти кунунӣ дар рушди энергияи барқароршаванда таъсирбахш аст ва агар тамоюлҳои ҷорӣ хароҷот идома ёбад, он тақрибан аз се ду ҳиссаи умумии сармоягузори барои се маротиба афзоиш додани иқтидори барқароршавандаи энергия то соли 2030 фаро мегирад. Аммо, дар сценарии партовҳои ҳолиси сифр то соли 2050, барои пурра пур кардани ин ҳолигиҳо (аз ҷумла хароҷоти шабакаҳо ва батареяҳо) 500 миллиард доллари ИМА дар як сол лозим аст. Ин ба ду баробар зиёд кардани хароҷоти солонаи ҷорӣ барои тавлиди неруи барқ, шабака ва нигоҳдории барқароршавандаи неруи барқ дар соли 2030 бо ҳадафи се маротиба афзоиш додани иқтидори энергияи барқароршаванда мебошад.

Мақсади дучанд зиёд кардани суръати сарфаи энергия чидду чаҳди боз ҳам бештари иловагиро талаб менамояд. Дар ҳоле, ки сармоягузорӣ ба барқсозии нақлиёт нисбатан назаррас буда, фоидаи назарраси самаранокиро ба бор меорад. Сармоягузорӣ ба дигар тадбирҳои самаранокӣ, бахусус барқарорсозии сохтмон, хеле камтар аз он чизест, ки зарур аст. Сармоягузорӣ дар сохтмон бо назардошти самаранокии энергетикӣ дар соли 2023 коҳиш ёфт ва интизор меравад, ки дар соли 2024 низ коҳиш ёбад. Барои ду баробар зиёд кардани суръати баланд бардоштани самаранокии энергия, суръати ҷорӣ солонаи хароҷот барои самаранокии энергия ва барқарорсозӣ бояд се маротиба афзоиш ёбад, яъне дар соли 2030 тақрибан ба 1,9 триллион доллари ИМА баробар шавад.

Тибқи нақшаҳои гузошташудаи созмонҳои байналмилалӣ чиҳати коҳиш додани гармшавии иқлим то 1,5 °C ҳадафҳои зерин гузошта шудаанд:

- Афзоиши энергияи барқароршаванда аз 28% соли 2023 то 68% соли 2030 ва 91% соли 2050;
- Ҳаҷми истеҳсоли энергияи барқароршаванда аз 295 ГВт соли 2023 то 975 ГВт соли 2030 ва 1 066 ГВт соли 2050;
- Ҳаҷми солонаи энергияи офтобӣ аз 191 ГВт соли 2023 то 551 ГВт соли 2030 ва 615 ГВт соли 2050;
- Ҳаҷми солонаи энергияи бодӣ аз 75 ГВт соли 2023 то 329 ГВт соли 2030 ва 335 ГВт соли 2050;
- Эҳтиёҷоти сармоягузорӣ барои истеҳсоли энергияи барқароршаванда аз 486 млрд. доллари ИМА соли 2023 то 1 300 млрд. доллари ИМА соли 2030 ва 1 380 млрд. доллари ИМА соли 2050;
- Эҳтиёҷоти сармоягузорӣ барои шабакаҳои барқӣ аз 274 млрд. доллари ИМА соли 2023 то 605 млрд. доллари ИМА соли 2030 ва 800 млрд. доллари ИМА соли 2050;
- Талаботи сармоягузорӣ барои нигоҳдории энергия ва баланд бардоштани самаранокӣ аз 295 млрд. доллари ИМА соли 2023 то 1 780 млрд. доллари ИМА соли 2030 ва 1 525 млрд. доллари ИМА соли 2050;

- Шумораи мошинҳои электрикии сабукрав дар ҷаҳон за 10,5 млн. адади соли 2023 то 260 млн. адади соли 2030 ва 2 180 млн. адади соли 2050;

Дар саросари ҷаҳон, афзоиши солони иқтисодии барқароршавандаи энергия бояд ба ҳисоби миёна 1 066 ГВт дар як сол дар байни солҳои 2023 то 2050 тибқи сценарияи гармшавии 1,5 °C тибқи нақша лозим мебошад. Барои ноил шудан ба ҳадафи 1,5°C то соли 2050 маблағи умумии 150 триллион доллари ИМА талаб менамояд, ки ба ҳисоби миёна дар як сол беш аз 5 триллион доллари ИМА ташкил медиҳад. Дар ҳоле, ки сармоягузориҳои ҷаҳонӣ ба ҳама намуди технологияҳои интиқоли энергия дар соли 2022 ба нишондиҳандаи ниҳонии 1,3 триллион доллари ИМА расид. Сармоягузориҳои солони бояд беш аз чор маротиба афзоиш ёбад, то 1,5°C дар сатҳи баланд боқӣ монад. Дар муқоиса бо сценарияи банақшагирии энергетикӣ, ки сармоягузориҳои маҷмуи 103 триллион доллари ИМА-ро талаб мекунад, то соли 2050 барои нигоҳ доштани сатҳи 1,5°C сармояи иловагӣ 47 триллион доллари амрикоиро талаб менамояд. Ҳамин тариқ, тақрибан 1 триллион доллари ИМА сармоягузориҳои солони ба технологияҳои сӯзишвории истихроҷшаванда, ки ҳоло дар Сценарияи банақшагиритаҷудии энергетикӣ пешбинӣ шудааст, бояд ба технологияҳои интиқоли энергия ва инфрасохтор равона карда шаванд.

Таҳаввулоти энергетикӣ боиси афзоиши шуғли аҳоли дар соҳаи энергетика мегардад. Бо сармоягузориҳои ибтидоӣ, шумораи ҷойҳои корӣ дар соҳаи энергетика метавонад то соли 2030 дар доираи нақшаи энергетикӣ то 101 миллион нафар афзоиш ёбад. Дар сценарияи 1,5°C, ин рақам 134 миллионро ташкил медиҳад, ки аз 67 миллиони ҳозира ду баробар зиёд аст. Дар байни нақшаи энергетикӣ ва сценарияи 1,5°C, талафоти назарраси ҷойҳои корӣ дар бахши сӯзишвории истихроҷшуда (тақрибан 12 миллион) аз ҳисоби афзоиши 45 миллион ҷойҳои корӣ дар гузариши энергия, аз ҷумла дар манбаҳои барқароршаванда (тақрибан 11 миллион) ва дигар бахшҳои марбут ба интиқоли энергия (самаранокии энергия, неруи барқ ва шабакаҳои барқӣ, 3 миллион) то соли 2030 ҷуброн карда мешаванд.

Тибқи сценарияи 1,5°C, шуғл дар бахши энергияи барқароршаванда аз сатҳи соли 2021 то соли 2050 се маротиба афзуда, дар саросари ҷаҳон тақрибан 40 миллион ҷойҳои корӣ ташкил дода мешавад. Интизор меравад, ки ҷойҳои корӣ дар самти энергияи офтобӣ то соли 2050 тақрибан ба 18 миллион нафар (яъне тақрибан 45% аз ҳаҷми умумии энергияи барқароршаванда) дар як сценарияи 1,5 °C афзоиш ёбад, ки тақрибан ҷаҳор маротиба аз сатҳи соли 2021 зиёд аст. Энергияи шамол инчунин сатҳи баланди таъсиси ҷойҳои нави корӣ нишон медиҳад ва интизор меравад, ки аз соли 2024 панҷ маротиба афзоиш ёбад ва ба беш аз 6 миллион нафар (тақрибан 17% шумораи умумии ҷойҳои кории барқароршавандаи энергия) афзоиш меёбад. Ҷойҳои корӣ дар самти биоэнергетикӣ беш аз 4 миллион (33% ҷойҳои кории барқароршавандаи энергия) дар соли 2021 ба беш аз 10 миллион (27% ҷойҳои барқароршавандаи энергия) дар соли 2050 афзоиш хоҳанд ёфт.

Рақамҳо ва нақшаҳои пешниҳод гардида гувоҳии онро медиҳанд, ки дар соҳаи энергетикаи ҷаҳонӣ таҳаввулотҳои бузург пайдо гардида, рушди ин самт бо дастовардҳои назаррас ноил гардида истодааст.

Адабиёт

1. Стратегияи рушди иқтисоди “сабз” дар Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2023-2037. Тисдиқ бо қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз санаи 30 сентябри соли 2022, № 482.

2. Порфирев Б. Н. и Рогинко С. А. Альтернативная энергетика как фактор модернизации Российской экономики: тенденции и перспективы. Москва “Научный консультант”, 2016. – 10 с.
 3. Алферов Ж.И. Власть без мозгов. Отделение науки от государства. – М.: Алгоритм, 2012. – 224 с
 4. Ҳисоботи Агентии байналмилалии энергетика. Захираҳои электронӣ www.iea.org
 5. Ҳисоботи Агентии байналмилалии энергияи барқароршаванда. Захираҳои электронӣ www.irena.org
 6. United Nations Environment Program, Green Energy Choices “The Benefits, Risks and Trade-Offs of Low-Carbon Technologies for Electricity Production”, year 2015, p. 10
 7. Бобылев С.Н., Витняков В.С., Комарова И.И. и др. под общ. ред. А.В. Шевчука. «Зеленая экономика. Новая парадигма развития страны». – М.: СОПС, 2014. – 248 с.
 8. Стратегияи фаъолияти Бонки Аврупоии Таҷдид ва Рушд дар самти энергетика барои солҳои 2024 то 2028. 2023 сол.
 9. Данилов-Данильян В.И., Лосев К.С. Экологический вызов и устойчивое развитие. М.: Прогресс-Традиция, 2000. – 416 с.
 10. Ильковский К.К., Тимофеев Д.И. Взгляд на энергетику будущего // Горный журнал. – 2011. – С. 73–74. Зеленая экономика. Зеленая энергетика. Зеленые инвестиции 374
 11. Фюкс Р. Зелёная революция. Экономический рост без ущерба для экологии. Перевод с немецкого. Москва, АНФ, 2016.
 12. EIA project world energy consumption will increase 56% by 2040 // U.S. Energy Information Administration. 2013.
-

УДК: 38.124

ЭКОНОМИЧЕСКАЯ ПРИРОДА ФИНАНСОВЫХ ПУЗЫРЕЙ: ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ И МАКРОЭКОНОМИЧЕСКИЕ ПОСЛЕДСТВИЯ

Сохибназаров Гаюр Холиқназарович – Таджикский национальный университет, кандидат экономических наук, доцент кафедры экономической теории. Адрес: 734025, г. Душанбе, Республика Таджикистан, проспект Рудаки, 17. Телефон: (+992) 918-34-20-34. E-mail: Ghayur_s@mail.ru

В статье рассматривается экономическая природа финансовых пузырей. Автор отмечает, что это явление оказывает негативное влияние на экономику и может привести к огромным потерям для инвесторов и нарушению работы системы финансового рынка. По мнению автора финансовый пузырь формируется в результате разрыва между рыночной ценой актива и его фундаментальной стоимостью, что в конечном итоге приводит к резкому падению цен и началу экономического кризиса.

Ключевые слова: финансовый пузырь, фондовый рынок, ценные бумаги, причины, макроэкономические последствия.

МУҲИТИ ИҚТИСОДИИ ҲУБОВҲОИ МОЛИЯВӢ: ҶАНБАҲОИ НАЗАРИЯВӢ ВА ОҚИБАТҲОИ МАКРОИҚТИСОДӢ

Сохибназаров Гаюр Холиқназарович – Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, номзади илмҳои иқтисодӣ, дотсенти кафедраи назарияи иқтисодӣ Суроға: 734025, ш. Душанбе,

Ҷумҳурии Тоҷикистон, хиёбони Рӯдакӣ, 17. Телефон: (+992) 918-34-20-34. E-mail: Ghayur_s@mail.ru

Дар мақолаи мазкур муҳити иқтисодии ҳубобҳои молиявӣ баррасӣ шудааст. Муаллиф қайд мекунад, ки ин падида ба иқтисодиёт таъсири манфӣ мерасонад ва метавонад боиси хисороти азими сармоягузoron ва ҳалалдор шудани низоми фаъолияти бозори молӣ шавад. Ба андешаи муаллиф, ҳубоби молиявӣ дар натиҷаи зиёд шудани тафовут байни нархи бозори дорухӯ ва арзиши бунёдии онҳо ба вуҷуд меояд, ки дар ниҳоят ба якбора поин рафтани нархҳо ва сар задани бӯҳрони иқтисодӣ оварда мерасонад.

Калидвожаҳо: ҳубоби молиявӣ, бозори фондӣ, коғазҳои қиматнок, сабабҳо, оқибатҳои макроиқтисодӣ.

THE ECONOMIC NATURE OF FINANCIAL BUBBLES: THEORETICAL ASPECTS AND MACROECONOMIC CONSEQUENCES

Sohibnazarov Ghayur Kholiknazarovich – Tajik National University, Candidate of Economic Sciences, Associate Professor of the Department of Economic Theory. Address: 734025, Dushanbe, Republic of Tajikistan, Rudaki Avenue, 17. Phone: (+992) 918-34-20-34. E-mail: Ghayur_s@mail.ru

The article examines the economic nature of financial bubbles. The author notes that this phenomenon has a negative impact on the economy and can lead to huge losses for investors and disruption of the financial market system. According to the author, a financial bubble is formed as a result of the gap between the market price of an asset and its fundamental value, which ultimately leads to a sharp drop in prices and the onset of an economic crisis.

Key words: financial bubble, stock market, securities, causes, macroeconomic consequences.

Финансовый пузырь на фондовом рынке является одним из старейших проявлений макроэкономической нестабильности, их надувание и схлопывание оказывают существенное негативное влияние как на финансовую систему, так и на экономику в целом. Это обуславливает активные теоретические исследования различных аспектов возникновения и разрастания фондовых пузырей с разных сторон.

Понятие «пузырь» на фондовом рынке впервые было введено в 1719 году писателями Д. Дефо и Дж.Свифт. В целом, термин «пузырь» используется для описания ситуации, при которой цена актива (акций, недвижимости и т. д.) испытывает необоснованный рост, обусловленный распространением ложных слухов, паническими настроениями и целенаправленным воздействием заинтересованных сторон. Однако со временем этот рост утрачивает поддержку, что приводит к постепенному снижению цен.

Это оказывает негативное влияние на экономику и может привести к огромным потерям для инвесторов, нарушению работы системы финансового рынка и даже к началу экономического кризиса.

На основе проведённого анализа научной литературы, рассматривающей теоретические и эмпирические аспекты феномена фондовых пузырей, можно обобщить ключевые определения следующим образом:

1. Финансовый пузырь на фондовом рынке представляет собой ситуацию, при которой цены на акции демонстрируют стремительный рост, за которым следует резкое снижение до первоначального уровня или ниже (процесс «схлопывания» пузыря).

2. Финансовый пузырь на фондовом рынке характеризуется тем, что рыночная цена акций превышает их фундаментальную стоимость, определяемую как дисконтированная стоимость будущих денежных потоков.

Таким образом, первая группа определений фокусируется на динамике рыночной цены и её производных показателях, в то время как вторая ориентирована на фундаментальную стоимость актива. Различие между этими подходами представлено на рисунке, иллюстрирующем соотношение фактической рыночной цены и фундаментальной стоимости акций условной компании.

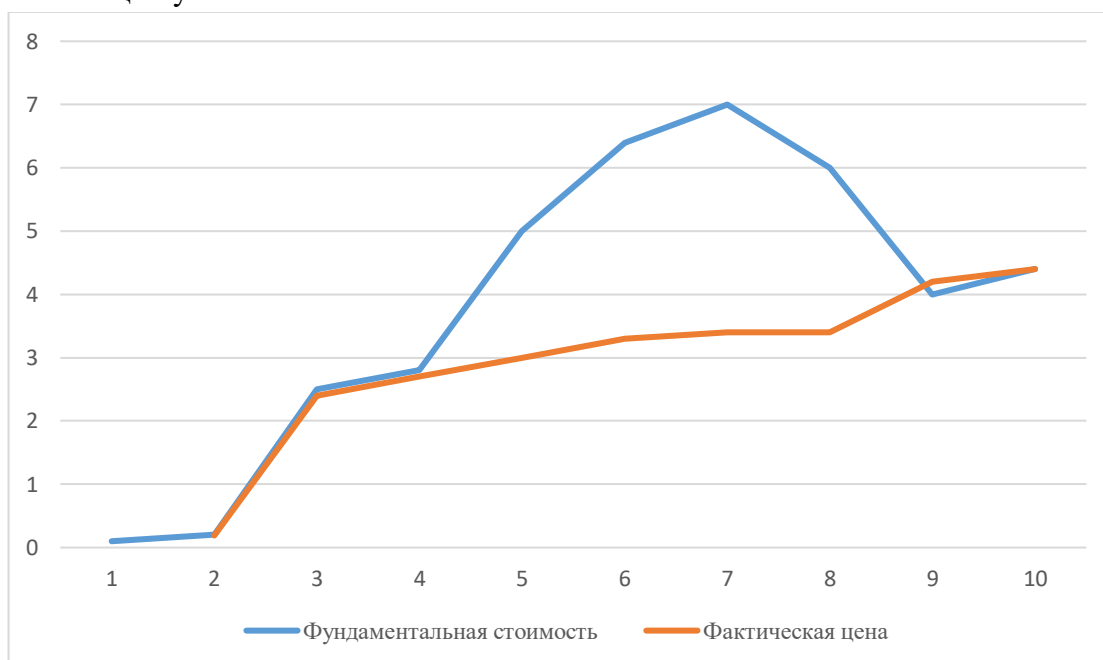

Рисунок 1. - Поведение цены и фундаментальной стоимости при формировании условного фондового пузыря

В соответствии с первой группой определений, существование фондового пузыря охватывало временной интервал от 2-го до 8-го периода, когда наблюдался интенсивный рост цен. Согласно второму подходу, пузырь формировался в промежутке с 4-го по 8-й период, когда рыночная цена акций превышала их фундаментальную стоимость.

Более обоснованным представляется второе определение, поскольку оно позволяет выделить фазы роста цен, не обусловленные изменениями фундаментальных показателей, а вызванные спекулятивными факторами. В ходе продолжительного роста котировок рыночная цена неизбежно начинает превышать фундаментальную стоимость. Однако подобное расхождение не может сохраняться длительное время: по мере осознания инвесторами переоценённости активов начинается их продажа, что приводит к снижению цен до уровня фундаментальной стоимости.

Следовательно, применение методов идентификации фондовых пузырей, основанных на первом подходе, может приводить к ошибочной диагностике. В то же время отдельные методы данной группы частично компенсируют этот недостаток за счёт различных корректировок. При этом их основное преимущество заключается в практической простоте, поскольку они не требуют сложных расчётов фундаментальной стоимости. Именно благодаря своей доступности такие определения появились раньше и стали первыми

инструментами анализа фондовых пузырей. В связи с этим в дальнейшем рассмотрение начнётся именно с них.

Так, фондовый пузырь – это ситуация, при которой рыночная цена фондового индекса отклоняется от долгосрочного темпа роста цен более, чем на 10%, сопровождаемая превышением мультипликатора P/B (price to book – цена/балансовая стоимость собственного капитала) своего нормального уровня ($P/B_{\text{норм}}$) в течение трёх и более месяцев. Как показано в таблице 1, исходя из предлагаемого определения, можно выделить четыре ситуации на фондовом рынке.

Таблица 1. - Матрица состояний фондового рынка

	Фактическая цена превышает долгосрочный тренд менее чем на 10% или ниже его	Фактическая цена превышает долгосрочный тренд на 10% и более
Мультипликатор P/B равен или меньше нормального значения	1. Фондового пузыря нет.	2. Фондового пузыря нет. Цены находятся ниже фундаментально обоснованного уровня.
Мультипликатор P/B превышает нормальное значение	3. У инвесторов преобладают оптимистичные ожидания, однако, фондовый пузырь не образовался.	4. Имеется фондовый пузырь

Источник: Нетунаев Е.Б. Условия и механизмы возникновения «финансовых пузырей» на развивающихся фондовых рынках. дисс. к.э.н., Москва 2018, 207 стр.

Первый сценарий возможен, когда цены находятся на уровне фундаментальной стоимости. Иными словами, на рынке наблюдается нормальная ситуация (инвесторы корректно оценивают стоимость компаний). Также, под описанные критерии подходит «отрицательный финансовый пузырь» – ситуации, когда инвесторы систематически недооценивают компании-эмитенты. Данная ситуация обратна по смыслу фондовому пузырю.

Второй сценарий предполагает, что при аномально высоких ценах (цены, более чем на 10% превышают долгосрочный тренд) мультипликатор P/B находится на уровне нормального значения или ниже, то есть высокий темп роста рыночных цен обусловлен динамикой фундаментальных показателей. Таким образом, фондового пузыря на момент проведения анализа нет. Однако он может развиваться при темпах роста цен, опережающих темпы роста фундаментальных показателей (что приведёт к росту P/B). Соответственно, подобное сочетание может предшествовать формированию фондового пузыря.

В рамках третьего сценария наблюдается обратная картина: цены находятся на уровне долгосрочного тренда или ниже, однако P/B превышает нормальное значение. Подобная ситуация не позволяет говорить о наличии фондового пузыря, но может предшествовать его образованию. Последнее сочетание свидетельствует о наличии фондового пузыря.

Следует отметить, что финансовые пузыри могут образовываться как на микро, так и на макроуровне. Микропузырь может охватывать не всю национальную экономику, а только отдельный сектор экономики или отдельную компанию. Например, в 1980 году цены на акции Apple, Micron и ряда других компаний в США, которые были неоправданно

высокими, внезапно упали более чем на 80%. Хотя им удалось возобновить свою деятельность, но данная ситуация является примером микропузыря.

Макропузырь охватывает несколько секторов экономики (например, рынок жилья, финансовый рынок и т. д.) и влияет на функционирование национальной экономики и даже мировой экономики. Например, финансовый пузырь 1720 года в Англии, финансовый пузырь 1980 года в Японии и финансовый пузырь 1995–2001 годов в США, известный как пузырь доткомов, — все это макропузыри.

Экономисты перечислили различные причины возникновения финансовых пузырей, наиболее важными из которых являются:

1. Принятие правительством политики дешевых денег, которая приводит к расширению доступа к кредитам и повышению активности на финансовом рынке, что приводит к увеличению денежной массы. В результате покупательная способность денег снижается, что вынуждает инвесторов приобретать высокодоходные, но высокорискованные и волатильные активы (акции). Таким образом, стоимость волатильных активов растет экспоненциально, создавая основу для возникновения финансового пузыря.

2. Рост числа спекулянтов и новичков-инвесторов на рынке ценных бумаг. Увеличение числа инвесторов и людей, желающих получить прибыль от покупки и продажи ценных бумаг, увеличивает спрос на ценные бумаги, что приводит к росту их цен.

3. Технологические инновации. Развитие Интернета, электронной коммерции, широкое использование различных компьютерных и телефонных приложений расширили доступ инвесторов к фондовому рынку, значительно увеличив число его участников. Этот процесс приводит к росту цен на акции и другие ценные бумаги выше их истинной стоимости, что приводит к образованию финансовых пузырей.

Негативные последствия возникновения и схлопывания фондовых пузырей обуславливают необходимость их эффективной идентификации причём не в пиковые моменты накануне схлопывания, а на более ранних стадиях жизненного цикла. Это невозможно сделать без понимания причин, приводящих к образованию финансовых пузырей на развивающихся фондовых рынках.

Экономические последствия формирования финансовых пузырей:

1. Снижение ликвидности активов. Когда пузырь лопается или стоимость акций внезапно падает, их владельцы больше не могут продать их по прежней цене, что приводит к банкротству инвесторов.

2. Возникновение экономического кризиса. Если в экономике образовался макропузырь, привлёкший большой объем капитала, его крах приведет к экономическому кризису.

3. Снижение уровня жизни и благосостояния людей. Поскольку инвесторы, предприятия, банки и другие субъекты экономической деятельности обанкротятся в результате краха финансового пузыря, безработица растет, а уровень жизни людей снижается.

Финансовые пузыри представляют собой значительное макроэкономическое явление, оказывающее глубокое влияние на функционирование фондового рынка и национальной экономики в целом. Исследование показало, что пузырь формируется в результате разрыва между рыночной ценой актива и его фундаментальной стоимостью, что в конечном итоге приводит к резкому падению цен и негативным последствиям для экономических агентов.

Таким образом, возникновение финансовых пузырей приводит к нарушению равновесия в национальной экономике, отраслях экономики или деятельности отдельных компаний. В долгосрочной перспективе это может привести к снижению уровня жизни населения.

ЛИТЕРАТУРА

1. Бозина А. Н., Мартанус О. Р. Моделирование пузырей на фондовом рынке с учетом поведенческих факторов //Экономическая наука современной России. – 2014. – №. 4 (67).
 2. Нетунаев Е.Б. Стабилизация фондовых рынков на разных стадиях жизненного цикла пузыря в развивающихся странах //Вестник Волгоградского государственного университета. Серия 3: Экология и экономика. – 2018. – № 3. – С. 48-53.
 3. Нетунаев Е.Б. Условия и механизмы возникновения «финансовых пузырей» на развивающихся фондовых рынках. дисс. к.э.н., Москва 2018, 207 стр
 4. Чиркова Е. В. За и против регулирования финансовых пузырей монетарными методами //Корпоративные финансы. – 2011а. – №. 2 (18). – С. 24-32.
 5. Nneji O., Brooks C., Ward C. W. R. Speculative bubble spillovers across regional housing markets //Land Economics. – 2015. – Т. 91. – №. 3. – С. 516-535.
-

МУНДАРИҶА

ИҚТИСОДӢ	
Саидмуродзода Л.Ҳ., Сафаров Б.Г. МЕХАНИЗМИ ҚУБРОН ДАР НИЗОМИ САВДОИ БАЙНАЛХАЛҚӢ ҲАМЧУН УНСУРИ РАВАНДИ ҒАЙРИХАТТИИ ҲАМГИРОИИ МИНТАҚАВИИ ИҚТИСОДӢ	6
Ҳайрзода Ш.Қ., Аҳадов И.Қ. АРЗӢБИИ ХАВҒҲОИ МУОСИРИ БОНКӢ ВА ТАЪСИРИ ОНҲО БА СИФАТИ ДОРОИҲО	21
Раҳимзода Ш., Махшуров С.Қ. РУШДИ НИЗОМИ БОНКӢ ВА ҚОИДАҲОИ ҶАЪЛИЯТИ ОН	31
Қандиярова Д.О., Исмоилова С.А. ХУСУСИЯТҲОИ ТАШКИЛ ВА ИДОРАКУНИИ ҶАЪЛИЯТИ МОЛИЯВИИ ҚОРХОНАҲОИ ҲОҶАГИИ МАНЗИЛИЮ КОММУНАЛӢ ДАР ШАРОИТИ МУОСИР	42
Умаров Ҳ. БОНҚДОРИИ ИСЛОМӢ ҲАМЧУН ТАҲАВВУЛОТИ МУҲИМ ДАР НИЗОМИ БОНКИИ ҶАҲОНӢ	54
Муқаддасзода Ф.М. МАХСУСИЯТҲОИ ШАРИКИИ ДАВЛАТ ВА БАҲШИ ХУСУСӢ ДАР САМТИ ХИЗМАТРАСОНИҲОИ СОҲАИ МАОРИФ	61
Давлатзода Қ.Қ., Халифазода Қ.Б. САМТҲОИ АСОСИИ ДАСТГИРИИ ДАВЛАТИИ РУШДИ КЛАСТЕРҲОИ ПАХТАКОРӢ ДАР МИНТАҚАҲОИ ҚИШВАР	68
Қонмамадов Ш.Б., Деҳқонов С.А. ТАҚМИЛИ МЕХАНИЗМИ ТАЪЗИМИ БУҶЕТИЮ АНДОЗИИ РУШДИ МИНТАҚАИ РАШТ	76
Раҳимов А.И., АбдуназарӢ М.Қ. НАҚШИ СОҲАИ САНОАТ ДАР ИНКИШОФИ ИҚТИСОДИӢТИ ВИЛОЯТИ СУҒД ВА ТАЪСИРИ ОН БА ШУҒЛИ АҲОЛӢ	83
Қодиров Ф.А., Ботуралиев Х.Ш. БАЛАНДБАРДОРИИ РАҚОБАТПАЗИРИИ ҚОРХОНАҲОИ САНОАТӢ ДАР АСОСИ ИСТИФОДАИ АБЗОРҲОИ ИСТЕҲСОЛОТИ САРҶАКОРОНА	92
Мирбобоев Р.М., Абдусатторзода С.А. МОҲИЯТИ ИҚТИСОДИИ ҲАРОҚОТИ ТРАНСАКЦИОНӢ: УСУЛҲОИ МУАЙЯНКУНӢ ВА ГУРӢҲБАНДИИ ОНҲО	100
Қураҳонзода Б.Қ., Раҳматов Б.Қ. МУАММОҲОИ САТҲИ ЗИНДАГӢ ОИД БА ТАЪМИНИ БАРОБАРИИ ИҚТИМОИИ МИНТАҚАҲО ДАР ҚУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН	110
Қумъабоев Х.Қ. ТАҚРИБАИ ПЕШНИҲОДИ ИМТИӢЗҲОИ АНДОЗӢ ВА САМАРАНОКИИ ОН	122
Маъдиев С., Воҳидов У.М. МАСЪАЛАҲОИ ОМОРИЮ ЭКОНОМЕТРИКИИ МУТОБИҚ НАМУДАНИ ГУРӢҲБАНДИИ ДАРОМАД ВА ҲАРОҚОТИ ҚУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН БА ТАЛАБОТҲОИ МУШОҶИДАВИИ ЗАМОНИ МУОСИР	133
Мираков Қ.М., Акбаров С.С. АСОСҲОИ ҲУҚУҚИЮ ИҚТИСОДИИ ҶАЪЛИЯТИ МАҚМОТИ ГУМРУКИ ҚУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН	143
Нуралӣзода А.Н., Қурбонализода Д.Т. АСОСҲОИ НАЗАРИЯВИИ РУШДИ ИҚТИСОДИ РАҚАМӢ ДАР МИНТАҚАҲО: НАЗАРИЯҲО, ТАҲЛИЛҲО ВА ПЕШНИҲОДҲО	153
Содиқзода П., Қишваров М.Қ. ТАҲЛИЛИ НАЗАРҲОИ ИЛМИИ МАФҲУМИ “РАҚОБАТПАЗИРИИ ИҚТИСОДИ МИЛЛӢ”	165
Саидов Р.Н. АРЗӢБИИ ҲАРОҚОТИ ИСТЕЪМОЛИИ ҲОҶАГИҲОИ ҲОНАВОДАГӢ ДАР ҚУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН	174

<i>Нусратзода М.Н.</i> САМТҲОИ АСОСИИ РУШДИ ИНФРАСОХТОРИ БОЗОРИИ НОҲИЯҲОИ НАЗДИСАРҲАДӢ ДАР ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН	186
<i>Якубова К.Г., Попов Н.А.</i> НАҚШИ ИҚТИДОРИ ИНСОНӢ ВА НИШОНДИҲАНДАҲОИ ИҶТИМОИИ ОН ДАР ИҚТИСОДИЁТИ МУОСИР	195
<i>Қурбонова Ф.А.</i> МАСЪАЛАҲОИ АРЗӢБИИ НИШОНДИҲАНДАҲОИ РУШДИ БОЗОРИ МОЛИЯВӢ	203
<i>Хусайнов М.С., Қурбонова Ш.Б.</i> МУАММОҲОИ РУШДИ БОЗОРИ ХИЗМАТРАСОНИҲОИ СУҒУРТАВӢ ДАР ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН	212
<i>Урунбаева Н.А.</i> ҲОЛАТИ КУНУНӢ ВА САТҲИ ИСТИФОДАИ ЗАХИРАҲОИ ОБ ДАР ВИЛОЯТИ СУҒД	223
<i>Олимов Д.А., Абдурахмонов С.</i> РУШДИ БАҲИСОБГИРИИ МУҲОСИБӢ: НАЗАРИЯ ВА АМАЛИЯИ ОН	233
<i>Раҷабзода П.А.</i> БАҲОДИҲИИ АРЗИШИ ОБЪЕКТҲОИ МОЛИКИЯТИ ЗЕҲНӢ	241
<i>Давлатзода Д.Ш.</i> БАЪЗЕ МАСЪАЛАҲОИ НАЗАРИЯВИИ ҶАЛБИ САРМОЯГУЗОРИИ ХОРИҶӢ ДАР ШАРОИТИ РУШДИ БОЗОР	252
<i>Ҳакимов М.А.</i> ФАӢОЛИЯТИ СОҲИБКОРИИ ТАШКИЛОТҲОИ ҒАЙРИТИҶОРАТӢ ҲАМЧУН ВОСИТАИ ШУҒЛНОКИИ АШХОСИ ДОРОИ ИМКОНИЯТҲОИ МАҲДУД	262
<i>Азимова М.М.</i> РУШДИ БАҲШИ ДАВЛАТИИ ВИЛОЯТИ СУҒД ДАР ДОИРАИ ПЕШНИҲОДИ ХИЗМАТРАСОНИҲОИ МУҲИММИ ИҶТИМОӢ	272
<i>Ҳусейнов У.С.</i> САМТҲОИ АСОСИИ ТАКМИЛ ДОДАНИ НИЗОМИ АНДОЗИ ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН	279
<i>Ҷулиев М.Ҳ.</i> МУАММОҲОИ АЙНИИ НИЗОМИ МОЛИЯВИЮ БОНКИИ ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН	286
<i>Бобохонова Ш.Х.</i> ТАҶРИБАИ ХОРИҶИИ ИСЛОҲОТИ БОЗОРИ САВДОИ НЕРУИ БАРҚ	295
<i>Мирзозода А.Д.</i> ТАҲЛИЛ ВА АРЗӢБИИ ҲАВАСМАНДГАРДОНИИ МОДДИИ КОРМАНДОНИ КОРХОНАҲОИ САНОАТИИ ВИЛОЯТИ ХАТЛОН	309
<i>Қурбонзода О.Р., Асроридинзода Ф.</i> ХУСУСИЯТҲОИ ФАӢОЛИЯТИ МОИ: ҶАНБАҲОИ НАЗАРИЯВӢ ВА АМАЛӢ	318
<i>Раҳмонов З.А.</i> ТАМОЮЛҲОИ РУШДИ НИЗОМИ БОНКИИ ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН ВА ИМКОНИЯТИ РУШДИ БОНКДОРИИ ИСЛОМӢ	328
<i>Амидов З.С., Сарабекова И.З.</i> ТАШКИЛИ МАРКЕТИНГ ДАР БАҲШИ ТУРИЗМИ СОЛИМГАРДОНӢ: МОҲИАТ ВА МАХСУСИЯТҲОИ ОН	341
<i>Абдулхайров Ф.М.</i> ТАҶРИБАИ БАЙНАЛМИЛАЛИИ ИДОРАКУНИИ КОРПОРАТИВИИ БОНКҲО ВА ИСТИФОДАБАРИИ ОН ДАР БОНКҲОИ ТИҶОРАТИИ ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН	350
<i>Исмоилова Ш.Ш.</i> ДАР БОРАИ КОНСЕПСИЯИ РУШДИ КАРЗДИҲИИ КИШОВАРЗӢ	360
<i>Каримов Б.И.</i> ТАМОЮЛИ ИДОРАКУНИИ ДАРОМАДИ БУҶЕТИ МАҚМОТИ МАҲАЛЛИИ ҲОКИМИЯТИ ДАВЛАТӢ ДАР ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН	370
<i>Зоҳири Т.</i> САМТҲОИ АФЗАЛИЯТНОКИ РУШДИ ШАРИКИИ ДАВЛАТ ВА БАҲШИ ХУСУСӢ ДАР МИНТАҚА	381
<i>Ҷориева Ф., Давлатова Н., Эмомов М.</i> ҶАНБАҲОИ НАЗАРИЯВӢ ВА МЕТОДОЛОГИИ НИЗОМИ ПУЛӢ ДАР ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН	390

Урунова С.С. МАСЪАЛАҲОИ НАЗАРИЯВИИ ҚАРЗДИҲИИ ХУРД ДАР ШАРОИТИ МУОСИР	402
Фатхуллоева Ш.С. СИЁСАТИ САРМОЯГУЗОРИИ ДАВЛАТ ҲАМЧУН МЕХАНИЗМИ САМАРАНОКИ ҶАЛБИ САРМОЯ БА ИҚТИСОДИЁТИ ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН	409
Холиқзода З.А. АРЗЁБИИ ОМОРИИ СОҲТОРИ ДАРОМАДҲОИ АНДОЗӢ ДАР ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН	418
Ҳамроев М. И. САРМОЯГУЗОРИҲОИ ХОРИҶӢ ДАР НИЗОМИ МУОСИРИ МУНОСИБАТҲОИ ИҚТИСОДИИ БАЙНАЛМИЛАЛӢ	425
Сафаров И.Н. БАЪЗЕ МАСЪАЛАҲОИ ИЛМИИ МАБЛАҒГУЗОРИИ ФАӢОЛИЯТИ САРМОЯГУЗОРӢ ДАР ШАРОИТИ БОЗОР	437
Чалолов А.А., Шоҳзода Н.И. МЕХАНИЗМИ ТАШКИЛ ВА ИДОРАКУНИИ БОЗОРИ ХАРИДИ ДАВЛАТӢ ДАР ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН	447
Ҳоҷаев Б.Б. САРМОЯГУЗОРӢ ДАР СОҲАИ ЭНЕРГЕТИКА, АЛАЛХУСУС ЭНЕРГИЯИ САБЗ	454
Соҳибназаров Ғ.Х. МУҲИТИ ИҚТИСОДИИ ҲУБОБҲОИ МОЛИЯВӢ: ҶАНБАҲОИ НАЗАРИЯВӢ ВА ОҚИБАТҲОИ МАКРОИҚТИСОДӢ	462

СОДЕРЖАНИЕ

ЭКОНОМИЧЕСКИЕ	
Саидмуродзода Л.Х., Сафаров Б.Г. МЕХАНИЗМ КОМПЕНСАЦИИ В МЕЖДУНАРОДНОЙ ТОРГОВОЙ СИСТЕМЕ КАК ЭЛЕМЕНТ НЕЛИНЕЙНОГО ПРОЦЕССА РЕГИОНАЛЬНОЙ ЭКОНОМИЧЕСКОЙ ИНТЕГРАЦИИ	6
Хайрзода Ш.К., Ахадов И.К. ОЦЕНКА СОВРЕМЕННЫХ БАНКОВСКИХ РИСКОВ И ИХ ВЛИЯНИЕ НА КАЧЕСТВО АКТИВОВ	21
Рахимзода Ш., Махшурлов С.Дж. РАЗВИТИЕ БАНКОВСКОЙ СИСТЕМЫ И ПРАВИЛА ЕЕ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ	31
Кандыярова Д.О., Исмоилова С.А. ОСОБЕННОСТИ ОРГАНИЗАЦИИ И УПРАВЛЕНИЯ ФИНАНСОВОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬЮ ПРЕДПРИЯТИЙ ЖКХ В СОВРЕМЕННЫХ УСЛОВИЯХ	42
Умаров Х. ИСЛАМСКАЯ БАНКИНГ КАК ВАЖНАЯ ЭВОЛЮЦИЯ В МИРОВОЙ БАНКОВСКОЙ СИСТЕМЕ	54
Мукаддасзода Ф.М. ОСОБЕННОСТИ ПАРТНЕРСТВА ГОСУДАРСТВА И ЧАСТНОГО СЕКТОРА В СФЕРЕ ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ УСЛУГ	61
Давлатзода К.К., Халифазода Дж.Б. ОСНОВНЫЕ НАПРАВЛЕНИЯ ГОСУДАРСТВЕННОЙ ПОДДЕРЖКИ РАЗВИТИЯ ХЛОПКОРОБНЫХ КЛАСТЕРОВ В РЕГИОНАХ РЕСПУБЛИКИ	68
Джонмамадов Ш.Б., Дехконов С.А. СОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ МЕХАНИЗМА БЮДЖЕТНО-НАЛОГОВОГО РЕГУЛИРОВАНИЯ РАЗВИТИЯ РАШТСКОЙ ДОЛИНЫ	76
Рахимов А.И., Абдуназари М.К. РОЛЬ СФЕРЫ ПРОМЫШЛЕННОСТИ В РАЗВИТИИ ЭКОНОМИКИ СОГДИЙСКОЙ ОБЛАСТИ И ЕЕ ВЛИЯНИЕ НА ЗАНЯТОСТЬ НАСЕЛЕНИЯ	83
Кодиров Ф.А., Ботуралиев Х.Ш. ПОВЫШЕНИЕ КОНКУРЕНТОСПОСОБНОСТИ ПРОМЫШЛЕННЫХ ПРЕДПРИЯТИЙ НА ОСНОВЕ ПРИМЕНЕНИЯ ИНСТРУМЕНТОВ БЕРЕЖЛИВОГО ПРОИЗВОДСТВА	92

Джурахонзода Б.Дж., Рахматов Б.К. ПРОБЛЕМЫ УРОВНЯ ЖИЗНИ: ОБЕСПЕЧЕНИЕ СОЦИАЛЬНОГО РАВЕНСТВА В РЕГИОНАХ РЕСПУБЛИКИ ТАДЖИКИСТАН	100
Мирбобоев Р.М., Абдусаторзода С.А. ЭКОНОМИЧЕСКАЯ ПРИРОДА ТРАНСАКЦИОННЫХ ИЗДЕРЖЕК: ПОДХОДЫ К ОПРЕДЕЛЕНИЮ И ИХ КЛАССИФИКАЦИЯ	110
Джумабоев Х. К. ПРАКТИКА ПРЕДОСТАВЛЕНИЯ НАЛОГОВЫХ ЛЬГОТ И ЕГО РЕЗУЛЬТАТИВНОСТЬ	122
Маъдиев С., Вохидов У.М. СТАТИСТИЧЕСКИЕ И ЭКОНОМЕТРИЧЕСКИЕ ВОПРОСЫ АДАПТАЦИИ ГРУППИРОВКИ ДОХОДОВ И РАСХОДОВ РЕСПУБЛИКИ ТАДЖИКИСТАН К НАБЛЮДАЕМЫМ ТРЕБОВАНИЯМ СОВРЕМЕННОСТИ	133
Мираков К.М., Акбаров С.С. ПРАВОВЫЕ И ЭКОНОМИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ТАМОЖЕННЫХ ОРГАНОВ РЕСПУБЛИКИ ТАДЖИКИСТАН	143
Нурализода А.Н., Курбонализода Д.Т. ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ РАЗВИТИЯ ЦИФРОВОЙ ЭКОНОМИКИ В РЕГИОНАХ: ТЕОРИИ, АНАЛИЗ И ПРЕДЛОЖЕНИЯ	153
Содикзода П., Кишваров М.Дж. АНАЛИЗ НАУЧНЫХ ПОДХОДОВ К ОПРЕДЕЛЕНИЮ ПОНЯТИЯ «КОНКУРЕНТОСПОСОБНОСТЬ НАЦИОНАЛЬНОЙ ЭКОНОМИКИ»	165
Саидов Р.Н. ОЦЕНКА ПОТРЕБИТЕЛЬСКИХ РАСХОДОВ ДОМОХОЗЯЙСТВ В РЕСПУБЛИКЕ ТАДЖИКИСТАН	174
Нусратзода М.Н. ОСНОВНЫЕ НАПРАВЛЕНИЯ РАЗВИТИЯ РЫНОЧНОЙ ИНФРАСТРУКТУРЫ В ПРИГРАНИЧНЫХ РАЙОНАХ РЕСПУБЛИКИ ТАДЖИКИСТАН	186
Якубова К.Г., Попов Н.А. РОЛЬ ЧЕЛОВЕЧЕСКОГО ПОТЕНЦИАЛА И ЕГО СОЦИАЛЬНЫЕ ПОКАЗАТЕЛИ В СОВРЕМЕННОЙ ЭКОНОМИКЕ	195
Курбонова Ф.А. ВОПРОСЫ ОЦЕНКИ ПОКАЗАТЕЛЕЙ РАЗВИТИЯ ФИНАНСОВОГО РЫНКА	203
Хусайнов М.С., Курбонова Ш.Б. ПРОБЛЕМЫ РАЗВИТИЯ РЫНКА СТРАХОВЫХ УСЛУГ В РЕСПУБЛИКЕ ТАДЖИКИСТАН	212
Урунбаева Н.А. СОВРЕМЕННОЕ СОСТОЯНИЕ И УРОВЕНЬ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ВОДНЫХ РЕСУРСОВ В СОГДИЙСКОЙ ОБЛАСТИ	223
Олимов Д.А., Абдурахмонов С. РАЗВИТИЕ БУХГАЛТЕРСКОГО УЧЕТА: ЕЕ ТЕОРИЯ И ПРАКТИКА	233
Раджабзода П.А. ОЦЕНКА СТОИМОСТИ ОБЪЕКТОВ ИНТЕЛЛЕКТУАЛЬНОЙ СОБСТВЕННОСТИ	241
Давлатзода Д.Ш. НЕКОТОРЫЕ ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ВОПРОСЫ ПРИВЛЕЧЕНИЯ ИНОСТРАННЫХ ИНВЕСТИЦИЙ В УСЛОВИЯХ РАЗВИТИЯ РЫНКА	252
Хакимов М.А. ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСКАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ НЕКОММЕРЧЕСКИХ ОРГАНИЗАЦИЙ КАК ИНСТРУМЕНТ ЗАНЯТОСТИ ЛЮДЕЙ С ОГРАНИЧЕННЫМИ ВОЗМОЖНОСТЯМИ	262
Азимова М.М. РАЗВИТИЕ ГОСУДАРСТВЕННОГО СЕКТОРА СОГДИЙСКОЙ ОБЛАСТИ В СФЕРЕ ПРЕДОСТАВЛЕНИЯ СОЦИАЛЬНО ЗНАЧИМЫХ УСЛУГ	272
Хусейнов У.С. ОСНОВНЫЕ НАПРАВЛЕНИЯ СОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ НАЛОГОВОЙ СИСТЕМЫ РЕСПУБЛИКИ ТАДЖИКИСТАН	279
Джулиев М.Х. АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ ФИНАНСОВО-БАНКОВСКОЙ СИСТЕМЫ РЕСПУБЛИКИ ТАДЖИКИСТАН	286

Бобохонова Ш.Х. ЗАРУБЕЖНЫЙ ОПЫТ РЕФОРМИРОВАНИЯ РЫНКА ПРОДАЖИ ЭЛЕКТРОЭНЕРГИИ	295
Мирзозода А.Д. АНАЛИЗ И ОЦЕНКА МАТЕРИАЛЬНОГО СТИМУЛИРОВАНИЯ РАБОТНИКОВ ПРОМЫШЛЕННЫХ ПРЕДПРИЯТИЙ ХАТЛОНСКОЙ ОБЛАСТИ	309
Курбонзода О.Р., Асроридинзода Ф. ХАРАКТЕРИСТИКА ДЕЯТЕЛЬНОСТИ СЭЗ: ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ И ПРАКТИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ	318
Рахмонов З.А. ТЕНДЕНЦИИ РАЗВИТИЯ БАНКОВСКОЙ СИСТЕМЫ РЕСПУБЛИКИ ТАДЖИКИСТАН И ВОЗМОЖНОСТИ РАЗВИТИЯ ИСЛАМСКОЙ БАНКОВСКОЙ СИСТЕМЫ	328
Амидов З.С., Сарабекова И.З. ОРГАНИЗАЦИЯ МАРКЕТИНГА В СЕКТОРЕ ОЗДОРОВИТЕЛЬНОГО ТУРИЗМА: ЕЕ СУЩНОСТЬ И ХАРАКТЕРИСТИКА	341
Абдулхайров Ф.М. МЕЖДУНАРОДНЫЙ ОПЫТ КОРПОРАТИВНОГО УПРАВЛЕНИЯ БАНКАМИ И ЕГО ПРИМЕНЕНИЕ В КОММЕРЧЕСКИХ БАНКАХ РЕСПУБЛИКИ ТАДЖИКИСТАН	350
Исмаилова Ш.Ш. О КОНЦЕПЦИИ РАЗВИТИЯ СЕЛЬСКОХОЗЯЙСТВЕННОГО КРЕДИТОВАНИЯ	360
Каримов Б.И. ТЕНДЕНЦИИ УПРАВЛЕНИЯ ДОХОДНОЙ ЧАСТЬЮ БЮДЖЕТА ОРГАНОВ МЕСТНОГО САМОУПРАВЛЕНИЯ В РЕСПУБЛИКЕ ТАДЖИКИСТАН	370
Зохири Т. ПРИОРИТЕТНЫЕ НАПРАВЛЕНИЯ РАЗВИТИЯ ГОСУДАРСТВЕННО-ЧАСТНОГО ПАРТНЕРСТВА В РЕГИОНЕ	381
Чориева Ф., Давлатова Н., Эмомов М. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ДЕНЕЖНОЙ СИСТЕМЫ РЕСПУБЛИКИ ТАДЖИКИСТАН	390
Урунова С.С. ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ВОПРОСЫ МАЛОГО КРЕДИТОВАНИЯ В СОВРЕМЕННЫХ УСЛОВИЯХ	402
Фатхуллоева Ш.С. ИНВЕСТИЦИОННАЯ ПОЛИТИКА ГОСУДАРСТВА КАК ЭФФЕКТИВНЫЙ МЕХАНИЗМ ПРИВЛЕЧЕНИЯ КАПИТАЛОВЛОЖЕНИЙ В ЭКОНОМИКУ РЕСПУБЛИКИ ТАДЖИКИСТАН	409
Холикзода З.А. СТАТИСТИЧЕСКАЯ ОЦЕНКА СТРУКТУРЫ НАЛОГОВЫХ ДОХОДОВ В РЕСПУБЛИКИ ТАДЖИКИСТАН	418
Хамроев М.И. ИНОСТРАННЫЕ ИНВЕСТИЦИИ В СОВРЕМЕННОЙ СИСТЕМЕ МЕЖДУНАРОДНЫХ ЭКОНОМИЧЕСКИХ ОТНОШЕНИЙ	425
Сафаров И.Н. НЕКОТОРЫЕ НАУЧНЫЕ ВОПРОСЫ ФИНАНСИРОВАНИЕ ИНВЕСТИЦИОННОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ В УСЛОВИЯХ РЫНКА	437
Джалолов А.А., Шохзода Н.И. МЕХАНИЗМ ОРГАНИЗАЦИИ И УПРАВЛЕНИЯ РЫНОКОМ ГОСУДАРСТВЕННЫХ ЗАКУПОК В РЕСПУБЛИКЕ ТАДЖИКИСТАН	447
Ходжаев Б.Б. ИНВЕСТИЦИИ В ЭНЕРГЕТИЧЕСКИЙ СЕКТОР, ОСОБЕННО В ЗЕЛЁНУЮ ЭНЕРГЕТИКУ	454
Сохибназаров Г.Х. ЭКОНОМИЧЕСКАЯ ПРИРОДА ФИНАНСОВЫХ ПУЗЫРЕЙ: ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ И МАКРОЭКОНОМИЧЕСКИЕ ПОСЛЕДСТВИЯ	462

THE CONTENTS

ECONOMY	
<i>Saidmurodzoda L.Kh., Safarov B.G.</i> COMPENSATION MECHANISM IN THE INTERNATIONAL TRADING SYSTEM AS AN ELEMENT OF THE NONLINEAR PROCESS OF REGIONAL ECONOMIC INTEGRATION	6
<i>Khairzoda Sh.Q., Ahadov I.Q.</i> ASSESSMENT OF MODERN BANKING RISKS AND THEIR IMPACT ON ASSETS QUALITY	21
<i>Rahimzoda Sh., Makhshulov S.J.</i> DEVELOPMENT OF THE BANKING SYSTEM AND THE RULES OF ITS ACTIVITY	31
<i>Kandiyorova D.O., Ismoilova S.A.</i> FEATURES OF THE ORGANIZATION AND MANAGEMENT OF THE FINANCIAL ACTIVITY ENTERPRISES OF HOUSING AND COMMUNAL SERVICES IN MODERN CONDITIONS	42
<i>Umarov Kh.</i> ISLAMIC BANKING AS AN IMPORTANT EVOLUTION IN THE WORLD BANKING SYSTEM	54
<i>Muqaddaszoda F.M.</i> PECULIARITIES OF THE PARTNERSHIP BETWEEN THE STATE AND THE PRIVATE SECTOR IN THE FIELD OF EDUCATIONAL SERVICES	61
<i>Davlatzoda Q.Q., Khalifazoda J.B.</i> MAIN DIRECTIONS OF STATE SUPPORT FOR THE DEVELOPMENT OF COTTONMARKING CLUSTERS IN THE REGIONS OF THE REPUBLIC	68
<i>Jonmamadov Sh.B., Dehkanov S.A.</i> IMPROVING THE MECHANISM OF FISCAL REGULATION OF DEVELOPMENT OF THE RASHT VALLEY	76
<i>Rakhimov A.I., Abdunazary M.K.</i> THE ROLE OF THE INDUSTRY IN THE DEVELOPMENT OF THE ECONOMY OF THE SUGHD REGION AND ITS IMPACT ON THE EMPLOYMENT OF THE POPULATION	83
<i>Kodirov F.A., Boturaliev Kh.Sh.</i> INCREASING THE COMPETITIVENESS OF INDUSTRIAL ENTERPRISES BASED ON THE USE OF LEAN PRODUCTION TOOLS	92
<i>Jurahonzoda B.J., Rahmatov B.K.</i> THE PROBLEM OF LEVEL OF LIFE OBSPECHENIE SOCIALNOGO RAVENSTVA V REGIONAH REPUBLIC OF TAJIKISTAN	100
<i>Mirboboev R.M., Abdusatorzoda S.A.</i> THE ECONOMIC NATURE OF TRANSACTION COSTS: APPROACHES TO DEFINITION AND THEIR CLASSIFICATION	110
<i>Jumaboev Kh.K.</i> THE PRACTICE OF PROVIDING TAX INCENTIVES AND ITS EFFECTIVENESS	122
<i>Madiev S., Vohidov U.M.</i> STATISTICAL AND ECONOMETRIC ISSUES OF ADAPTATION OF THE GROUPING OF INCOMES AND EXPENSES OF THE REPUBLIC OF TAJIKISTAN TO THE OBSERVED REQUIREMENTS OF THE PRESENT	133
<i>Mirakov K.M., Akbarov S.S.</i> LEGAL AND ECONOMIC BASES FOR THE ACTIVITIES OF THE CUSTOMS AUTHORITIES OF THE REPUBLIC OF TAJIKISTAN	143
<i>Nuralizoda A.N., Kurbanalizoda D.T.</i> THEORETICAL FOUNDATIONS OF THE DEVELOPMENT OF THE DIGITAL ECONOMY IN THE REGIONS: THEORIES, ANALYSIS AND PROPOSALS	153
<i>Sodiqzoda P., Kishvarov M.J.</i> ANALYSIS OF SCIENTIFIC APPROACHES TO THE DEFINITION OF THE CONCEPT OF "COMPETITIVENESS OF THE NATIONAL ECONOMY"	165

<i>Saidov R.N.</i> ASSESSMENT OF HOUSEHOLD CONSUMER EXPENDITURE IN THE REPUBLIC OF TAJIKISTAN	174
<i>Nusratzoda M.N.</i> MAIN DIRECTIONS FOR THE DEVELOPMENT OF MARKET INFRASTRUCTURE IN THE BORDER REGIONS OF THE REPUBLIC OF TAJIKISTAN	186
<i>Yakubova K.G., Popov N.A.</i> THE ROLE OF HUMAN POTENTIAL AND ITS SOCIAL INDICATORS IN THE MODERN ECONOMY	195
<i>Kurbanova F.A.</i> ISSUES OF EVALUATION OF INDICATORS OF DEVELOPMENT OF THE FINANCIAL MARKET	203
<i>Khusainov M.S., Kurbonova Sh.B.</i> PROBLEMS OF THE DEVELOPMENT OF THE INSURANCE SERVICES MARKET IN THE REPUBLIC OF TAJIKISTAN	212
<i>Urunbaeva N.A.</i> THE CURRENT STATE AND LEVEL OF USE OF WATER RESOURCES IN THE SUGH D REGION	223
<i>Olimov D.A., Abdurakhmonov S.</i> DEVELOPMENT OF ACCOUNTING: AND ITS THEORY PRACTICE	233
<i>Rajabzoda P.A.</i> VALUATION OF INTELLECTUAL PROPERTY OBJECTS	241
<i>Davlatzoda D.Sh.</i> SOME THEORETICAL ISSUES OF ATTRACTION OF FOREIGN INVESTMENTS IN CONDITIONS OF MARKET DEVELOPMENT	252
<i>Khakimov M.A.</i> BUSINESS ACTIVITIES OF NON-PROFIT ORGANIZATIONS AS A TOOL FOR THE EMPLOYMENT OF PEOPLE WITH DISABILITIES	262
<i>Azimova M.M.</i> DEVELOPMENT OF THE PUBLIC SECTOR OF THE SUGH D REGION IN THE SPHERE OF PROVIDING SOCIALLY SIGNIFICANT SERVICES	272
<i>Khuseynov U.S.</i> MAIN DIRECTIONS FOR IMPROVING THE TAX SYSTEM OF THE REPUBLIC OF TAJIKISTAN	279
<i>Juliev M.H.</i> CURRENT PROBLEMS OF THE FINANCIAL AND BANKING SYSTEM OF THE REPUBLIC OF TAJIKISTAN	286
<i>Bobokhonova Sh.Kh.</i> FOREIGN EXPERIENCE IN REFORMING THE ELECTRICITY SALES MARKET	295
<i>Mirzozoda A.D.</i> ANAZIL AND ASSESSMENT OF MATERIAL INCENTIVES OF EMPLOYEES OF INDUSTRIAL ENTERPRISES OF KHATLON REGION	309
<i>Kurbonzoda O.R., Asroridin zoda F.</i> CHARACTERISTICS OF FEZ ACTIVITY: THEORETICAL AND PRACTICAL ASPECTS	318
<i>Rahmonov Z.A.</i> TRENDS IN THE DEVELOPMENT OF THE BANKING SYSTEM OF THE REPUBLIC OF TAJIKISTAN AND OPPORTUNITIES FOR THE DEVELOPMENT OF THE ISLAMIC BANKING SYSTEM	328
<i>Amidov Z.S., Sarabekova I.Z.</i> ORGANIZATION OF MARKETING IN THE HEALTH TOURISM SECTOR: ITS ESSENCE AND CHARACTERISTICS	341
<i>Abdulkhair ov F.M.</i> INTERNATIONAL EXPERIENCE IN CORPORATE BANKING AND ITS USE IN COMMERCIAL BANKS OF THE REPUBLIC OF TAJIKISTAN	350
<i>Ismailova Sh.Sh.</i> ABOUT THE CONCEPT OF DEVELOPMENT AGRICULTURAL LENDING	360
<i>Karimov B.I.</i> TRENDS IN THE MANAGEMENT OF BUDGET REVENUES OF LOCAL GOVERNMENT BODIES IN THE REPUBLIC OF TAJIKISTAN	370
<i>Zohiri T.</i> PRIORITY DIRECTIONS OF PUBLIC-PRIVATE PARTNERSHIP DEVELOPMENT IN THE REGION	381

<i>Chorieva F., Davlatova N., Emomov M.</i> THEORETICAL AND METHODOLOGICAL ASPECTS OF THE MONETARY SYSTEM OF THE REPUBLIC OF TAJIKISTAN	390
<i>Urunova S.S.</i> THEORETICAL ISSUES OF SMALL LENDING IN MODERN CONDITIONS	402
<i>Fatkhulloeva Sh.S.</i> INVESTMENT POLICY OF THE STATE AS AN EFFECTIVE MECHANISM FOR ATTRACTING INVESTMENTS TO THE ECONOMY OF THE REPUBLIC OF TAJIKISTAN	409
<i>Kholikzoda Z.A.</i> STATISTICAL EVALUATION OF THE STRUCTURE OF TAX INCOME IN THE REPUBLIC OF TAJIKISTAN	418
<i>Hamroev M.I.</i> FOREIGN INVESTMENTS IN THE MODERN SYSTEM OF INTERNATIONAL ECONOMIC RELATIONS	425
<i>Safarov I.N.</i> SOME SCIENTIFIC QUESTIONS FINANCING OF INVESTMENT ACTIVITIES IN MARKET CONDITIONS	437
<i>Jalolov A.A., Shahzoda N.I.</i> MECHANISM OF ORGANIZATION AND MANAGEMENT OF THE PUBLIC PROCUREMENT MARKET IN THE REPUBLIC OF TAJIKISTAN	447
<i>Khojaev B.B.</i> INVESTMENT IN THE ENERGY SECTOR, ESPECIALLY IN GREEN ENERGY	454
<i>Sohibnazarov G.Kh.</i> THE ECONOMIC NATURE OF FINANCIAL BUBBLES: THEORETICAL ASPECTS AND MACROECONOMIC CONSEQUENCES	462

Ба тавачҷуҳи муаллифон!

Дар маҷаллаи илмию амалии «Паёми молия ва иқтисод» мақолаҳое, ки натиҷаҳои тадқиқоти илмию амалии соҳаҳои иқтисодию молияро дар бар мегиранд, ҷоп мешаванд.

Мақолаҳо дар давоми сол қабул карда мешаванд. Маводе, ки дар нашрияҳои дигар ҷоп шудаанд ва ё дар арафаи ҷопанд, қабул карда намешаванд.

Мақолаҳои пешниҳодшаванда бояд ҷавобгӯи чунин талабот бошанд:

1. Ҳаҷми мақола якҷоя бо расм, нақша, рӯйхати адабиёт ва матни аннотатсия ба забонҳои тоҷикӣ, русӣ ва англисӣ бояд аз 12 саҳифаи компютерӣ кам набошад.

2. Мақолаҳо дар шакли электронӣ ва дар шакли ҷопӣ (1 нусха) пешниҳод карда шаванд.

3. Мақолаҳо паз аз гузаронидани барномаи «Антиплагиат» бо пешниҳоди маълумотнома қабул карда мешаванд.

4. Мақолаҳо дар системаи Microsoft Word бо чунин тарз: мақолаҳои тоҷикӣ бо гарнитурои Times New Roman Tj, русӣ бо гарнитурои Times New Roman андозаи ҳуруфи матни асосӣ – 14, рӯйхати адабиёт – 12, фосилаи байни сатрҳо – 1,5 см, сарҳат аз гӯшаи чапи varaқ бо андозаи – 1,25 см, фосилаҳо аз боло – 3 см, аз поён – 2,5 см, аз чап – 3 см, аз рост – 2 см пешниҳод шуда, ҳамаи саҳифаҳо рақамгузорӣ карда шаванд.

5. Дар саҳифаи аввали мақола УДК, номи мақола, ному насаб ва маълумот дар бораи муаллиф (муаллифон) ва ташкилот ё муассиса, аннотатсия ва калидвожаҳо бо се забон нишон дода мешаванд.

6. Мақола бо аннотатсия ва калидвожаҳо бо се забон – тоҷикӣ, русӣ ва англисӣ (курсив, андозаи 12) оғоз гардида, бояд мухтасар асосии мақоларо амиқ дар бар гирад ва дар шакли алоҳида ба нашр мувофиқ бошад (на камтар аз 10 сатр). **Калидвожаҳо** тасвири кӯтоҳи мундариҷаи маводи илмӣ буда, дар бораи мавзӯ ва сохтори он маълумоти умумӣ медиҳанд ва аз 8 то 10 калима ва ё ифодаро дар бар гирифта, бо вергул ҷудо карда мешаванд.

7. Маълумот дар бораи муаллиф (бо се забон – тоҷикӣ, русӣ ва англисӣ) бояд инҳоро дар бар гирад: ному насаби пурраи муаллиф (он), дараҷаи илмӣ, вазифа, ҷойи кор, суроға, телефон ва E-mail (шрифти курсив 12)

8. Иқтибосҳо дар дохили қавсҳои ҷоркунча, ба мисли [1, с. 24] нишон дода мешаванд. Рӯйхати адабиёт (аз 8 - 10 номгӯӣ кам набошад) дар охири мақола бо нишон додани ҳаҷми умумии саҳифаҳои сарчашма аз рӯи алфавит бо зерсарлавҳаи «Адабиёт» (Литература) оварда мешавад. Адабиёти истифодашуда қатъиян бо риояи ҳамаи меъёр ва қоидаҳои тартиби библиографӣ таҳия мегардад.

9. Ҷадвал, расм, диаграммаҳои дар мақола истифодашуда бояд қатъиян аз рӯи талаботи муқарраргардида нишон дода шуда, рақам ва номгузорӣ карда шаванд.

10. Мақолаҳои илмӣ пешниҳодшаванда бояд ҳулосаи қисқинҷ ва тақризи мусбӣ аз ҷониби аъзои ҳайати таҳририяи маҷалла барои имкони ҷопи мақола дошта бошанд.

11. Матни мақола бояд саҳеҳу мукамал ва дар шакли ниҳойи пешниҳод гардад.

12. Ҳайати таҳририя ҳуқуқ дорад, ки мақолаҳои илмиро ихтисор ва таҳрир намояд. Мақолаҳое, ки ба талаботи мазкур ҷавобгӯ нестанд, қабул карда намешаванд.

К сведению авторов

В научно-практическом журнале «Финансово-экономический Вестник» печатаются статьи, содержащие результаты научно-практических исследований по экономическим наукам.

Статьи принимаются в течение года.

Представление в журнал работ, ранее опубликованных или принятых к печати в других изданиях, не допускается.

При направлении статьи в редколлегию авторам необходимо соблюдать следующие правила:

1. Размер статьи должен состоять из 12 страниц компьютерного набора, включая текст, таблицы, рисунки, библиографию и тексты аннотаций на таджикском, русском и английском языках.

2. Материалы предоставляются на электронном носителе и в распечатанном виде (1 экземпляр).

3. Научная статья принимается с предоставлением справки о прохождении через программу «Антиплагиат».

4. Статья должна быть подготовлена в системе Microsoft Word. Рукопись должна быть отпечатана на компьютере (гарнитура Times New Roman Tj), размер шрифта основного текста – 14, списка литературы – 12, интервал 1,5, абзацный отступ – 1,25. Размер полей: сверху – 3 см, снизу – 2,5 см, слева – 3 см, справа – 2 см. Все страницы статьи должны быть пронумерованы.

5. Титульная страница должна содержать: УДК, название статьи (шрифт прописной 14), фамилию и инициалы автора (авторов), учреждение или организация (полностью) на трех языках.

6. Статья начинается с аннотации и ключевых слов (шрифт строчный 12, курсив) на том языке, на котором написана статья и продолжить аннотациями на другом языке (таджикском или русском) и английском языках. Аннотация должна ясно излагать основное содержание статьи и быть пригодной к публикации отдельно от статьи (не менее 10 строк). **Ключевые слова** должны обеспечить наиболее полное раскрытие содержания статьи, является кратким изложением содержания научного произведения, дающим обобщенное представление о его теме и структуре, оформляются через запятую (8-10 слов).

7. Сведения об авторе должны содержать: фамилию и инициалы (полностью) автора (авторов), его ученую степень, звание, должность, место работы и контактную информацию (почтовый адрес, телефон, E-mail) (шрифт строчный 12, курсив) на таджикском, русском и английском языках.

8. Ссылки на цитируемую литературу даются в квадратных скобках, например, - [1, с. 24]. Список литературы (не менее 10 наименований) приводится в конце статьи с общим объемом страниц источника в алфавитном порядке под заголовком «Литература» (шрифт строчный 12). Используемые источники производятся строго с соблюдением всех норм и правил оформления библиографии.

9. Используемые в статье таблицы, рисунки, диаграммы должны быть оформлены строго по установленным стандартам.

10. Научная статья, представленная в редакцию журнала, должна иметь экспертное заключение и отзыв специалистов о возможности опубликования.

11. Текст статьи должен являться окончательным и быть тщательно выверен и исправлен.

12. Редколлегия оставляет за собой право отбирать материал, производить сокращения и редакционные изменения статьи.

13. Статьи, не отвечающие настоящим требованиям, не принимаются.

Котиби масъул: Сафарзода Ф.Х.
Мухаррирон: Абдуллоева М.Н., Умарова Б.Х., Ҳакимова Р.Н., Ҷобиров Н.
ДДМИТ, ш. Душанбе, кӯчаи Нахимов 64/14, бинои 4
Сомонаи маҷалла: www.vestnik.tgfeu.tj
Сомонаи ДДМИТ: www.tgfeu.tj

Ответственный редактор: Сафарзода Ф.Х.
Редакторы: Абдуллоева М.Н., Умарова Б.Х., Ҳакимова Р.Н., Ҷобиров Н.
ТГФЭУ, г. Душанбе, ул. Нахимова 64/14, 4-й корпус
Сайт журнала: www.vestnik.tgfeu.tj
Сайт ТГФЭУ: www.tgfeu.tj

Responsible editor: Safarzoda F. Kh.
Editors: Abdulloeva M.N., Umarova B.Kh., Khakimova R.N., Jobirov N.M.
TSUFE, Dushanbe city, Nakhimov street 64/14, Building 4.
Webpage journal: www.vestnik.tgfeu.tj
Webpage: www.tgfeu.tj

Тарҳ ва дизайни Ҷ. Худойбердиев

Ба ҷоп супорида шуд 27.03.2023. Ба ҷоп иҷозат шуд 29.03.2023
Формати 60x84 1/8. Коғазӣ офсетӣ.
Ҳуруфи адабӣ. Ҷопи RISOGRAPH.
Ҳаҷм 29,5 ҷ. ҷ.. Теъдод 50 нусха.
Дар матбааи ДДМИТ ҷоп шудааст

Верстка и дизайн Дж. Худойбердиев

Сдано в набор 27.03.2023. Подписано в печать 29.03.2023
Формат 60x84 1/8. Бумага офсетная.
Гарнитура литературная. Печать RISOGRAPH.
Объём 29,5 усл. печ.л. Тираж 50 экз.
Отпечатано в типографии ТГФЭУ

Layout and design J. Khudoyberdiev

Signed to print on 29/03/2023
Format 60x84 1/16. Offset paper.
The garniture is literary. Print RISOGRAPH.
The volume of 29,5 conv. b.p. Circulation 50 copies.
Printed in the printing house of TSUFE